

DÜNYA ƏDƏBİYYATI
KLASSİKLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin

**“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin
əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi
haqqında” 2007-ci il 24 avqust tarixli
sərəncamı ilə nəşr olunur.**

“Şərq-Qərb”
Bakı – 2009

Лев Николаевич
ТОЛСТОЙ

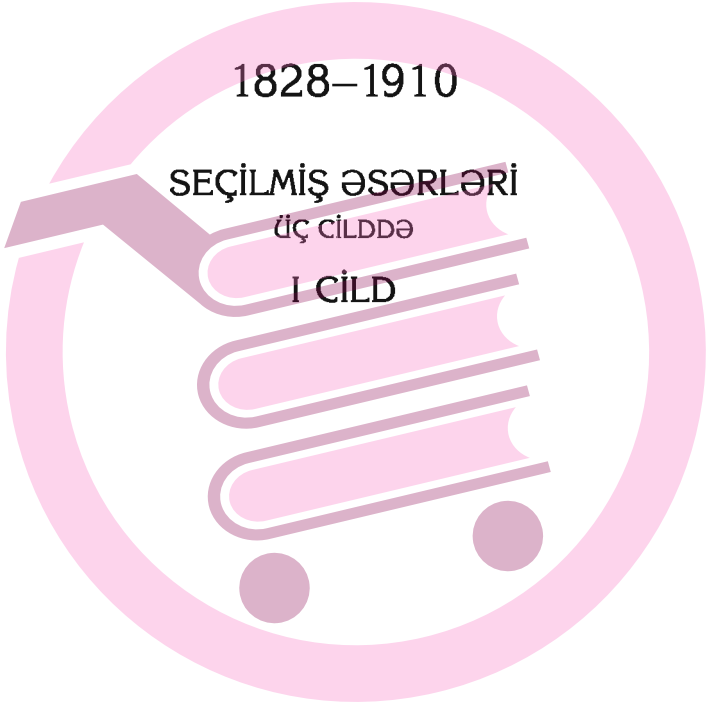
Lev Nikolayeviç
TOLSTOY

1828–1910

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

ÜÇ CİLDDƏ

I CİLD

“Şərq–Qərb”

Bakı – 2009

ISBN 978-9952-34-227-7

Tərcümə edənlər: Cabbar Məcnunbəyov
Qılman İlkin
Mustafa Əfəndiyev

Ön sözlün müəllifi: Məmməd Qocayev

Redaktor: Nəriman Əbdülrəhmanlı

Korrektor: Yeganə Məhdiyeva

Bədii tərtibat və dizaynın müəllifi: Tərhan Qorçu

Kompüter düzümü: Hikmət Aydınəoğlu
Fuad Abbasov

Bu kitab "Ləv Nikolayeviç Tolstoy. Seçilmiş əsərləri" (Bakı, "Öndər", 2004) nəşri əsasında çapa hazırlanmışdır

Lev Tolstoy. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, I cild.

Bakı: "Şərq-Qərb", 2009, 648 səh.

Dünya ədəbiyyatı tarixində bir çox mütəfəkkir sənətkarlar məlumdur. Varlığın fəlsəfəsi üzərində dərin ezabla düşünən belə mütəfəkkir yazıçılar sırasında demokratik rus mədəniyyətinin nəhəng nümayəndəsi, böyük yazıçı Ləv Tolstoy ən fəxri yerlərdən birini tutur. Həmişə həqiqətə çağırən yazıçının bütün qəhrəmanları insan həyatının mənası barədə düşünlər.

Tolstoy heyata əhtiraslı məhəbbətlə, şərə və ədalətsizliyə qarşı dərin nifrətlə aşılarmış əsərlərində ümumbəşəri məsələlər qoyduğuna görə Asiya, Avropa, Amerika xalqlarının mənəvi-bədii mədəniyyətlərinə ciddi təsir göstərmişdir.

Bu kitaba dahi rus ədibinin avtobiografik seçiyəli trilogiyası – "Uşaqılıq", "İlk gənclik", "Gənclik" ilə yanaşı, "Kazaklar" və "Hacı Murad" povestləri də daxil edilmişdir.

Mətn: Bakı Slavyan Universiteti, "Kitab aləmi" NPM, 2009
Bədii tərtibat, səhifələnmə: "Tutu" nəşriyyatı, 2009
© "Şərq-Qərb" ASC, 2009

LEV TOLSTOYUN İNSAN VƏ DÜNYA HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏRİ

XIX əsr rus ədəbiyyatı Lev Tolstoy yaradıcılığında özünün ən yüksək mərhələsinə qalxmışdır. Bu həm də yeni rus mədəniyyətinin təntənəsi idi. L. Tolstoyun təmsalında rus ədəbiyyatı bütövlükdə dünya ədəbiyyatının zirvəsində dayanmışdır. O, “Anna Karenina”, “Hərb və sülh”, “Dirilmə” romanları ilə dünyada məşhur olmuşdur. Bununla yanaşı, L. Tolstoyun nisbətən kiçik həcmli əsərləri də vardır ki, onlar yazıçının yaradıcılıq təkamülündə vacib yer tutur. Həmin əsərlər sırasında oxucuların diqqətinə təqdim olunan bu cildə daxil edilmiş “Uşaqlıq”, “İlk gənclik”, “Gənclik” avtobiografik trilogiyasını, “Kazaklar” və “Hacı Murad” povestlərini göstərmək olar.

Lev Tolstoyun birinci cildə toplanan əsərlərinin ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, həmin əsərlər bu və ya digər şəkildə Qafqazla bağlıdır. Yazıçının ilk əsəri “Uşaqlıq” povestinin mövzusu Tolstoy Qafqazda olarkən yaranmış, sonrakı povestlər – “Kazaklar” və “Hacı Murad” isə birbaşa Qafqaz mövzusunda həsr edilmişdir. Bu əsərlərdən keçən ana xətt təbiiliyin tərənnümüdür. Həmin xətt bütün Tolstoy yaradıcılığının əsasında durur. İnsanın təbii həyatı və istəkləri, onun ictimai həyatı və cəmiyyətin təsiri altında formalaşmış psixoloji, mənəvi və etik xüsusiyyətləri Tolstoyun təqdimatında əkslik təşkil edir. Cəmiyyətin irəli sürdüyü dəyərlər və insandan tələb etdiyi davranış normaları, düşüncə və duyum tərzii özünün süniliyi ilə seçilir. Hansı ali ideallara xidmət etməsindən asılı olmayaraq, bu normalarda məhdudluq, insan təbiətini, onun canlı duyğularını inkar edən normativlik var. Odur ki insan özünün təbii duyğuları, istəkləri, tələbləri ilə ictimai və mənəvi tələbləri arasında

tərəddüd keçirir və bəzən də bu hal onu faciəvi vəziyyətə düşür edir. Müəyyən mənada Anna Kareninin faciəsi də bu cür təzadlı – ikili (təbii və ictimai) istəklərin və normaların insan qəlbində, insan həyatında ciddi şəkildə toqquşmasının, onların bir araya sığmamasının nəticəsidir.

L. Tolstoyun ilk əsəri olan avtobiografik trilogiya mövzusunda və insan xarakterlərinin bədii ifadəsinə görə yazıcının başlıca xarakterini bir növ ictimai həyatın, mühitin məhsulu və nəticəsi kimi deyil, müstəqil, üzvi proses və hadisə kimi təsvir edir. İnsanın ictimai mahiyyəti, onun məhz insanlıq mahiyyəti, ruhi həyatı yazıcının diqqət mərkəzindədir. Əsəri N.Çernişevski “insan qəlbinin dialektikası” adlandırmışdır. Bu, deməkdir ki, Tolstoy öz qəhrəmanı Nikolenka İrtenyevin ruhi təkamülünü ön plana çəkmiş, onun bir insan kimi təşəkkülünün əsas mərhələlərini təsvir etmişdir.

Tolstoyun fikrincə, insan uşaqlıqdan yetkinliyə doğru çox ziddiyyətli və dramatik həyat yolu keçir. Əsərdə yazıçı hər bir dövrün özünəməxsus xüsusiyyətlərini təsvir edir. İlk dövr üçün səciyyəvi olan ruhi vəziyyət ondan ibarətdir ki, uşaqlıq daxilən həlim duyğulara malikdir. Onun bu daxili məzmunu obyektiv həyatın təsirlərindən və məzmunundan güclü olduğu üçün uşaq zahiri dünyanın ziddiyyətlərini və qüsurlarını duymur, özünün daxili ruhi harmoniyasını, sanki, obyektiv aləmə şamil edir. O, sadəcə olaraq, insanlara və dünyaya gözəllik, harmoniya nöqteyi-nəzərindən baxır, ziddiyyətli dünya ona harmonik dünya, qüsurlu insanlar ona kamil və mehriban insanlar kimi görünür. Tolstoyun fikrincə, insanın ən xoşbəxt dövrü məhz uşaqlıqdır, ona görə ki, uşaq hələ qüsurlar və eybəcərliklər haqqında təsəvvürə malik deyildir. Zahiri təsirlər daxili harmoniyayı pozmaq iqtidarında deyil. Uşaq özü ilə dünya arasında vəhdət duyur və bu vəhdəti poza biləcək bir qüvvə yoxdur. Uşağın nəzərində hər şey və hamı gözəldir, çünki onun özü gözəldir. Nikolenka atasının, Yakovla hansısa pul məsələsi barədə mübahisələrini eşidir, lakin onun mahiyyətinə vara bilmir, bu insanlarla münasibəti nəticə etibarilə yenə də müsbət olaraq qalır. O, insanlarda yalnız müsbət xüsusiyyətləri görür. Karl İvanıç xətrinə dəyşə də, bu incikliyi tezcə də unudur və belə bir qənaət üzərində dayanır ki, Karl İvanıç mehribandır, onları sevir, onun haqqında pis düşünmək ədalətsizlikdir. Ondan ötrü bütün insanlar əzizdir: Karl İvanıç da, Natalya Savişna da, Qrişa da, atası da, anası da.

Uşaq qəlbi faciəni, qüssəni də duya bilmir, yəni onları bütün ağırlığı və acılığı ilə hiss edə bilmir. Çünki uşaq qəlbi öz-özlüyündə dolğun, tam qaneedicidir. Həmin harmonik dünyaya yad ünsürlər daxil ola bilmir. Bu mənada Nikolenkanın anasının ölüm səhnəsi çox səciyəyəvidir. O, anasının ölümündən kədərlənir, lakin, sanki, bu kədər də işıqlı kədərdir. Uşaq hiss edir ki, hamının ona yazığı gəlir və bu hal onda xoş təəssürat oyadır, itkinin acılığına üstün gəlir. O hətta özünü danlayır, ona görə danlayır ki, öz kədərinə qapıla bilmir.

Nikolenkanın qəlbində insanlar bərabərdirlər, onlar varlılara və kasıblara bölünmürlər. Katenka ona deyəndə ki, kasıbdırlar, Nikolenkanın ailəsi isə varlıdır, o, bunu dərk edə bilmir. Mələhətli və gözəl Katya onun nəzərində kasıb ola bilməz. Eyni zamanda düşünməyə başlayır, sanki, hansısa başqa bir aləmin mövcudluğunu dərk etmək istəyir. Bu, bir növ oğlanın harmonik dünyaduyumunun pozulmasının başlanğıcı, həm də uşaqlıqdan ilk gəncliyə keçid məqamı idi. Uşaqlığın ötməsilə onda bir bədbinlik, məğrurluq, özündənrazılıq hissi baş qaldırır.

“İlk gənclik” uşaqlıq harmoniyasının mənəvi cəhətdən pozulması məsələsinə həsr edilmişdir. İlk gənclik bir növ keçid dövrü, ziddiyyətli dövrüdür. Bu mərhələdə Tolstoyun təsvir etdiyi kimi, insan uşaqlığın təbii harmoniyasını, gözəlliyini itirir, lakin hələ gəncliyin harmoniya və məhəbbətini görə bilmir. Odur ki ilk gənclik qəhrəmanın həyatında qüsurlarla dolu dövr kimi təsvir edilir. Nikolenka başa düşməyə başlayır ki, dünyada hər şey gözəl deyil, həyatda eybəcərliklər, şər qüvvələr, ədalətsizliklər də var. Dünyanın bu dərk edilən ziddiyyətləri, sanki, oğlanın qəlbinə sirayət edir və mənəviyyatını pozur. Əgər uşaqlıqda insan öz daxili duyğularını zahir aləmə şamil edir, onu da özü kimi saf və gözəl qurursa, indi o, dünyanın qüsurlarını özünə şamil edir, onun təsiri altında öz saflığını və gözəlliyini tədricən itirir. Dünya elə həmin dünyadır, dəyişən isə insandır. Lakin insanın nəzərində, sanki, dünya da dəyişir, insanlar da. İlk gəncliyində Nikolenka öz “mən”inin insanlardan və dünyadan ayrılığını dərk edir. Uşaqlıqda bu ayrılıq hissi yox idi, möhkəm vəhdət hissi vardı. Odur ki qəhrəmanda “mən və dünya”, “mən və başqaları” əksliyi yaranır. İlk gənclik insan ruhunun təkamülündə ən xaos, ən ziddiyyətli dövrüdür. İlk gənclikdə Nikolenkada qadınlara qarşı maraqlı hissi oyanır, lakin onun qəlbi hələ məhəbbət üçün hazır deyil. Odur ki qadına münasibəti kobud və cismani şəkildə təzahür edir.

Bununla belə, ilk gənclikdə qəhrəman uşaqlığın təbii məbudluğunu aradan qaldırmağa, özünü şəxsiyyət kimi təsdiq etməyə can atır. Bu yolda çoxlu səhvlərə, pozuntulara yol verilir. Lakin ali, ruhi harmoniyaya çatmaq üçün həmin ziddiyyətli mərhələdən keçmək vacibdir. Təbii harmoniya, təbiətlə vəhdət itirilmiş, ruhi harmoniya, ruhla vəhdət hələ əldə edilməmişdir. Odur ki qəhrəmanın qəlbində Allaha qarşı da üsyan hissi baş qaldırır. Özünün uğursuzluğunda o, Allahı da ittiham edir. Onun qarşısında hamı – insanlar da, Allah da günahkardır. Qəhrəman ölüm haqqında belə düşünməyə başlayır, sanki, özü üçün ölümün labüdlüyünü ilk dəfə kəşf edir və bundan ümitsizlik hissi keçirir. Nəhayət, düşüncələr onu özünəpərəstişə gətirib çıxarır, oğlana elə gəlir ki, dünyada hər şey ona görə mövcuddur ki, o – Nikolenka vardır. Bu, özünümütləqləşdirmənin, özündən kənarında mənəvi və qeyri-ruhi dayağın olmamasının nəticəsidir. Həmin mücərrəd fantaziyalar Nikolenkanı real həyatdan təcrid edir.

Bu mücərrəd ruhi işgəncələr onu yorur. Nikolenka hansısa sahələ can atır, özünə ruhi dayaq axtarır. Bu istək onu insanlara yaxınlaşdırır, onda dostluq ehtiyacı yaranır. Nikolenkanın Nexlyudovla və sərsəri Qrişa ilə dostluğu buradan başlanır, bu da gəncliyə keçidin əvvəli hesab edilə bilər.

Gənclik – itirilmiş harmoniyanın və gözəlliyin qaytarılması cəhədidir. Lakin bu, uşaqlığa qayıtmaq demək deyil, təbii harmoniyadan daha ali harmoniya olan ruhi gözəlliyin və ruhi kamilliyin dərk edilməsidir. Gənc İrtənyevdə ruhi kamilləşmə istəyi baş qaldırır. O sevmək və sevilmək istəyir, bunun üçün sə kamil insan olmağın vacibliyini dərk edir. Yalnız ruhi kamilləşmə nəticəsində insan özü ilə dünya arasında tarazlıq yarada bilər.

Məhəbbət deyəndə L. Tolstoy tək cə qadına məhəbbəti nəzərdə tutmur, hər şeydən əvvəl insanın insana olan məhəbbətini, nəhayət, insanın Allaha məhəbbətini nəzərdə tutur. Tolstoy yaradıcılığında qadına məhəbbət ziddiyyətli bir şey kimi başa düşülür və ali kateqoriya səviyyəsinə qaldırılmaz. Həm təmənna, həm təcrid bu məhəbbəti adi duyğu səviyyəsinə endirir. Odur ki Tolstoy humanizm, insanın insana məhəbbətinə daha çox üstünlük verir. İrtənyevin məhəbbət əsasında tək milləşməsi məsələsi də məhz bu yəndə təsvir edilir.

Nikolay İrtənyev öz qarşısında duran vəzifələri üç qrupa bölür: insanın özü, başqaları və nəhayət, Allah qarşısında vəzifələri. Tolstoy

belə hesab edir ki, insanı yaşadan məhəbbətdir, lakin özünəməhəbbət ölümün başlanğıcıdır. Egoizm – ruhi ölüm deməkdir. İnsan yalnız başqalarını və Allaha sevəndə ruhən yaşayır. Burada L.Tolstoy məhəbbətin üç növünü qeyd edir: “gözəl məhəbbət”, “fədakar məhəbbət”, “fəal məhəbbət”. Birinci növ məhəbbətdə İrtenyev çoxlu yalan, təmənnə və anlaşılmazlığın olduğunu qeyd edir. O, atanaya, övlada, insanlara, yaxınlara olan məhəbbətə üstünlük verir. “Fədakar məhəbbət” də onu qane etmir, ona görə ki, bu məhəbbətdə qürur hissi, özünü təsdiq etmək, seçilmək arzusu var. Yalnız “fəal məhəbbət”, sevdiyin adamın naminə yaşamaq, çalışmaq ehtirası əsl məhəbbətdir və yalnız o, daimi ola bilər. Yəni özün üçün deyil, başqası üçün yaşamağın hikmətini Tolstoy bütün amallarının ən yüksəyi hesab edir.

Beləliklə, əgər uşaqlıq təbiətlə vəhdət, ilk gənclik təbiətdən və cəmiyyətdən, insanlardan və Allahdan ayrılıq idisə, gənclik mütləq ruhla, Allahla vəhdət kimi insani dünyayla vəhdətə qaytarır. Qəhrəmanın həyat yolu – onun kamilləşməsi yolu, təbii varlıqdan təcridən ruhi varlığa çevrilməsi yoludur. İnsan öz mahiyyətini yalnız ruhi varlıq kimi tapır.

* * *

“Kazaklar” povestinin mövzusu Qafqaz həyatından götürülmüşdür və müəyyən mənada bu əsər də avtobioqrafik səciyyə daşıyır. Əsərin baş qəhrəmanı Olenin əksər hallarda Tolstoyun həyat mövqeyini, onun ruhi axtarışlarını ifadə edir. Əsərin əsas pafosunu kübar dvoryan cəmiyyəti ilə sadə xalq arasındakı kəskin təzad təşkil edir. Olenin kübar cəmiyyətində böyüyüb və tərbiyə almış insan kimi mücərrəd ruhi, ənənəvi dəyərlər haqqında düşünür və real həyatda əsas olmayan normalarla yaşayır. Onun ruhi həyatı demək olar ki, təbii həyatına tamamilə üstün gəlir, insan kimi reallıqdan uzaqlaşır, mücərrədləşir, düşünülmüş, süni həyat normaları ilə yaşayır. Sanki, o, öz varlığını, təbii həyatını tamamilə unudub insan təbiətinə yad olan başqa normalarla ömür sürür. Belə həyat onu üzür, mənəvi iztirablara düşür və o, Moskvanı tərək edib Qafqazda fəaliyyət göstərən orduda xidmət etməyə gəlir. Onu buraya cəlb edən yeknəsəq, mənasız-məzmununsuz, cansız-qansız kübar həyatından yaxa qurtarmaq, təbiiliyə çatmaq, təbiətə və təbii halıyla

yaşayan insanlara qovuşmaq istəyidir. Bu istək rus dvoryan ziyalısı üçün çox səciyyəvi olan hal kimi öz əksini Puşkinin Aleko və Oneginindən tutmuş Turgenevin Rudini və Lavterskisinə kimi bütün dvoryan ziyalılarının obrazında öz əksini tapmışdır. Olenin bu silsilədən olan qəhrəmanlardandır.

Qafqazda Olenin qoca ovçu Yeroşka baba, gənc və gözəl kazak qızı Maryana, onun sevgilisi Lukaşka və başqaları ilə tanış olur. Bu adi insanların sadə və təbii həyatı onu valeh edir. Onlar, sanki, təbiətin övladlarıtək təbiət qanunlarından başqa qanun tanımırlar. Cəmiyyətin övladı kimi Olenin öz dünyasını tərk edib bu təbii dünyaya qovuşmaq, adi həyat sürmək, onlar kimi azad olmaq istəyir. O, Maryanarı sevir, onunla evlənib burada qalmaq istəyir. Lakin bu istəyi baş tutmur. Olenin belə təbii mühitə yaddır, burada ona yer yoxdur, lakin o tərk etdiyi şəhər və kübar həyatına da qayıtmaq istəmir. Bu mədəni kübar həyatı gənci mənəvi cəhətdən pozmuş, onu öz insanlıq təbiətindən ayırmış və o, dünyada yersiz-yurdsuz qalmışdır. Olenin nə kənddə, nə də şəhərdə özünə yer tapa bilir. Onun mənəvi işgəncələrinin və mənəvi faciəsinin səbəbi də elə bundadır. Tolstoy ömrüboyu bütün yaradıcılığında bu təbiiliyi axtaracaq, ondan ayrı düşməyin faciəsini mədəni insanın ən böyük faciəsi kimi təsvir edəcək, təbiilikdən ayrılmağı bir növ vətəndən, zəmindən, xalqdan və millətdən ayrılmaq kimi səciyyələndirəcəkdir. Rus dvoryan ədəbiyyatının bu qəhrəmanı daim öz vətəninə, öz xalqına, öz torpağına can atır, lakin onlara çata bilmir.

* * *

Lev Tolstoyun “Hacı Murad” povesti yazıcının yaradıcılığının son dövrünə aiddir. Əsər müəllifin ölümündən sonra işıq üzü görmüşdür. Bu əsəri müəyyən mənada Tolstoyun insan və həyat haqqında düşüncələrinin yekunu kimi dəyərləndirmək olar.

L. Tolstoy yaradıcılığının son iki onilliyində əsasən insanın ruhi varlığı ilə vücudu, yəni maddi varlığı arasındakı ziddiyyətlər haqqında düşünmüş və yazmışdır. İstər publisistik əsərlərində, istərsə də bədii yaradıcılığında Tolstoy bu məsələni ön plana çəkmiş, belə hesab etmişdir ki, fiziki mövcudluq və insanın bu mövcudluğa bağlılığı onun ruhi cəhətdən kamilləşməsinə əngəl olan amillərdən ən

güclüsüdür. Bu ideyanı Tolstoy “İvan İliçin ölümü” povestində xüsusilə parlaq şəkildə göstərmişdir.

Bununla yanaşı, mütəfəkkir sənətkar birtərəfli ruhanilik ideyasından da uzaq idi. O, gözəl dərk edirdi ki, insan çox mürəkkəb və ziddiyyətli varlıqdır; onun həyatında ruhi tələblərlə yanaşı, maddi tələblər, yəni, sadəcə, bir vücut kimi mövcud olmaq tələbi də vardır və bu əzəli tələb heç də ruhi tələbdən az önəmli deyildir. Yaranan hər bir vücut yaşamaq, var olmaq uğrunda mübarizə aparır ki, bu da təbiətin və həyatın əzəli qanunlarından biridir.

“Hacı Murad” povestində başqa (siyasi, ictimai, mənəvi) problemlərlə yanaşı, bu məsələ də ön plana çəkilmişdir. Rusiyanın Qafqazda apardığı müharibələr və Qafqaz xalqlarının öz varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda apardığı mübarizə məhz həmin mənəvi-fəlsəfi konsepsiya kontekstində təsvir edilir. Ümumiyyətlə, Qafqaz həyatı, Qafqaz xalqları, Qafqazın təbiəti Tolstoy yaradıcılığında təbiiliyin, ilkinliyin, əzəli həyat saflığının rəmzi kimi təsvir edilmişdir. Təbiiliyinə, ilkinliyinə, saflığına təcavüz edildikdə bu həyat mövcudluq uğrunda mübarizəyə başlayır. Tolstoyun fikrincə, insanın, xalqın varlığından bu istəyi, bu əzəli tələbi, yaşamaq haqqını və həyat ehtirasını zorla çıxarıb yox etmək, demək olar ki, mümkün deyildir.

Bu ideya povestin əvvəlində verilmiş ayırpəncəsi çiçəyinin təsviri ilə, sanki, əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulur. İnsanlar torpağı şumlamaqla bu bitkinin kökünü nə qədər kəsməyə çalışsalar da, o, yenə yaşayır, həyat uğrunda mübarizə aparır; o əzilir, sınırlanır, eybəcər hala düşür, lakin yenə də yaşayır. Bu ideya “Dirilmə” romanının əvvəlində verilmiş təbiət təsvirində də ön plana çəkilmişdir. Təbiiliyə, təbiət qanununa, həyata və həyatın qanunlarına qarşı yönəlmiş insan fəaliyyəti, dövlət siyasəti, onların hansı yüksək ideyalara arxalanmalarından asılı olmayaraq, əzəl başdan səhvdir, günahdır və Allaha xoş gedən hərəkət deyildir. Həyatın əleyhinə yönəlmiş hər cür insan və ya dövlət fəaliyyəti axırda iflasa məhkumdur. Rus əsgərləri Hacı Muradı və onun silahdaşlarını öldürdülər, lakin Qafqaz xalqlarının həyat uğrunda, mövcudluq uğrunda apardıqları ölüm-dirim mübarizəsinin kökünü kəsə bilmədilər. Çünki təbiiliyin, təbiətin, mövcudluğun kökünü kəsmək mümkün deyil.

Göründüyü kimi, L.Tolstoy Qafqaz həyatına, Qafqaz xalqlarının əsarətə qarşı mübarizəsinə siyasi nöqtəyi-nəzərdən deyil, məhz mənəvi, dini və fəlsəfi baxımdan yanaşır. Bu mənada rusların

Qafqazda apardıqları müharibəni Tolstoy həm təbiətin, həm dinin, həm də həyat fəlsəfəsinin qanunlarına zidd olan siyasət tək qiy-mətləndirir. Povestdən göründüyü kimi, Tolstoyun rəğbəti bütöv-lüklə Hacı Muradın tərəfindədir. O, öz qəhrəmanını təbiilik, saflıq, qeyrət, mərdlik, torpağına, elinə, ailəsinə bağlılığın rəmzi kimi səciy-yələndirir. Həyat Hacı Muradı çox ağır sınaqlardan keçirmiş, böyük məhrumiyyətlərə düçar etmişdir; həyat onu sözüən həqiqi mənasında özmiş, lakin sındıra bilməmişdir. O, daim ayaq üstədir, axsaya-axsaya yeriyir, vuruşur, öləndə də ayaqüstə, döyüşə-döyüşə ölür. Həyat ölümə asan təslim olmur, odur ki, həyat daim davam edir, xalq daim öz azadlığı və mövcudluğu uğrunda vuruşur.

Tolstoy bu təbii həyat məntiqinin, həyat qanunlarının özünün dini, mənəvi mövqeyinə zidd olduğunu da hiss edir və bu məsələ onu dərinədən düşündürür. “Kazaklar”dakı Olenin hesab edirdi ki, insan özü üçün deyil, başqaları üçün yaşamalıdır. Lakin Qafqazda kazak Yeroşka ilə tanış olandan sonra o da belə bir qənaətə gəlir ki, öz həyatını, məhəbbətini, sevincini, istək və arzularını müəyyən quru, sxematik prinsipə qurban vermək doğru deyil. Yaranmışlar yaşamalıdır, hər şeydən öncə, özü üçün, öz səadəti üçün yaşamalıdır. Bu təbii istəyi öz ürəyindən qoparıb atmaq, böyük həyat qanu-nunun əleyhinə getmək demək olardı ki, bu da, yəqin, Allaha xoş getməzdi. Axı insan yaşamaq üçün xəlq edilmişdir.

Heriyin kənarında bitmiş, sındırılıb, əzilmiş, eybəcər hala salın-mış olan o ayıpəncəsini yaşadan hansı hikmətdirsə, Hacı Muradı da yaşadan, həyat uğrunda vuruşa vadar edən də həmin hikmətdir. Təh-kiyəçi – müəllif əzilmiş ayıpəncəsini müşahidə edərək öz-özünə deyir: “Afərin! Belə də lazımdır, belə də lazımdır!” Yəni nəyin bahasına olursa olsun yaşamaq, həyat uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır. Tolstoyun həyata bu münasibətini Hacı Murada da aid etmək olar. Yazıçı onun mübarizəsini alqışlayır, çünki bu, həyat uğrunda mübarizədir, təbii və qanuni mübarizədir. Bu ideya Tolsto-yun xristianlığı ilə ziddiyyət təşkil edir. Tolstoy xristianlığı inkar etmir, lakin o, xristianlığın tərki-dünya müddəaları qarşısında canlı həyat hikmətlərini təqdir edir. Bu, Tolstoyun düşüncə və duyğula-rının dərinliklərindən gələn, bəlkə də, onun şüurlu surətdə, məntiqi şəkildə təbliğ etdiyi ideyalarla ziddiyyət təşkil edir. Həmin fikirlər təbii həyatın özünün canlı məntiqindən irəli gələn fikirlərdir, onları heç bir sxematik, məntiqi idrak inkar edə bilməz.

Hacı Murad İvan İliçdən fərqli olaraq, nəyin bahasına olursa olsun öz fərdi mövcudluğu uğrunda mübarizə aparmır. Fərdi mövcudluğu da Hacı Muradın özünün deyil, həyatda rəhbər tutduğu dəyərlərin həyata keçirilməsi naminədir. Hacı Murad da öz həyatı uğrunda mübarizə aparır, lakin bu həyat onun yeganə məqsədi deyil. Bu həyat ona başqa məqsədləri və idealları həyata keçirmək üçün lazımdır. Hacı Muradın rəhbər tutduğu prinsiplər bir tərəfdən rus çarının Qafqazdakı siyasəti ilə, o biri tərəfdən isə Qafqaz xalqlarının lideri şeyx Şamilin mövqeyi ilə düzgün gəlir. O həm ruslarla, həm də özünükilərlə mübarizə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Onun ailəsi şeyx Şamilin adamları tərəfindən girov götürülmüşdür və Hacı Murad şeyxin şərtlərini qəbul etməyəcəyi təqdirdə onları ağır cəza gözləyir. Odur ki Hacı Murad rusların tərəfinə keçir ki, onların köməyi ilə ailəsini xilas etsin. Lakin ruslardan da kömək ala bilmir. Beləliklə, o, odla su arasında, şeyx Şamilə Qafqaz canişini Voronsov arasında qalmışdır. Bu, əsl faciəvi situasiyadır. Hacı Muradın, demək olar ki, bütün həyatı belə tərəddüdlər, çıxılmaz vəziyyətlər şəraitində keçmişdir. O gah rusların, gah da Şamilin tərəfinə keçmiş, lakin heç bir cəbhədə özünü öz yerində hiss etməmişdir: o nə Şamilə, nə də ruslarla dostluq edə bilməmiş, onlardan heç birinə axıracan etibar etməmişdir.

Bu cür ziddiyyətli və mürəkkəb situasiya Tolstoya ona görə lazım idi ki, məhz belə situasiyalarda insan xarakteri öz ikili və mürəkkəb mahiyyətini büruzə verir. Hacı Muradın xarakteri də məhz belə ikili və ziddiyyətli vəziyyətlərdə açıqlanır.

Bir tərəfdən rus imperatoru Nikolayın təsviri, onun əyyaşlığı, özündənrazılığı, az qala, özünü Avropanın xilaskarı kimi aparması, o biri tərəfdən də Şamilin təsviri, onun xalqda özü haqqında yüksək təəssürat yaratmaq bacarığı, əslində, uğursuz olan döyüşü qələbə kimi təsvir etməsi, cavan arvadı Əminət haqqında intim fikirləri, sanki, bu iki yüksək hakimiyyət mərtəbələrindəki süniliyi, bir növ oxşarlığı göstərmək məqsədi güdür. Həm rusların, həm də Şamilin təbelyində Hacı Murad özünü azad hiss edə bilmir və bu asılıqla daxilən barışa bilmir. Odur ki o nə ruslara xidmət edə, nə də ki Şamilin tərəfinə keçə bilər. Hər iki cəbhədə özünə qarşı qeyri-səmimilik, inamsızlıq, düşmən münasibəti olduğunu hiss edir, başa düşür.

Burada L.Tolstoy özünün rəsmi hakimiyyətə qarşı (istər imperatorun, istərsə Şamilin) əzəli inamsızlığını və nifrətini bir daha

göstərmişdir. Cəmiyyət deyilən qurum sünidir, canlı həyata, canlı insan duyğularına və istəklərinə yad, düşmən olan cansız sistemdir. Bu sistem çərçivəsində insan öz insanlıq mahiyyətini axıracan realizə edə bilmir. Rəsmi sosial münasibətlər dünyasında insan mahiyyətinə adekvat olan, ona öz potensialını göstərməyə imkan verən sistem nə ola bilər?

Lev Tolstoy gərgin axtarışlar, düşüncələr nəticəsində dinə – xristianlığa və qeyri dinlərə müraciət edir, bu haqda elmi-publisistik məqalələr yazır, bir növ insan məsələsini həll etməyə səy göstərir. Hər halda, Tolstoy belə bir qənaətə gəlir ki, bütün təlimlərdən, sistemlərdən, bütün qurumlardan din insan mahiyyətinə və insanın mənəvi tələblərinə, onun həyatına daha uyğun gəlir, insani mahiyyəti daha dərinlən ifadə edir. Sanki, Tolstoy bu əzəli və qlobal məsələni sonacan həll edib nöqtə qoymaq istəyir. Bununla belə, daim onu da hiss edir ki, bu nöqtəni qoymaq, məsələləri sonacan həll etmək mümkün deyildir. Bu hiss Tolstoyu rahat buraxmır, o, sanki, özündən asılı olmadan, öz təliminə xilaf çıxaraq “Hacı Murad” əsərini yazır. Bununla dahi yazıçı bir daha etiraf etməyə istəyir ki, nə həyat, nə insan sonacan aydınlaşacaq, sonacan həll ediləcək mövzu deyildir. Odur ki insana ikili münasibət, ziddiyyətli və dialektik münasibət Tolstoy yaradıcılığında axıracan qalır ki, bunun da ən bariz nümunələrindən biri böyük yazıçının “Hacı Murad” povestidir.

Məmməd Qocayev

Lev Nikolayeviç Tolstoy
DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSIKLƏRİ

UŞAQLIQ

I fəsil

MÜƏLLİM KARL İVANIÇ

18... il avqustun 12-də, on yaşımın tamam olduğu və gözəl hədiyyələr aldığı təvəllüd günümdən düz üç gün sonra, səhər saat yeddidə Karl İvaniç ucuna şirəli kağız bənd edilmiş milçəkqıranı götürüb, lap başımın üstündə milçəklərə cırparaq məni yuxudan oyatdı. O, bunu çox yöndəmsiz etdiyindən palıd çarpayının baş tərəfindən asılmış mələyimmin təsvirinə toxundu və öldürdüyü milçək düz mənim üstümə düşdü. Mən başımı yorğanın altından çıxarıb, hələ də yırğalanan təsviri əlimlə dayandırdım, ölü milçəyi götürüb yerə atdım, yuxulu, lakin Karl İvaniçi acıqlı-acıqlı süzdüm. Əyninə tiftikli parçadan ala-bəzək xalat geyinib, üstündən də eyni parçadan kəmərlə bağlamış, başına qotazlı və qırmızı rəngli toxunma fəs qoymuş, ayaqlarına da keçə dərisindən yumşaq uzunboğaz çəkmə geymiş Karl İvaniç isə divanın dibi ilə gedə-gedə milçəkləri hədəfə alıb vurmaqda davam edirdi.

“Tutalım ki, mən balacayam, – fikirləşdim, – ancaq o, niyə məni narahat edir? Niyə milçəkləri Volodyanın yatağının yanında öldürür? Bir bax, gör nə qədərdir! Volodya məndən böyükdür; mən hamıdan balacayam. Buna görə də o, mənə əziyyət verir. Ömründə mənə əziyyət verməkdən başqa fikri-zikri yoxdur. Məni yuxudan oyadıb qorxutduğunu yaxşı görür, amma özünü elə göstərir ki, guya, görmür... Zəhləm getmiş! Xalatından da, fəsindən də, qotazından da adamın zəhləsi gedir!”

Karl İvaniçə olan hiddətimi ürəyimdə beləcə ifadə edərkən o, öz çarpayısına yaxınlaşıb, üstü muncuqla işlənmiş başmaq içərisində çarpayının baş tərəfindən asılmış saata baxdı, milçəkqıranı mıxdan asdı və göründüyü kimi, kefi tamamilə kök bir halda bizə tərəf dönərək almanca mehriban bir səsle:

– *Auf, Kinder, auf!.. s'ist Zeit. Die Mutter ist schonim Saal*¹, – qışqırıqdan sonra mənə yaxınlaşdı, ayaq tərəfində əyləşib burunotu

¹ Qalxın uşaqlar, qalxın!.. Vaxtdır. Ananız artıq zaldadır (*alm.*)

qabını cibindən çıxartdı. Mən özümü elə göstərdim ki, guya, yatmışam, Karl İvaniç əvvəlcə burunotunu iyləyib burnunu sildi, barmaqlarını şaqqıldatdı və yalnız bundan sonra mənimlə məşğul oldu. O gülə-gülə ayaqlarımın altını qıdıqlamağa başladı. O deyirdi: *Nun, nun Faulenzer!*¹

Qıdıqdan nə qədər qorxsam da, yerimdən qalxmadım və ona cavab verməyib, başımı yastığın altına daha çox soxaraq ayaqlarımı gücüm gəldikcə oynadır, gülməmək üçün bütün səyimi işlədirdim.

“O nə qədər mehribandır, bizi nə qədər istəyir, mənse onun haqqında gör necə pis fikirdəydim!”

Mən özümə də, Karl İvaniçə da hiddətləndiyimdən həm gülmək, həm də ağlamaq istədim: əsəblərim pozulmuşdu.

Başımı yastığın altından çıxarıb, gözlərimdən yaş axa-axa qışqırdım:

– *Ach, lassen sie*², Karl İvaniç!

Karl İvaniç təccüb etdi, ayaqlarımı qıdıqlamaqdan əl çəkdi və mənə nə olduğunu, pis bir yuxumu gördüyümü təşvişlə soruşmağa başladı... Onun almanlara məxsus mehriban sifəti, göz yaşlarımın səbəbini öyrənməyə çalışıb halıma qalması məni daha bərkdən ağlamağa məcbur etdi. Mən xəcalət çəkirdim: necə olub ki, bir dəqiqə əvvəl Karl İvaniçdən da, onun xalatından da, papağından da, qotazından da zəhləm gedib? İndi isə, əksinə, bütün bunlar mənim üçün olduqca sevimli idi və hətta qotazı onun mehribanlığının açıq-aydın bir sübutu kimi görünürdü. Mən ona pis yuxu gördüyümü, elə onun üçün də ağladığımı söylədim: guya, *maman*³ ölmüşdür və onu dəfn etməyə aparırlar. Mən bunların hamısını uydurmuşdum, çünki bu gecə nə yuxu gördüyümü qətiyyən xatırlamırdım, lakin mənim sözlərimdən mütəəssir olmuş Karl İvaniç təsəlli verib məni sakitləşdirməyə çalışanda, mənə elə gəldi ki, bu dəhşətli yuxunu, doğrudan da, görmüşəm və göz yaşlarım indi də başqa bir səbəbdən axmağa başladı.

Karl İvaniç çıxıb gedəndən sonra mən qalxıb yatağımda əyləşərək, corablarımı kiçik ayaqlarıma geyməyə başlarkən göz yaşlarım azaldısa da, uydurduğum yuxu haqqındakı qəmgin fikirlər məni tərk

¹ Bəsdir, bəsdir, tənbel (*alm.*)

² Ah, əl çəkin (*alm.*)

³ Ana (*alm.*)

etmədi. Lələmiz Nikolay içəri girdi. O, təmiz geyinən balaca bir adam idi, həmişə də ciddi, səliqəli və hörmətkar olub, Karl İvanıçla bərk dostluq edirdi. O, bizim paltarlarımızı və ayaqqabılarımızı – Volod-yaya uzunboğaz çəkmə, mənə isə zəhləmi tökmüş bantlı başmaq gətirdi. Onun yanında ağlamaq qəbahət olardı. Həm də ki səhər günəşi pəncərələri nura qərç etmişdi, Volodya isə əlüzyuyanın yanında dayanıb Marya İvanovnanı (bacımın mürəbbiyəsini) yamsılayaraq, elə şən-şən və elə bərkdən güldü ki, hətta çiyninə məhrəba salıb, bir əlində sabun, o biri əlində dolça tutmuş ciddi Nikolay belə gülümsəyərək deyirdi:

– Kifayətdir, Vladimir Petroviç, buyurun əl-üzünüzü yuyun.

Mənim kefim lap kökəldi.

– *Sind sie bald fertig?*¹ – sinifdən Karl İvanıçın səsi eşidildi.

Onun səsi ciddi idi və məni mütəəssir edib göz yaşlarına səbəb olmuş mehribanlıq ifadəsi bu səsdə daha duyulmurdu. Karl İvanıç sinifdə tamamilə başqa bir adam olurdu: o, müəllim idi. Mən cəld geyinib yuyundum və əlimdəki baş şotkası ilə yaş saçlarımı sığallaya-sığallaya onun yanına getdim.

Burnuna eynək taxıb əlində kitab tutmuş Karl İvanıç özünün həmişəki yerində – qapı ilə pəncərə arasında oturmuşdur. Qapının sol tərəfində iki kiçik rəf var idi: biri biz uşaqlarınkı, o birisi isə Karl İvanıçın xüsusi rəfi idi. Bizim rəfdə cürbəcür kitablar var idi – dərs kitabları, qeyri-dərs kitabları. Bu kitabların bəziləri yanakı, bəziləri dik qoyulmuşdu. Ancaq *“Histoire des voyages”*in² qırmızı rəngli iki qalın cildi səliqəylə divara söykədilmişdi. Bundan sonra cildi olub içində vərəqləri olmayan, yaxud vərəqləri olub, üstündə cildi olmayan uzun, qalın, böyük, kiçik kitablar gəlirdi. Karl İvanıçın şişirdərək kitabxana adlandırdığı bu rəfi tənəffüsdən əvvəl qaydaya salmaq əmr olunanda bir də görərdin, əlimizə keçəni ortaya dürtükdük. Xüsusi kitabxanadakı kitablar bizim kitabxanadakından çox olmasa da, daha müxtəlif idi. Mən bu kitablardan üçünü xatırlayıram: kələm əkilmiş dirriklərə gübrə vermək haqqında almanca bir kitabça – bu kitabçanın cildi yox idi, yeddüillik müharibə tarixinin bir cildi – bu cild perqamentdə idi və bir küncü yanmışdı; hidrostatikanın tam kursu. Karl İvanıç vaxtının çox hissəsini mütaliə ilə keçirirdi. Oxumaqdan

¹ Tezmi hazır olacaqsınız? (alm.)

² Səyahət tarixi (alm.)

gözləri həttə xarab da olmuşdu, lakin bu kitablardan və “Severnaya pçela”dan¹ başqa heç bir şey oxumazdı.

Karl İvaniçın rəfindəki şeylər içərisində onu mənə daha çox xatırladan bir şey də vardı. Bu da bənd edilmiş dəyirmi kartondan ibarət idi ki, bu karton kiçik millərlə hərəkətə gəlirdi. Kartona ağa ilə bərbərin karikaturasını təsvir edən bir şəkil yapışdırılmışdı. Karl İvaniç bu şəkli yaxşı yapışdırmışdı, dəyirmi kartonu özü ixtira etmişdi və bunu onun üçün düzəltmişdi ki, pis görən gözlərini parlaq işıqdan qorusun.

Əyninə tiftikli xalat geyinib, başına qırmızı fəs qoymuş, seyrək çal saçları fəsinin altından görünən o uzun qamət indi də gözlərimin qabağındadır. O, kiçik bir stolun yanında əyləşmişdir, üstündə bərbər şəkli olan dəyirmi karton stolun üstündədir və onun üzünə kölgə salır; bir əlində kitab tutmuş, o biri əlini kreslonun yanına söykəmişdir; siferblatına nişançı əsgər şəkli çəkilməmiş saatını, damadama cib yaylığını, dəyirmi, qara burunotu qabını, eynəyinin yaşıl qutusunu və milli dəyirmi kartonu yanına qoymuşdur. Bütün bu şeylər elə nizamlı, elə səliqə ilə qoyulmuşdu ki, onların belə bir düzülüşündən Karl İvaniçin təmiz, vicdanlı, həlim təbiətli adam olduğunu müəyyən etmək olardı.

Bəzən aşağıda, zalda doyunca qaçırdıqdan sonra barmaqlarımızın ucunda gizləncə yuxarıya, sinfə gəldikdə görürdük ki, Karl İvaniç kreslodə əyləşib üzünə sakit və əzəmətli bir ifadə verərək, sevdiyi kitablardan birini oxuyur. Bəzən onu kitab oxumadığı dəqiqələrdə də gəlib görürdüm: eynəyi yekə, qartal burnunun ucuna düşmüş olur, yarıyumulu mavi gözləri xüsusi bir ifadə ilə baxır, dodaqları isə qəmli-qəmli gülümsəyir. Otaqda onun şəkilli saatının tiqqılısından başqa heç bir səs eşidilməzdi.

Bəzən də o, məni görməzdi və mən qapının ağzında dayanıb fikirləşdim: “Yazıq, yazıq qoca! Biz çoxuq, biz oynayırıq, bizim günümüz şən keçir, onun isə heç kəsi yoxdur, onu heç kəs oxşamır, o, doğru deyir ki, yetiməm. Onun həyat tarixçəsi nə qədər dəhşətlidir! Həyat tarixçəsini Nikolaya necə danışdığı yadımdadır – onun vəziyyətində olmaq dəhşətdir!” Ona elə yazığım gəlirdi ki, bəzən yanına gedib əlindən tutaraq deyirdim: “Lieber² Karl İvaniç!” Ona belə deməyimi xoşlayardı, mütəəssir olub başımı sığallardı.

¹ “Severnaya pçela” – 1825-ci ildən 1864-cü ilədək Peterburqda çıxan qəzet

² Sevimli (*alm.*)

Sinfin başqa bir divarından landkartlar¹ asılmışdı. Xəritələr, demək olar ki, cırıq-cırıq idi, lakin Karl İvanıç onları səliqə ilə yapışdırmışdı. Otağın üçüncü divarında ortada aşağı mərtəbəyə açılan qapı var idi. Bu divarın bir tərəfindən iki xətkəş asılmışdı: bizi məxsus olan xətkəş kəsik-kəsik idi, təzə xüsusi xətkəş isə xətt çəkməkdən çox bizi şirnikləndirmək üçün işləndirdi; divarın başqa bir tərəfindən yazı lövhəsi asılmışdı. Bu lövhədə bizim böyük qüsurlarımız dairələrlə, kiçik qüsurlarımız xaçlarla qeyd edilirdi. Yazı lövhəsinin sol tərəfi otağın küncü idi ki, bizi burada diz üstə qoyardılar. Bu künc heç mənim yadımdan çıxmaz! Peçdəki qapağı, bu qapaqdakı deşiyi və bu qapağı döndərdikdə onun çıxardığı səsi xatırlayıram. Bəzən küncdə o qədər dayanıb dururdun ki, dizlərin, belin sızıldayırdı və: “Karl İvanıçın yadından çıxmışam, onun nə vecinə, yumşaq kreslodə oturub öz hidrostatikasını oxuyur, bəs mənim halım?” – düşünərdin və özünü onun yadına salmaq üçün qapağı yavaşcadan açıb-örtər və ya divarın malasını qurdalayardın; ancaq həddindən böyük suvaq parçası yerə düşüb səsləndikdə elə qorxardın ki, deyərdin cəza bundan yaxşıdır. Dönüb Karl İvanıça baxardın – o isə əlində kitab özü üçün oturub, sanki, heç bir şey sezmirdi.

Otağın ortasında, üstündə qara rəngli cırıq müşəmbə salınmış bir stol qoyulmuşdu. Müşəmbənin altında stolun bir çox yerdən bıçaqla kəsik-kəsik edilmiş kənarları görünürdü. Stolun ətrafında rənglənməmiş, lakin işlənməkdən par-par parıldayan bir neçə kətill düzülmüşdü. Axırncı divardan üç pəncərə açılmışdı. Bu pəncərələrdən görünən mənzərə belə idi: pəncərələrin lap altından yol keçirdi, bu yoldakı hər bir çuxur, hər bir daş, hər bir təkər izi mənə çoxdan tanış və əziz idi; yoldan o tərəfdə qol-budaqları budanmış cökə ağaclarının əmələ gətirdiyi xiyaban, xiyabanın dalında addabudda çəpər görünürdü. Xiyabanın o tayı çəmənlik idi, çəmənliyin bir tərəfi xırman, xırmanla üzbəüz isə meşəlik idi. Meşənin ucqarında meşəbəyinin daxması görünürdü. Pəncərənin sağ tərəfində eyvanın bir hissəsi gözə dəyirdi, adətən, böyüklər nahara qədər bu eyvanda əyləşərdilər. Bəzən Karl İvanıç imla yazılmış dəftəri yoxlayanadək mən oraya baxıb, anamın qara saçlarını, kimin isə kürəyini görür, oradan gələn danışq və gülüş səslərini eşidərdim. Orada ola bilmədiyimə çox hiddətlənib düşünərdim: “Bəs mən nə vaxt

¹ Landkartlar – coğrafiya xəritələri

böyüycəyəm, dərsi nə vaxt qurtaracağam, dialoqlar oxumaqdan qurtarıb həmişə sevdiyim adamlarla nə vaxt oturacağam?” Hiddətım kədəre çevrılərdı və Allah bilir, nə üçün isə, nə barədə isə elə fikrə gedərdim ki, qələt yazdığımı görə Karl İvanıçın hırslandıyını belə eşitməzdım.

Karl İvanıç xalatını çıxardıb dik yaxalılıqı çiyinləri büzməli göy frak geyindi, güzgünün qabağında dayanıb qalstukunu düzəlttikdən sonra bizi aşağıya apardı ki, anamızla salamlasaq.

II fəsil MAMAN

Anam qonaq otağında əyləşib çay süzürdü, bir əlilə çaynikdən, o biri əlilə samovarın lüləyindən tutmuşdu. Samovarın lüləyindən çaynikə axan su daşıb podnosa töküldü. Anam diqqətlə baxsa da, nə bunu, nə də bizim içəri girdiyimizi görürdü.

Sevimli bir adamın üzündəki cizgiləri xəyalında canlandırmağa çalışdıqda insanın başında o qədər xatirələr oyanır ki, bu cizgiləri göz yaşları içərisindən göründüyü kimi dumanlı görürsən. Bu, xəyalın axıtdığı göz yaşlarıdır. Anamı o zaman olduğu kimi xatırlamağa çalışdıqda, onun həmişə eyni mehribanlıq və məhəbbət ifadə edən qonur gözləri, boynunda narın tükərləri qıvrıldığı yerdən bir qədər aşağıdakı xalı, paltarına tikilmiş ağ yaxalığı, mənim tez-tez öpdüyüm incə və arıq əli təsəvvürümdə canlanır; lakin üzünün ümumi ifadəsini xəyalıma gətirə bilmirəm.

Divarın sol tərəfinə köhnə bir ingilis royali qoyulmuşdu; qaraşın bacım Lyuboçka royalin qabağında oturub soyuq su ilə indicə yuduğundan çəhrayı rəng almış kiçik barmaqları ilə *Clementin*in etüdlərini seziləcək bir gərginliklə çalırdı. Onun on bir yaşı var idi; əyninə kətandan gödək paltar, krujevalı ağ tuman geymişdi və oktavaları yalnız arpeggio¹ götürə bilirdi. Başına çəhrayı lentli çutqu qoyub, əyninə mavi rəngli küləcə geymiş və acıqlı qırmızı sifəti olan Marya İvanovna onun yanında yanakı əyləşmişdi. Karl İvanıç içəri girər-girməz onun sifəti daha da ciddi bir ifadə aldı. Marya İvanovna ona qəzəblə baxdı və onun salamını almadan ayağını yerə vuraraq:

¹ *Arpeggio* – bir-birinin dalınca gələn akkord səsləri

“*Un, deux, trois, un, deux, trois*”¹, – əvvəlkindən daha bərk və daha amirane bir səslə davam etdi.

Karl İvaniç buna zərrə qədər də əhəmiyyət vermədən, adəti üzrə almanlara məxsus olan bir salamla düz anamın yanına getdi. Anam fikirdən ayıldı, başını silkələdi, sanki, bu hərəkətlə kədərli fikirləri başından qovmaq istəyirdi. Sonra əlini Karl İvaniça verdi və Karl İvaniç onun əlindən öpdüyü zaman anam da onun qırıxmış gicgahından öpərək:

– *Ich danke, lieber*² Karl İvaniç, – dedi və almanca danışa-danışa soruşdu:

– Uşaqlar yaxşımı yatıblar?

Karl İvaniçin bir qulağı kar idi, indi isə royalaın səsinə qətiyyənlən heç bir şey eşitmədi. O, divana daha yaxın əyildi, bir ayağı üstündə durduğu halda, bir əlilə stola söykənərək o zaman mənə incəliyin zirvəsi kimi görünən bir təbəssümlə fəsinə götürüb başı üzərində saxladı:

– Natalya Nikolayevna, siz mənə bağışlırsınız mı? – deyərək soruşdu.

Karl İvaniç daz başını soyuğa verməmək üçün qırmızı fəsinə heç vaxt çıxarmazdı, lakin hər dəfə qonaq otağına girdikdə fəsinə başından çıxarmamağa icazə alardı.

Anam ona yaxınlaşıb xeyli bərkdən:

– Fəsinizi başınıza qoyun, Karl İvaniç... Mən sizdən soruşuram ki, uşaqlar yaxşımı yatdılar? – dedi.

Lakin o yenə də heç bir şey eşitmədi, qırmızı fəsinə başına qoyub dazını örtüdü və daha nəvazişlə gülümsədi.

Anam gülümsəyərək Marya İvanovnaya dedi:

– Mimi, bir dəqiqə dayanın, heç şey eşidilmir. – Anamın üzü nə qədər qəşəng olsa da, o gülümsədikdə bu üz daha da gözəlləşirdi və ətrafdakı hər şey, sanki, gülürdü. Həyatımın ağır dəqiqələrində bu təbəssümü heç olmazsa gözücə görə bilsəydim, onda dərd-qəmin nə olduğunu bilməzdim. Mənə elə gəlir ki, üzün gözəlliyi deyilən şey təkcə bu təbəssümdə cəmləşmişdir: əgər təbəssüm üzün gözəlliyini artırarsa, bu üz qəşəngdir, əgər təbəssüm üzün ifadəsini dəyişmirsə, o, adi bir üzdür, əgər sifəti korlayarsa, bu, pis üzdür.

¹ Bir, iki, üç, bir, iki, üç (*fran.*)

² Təşəkkür edirəm, əzizim (*alm.*)

Anam mənimlə salamlaşdıqdan sonra başımı ovucları içərisinə alıb geri verərək diqqətlə mənə baxdı:

– Sən bu gün ağlamısan? – dedi.

Mən cavab vermədim. O, mənim gözlərimdən öpdükdən sonra almanca soruşdu:

– Nə üçün ağlamısan?

Anam bizimlə mehriban danışdıqda həmişə mükəmməl bildiyi bu dildə danışardı.

Mən özüm uydurduğum yuxumu bütün təfəsilatı ilə xatırladım və bu fikirdən ixtiyarsız olaraq titrəyib:

– *Maman*, mən yuxuda ağlamışam, – dedim.

Karl İvaniç mənim sözlərimi təsdiq etdisə də, yuxu haqqında bir söz demədi. *Maman* bir qədər hava haqqında danışdıqdan və (bu söhbətdə Mimi də iştirak edirdi) bəzi möhtərəm nöqərlər üçün podnosa altı parça qənd qoyduqdan sonra ayağa qalxıb pəncərənin yanındakı kargaha yaxınlaşdı.

– Uşaqlar, indi atanızın yanına gedin, ona deyərsiz ki, xırmana getməzdən əvvəl hökmən mənə dəysin.

Musiqi, say və zəhmli baxışlar yenə də təkrar olundu, biz isə atamızın yanına getdik. Hələ babamızın dövründən xidmətçilər otağı adlanan otağı keçdikdən sonra kabinetə girdik.

III fəsil

ATAM

O, yazı stolunun yanında dayanmışdı və konvertləri, kağızları, bağlama pulları pırkeşik Yakov Mixaylova göstərib qızışır, hirsli-hirsli nə isə izah edirdi. Yakov Mixaylov əllərini dalına qoyub qapı ilə barometrin arasında həmişəki yerində dayanaraq barmaqlarını tez-tez və müxtəlif istiqamətlərdə oynadırdı.

Atam qızışdıqca Yakovun barmaqları bir o qədər tez-tez oynayırdı və əksinə, atam susduqda barmaqlar da dayanırdı; lakin Yakov özü danışmağa başladıqda barmaqlarını tez-tez tərpədirdi. Mənə elə gəlir ki, barmaqlarının hərəkətindən onun daxili aləmini duymaq olardı, həmişə sakit olan üzü isə həm ləyaqət, həm də mütlilik ifadə edirdi, daha doğrusu, onun üzü deyirdi ki, mən haqlıyam, ancaq ixtiyar sizindir!

Atam bizi gördükdə yalnız:

– Gözləyin, bu saat, – dedi və başı ilə qapını göstərdi ki, bizlərdən birimiz onu örtsün.

– Ah, mərhəmətli Allah! Yakov, bu gün sizə nə olmuşdur? – deyə atam çiyinini dartıb (bu, onun adəti idi) pirkeşiyə müraciətlə davam etdi. – Bu konvertin içində səkkiz yüz manat...

Yakov çötkəni qabağına çəkib səkkiz yüz manat saldıqdan sonra gözlərini qeyri-müəyyən bir nöqtəyə zilləyərək gerisini gözlədi.

– ...mən burada olmadıqda malikanənin xərci üçün. Başa düşürsən? Dəyirman kirayəsi min manat almalısan... belədir, ya yox? Xəzinədəki səkkiz yüz min girovu geri almalısan. Sənin hesabına görə yeddi min pud ot satmaq olar ki, pudu qırx beş qəpikdən, edər üç min manat, demək, sənin cəmisi nə qədər pulun olacaq? On iki min... belədir, ya yox?

Yakov dedi:

– Elədir ki var.

Lakin Yakovun barmaqlarını tez-tez oynatmasından onun etiraz etmək istədiyini sezdim, atam onun sözünü kəsdi:

– Bu puldan on min manat Petrovskoye şurasına göndərsən. İndi kontorda olan pulu, – deyə atam davam etdi (Yakov çötkədən on iki min manatı qarışdırıb iyirmi bir min manat saldı), – mənə gətirib bugünkü tarixlə məsarifdə göstərsən. (Yakov çötkəni qarışdırıb çevirdi, bununla, yəqin ki, bu iyirmi bir min manatın da oraya gedəcəyini göstərirdi.) İçində pul olan bu konverti mənim adımdan yiyəsinə verərsən.

Mən stola yaxın dayandığım üçün konvertin üstündəki yazıya baxdım. Konvertin üstündə “Karl İvanıç Mauera” sözləri yazılmışdı. Atam mənim, yəqin ki, bilməli olmadığım sözləri oxuduğumu görüb əlini çiyinimə qoydu və xəfif bir hərəkətlə işarə etdi ki, stoldan kənara çəkilim, mən bunu nəvazişmi, yoxsa iradəmi olduğunu anlamadımsa da, hər halda, çiyinimdəki iri və damarlı əli öpdüm.

Yakov:

– Baş üstə, – dedi. – Xabarovkadan gələn pullar barədə nə əmriniz var?

Xabarovka anamın kəndi idi.

– Kontorda saxlayıb, mənim əmrim olmadan heç yerə xərcləmə.

Yakov bir neçə saniyə dinmədi; sonra onun barmaqları şiddətlə

oynamağa başladı və o, ağanın əmrlərini dinlərkən üzündəki müti kütlük ifadəsini ona məxsus olan hiyləgər bir zirəkliliklə əvəz edib, çötkəni qabağına çəkərək sözə başladı.

– Pyotr Aleksandriç, icazə verin qulluğunuza ərz edim ki, əlbəttə, siz bilən yaxşıdır, ancaq, hər halda, Şuraya vaxtında pul göndərmək olmaz. Siz buyurdunuz ki, – Yakov sözlərinə ara verə-verə davam etdi və bir qədər susduqdan sonra mənalı-mənalı baxıb dedi: – girovdan, dəyirmandan və otdan pul gəlməlidir... (o bunları saya-saya çötkəyə saldı). Qorxuram ki, hesabda səhv etmiş olanıq.

– Niyə?

– Bir özünüz baxın: götürək elə dəyirmanı; dəyirmançı artıq iki dəfə mənim yanıma gəlib möhlət istəmişdir və Allaha and içmişdir ki, pulu yoxdur... İndi özü də buradadır... bəlkə, lütf edib özünüz onunla danışasınız?

Atam başını yırğalayıb dəyirmançı ilə danışmaq istəmədiyini bildirdikdən sonra soruşdu:

– Axı, o nə deyir?

– Heç bilirsən ki, nə deyir? Deyir ki, üyütməyə dən olmayıbdır. Bir az pulu varmış, hamısını da bəndə qoyubdur. Ağa, dəyirmanı onun əlindən alsaq, bir fayda verərmiz? Girov barədə, buyurdunuz, deyəsən, mən sizə demişəm ki, bizim pullarımız orada ilişibdir və onları tezliklə ala bilməyəcəyik. Bu günlərdə mən şəhərə İvan Afanasyeviçə bir araba un və bu iş barədə məktub göndərmişəm. Bununla belə, o yenə də cavab göndərmişdir ki, Pyotr Aleksandriçə qulluq etməyə şadam, ancaq bu iş ondan asılı deyildir və hər şeydən belə çıxır ki, sizin qəbziniz iki aydan sonra da çətin ələ gəlsin. Ot barədə buyurdunuz. Turalım ki, üç min manata sata bildik.

Yakov çötkəyə üç min manat saldı və gah çötkəyə, gah da atamın gözlərinə baxıb susaraq, sanki, baxışları ilə bunları ifadə etdi:

“Siz özünüz görürsünüz ki, bu nə qədər azdır. Siz özünüz bilirsiniz ki, otu indi satsaq, zərər edəcəyik”. Görünürdü ki, onun hələ çoxlu dəlili vardı. Yəqin, elə buna görə də atam onun sözünü kəsb:

– Mən öz sərəncamlarımı dəyişməyəcəyəm, – dedi, – lakin bu pullar, doğrudan da, gec alınsa, onda çarə yoxdur, Xabarovka kəndindən gələn pullardan nə qədər lazımsa, götürərsən.

– Baş üstə.

Yakovun üzünün ifadəsindən və barmaqlarından görünürdü ki, atamın son əmri onu çox məmnun etmişdir.

Yakov təhkimli idi, çox çalışqan və sədaqətli bir adam idi: bütün yaxşı pirkeşiklər kimi öz ağasının mal-dövlətinə qıymazdı və ağanın mənfəəti haqqında çox qərribə anlayışa malik idi. O həmişə xanımın əmlakı hesabına ağanın əmlakını artırmaq qeydinə qalaraq sübut etməyə çalışırdı ki, xanımın malikanəsindən gələn bütün qazancı Petrovskoye kəndinə (bizim yaşadığımız kəndə) xərcləmək lazımdır. İndi bu məqsədinə tamamilə çatdığı üçün o sevinirdi.

Atam bizimlə salamlaşdıqdan sonra dedi ki, kənddə avara-avara gəzib-dolandığımız bəsdir, biz artıq balaca uşaq deyilik və ciddi-yətlə oxumaq vaxtımız çatıbdir.

O dedi:

– Siz bilirsiniz ki, bu gecə Moskvaya getmək fikrindəyəm və sizi də özümlə aparacağam. Siz orada nənənin yanında qalacaqsınız, bacılarınız isə *maman* ilə burada qalacaqlar. Siz bilməlisiniz ki, ananız üçün yeganə təsəlli o olacaqdır ki, sizin yaxşı oxuduğunuzu eşitsin.

Bir neçə gündən bəri davam etməkdə olan hazırlıqdan biz qeyri-adi bir şey gözləyirdikse də, bu təzə xəbər bizi heyrətə saldı. Volodya qızardı və anamın tapşırığını titrək bir səslə atama söylədi. Mən fikirləşdim: “Yuxum çin çıxdı. Allah eləsin ki, bundan daha pis bir şey üz verməsin”.

Anama çox, çox yazığım gəldi və bununla bərabər, artıq bizim böyük oğlanlar olduğumuz fikri məni sevindirirdi. “Madam ki, bu gün biz gedirik, demək, daha dərs oxumayacağıq. Bu, qiyamətdir! – mən fikirləşdim. Bununla belə, Karl İvaniça yazığım gəldi. – Yəqin ki, onu işdən azad edəcəklər, çünki belə olmasa idi, ona konvert hazırlamazdılar... İllərlə oxumağa razı idim, ta ki buradan çıxıb getməyəydim, anamdan ayrılmayıdım, zavallı Karl İvaniçin ürəyinə dəyməyəydim. Onsuz da çox bədbəxtidir!”

Mənim başımdan belə fikirlər keçirdi; yerimdən tərpənmədən başmaqlarımın qara bantlarına diqqətlə baxırdım. Atam barometrin aşağı düşməsi haqqında Karl İvaniça daha bir neçə kəlmə dedikdən və getmək ərəfəsində, ova təzə alışıdırılmış tazıları nahardan sonra ovda yoxlamaq üçün onlara yem verməməyi Yakova əmr etdikdən sonra mənim gözlədiyimə rəğmən bizi dərsə göndərdi, bununla belə, bizi özü ilə bərabər ova aparacağını vəd edib ürəyimizi aldı.

Yuxarı qalxarkən eyvana dəydim. Atamın Milka adlı sevimli tazısı gözlərini qıyaraq qapının yanında özünü günə verirdi.

Mən onu oxşayaraq və üzündən öpərək deyirdim:

– Miloçka, bu gün biz gedirik. Salamət qal! Daha heç bir zaman görüşməyəcəyik.

Mən kövrəldim, oturub ağladım.

IV fəsil

DƏRS

Karl İvaniçin kefi çox pis idi. Bunu onun çatılmış qaşlarından, sürtükünü komodun üstünə tullamasından, kəmərinə hirsli-hirsli bağlamasından və dialoqlar kitabında əzbərləməli olduğumuz yeri nişanlamaq üçün dırnağı ilə kitabı necə bərk cızdığından görmək olardı. Volodya əməlli-başlı oxuyurdu; mən isə o qədər pərişan idim ki, qətiyyənlə heç bir iş görə bilmirdim. Dialoqlar kitabına uzun müddət mənasız-mənasız baxırdımsa da, qarşıdakı ayrılıq saatını düşüncə ilə gözlərimi bürümüş yaşlar məni oxumağa qoymurdu; gözlərini qıyaraq məni dinləyən (bu isə pis bir əlamət idi) Karl İvaniçə danışmaq vaxtı çatdıqda birisinin: “*Wo kommen sie her*”¹ deməli, o birisinin “*Ich kommen vom Kaffe-Hause*”², – deyər cavab verməli olduğu yerdə, mən göz yaşlarımı daha saxlaya bilmədim və hıçqırıqlarım mənə “*Haben sie die Zeitung nicht gelesen?*”³ deməyə imkan vermədi. İş hüsnxətə gəldikdə kağızın üstünə tökülmiş göz yaşlarım elə bir ləkə əmələ gətirdi ki, sanki, sarğı kağızında su ilə nə isə yazmışdım.

Karl İvaniç hirsənib məni diz üstə qoydu və dedi ki, mənim bu inadım kukla məzhəkəsidir (bu, onun sevimli sözü idi), məni xətkəşlə təhdid edib üzr istəməyimi tələb etdi, halbuki, göz yaşlarım mənə bir kəlmə belə danışmağa imkan vermirdi; nəhayət, yəqin ki, özünün haqsız olduğunu hiss edərək, çıxıb Nikolayın otağına getdi və dalınca qapını çırpdı.

Lələmin otağından gələn danışmaq sinifdə eşidilirdi.

¹ “Siz haradan gəlırsiniz?” (alm.)

² “Mən qəhvəxanadan gəlirəm” (alm.)

³ “Siz qəzet oxumamısınız?” (alm.)

– Nikolay, eşitmişən ki, uşaqlar Moskvaya gedirlər? – deyə Karl İvaniç lələmin otağına girərək səslandı.

– Necə ki eşitməmişəm, eşitmişəm.

Yəqin ki, Nikolay ayağa qalxmaq istəyirdi, çünki Karl İvaniç: “Otur, Nikolay!” – dedi və bunun dalınca qapını örtüdü. Mən küncdən çıxıb qarıya yaxınlaşaraq xəlvətcə qulaq asmağa başladım.

Karl İvaniç kövrələ-kövrələ deyirdi:

– Nikolay, insanlara nə qədər yaxşılıq edirsən et, onlara nə qədər bağlanırsan bağlan, görünür, onlardan minnətdarlıq gözləməyə dəyməz, elə deyilmi?

Pəncərənin qabağında əyləşib pineçiliklə məşğul olan Nikolay onun sözlərini başı ilə təsdiq etdi.

Karl İvaniç gözlerini və burunotu qabını yuxarı qaldıraraq:

– On iki ildir, Nikolay, mən bu evdə yaşayıram və Allahın qarşısında deyə bilərəm ki, – deyə o, sözünə davam etdi, – mən onları sevmişəm və mənim öz balalarım olsaydı, heç onlara da bunlar qədər çox baxmazdım. Nikolay, yadımdadır, Volodya qızdıranda, mən doqquz gün kirpiklərini qırpmadan onun yatağı yanında əyləşdim? Bəli! O zaman mən mehriban, sevimli Karl İvaniçdim, o zaman mən lazım idim, indi isə, – deyə o, istehza ilə gülümsəyərək əlavə etdi, – indi uşaqlar böyümüşlər, onlar oxumağa ciddi girişməlidirlər. Nikolay, onlar burada oxumurdularmı?

Nikolay bizi yerə qoyub mumlu sapı hər iki əlilə dartaraq dedi:

– Daha oxumaq nə təhər olar?

Karl İvaniç:

– Bəli, indi mən gərəksiz olmuşam, məni qovmaq lazımdır. Bəs verdikləri vədlər hani? Minnətdarlıqları hani? – dedi və əlini sinəsinə qoyub əlavə etdi: – Mən Natalya Nikolayevnaya hörmət edirəm, mən onu sevirəm, Nikolay. O, kimdir ki?.. Onun sözü bu evdə bax bunun kimidir, – bunu deyib o, bir parça dərinə mənəli hərəkətlə döşəmənin üstünə atdı. – Mən bilirəm ki, bu hoqqalar kimin hoqqasıdır və mən nə üçün gərəksizəm... ona görə ki, mən yaltaqlıq etmirəm və başqa adamlar kimi hər şeyə göz yummuram. – O, qürurla dedi: – Mən həmişə və hər kəsin qarşısında həqiqəti deməyə alışımışam. Allah onlara kömək olsun. Mənim buradan getməyimlə onlar varlanmayacaqlar, mən isə Allahın köməyi ilə özümə bir parça çörək taparam... Elə deyilmi, Nikolay?

Nikolay başını qaldırıb Karl İvaniça elə baxdı ki, guya, onun, doğrudan da, özünə bir parça çörək tapa biləcəyinə inanmaq istəyirdi, baxdısa da, heç bir söz demədi.

Karl İvaniç bu minval ilə çox və uzun-uzadı danışdı: əvvəllərdə hansı bir generalınsa evində yaşadığı vaxt onun xidmətlərini çox qiymətləndirdiklərindən (bunu eşidərkən mənəm ürəyim ağrıdı), Saksoniyadan, öz valideynlərindən, dərzi dostu Schonheit və qeyrilərindən danışdı.

Onun dərzi mənə təsir etmişdi və eyni dərəcədə sevdiyim atamla Karl İvaniçin bir-birlərini anlamamaları mənəm ürəyimi ağrıdırdı; mən yenə də otağın küncünə qayıdıb çömbəldim və onları necə barışdırmaq barədə düşünməyə başladım.

Karl İvaniç sinfə qayıtdıqda mənə ayağa qalxmağı və diktə ilə imla yazmaq üçün dəftər hazırlamağı əmr etdi. Hər şey hazır olduqda o, əzəmətli bir görünüşlə öz kreslosuna əyləşib, sanki, quyudan çıxan səsilə aşağıdakıları diktə etməyə başladı: “*Von al-len Lei-denschaf-ten die grau-sam-ste ist... haben sie geschrieben?*”¹

Buraya çatdıqda o dayandı, burunotunu yavaş-yavaş iyləyib yeni bir qüvvətlə davam etdi: “*die grausamste ist die Un-dank-barkeit... Ein grosses U*”². Mən axırıncı sözü yazıb davamını gözləyərkən ona nəzər saldım.

Karl İvaniç güclə sezilən bir təbəssümlə:

– *Punctum*³, – dedi və işarə etdi ki, dəftərləri ona verək.

Karl İvaniç onun ən səmimi düşüncəsini ifadə edən bu kəlamları müxtəlif ahənglə və böyük bir məmnuniyyət ifadəsilə bir neçə dəfə oxudu, sonra bizə tarix dərindən tapşırıq verib pəncərənin qabağında əyləşdi. O, əvvəlki kimi qaşqabaqlı deyildi; onu üzü təhqirə qarşı lazımı qisas almış adamın üzündəki razılığı ifadə edirdi.

Saat birə on beş dəqiqə qalmışdı, lakin Karl İvaniç, sanki, bizi evə buraxmaq fikrində deyildi; o, bizə hey yeni tapşırıqlar verirdi. Kədərimiz və iştahamız eyni dərəcədə artırdı. Naharın yaxınlaşdığı sübut edən bütün əlamətləri böyük bir səbirsizliklə izləyirdim. Budur, qarabaş əlinə lif alıb boşqabları yumağa gedir, budur, bufetdə qabları

¹ “Qüsurların ən ağrısı... yazdığımızı?” (alm.)

² “Qüsurlardan ən ağrı Qədirbilməzlikdir... böyük hərflə” (alm; alman yazı qaydalarına görə bütün isimlər böyük hərflə yazılır)

³ Nöqtə (lat.)

necə cingildədikləri eşidilir, stolu açırlar, stulları düzülür, budur, Mimi Lyuboçka və Katenka ilə (Katenka Miminin qızı idi, onun on iki yaş vardı) bağdan gəlirlər, lakin Foka – həmişə gəlib yeməyin hazır olduğunu bildiren nöker Foka görünür. Yalnız o gəldikdə kitabları tullaıb, Karl İvaniça əhəmiyyət vermədən aşağıya qaçmaq olar.

Budur, pilləkəndə addım səsləri eşidilir; lakin gələn Foka deyildir! Mən onun yerinə bələdəm və uzunboğaz çəkmələrinin cırlıtısını həmişə tanıyıram. Qapı açıldı və mənim tamamilə tanımadığım bir adam qapının ağzında görüldü.

V fəsil DİVANƏ

Əlli yaşlı bir adam otağa girdi. Onun çiçək xəstəliyindən çopurlaşmış uzunsov sifəti, uzun çal saçları və sarımtıl seyrək saqqalı vardı. Boyu o qədər uzun idi ki, qapıdan keçmək üçün o nəinki başını, həm də bədənini əyməli idi. Əynində kaftana və cübbəyə oxşar yırtıq bir paltar, əlində isə iri bir əsa var idi. İçəri girərkən əsanı var qüvvəsi ilə yerə vurdu və qaşlarını çatıb, ağızını həddindən çox açaraq ən dəhşətli və qeyri-təbii bir sürətdə qəhqəhə çəkdi. Onun bir gözü çəp idi və bu gözünün bəbəyi hey oynayaraq bu adamın onsuz da çirkin olan sifətinə daha murdar bir ifadə verirdi.

O, kiçik addımlarla Volodyaya tərəf qaçıb:

– Aha! Əlimə düşdünüz! – deyər qışqırdı, onun başından yapışmış təpəsini diqqətlə nəzərdən keçirməyə başladı, sonra tamamilə ciddi bir ifadə ilə Volodyadan aralanıb stolun yanına gəldi, müşəmbənin altını üfləyərək ona xaç vurmağa başladı. – Ah-h heyf! Ah-h, yazığım gəlir... Əzizlərim... Uçacaqlar, – deyər ağlamaqdan titrəyən səs ilə sözə başladı, səmimiyyətlə Volodyaya baxıb, doğrudan da, gözlərindən axan yaşları qolu ilə sildi.

Onun səsi qaba və xırıltılı idi, cəld və əsəbiliklə hərəkət edirdi, sözlərində məna və rabitə yox idi (o, heç vaxt əvəzlik işlətmirdi), lakin vurğuları o qədər təsirli idi, onun sarı və eybəcər sifəti bəzən elə kədərli bir ifadə alırdı ki, onu dinlərkən təəssüf, qorxu və kədərin əmələ gətirdiyi qarışıq bir hissədən insan özünü saxlaya bilmirdi.

Bu adam divanə və səfil Qrışa idi.

O haralı idi? Onun ata-anası kim idi? Səfil həyatı keçirməyə onu kim məcbur etmişdi, bunu heç kəs bilmirdi. Mən yalnız bunu bilirəm ki, o, on beşinci ildən bəri yayda da, qışda da monastırın ayaqyalın gəzib-dolaşan, xoşu gələn adamlara təsvirlər bağışlayan və sirli sözlər danışan bir divanə kimi məşhur olmuşdu. Bəziləri, doğrudan da, inanırdılar ki, o, qeybdən xəbər verir, onu heç kəs heç yerdə başqa bir görkəmdə görməmişdi. O, hərdənbir nənəmin yanına gəlirdi və bəziləri deyirdilər ki, o, dövlətli bir ata-ananın bədbəxt oğludur, ürəyi təmiz bir adamdır, bəziləri isə onun, sadəcə, bir mujik və tənbel olduğunu söyləyirdilər.

Nəhayət, çoxdan gözlədiyimiz və son dərəcə dəqiq olan Foka gəlib çıxdı və biz aşağı endik. Qrışa hıçqıra-hıçqıra və cürbəcür mənasız sözlər danışa-danışa dalımızca gəlir, əlindəki əsanı pillələrə vurub taqqıldadırdı. Atamla anam əl-ələ verib qonaq otağında gəzişir, nə haqdasə yavaşcadan danışdırdılar, Marya İvanovna divana simmetrik şəkildə yapışq olan kreslolardan birində qürurla əyləşib ciddi, lakin təmkinli bir səslə yanında oturmuş qızlara nəsihət verirdi. Karl İvanıç otağa girər-girməz Marya İvanovna ona bir nəzər saldı, üzünü dərhal kənara çevirdi və onun sifəti elə bir ifadə aldı ki, bu ifadəni yalnız belə yazmaq olar: “Karl İvanıç, mən sizi görmürəm”. Qızların gözlərindən sezilirdi ki, onlar nə isə çox mühüm bir xəbəri tezliklə bizə deməyə yaman tələsirlər, lakin yerindən qalxmaq və bizə yaxınlaşmaqla Miminin qoyduğu qayda-qanunu pozmaqdan qorxurlar. Biz əvvəlcə Mimiyə yaxınlaşdıq: “*Bonjour Mimi*”¹, – deyərək, ayaqlarımızı yerə vurub cütləməli idik, bundan sonra bizə danışmağa icazə verilirdi.

Bu Mimi çox dözülməz bir qadın idi. Bəzən onun yanında heç bir şey danışmaq olmurdu. O hər şeydə bir nəzakətsizlik görürdü. Bundan əlavə, o hey deyirdi: “*Parlez donc français*”². Di gəl ki, tərslikdən rusca danışmaq istəyirsən. Yaxud da nahar zamanı bir yeməyin ləzzətini təzə-təzə başa düşdükdə və heç kəsin mane olmasını istəmədikdə o, hökmən deyirdi: “*Mangez dons avec du pain*”, yaxud “*Comment ce que vous tenez vorte fourchette?*”³. “Axı onun bizimlə nə işi var! – düşünərdik. – Qoy o, öz qızlarını öyrətsin, bizim

¹ “Günortanız xeyir, Mimi!” (fran.)

² “Fransızca danışın!” (fran.)

³ “Çörəklə yeyin”. “Siz çəngəli necə tutmuşsunuz?” (fran.)

isə Karl İvanıçımız var”. Onun başqa adamlara bəslədiyi nifrəti mən tamamilə başa düşdüm.

Böyüklər qabağa düşüb yemək otağına getdikdə Katenka gödəkcəmdən tutub saxlayaraq pıçıltı ilə dedi:

– Anadan xahiş et ki, bizi ova aparsınlar.

– Yaxşı, çalışınq.

Qrişa yemək otağında, lakin xüsusi stol dalında nahar edirdi; o, gözlərini öz boşqabından çəkmədən yeyir, hərdənbir nəfəsini dərir, üzünü vahiməli bir surətdə qırışdırır və öz-özünə danışmış kimi deyirdi: “Yazığım gəlir!.. Uçub getdi... Göyərçin göyə uçacaqdır... Ah, qəbri üstə daş qoydular...” və sair.

Anamın səhərdən kefi yox idi; Qrişanın burada olması, onun sözləri və hərəkətləri anamın pərişanlığını hiss ediləcək dərəcədə artırmışdı.

Anam atama bir boşqab şorba verərək dedi:

– Ah, az qalmışdı ki, bir şeyi səndən xahiş etməyi unudum.

– Nə olub?

– Lütfən, tapşır ki, sənin o qorxunc itlərini zəncirlə bağlasınlar, yoxsa Qrişa həyətdən keçəndə az qalmışdı yazığı qapsınlar. Onlar uşaqların da üstünə cuma bilərlər.

Qrişa, onun barəsində danışdıqlarını eşitdikdə, üzünü stola tərəf çevirdi, paltasının cırlmış ətəyini göstərdi və tikəsini çeynəyə-çeynəyə dedi:

– O istəyirdi ki, itlər məni tutsun... Allah qoymadı. İtləri adamın üstünə qısırtmaq günahdır. Böyük günahdır. Yekə kişisən, niyə vurursan? Allah günahınızdan keçər... indi o zaman deyildir.

Atam Qrişanı diqqətlə və ciddi nəzərlərlə gözəndən keçirib:

– Bu, nə danışır? – deyə soruşdu.

– Onun nə dediyini mən başa düşürəm, – deyə anam cavab verdi, – o mənə danışmışdı ki, hansı bir ovçu isə itləri qəsdən onun üstünə qısırtmışdır. Buna görə də deyir: “İstəyirdi ki, itlər məni tutsunlar, ancaq Allah qoymadı, indi səndən xahişim budur ki, bunun üçün cəza verməyəsən”.

Atam:

– Aha! Başa düşdüm, – dedi. – O, haradan bilir ki, mən bu ovçuya cəza vermək istəyirəm? Bilirsənmi, mənim, ümumiyyətlə, bu kimi ağalarla o qədər də aram yoxdur, – deyə atam fransızca davam etdi, – lakin bu, xüsusilə mənim xoşuma gəlmir və yəqin ki...

Anam, sanki, bir şeydən qorxurmuş kimi:

– Ah, dostum, bu barədə danışma, – deyə atamın sözünü kəsdi.
– Nədən bilirsən?

– Deyəsən, mən bu qəbildən olan adamları öyrənə bilmişəm, onlardan sənin yanına gələnlərin hamısı eyni tip adamlardır. Həmişə də eyni hadisə üz verir...

Görünür ki, anam bu barədə tamamilə başqa fikirdə olduğundan atamla mübahisə etmək istəmirdi.

Odur ki:

– Lütfən, mənə piroq verin, – dedi. – Bu gün yaxşımı bişiriblər?

– Yox, mənə hirsləndirir, – deyə atam sözünə davam etdi və piroqu götürüb onu elə bir məsafədə saxladı ki, anamın əli çatmadı, – yox, ağıllı və təhsil görmüş adamların özlərini bicliyə qoyduqlarını gördükdə mən qəzəblənirəm.

Bunu deyib o, çəngəli stola vurdu.

Anam əlini uzadaraq:

– Səndən xahiş etdim ki, mənə piroq verəsən, – deyə təkrar etdi.

Atam əlini geri çəkərək:

– Çox yaxşı edirlər ki, belə adamları həbsə alırlar, – deyə sözünə davam etdi. – Onların verdiyi xeyir yalnız bu olur ki, onsu da əsəbləri zəif olan bəzi adamların kefini pozurlar, – deyib gülümsədi, bu söhbətin anama heç də xoş gəlmədiyini sezdi və piroqu ona verdi.

– Sənə bircə onu deməliyəm: altmış yaş olmasına baxmayaraq qışda da, yayda da ayaqyalın gəzən, həmişə paltarının altında iki pud ağırlığında zəncir gəzdirən, dinc və hazırına yaşamaq təklifindən dəfələrlə imtina edən bir adamın – belə bir adamın bütün bunları tənbellik üzündən etməsinə inanmaq çətindir.

– Qeybdən xəbər verməyə gəlcə, – deyə anam ah çəkərək və bir qədər susduqdan sonra əlavə etdi: – *je suis payee pour y croire*¹; deyəsən, mən sənə nəql etmişəm ki, Kiryuşa, rəhmətlik atamın ölümünü ona gününə, saatına kimi demişdi.

Atam gülümsəyərək və əlini Miminin oturduğu tərəfdən ağzına qoyaraq (o belə etdikdə mən həmişə diqqətlə qulaq asıb, atamın gülməli bir söz deyəcəyini gözləyirdim) dedi:

¹ Mən onlara nəhaq yerə inanmıram (*fran.*)

– Ah, bu nə oyundur mənim başıma açırısan! Onun ayaqlarını niyə mənim yadıma salırısan? Mən ona baxdım və indi heç bir şey yeməyəcəyəm.

Nahar qurtarmaq üzrə idi. Lyuboçka ilə Katenka hey bizə göz vurur, oturduqları stulda qurcalanır və ümumiyyətlə, çox narahat olduqlarını büruzə verirdilər. Onların göz vurmalarının mənası bu idi: “Niyə xahiş etmirsiniz ki, bizi ova aparsınlar?” Mən Volodyanı dümsüklədim, Volodya məni dümsüklədi və nəhayət, o, cəsarətə gəldi: əvvəlcə ürəkək, sonra isə qətiyyətli bir səsle hündürdən izah etdi ki, bu gün çıxıb getməli olduğumuza görə qızların lineykada¹ bizimlə birlikdə ova getmələrini istədik. Böyüklər kiçik bir müşavirədən sonra bu məsələni bizim xeyrimizə həll etdilər və hamıdan çox ürəyimizə yatan bu oldu ki, anam özü də bizimlə gedəcəyini dedi.

Pirojna yediyimiz zaman atam Yakovu çağırırdı. Lineyka, itlər və hər atın adını deyərək, atlar haqqında böyük bir təfəssilatla ona əmrilər verdi. Volodyanın atı axsadığından atam tapşırırdı ki, onun üçün ov atını yəhərləsinlər. “Ov atı” sözü anamın qulaqlarında çox qəribə səslənmişdi; ona elə gəlirdi ki, ov atı qudurmuş bir yırtıcı heyvan olmalıdır və bu at mütləq baş götürüb qaçaraq Volodyanı öldürəcəkdir. Volodya insanı təəccübləndirən bir qoçaqlıqla deyirdi ki, bunun eybi yoxdur və atın bərk qaçması onun çox xoşuna gəlir; lakin atamın və onun inandırmaclarına baxmayaraq, zavallı anam sözündə durub dedi ki, bütün gəzinti zamanı əzab çəkəcəkdir.

Nahar qurtardı; böyüklər kabinetə qəhvə içməyə getdilər, biz isə ağaclardan tökülmüş xəzəllə örtülü çığı tapdalayıb xışıldatmaq və söhbət etmək üçün bağa qaçdıq. Söhbət bundan başladı ki, Volodya “ov atının” belində gedəcəkdir. Lyuboçkaya eyib olsun ki, Katenkadan yavaş qaçır. Qırışanın zəncirlərinə baxmaq maraqlı olardı və i.a. Bizim ayrılıb getməyimizdən isə bir kəlmə də olsun danışılmadı. Lineyka yaxınlaşdıqda biz söhbətimizi kəsdik. Lineykanın hər bir yayı üzərində uşaq nöqərlərimizdən biri əyləşmişdi. Lineykanın

¹ Lineyka – üstüaçıq ekipaj.

dalınca ovçular və itlər gəlirdi, ovçuların dalınca Volodyanın atını minmiş faytonçu İqnat gəlir, mənim də atımı yüyəmindən dartıb gətirirdi. Biz əvvəlcə bütün bu maraqlı şeylərin göründüyü çəpərə tərəf yüyürdük, sonra isə çıxıraraq və ayaqlarımızı yerə vurub tappıldadaraq yuxarı qaçdıq ki, geyinək, həm də elə geyinək ki, ovçulara daha çox oxşayaq. Bunun başlıca vasitələrindən biri şalvarlarımızın balağını uzunboğaz çəkmələrimizin içinə salmaqdan ibarət idi. Biz azca da yubanmadan bu işə girişərək onu tez qurtarmağa və eyvana gəlib itlərə, atlara baxmağa, ovçularla söhbət edib nəşələnməyə tələsdik.

İsti bir gün idi. Ağ və gözəl şəkilli buludlar üfüqdə səhərdən görünmüşdü; sonra xəfif külək onları qovub daha yaxına gətirdi, buludlar bəzən günəşin qabağını tuturdu. Buludlar göyün üzünü nə qədər dolaşmış, nə qədər doldurdularsa da, bir yerə toplaşaraq tufan əmələ gətirmək və bizim nəşəmizə axıncı dəfə xələl qatmaq, görünür ki, onlara qismət deyilmiş. Axşama yaxın buludlar yenə də dağılmağa başladı: bəzilərinin rəngi solub uzandı və üfüqə qayıtdı; bəziləri lap başımızın üzərində, sanki, ağ və şəffaf balıq pullarına çevrildi; tək-cə qara böyük bir bulud şərqdə dayanıb qaldı. Karl İvaniç həmişə bilirdi ki, hansı bulud haraya gedəcəkdir; o bilirdi ki, bu bulud Maslovkaya gedəcəkdir; yağış yağmayacaq və hava çox yaxşı olacaqdır.

Foka yaşının ötməsinə baxmayaraq, pilləkənləri çox cəld enib: "Sürün buraya!" – deyərək qışqırdı və ayaqlarını aralı qoyaraq, faytonçunun lineykasını saxlamalı olduğu yerlə kəndarın arasında, qapının ortasında, öz vəzifəsini bilən bir adam vəziyyətində möhkəm dayandı. Ağalar və xanımlar evdən çıxıb, kimin hansı tərəfdə oturması və kimdən yapışması haqqında (halbuki mənə elə gəlir ki, kimdənsə yapışmaq heç də lazım deyildi) azca mübahisə etdikdən sonra lineykaya əyləşdilər, günlüklərini açıb yola düşdülər. Lineyka yola düşdükdə, anam "ov atını" göstərərək, titrək bir səslə sürücüdən soruşdu:

– Vladimir Petroviç üçün ayrılan at budurmu?

Faytonçu müsbət cavab verib üzünü kənara çevirdi. Mənim səbrim tükənmişdi. Atımı minib qulaqlarının arasından ona baxdım və həyətdə cürbəcür təlim verməyə başladım.

Ovçulardan birisi mənə dedi:

– Lütfən, itləri basdalamayın.

– Narahat olmayın, birinci dəfə deyildir, – deyə mən qürurla cavab verdim.

Volodya xasiyyətə möhkəm olmasına baxmayaraq, bir qədər qorxu ilə “ov atını” mindi və onu sıgallayaraq bir neçə dəfə soruşdu:

– Dəli deyildir ki?

Volodya atın belində çox yaxşı – lap böyüklər kimi görünürdü.

Onun dolğun budları yəhərə elə yaxşı yapışmışdı ki, mənim ona paxılığım tuturdu, – xüsusilə ona görə paxılığım tuturdu ki, öz kölgəmdən gördüyümə görə mənim belə gözəl görünüşüm yoxdur.

Budur, pilləkəndə atamın addım səsləri eşidildi, itlərə baxan oraya-buraya qaçan tazıları qovub bir yerə yığdı; ovçular öz tazılarını çağırub atlara mindilər. Mehtərbaşı atı eyvana çəkdi; atamın cürbəcür gözəl vəziyyətdə eyvanın yanında uzanmış tazıları qalxıb onun üstünə atıldılar. Onlardan sonra boynuna muncuqdan boyunbağı bağlanmış Milka zəncirini cingildədə-cingildədə fərəhlə qaçıb gəldi. O gəldikdə ov itlərilə həmişə salamlaşardı: bəzilərilə oynar, bəzilərinə qovlayıb mırıldar, bəzilərinin isə birəsini axtarardı.

Atam atını mindi və biz yola düşdük.

VII fəsil

OV

Göy, dombasifət ata minib başına tüklü papaq qoymuş, çiyindən böyük bir şeypur, belindən isə bıçaq asmış tula ağası Turka (bu onun ləqəbi idi) atını hamıdan qabaqda sürürdü. Bu adamın tutqun və qəzəbli görünüşündən o saat belə düşünmək olardı ki, o, ova yox, ölüm-itim davasına gedir. Bir yerə toplaşmış tazılar ala-bəzək və dalğalı bir yumaq kimi onun atının dal ayaqlarının yanı ilə qaçırdılar. Geri qalan tazının aqibətini görəndə adamın ürəyi yanırıdı. Bu təzi böyük bir səylə yoldaşına çatmalı idi və yoldaşına çatdıqda itlərə baxanlardan dalda gələni onu mütələq qamçı ilə vurub qışqırırdı: “Bir yerdə!” Darvazadan çıxdıqda atam ovçulara və bizə yol ilə getməyi tapşırıb, öz atının başını çovdar zəmisinə çevirdi.

Biçinin qızğın vaxtı idi. Göz işlədikcə uzanan parlaq sarı zəminin yalnız bircə tərəfi göy rəngə çalan uca meşəyə dirənmişdi. Bu

meşə o zaman mənə ən uzaq, ən əsrarəngiz bir yer kimi görünür və mənə elə gəlirdi ki, meşənin o tərəfi ya dünyanın axınıdır, ya da oradan insan yaşamayan ölkələr başlanır. Zəmi başdan-başa dərzilərlə və adamlarla dolu idi. Hündür və sıx çovdar zəmisində belini əymiş biçinçi arvadlar, dalğalanan sünbüllər, kölgəlikdə beşik üzərinə əyilmiş qadınlar və dərz tayaqları görünürdü. Başqa bir tərəfdə əyinlərinə təkcə alt köynəyi geymiş mujiklər arabalarda dayanıb dərziləri üst-üstə yığır və günəşdən od kimi qızmış quru zəmi ilə hərəkət edirdilər. Ayaqlarına uzunboğaz çəkmə geyib, kaftanın çiyinə salmış starosta üstünə nömrə yazılmış taxta parçasını əlində tutmuşdu. O, atamı uzaqdan gördükdə quzu yunundan toxunmuş şlyapasını başından götürdü, kürən saçlarını və saqqalını məhrəba ilə silib arvadların üstünə qışqırdı. Atamın minmiş olduğu kürən at oynaya-oynaya yüngülcə yeriyərək, hərdənbir başını sinəsinə əyir, yüyəni dartır, ona acgözlüklə yapışmış mozalanları və milçəkləri qalın quyruğu ilə qovurdu. Yeyin qaçan iki tazı quyruqlarını oraşəklində büküb, ayaqlarını yuxarı qaldıraraq hündür çovdar içərisində atların dalınca tullana-tullana qaçırıdılar; Milka qabaqda qaçırdı və başını əyərək, tələ yemi kimi gözləyirdi. Camaatın danışığını, atların və arabaların qopardığı tappıltını, bildirçinlərin şən-şən ötmələrini, heşəratların vızılısını, yovşanın, küləş və at tərinin, minlərlə cürbəcür çiçəyin ətrini, adamı yandıran günəşin açıq rəngli meşəyə, uzaqdakı mavi meşəyə, ağ-bənövşəyi buludlara saldıqı işıq ləkələrini, havada uçşan və ya zəmiyə qonan ceyran tüpürçeyini – bütün bunları görür, eşidir və hiss edirdim.

Atlarımızı sürüb Kalinovo meşəsinə çatdıqda lineykanın və heç gözləmədiyimiz halda, bəratlı başqa bir arabanın artıq orada olduğunu gördük. Bufetçi bu arabanın ortasında əyləşmişdi. Arabadakı küləşin altında samovar, içərisinə dondurma forması qoyulmuş çələk, qutularla dolu və nəzəri cəlb edən bir neçə bağlama görünürdü. Səhv etmək olmazdı ki, təmiz havada çay içib, dondurma və cürbəcür meyvə yeyəcəyik. Arabaları gördükdə səs-küy salıb sevindiyimizi bildirdik, çünki meşədə, göy ot üstündə, həm də, ümumiyyətlə, indiyədək heç kəsin çay içmədiyi bir yerdə çay içmək böyük bir zövq hesab olunurdu.

Turka atının belində meşəyə yaxınlaşdı, atını saxlayıb itləri necə düzmək və ova haradan başlamaq haqqında adamın müfəssəl

təlimatını diqqətlə dinlədi (ancaq o, bu təlimata heç bir zaman əməl etməyib, öz bildiyini edərdi), itləri açdı, onların zəncirlərini tələsmədən atının tərkinə bağladı, atını minib fit çala-çala cavan qaynağacılarının dalında gözdən itdi. Zəncirlərdən açılmış itlər, hər şeydən əvvəl, öz razılıqlarını quyruqlarını bulamaqla bildirib silkindilər, özlərini yüngülləşdirdilər, bundan sonra isə yeri qoxulaya-qoxulaya və quyruqlarını bulaya-bulaya narin addımlarla hərəsi bir tərəfə qaçdı.

– Yaylığın varmı? – deyə atam məndən soruşdu.

Mən yaylığımı cibimdən çıxarıb ona göstərdim.

– Yaylığını bu boz itin boynuna bağlayıb əlində tut.

Mən səriştəsi olan adam kimi:

– Jiranınmı? – dedim.

– Hə, özü də yolla qaç. Talaya çatdıqda dayan, bax, mənim yanına dovşansız gəlmə!

Mən yaylığı Jiranın tükli boynuna sərdim və var gücümle müəyyən edilmiş yerə qaçmağa başladım. Atam gülüb dalımca qışqırırdı:

– Cəld ol, cəld ol, yoxsa gecikərsən!

Jiran tez-tez dayanıb qulaqlarını şəkleyir və oraya-buraya qaçan ovçuların addım səslərini dinləyirdi. Onu yerindən tərpətməyə gücüm çatmadığından: “Atu! Atu!” – deyə qışqırmağa başladım. Belə olduqda Jiran yerindən elə qüvvətlə sıçradı ki, mən onu güclə saxladım və müəyyən yerə çatana qədər bir neçə dəfə yuxıldım. Hündür palıd ağacının dibində özümə kölgəli və hamar bir yer seçdikdən sonra otun üstünə uzandım və Jiranı yanımda oturdub gözləməyə başladım. Belə hallarda, həmişə olduğu kimi, mənim xəyalım həqiqətən çox-çox uzaqlara getdi: meşədə birinci tazının səsi eşidildiyi halda mən artıq üçüncü dovşanı ürkütdüyümü xəyalıma gətirdim. Turkanın səsi meşədə daha bərkdən və daha fərəhə eşidildi; təzi zingildəyir və onun səsi daha tez-tez eşidilirdi... İtlər gah hürmür, gah da biri hürüb, o birisi susurdu. Səslər tədricən qüvvətlənir, daha tez-tez eşidilirdi və nəhayət, birləşib hündür və aramsız bir uğultuya çevrilirdi. Meşədə səs-küydən qulaq tutulurdu və tazılar meşədə qaynaşırdı.

Bunu eşitdikdə yerimdə dondum. Gözlərimi meşənin kənarına zilləyərək mənasız-mənasız gülümsəyirdim; tər məndən sel kimi

axsa da, tər damlları çənəmə axıb məni qıdıqlasa da, onları silmirdim. Mənə elə gəlirdi ki, bundan da qəti bir dəqiqə ola bilməzdi. Bu gərgin vəziyyət o qədər qeyri-təbii idi ki, uzun müddət davam edə bilməzdi. Tazılar gah meşənin lap kənarında səs-səsə verir, gah da tədricən məndən uzaqlaşır dılar; dovşan görünmürdü. Mən dövrəmə baxmağa başladım. Jiran da, deyəsən, mənim halıma düşmüşdü: əvvəlcə o, irəli cumub zingildədi, sonra mənim yanımda uzanaraq, başını dizlərimin üstünə qoyub sakitləşdi.

Altında oturmağım palıd ağacının çıpaq kökləri yanında boz, quru torpaq üstündə, palıd xəzəli, palıd qozası, quruyub mamırlanmış çır-çırpı, sarı-yaşıl rəngli mamır və orada-burada cücəmiş nazik otlar arasında qarışqalar qaynaşırdı. Qarışqalar saldıqları cığırla: bəziləri yüklü, bəziləri yüksüz bir-birinin dalınca tələsirdilər. Mən bir çöp götürüb onların yolunu kəsdim. Bəzilərinin təhlükəyə nifrət edərək çöpün altına girdiklərinə, bəzilərinin çöpün üstündən adlandıqlarına tamaşa etmək lazım idi; qarışqalardan bir parası, xüsusilə yük daşıyanlar, özlərini tamamilə itirib nə edəcəklərini bilmirdilər. Onlar dayanıb yol axtarır, ya geri dönür, ya da çöpün üstü ilə yeriyib mənim əlimə dırmaşır və deyəsən, gödəkcəmin qolunun içərisinə girmək istəyirdilər. Sarı qanadlı bir kəpənək mənim diqqətimi bu maraqlı müşahidələrdən ayırdı. Kəpənək mənim qarşımda olduqca cəlbədedici bir surətdə uçdu. Mən kəpənəyə diqqət yetirər-yetirməz o, məndən iki addım uzağa uçub, yabani yoncanın solmaqda olan ağ çiçəyi üzərində hərlənərək bu çiçəyə qondu. Bilmirəm, günəşmi onu qızdırırdı və ya bu otdan şirəmi yığırdı, ancaq görünür ki, özünü çox yaxşı hiss edirdi. Kəpənək hərdənbir qanadlarını çırpıb çiçəyə sığınırırdı, nəhayət, o, tamamilə yerində dondu. Mən başımı qollarımın üstünə qoyaraq ona məmnuniyyətlə tamaşa edirdim.

Jiran birdən-birə zingildəyib elə bir qüvvətlə irəli sıçradı ki, az qaldı yıxılmaq. Dönüb dövrəmə baxdım. Bir qulağımı sallayıb, o biri qulağımı şəklemiş bir dovşan meşənin kənarında atılıb-düşürdü. Qan beynimə vurdu və bu dəqiqədə hər şeyi unudub gur səsə nə isə qışqırırdım, iti buraxıb özüm də onun dalınca qaçdım. Bir qədər qaçmışdım ki, peşman oldum: dovşan yerə sinib sıçradı və mən onu bir daha görmədim.

Meşənin kənarında səs-səsə vermiş tazıların dalınca Turka kol-
ların arxasından çıxdıqda mən nə qədər xəcalət çəkdim. O, mənim

səhvimi görmüşdü (mənim səhvim gözləməyə dözməməkdən ibarət idi) və mənə həqəretlə baxıb ancaq bunu dedi: “Eh, ağa!” Lakin bunun necə deyildiyini bilmək lazımdır! O, məni götürüb yəhərdən dovşan kimi assa idi, bundan yaxşı olardı.

Mən böyük bir məyusluq içərisində yerimdə uzun müddət dayanıb itləri geri çağırdım və dizlərimə döyərək ancaq:

– Pərvərdigara, mən nə etdim, – deyirdim.

Tazıların necə irəli qaçdıqlarını, meşənin başqa bir tərəfində itlərin necə səsləndiklərini, dovşanı necə geri qaytardıqlarını və Turkanın böyük şeypurunu çalaraq itləri necə çağırdığını eşitdim sə də, yerimdən tərpənmədim...

VIII fəsil

OYUN

Ov qurtardı. Cavan qaynağacının altında yerə xalça döşənmişdi və hamı dövrə vurub onun ətrafında əyləşmişdi. Bufetçi Qavrilo ətrafındakı yaşıl və şirəli otu əzişdirərək boşqabları silir və yarpağa bükülmüş gavalı ilə şaftalıları qutulardan çıxarırdı. Günəş cavan qaynağacının yaşıl budaqları arasından süzülərək xalçanın naxışlarına, mənim ayaqlarıma və hətta Qavrilonun tərləmiş keçəl başına titrəşən dəyirmi işıqlar salırdı. Xəfif külək ağacların yarpaqlarını, mənim saçlarımı və tərləmiş üzümü yalayaraq xoş bir sərinlik gətirirdi.

Dondurma və meyvələri yedikdən sonra xalçanın üstündə daha bir iş qalmadı və biz günəşin qıyğac yandırıcı şüalarına baxmayaraq, ayağa qalxıb oynamağa getdik.

Lyuboçka günəşdən gözlərini qıyaraq və ot üstündə atılıb-düşərək:

– Bilirsinizmi nə var? Gəlin Robinzon oynayaq, – dedi.

Otun üstündə tənbel-tənbel uzanıb bir yarpağı çeynəyən Volodya:

– Yox... maraqlı deyil, – dedi. – Elə həmişə Robinzon! İndi ki, hökmən oynamaq istəyirsiniz, onda yaxşısı budur, gəlin köşk quraq.

Volodya seziləcək dərəcədə lovğalandı: yəqin, ov atında gəldiyi ilə iftixar edirdi və özünü elə göstərirdi ki, guya, çox yorulub. Bəlkə

də, ona görə lovğalanırdı ki, həddindən artıq ağıllı və həddindən az təsəvvür gücünə malik olduğundan Robinzon oyunundan tam zövq ala bilmirdi. Bu oyun “*Robinzon Suisse*”¹ pyesindən bir səhnə idi ki, pyesi biz bundan bir az əvvəl oxumuşduq.

Qızlar ondan əl çəkməyərək:

– De görək... belə bir zövqdən bizi nə üçün məhrum edirsən? – deyirdilər. – Sən *Charles*², ya *Ernest*³, ya da ata olarsan – hansını istəyirsən? – deyə Katenka onun qolundan yapışıb yerdən qaldırmağa çalışdı.

Volodya gərnəşərək və eyni zamanda xudbinliklə gülümsəyərək dedi:

– Düzü, həvəsim yoxdur – maraqlı deyil! – dedi.

Lyuboçka gözələrinin qorasını sıxaraq dedi:

– İndi ki, heç kəs oynamaq istəmir, onda evdə oturmaq daha yaxşıdır.

Lyuboçka yaman ağlaşan idi.

– Yaxşı, gedək, ancaq ağlama, ağlayanlardan zəhləm gedir!

Volodyanın güzəştə getməsi bizi çox az nəşələndirdi; əksinə, onun cansıxıcı görünüşü oyunun bütün gözəlliyinə xələl gətirirdi. Biz yerdə oturub qayıqda balıq ovuna getdiyimizi təsəvvür edərək var gücümüzlə avar çəkdiyimiz halda, Volodya əlini əlinin üstünə qoyub, balıqçıya heç bir bənzəyişi olmayan vəziyyətdə əyləşmişdi. Mən bunu ona dedim: lakin o, mənə cavab verdi ki, əllərimizi az və ya çox tovlamaqdan biz nə bir şey udacağıq, nə bir şey uduzacağıq və bunun bir nəticəsi də olmayacaq.

Mən ixtiyarsız olaraq onunla razılaşdım. Çiyimdə dəyənək ova getdiyimi təsəvvür edib meşəyə yollanarkən, Volodya arxası üstə uzanıb əllərini başının altına qoyaraq, mənə dedi ki, elə bilin, mən də getmişəm. Bizi həvəsdən salan bu kimi hərəkətlər və sözlər qətiyyən xoşumuza gəlmirdi, bununla belə, ürəyimizdə Volodyanın ağıllı hərəkət etdiyi ilə razılaşmamaq olmazdı.

Mən özüm bilirəm ki, dəyənəklə nəinki quş vurub öldürmək, heç atəş də açmaq olmazdı. Bu, oyun idi. Belə mühakimə edilərdisə, onda stula da minib getmək olmaz, elə bilirəm Volodyanın

¹ “İsveçrə Robinzonu” (*alm.*)

² Karl (*alm.*)

³ Ernest (*alm.*)

özünün yadındadır ki, uzun qış axşamlarında biz kreslonun üstünə yaylıq salıb ondan fayton düzəldirdik, bizim sürücü, bizim lakey olurduq, qızlar ortada otururdular, üç stul atları əvəz edirdi və biz yola düşürdük. Yolda da nə qədər müxtəlif sərgüzəştlər baş verirdi. Bu qış gecələri necə şən, necə tez keçirdi...

Doğru mühakimə yürüdülsə, onda heç bir oyun olmaz. Oyun olmazsa, daha nə qalır ki?..

LX fəsil

İLK MƏHƏBBƏTƏ BƏNZƏR BİR ŞEY

Lyuboçka ağacdan Amerika meyvələri dərdiyini təsəvvür edərək, üstündə böyük bir qurd olan yarpağı qopardı, onu dəhşət içərisində yerə tulladı, əllərini göyə qaldırıb qurddan bir şey sıçrayacağından qorxmuş kimi kənara atıldı; oyun qurtardı, biz hamımız birdən yerə uzanıb bu nadir şeyə tamaşa etməyə başladıq.

Mən Katenkanın çiyni üstündən baxırdım. Katenka qurdu yarpağın üstünə qaldırmağa çalışaraq yarpağı onun qabağına tuturdu.

Mən sezmişdim ki, bir çox qızlarda çiynlərini çəkmək və sürüşüb düşmüş boynuaçıq paltarlarını belə bir hərəkətlə yerinə dartmaq bir adətdir. Bu da yadımdadır ki, Miminin bu hərəkət həmişə açıqlanırdı və o: *“C'est un geste de femme de chambre”*¹, – deyirdi. Katenka qurdun üzərinə əylənərək belə bir hərəkət etdikdə külək onun ləçəyini vurub qaldırdı və Katenkanın ağappaq boynu göründü. Bu zaman Katenkanın çiyni mənim dodaqlarımdan iki barmaq aralı idi. Mən artıq qurda yox, Katenkanın çiynlərinə baxdım, baxdım və birdən onun çiynindən öpdüm. Katya dönüb mənə baxmadı, lakin mən onun boynunun və qulaqlarının qızardığını gördüm. Volodya başını qaldırmadan nifrətlə dedi:

– Bu nə nəzakətdir?

Mənim isə gözlərim yaşarmışdı.

Mən gözlərimi Katenkadan çəkmirdim. Mən onun tərəvətli ağ üzünə baxmağa artıq çoxdan adət etmişdim və bu üzü həmişə sevirdim; lakin indi mən bu üzə daha diqqətlə tamaşa etməyə başladım və onu daha çox sevdim. Biz böyüklərə yaxınlaşdıqda atam bildirdi

¹ “Qarabaşlar belə hərəkət edirlər” (fran.)

ki, səfərimiz anamın xahişi ilə sabah səhərə təxirə salınmışdır. Bu işə bizi çox sevindirdi.

Biz evimizə lineykanın yanı ilə getdik. Volodya ilə mən at sürmək məharətində və qoçaqlıqda bir-birimizi geridə qoymaq arzusu ilə atlarımızı təşəxxüslə lineykanın yanı ilə sürürdük. Mənim kölgəm əvvəlkindən daha uzun idi və bu kölgəyə görə mən güman edirdim ki, atın üstündə xeyli gözəl bir görünüşüm vardır; lakin duyduğum xudbinlik hissi tezliklə yox oldu: lineykada oturanların hamısını tamamilə heyran buraxmaq istədiyimdən mən bir qədər geri qaldım, sonra qamçının və ayaqlarımın köməyi ilə atımı qovdum, sərbəst və gözəl bir vəziyyətə alaraq onların yanından – Katenkanın oturduğu tərəfdən qasırğa kimi keçmək istədim. Ancaq onların yanından dinmədən və ya qışqıraraq keçməyin yaxşı olub-olmadığını bilmirdim. Lakin zəhrimar at lineykaya qoşulmuş atlara yaxınlaşdıqda mənim bütün söylərimə baxmayaraq, elə gözlənilmədən dayandı ki, mən yəhərdən sürüşüb atın boynuna düşdüm və az qaldı yıxılam.

X fəsil

MƏNİM ATAM NECƏ BİR ADAM İDİ

Atam keçmiş əsrin adamı idi və o əsrin gəncləritək cəngavər, işgüzar, xudbin, nəzakətli olmaq və əyyaşlıq etmək kimi ümumi bir xarakterə malik idi. İndiki əsrin adamlarına həqarətlə baxırdı və onun bu nəzəri ədalətli bir qürur üzündən deyil, öz əsrində nail olduğu nüfuz və müvəffəqiyyətlərə bizim əsrimizdə nail ola bilmədiyi üçün onda baş verən gizlin hiddət üzündən əmələ gəlmişdi. Həyatda iki başlıca şeyi: qumanı və qadınları sevirdi; ömrü boyu bir neçə milyon udmuşdu və bütün təbəqələrdən olan saysız-hesabsız qadınlarla əlaqə saxlayırdı.

Qədd-qaməti, narın addımlarla qəribə surətdə yeriməsi, çiyini çəkmək adəti, həmişə gülümsəyən xırda gözləri, böyük qartal burnu, təbəssümlə bükülən əyri dodaqları, danışarkən fişildamaq kimi qüsuru, başındakı böyük dazi. Göz açıb atamı gördüyüm gündən onun xarici görünüşü bax belə idi – belə bir xarici görünüşlə o nəinki tanınırdı və *a bonnes fortunes*¹ bir adam idi, həm də istisnasız

¹ Bəxti gətirən (*fran.*)

olaraq hamının – bütün təbəqələrdən olanların və var-dövlət sahiblərinin, xüsusilə xoşlarına gəlmək istədikləri adamların məhəbbətini qazanmağı bacarırdı.

O hər kəslə münasibətində üstünlük qazanmaqda məharət sahibi idi. Heç bir zaman çox kübar bir adam olmamışdısa da, həmişə bu dairələrdən olan adamlarla oturub-durardı və onların hörmətini qazanmışdı. Atam özgələrini təhqir etməyən, lakin kübar cəmiyyətin gözündə onu yüksəldən qürur və xudbinliyin son həddini bilirdi. O, orijinal bir adam idi, lakin həmişə yox, orijinallığı bəzi hallarda kübarlıq və sərvəti əvəz edən bir vasitə kimi işlədirdi. Dünyada heç bir şey onda təəccüb hissi doğura bilməzdi: nə qədər gözəl bir vəziyyətdə olsa da, sanki, o, elə bunun üçün doğulmuşdur. O, həyatın hamıya məlum olan qaranlıq, cüzi narazılıq və kədərlə dolu olan cəhətini başqalarından gizlətməyi və özündən kənar etməyi elə yaxşı bacarırdı ki, ona qibtə etməmək olmazdı. Atamın rahatlıq və nəşə verən bütün şeylərdə səriştəsi var idi və bunlardan istifadə etməyi bacarırdı. Onun məharəti yüksək təbəqədən olan adamlarla gözəl əlaqə saxlamasında idi. Bunun bir qismini anamla qohumluğu, bir qismini gənclik yoldaşlarının sayəsində əldə etmişdi ki, onların rütbəcə çox yüksəldiklərinə, özünün isə əbədilik olaraq istefaya çıxmış qvardiya poruçiki qaldığına görə ürəyində onlara qəzəblənirdi. Sabiq hərbcilər kimi, o da dəblə geyinməyi bacarmırdı; lakin bunun əvəzində orijinal və səliqəli geyinirdi. Həmişə çox gen və yüngül paltar, gözəl dəyişək geyinirdi, qatlama böyük manjetli və yaxalılı köynəyi olardı... Demək lazımdır ki, bunların hamısı da onun hündür boyuna, qüvvətli bədəninə, daz başına və sakit, xudbin hərəkətlərinə yaraşardı. O, həssas və hətta ürəyi kövrək bir adam idi. Çox vaxt ucadan kitab oxuyarkən həyəcanlı bir yerə çatdıqda onun səsi titrəməyə başlar, gözlərində yaş görünər və kədərənib kitabı yerə qoyardı. O, musiqini sevər, fortepianoda çalaraq, dostu A...-nın romanlarını, qaraçı mahnılarını və operalardan bəzi parçalar oxuyardı; lakin klassik musiqini sevməzdi və ümumi rəyə əhəmiyyət verməyərək, açıqdan-açığa deyərki ki, Bethovenin sonataları adama yuxu gətirir, adamın canını sıxır, Semyonovanın¹ ifasında “Məni gənc ikən oyandırmayın” və Qaraçı qadın Tanyuşanın ifasında “Tək deyil” mahnılarından gözəl

¹ Semyonova E.S. (1786-1846) – faciəvi rollarda oynayan məşhur rus aktrisası

şey bilmir. O, təbiətən elə adamlardan idi ki, yaxşı bir iş görmək üçün belələrinə camaat lazımdı. Onun əxlaqı əqidəsi olub-olmadığını Allah bilirdi. Onun həyatı hər cür əyləncələrlə o qədər dolu idi ki, əxlaqı əqidələrə gəlməyə vaxtı yox idi, bir də həyatda o qədər xoşbəxt idi ki, buna zərurət hiss etmirdi.

Qocaldıqda onda hadisələrə daimi bir nəzər əmələ gəlmişdi və onun özünün dəyişilməz qanun-qaydaları vardı, lakin bunların yeganə əsası təcrübə idi: ona səadət gətirib, onu nəşələndirən hərəkətləri, həyat tərzini yaxşı hesab edərdi və bu fikirdə idi ki, həmişə, hamı belə hərəkət etməlidir. O, çox duzlu danışırdı və mənə elə gəlir ki, bu qabiliyyəti onun qayda-qanunlarının elastikliyini artırırdı. O, eyni bir hərəkəti ən sevimli bir şıltaqlıq və ən pis bir alçaqlıq kimi nağıl etmək iqtidarında idi.

XI fəsil

KABINETDƏ VƏ QONAQ OTAĞINDA MƏŞĞƏLƏLƏR

Biz evə çatdıqda qaş qaralırdı. *Maman* royalın arxasında əyləşdi, biz uşaqlar isə kağız, karandaş, rəng gətirib dəyirmi stolun yanında yerləşərək şəkil çəkməyə başladıq. Mənim ancaq göy rəngim vardı; lakin buna baxmayaraq, ov şəkli çəkmək fikrinə düşdüm. Göy rəngli bir oğlanı göy at belində və göy itləri çox çevik bir surətdə çəkdikdən sonra göy dovşan şəkli çəkmək mümkün olub-olmadığını yəqin bilmədiyimdən qaçıb atamın kabinetinə gəldim ki, bu barədə onunla məsləhətləşim. Atam nə isə oxuyurdu və mənim: “Göy dovşan olurmu?” sualına: “Olur, dostum, olur”, – deyər cavab verdi. Mən dəyirmi stolun yanına qayıdaraq göy dovşan şəkli çəkdim, sonra göy dovşanı kol eləməyi lazım bildim. Kol da xoşuma gəlmədi; mən kolu ağac, ağacı taya, tayanı bulud elədim və nəhayət, bütün kağızı göy rənglə elə qaraladım ki, hirsimdən onu cırdım və volter kreslosunda mürgü vurmağa getdim.

Maman öz müəllimi Fildin ikinci konsertini çalırdı. Mən mürgü vururdum və xəyalımdan cürbəcür – xəfif, parlaq və şəffaf xatirələr keçirdi. Anam Bethovenin təsirli sonatasını çalmağa başladı və mən də kədərli, ağır və tutqun bir şey xatırladım. *Maman* bu iki pyesi tez-tez çalırdı: buna görə də onların məndə oyandırdığı hissi

çox yaxşı xatırlayıram. Bu hiss xatirata bənzəyirdi, lakin nəyi xatırlamaq, sanki, heç bir zaman olmamış bir şeyi xatırlayırsan.

Kabinetə açılan qapı mənimlə üzbəüz olduğundan Yakovun və əyninə kaftan geymiş bir neçə saqqallı adamın oraya girdiyini gördüm. Qapı onların dalınca dərhal örtüldü: “Hə, məşğələ başlandı!” – fikirləşdim. Mənə elə gəlirdi ki, kabinetdə görülən işlərdən daha vacib bir iş dünyasında ola bilməz; mənim fikrimi bir daha bu möhkəmləndirdi ki, kabinetinin qapısına adamlar adətən pıçıldaraq və pəncələri üstündə yaxınlaşırdılar. Kabinetdən isə atamın gur səsi eşidilir və oradan məni həmişə özünə cəlb edən siqar iyi gəlirdi. Xidmətçilərə məxsus otaqda uzunboğaz çəkmələrin çox tanış olan cırıltısı məni yuxulu-yuxulu birdən heyrətə gətirdi. Karl İvaniç əlində bəzi kağızlar pəncələri üstündə, lakin tutqun və qəti bir görünüşlə yaxınlaşıb, qapını yavaşcadan döydü. Onu içəri buraxdılar və qapı təkrar örtüldü.

“Kaş bir bədbəxtlik üz verməsən, – fikirləşdim. – Karl İvaniç hirslidir, nə desən eləyər...”

Mən yenə də mürgüledim.

Ancaq heç bir bədbəxtlik üz vermədi: bir saatdan sonra uzunboğaz çəkmələrin eyni cırıltısı məni yuxudan oyatdı. Karl İvaniç, yanaqlarındakı göz yaşlarını yaylığı ilə silərək kabinetdən çıxdı və burnunun altında nə isə mızıldayaraq yuxarı getdi. Onun dalınca atam kabinetdən çıxıb, qonaq otağına girdi.

O, əlini anamın çiyinə qoyub şən bir səsle dedi:

– Bilirsənmi, mən bu saat nə qərara gəldim?

– Nə qərara gəlmisən, mənim dostum?

– Karl İvaniçi uşaqlarla birlikdə aparıram. Arabada yer var, uşaqlar ona, o da uşaqlara alışıbdır, elə bil ki, onlara bağlanıbdır; ildə 700 manat isə bir şey deyildir, *et puis au fond c'est un tres bon diable*¹.

Atamın Karl İvaniçi nə üçün məzəmmət etdiyini mən heç cür anlaya bilmədim.

Anam:

– Çox şadam, – dedi, – onun yerinə, uşaqların yerinə çox şadam.

O, yaxşı qocadır.

¹ Bir də əslinə baxsan o, yaxşı adamdır (*fran; biable “şeytan”, bon diable “yaxşı adam” deməkdir*).

– Qalan 500 manatı bəxşis kimi götürməyi dedikdə onun nə qədər mütəəssir olduğunu bircə görsəydin... Ancaq hər şeydən maraqlısı onun mənə gətirdiyi bu haqq-hesabdır. Buna baxmağına dəyər, – deyər atam gülümsəyərək əlavə edib, Karl İvanıçın əlilə yazılmış kağızı anama verdi.

Bu kağızın məzmunu belədir:

“Uşaqlar üçün iki tilov – 70 qəpik.

Rəngli kağız, zər haşiyə, qutu düzəltmək üçün yapışqan və taxta, bəxşis şəklində – 6 man. 55 qəp.

Kitablar və kaman, uşaqlara hədiyyə – 8 man.16 qəp.

Nikolaya şalvar – 4 manat.

18... ildə Moskvadan Pyotr Aleksandroviçin vəd etdiyi 140 manatlıq qızıl saat.

Yekunu: maaşdan əlavə Karl Mauərə 159 manat 79 qəpik çatacaqdır”.

Karl İvanıçın bəxşislərə xərclədiyi və hətta vəd edilmiş bəxşisin pulunun verilməsini tələb etdiyi bu kağızı oxuyarkən hər kəs onun özündən başqa heç kimi bəyənməyən, duyğusuz və tamahkar bir adam olduğunu güman edərsə, yanılmış olar.

O, əlində kağız içəri girərkən bizim evdə gördüyü bütün ədalət-sizlikləri atamın hüzurunda beləgətlə ifadə etmək, ürəyini boşaltmaq niyyətində idi; lakin o, adətən, bizə diktə etdiyi təsirli və həssas ahənglə danışmağa başlarkən beləgətli sözləri hər kəsdən çox özünə bərk təsir etmişdi; belə ki, o danışdıqda: “uşaqlardan ayrılmaq məni çox kədərləndirəcəkdir” – tamamilə çaşmış, səsi titrəmiş və dama-dama yaylığını cibindən çıxarmalı olmuşdu.

O, ağlaya-ağlaya demişdi:

– Bəli, Pyotr Aleksandriç (hazırladığı nitqdə bu sözlər qətiyyənlə yoxdu), mən uşaqlara o qədər alışmışam ki, onlarsız nə edəcəyimi bilmirəm. Yaxşısı budur, mən sizə maaşsız qulluq edim, – deyər əlavə edib bir əlilə göz yaşlarını silmiş, o biri əlilə haqq-hesab kağızını atama vermişdi.

Karl İvanıçın bu dəqiqədə səmimi danışdığını mən qəti deyər bilərəm, çünki onun mərhəmətli ürəyinə bələdəm.

Atam əlini onun çiyinə vurub demişdi:

– Siz kədərlənirsinizsə, sizdən ayrılmaq mənim üçün daha kədərli olardı. İndi mən fikrimi dəyişmişəm.

Axşam yeməyinə bir az qalmış Qrişa içəri girdi. O, bizim evimizə gələndən bəri elə hey ah çəkib ağlayırdı, onun qeybdən xəbər vermək istedadına inananların rəyincə bizim evdə bir bədbəxtlik üz verməli idi. O vidalaşmağa başladı və dedi ki, sabah səhər yoluna davam edəcəkdir. Mən Volodyaya göz vurub, qapının ağzına çıxdım.

– Nə var?

– Qrişanın zəncirlərinə tamaşa etmək istəyirsinizsə, onda bu saat kişilərə məxsus olan yuxarı hissəyə gedək. Qrişa ikinci otaqda yatır və anbarda yaxşıca oturmaq olar, biz oradan hər şeyi görürük.

– Çox gözəl! Burada gözlə, mən gedim, qızları çağırım.

Qızlar qaçıb gəldilər və biz yuxarı çıxdıq.

Qaranlıq anbarda kimin əvvəlcə girməsini qət etmək üstündə bir qədər mübahisə etdikdən sonra biz oturub gözləməyə başladıq.

XII fəsil

QRİŞA

Qaranlıqda hamımız qorxurduq, biz bir-birimizə sıxışaraq heç bir şey danışmırdıq. Qrişa sakit addımlarla, demək olar ki, bizdən sonra içəri girdi. O, bir əlində əsa, o biri əlində mis şamdana qoyulmuş piy şamı tutmuşdu. Biz cıncığımızı çəkmirdik.

O, havanı ciyərlərinə çəkərək müxtəlif ahənglə və duanın sözlərini tez-tez təkrar edənlərə məxsus bir ixtisarla deyirdi:

– Ey İsa! Müqəddəs Məryəm ana! Ey müqəddəs ruh... – Qrişa dua oxuya-oxuya əsanı bir küncə qoyub, yatağını nəzərdən keçirdikdən sonra soyunmağa başladı. Özünün qara rəngli köhnə qurşağını açdıqdan sonra qədəkdən tikilmiş cırıq arxalığını yavaşca əynindən çıxarıb, onu diqqətlə bükdü və səliphə ilə stulun dalından asdı. İndi onun sifəti həmişə olduğu kimi səbirsizlik və korafəhmlik ifadə etmirdi; sakit, dalğın və hətta özəmətli idi. Hərəkətləri aram və düşüncəli idi.

Təkcə alt paltarlarında qaldıqda yavaşca çarpayya oturdu, çarpayının hər tərəfinə xaç çəkdi, göründüyünə görə güc-bəla ilə – çünki üz-gözünü qırışdırdı – köynəyinin altındakı zəncirlərini düzəltdi. Bir qədər oturduqdan və bir neçə yeri cırılmış alt paltarını qayğı ilə

nəzərdən keçirdikdən sonra ayağa qalxıb dua oxuya-oxuya, şamı bir neçə təsvirin qoyulmuş olduğu rəfin səviyyəsinə qaldıraraq onlara xaç çəkdi və şamı başısaşığı çevirdi. Şam çırtlayıb söndü.

Demək olar ki, bədirlənmiş Ayın işığı meşəyə baxan pəncərədən içəri düşmüşdü. Divanənin uzun ağ fiqurasını bir tərəfdən Ayın solğun və gümüş rəngli şüaları işıqlandırır, digər tərəfdən onun fiqurası pəncərə çərçivələrinin saldıdığı kölgələrlə birlikdə qara bir ləkə kimi döşəməyə, divarlara düşüb tavana qədər ucalırdı. Gözətçi həyətdə çuqun lövhəsini tıqqıldadırdı.

Qrişa iri əllərini döşündə çarpazlayıb, başını aşağı dikərək və ara vermədən ağır-ağır nəfəs alaraq, ikonaların qarşısında dinməz-söyləməz dayandıqdan sonra güclə diz çökdü və dua etməyə başladı.

Məlum duaları əvvəlcə yavaşcadan oxuyaraq, yalnız bəzi sözləri bərkədən deyir, sonra onları daha hündürdən və daha inamla təkrar edirdi. Qrişa öz sözlərini mümkün qədər slavyanca tələffüz etməyə çalışırdı. Onun dediyi sözlər zərif olmasa da, təsirli idi. O, özünün bütün xeyirxahlarına (onu qəbul edənlərin hamısını belə adlandırdı), o cümlədən, anama, bizə dua etdi, özünə dua edib Allahdan dilədi ki, onun ağır günahlarından keçsin. “Pərvərdigara, mənim düşmənlərimi bağışla!” – deyib nıqqıldaya-nıqqıldaya ayağa qalxdı və eyni sözləri bir də, bir də təkrar etdikdən sonra üzüstə düşdü, yerə dəyərək quru və kəskin bir səs qoparan zəncirlərin ağırlığına baxmayaraq, yenə də ayağa qalxdı.

Volodya ayağımdan bərk bir çimdik aldı, lakin mən heç dönüb ona baxmadım: ayağımın çimdiklənən yerini ovxaladım. Qrişanın bütün hərəkət və sözlərini uşaqlara məxsus təəccüb, mərhəmət və pərəstiş hissi ilə izləməkdə davam etdim.

Anbara girərkən şənənib güləcəyimi güman etmişdim, lakin bunun əvəzinə qəlbimin titrəyib donduğunu hiss etdim.

Qrişa bu dini sevinc vəziyyətində uzun müddət qalıb duaları ağzına gələn kimi oxuyurdu. Gah dalbadal, lakin hər dəfə yeni bir qüvvə və yeni bir ifadə ilə: “Pərvərdigara, özün rəhm et, pərvərdigara mənim günahımdan keç, nə etməli olduğumu mənə öyrət, pərvərdigara, öyrət ki, mən nə etməliyəm...” deyir, bunları deyərək, sanki, öz sözlərinə elə bu saat cavab gözləyir, gah da onun yalnız şikayətli hönkürtüləri eşidilirdi... O, yerdən qalxıb dizi üstə oturaraq, əllərini qoynuna qoydu və susdu.

Mən başımı yavaşca qapıdan çıxarıb nəfəsimi dayandırdım. Qrişa yerindən tərpənmirdi; onun sinəsindən ağır ahlər qopurdu; Ayn işığında çəp gözüünün bulanıq bəbəyində bir qətrə yaş gördüm.

– İxtiyar sənindir, pərvərdigara! – deyər o, təkrarı çətin olan bir ifadə ilə qışqırdı, üzüqoylu yxılıb uşaq kimi hönküdü.

O zamandan çox keçmişdir, keçmişin bir çox xatirələri öz mənəsini mənim üçün itirərək tutqun xəyallara çevrilmişdir, hətta dərbədə düşmüş Qrişa da özünün son səyahətini çoxdan başa vurmuşdur; lakin onun mənə buraxdığı təsir və mənə oyandırdığı hiss xatirədə daima yaşayacaqdır.

Ah, böyük xristian Qrişa! Sənin etiqađın o qədər qüvvətli idi ki, sən Allahın yaxınlığını hiss edirdin, sənin məhəbbətin o qədər böyük idi ki, sözlər özləri sənin sinəndən çıxıb gəlirdi. Sən bu sözləri mühakimənin ixtiyarına buraxmırdın... Söz tapmadıqda, sən onun əzəmətinə necə yüksək bir qiymət verirdin!..

Mən Qrişanı rıqqətli bir hiss ilə dinləyirdim, bu hiss çox davam edə bilməzdi. Birincisi, ona görə ki, mənim marağım həddindən artıq təmin edilmişdi, ikincisi, bir yerdə oturmaqdan ayaqlarım keyimişdi və qaranlıq anbarda arxamda eşidilən ümumi pıçılı və hərəkətə qoşulmaq istəyirdim. Kimsə əlimdən yapışib pıçılı ilə dedi: “Bu, kimin əlidir?” Anbarda göz gözü görmürdü, lakin bircə təmasdan və lap qulağımın dibində pıçıldayan səsdən mən Katenkanı dərhal tanıdım.

Mən tamamilə şüursuz olaraq Katenkanın qolundan tutub dodağımı onun biləyinə qədər gəlib çatmayan gödək əlcəkli əlinə yapışdırdım. Görünür, mənim bu hərəkətim Katenkanı təəccübləndirmişdi, o, əlini dartdı: əlini dartarkən buradakı sınıq stulu vurub yıxdı. Qrişa başını qaldırdı, sakitcə dövrəsinə baxdı və dua oxuyaraq, otağın dörd bir küncünə xaç çəkdi. Biz səs-küy qoparıb, pıçıl-daşa-pıçıl-daşa buradan çıxıb qaçdıq.

XIII fəsil

NATALYA SAVİŞNA

Keçən əsrin ortalarında Xabarovka kəndinin həyətlərində əynində ev paltarları olan ayaqyalın, lakin şən, kök və qırmızıyanaq bir qız

oynayırdı. Onun adı Nataşka idi. Babam, Nataşkanın klarnet çalan atası Savvanın xidmətlərinə və xahişinə görə onu yuxarıda – nənəmə qulluq edən qarabaşlarla birlikdə işləməsinə razı olmuşdu. Qarabaş Nataşka bu vəzifədə xasiyyətə mülayim və çalışqan olması ilə fərqlənirdi. Anam doğulduqda və ona qulluq edən bir qadın lazım olduqda bu vəzifəni Nataşkaya tapşırdılar. Bu yeni sahədə göstərdiyi fəaliyyət, gənc xanıma sədaqəti və səmimiyyəti üçün onu tərifiyləyib mükafatlandırmışdılar. Lakin işinə görə Natalya ilə tez-tez əlaqə saxlayan çevik xidmətçi Fokanın pudralanmış başı və toqqalı corabları onun kobud, lakin sevən qəlbini əsir etmişdi. Natalya hətta özü babamın yanına gəlib, Fokaya ərə getmək üçün ondan icazə almağa cürət etmişdi. Babam onun arzusunu nankorluq kimi qəbul edərək qəzəblənmiş və cəza olaraq zavallı Natalyanı çöl kəndində mal-qaraya baxmağa göndərmişdi. Bununla belə, Natalyanı heç kəs əvəz edə bilmədiyindən altı ay sonra o, malikanədəki əvvəlki vəzifəsinə qaytarılmışdı. Sürgündən köhnə paltarında qayıdan Natalya, babamın yanına gəlib onun ayaqlarına döşənmiş, ona yenidən mərhəmət etməyi, ona nəvaziş göstərməyi, vaxtilə etdiyi səfehliyə görə onu bağışlamağı xahiş etmiş və bir daha belə səfeh iş tutmayacağına and içmişdi. O, doğrudan da, sözünün üstündə durdu.

O zamandan Nataşka dönüb Natalya Savişna olmuş və başına çutqu qoymuşdu; o, qəlbinin bütün məhəbbətini xanımına sərf etmişdi.

Natalyanı anamın mürəbbiyəsi əvəz etdikdə anbarın açarlarını, bütün dəyişəklərin və ərzağın ixtiyarını ona vermişdilər. O, yeni vəzifəsini eyni səy və məhəbbətlə yerinə yetirirdi. Natalya ağa evində bolluq içərisində yaşayır, hər yerdə israf, malların xarab edildiyi və oğurlandığını görərək, bütün vasitələrlə buna müqavimət göstərməyə çalışırdı.

Maman ərə gedərkən iyirmiillik əməyinə və səmimiyyətinə görə Natalya Savişnanı bir şeylə mükafatlandırmaq istəyərək, onu yanına çağırmış, ona olan təşəkkürünü və məhəbbətini ən xoş sözlərlə ifadə edib, üstündə onların nəslinin əlaməti olan kağızı ona vermişdir. Bu kağızda Natalya Savişnanın təhkimlikdən azad edildiyi yazılmışdı. Anam kağızı verərkən demişdi ki, bizim evdə qulluq edib-etməməsindən asılı olmayaraq, o, həmişə ildə üç yüz manat təqaüd

alacaqdır. Natalya Savişna deyilənlərin hamısına dinmədən qulaq asdıqdan sonra bu sənədi alıb ona kinli-kinli baxmış, dodaqlarının altında nə isə mızıldamış və cəld otaqdan çıxıb qapını çırpmışdı. Belə bir qəribə hərəkətin səbəbini bilməyən *maman*, bir az sonra Natalya Savişnanın otağına getmişdi. Onun gözləri qızarıbmış, sandıq üstə oturub barmaqları ilə burun yaylığını didişdirirmiş və cıncıq-cıncıq edilib döşəməyə tullanmış azadlıq kağızına diqqətlə baxırmış.

Anam onun əlindən yapışaraq:

– Əzizim Natalya Savişna, *sizə nə olubdur?* – deyə soruşmuşdu.

– Heç bir şey, *anacığım*, – deyə o cavab vermişdi, – yəqin, mənədən zəhləniz gedir ki, *malikanədən qovursunuz...* Nə etmək, mən çıxıb gedərəm.

Natalya Savişna əlini dartıb anamın əlindən çıxaraq ağlamaqdan özünü güclə saxlamış və otaqdan çıxmaq istəmişdi. *Maman* onu saxlayaraq qucaqlamış və hər ikisi ağlamışdı.

Ağlım kəsən gündən özümü xatırladığım kimi, Natalya Savişnanı, onun məhəbbət və nəvazişini də xatırlayıram; lakin bu məhəbbət və nəvazişi yalnız indi qiymətləndirə bilərəm. Onda isə bu qadının necə nadir, necə gözəl bir xilqət olduğu ağıma da gəlmirdi. Natalya Savişna özündən heç bir zaman danışmırdı, həm də, sanki, özü barədə fikirləşmirdi də. Onun bütün həyatı məhəbbət və fədakarlıqdan ibarət idi. Onun bizə məlum olan qərəzsiz və zərif məhəbbətinə o qədər alışmışdım ki, bunun başqa cür ola biləcəyini təsəvvürümə də gətirmirdim, ona zərrə qədər də minnətdar deyildim və heç bir zaman: “O xoşbəxtdirmi? O razıdırımı?” – deyə özümə sual vermirdim.

Bəzən çox vacib bir yerə getməli olduğumuzu bəhanə edib, dərstdən qaçaraq Natalya Savişnanın otağına gələr, onun burada olmasından zərrə qədər utanmadan oturub ürəyimizdəki arzularımızı bərkədən söylərdik. O, həmişə bir işlə məşğul olardı: ya corab toxuyar, ya otağını doldurmuş sandıqlarda qurdalanar, ya da dəyişəkləri hesaba alaraq və mənəm söylədiyim: “Mən general olanda gözəl bir qızla evlənəcəyəm, özümə küərə bir at alacağam, şüşədən ev tikdirib Karl İvanıçın valideynlərini Saksoniyadan gətirəcəyəm” və sairə bu kimi hər cür cəfəngiyata qulaq asıb deyərdi: “Elədir, atacığım, elədir”. Adətən, mən qalxıb getməyə hazırlaşarkən, indi də yadımda olduğu kimi, o, içəri tərəfdən qapağına bir qusarın rənglənmiş şəkli, pomada

bankasının və Volodyanın şəkilləri yapıdırılmış göy sandığı açıb oradan buxur çıxararaq yandırar və yellədə-yellədə deyərdi:

– Atacağım, bu, dədə-babadan qalma buxurdur. Allah rəhmət eləsin, sizin mərhum babanız türklərlə davaya gedəndə oradan gətirmişdi. Budur, axırncı parçası qalıbdır, – deyə ah çəkərək əlavə edərdi.

Onun otağını dolduran sandıqlarda nə desən vardı. Bir şey lazım olanda, adətən: “Natalya Savişnadan soruşmaq lazımdır”, – deyərdilər və doğrudan da, o, sandıqda bir qədər qurdalandıqdan sonra lazım olan şeyi tapıb söylərdi: “Yaxşı ki, gizlətmişdim”. Bu sandıqlarda minlərlə elə şey vardı ki, ondan başqa evdə heç kəsin bunlardan xəbəri olmazdı və heç kəs bunların qayğısına qalmazdı.

Bir dəfə ona acığım tutdu. Bu, belə olmuşdu. Nahar zamanı özüm üçün kvas tökərkən qrafini əlimdən salıb süfrəni islatdım.

Maman dedi:

– Natalya Savişnanı çağırın, öz sevimlisinə baxıb fərəhlənsin.

Natalya Savişna içəri girdi və süfrədəki gölməçəni görüb başını yırğaladı: sonra *maman* onun qulağına nə isə dedi və Natalya Savişna məni hədələyib otaqdan çıxdı.

Nahardan sonra mən kefi kök halda tullana-tullana zala getmək istəyirdim ki, Natalya Savişna əlində süfrə birdən qapının dalından çıxdı, məni tutdu və qızğın müqavimətimə baxmayaraq, yaş süfrə ilə üzümü ovub dedi: “Süfrəni bulama, süfrəni bulama!” Mən bundan o qədər incidim ki, hirsimdən hönkürüb ağladım.

Mən zalda var-gəl edib hıçqıraraq öz-özümə deyirdim: “Bu nə işdir. Natalya Savişna, sadəcə olaraq, Natalya mənə “sən” deyə müraciət edir, hələ bir üstəlik yaş süfrə ilə üzümə vurur, elə bil ki, küçə uşağıyam. Yox, bu dəhşətdir!”

Natalya Savişna mənim qaşqabaqlı olduğumu gördükdə dərhal çıxıb getdi, mən isə zalda gəzişməkdə davam edərək, məni təhqir etdiyi üçün həyasız Natalyadan necə qisas almaq barədə fikirləşirdim.

Natalya Savişna bir neçə dəqiqədən sonra qayıdıb gəldi, qorxa-qorxa mənə yaxınlaşıb könlümü almağa başladı:

– Kifayətdir, atacağım, ağlamayın... mən axmağın təqsirindən keçin... mən müqəssirəm... mənim əzizim, siz məni bağışlayınız... alın.

O, qırmızı kağızdan düzəldilmiş və içərisinə iki konfetlə bir əncir qurusu qoyulmuş qutunu yaylığının altından çıxarıb, titrəyən əli ilə

mənə verdi. Mehriban qarının üzünə nəzər salmağa qeyrətim çatmadı; mən üzümü kənara çevirərək, onun bəxşisini aldım və göz yaşlarım daha çox axdı, ancaq bu, hirsimdən yox, ona olan məhəbbətimdən və xəcalətimdən idi.

XIV fəsil AYRILIQ

Təsvir etdiyim hadisələrin ertəsi günü, səhər saat on ikiyə işləyəndə bir fayton ilə bir araba qapı ağzında dayandı. Nikolay yolçular kimi geyinmişdi, daha doğrusu, şalvarının balaqlarını uzunboğaz çəkmələrinin içinə salıb, köhnə sürtükünü qurşaqla bərk-bərk çəkmişdi. O, arabada ayaq üstə dayanıb, şinelləri və yastıqları oturacağına altına qoydu; oturacaq ona hündür göründükdə yastıqların üstündə əyləşərək atılıb-düşür və onları əzirdi.

Atamın kamerdineri¹ tövşüyə-tövşüyə başını faytondan çıxarıb dedi:

– Nikolay Dmitriç, Allah xatirinə, ağanın mücrüsünü sizin arabaya qoymaq olarmı? O, çox balacadır...

– Mixey İvanıç, əvvəldən deyəydiniz də, – Nikolay dilxor olaraq cavab verdi, bağlamalardan birini cəld qapıb arabanın içinə atdı, furajkasını başından götürüb gündən yanmış alnındakı iri tər dam-lalarını sildikdən sonra əlavə etdi: – Vallah, başım onsuz da gic gedir, bir tərəfdən də siz öz mücrünüzlə...

Sürtük, kaftan və köynək geymiş, başları açıq nöqərlər, əyirlərində ev paltarları, başlarına zol-zol yaylıq bağlamış və körpələrini qucaqlarında tutmuş arvadlar, ayaqyalın uşaqlar eyvanın yanında dayanıb arabalara tamaşa edərək öz aralarında danışdılar. Sürücülərdən başına qış papağı qoyub armyak² geymiş və beli bükülmüş bir qocası faytonun dişləsindən yapışıb onu əlləşdirir və mənalı-mənalı arabanın çarxına baxırdı; qırmızı qumaşdan qoltuq cibləri olan ağ köynək geymiş, başına quzu yunundan toxunmuş qara şlyapa qoymuş, sarışın saçlarını gah bu qulağının, gah da o qulağının üstünə yığan bir gözəgəlimli oğlan armyakını qozlaya qoydu,

¹ Kamerdiner – keçmişdə ağaların xüsusi xidmətində olan nöqər.

² Armyak – qalın mahuddan tikilmiş kəndli paltar

yüyenləri də oraya tulladı. O, hörmə qamçısını yellədə-yellədə gah ayağındakı uzunboğaz çəkmələrinə, gah da arabaya yağ sürtən faytonçulara baxırdı. Bunlardan biri güc verərək arabanı yerdən qaldırıb saxlamış, o birisi isə arabanın çarxı üzərinə əyilərək ox və oymağı diqqətlə yağlayırdı, hətta qalan qatran zay olmasın deyərək çarxa aşığdan dövrələmə qatran sürtürdü. Müxtəlif rəngli yorğun poçt atları sürəhinin yanında dayanıb quyruqları ilə milçəkləri qovurdular. Atlardan bəziləri tüklü, toz basmış ayaqlarını aralı qoyaraq gözlərini yumur və mürgüləyirdi; bəziləri darıxdıqlarından bir-birlərini qaşıyır və ya eyvanın yanında bitmiş tünd-yaşıl rəngli sərt ayıdöşəyi otunun yarpaqlarını və saplaqlarını qoparırdı: tazıların bəzisi fayton və arabanın yanında kölgədə gəzişərək, arabanın oxu ətrafındakı piyi yalayırdı. Havanı tozlu bir duman bürümüşdü, üfük boz-göy rəngdə idi; lakin göydə bir bulud belə yox idi. Qərbdən əsən şiddətli külək yollarda və tarlalardakı tozu sütun kimi qaldıraraq, bağdakı cökə və qayın ağaclarının hündür zirvələrini əyir, sarı xəzəli uzaqlara qovub aparırdı. Mən pəncərənin qabağında əyləşib bütün hazırlıq işlərinin qurtarmasını səbirsizliklə gözləyirdim.

Bir neçə dəqiqəni axırıncı dəfə bir yerdə keçirmək üçün qonaq otağında hamı dəyirmi stolun ətrafına toplaşdıqda bizi necə kədərli anlar gözlədiyini ağıma gətirmirdim. Mənim başımda ən boş fikirlər dolaşırdı. Mən özümə belə suallar verirdim: hansı sürücü arabanı, hansı sürücü faytonu sürəcəkdir? Atamla kim gedəcək, Karl İvanoviçla kim? Nə üçün məni hökmən şərfə və pambıqlı kaftana bürümək istəyirlər.

“Yəni mən bu qədər nərmənəziyəm? Guya ki, donacağam. Kaş bütün bunlar tez qurtara idi, bircə tez minib yola düşəydik”.

Ağlamaqdan gözləri qızarmış Natalya Savişna əlində kağız içəri girib, anama müraciətlə dedi:

– Uşaqların dəyişəyi haqqındakı kağızı kimə buyurursunuz verim?

– Nikolaya verin, sonra özünüz də gəlin ki, uşaqlarla salamatlaşasınız.

Qarı nə isə demək istədi, lakin birdən dayandı, üzünü yaylığı ilə örtüdü və əlini cırparaq otaqdan çıxdı. Bu hərəkəti gördükdə ürəyim bir qədər ağrıdı, lakin yola düşmək üçün göstərdiyim səbirsizlik bu hissimdən daha qüvvətli olduğu üçün atamla anamın söhbətinə

tamamilə laqeyd halda qulaq asmaqda davam edirdim. Onlar elə şeylər haqqında danışirdılar ki, bunların nə atamı, nə də anamı maraqlandırmadıqları görünürdü: ev üçün nə almaq lazımdır? Knyajna *Sophie* və *madame Julie*¹-yə nə demək lazımdır? Yol yaxşımı olacaqdır?

Foka daxil olub, həmişəki kimi, “Yemək hazırdır” – bildirdiyi eyni səslə kənarda dayanıb dedi: “Atlar hazırdır”. Bu xəbəri eşitdikdə anamın titrədiyini və rənginin qaçdığını gördüm, sanki, bu xəbər onun üçün gözlənilməz idi.

Fokaya otaqdakı bütün qapıları örtmək əmr edilmişdi. Bu, mənə çox maraqlandırır, “sanki, hamı kimdənsə qaçıb gizlənmişdir”.

Hamı əyləşdikdə Foka da stulun kənarında oturdu, lakin elə təzəcə oturmuşdu ki, qapı cırlıdadı və hamı dönüb oraya baxdı. Natalya Savişnanın tələsik otağa girib, gözlərini qaldırmadan qapının yanında dayanması, Fokanın daz başı, qırıqmış hərəkətsiz üzü və başına çutqu qoymuş Natalya Savişnanın əyilmiş qəddi indi də gözümün önündədir. Onlar bir stulda əyləşib bir-birinə sığınmışdılar və xəcalət çəkirdilər.

Mən qayğısız və səbirsiz olmaqda davam edirdim. Qapıları örtüb oturduğumuz on saniyə mənə bir saat kimi göründü. Nəhayət, hamı ayağa qalxdı, xaç çəkdi və salamatlaşmağa başladı. Atam anamı qucaqlayıb, bir neçə dəfə öpdü.

Atam dedi:

– Bəsdir, dostum, həmişəlik ki ayrılmırıq.

Anam ağlamaqdan titrəyən səslə:

– Hər halda, kədərlənirəm, – dedi.

Bu səsi eşitdikdə, anamın titrəyən dodaqlarını və yaşla dolu gözlərini gördükdə mən hər şeyi untdum və o qədər kədərləndim, qəlbim o qədər ağrıdı, o qədər qorxdum ki, onunla salamatlaşmaq-dansa qaçmaq istədim. Bu dəqiqə anladım ki, anam atamı qucaqlayırsa, demək, bizimlə də salamatlaşır. Anam Volodyanı bir neçə dəfə öpdü, dualadı, indi də mənə müraciət edəcəyini güman edib özümü irəli verdim, lakin anam Volodyaya dönə-dönə xeyir-dua verib, onu bağrına basdı. Nəhayət, mən anamı qucaqlayıb ona sığınaraq, öz dərdimdən başqa heç bir şey haqqında düşünmədən ağladım, ağladım.

¹ Sofi və madam Juli (*fran.*)

Biz faytona minməyə gedəndə adamı usandıran nöqərlər qabaq otaqda bizimlə salamatlaşmağa başladılar. Onların işlətdiyi “lütfən əlinizi verin” cümləsi, çiyinlərimizdən öpərkən başlarından gələn piy qoxusu məndə əsəbi adamlardakı məyusluğa bənzər bir hiss oyandırdı. Natalya Savişna göz yaşları içərisində mənimlə salamatlaşarkən bu hissini təsirilə onun çutqusunu çox soyuq öpdüm.

Qəribə burasındadır ki, bütün nöqərlərin üzlərini, elə bil, indi görürəm və bu üzlərin şəklini ən kiçik təfəssilatına qədər çəkə bilərəm, lakin anamın üzünü və vəziyyətini mənim təsəvvürümdən tamamilə sivişib qaçır; bəlkə də, ona görə ki, bütün bu müddət ərzində ona, bircə dəfə də olsun, nəzər salmağa mənim cürətim çatmamışdı. Mənə elə gəlirdi ki, anama baxsaydım, onda mənim və onun kədəri dözülməz bir həddə çatmış olardı.

Mən hamıdan əvvəl faytona sıçrayıb, arxa tərəfdə əyləşdim. Faytonun üstü qaldırıldığı üçün heç bir şey görə bilmirdim, lakin hansı bir instinktsə mənə deyirdi ki, *maman* hələ buradadır.

Mən öz-özümə: “Ona bir daha baxım, ya yox?.. Qoy axırıncı dəfə baxım!” – dedim və faytonun boylanıb eyvana nəzər saldım. Bu zaman *maman*, eyni fikirlə faytonun o biri tərəfindən yaxınlaşıb, məni adıyla çağırırdı. Arxamda anamın səsinə eşidib ona tərəf döndüm, lakin elə cəld döndüm ki, başımız bir-birinə dəydi; anam kədərlə gülümsədi və məni axırıncı dəfə bərk-bərk öpdü.

Biz bir neçə *sajın*¹ yol getdikdən sonra anama baxmağa cəsəret etdim. Külək onun başındakı mavi ləçəyi yellədirirdi; anam başını aşağı salıb əllərlə üzünü örtərək yavaş-yavaş eyvana qalxırdı. Foka onun qolundan yapışmışdı.

Atam mənim yanımda əyləşmişdi, bir kəlmə də danışmırdı. Mən isə göz yaşlarımı udurdum və nə isə boğazımı elə tıxamışdı ki, qorxurdum boğulam... Böyük yola çıxdıqda kiminsə balkondan yellədiyi ağ yaylığı gördüm. Mən də öz yaylığımı yelləməyə başladım və bu hərəkət məni bir qədər sakitləşdirdi. Mən ağlamaqda davam edirdim və göz yaşlarımın mənim həssaslığımı sübut etdiyini düşündükdə nəşələnib sevindim.

Bir verstə qədər yol getdikdən sonra yerimi rahatladım və inadlı bir diqqətlə gözlərimin qabağındakı yaxın şeyə – mənim əyləşdiyim səmtə qaçan yan ata baxmağa başladım. Bu ala atın quyruğunu

¹ *Sajın* – təxminən 2,13 metrə bərabər uzunluq ölçüsü

necə tovladığına, bir ayağını o birisi ayağının yerinə yenice qoyduğuna, faytonçunun hörmə qamçısının ona necə dəydiyinə və hər iki ayağını birlikdə atıb qaçmasına baxırdım. Mən ətrafıma – dalğalanan yetişmiş çovdar zəmisinə, ora-burasında xış, bir mujik, yarı dayçalı at görünən qara heriyə, verstləri göstərən dirəklərə tamaşa etməyə başladım, hətta qozlalara nəzər saldım ki, görüm bizi aparan hansı sürücüdür; üzumdəki göz yaşları hələ qurumamışdı, amma fikirlərim, bəlkə də, əbədilik ayrıldığı anamdan çox-çox uzaqda idi. Lakin hələ bir xatirə onu mənim yadıma salırdı. Bir gün əvvəl qaynağacı xiyabanında tapdığım göbələyi kimin dərməsi üstündə Lyuboçka ilə Katenkanın necə mübahisə etdiklərini, bizimlə vidalaşarkən necə ağladıqlarını xatırladım.

Onlara yazdığım gəlirdi. Natalya Savişnaya da yazdığım gəlirdi, qaynağacı xiyabanına da, Fokaya da. Hətta kinli Mimi nədir – ona da yazdığım gəlirdi. Hər şeyə, hər şeyə heyifsilənirdim. Bəs zavallı *maman*? Gözlərim yenə də yaşla doldu, lakin bu, çox çəkmədi.

XV fəsil UŞAQLIQ

Bir daha geri qayıtmayan xoşbəxt uşaqlıq çağları! Uşaqlıq xatirələrini necə sevməyəsən, necə əzizləməyəsən? Bu xatirələr mənim ruhuma tərəvət gətirir, onu yüksəldir və bunlar mənim üçün ən gözəl nəşələr çeşməsidir.

Bəzən doyunca qaçıb yorulduqdan sonra öz hündür kreslonda, stol dalında çay içməyə əyləşirsən; artıq gecdir, qəndlə bir fincan südünü artıq çoxdan içmişən, gözlərin yumulur, lakin yerindən tərpənmədən oturub qulaq asırsan. Necə də qulaq asmayasan? *Maman* kiminləsə danışır və onun səsi nə qədər şirindir, nə qədər mehribandır. Təkcə bu səs mənim qəlbimə nələr söyləyir! Yuxudan dumanlanmış gözlərimlə diqqətlə onun üzünə baxıram və birdən anam kiçilir, kiçilir – onun üzü düymə boyda olur, lakin mən bu üzü həmişəki kimi aydın görürəm: mənə necə baxıb gülümsədiyini görürəm. Onun üzünü kiçilmiş halda görmək xoşuma gəlir. Mən gözlərimi daha çox qıyram və anam bəbəklərdə görünən uşaqlardan böyük görünür; lakin tərpənən kimi bu gözəllik yox olur, mən

gözlərimi süzüb çevirirəm, bu gözəlliyi hər vasitə ilə bərpa etmək istəyirəm, ancaq nahaq yerə.

Ayağa qalxıb, ayaqlarımı yığaraq kresloda rahatca uzanıram.

Maman mənə deyir:

– Nikolenka, sən yenə də yuxulayacaqsan. Yaxşısı budur, yuxarı qalx.

– Yatmaq istəmirəm, anacan, – deyə ona cavab verirsən və tutqun, lakin şirin xəyallar sənin təsəvvürünü doldurur, uşaqlara məxsus sağlam yuxu göz qapaqlarını yumur və bir dəqiqədən sonra yuxuya gedib ta səni oyadana qədər yatırsan. Bəzən yuxulu-yuxulu hiss edirsən ki, kimin isə zərif əli sənə toxunur; bu əli bircə təmasdan tanıyırsan və onu yuxulu-yuxulu tutub bərk-bərk dodaqlarına sıxırsan.

Artıq hamı dağılmışdır, qonaq otağında bircə şam yanır, anam demişdir ki, məni yuxudan özü oyadacaqdır; budur, o, mənim yatdığım kresloda əyləşib, gözəl və zərif əlini saçlarıma çəkir, onun sevimli səsi qulağımın dibində eşidilir:

– Qalx, ciyərparəm, yatmaq vaxtıdır.

Heç kəsin laqeyd nəzərləri onu utandırmır: anam bütün nəvaziş və məhəbbətilə məni əzizləməkdən qorxmur. Mən tərpənmədən onun əlini hələ bərk-bərk öpürəm.

– Qalx, mənim mələyim.

Anam o biri əlilə boynumdan yapışıq, onun barmaqları tez-tez tərpənib məni qıdıqlayır. Yarıqaranlıq otağa sükut çökmüşdür; anam lap yanımda oturmuşdur, onun əli bədənimdə gəzir, mən onun ətrini duyur, səsinə eşidirəm. Bütün bunlar məni qalxmağa, qollarımı onun boynuna dolamağa, başımı onun sinəsinə sıxmağa və nəfəsim tutula-tutula:

– Ah, sevimli, sevimli anam, mən səni nə qədər istəyirəm! – deməyə məcbur edir.

Anam kədərli, cazibədar bir təbəssümlə mənim başımı ovuqları içərisinə alır, alnımdan öpərək dizlərinin üstünə qoyur.

– Sən məni çoxmu istəyirsən? – Anam bir dəqiqə susduqdan sonra deyir: – Məni həmişə sev, heç bir zaman yadımdan çıxarma. Əgər anan ölsə, onu yadımdan çıxarmayacaqsan ki, Nikolenka?

O, məni daha da nəvazişlə öpür.

– Bəsdir! Əzizim, ruhum, bu sözləri danışma! – deyə mən qışqırıb

anamın dizlərini öpürəm və göz yaşlarım – məhəbbət və sevinc yaşları sel kimi axır.

Bundan sonra yuxarı çıxıb, tiftikli xalalda ikonaların qabağında dayanaraq: “Pərvərdigara, atamı, anamı xilas et” – deyərkən necə gözəl bir hiss duyursan. Sevimli anam üçün uşaq dodaqlarımın oxuduğu duaları təkrar edərkən ona olan məhəbbətim Allaha olan məhəbbətimlə qərribə surətdə birləşib, bir hiss əmələ gətirirdi.

Duadan sonra yorğana bürünürsən; ürəyində bir yüngüllük hiss edirsən, qəlbin işıq və sevincə dolur, arzular bir-birini qovur, lakin bu nə arzulardır? Bu arzular əlçatmaz olsa da, işıqlı bir səadətə məhəbbət və ümidlərlə doludur. Bəzən Karl İvanıçı və onun aqibətini – bədbəxt hesab etdiyini yeganə insanı – xatırlayırdın və ona o qədər acıyırdı, onu o qədər sevirdin ki, gözlərindən yaş axır və düşüncüydün: “Allah onu xoşbəxt etsin, Allah mənə imkan versin ki, ona kömək edim, onun dərddini yüngülləşdirim; mən hər şeyi ona qurban verməyə hazırım”. Bundan sonra çox sevdiyini çini oynucağı – dovşan və ya iti pərqu yastığın bir küncünə soxursan, burada uzanmaq onun üçün nə qədər yaxşı, nə qədər isti və rahatdır. Bir də dua edirsən ki, Allah hamını xoşbəxt eləsin, hamı razı qalsın, gəzmək üçün sabah hava yaxşı olsun. O biri böyrü üstə çevrildikdə, fikirlərin və arzuların bir-birinə dolaşaraq qarışır və üzündəki göz yaşları hələ qurumamış sakit, rahat bir halda yuxuya gedirsən.

Uşaqılıqda səndə olan o tərəvət, o qayğısızlıq, sevmək ehtiyacı və öz gücünə bağlılığın inam bir zaman qayıdacaqdır? Məsum bir sevinc və sevməyə hədsiz ehtiyac kimi iki ən yaxşı məqamın həyatda yeganə istək olduğu vaxtdan da gözəl nə ola bilər?

Qızgınlıqla oxuduğumuz o dualar hansı? O ən gözəl hədiyyə – rıqətdən doğan pak göz yaşları hansı? Təsəlli mələyi uçub gələrək, bu göz yaşlarını təbəssümlə sildi və korlanmamış uşaq təsəvvürünə şirin xülyalar bəxş etdi.

Doğrudanmı, həyat mənim qəlbimdə belə ağır izlər buraxmışdır ki, bu göz yaşları və sevinclər əbədlilik olaraq məni tərk etməmişdir? Doğrudanmı, yalnız xatirələr qalmışdır?

XVI fəsil ŞEİRLƏR

Moskvaya köçdüyümüzdən, demək olar ki, bir az sonra mən, nənəmin evinin yuxarı mərtəbəsində, böyük bir stol arxasında əyləşib yazı yazırdım. Mənim qabağımda rəsm müəllimi əyləşmişdi və çalmalı bir türkün qara karandaşla çəkilmiş başını axırıncı dəfə düzəltdirdi. Volodya boynunu uzadaraq müəllimin arxasında dayanmışdı və onun çiyini üstündən baxırdı. Türk başı şəkli Volodyanın qara karandaşla çəkdiyi ilk əsəri idi və bu gün – nənəmin ad günündə ona hədiyyə verilməli idi.

Volodya pəncələri üstünə qalxıb türkün boynunu göstərərək müəllimə dedi:

– Buraya daha kölgə vurmayaq siz ki?

Müəllim karandaşları və reysfederi siyirməli qutuya qoyub dedi:

– Yox, lazım deyildir, indi çox yaxşıdır, ona bir daha əl vurmayın. Siz isə Nikolenka, – deyərək o, ayağa qalxaraq türkün şəklinə çəp-çəp baxmaqda davam edib əlavə etdi: – Nəhayət, sirtinizi bizə açın görək nənənizə nə bağışlayacaqsınız? Düzü, yaxşı olardı ki, siz də bir baş şəkli bağışlaydınız. – O, şlyapasını, bileti götürüb: – Salamət qalın, ağalar, – deyərək getdi.

Bu dəqiqədə mən fikirləşirdim ki, indi üzərimdə işlədiyim şeydənsə baş şəkli bağışlamaq daha yaxşı olardı. Bizə dedikdə ki, tezliklə nənənizin ad günü olacaqdır və bu günə hədiyyə hazırlamalısınız, bu münasibətlə bir şeir yazmaq fikrinə düşdüm və dərhal qafiyəsi olan iki misra şeir yazıb, qalan misraları da tezliklə yazacağımna ümid etdim. Uşaq üçün qəribə olan bir fikrin başıma necə girdiyi qətiyyənlə yadımda deyildir, yalnız bu yadımdadır ki, bu fikrimi çox bəyənmişdim və bu barədəki bütün suallara cavab verirdim ki, nənəmə mütləq bir şey bağışlayacağam, lakin bu bəxşişin nədən ibarət olduğunu heç kəsə deməyəcəyəm.

Mənim gözlədiyimin əksinə olaraq, nə qədər səy etdimsə də, iki misradan başqa heç bir şey yazı bilmədim. Bizim kitablarda olan şeirləri oxumağa başladım, lakin mənə nə Dmitriyev, nə də Derjavin kömək etdi. Əksinə, istedadsız olduğuma onlar məni daha çox inandırdılar. Karl İvanoviçin oxuduğu şeirləri köçürməyi sevdiyini bilir-

Beləliklə, mən son misranı yazdım. Bundan sonra yataq otağında öz əsərimi hissə və əl-qolumu oynadaraq bərkədən oxudum. Qafiyəsiz misralar vardısı da, mən onların üzərində dayanmadım, son misra isə mənə daha çox və daha xoşagəlməz bir surətdə hey-rətə gətirdi. Mən çarpayuya əyləşib fikrə getdim...

“Mən nə üçün “doğma anətək” yazmışam? Axı, anam burada yoxdur və onu yada salmaq lazım deyildi. Düzdür, nənəmi istəyirəm, ona hörmətim var, lakin o, anam deyildir. Mən bunu nə üçün yazmışam, niyə yalan danışımışam? Tutalım ki, bu, şeirdir, hər halda, lazım deyildi”.

Elə bu zaman dərzisi daxil olub, təzə gödək fraklarını gətirdi.

Mən böyük bir səbirsizliklə:

– Nə olar, olar! – deyib şeiri dilxor halda yastığın altına soxdum və Moskva paltarını əynimə ölçməyə getdim.

Demə, Moskva paltarı qiyamətmiş: bürünc düymələri olan qəhvəyi rəngli gödək fraklarımız, kənddə bizə tikdikləri kimi yox, bədənimizə və boyumuza tikilmiş, həmçinin dar şalvarlarımızın altından əzələlərimiz gözəl surətdə görünür və uzunboğaz çəkmələrimizin quncuna yaxşı yatırdı.

Mən ayaqlarımı hər tərəfdən nəzərdən keçirib sevincimdən özümü itirərək: “Nəhayət, mənim də üzəngili, həqiqi şalvarım var!” – deyər fərəhlənirdim. Təzə paltarım mənə çox dar olsa da və onun içərisində özümü yaxşı hiss etməsəm də, bunu hamıdan gizlədib dedim ki, əksinə, paltarım çox rahatdır və onun bir kəsiri varsa da, o da ancaq bir qədər gen olmasıdır. Bundan sonra güzgünün qabağında dayanıb yağlı saçlarımı daradım, lakin nə qədər çalışdımsa da, təpəmdəki kəkilimi yatırdı bilmədim; saçlarımın yatıb-yatmadığını sınamaq üçün darağı başımdan qaldıran kimi onlar dikəlib hərəsi bir tərəfə dağılaraq üzümə gülməli bir ifadə verirdi.

Karl İvanıç başqa bir otaqda geyinirdi; sinifdən keçib ona göy frak və bəzi paltarlar apardılar. Aşağı mərtəbəyə açılan qapının yanında nənəmin qarabaşlarından birinin səsi eşidildi; ona nə lazım olduğunu bilmək üçün otaqdan çıxdım. Qarabaş əlində böyük nişastalanmış bir döşlük tutmuşdu və mənə dedi ki, bunu Karl İvanıç gətirmişdir, onu lazım olan vaxta qədər yuyub hazırlamaq üçün gecəni yatmamışdır. Mən döşlüyü sahibinə vermək üçün aldım və nənəmin yuxudan durub-durmadiğini soruşdum.

– Necə ki! Qəhvələrini də içiblər, baş keşiş də gəlibdir. Nə qiyamət görkəminiz var, – deyə qarabaş mənim təzə paltarımı nəzərdən keçirib əlavə etdi.

Onun bu sözləri məni qızarmağa məcbur etdi; mən bir ayağım üstə geri dönüb çırtıq çaldım və kiçik güzgünün qabağında atılıb-düşərək bununla qarabaşa hiss etdirmək istədim ki, mənim, doğrudan da, qiyamət bir oğlan olduğumu o, hələ bilmir.

Mənim gətirdiyim döşlük Karl İvanıça lazım olmadı: o, başqa bir döşlük taxmışdı və stolun üstündəki kiçik güzgünün qabağında əylənərək, hər iki əli ilə qalstukunun iri bantından yapışib, tərtemiz qırılmış çənəsinin oraya sərbəst girib-girmədiyini yoxlayırdı. Karl İvanıç bizim paltarlarımızı hər tərəfdən dartdı və onun da paltarını dartmağı Volodyadan xahiş etdikdən sonra bizi nənəmizin yanına apardı. Pilləkənlərdən enməyə başlayarkən bizim hər üçümüzdən tünd pomada qoxusu gəldiyini xatırladıqda gülməyim gəlir.

Karl İvanıçın əlində onun özünün düzəltdiyi bir qutu, Volodyanın əlində şəkil, mənim əlimdə şeir vardı; hədiyyəni verən zaman hər kəsin deyəcəyi təbrik sözləri dilimizin ucunda idi. Karl İvanıç zalın qapısını açan zaman baş keşiş cübbəsini geyirdi və duanın ilk səsleri eşidildi.

Nənəm artıq zalda idi: o, belini büküb, stulun arxasına söykənərək divanın yanında dayanmışdı və etiqlə dua edirdi; atam onun yanında durmuşdu. Atam dönüb bizə baxdı və hazırladığımız bəxşisləri tələsik dalımızda gizlədib, gözə dəyməməyə çalışaraq qapının yanında dayandığımızı gördükdə gülümsədi. Bel bağladığımız göz-lənilməzliyin bütün gözəlliyi pozuldu.

Xaçə yaxınlaşmağa başladıqda birdən qarşısızalmaz və başgicəlləndirən bir xəcalətin ağır təsiri altında olduğumu hiss etdim və hədiyyəni verməyə heç bir zaman cürətım çatmayacağını duyaraq, Karl İvanıçın dalında gizləndim. Karl İvanıç bu zaman ən seçmə ibarələrlə nənəmi təbrik edib, qutunu sağ əlindən sol əlinə keçirdi, onu nənəmə təqdim etdikdən sonra Volodyaya yol vermək üçün bir neçə addım kənara çəkildi. Deyəsən, nənəm kənarlarına zər haşiyə yapışdırılmış qutuya heyran qalmışdı və öz minnətdarlığını ən nəvazişli bir təbəssümlə ifadə etdi. Bununla belə, görünürdü ki, qutunu haraya qoyacağını bilmirdi və yəqin, buna görə də qutunun necə bir məharətlə düzəldiyinə baxmağı atama təklif etdi.

Atam qutuya doyunca baxdıqdan sonra onu baş keşişə verdi. Qutu, deyəsən, keşişin olduqca xoşuna gəlmişdi: o, başını yırğaladı və gah qutuya, gah da belə gözəl bir şeyi düzəltməyi bacaran ustaya baxdı. Volodya öz türkünü təqdim etdi və o da hamının xoşagələn təriflərini qazandı. Mənim də növbəm çatdı. Nənəm təsvib-edici bir təbəssümlə mənə müraciət etdi.

Utancaqlığı hiss etmiş olanlar bilirlər ki, bu duyğu vaxta nisbətən düz mütənasib, qətiyyət isə tərs mütənasibdir: yəni, bu vəziyyət nə qədər çox davam edərsə, bir o qədər qarşısalmaz olur və qətiyyət bir qədər azalır.

Son cəsaret və qətiyyətim Karl İvaniç ilə Volodya hədiyyələrini nənəmə verdikləri zaman mənəi tərək etmişdi, utancaqlığım son həddinə çatmışdı: mən qanımanın ara vermədən ürəyimdən başıma vurduğunu, rəng verib-rəng aldığı, alınmda və burnumda iri tər damlları əmələ gəldiyini hiss edirdim. Qulaqlarım od tutub yanırdı, bütün vücudumun tərlədiyini duyur, bir ayağımı götürüb o birisini qoyur və yerimdən tərənəmirdim.

Atam mənə dedi:

– Nikolenka, göstər görək nə gətirmisən – qutu və ya şəkil?

Çarə yoxdur, mən büzmələdiyim əzilmiş məşum kağızı əlim titrəyə-titrəyə ona verdim, lakin səsim mənə qətiyyəni tabe olmadığından nənəmin qarşısında dayandım. Bu fikir mənə rahatlıq vermirdi ki, onların gözlədiyi şəkil əvəzinə mənim heç bir şeyə yaramayan şeirimi və “doğma anatək” sözlərini hamının qabağında oxuyacaqlar; bu sözlər anamı heç bir zaman sevmədiyimi və onu unutduğumu aydın sübut edəcəkdir. Nənəm şeirimi bərkdən oxumağa başladıqda və başa düşməyib, o zaman mənə istehzalı görünən bir təbəssümlə atama baxmaq üçün şeirin yarısında dayandıqda, şeiri mənim istədiyim kimi tələffüz etmədikdə və gözləri zəif gördüyündən axıra qədər oxumayıb kağızı atama verərək başdan-ayağa oxumağı ondan xahiş etdikdə nə qədər iztirab çəkdiyimi sizə necə deyim! Mənə elə gəlirdi ki, nənəm bu cür axmaq və əyri xətlə yazılmış şeiri oxumaqdan usandığı, mənim həssas olmadığımı açıqdan-açığa sübut edən axırıncı misranı atamın özünün oxuması üçün belə edirdi. Mən gözləyirdim ki, atam şeir yazdığı kağızı burnuma vurub deyəcəkdir: “Yaramaz uşaq, ananı yadından çıxardığın üçün al!”, lakin belə bir şey baş vermədi;

əksinə, şeirin hamısını oxuyub qurtardıqda nənəm “*charmant*”¹ deyib alımdan öpdü.

Qutunu, şəkli və şeiri nənəmin həmişə oturduğu volter kreslosunun siyirməsinə, iki batist yaylığın və üstündə anamın şəkli olan papirosqabının yanına qoydular.

Nənəmin karetasını gedib gətirən iki yekəpər lakeylərdən biri:
– Knyaginya Varvara İliniçna! – deyə bildirdi.

Nənəm fikrə gedərək çanaqlı bağadan düzəldilmiş tütüncabının üstündəki portretə baxıb, heç bir cavab vermədi.

– Əmr edirsinizmi çağırım, xanım? – deyə lakey soruşdu.

XVII fəsil

KNYAGİNYA KORNAKOVA

Nənəm kresloya quylanaraq:

– Çağırım, gəlsin, – dedi.

Knyaginya qırx beş yaşlarında alçaqboylu, zəif, arıq, xasiyyətə tündməzəc bir qadın idi; xoşagəlməyən boz-yaşıl rəngli gözlərinin baxışı qeyri-təbii dərəcədə kiçik və qəşəng ağız ilə ziddiyət təşkil edirdi. Açıq-sarı rəngli saçları dəvəquşu lələyi ilə bəzədilmiş məxmər şlyapasının altından çıxmışdı və xəstə sifətinin rəngində bu saçlar adama daha açıq və daha sarı görünürdü. Buna baxmayaraq, sərbəst hərəkətləri, kiçik əlləri və üzünün bütün cizgilərindəki xüsusi bir incəlik sayəsində onun ümumi görünüşü nəcib və enerjili idi.

Knyaginya çox danışır və öz gözəlliyi etibarilə elə adamlar növünə mənsub idi ki, belələri danışarkən heç kəs heç bir söz deməsə də, həmişə başqalarının onlara zidd getdiyini güman edirlər. O gah səsini qaldırır, gah da təcridən alçaldaraq birdən yeni bir qüvvə ilə danışmağa başlayır və burada olan, lakin söhbətdə iştirak etməyən şəxslərə nəzər salıb, sanki, bu nəzərlə özünə ürək-dirək verməyə çalışır.

Nənəmin əlini öpməsinə və onu ara vermədən *ma bonne tante*², adlandırmasına baxmayaraq, nənəmin ondan məmnun olmadığını sezdim. Şiddətli arzusuna baxmayaraq, təbrik etmək

¹ Çox gözəldir! (*fran.*)

² Mənim mehriban xalam (*fran.*)

üçün knyaz Mixaylovun nənəmin yanına nə üçün özünün gələ bilmədiyi barədə knyaginyanın dediklərinə qulaq asaraq, nənəm qaşlarını xüsusi bir surətdə yuxarı qaldırdı; o, knyaginyanın fransızca dediyi sözlərə kəlmələri uzada-uzada rusca cavab verdi:

– Diqqətiniz üçün sizə çox minnətdaram, mənim əzizim; knyaz Mixaylovun gəlməməsinə isə nə demək olar... Onun işi həmişə çox olur, bir də qoca bir qarı ilə oturmaqdan o nə zövq ala bilər?

Nənəm, knyaginyanın danışmasına imkan vermədən sözünə davam etdi:

– Əzizim, uşaqlarınız necədir?

– Hə, *ma tante*, Allaha şükür, böyüylər, oxuyurlar, dəcəllik edirlər... xüsusilə böyüyü Etyen, elə dəcəl bir uşaq olmuşdur ki, öhdəsindən gələ bilmirik; di gəl ki, ağıllıdır – *un garçon, qui promet*¹. – Təsəvvür edə bilərsiniz ki, *mon cousin*², – deyə o, yalnız atama müraciətlə əlavə etdi, çünki nənəm knyaginyanın uşaqları ilə qətiyyətlə maraqlanmırdı, öz nəvələri ilə öyünmək üçün mənim şəirimi böyük bir səliqə ilə qutudan çıxarıb açmağa başladı, – *mon cousin*, təsəvvür edə bilərsiniz ki, o, bu günləri nə etmişdir...

Knyaginya atama tərəf əylərək ona böyük bir həyəcanla nə isə danışmağa başladı. Mənim eşitmədiyim söhbəti qurtardıqdan sonra dərhal güldü və atamın üzünə sualedici nəzərlərlə baxıb dedi:

– *Mon cousin*, belə də uşaq olarmı? Onu kətləməyinə dəyərdi, lakin onun bu uydurması o qədər ağıllı və əyləndirici idi ki, mən onun təqirindən keçdim, *mon cousin*.

Knyaginya bunu deyib, nəzərlərini nənəmə zillədi və heç bir şey söyləmədən gülümsəməkdə davam etdi.

Nənəm qaşlarını xeyli dartaraq:

– Əzizim, məgər siz uşaqlarınızı döyürsünüz? – deyə soruşdu və “döyürsünüz” sözünü xüsusilə vurğuladı.

Knyaginya atama ötəri nəzər salıb, mehriban səslə:

– Ah, *bonne tante*, – deyə cavab verdi, – bu barədə sizin nə fikirdə olduğunuzu bilmirəm, lakin icazə verin, bir şeydə sizinlə razılaşmayım: mən nə qədər fikirləşdimə, nə qədər kitab oxudumsa, bu barədə nə qədər məsləhətləşdimə, axırda təcrübə məni gətirib bu nəticəyə çıxardı və mən uşaqlara qorxu vasitəsilə təsir etməyin

¹ Ümid verən uşaqdır (*fran.*)

² Xalaoğlu (*fran.*)

zəruri olduğuna inandım. Uşaqdan adam olsun deyə onu qorxutmaq lazımdır... elə deyilmi, *mon cousin*? Bəs, *je vous demande un peu*¹, uşaqlar qamçıdan başqa nədən çox qorxurlar?

Bunu dedikdə o, sualedici nəzərlərlə bizə baxdı və etiraf edirəm ki, bu dəqiqədə özümü yaxşı hiss etmədim.

– Nə deyirsiniz deyin, oğlan uşağı on iki və hətta on dörd yaşına qədər hələ körpədir; ancaq qızların işi başqadır.

“Nə yaxşı ki, mən onun oğlu deyiləm”, – düşündüm.

Nənəm mənim şeirimi bürmələyib qutunun altına qoyaraq:

– Bəli, bu, çox gözəldir, mənim əzizim, – dedi və sanki, bundan sonra knyaginyanın belə əsərə qulaq asmağa layiq olmadığını qərara aldı, – bu, çox yaxşıdır, lakin lütfən mənə deyən görüm, bundan sonra siz öz uşaqlarınızdan nə kimi nəzakətli hissələr tələb edə bilərsiniz?

Nənəm bu dəlili rəddedilməz hesab edərək, söhbəti kəsmək üçün əlavə etdi:

– Bir də bu barədə hər kəsin öz rəyi ola bilər.

Knyaginya cavab vermədisə də, mehribanlıqla gülümsədi və bununla da hörmətini saxladığı bir şəxsi belə qərribə fikirlərinə görə bağışladığını ifadə etdi.

Knyaginya bizə baxıb mehribanlıqla gülümsəyərək dedi:

– Ah, cavanlarınızla mənə tanış etsəniz.

Biz ayağa qalxdıq və gözlərimizi knyaginyanın üzünə zilləyərək bilmədik ki, onunla tanış olduğumuzu sübut etmək üçün neyləyək.

Atam dedi:

– Knyaginyanın əlini öpün.

Knyaginya, Volodyanın saçlarından öpüb deyirdi:

– Uzaq qohumunuz da olsam, qoca xalanızı sevməyi xahiş edirəm. Mən qohumluq dərəcəsinə görə yox, dostluq tellərinə görə sizin xalanızam, – deyə o, əsas etibarilə nənəmə müraciətlə əlavə etdi, lakin nənəm ondan narazı qalmaqda davam etdiyi üçün belə cavab verdi:

– Eh, mənim əzizim, məgər indi belə qohumluq varmı?

Atam Volodyanı göstərərək dedi:

– Bu, mənim kübar oğlum olacaqdır, bu isə şairdir, – deyə əlavə edərkən mən knyaginyanın kiçik, arıq əlini öpür və bu əldə

¹ Mən sizdən soruşuram (*fran.*)

çubuq, çubuğun altında isə skamya olduğunu və sairəni olduqca aydın surətdə təsəvvürümə gətirdim.

Knyaginya əlimi buraxmadan:

– Şair hansıdır? – deyə soruşdu.

Atam fərəhlə gülümsəyib:

– Budur, bu kəkilli balaca oğlum, – deyə cavab verdi.

“Mənim kəkilimin ona nə zərəri... başqa söz tapmır?” – mən düşündüm və otağın bir küncünə çəkildim.

Gözəllik haqqında mənim ən qəribə anlayışım vardı – hətta Karl İvaniç dünyada birinci gözəl hesab edirdim; lakin özümün qəşəng olmadığını çox yaxşı bilirdim və bu fikrimdə zərrə qədər səhv etmirdim; ona görə də xarici görünüşümə edilən hər bir işarə məni təhqir edib qəlbimi ağrıdırdı.

Çox yaxşı yadımdadır ki, bir dəfə nahar zamanı – onda mənim altı yaşım var idi – mənim xarici görünüşümdən söhbət gedərkən anam üzümdə yaxşı bir şey tapmağa çalışırdı: o deyirdi ki, mənim ağıllı gözlərim, qəşəng təbəssümüm vardır. Lakin axırda anam atamın gətirdiyi dəlillər və həqiqət qarşısında təslim olub etiraf etməyə məcbur oldu ki, mən çirkinəm. Sonra atam nahar üçün anama təşəkkür edərkən əlini yanağıma vurub dedi:

– Nikolenka, bil ki, qəşəng olmadığın üçün səni heç kəs sevməyəcək, buna görə də çalışmalısən ki, ağıllı və mehriban bir uşaq olasan.

Bu sözlər çirkin olduğuma nəinki məni inandırır, həm də buna da inandım ki, mən hökmən mehriban və ağıllı bir uşaq olacağam.

Buna baxmayaraq, mən tez-tez məyus olurdu, təsəvvür edirdim ki, mənim kimi belə yastı burnu, qalın dodaqları və boz rəngli kiçik gözləri olan bir adam dünyada xoşbəxt ola bilməz; mən Allahdan bir möcüzə göstərməsini – məni bir gözələ çevirməsini xahiş edirdim və hal-hazırda ixtiyarımda olanları, gələcəkdə malik ola biləcəyim hər şeyi, hər şeyi bu gözəl sifət üçün verərdim.

XVIII fəsil
KNYAZ İVAN İVANIÇ

Knyaginya şeirə qulaq asıb, onun müəllifini təriflərə qərç etdikdən sonra nənəm yumşalaraq onunla fransızca danışmağa başladı və knyaginyaya daha “mənim əzizim” – deyərək müraciət etməyərək, onu öz uşaqları ilə birlikdə axşam evimizə dəvət etdi, knyaginya da buna razı oldu və bir qədər oturduqdan sonra çıxıb getdi.

O günü nənəmi təbrik etmək üçün o qədər qonaq gəlirdi ki, həyətdə, qapı ağzında bütün səhəri minik arabaları dayanırdı.

Qonaqlardan biri içəri girib, nənəmin əlini öpərək dedi:

– *Bonjour, chere cousine*¹.

Bu, yetmiş yaşlarında, hündürboy, böyük epoletləri olan hərbi mundir geymiş bir adam idi; mundirinin boyunluğunun altında böyük və ağ bir xaç görünürdü. Onun üzünün sakit və açıq bir ifadəsi vardı. Onun hərəkətlərindəki sərbəstlik və sadəlik mənə heyran etmişdi. Yalnız peysərində yarımdairə şəklində qalmış seyrək saçlarına, üst dodağının quruluşunun onun dişlərinin töküldüyünü açıq-aşkar göstərməsinə baxmayaraq, sifəti hələ də çox gözəl idi.

Knyaz İvan İvaniç, keçmiş əsrin axırlarında özünün nəcib xasiyyəti, gözəl xarici görünüşü, adamı valeh edən igidliyi, adlı-sanlı və köklü bir nəsilədən olması, xüsusilə bəxtinin gətirməsi sayəsində hələ çox gənc yaşlarında böyük bir mənəşə sahibi olmuşdu. Onun şöhrətpərəstliyi çox çəkmədən o qədər qənaətləndirilmişdi ki, bu cəhətdən arzu etməli daha bir şey qalmamışdı. İlk gəncliyindən özünü elə aparmışdı ki, sanki, sonralar yüksək cəmiyyətdə taleyin ona bəxş etdiyi o böyük mənəşəni qazanmağa hazırlanmış; buna görə də, bütün başqa sahələrdə olduğu kimi, bir qədər parıltı və şöhrət güddüyü həyatında uğursuzluqlara, məyusluq və ağırlara rast gəlmişdisə də, nə özünün həmişə sakit olan xasiyyətinə, nə yüksək fikir tərzinə, nə dini əlaqın əsas qaydalarına bir dəfə də olsun xilaf çıxmamış və ümumi hörmətini yüksək cəmiyyətdəki yaxşı vəziyyətinə görə yox, ardıcıl və möhkəm bir adam olduğu üçün qazanmışdı. O, böyük bir ağıl sahibi deyildi, lakin həyatın şöhrətpərəstlikdən doğan bütün böyük həyəcanlarına yuxarıdan baxmağa imkan verən vəziyyəti

¹ Salam, əziz xalaqızım (*fran.*)

səyəsində onun fikir tərzi çox yüksək idi. O, mehriban və həssas bir adam olsa da, hərəkətlərində soyuq və bir qədər lovğa idi. Bu, ondan irəli gəlirdi ki, bir çoxlarına xeyir verə biləcək mənşəb sahibi olduğundan, öz soyuq rəftarı ilə özünü onun nüfuzundan istifadə etmək arzusunda olan adamların tükənməz xahişlərindən və yaltaqlıqlarından qorumağa çalışırdı.

Bununla belə, onun soyuqluğu çox kübar bir adama məxsus olan mehriban nəzakət nəticəsində yumşalırdı. O, çox yaxşı təhsil görmüş və çox oxumuşdu, lakin onun təhsili gəncliyində, daha doğrusu, keçən əsrin axırında əldə etdikləri ilə bitmişdir. O, Fransada XVIII əsrdə fəlsəfə və bəlağətə çox gözəl surətdə yazılmış bütün şeyləri oxumuşdu, Fransa ədəbiyyatının bütün ən yaxşı əsərlərinə əsaslı surətdə bələd idi və Rasinin, Kornelin, Bualonun, Molyerin, Montenin, Fenelonun əsərlərindən misal gətirməyi bacarır və xoşlayırdı; mifologiya sahəsində böyük bilik sahibi idi, epik poeziyanın qədim abidələrini fransızcaya tərcümədə öyrənib mənfiyyət bərdar olmuşdu. Seqyuradan oxuduğu tarixdən xeyli xəbərdar idi, lakin nə hesabdan, sonrakı riyaziyyatdan, nə fizikadan, nə də müasir ədəbiyyatdan zərrə qədər də xəbəri yox idi. Söhbət zamanı ədəblə susmağı və ya Gete, Şiller, Bayron haqqında bir neçə ümumi cümlə deməyi bacarırdısa da, onları heç oxumamışdı. İndi çox az nümunələri qalmış bu klassik fransız təhsilinə baxmayaraq, knyaz çox sadə danışırdı və bu sadəlik bəzi şeylərdən xəbərsiz olduğunu eyni dərəcədə gizlətməklə bərabər onun xoş ahəngini və dözümlü olmasını bürüzə verirdi.

O hər cür orijinallığın qatı düşməni idi və deyirdi ki, orijinallıq pis əxlaqlı adamlar üçün bir hiylədir. Harada yaşayırsa yaşasın, cəmiyyət onun üçün zəruri idi; Moskvada və ya xarici ölkədə həmişə açıq yaşayar və məlum günlərdə evində çoxlu qonaq qəbul edərdi. Knyaz şəhərdə elə bir nüfuz sahibi idi ki, onun göndərdiyi dəvətnamə bütün qonaqlıqlara getmək üçün pasport ola bilərdi, bir çox gənc və qəşəng xanımlar al yanaqlarından öpməyə ona həvəslə icazə verirdilər. Knyaz da bu yanaqlardan, guya, bir ata hissi ilə öpürdü. Baxışlarından görüldüyü kimi, çox hörmətli, çox abırlı adamlar knyazla qumar oynamağa buraxıldıqda həddindən artıq sevinərdilər.

Nənəm kimi onunla eyni cəmiyyətdən olan, eyni tərbiyə görmüş, həyata eyni nəzərlə baxan və həmyaş adamlar knyaz üçün

artıq az qalmışdı; buna görə də knyaz nənəmlə olan köhnə və dost-casına əlaqəsini xüsusilə yüksək tutur və ona həmişə böyük hörmət bəsləyirdi. Mən knyaza tamaşa etməkdən doymurdum: hamının ona etdiyi hörmət, böyük epoletləri, onu gördükdə nənəmin xüsusilə sevinməsi, nənəmdən çəkinmədən knyazın onunla tamamilə sərbəst rəftarı və hətta onu “*ma cousin*” adlandırmağa cəsarət etməsi məndə ona qarşı ehtiram doğururdu ki, bu ehtiram nənəmə bəslədiyim hörmətdən böyük olmasa da, hər halda, ona bərabər idi. Mənim şeirimi knyaza göstərdikdə o, məni yanına çağıraraq dedi:

– *Ma cousine*, nə biləsən, bəlkə də, o, ikinci bir Derjavin olacaqdır.

Knyaz bunu deyib yanağımı bərkdən çimdiklədi və mən yalnız ona görə qışqırmadım ki, bunu bir nəvaziş kimi qəbul etməli olduğumu anladım.

Qonaqlar dağılışdılar, atamla Volodya bayıra çıxdılar; qonaq otağında knyaz, nənəm və bir də mən qaldıq.

Knyaz bir dəqiqə sükutdan sonra:

– Bəs bizim sevimli Natalya Nikolayevna nə üçün gəlməmişdir? – deyərək birdən-birə soruşdu.

Nənəm səsini alçaldıb, əlini knyazın mundirinin qoluna qoyaraq:

– *Ah, mon cher*¹, – deyərək cavab verdi, – əgər o, ürəyi istəyən şeyi etməkdə azad olsaydı, yəqin ki, gələrdi. Mənə yazır ki, *Pierre*² gəlməyi ona təklif etmişdirsə də, bundan o, özü boyun qaçırmışdır, çünki bu il qətiyyənlə gəlirləri olmamışdır; bir də yazır: “Bundan əlavə, bu il köçlü-külfətli Moskvaya gəlməyimin mənası yoxdur. Lyuboçka hələ çox körpədir; sizin yanınızda qalacaq oğlan uşaqlarına gəlincə, onların mənim yanımda qalmalarındansa sizin yanınızda qalmaları ürəyimi daha da sakitləşdirir”. Bütün bunlar çox gözəldir! – deyərək nənəm elə bir ahənglə sözünə davam etdi ki, bu ahəng bunların gözəl olduğuna onun əsla inanmadığını sübut edirdi. – Uşaqları çoxdan buraya göndərmək lazımdı ki, bir şey öyrənə bilsinlər və yüksək cəmiyyətə alışsınlar, yoxsa kənd tərbiyəsi onlara nə verə bilərdi?.. Axı bu yaxınlarda böyüyünün on üç yaşı, o birisinin isə on bir yaşı tamam olacaqdı. *Mon cousin*, siz gördünüz ki, onlar burada lap vəhşi kimidirlər... Otağa girməyi bacarmırlar.

¹ Ah, mənim əzizim (*fran.*)

² Pyer (*fran.*)

– Bununla belə, anlamıram ki, vəziyyətin pisləşməsinə dair bu daimi şikayətlər haradan doğur? – deyə knyaz cavab verdi. – Onun əməlli-başlı sərvəti var. Nataşanın vaxtilə sizinlə birlikdə teatr çıxardığımız Xabarovka kəndinə isə mən beş barmağım kimi bələdəm, – gözəl malikanədir! Və həmişə də yaxşı mədaxil verməlidir.

Nənəm üzünə kədərli bir ifadə verərək knyazın sözünü kəsdi:

– Həqiqi dostum kimi sizə deməliyəm ki, mənim düşündüyümə görə bütün bunlar burada tək yaşamaq, avara-avara klubları gəzmək, naharlara qonaq getmək və Allah bilir, daha nə üçünsə onun əlində bir bəhanədir; arvadının isə bundan xəbəri yoxdur. Siz onun mələk qədər mehriban bir qadın olduğunu bilirsiniz – o, hər şeydə ərinə inanır. O, arvadını inandırmışdır ki, uşaqların Moskvaya getməsi, onun isə səfeh bir mürəbbiyə ilə kənddə qalması vacibdir, – o da bu sözlərə inanmışdır; əgər əri desə ki, knyaginya Varvara İliniçnanın öz uşaqlarını kətkəldiyi kimi uşaqları döymək lazımdır, mənə elə gəlir ki, o, dərhal bununla razılaşar, – nənəm bunu deyib, tam nifrətli bir görünüşlə öz kreslosunda döndü və gözlərində əmələ gəlmiş bir qətrə yaşı silmək üçün iki yaylıqdan birini əlinə alıb, bir dəqiqəlik sükutdan sonra davam etdi: – Bəli, dostum, mən tez-tez fikirləşirəm ki, o, arvadını qiymətləndirməyə və onu başa düşməyə bilməz, lakin arvadının bütün mehribanlığına, ərinə olan məhəbbətinə və öz dərdini gizlətməyə çalışmasına baxmayaraq, – mən bunu çox yaxşı bilirəm – arvad o ərlə özünü xoşbəxt hesab edə bilməz, mənim sözlərimi yadınızdan çıxarmayın ki, bir gün o...

Nənəm yaylığı ilə üzünü örtüdü.

Knyaz məzəmmətlə dedi:

– Eh, *ma bonn amie*¹, görürəm ki, zərrə qədər də olsun ağıla gəlməmişiniz – təsəvvürünüzdə yaratdığınız dərddən həmişə sarsılıb ağlayrsınız. Sizin üçün *eyib deyilmi?* Mən onu çoxdan tanıyıram, özü də diqqətli, mehriban və gözəl bir ər kimi, başlıcası isə çox nəcib bir adam, *un parfait honnete homme*² kimi tanıyıram.

Mən eşitməli olmadığım bu söhbətə ixtiyarsız olaraq qulaq asdıqdan sonra, şiddətli bir həyəcan içərisində pəncələrim üstündə otaqdan çıxdım.

¹ Eh, mənim mehriban dostum (*fran.*)

² Çox abırılı adam (*fran.*)

XIX fəsil
İVİNLƏR

Boyunluğu samur dərisindən olan göy rəngli xəzli palto geymiş üç oğlan uşağının şıq bəzənmiş gənc bir mürəbbiyənin dalınca o biri səkidən bizim evə tərəf keçdiklərini gördükdə:

– Volodya! Volodya! İvinlər bizə gəlirlər! – deyər qışqırdım.

İvinlərin bizə qohumluğu çatırdı və bizimlə, demək olar ki, yaşlı idilər; Moskvaya gəldiyimizdən azca sonra onlarla tanış olub dostlaşmışdıq.

Seryoja adlanan ikinci İvin qarayanız və qıvrımsaçlı oğlan idi; onun balaca fındıq burnu, bir qədər irəli çıxmış üstdəki ağ dişlərini bəzi hallarda tamamilə örtən tərəvətli və qırmızı dodaqları, tünd-mavi rəngli qəşəng gözləri vardı və üzünün ifadəsi dedikcə oynaq idi. O, heç bir zaman gülümsəməzdi, lakin ya tamamilə ciddi nəzərlərlə baxar, ya da cingiltili, aydın və insanı əyləndirən gülüşü ilə gülərdi. Ondakı orijinal gözəllik məni ilk nəzərdən heyran etmişdi. Mən ona tükənməz bir rəğbət bəslədiyimi hiss edirdim. Onu gördükdə özümü xoşbəxt sanırdım və bir zaman qəlbimin bütün qüvvələrini bu arzuma vermişdim. Mən onu üç-dörd gün görmədikdə darıxmağa başlayırdım və kədərlənib az qala ağlayırdım. Yuxuda da, ayıqlıqda da bütün xəyallarım onun yanında idi: yatağıma uzanarkən yuxuda onu görməyi arzu edərdim; gözlərimi yumurkən onu öz qarşımda görür və bu xəyalı ən gözəl bir zövq kimi əzizləyirdim. Bu hissimi çox qiymətli tutduğumdan onu dünyada heç kəsə etibar etməyə cürətim çatmazdı. Bəlkə də, narahat nəzərlərimin daima ona zilləndiyini hiss edib təngə gəldiyi üçün və ya mənə heç bir rəğbət duymadığındanmı, nədənsə Volodya ilə oynayıb danışmağı daha çox xoşlayırdı, lakin mən, hər halda, məmnun idim, hər şeyə heyifsizlənmir, heç bir şey tələb etmir və ona hər şeyi qurban verməyə hazır idim. Onun özünə qarşı məndə doğurduğu qızğın maraqdan əlavə yanımda olması məndə daha qüvvətli olan başqa bir hiss – onu məyus və bir şeylə təhqir etmək, onun xoşuna gəlməmək qorxusu əmələ gətirirdi: bəlkə də, ona görə ki, Seryojanın üzünün məğrur ifadəsi vardı və ya öz xarici görkəmə nifrət etdiyim üçün başqalarında olan gözəlliyin digər üstünlüklərini həddindən artıq qiymətləndirdiyimdən və ya

daha doğrusu, bu üstünlük məhəbbətin vacib bir əlaməti olduğundanmı onu sevdiyim qədər də ondan qorxurdum. Seryoja mənimlə birinci dəfə danışarkən belə gözlənilməz bir səadətdən özümü o qədər itirdim ki, rəng verib rəng aldım və ona heç bir cavab verə bilmədim. Onun fikrə gedərkən gözlərini bir nöqtəyə zilləmək, burnunu çəkib qaşlarını dartaraq tez-tez kirpiklərini döymək kimi pis bir adəti vardı. Hamı bu fikirdə idi ki, onun bu adəti görkəminə xələl gətirir, lakin mən onun bu adətini çox yaxşı bir adət hesab etdiyimdən ixtiyarsız olaraq, Seryoja kimi etməyə başladım və onunla tanışlığımızdan bir neçə gün sonra nənəm məndən soruşdu: “Bayquş kimi nə gözlərini döyürsən, yoxsa gözlərin ağrır?” Biz məhəbbət haqqında bir-birimizə bir kəlmə də olsun deməmişdik, lakin o, mənim üzərimdə hakim kəsildiyini hiss etdiyindən bu hakimiyətini bizim uşaq münasibətlərimizdə şüursuz olsa da, zülmkarcasına işə salırdı; mən ürəyimdə olan hər şeyi ona demək istəyirdimsə də, onunla açıq danışmaqdan çox qorxurdum; özümü laqeyd göstərməyə çalışır və şikayət etmədən ona tabe olurdum. Bəzən üzərimdəki təsiri mənə ağır və dözülməz görünürdü, lakin mən bu təsirdən qurtarmaq iqtidarında deyildim.

Qərəzsiz və hədsiz məhəbbətin bu tərəvətli, bu gözəl hissini xatırlayarkən kədərlənirəm, bu hiss aşib-daşmadan və rəğbət görmədən də məhv olub getdi.

Qəribədir, görəsən nə üçün mən kiçik olarkən böyüklərə oxşamağa çalışır, böyükdən sonra isə çox vaxt kiçik uşaqlara oxşamaq istəyirdim. Seryoja ilə münasibətlərimdə bu, kiçiklərə oxşamamaq arzumu aşib-daşmağa hazır olan hissimin qarşısını dəfələrlə almış və məni ikiüzlülük etməyə məcbur etmişdi. Onu öpməyə (bəzən mən bunu çox istəyirdim), qolundan yapışub onu gördüyümə çox şad olduğumu deməyə nəinki cürətim çatmırdı, hətta onu Seryoja çağırmağa da cəsarət etməyib, mütləq Sergey adlandırdım: bu bizim aramızda bir adət olmuşdu. Həssaslığın hər bir ifadəsi uşaqlığa dələlət edirdi və belə bir uşaqlıq göstərən hər kəs hələ uşaq hesab olunurdu. Böyükləri insanlarla münasibətlərində ehtiyatlı və soyuq olmağa məcbur edən o acı sınaqlardan hələ çıxmadığımız üçün böyükləri təqlid etmək kimi yalnız qəribə bir arzu üzündən özümüzü zərif uşaqlıq məhəbbətinin pak zövqlərindən məhrum edirdik.

Mən hələ İvinlərlə lakeylərə məxsus olan otaqda görüşüb salamatlaşdım və cəld nənəmin yanına qaçdım. İvinlərin gəldiyini nənəmə elə bir ifadə ilə bildirdim ki, guya, bu xəbər nənəmi tamamilə xoşbəxt etməli imiş. Sonra gözlərimi Seryojadan çəkmədən onun dalınca qonaq otağına gedib, bütün hərəkətlərini izlədim. Nənəm Seryojanın çox böyüdüyunü deyib, nüfuzedicı gözlərini ona zillədiyi zaman mən, öz əsəri haqqında mötəbər bir münsifin verəcəyi hökmü gözləyərkən bir rəssamın hiss etməli olduđu o qorxu və ümid hissini duyurdum.

İvinlərin gənc mürəbbisi *Herr Frost*¹ nənəmin icazəsi ilə bizi götürüb bağçaya endi, yaşıl bir skamyaya əyləşərək ayaqlarını bir-birinin üstünə aşırdı, başı bürüncdən olan əlağacını ayaqlarının arasına qoyub, öz hərəkətindən çox məmnun bir adam görünüşü ilə siqarını yandırdı.

Herr Frost alman idi, lakin bizim mehriban Karl İvanıça oxşayan almanlardan deyildi: birincisi, rusca təmiz, fransızca pis danışırdı və çox alim bir adam kimi qadınların arasında xüsusi bir hörmət qazanmışdı; ikincisi, sarı bığ qoyardı, uclarını aşırmasının altına soxduđu qara atlas şərfinə yaqutdan böyük bir sancaq taxmışdı, üzəngisi olan açıq-mavi şalvarı rəngdən-rəngə çalırdı; üçüncüsü, o, gənc idi, qəşəng, xudbin bir görünüşü və qeyri-adi dərəcədə gözəl, əzələli ayaqları var idi. Hiss olunurdu ki, o, bu axırıncı üstünlüyünü xüsusilə qiymətli tuturdu: qadınların bu üstünlüyün təsirindən qurtara bilməyəcəklərini zənn edir və gərək ki, elə bu məqsədlə ayaq üstə dururkən və ya otururkən ayaqlarını ən görkəmli bir yerə qoymağa çalışır, baldırlarını həmişə oynadırdı. O, gözəl və arvadbaz olmaq istəyən ruslaşmış gənc bir alman tipi idi.

Bağçada vaxtımız çox şən keçirdi. Qaçaq-qaçaq oyunu bizə ləzzət verirdi, lakin bir vəziyyət az qaldı hər şeyi korlasın. Seryoja qaçaq idi: o, yoldan keçənlərin dalınca qaçarkən büdrədi və dizi ağaca elə bərk dəydi ki, mən onun yıxılıb qol-qıçını sındırdığını güman etdim. Mən jandarm idim və vəzifəm Seryojanı tutmaqdan ibarət idi, buna baxmayaraq, ona yaxınlaşıb, dizinin ağrıyib-ağrımadığını soruşdum. Seryojanın mənə acığı tutdu: yumruqlarını düyümlədi, ayağını yerə çırpdı və dizinin çox sıyrıldığını aydınca sübut edən bir səslə qışqırdı:

¹ Cənab Frost (*alm.*)

– Belə də iş olar? Bundan sonra daha nə oynayasan! Niyə sən məni tutmursan? Niyə sən məni tutmursan? – deyə o, Volodyaya və yoldan keçənləri təmsil edərək tullana-tullana cığırda qaçan böyük İvinə çəp-çəp baxıb, bir neçə dəfə təkrar etdi və birdən cığırda, bərkəndən gülə-gülə onların dalınca qaçdı.

Onun bu qəhrəmancasına hərəkətinin məni necə heyran və əsir etdiyini deyə bilmərəm: dəhşətli ağrıya baxmayaraq, o nəinki ağlamadı, həm də dizinin ağrıldığını üzə vurmadı, oyunu bir dəqiqə də olsun yadından çıxarmadı.

Bundan azca sonra, İlenka Qrap da bizə qoşulduqda və biz nahara qədər yuxarı qalxdıqda Seryoja bir hadisədə özünün insanı təəccübə gətirən igidliyi və xasiyyətinin möhkəmliyi ilə məni daha çox əsir və heyran etdi.

İlenka Qrap vaxtilə babamın yanında yaşamış yoxsul bir əcnəbinin oğlu idi; babamın bu əcnəbiyə çox yaxşıqları keçmişdi və indi öz oğlunu çox tez-tez bizə göndərməyi özünün qəti borcu hesab edirdi. Bu əcnəbi bizim tanışlığımızın onun oğlunu şərfəndirəcəyini və ya ona zövq verə biləcəyini güman edirsə, bu cəhətdən tamamilə yanılırdı, çünki biz İlenka ilə nəinki dostluq etmirdik, həm də İlenkanı ancaq məsxərəyə qoymaq istədiyimiz zaman ona diqqət yetirirdik. İlenka Qrap on üç yaşlarında, arıq, hündürboy, rəngi solğun bir uşaq idi, onun quş sifətinə oxşayan üzünün mehriban, müti ifadəsi vardı. O, çox pis geyinirdi, lakin bunun əvəzində saçlarını həmişə o qədər yağlardı ki, biz günəşli gündə pomadanın onun başında əriyib axaraq gödəkcəsinə töküldüyünü Qrapa inanmırdıq. İndi onu xatırladıqda bu fikrə gəlirəm ki, o, çox üzüyola, sakit və mehriban bir uşaq imiş; o zaman isə Qrap mənə iyirənc bir varlıq kimi görünürdü ki, ona acımağa, onun haqqında düşünməyə dəyməzdi.

Qaçaq-qaçaq oyunu qurtardıqda biz yuxarıya qalxıb səs-küy salaraq ora-bura qaçmağa və müxtəlif idman hərəkətləri ilə özümüzü bir-birimizə göstərməyə başladıq. İlenka təəccübdən doğan ürkək bir təbəssümlə bizə baxırdı və bizim kimi etməyi ona təklif etdikdə çox gücsüz olduğunu deyib imtina etdi. Seryoja olduqca sevimli idi – onun üzü və gözləri alışıb-yanırdı – o, gödəkcəsinə çıxarmışdı və ara vermədən qəhqəhə ilə gülərək təzə oyunlar fikirləşib tapırdı: üç stulu yan-yana qoyub onların üstündən tullanırdı,

döşəməyə uzanıb bütün otaq boyu çarx kimi fırlanır, Tatişşevin¹ lüğətlərini otağın ortasında pyedestal şəklində yığıb üstünə uzanaraq, ayaqlarını göyə qaldırıb elə gülməli oyunlar çıxarırdı ki, adam özünü qəhqəhə çəkməkdən saxlaya bilmirdi. Bu axırıncı oyundan sonra Seryoja fikrə gedib gözlərini döydü və birdən üzündə tamamilə ciddi bir ifadə ilə İlenkaya yaxınlaşdı: “Siz də mənim kimi etməyə çalışın, heç də çətin deyildir” – dedi. Qrap hamının ona diqqət yetirdiyini seziş qızardı və güclə eşidiləcək bir səsle dedi ki, bunu etmək çətiyyəyən onun əlindən gəlməz.

– Belə də iş olar, axı o niyə heç bir şey göstərmək istəmir? Elə bil ki, qızdır... o, hökmən başı üstə durmalıdır!

Seryoja bunu deyib, onun əlindən yapışdı.

Biz İlenkanı dövrəyə alıb:

– Hökmən, hökmən başı üstə durmalıdır! – deyə qışqırırdıq. Seziləcək dərəcədə qorxub saralmış İlenkanın əlindən yapışaraq onu lüğətlərə tərəf dartdıq.

– Buraxın, mən özüm gedərəm! Gödəkcəmi cıvarsınız! – deyə bizim zavallı qurbanımız qışqırırdı. Lakin onun ümitsiz qışqırtıları bizi daha çox ruhlandırır; biz gülməkdən ölürdük; İlenkanın yaşıl gödəkcəsinin bütün tikişləri sökülməkdə idi.

Volodya və böyük İvin onun başını əyib lüğətlərin üstünə qoydular, mənimlə Seryoja zavallı uşağın havada o tərəf-bu tərəfə yel-lənən nazik ayaqlarından yapışdıb şalvarını dizlərinə qədər saldıq və bərkdən gülə-gülə onun ayaqlarını yuxarı qaldırdıq. Kiçik İvin onun belindən tutub müvazinətini saxlayırdı.

Birdən elə oldu ki, bərkdən güldükdən sonra biz hamımız birdən susduq və otağa elə bir sakitlik çökdü ki, ancaq zavallı Qrapın ağır tənəffüsü eşidilirdi. Həmin bu dəqiqədə bütün bu oyunların çox gülməli və fərəhli olduğuna mən o qədər də inanmırdım.

Seryoja əlini onun çiyinə vuraraq:

– Bax, indi qiyamətsən, – dedi.

İlenka dinmir və bizim əlimizdən qurtarmağa çalışaraq ayaqlarını havada oynadırdı. İlenka ayağını çilgınlıqla bir də oynadanda dabanı Seryojanın gözünə elə bərk dəydi ki, Seryoja dərhal onun ayaqlarını buraxıb, əlini ixtiyarsız olaraq, yaş axan gözlərinə apardı və İlenkanı var gücü ilə itələdi. Biz İlenkanı buraxdığımız üçün o,

¹ Tatişşev V.N. (1686-1750) – rus tarixçisi

özünü saxlaya bilməyib yerə dəydi və göz yaşları içərisində ancaq bunu dedi:

– Mənə nə üçün zülm edirsiniz?

Zavallı İlenkanın acınacaqlı fiqurası, göz yaşlarından islanmış üzü, pırtlaşmış saçları və altından uzunboğaz çəkmələrinin təmizlənmiş qunclarının göründüyü sıyrılmış şalvarı bizi heyrətə gətirmişdi; biz hamımız susub məcburən gülümsəməyə çalışırdıq.

Birinci olaraq Seryoja özünə gəldi. O, İlenkanı ayağı ilə yavaşca vurub:

– Arvadın biri, – dedi, – guya, bununla zarafat etmək olmaz...

Yaxşı, bəsdir qalx ayağa.

İlenka hirsli:

– Mən dedim ki, sən nə yaramaz uşaqsan, – dedi və üzünü kənara çevirib bərkdən ağladı.

– Aha! Dabanı ilə gözümə vurduğu bəs deyil, hələ bir deyişir də!

– deyə Seryoja çısqırdı və lüğət kitabını götürüb, zavallı İlenkanın başına vurdu. İlenka özünü müdafiə etmək fikrində deyildi, o ancaq əllərilə başından yapışdı.

Seryoja qeyri-təbii bir gülüslə dedi:

– Al!.. Al!.. Madam ki, o, zarafat bilmir, gəlin çıxıb gedək... Gedək aşağı.

Mən zavallı İlenkaya ürəkağrısı ilə baxırdım, o, döşəmədə uzanıb üzünü lüğət kitablarının arasında gizlədərək elə ağlayırdı ki, sanki, daha bir az keçsəydi, onun bütün bədənini lərzəyə gətirmiş titrəmədən öləcəkdi.

– Ey, Seryoja! – dedim. – Niyə belə bir iş tutdun?

– Lap yaxşı elədim!.. Mən bu gün dizimi az qala sümüyə qədər yaraladıqda heç ağlamadım.

“Burası doğrudur, – fikirləşdim. – İlenka ağlağan bir uşaqdır, ancaq Seryoja qoçaq oğlandır... Çox qoçaq oğlandır!”

Mənim ağılıma gəlməmişdi ki, yazıq İlenka bədəninin ağrısından çox, bəlkə də, ona xoş gələn beş oğlan uşağının heç bir səbəb olmadan ona nifrət etmək və onu qovmaq qərarına gəlmələrinə görə ağlayırdı.

Mən öz hərəkətimin amansız olduğunu heç bir vəchlə özümə izah edə bilmirəm. Necə olmuşdu ki, mən ona yaxınlaşmamış, onu müdafiə etməmiş və ona təsəlli verməmişdim? Yuvasından yerə atıl-

mış dolaşa balasını və ya hasarın dalına atmaq üçün aparılan küçüyü, aşpaz arvadın şorba bişirmək üçün kəsdiyi toyuğu gördükdə mənə hönkürtü ilə ağılamağa məcbur edən o mərhəmət hissi necə olmuşdu?

Doğrudanmı, Seryojaya olan məhəbbətim və Seryojanın qarşısında onun özü kimi qoçaq görünmək arzumu məndəki bu gözəl hissi öldürmüşdü? Bu məhəbbətim və qoçaq görünmək arzumu axı elə böyük bir şey deyildi? Bu məhəbbətim və arzumu mənim uşaqlıq xatirələrimin səhifələrinə yeganə qara ləkələr salmışdır.

XX fəsil

QONAQLAR YIĞIŞIRLAR

Bufetdə gözədəyən xüsusi gediş-gəlişdən, qonaq otağında və zalda mənə artıq çoxdan tanış olan şeylərə təzə və təntənəli bir görünüş verən parlaq işıqdan, knyaz İvan İvanoviçin öz musiqiçilər dəstəsini bizə göndərməsindən axşam çoxlu qonaq gələcəyi gözlənilirdi.

Evimizin yanından ötən hər bir minik arabasının taqqılısını eşitdikdə mən qaçıb pəncərənin qabağına gələrək əllərimi gicgahıma və şüşəyə qoyur, səbirsiz bir maraqla küçəyə baxırdım. Qarşıdakı, çoxdan tanıdığım dükan, onun üstündə yanan fənər, dükanın yan tərəfində aşağıdakı iki pəncərəsindən işıq gələn böyük ev, küçənin ortasında Vanka və onun götürdüyü iki minik, yaxud da yavaş-yavaş evə qayıdan boş bir fayton pəncərədən görünən şeyləri bürümüş zülmət içərisində tədricən aydınlaşırdı; budur bir kareta eyvana yaxınlaşdı və mən karetaadakıların, tez gələcəklərini vəd etmiş İvinlər olduğuna tam inamla onları qarşılamaq üçün qabaq otağa qaçdım. Lakeyin, karetanın qapısını açan livreyalı qolundan sonra, İvinlərin əvəzinə, iki qadın görüldü: onlardan biri boyunluğunu samur dərisindən göy rəngli geniş palto geymiş hündürboy bir qadın idi, ikincisi – başdan-ayağa yaşıl bir şala bürünmüş kiçik bir qız idi; şalının altından onun ancaq xəz çəkməli xırda ayaqları görünürdü. Onlara təzim etməyi özümə borc bilsəm də, kiçik qız mənim dəhlizdə olmağıma heç bir əhəmiyyət vermədən ucaboy qadına yanaşdı, onun qarşısında dayandı. Ucaboy qadın kiçik qızın başına sarınmış şalı və paltosunun düymələrini açdı və livreyalı lakey bu şeyləri saxlamaq

üçün alıb, kiçik qızın xəz çəkmələrini ayağından çıxardı, şalın içərisindən on iki yaşlı kiçik bir qız çıxdı. Onun əynində kisəyidən gödək və yaxası açıq paltar, ağ şalvar və ayağında qara rəngli bapbalaca başmaq var idi. Ağappaq boynuna qara məxmərdən lent bağlamışdı; onun tünd sarışın və qıvrım saçları vardı, bu saçlar qabaqdan qızın qəşəng üzünə, daldan isə cılpaq çiyinlərinə o qədər yaraşır ki, heç kəs, hətta Karl İvaniçin özü də mənim kimi inanmazdı ki, bu saçlar səhərdən “Moskva xəbərləri” jurnalının bir vərəqinə büküldüyünə və onların isti saç maşası ilə yandırılıb burduqlarına görə belə qıvrılmışdır. Adama elə gəlir ki, onun saçları anadangəlmə qıvrım idi.

Onun üzündə insanı təəccübləndirən cəhət, domba və yarıymulu gözlərinin dedikcə böyük olması idi: qızın gözləri çox kiçik ağız ilə qərribə, lakin xoş bir ziddiyyət təşkil edirdi. O, dodaqlarını büzmüşdü, gözləri isə elə ciddiyyətlə baxırdı ki, üzünün ümumi ifadəsindən sən onun gülümsəyəcəyini gözləmərdin və o gülümsərdisə də səni heyran buraxardı.

Mən gözə görünməmək üçün zala keçdim, özümü fikirli və qonaqların gəldiyindən xəbərsiz olduğumu göstərmək üçün zalda var-gəl etməyi lazım bildim. Qonaqlar zalın ortasına çatdıqda mən, guya, fikirdən ayıldım, ayaqlarımı bir-birinə vurub təzim etdim və nənəmin qonaq otağında olduğunu bildirdim. Xanım Valaxinanın üzü çox xoşuma gəlirdi, xüsusilə ona görə ki, onun üzü qızı Soneçkanın üzünə çox oxşayırdı. Xanım Valaxina lütfkarlıqla mənə baş əydi.

Demə, nənəm Soneçkanı çox görmək istəyirmiş: nənəm onu yanına çağırıb, alnına düşmüş qıvrım telini düzəltdi və qızın üzünə diqqətlə baxaraq dedi: “*Quelle charmante enfant!*”¹ Soneçka gülümsədi, qızardı və elə sevimli bir görünüş aldı ki, ona baxıb mən də qızardım.

Nənəm qızın çənəsini qaldıraraq:

– Dostum, güman edirəm ki, mənim yanımda darıxmayacaqsan, – dedi, – xahiş edirəm danışib-güləsən və mümkün qədər çox oynayasan. Budur, bir xanım və iki kavalər vardır, – deyən nənəm, xanım Valaxinaya müraciət edərək mənim əlimdən tutdu.

Bu yaxınlıq mənə o qədər xoş gəldi ki, mənə bir daha qızarmağa məcbur etdi.

¹ Necə gözəl uşaqdır (*fran.*)

Ütancaqlığının artdığını hiss etdiyimdən və eyvana yaxınlaşan daha bir minik arabasının səsini eşitdiyim üçün getməyi lazım bildim. Dəhlizdə oğlu və saysız-hesabsız qızları ilə gəlmiş knyaginya Kornakovaya rast gəldim. Qızları üzlərindən bir-birlərindən çox seçmək olmurdu, hamısı knyaginyaya oxşayır və çirkin idilər: buna görə də heç birisi adamın diqqətini cəlb etmirdi. Qızlar paltolarını və quyruqlu xəz boyunluqlarını çıxarıb, hamısı birdən nazik səsle danışmağa başladılar. Əl-ayağa düşüb nəyə isə – yəqin ki, bu qədər çox olduqlarına gülüşdülər.

Etyen on beş yaşlarında ucaboy, ətli-canlı bir oğlan idi; onun üzünü içən adamların üzünə oxşayırdı, çuxura batmış gözlərinin altı göm-göy idi, yaşına görə çox böyük əlləri və ayaqları vardı. Etyen biçimsiz idi, xoşagəlməyən və ahəngsiz bir səsle danışdı, lakin xudbin bir görünüşü vardı və mənim anladığıma görə yalnız kətək yeyən uşaq belə ola bilərdi.

Biz uzun müddət üz-üzə dayandıq və bir kəlmə də danışmadan bir-birimizi diqqətlə süzdük; bundan sonra bir-birimizə yaxınlaşaraq öpüşmək istədiksə də, bir-birimizi bir daha süzüb fikrimizi dəyişdik. Onun bacılarının paltarları yanımızda xışıldadıqda söhbətə başlamaq məqsədilə kəretada yerlərinin dar olub-olmadığını ondan soruşdum.

– Bilmirəm, – deyə o, laqeyd cavab verdi, – axı mən heç bir zaman kəretaya minmirəm, çünki kəretaya minən kimi ürəyim bulanmağa başlayır, anam da bunu bilir. Axşamlar kəretaya minib bir yerə getdikdə, mən həmişə qozlada əyləşirəm. Ürəyim açılır, hər şey görünür. Filipp cilovları mənə verir, bəzən qamçını da götürürəm. Yoldan keçənləri hərdənbir qamçıyla o söz, – deyə o, mənalı bir hərəkətlə əlavə etdi. – Qiyamətdir!

Lakey dəhlizə girib:

– Hörmətli cənab, – dedi. – Filipp soruşur ki, qamçını hara qoymusunuz?

– Necə hara qoymuşam? Onun özünə vermişəm.

– O deyir ki, verməmişiniz.

– Onda, yəqin, fənərin üstündən asmışam.

– Filipp deyir ki, fənərin üstündə də yoxdur, yaxşısı budur, deyin ki, itirmisiniz, Filipp isə sizin şıltaqlığınıza görə öz pulu ilə təzəsini almalıdır, – deyə qəzəblənmiş lakey getdikcə daha çox həyəcanlanmağa başladı.

Üzdən ağır və qaşqabaqlı görünən lakey, deyəsən, Filippin tərəfini bərk saxlayırdı və bu işi necə olursa olsun aydınlaşdırmağa çalışırdı. Mən ixtiyarsız bir nəzakət hissi üzündən, sanki, bir şey sezmədən kənara çəkildim, lakin burada olan lakeylər tamamilə başqa cür hərəkət edirdilər: onlar yaxın gəlib qoca nökrə təsvib nəzərlərilə baxmağa başladılar.

Etyen daha izahat vermək istəmədiyi üçün:

– Yaxşı, itirmişəm, itirmişəm də, – dedi, – qamçı neçəyədir, mən verərəm. – O yaxınlaşıb mənə qonaq otağına apararaq: – Qərribə işdir! – deyə əlavə etdi.

– Yox, başlayın, ağa, haradan verəcəksiniz? Necə verdiyinizi mən bilirəm: budur, səkkiz aydır ki, Marya Vasilyevnaya bir iyirmiçəpiklik verəcəksiniz, mənə isə, deyəsən, iki ildir... Petruşkaya...

Gənc knyaz hirsindən ağararaq:

– Səsini kəsəcəksən, yoxsa yox! – deyə qışqırdı. – İndi baxarsan mən hamısını deyəcəyəm.

Lakey dedi:

– Hamısını deyəcəyəm, hamısını deyəcəyəm! Hörmətli cənab, yaxşı deyildir! – deyə o, biz zala daxil olduğumuz zaman xüsusi bir mənə ilə əlavə etdi və paltoları götürüb, sandığa tərəf getdi.

– Bax belə, belə lazımdır! – deyə dəhlizdə bizim arxamızda kiminsə təsvibedici səsi eşidildi.

Məlum bir ahənglə və məlum hallarda ikinci şəxs əvəzliliklərini işlədərək insanlar haqqında fikir söyləməkdə nənəmin xüsusi bir məharəti vardı. Nənəm “siz” və “sən” sözlərini hamının işlətdiyi adətin əksinə olaraq, işlətsə də, onun dilində bu sözlər tamamilə başqa bir mənə verirdi. Gənc knyaz nənəmə yaxınlaşdıqda nənəm ona “Siz”lə müraciət edib, bir neçə söz dedi və knyaza elə etinasız bir ifadə ilə baxdı ki, onun yerində olsaydım, özümü tamamilə itirərdim, lakin Etyen, görünür ki, belə təbiətli uşaqlardan deyildi: Etyen nəinki nənəmin onu necə qəbul etdiyinə, həm də onun bütün varlığına heç bir əhəmiyyət verməyib, məharətlə olmasa da, tamamilə laqeyd halda hamıya təzim etdi.

Soneçka mənim bütün diqqətimi cəlb etmişdi. Yadımdadır ki, Volodya, Etyen və mən zalin elə bir yerində durub söhbət edirdik ki, buradan biz Soneçkanı göürdük, o da bizi görüb dediklərimizi eşidə bilirdi, odur ki, mən məmnuniyyətlə danışardım; anladığıma

görə gülməli və ya yaxşı bir söz demək fürsəti əlimə düşdükdə, mən bu sözü ucadan deyib qonaq otağının qapısına baxırdım; bizim sözlərimizin qonaq otağında eşidilmədiyi və oradan görünmədiyimiz başqa bir yerə keçdikdə mən susurdum və söhbətdə daha heç bir zövq görmürdüm.

Qonaq otağı və zal yavaş-yavaş qonaqlarla dolurdu.

Uşaqlar üçün təşkil edilmiş axşam şənliklərində, həmişə olduğu kimi qonaqların içərisində bir neçə böyük uşaq da vardı. Bu uşaqlar, guya, ancaq ev sahibəsini məmnun etmək üçün şənlənmək və rəqs etmək fürsətini əldən vermək istəmirdilər.

İvinlər gəldikdə Seryojanı görəkən adətən, hiss etdiyim zövq əvəzinə, Soneçkanı görüb özünü ona göstərəcəyini düşündüyüm üçün Seryojaya qarşı qəribə bir hiddət duyurdum.

XXI fəsil

MAZURKAYA QƏDƏR

Seryoja qonaq otağından gəlib cibindən bir cüt təzə meşin əlcək çıxararaq:

– Baho! Görünür, sizdə rəqs olacaqdır, – dedi. – Əlcək geymək lazımdır.

“Bəs necə olsun? Bizim ki əlcəyimiz yoxdur, – mən fikirləşdim, – yuxarı gedib axtarmaq lazımdır”.

Bütün komodları bir-birinə vurdumsa da, onlardan yalnız birində yaşıl rəngli yol əlcəklərimizi, o birisində isə mənim üçün heç də yaramayan bir tay meşin əlcək tapdım: birincisi, bu əlcək mənə ona görə yaramırdı ki, çox köhnə və çirkli idi, ikincisi, ona görə ki, mənim üçün dedikcə böyük idi, başlıcası ona görə ki, orta barmağı yoxdur, yəqin, Karl İvanıç onu hələ çoxdan, ağrıyan əli üçün kəsibmiş. Bununla belə, bu əlcək qalığını əlimə taxdım və orta barmağımın həmişə mürəkkəbə bulanmış olan yerinə baxdım.

– Natalya Savişna burada olsaydı, yəqin ki, onda əlcək tapırlardı. Bu kökdə aşağı getmək olmaz, çünki məndən nə üçün rəqs etmədiyimi soruşsalar, nə deyərəm? Burada qalmaq da olmaz, ona görə ki, orada mənim yerim hökmən görünəcəkdir. Bəs başıma nə çarə qılım? – deyər əllərimi oynadaraq öz-özümə danışırdım.

Qaç-aqaça gələn Volodya:

– Burada neyləyirsən? – soruşdu. – Get, rəqs etmək üçün qız seç... Rəqs bu saat başlanacaqdır.

Mən iki barmağımı içərisinə soxduğum çirkli əlcəkdən əlimi ona göstərib, məyusluğa yaxın bir vəziyyəti ifadə edən səslə:

– Volodya, – dedim, – Volodya, sən bu barədə heç fikirləşməmişən?

Volodya səbirsizliklə:

– Nə barədə? – dedi və əlimi gördükdə tamamilə laqeyd bir səslə əlavə etdi: – Aha! Əlcək *barəsində*, yox, fikirləşməmişəm; nənəməzdən soruşmaq lazımdır... Görək o nə deyir.

Biz ləngimədən aşağıya qaçdıq.

Mənə bu qədər mühüm görünən vəziyyəti Volodyanın soyuq-qanlıqla qiymətləndirməsi məni sakitləşdirdi və sol əlimə taxdığım eybəcər əlcəyi tamamilə unudaraq tələsik qonaq otağına gəldim.

Ehtiyatla nənəmin kreslosuna yaxınlaşıb, əlimi yavaşcadan onun mantiyasına toxunduraraq:

– Nənə! Biz nə edək? Bizim əlcəklərimiz yoxdur! – dedim.

– Nə dedin, mənim dostum?

Mən daha da yaxına gəlib, hər iki əlimi kreslonun dirsək yerinə qoyaraq:

– Bizim əlcəyimiz yoxdur, – deyə təkrar etdim.

Nənəm birdən-birə sol əlimdən yapışıb:

– Bəs bu əlcək deyil? – dedikdən sonra xanım Valaxinaya müraciətlə davam etdi: – *Voyez, ma chere, voyez comme ce jeune homme s'est fait elegant pour danser avec votre fille*¹.

Nənəm əlimdən bərk-bərk tutmuşdu və burada olanlara ciddi, lakin sualedici nəzərlərlə o vaxta qədər baxdı ki, qonaqların hamısı mənə doyunca tamaşa etdi və hamı gülməyə başladı.

Utandığımdan üz-gözümü qırıqdıraraq əlimi əbəs yerə dartıb çıxarmağa çalışarkən Seryoja məni görsəydi, çox kədərlənərdim, lakin qəhqəhə çəkib gülməkdən gözləri yaşarmış və qıvrım saçları qızarmış üzünün ətrafında oynayan Soneçkanın qarşısında mən zərre qədər də xəcalət çəkmirdim. Mən anladım ki, çox bərkdən və təbii güldüyü üçün bu gülüşdə istehza ola bilməz; əksinə, bir-birimizə baxaraq birlikdə gülməyimiz, sanki, məni ona yaxınlaşdırmışdı. Pis bir nəticə ilə

¹ Əzizim, bir baxın. Bir baxın, görün sizin qızınızla rəqs etmək üçün bu cavan oğlan özünə necə bəzək vermişdir (*fran.*)

qurtara biləcək əlcək əhvalatı mənə belə bir xeyir verdi ki, həmişə çox dəhşətli hesab etdiyim qonaq otağında azad hərəkət etməyimə imkan yaratdı: mən zalda daha zərər qədər də olsun utanmırdım.

Ütancaq adamlar ona görə iztirab çəkirlər ki, başqalarının onlar haqqındaki rəyini bilmirlər; bu rəy aydın surətdə ifadə edilər-edilməz iztirab da yox olur.

Soneçka Valaxina mənim qabağında kobud gənc knyazla fransız kadrili rəqs edərkən nə qədər sevimli görünürdü! “*Chaine*” zamanı kiçik əlini mənə uzadarkən o necə səmimi gülümsəyirdi! Onun sarışın və qıvrım saçları musiqinin ahənginə uyğun olaraq, başında necə gözəl bir surətdə atılıb-düşür və kiçik ayaqları ilə “*jete-assemble*”¹-ni necə sadələvhəcəsinə edirdi. Mənimlə oynayan qız o biri tərəfə qaçdıqda və mən musiqinin ahəngini gözləyib tək hərlənməyə hazırlaşdıqda Soneçka dodaqlarını ciddiyyətlə bükərək kənara baxmağa başladı. Lakin o, mənim üçün əbəs qorxurdu: mən *chasse en avant*, *chasse en arriere*, *glissade*² etdikdən sonra Soneçkaya yaxınlaşarkən əlimi oynadaraq, içərisindən iki barmağımın çıxıb göründüyü əlcəyi ona göstərdim. Soneçka bərkdən qəhqəhə çəkdi və narin addımlarla parketin üstündə daha qəşəng bir surətdə yeridi. Bu da yadımdadır ki, dövrə vurub hamımız əl-ələ yapışdıqda, Soneçka başını əydi və əlini mənim ovcumdan çıxarmadan burnunu öz əlcəyinə sürtdü. Bütün bunlar indiki kimi gözlərimin qabağındadır və “Dunay qızları”ndan çalınan kadril indi də qulağымda cingildəyir ki, bütün bu əhvalat həmin kadrilin səsləri altında baş vermişdi.

İkinci kadril başlandı, mən onu Soneçka ilə oynadım. Soneçkanın yanında əyləşdikdə böyük bir xəcalət hiss edərək, onunla nə barədə danışacağımı qətiyyənlə bilmədim. Mənim susub danışmağım uzun müddət davam etdikdə qızın məni axmaq hesab edəcəyindən qorxmağa başladım və mənim barəmdəki belə yanlış bir fikirdən onu necə olursa olsun uzaqlaşdırmaq üçün cürətləndim. Mən ona: “*Vous etes une habitante de Moscou?*”³ – dedim və müsbət cavab aldıqdan sonra davam edib: “*Et moi, je n'ai encore jamais frequente la capitale*”⁴ deyərək, “*frequent*”⁵ sözünün xüsusi bir

¹ Şən, *jete-assamble* – rəqsdə fiqurlardır.

² *Sasse-an-avan*, *sasse-an-ar'er*, *glissad* – rəqsdə fiqurlardır.

³ Siz həmişəmi Moskvada yaşayırsınız? (*fran.*)

⁴ Mənsə paytaxtda hələ heç yerə getməmişəm (*fran.*)

⁵ Getmək (*fran.*)

təsir bağışlayacağını güman etdim. Bununla belə, bu cür bir başlanğıc çox parlaq olsa da və fransız dilini çox yaxşı bildiyimi tamamilə sübut etsə də, anladım ki, söhbəti bu şəkildə davam etdirmək iqtidarında deyiləm. Bizim rəqs etmək növbəmizə hələ xeyli qalmışdısa da, araya təzədən sükut çökmüşdü: mən Soneçkaya nigarancılıqla baxıb ona necə təsir etdiyimi bilmək istəyir və ondan kömək gözləyirdim. “Belə qərribə bir əlcəyi hardan tapmısınız”, – deyə o, birdən-birə məndən soruşdu. Onun bu sualı mənə çox ləzzət verib vəziyyətimi yüngülləşdirdi. Mən əlcəyin Karl İvaniça məxsus olduğunu izah edib, Karl İvaniçin özü haqqında hətta bir qədər istehza ilə danışdım, qırmızı papağını başından götürdükdə onun necə gülməli olduğunu, bir dəfə yaşıl rəngli xəzli paltosunda atdan birbaşa gölməçəyə yıxıldığını və buna oxşar bir neçə şey söylədim. Kadril rəqsi sezilmədən qurtardı. Bunlar hamısı çox yaxşı idi, lakin nə üçün Karl İvaniç haqqında istehza ilə danışmışdım? Əgər mən Karl İvaniçi ona bəslədiyim eyni məhəbbət və ehtiramla təsvir etsəydim, Soneçkanın mənim bərəmdə rəyi dəyişilərdimi?

Kadril rəqsi qurtardıqda Soneçka mənə elə sevimli bir ifadə ilə “mersi”¹ dedi ki, guya, mən, doğrudan da, onun təşəkkürünə layiq idim. Mən sevinirdim, sevincimdən özümü unutmuşdum və öz-özümü tanıya bilmirdim: bu cürət, bu inam və hətta bu cəsəret mənə haradan gəlmişdi? Zalda qayğısız halda gəzinərək: “Elə bir şey yoxdur ki, məni utandıra bilsin! – fikirləşirdim, – mən hər şeyə hazırım!”

Seryoja mənə onunla *vis-a-vis*² oynamağı təklif etdi. Mən: “yaxşı, – dedim, – rəqs etmək üçün qızım yoxdursa, taparam”. Zalı qəti bir nəzərlə gözdən keçirərkən qonaq otağının qapısı ağzında dayanmış böyük bir qızdan başqa bütün qızların oynadığını gördüm. Ucaboy bir gənc ona yaxınlaşdı, mənim zənnimə görə, qızı rəqsə dəvət etmək məqsədilə ona yaxınlaşmışdı; gənc oğlan qızdan iki addım aralı idi, mənse zəlin o birisi başında idim. Mən bir göz qırpımında parketin üstü ilə gözəl surətdə sürüşərək qızla mənim aramda olan məsafəni quş kimi uçub qət etdim və ayağımı yerə vuraraq qəti bir səslə onu kontrdansa dəvət etdim. Böyük qız mehribanlıqla gülüm-səyərək əlini mənə verdi, gənc oğlan isə qızsız qaldı.

Mən özümün güclü çıxdığımı dərk etdiyimdən gənc oğlanın

¹ Təşəkkür edirəm (*fran.*)

² Üzbüüz (*fran.*)

dilxor olmasına əhəmiyyət belə vermədim, lakin sonra öyrəndim ki, bu gənc oğlan onun yanından keçərək böyük qızı elə gözünün qabağında onun əlindən almış pırlaşmış saçlı uşağın kim olduğunu soruşmuşdur.

XXII fəsil MAZURKA

Qızını əlindən aldığı gənc oğlan mazurkanı gözəl bacaranlar sırasında oynayırdı. O, qızının əlindən tutmuş halda öz yerindən sıçradı və Miminin bizə öyrətdiyi kimi, “*Pas de Basques*”¹ etmək əvəzinə, sadəcə olaraq, irəli qaçdı; küncə qədər qaçıb gəldikdə dayandı, ayaqlarını araladı, dabanını yerə vurub çevrildi və sıçrayaraq irəli getdi.

Mazurka oynamaq üçün qızım olmadığından mən nənəmin hündür kreslosunun dalında əyləşib tamaşa edirdim.

“O nə edir? – öz-özümə fikirləşirdim. – Axı o heç də Miminin bizə öyrətdiyi kimi etmir. Mimi bizi inandırır ki, mazurkanı hamı pəncələrinin ucunda oynayıb, ayağını səliss və yarım dairə şəklində hərləndirir, ancaq indi elə çıxır ki, mazurkanı heç də onun dediyi kimi oynamırlar. Budur, İvinlər də, Etyen də, hamı rəqs edir, ancaq “*Bas de Basques*” etmirlər; bizim Volodya da təzə qaydada oynayır. Heç də pis deyil! Hələ bir Soneçkaya bax, nə qədər sevimlidir?! Budur, o keçib-getdi...” Mən olduqca şən idim.

Mazurka qurtarmaq üzrə idi. Bir neçə qoca kişi və qadın nənəmə yaxınlaşaraq onunla salamatlaşıb getdilər; lakeylər rəqs edənlərin yanından sürətlə keçərək qab-qacağı dal otaqlara daşıyırdılar; nənəm seziləcək dərəcədə yorulduğundan həvəssiz və səsinə çox uzada-uzada danışırdı; musiqiçilər eyni havanı az qala otuzuncu dəfə tənbəl-tənbəl təzədən çalmağa başlayırdılar. Mənim bayaq rəqs etdiyim yekə qız fiqura edərkən mənə görüb, yaqın ki, nənəmə yarımaq üçün xəyanətkarlıqla gülümsəyərək, Soneçkanı və saysız-hesabsız knyajnalardan birini mənim yanıma gətirdi. O, mənə: “*Rose ou hortie*”² – dedi.

¹ *Pa-de-bask* – mazurkada edilən qədim pa-dır (ritmik hərəkət)

² Qızılgül və ya gicitkən? (*fran.*)

Nənəm kreslosunda çevrilərək:

– Aha, sən burada imişsən! – dedi. – Get, get, mənim dostum.

Bu dəqiqədə kreslonun dalından çıxmaqdan sonra, başımı onun altına soxub gizlətmək istədiyimə baxmayaraq, boyun qaçırma bilərdimmi? Mən ayağa qalxıb “rose” dedim və ürək nəzərlərlə Soneçkaya baxdım. Heç özümə gəlməmişdim ki, kiminsə ağ əlcəkli əli mənim əlimdən yapışdı və knyajna rəqs zamanı ayaqlarımı necə atacağımı qətiyyənlə bilmədiyimə zərrə qədər fikir vermədən xoş bir təbəssümlə irəli qaçdı.

Mən “*Pas de Basques*”-in yersiz və nəzakətsiz olduğunu, hətta məni tamamilə rüsvay edə biləcəyini anlayırdım, lakin mazurkanın tanış sədaları mənim səs əsəblərimə məlum bir istiqamət verirdi ki, bu əsəblər öz növbəsində həmin hərəkətləri ayağıma keçirirdi. Ayaqlarım tamamilə ixtiyarsız olaraq və tamaşaçıların hamısının təəcübünə baxmayaraq, pəncələrim üstündə dairəvi şəkildə və səlissurətdə məşum *pa*-lar etməyə başladı. Nə qədər ki düz yeriyirdik, işimi birtəhər yola verirdim, lakin döndükdə sezdim ki, öz tədbirimi qəbul etməsəm, mütləq irəli gedəcəyəm. Xoşagəlməyən bu vəziyyətdən yaxa qurtarmaq üçün bu niyyətlə dayandım ki, birinci oynayanlar içərisində həmin cavan oğlanın gözəl surətdə etdiyi fiquranı edim. Lakin ayaqlarımı aralayıb tullanmaq istədiyim dəqiqədə knyajna mənim ətrafımda tələsik dövrə vura-vura küt bir maraq və təəcübə ayaqlarıma nəzər saldı. Bu baxışdan sarsıldım. Mən özümü o qədər itirdim ki, rəqs etmək əvəzinə, bir yerdə durub ayaqlarımı musiqinin ahənginə uyğun olmadan ən qərribə, ən ağılagəlməz surətdə yerə döydüm və nəhayət, tamamilə dayandım. Hamı – kimi təəcübə, kimi maraqla, kimi istehza ilə, kimi halıma acıyaraq mənə baxırdı; təkcə nənəm tamamilə laqəyd halda tamaşa edirdi.

Atam lap qulağımın dibində hirsli bir səslə:

– *İl ne fallait pas danser, si vous ne savez pas!*¹ – deyib məni yavaşca kənara itələyərək qızımın qolundan yapışdı, tamaşaçıların bərk alqışı altında köhnə qayda ilə onunla bir dövrə vurduqdan sonra, qızı öz yerinə gətirdi. Mazurka o saat qurtardı.

– Pərvərdigara! Sən niyə mənə belə ağır cəza verirsən!

Hamı mənə nifrət edir və həmişə də nifrət edəcəkdir... Hər şeyin: dostluğun, məhəbbətin, hörmət və ehtiramın yolları mənim

¹ İndi ki bacarmırdın, oynamaq lazım deyildi! (*fran.*)

üzümə bağlıdır... Hər şey məhv olmuşdur! Volodya niyə mənə işarələr edirdi? Axı bu işarələri hamı görürdü və onların mənə köməyi olmadı. Bu murdar knyajna mənim ayaqlarıma niyə belə baxdı? Niyə Soneçka... yox, o sevimlidir; lakin bu dəmdə o niyə gülümşədi? Atam niyə qızarıb qolumdan yapışdı? Məgər mənim yerimə o da xəcalət çəkirdi? Yox, bu dəhşətdir! Ancaq anam burada olsaydı, öz Nikolenkası üçün qızarmazdı... Xəyalım uzaqlara, sevimli surətin yanına uçdu. Evimizin qabağındakı çəmənini, bağdakı hündür cökə ağaclarını, üzərində qaranquşların uçduğu gölü, ağ şəffaf buludların yayılmış olduğu mavi göyü, ətirli təzə ot tayalarını xatırladım, pərişan xəyalımdan çox-çox sakit və sevimli xatirələr də gəlib-keçdi.

XXIII fəsil

MAZURKADAN SONRA

Yaxşı rəqs edənlər sırasında oynayan cavan oğlan axşam yeməyi zamanı uşaqlar üçün açılmış stolun dalında əyləşib, mənə xüsusi diqqət yetirirdi və mənə üz vermiş bədbəxtlikdən sonra bir şey hiss etmək iqtidarında olsa idim, bu, izzəti-nəfsimi az oxşamazdı. Lakin mənə elə gəlirdi ki, cavan oğlan necə olursa olsun mənim könlümü açmaq istəyir: o mənimlə zarafat edir, məni qoçaq adlandırır və böyüklər bizə baxmadıqda, cürbəcür şüşələrdən qədəhimə şərab töküüb, məni içməyə məcbur edirdi. Axşam yeməyin axırına yaxın xidmətçi mənim qədəhimi, şüşəsi dəsmala bükülmüş şampan şərabı ilə dördü birinə qədər doldurduqda və cavan oğlan, ağızına qədər tökməyi israr edərək qədəhi birməfəsə başıma çəkməyə məni məcbur etdikdə bütün bədənimdə xoş bir istilik, şən himayəçimə xüsusi bir mehribanlıq duydum və nəyə isə bərkədən güldüm.

Birdən daldan Qrosfaterin¹ səsləri eşidildi və camaat stolun dalından qalxmağa başladı. Cavan oğlanla dostluğumuz o saat qurtardı: o, böyüklərin yanına getdi, mən isə onun dalınca getməyə cəsarət etmədiyim üçün maraqlanıb, Valaxinanın qızına dediklərinə qulaq asmağa gəldim.

¹ Qrosfater (almanca "baba" deməkdir) – yavaş hərəkətlərlə edilən rəqsdir ki, bunu qocalar da oynayırdılar.

Soneçka təkidlə deyirdi:

- Yarımca saat da qalaq.
- Doğrusu, olmaz, mənim mələyim.

Soneçka anasına nazlanaraq:

- Lütfən, mənim xatirimə, – deyirdi.

Xanım Valaxina:

– Sabah mən xəstələnsəm, sənin ürəyindənmi olar? – dedi və ehtiyatsızlıq edib gülümsədi.

Soneçka sevincindən atılıb-düşərək:

- Aha, icazə verdin! Qalırıqmı? – deyə dilləndi.

Xanım Valaxina:

– Çarəm nədir? Get rəqs et... Bu da sənə oğlan, – deyə mənə göstərdi.

Soneçka əlini mənə verdi və biz zala qaçdıq.

İçdiyim şərab, Soneçkanın yanımda olması və onun şənliyi mənə mazurkanın fəlakətli macərəsini tamamilə unutmağa vadar etdi. Mən ayaqlarımla ən gülməli oyunlar çıxarırdım: gah ayaqlarımı qürurla qaldırıb atı təqlid edərək narın addımlarla yortur, gah da köpəyin əlindən cinlənmiş qoyun kimi bir yerdə durub ayaqlarımı yerə döyür və bu zaman ürəkdən qəhqəhə çəkib güllür, tamaşaçılara necə təsir buraxdığımı zərrə qədər qeydinə qalmırdım. Soneçka da gülürdü. O, bizim əl-ələ verib hərləndiyimizə gülürdü, ayağını yavaşcadan qaldırıb yaylığın üstündən adlayan və beləliklə də, bunu çox çətinliklə etdiyini göstərən qoca bir cənaba baxaraq, qəhqəhə çəkirdi, öz cəldliyimi göstərmək üçün mən lap tavana qədər tullandıqda o, gülməkdən ölürdü.

Nənəmin kabinetindən keçərkən güzgüdə özümə baxdım: üzüm tərlemişdi, saçlarım bir-birinə qarışmışdı, kəkilim həmişəkindən çox dik dayanmışdı, lakin üzümün ümumi ifadəsi elə şən, elə mehriban və elə sağlam idi ki, özümdən xoşlandım.

“Əgər həmişə indiki kimi olsa idim, – düşündüm, – onda adamlara xoş gələ bilərdim”.

Lakin qızımın qəşəng üzünə bir daha nəzər saldıqda, onda öz sifətimdə xoşuma gələn o şən, o sağlam və qayğısız ifadədən əlavə, o qədər zərif gözəllik gördüm ki, öz-özümə qəzəbim tutdu, belə gözəl bir məxluqun diqqətini cəlb etməyə bəslədiyim ümidin necə bir səfehlik olduğunu anladım.

Mən Soneçkadan qarşılıqlı məhəbbət ummurdum və bu barədə fikirləşməmişdim də: qəlbim bəxtiyarlıqla onsuz da dolu idi. Qəlbimi sevinclə doldurmuş məhəbbət hissi əvəzinə, daha böyük bir xoşbəxtlik tələb etməyin və bu hissimin əbədi olmasından savayı başqa bir şey istəməyin mümkün olub-olmadığını anlamırdım. Mən özümü onsuz da yaxşı hiss edirdim. Qəlbim quş ürəyi kimi çırpınırdı, qanım durmadan ürəyimə axırdı və mən ağlamaq istəyirdim.

Biz koridorda pilləkənin altındakı qaranlıq anbarın yanından keçərkən mən oraya baxıb belə düşündüm: “Bu qaranlıq anbarda bütün ömrümü Soneçka ilə keçirməkdən də böyük xoşbəxtlik olardı! Özü də burada yaşadığımızı heç kəs bilməyə idi!”

Mən sakit, titrək bir səsle:

– Bugünkü gün çox şən bir gündür, elə deyilmi? – dedim və dediyim bu sözlərdən çox, demək istədiklərimdən qorxduğum üçün addımlarımı yeyinlətdim.

– Elədir... şəndir! – Soneçka cavab verdi və üzünü elə açıq mehriban bir ifadə ilə mənə çevirdi ki, qorxum çəkilib yox oldu.

– Xüsusilə axşam yeməyindən sonra... Lakin bilsəydiniz ki, sizin tez çıxıb gedəcəyiniz və bizim bir-birimizi bir daha görməyəcəyimiz məni nə qədər heyifsiləndirir (məni kədərləndirir demək istədim sə də, cəsarət etmədim).

Soneçka barmağının uclarına diqqətlə baxdı və barmaqlarını yanından keçdiyimiz şəbəkəli arakəsməyə sürterek:

– Biz niyə görüşməyəcəyik ki? – dedi. – Anamla mən hər bazar ertəsi və cümə günü Tverskaya küçəsinə gedirik. Məgər siz gəzməyə çıxmırsınız?

– Bazar ertəsi mütləq xahiş edəcəyəm buraxsınlar. Yox, buraxmasalar, başıaçıq, tək qaçacağam. Yolu tanyıram.

Soneçka birdən-birə dedi:

– Bilirsinizmi nə var? Bizə gələn bəzi oğlan uşaqları ilə mən həmişə sən deyib danışırım; gəlsənə sənənlə də belə danışaq. İstəyirsənmi? – deyərək başını silkələyib, düz gözlərimin içinə baxaraq əlavə etdi.

Bu zaman biz zala girmişdik və qrosfaterin başqa, daha cəld hissəsini çalmağa başlamışdılar.

Musiqi və səs-küy mənim sözlərimi boğa biləcəyi bir zamanda mən:

– Gəliniz... oynayaq, – dedim.

– Gəliniz yox, gəl, – deyə Soneçka səhvimi düzəldib güldü.

Qrosfater rəqsi qurtardı və bu şəxs əvəzliyinin bir neçə dəfə təkrar olunduğu cümlələri ara vermədən fikirləşib axtarmağıma baxmayaraq, ona “sən” sözü ilə bir cümlə də olsun deməyə macal tapmadım. Belə deməyə mənim cəsarətim çatmırdı. “İstəyirsənmi?”, “gəl oynayaq” sözləri isə qulaqlarımda cingildəyir və məni məst edirdi. Mən Soneçkadan başqa heç kəsi görmürdüm. Onun qıvrım saçlarını yığıb qulaqlarının dalına necə keçirdiyini, alınının bir hissəsinin və mənim hələ görməmiş olduğum gicgahlarının necə açıq qaldığını görürdüm; görürdüm ki, onu yaşıl şala bərk-bərk bürüdülər və ancaq burnunun ucu bayırda qaldı: sezdirdim ki, Soneçka kiçik çəhrayı barmaqları ilə ağızının yanında balaca bir deşik açmışdı, mütləq boğulacaqdı, bunu da gördüm ki, anasının dalınca pilləkənləri enərkən cəld bizə tərəf dönüb, başının işarəsilə xudahafizləşərək qapının dalında gözdən itdi.

Volodya, İvinlər, cavan knyaz, mən, biz hamımız Soneçkaya vurulmuşduq və pilləkəndə dayanıb onu nəzərlərimizlə yola salırdıq. Soneçka başı ilə, xüsusən kiminlə xudahafizləşmişdi, bilmirəm, lakin o dəqiqədə möhkəm əmin idim ki, bunu mənim üçün etmişdi.

İvinlərlə salamatlaşarkən Seryoja ilə çox sərbəst və hətta bir qədər soyuq danışib əlini sıxdım. Əgər o anlasa idi ki, bu gündən etibarən mən daha onu sevmirəm və o, mənə hakim deyildir, özünü tamamilə laqeyd göstərməyə çalışsa da, yəqin ki, buna təəssüf edərdi.

Mən məhəbbətimə ömrümdə birinci dəfə idi ki, xəyanət etmişdim və bu hissini şirinliyini birinci dəfə dadırdım. Adi sədaqətin köhnəlmiş hissini sirlər və məchulluqlarla dolu olan məhəbbətin tərəvətli hissilə dəyişmək məni sevindirirdi. Bundan əlavə, eyni zamanda sevgilini atmaq və yenidən vurulmaq – əvvəlkindən ikiqat şiddətlə sevmək deməkdir.

XXIV fəsil YATAQDA

“Mən Seryojanı bu qədər şiddətlə, bu qədər uzun müddət necə olub ki, sevə bilmişəm? – yatağımda uzanıb fikirləşirdim. – Yox!

O, mənim məhəbbətimi heç bir zaman anlamamışdır, qiymətləndirə bilməmiş və bu məhəbbətimə dəyməzmiş... Bəs Soneçka? Bu nə qədər gözəldir! “İstəyirsənmi?”, “sən başla”.

Mən sıçrayıb dizlərim və əllərim üstə duraraq Soneçkanın üzünü cəld təsəvvürümdə canlandırdım, yorğanı başıma çəkdim, hər tərəfini yığıdırıb altına qoydum və heç bir tərəfdən açıq yer qalmadıqda uzandım, xoş bir istilik duyaraq şirin xəyallara və xatirələrə daldım. Gözlərimi qırpmadan nəzərlərimi sırımış yorğanın astarına zilləyib, Soneçkanı bir saat bundan əvvəlki kimi görürdüm; ürəyimdə onunla danışardım və heç bir mənası olmasa da, bu söhbət mənə təsvirəgəlməz zövq verirdi, ona görə ki, bu söhbətdə hey sən, sənə, səninlə, sənin sözlərinə təsadüf edirdim.

Xəyallarım o qədər aydın idi ki, məni bürümüş xoş həyəcandan gözüme yuxu getmirdi və aşılıb-daşan bəxtiyarlığımı bir adama danışmaq istəyirdim.

Kəskin bir hərəkətlə o biri böyrüm üstə çevrilib:

– Əzizim! – deyə az qala ucadan səsləndim. – Volodya! Yatmısan?

– Yox, yatmamışam, – deyə Volodya yuxulu-yuxulu mənə cavab verdi, – nə var ki?

– Volodya, mən vurulmuşam! Soneçkaya bərk vurulmuşam.

Volodya gərnəşərək:

– Yaxşı, nə olsun ki? – deyə cavab verdi.

– Ah, Volodya sən mənim halımı təsəvvür edə bilməzsən... Bax, indi mən yorğana bürünüb uzanmışam və Soneçkanı elə aydın, elə aydın görüb, danışardım ki, lap qəribədir. Bir də bilirsən nə var? Mən uzanıb onun barəsində fikirləşdikdə, Allah bilir, nə üçünsə kədərlənirəm və ağlamaq istəyirəm.

Volodya yerində qurcalandı.

– Mən ancaq bircə şey arzu edərdim, – deyə davam etdim, – o da budur ki, həmişə onunla ola idim, onu həmişə görə idim, vəssalam. Volodya, doğrusunu de, sən də vurulmusan?

Burası qəribə idi ki, mən hamının Soneçkanı sevməsini, hamının bu barədə danışmasını istəyirdim. Volodya üzünü mənə çevirərək:

– Sənə nə dəxli? – dedi. – Bəlkə də vurulmuşam.

Volodyanın parıldayan gözlərindən onun heç də yatmaq fikrində olmadığını sezib:

– Sən yatmaq istəmirsən, sən özünü yuxululuğa vururdun! – deyə qışqırdım və yorğanı götürüb üstümdən atdım. – Yaxşısı budur ki, Soneçkadan danışaq. Gözəl qızıdır, eləmi?.. O qədər gözəldir ki, əgər mənə: “Nikolaşa, pəncərədən küçəyə və ya oda atıl” desə idi, and içirəm ki, “bu saat” – deyib məmnuniyyətlə atıldım. – Mən onu gözlərimin qarşısında canlandırıb: – Ah, nə qədər gözəldir! – deyə əlavə etdim və onun surətindən tam zövq almaq üçün coşqunluq içərisində o biri böyrüm üstə çevrilib, başımı yastığın altına soxdum. – Volodya, yaman ağlamağım gəlir.

Volodya gülümsəyərək:

– Səfehın biri səfeh! – dedi və bir qədər susduqdan sonra əlavə etdi: – Mən tamamilə sənın əksinə fikirləşirəm: mən düşünürəm ki, mümkün olsa idi, əvvəlcə onunla yanaşı əyləşib danışmaq istərdim...

– Aha! Deməli, sən də ona vurulmusan? – deyə Volodyanın sözünü kəsdim.

– Sonra, – deyə Volodya zərif bir təbəssümlə davam etdi, – sonra onun kiçik barmaqlarını, gözlərini, dodaqlarını, burnunu, ayaqlarını – hər yerini öpərdim...

Mən yastığın altından:

– Axmaq işdir! – deyə qışqırdım.

Volodya rişxəndlə:

– Sən heç nə anlamırsan, – dedi.

Mən göz yaşları içərisində dedim:

– Yox, mən anlayıram, amma sən anlamadığın üçün axmaq-axmaq danışırın.

– Yaxşı, daha niyə ağlayırsan? Lap qızsan ki, qız!

XXV fəsil

MƏKTUB

Aprelin 16-da, təsvir etdiyim gündən, demək olar ki, altı ay sonra atam dərs zamanı yuxarı çıxıb bildirdi ki, bu gecə onunla birlikdə kəndə gedirik.

Bu xəbəri eşitdikdə ürəyim nədənsə sıxıldı, o saat anam fikrimə gəldi. Getməyimizə səbəb aşağıdakı məktub idi:

Petrovskoye, 12 aprel

“3 aprel tarixli sevindirici məktubunu ancaq indicə, axşam saat onda aldım və həmişəki adətimə görə dərhal cavab yazıram. Fyodor məktubu şəhərdən hələ dünən gətiribmiş, ancaq gec olduğundan onu Mimiyə bu gün səhər vermişdir. Mimi isə mənim xəstə və kefsiz olduğumu bəhanə edib, məktubu bütün günü mənə verməmişdir. Mənim, doğrudan da, bir azca qızdırmam vardı və sənə düzünü etiraf edirəm ki, artıq dördüncü gündür kefim yoxdur və yataqdan qalxmıram.

Sevimli dostum, lütfən qorxma: özümü çox yaxşı hiss edirəm və İvan Vasilyeviç icazə versə, sabah ayağa qalxacağam.

Keçən həftə cümə günü uşaqları götürüb gəzməyə getmişdim; böyük yolda, məni həmişə dəhşətə gətirən o balaca körpünün yaxınlığındakı həmin döngədə atlar palçıqə batdı. Gözəl bir gün idi, fikirləşdim ki, faytonu palçıqdan çıxarana qədər gəzə-gəzə böyük yola qədər gedim. Gəlib kilsəyə çatdıqda bərk yorulmuşdum və oturdum ki, dincimi alım, lakin faytonu palçıqdan çıxarmaq üçün adamlar gələnə qədər təqribən yarım saat keçdi, üşüməyə başladım, xüsusilə ayaqlarıma soyuq oldu, çünki altı nazik ayaqqabı geymişdim və onlar islanmışdı. Nahardan sonra titrəyib-qızdırdığımı hiss etdim, qəbul olunmuş qaydaya görə yatağa uzandım, çay içdikdən sonra isə oturub Lyuboçka ilə royalda dörd əllə çalmağa başladıq. (Görsən, onu tanımazsan: necə yaxşı çalır!) Lakin taktları saya bilmədiyimi duyduqda mənim nə qədər təəccüb etdiyimi təsəvvürünə gətir. Taktları bir neçə dəfə saymaq istədimsə də, başımda hər şey tamamilə bir-birinə qarışdı və qulaqlarımda qəribə bir uğultu hiss etdim. Mən bir, iki, üç, sonra birdən səkkiz, on beş saydım və başlıcası düz çalmadığımı gördümsə də, səhvimi heç cür düzəldə bilmədim. Nəhayət, dadıma Mimi çatdı, demək olar ki, məni güclə yatağa uzandırdı. Dostum, azarlamağımın və bunda özümün müqəssir olduğumun təfsilatı bax belədir. Ertəsi günü qızdırmam xeyli şiddətləndi və üstümə bizim mehriban, qoca Vasilyeviç gəldi; o, indiyədək də bizdədir və vəd edir ki, məni tezliklə sağaldacaqdır. Bu İvan Vasilyeviç çox gözəl bir qocadır! Mən qızdırma içində sayıqladıqda o, bütün gecəni kirpik kirpiyə vurmada başımın üstündə oturdu, indi isə sənə məktub yazdığımı bildiyi üçün divanlı otaqda qızlarla əyləşmişdir və onlara alman

nağılları söylədiyini, qızların isə ona qulaq asıb gülməkdən qəşş etdiklərini yataq otağından eşidirəm.

Sənin *la belle Flamande*¹ adlandırdığın qadının anası haraya isə qonaq getdiyi üçün artıq ikinci həftədir ki, bizdə qalır və mənə göstərdiyi qayğı ilə ən dərin səmimiyyətini sübut edir. O, ürəyinin bütün sirlərini açıb mənə deyir. Əgər ona yaxşı baxsa idilər, belə qəşəng sifəti, belə mehriban qəlbi olan bu gənc qız hər cəhətdən gözəl ola bilərdi, onun dediklərindən elə çıxır ki, içərisində yaşadığı cəmiyyətdə o, tamamilə məhv olacaqdır. Başıma belə bir fikir gəldi ki, mənim öz uşaqlarım bu qədər çox olmasa idi, onu himayəmə götürməklə yaxşı bir iş görmüş olardım.

Lyuboçka özü sənə məktub yazmaq istəyirdi, ancaq artıq üçüncü vərəqə cırıbdır və deyir: “Bilirəm ki, atam adamı lağa qoyandır: bircə qələtimi tutsa, hamıya göstərəcəkdir”. Katenka gördüyün kimi sevimlidir, Mimi də həmin mehriban və darıxdırıcı Mimidir.

İndi ciddi bir məsələ haqqında danışaq: mənə yazırsan ki, bu qiş işlərin yaxşı getmir və Xabarovka kəndinin mədaxili sənə zəruridir. Bunun üçün məndən icazə istəməyin mənə hətta qərribə gəlir, məgər mənə mənsub olan şey eyni dərəcədə sənə də mənsub deyildirmi?

Sevimli dostum, sən o qədər mehribansan ki, məni kədərləndirməkdən çəkinərək öz işlərinin həqiqi vəziyyətini məndən gizlədirsən, lakin mən başa düşürəm: yəqin ki, qumarda çox uduzmusan və sənə and içirəm ki, bu məni zərrə qədər də kədərləndirmir; buna görə də, bu iş düzələn işdirsə, xahişim budur, bu barədə çox fikirləşməyəsən və özünü əbəs yerə üzməyəsən. Uşaqları saxlamaq üçün mən nəinki sənin qumardan udduğun pullara, üzr istəyirəm, hətta sənin bütün var-dövlətinə bel bağlamamağa alışmışam. Sənin qumarda udmağın məni nə qədər az sevindirirsə, uduzmağın da bir o qədər az məyus edir; məni məyus edən yalnız sənin qumara olan bu pis şövqündür ki, bu da sənin o zərif məhəbbətinin bir qismini mənim əlimdən alıb, səni indi olduğu kimi acı həqiqətlər deməyə məcbur edir və Allah bilir ki, bu, ürəyimi necə ağrıdır! Allahdan bircə xahişim budur ki, bizi yoxsulluqdan demirəm (yoxsulluq nədir ki), uşaqların mənim müdafiə etməli olduğum mənafeyinin bizim mənafeyimizlə toqquşacağı o dəhşətli vəziyyətdən xilas etsin. Allah mənim

¹ Güzəl flamandı qız (*fran.*)

bu xahişimi indiyədək yerinə yetirmişdir; sən elə bir addım atmamısan ki, artıq bizə yox, uşaqlarımıza mənsub olan var-dövləti bundan sonra ya qurban edək, ya da... bunu düşünmək belə dəhşətlidir, bu qorxunc bədbəxtlik isə bizi həmişə təhdid edir. Bəli, bu, Allahın bizim hər ikimizə göndərdiyi ağır bir cəzadır!

Sən mənə uşaqlarımız haqqında da yazıb bizim aramızda olan çoxdankı mübahisəyə qayıdırsan: məndən xahiş edirsən ki, onları məktəbə qoymağına razı olum. Belə bir tərbiyəyə qarşı mənfi rəydə olduğumu sən bilirən...

Sevimli dostum, bilmirəm mənəmlə razı olacaqsan, ya yox, lakin, hər halda, sənə yalvarıram, əgər mənə sevirənsən, mənə vəd et ki, nə qədər mən sağam və bizi ayırmaq Allaha xoşdursa, mən öləndən sonra da belə bir şey heç zaman olmayacaqdır.

Mənə yazırsan ki, işlərimiz barədə Peterburqa getmədən sənə vacibdir. Dostum, Allah köməyin olsun, gedib tez qayıt. Sənsiz hamımız çox darıxırıq. Güzəl bir yaz girmişdir: balkonun qapısını artıq çıxarıblar. Dörd gün bundan əvvəl şitilliyə gedən cığır qupquru idi, şaftalı ağacları çiçək açmışdır, yalnız orada-burada qar qalmışdır, qaranquşlar uçub gəlmişlər, bu gün Lyuboçka mənə ilk bahar çiçəklərini gətirmişdi. Həkim deyir ki, üç gündən sonra mən tamamilə sağalacağam və onda mən bayıra, təmiz havaya çıxıb aprel günəşinin şüaları altında qızına bilərəm. Əlvida, əziz dostum, xahiş edirəm nə mənə xəstəliyimdən, nə də qumarda uduzmağından narahat olmayasan. İşlərinizi tez qurtar, uşaqları da götürüb yayı buraya gəl. Yayı necə keçirmək barədə mənə gözəl planlarım var və bu planların yerinə yetməsi üçün bircə sən çatmırsan!

Məktubun qalan hissəsi bir parça başqa kağızda əyri-üyrü xətlə fransızca yazılmışdı. Mən kəlməbəkəlmə tərcümə edirəm:

"Xəstəliyim haqqında sənə yazdıqlarıma inanma: xəstəliyimin nə qədər ağır olduğunu heç kəs bilmir. Təkcə özüm bilərəm ki, bir daha yataqdan qalxmayacağam. Bir dəqiqə də olsun yubanma, dərhal gəl, uşaqları da gətir. Bəlkə də, səni bir daha qucaqladım və onlara xeyir-dua verə bildim: bu, mənə axırıncı, yeganə arzumdur. Sənə necə dəhşətli bir zərbə endirəcəyimi bilərəm, lakin hamısı birdir, sən belə bir zərbəni tez və ya gec, məndənmi və ya başqasındanmı alacaqdın; bu bədbəxtliyə dözmək üçün səbatla Allahın mərhəmətinə ümid bağlamağa çalışaq. Onun iradəsinə tabe olaq.

Elə bilmə ki, sənə yazdıklarım xəstə bir təsəvvürün sayıqlamalardır, əksinə, bu dəqiqədə mənim fikirlərim olduqca aydındır və mən tamamilə sakitəm. Əbəs yerə özünə bu ümidlə təsəlli vermə ki, bunlar qorxaq bir qəlbin qabaqcadan duyduğu yalan və aydın olmayan hissləridir. Yox, mən hiss edirəm, mən bilirəm. Ona görə bilirəm ki, bu sirri mənə açmaq Allaha xoşmuş, mən çox az yaşayacağam.

Sənə və uşaqlara olan məhəbbətim həyatımla birlikdə bitəcəkdir? Mən anladım ki, bu, mümkün deyildir. O hiss ki bunsuz yaşayışın mümkün olduğunu anlaya bilmirəm, onun bir vaxt məhv olacağını ağılıma gətirmək iqtidarında deyiləm, ona görə ki, bu dəqiqə hisslərim çox qüvvətlidir. Mənim qəlbim sizi sevmədən döyünə bilməz, ancaq inanıram ki, qəlbim əbədi yaşayacaqdır, təkcə ona görə ki, mənim məhəbbətim kimi bir hiss nə zamansa bitməli olsa idi, onda əmələ gələ bilməzdi.

Mən sizinlə olmayacağam, lakin möhkəm əminəm ki, mənim məhəbbətim sizi heç bir zaman tərk etməyəcəkdir və bu fikir mənim qəlbimi o qədər sevindirir ki, yaxınlaşmaqda olan ölümü sakit və qorxusuz gözləyirəm.

Mən sakitəm və Allah bilir ki, ölməyə həmişə ən yaxşı həyata keçid kimi baxmışam və baxıram; lakin niyə göz yaşları məni boğur?.. Uşaqları sevimli anadan nə üçün məhrum etmək? Niyə sənə belə ağır, belə gözlənilməz zərbə endirmək? Sizin məhəbbətiniz məni hədsiz dərəcədə xoşbəxt etdiyi halda, mən nə üçün ölməliyəm?

Onun müqəddəs iradəsi var olsun.

Göz yaşları daha məni yazmağa qoymur. Bəlkə də, səni görmədim. Mənim misilsiz dostum, bu həyatda mənə bəxş etdiyin xoşbəxtlik üçün sənə təşəkkür edirəm; orada Allahdan xahiş edəcəyəm ki, səni mükafatlandırсын. Əlvida, əziz dostum! Yadında saxla ki, mən ölsəm də, məhəbbətim səni heç bir zaman və heç bir yerdə tərk etməyəcəkdir. Əlvida, Volodya, əlvida, mənim mələyim, əlvida, Venyamin – mənim Nikolenkam.

Doğrudanmı, onlar məni bir zaman unudarlar?!”

Bu məktubun içərisinə Miminin fransızca yazdığı aşağıdakı məktubu qoyulmuşdu:

“Arvadınızın sizə söylədiyi kədərli hissləri doktorun sözləri tamamilə təsdiq edir. Arvadınız dünən gecə tapşırdı ki, bu məktubu dərhal poçta göndərək. Bunu sayıqladığı zaman dediyini güman

etdiyim üçün bu gün səhərə qədər gözlədim və məktubu açıb oxudum. Məktubu elə təzəcə açmışdım ki, Natalya Nikolayevna məktubu göndərib-göndərmədiyimi mənədən soruşdu və göndərilməyibse, onu yandıрмаğı mənə əmr etdi. O, həmişə bu məktubdan danışır və inandırır ki, bu məktub sizi məhv edə bilər. Bu mələk nə qədər ki, bizi tərk etməyibdir, onu görmək istəyirsinizsə, yubanmayıb gəlin. Bu cızma-qara üçün məni bağışlayın. Üç gecədir ki, yatmamışam. Onu nə qədər sevdiyimi siz bilirsiniz!”

Aprelin 11-də bütün gecəni anamın yataq otağında keçirmiş Natalya Savişna mənə *nağil* edirdi ki, *maman* məktubun birinci hissəsini yazdıqdan sonra onu öz yanındakı kiçik stolun üstünə qoyub yuxuya getmişdi.

Natalya Savişna deyirdi:

– Boynuma alıram ki, mən özüm kreslodə əyləşib mürgü vururdum və toxuduğum corab əlimdən yerə düşmüşdü. Gecə saat birə işləyəndə yuxulu-yuxulu eşitdim ki, o, elə bil, danışır: gözümlə açıb gördüm ki, mənim əzizim, yatağında əyləşib əllərini, bax beləcə qoymuşdur, gözlərindən isə yaş sel kimi axır. O yalnız: “Demək, hər şey qurtardı?” – dedi və üzünü əllərilə örtüdü.

Mən ayağa qalxıb: “Sizə nə olmuşdur?” – deyə soruşdum.

– Ah, Natalya Savişna, bilsəydiniz ki, indi kimi gördüm.

Nə qədər soruşdumsa da, daha heç bir şey demədi, ancaq stolu yaxına qoymağı əmr etdi, daha nə isə yazdı, məktubu öz yanında yapışdırıb dərhal göndərməyi tapşırırdı. Bundan sonra isə halı getdikcə xarablaşdı.

XXXVI fəsil

KƏNDDE BİZİ NƏ GÖZLƏYİRDİ

Aprelin 18-də biz Petrovskoyedəki evimizin eyvanı qabağında faytondan endik. Moskvadan çıxanda atam fikirli idi və Volodya ondan: “*Maman* azarlı deyildir ki?” – deyə soruşduqda o, Volodyaya kədərlə baxdı və dinmədən başı ilə təsdiq etdi. Yolda gəldiyimiz zaman o, bir qədər sakitləşdi, lakin evə yaxınlaşdıqca onun üzü getdikcə daha çox kədərli ifadə alırdı və faytondan düşüb, təngnəfəs qaçıb gələn Fokadan: “Natalya Nikolayevna hardadır?” – deyə soruşduqda

onun səsi titrəyirdi və gözləri yaşarmışdı. Mehriban qoca Foka gözaltı bizə baxıb başını yerə dikdi və qabaq otağın qapısını açdıqdan sonra üzünü kənara çevirib cavab verdi:

– Altıncı gündür ki, yataq otağından çıxmır.

Sonradan öyrəndiyimə görə, *maman* xəstələnən gündən şikayətli-şikayətli ulayan Milka sevinclə atamın üstünə atıldı – onun üstünə sıçrayıb zingildədi, əllərini yaladı, lakin atam onu itələyib qonaq otağına, oradan divanlı otağa keçdi, divanlı otağın bir qapısı düz yataq otağına açılırdı. Atam bu otağa yaxınlaşdıqca onun bədəninin bütün hərəkətindən nigaran olduğu sezilirdi; divanlı otağa girdikdə pəncələri üstündə yeriyib güclə nəfəs alırdı və bağlı qapının dəstəyindən yapışmağa cəsarət etməzdən əvvəl xaç çəkdi. Bu zaman başı daranmış, ağlamaqdan gözləri qızarmış Mimi koridordan qaça-qaça gəldi. O, üzündə həqiqi bir kədər ifadəsi ilə: “Ah! Pyotr Aleksandroviç! – dedikdən sonra atamın açarı burduğunu görüb, güclə eşidilən bir səslə əlavə etdi: – Buradan keçmək olmaz – yol qarabaşların otağındandır”.

Ah, bütün bunlar qabaqcadan duyduğum dəhşətli hiss üzündən kədərə meyil edən uşaq təsəvvürümə necə ağır təsir edirdi!

Biz qarabaşlara məxsus olan otağa getdik: koridorda həmişə üz-gözünü əyişdirib bizi əyləndirən məzəli Akim qabağımıza çıxdı, lakin bu dəqiqədə o, mənə nəinki məzəli görünmədi, həm də onun heç bir mənə ifadə etməyən laqeyd üzü kimi heç şey məni bu qədər heyrətə salmamışdı. Qarabaşlara məxsus olan otaqda oturub nə işlə isə məşğul olan iki qarabaş bizə təzim etmək üçün elə kədərli bir ifadə ilə ayağa qalxdı ki, mən qorxdum. Atam, Miminin də otağından keçib, yataq otağının qapısını açdı və biz içəri girdik. Qapının sağ tərəfindəki iki pəncərədən gözlüyü burnunun üstünə düşmüş Natalya Savişna əyləşib corab toxuyurdu. Adətən etdiyi kimi, bizi öpməyə başlamayıb yalnız ayağa qalxdı, gözlüyünün üstündən bizə baxdı və göz yaşları sel kimi axdı. Əvvəllər tamamilə sakit olduqları halda, indi hamının bizə baxan kimi ağlamağa başlaması mənim əsla xoşuma gəlmədi.

Qapının sol tərəfində arakəsmələr vardı, arakəsmələrin dalında çarpayı, kiçik bir stol, üstündə dərman şüşələri düzülmüş şkof və böyük bir kreslo qoyulmuşdu; həkim kreslodə əyləşib mürgü vururdu, çarpayının yanında əyninə ağ səhər kapotu geymiş gənc, çox

sarışın və dedikcə gözəl bir qız dayanıb, qolunu azca çırmalayaraq bu dəqiqədə mənim görmədiyim anamın başına buz qoyurdu. Bu qız anamın məktubda yazdığı *la belle Flamande* idi ki, o, sonralar bütün bizim ailənin həyatında çox mühüm rol oynadı. Biz içəri girəngirməz qız bir əlini anamın başından çəkib, kapotunun yaxasındakı qırçınları düzəlttikdən sonra pıçılı ilə: “Huşunu itirmişdir” – dedi.

Bu dəqiqədə mənim dərdim böyük idi, lakin bütün xırda-xuruş şeylər gözümdən qaçmırdı. Otaq, demək olar ki, qaranlıq, isti idi və nanə ilə birlikdə odekolon, çobanyastığı və Qofman damcısı qoxusu verirdi. Bu qoxu məni o qədər heyrətə gətirdi ki, onu nəinki duyduqda, bu qoxunu hətta yadıma saldıqda o qaranlıq, bürkülü otaq dərhal xəyalıma gəlib dəhşətli dəqiqənin ən kiçik təfəsilatını xatirimdə canlandırır.

Anamın gözləri açıq idisə də, heç bir şey görmürdü... Ah, mən onun bu qorxunc baxışını heç bir zaman unutmayacağam! Bu baxışda nə qədər iztirab vardı!..

Bizi apardılar. Anamın son dəqiqələri haqqında sonralar Natalya Savişnadan soruşduqda o, mənə bunları dedi:

– Sizi apardıqdan sonra, mənim əzizim, hələ uzun zaman çırpındı, sanki, bax, burasını nə isə sıxıb əzirdi; sonra o, başını yastıqdan yerə salıb elə sakit, elə rahat bir yuxuya getdi ki, sanki, mələk yatmışdı. Mən otaqdan təzəcə çıxmışdım ki, görüm su gətirirlərmi – qayıdıb gördüm ki, mənim gözəlim, ətrafındakı hər şeyi yerə atıbdır və hey atanızı işarə ilə yanına çağırır; atanız ona tərəf əylirdisə də, görünür, istədiyini deməyə iqtidarı çatmırdı, yalnız ağzını açıb təkrar: “Pərvərdigara! İlahi! Uşaqlar! Uşaqlar! – deyə ah çəkirdi. Mən sizin dalınızca gəlmək istədim, ancaq İvan Vasiliç məni saxlayıb dedi ki, bu onu daha çox təşvişə salır, yaxşısı budur, uşaqları gətirməyin. Sonra daha eləcə əlini qaldırıb salırdı. Bununla nə demək istədiyini Allah bilir. Mənim ağılım kəsəni budur ki, anan sizə qiyabi olaraq, xeyir-dua deyirmiş; görünür, Allah istəmiş ki, o, (son nəfəsində) öz uşaqlarına baxsın. Sonra o, mənim əzizim, qollarını beləcə edib birdən danışmağa başladı. Özü də elə bir səslə ki, yadıma sala bilmirəm: “Ya Məryəm, onları tərk etmə!..” Bu zaman ağrı lap ürəyimin başından tutdu, gözlərindən görünürdü ki, zavallı çox əzab çəkmişdi; yastığa düşüb dişlərilə mələfədən yapışdı, dədə vay, göz yaşları isə hey axır, axırdı.

– Bəs sonra? – deyə mən soruşdum.
Natalya Savişna daha danışa bilmirdi: o, üzünü çevirib acı-acı ağladı.

Maman dəhşətli iztirablar içərisində vəfat etmişdi.

XXVII fəsil

DƏRD

Ertəsi gün axşamdan çox keçmiş anama bir daha baxmaq istədim; varlığimdakı ixtiyarsız qorxu hissini boğaraq, qapını yavaşca açıb pəncələrimin ucunda zala girdim.

Otağın ortasında stolun üstünə qoyulmuş tabutun ətrafında hündür gümüş şamdanlardakı şamlar yanıb qurtarmışdı, zəlin uzaq bir küncündə keşiş əyləşib sakit və yeknəsəq bir səslə Zəbur oxuyurdu.

Qapının yanında dayanıb tamaşa etməyə başladım, lakin mən o qədər ağlamışdım ki, əsəblərim o qədər pozulmuşdu ki, heç nəyi seçə bilmirdim; gözlərimdə hər şey: işıq, qumaş, məxmər, böyük şamdanlar, çəhrayı rəngli krujevalı yastıqlar, kiçik çələng, lentli çutqu, şəffaf mum rəngli daha nə isə bir şey bir-birinə qarışmışdı. Anamın üzünə baxmaq üçün stulun üstünə çıxdım, lakin anamın üzünün olduğu yerdə açıq-sarı rəngə çalan o şəffaf şey təkrar gözümə dəydi. Mən inana bilmirdim ki, bu – onun üzüdür. Mən o şeyə daha diqqətlə baxmağa başladım və mənə tanış olan sevimli cizgiləri yavaş-yavaş tanıdım. Onun anam olduğuna inandıqda qorxumdan diksindim; bəs onun yumulu gözləri niyə çuxura düşmüşdür? Bu dəhşətli sarılıq və yanağında şəffaf dərinin altında görünən qaramtil ləkə haradandır? Bütün üzünün ifadəsi niyə belə sərt və soyuqdur? Dodaqları niyə belə qansızdır və onlar nədən belə gözəl surətdə, belə əzəmətlə büzülmüşdür, nə üçün belə dəyişilməz sakitlik ifadə edir ki, mən baxdıqda titrəyirəm və tükklərim biz-biz olur?

Mən baxır və hiss edirdim ki, anlaşılmaz, qeyri-müəyyən bir qüvvə mənim gözlərimi o cansız sifətə cəlb edir. Mən gözlərimi bu sifətdən ayırmırdım, xəyalımda isə həyat və səadətdən çiçək kimi açılan mənzərələr canlanırdı. Qarşımda uzanmış və xatirələrimlə heç bir ümumi əlaqəsi olmayan bir şey kimi gic-gic tamaşa etdiyim bu

cansız bədənin anam olduğunu unutmuşdum. Mən onu canlı, şən, gülümsəyən, gah bu vəziyyətdə, gah da başqa bir vəziyyətdə təsəvvürümə gətirirdim: sonra gözlərimi zilləyib baxdığım bu solğun üzdəki hər hansı bir cizgi məni birdən-birə heyrətə gətirirdi. Mən dəhşətli həqiqəti yadıma salıb sarsılırdımsa da, gözlərimi ondan çəkə bilmirdim. Yenə də xəyallar həqiqəti əvəz edir, həqiqəti dərk etməyim yenə də xəyallarıma vurub dağıdırdı. Nəhayət, xəyalım yoruldu və məni daha aldatmadı. Artıq həqiqəti dərk etməirdim və özümü tamamilə unutmuşdum. Bu vəziyyətdə nə qədər qaldığımı, bu vəziyyətin nədən ibarət olduğunu bilmirəm, ancaq bunu bilirəm ki, müvəqqəti olaraq, öz varlığımı dərk etmədim və yüksək, izahedilməz dərəcədə xoş və kədərli bir zövq duydum.

Anamın gözəl ruhu ən yaxşı dünyaya uçarkən, bizi qoyub getdiyi dünyaya, bəlkə də, dönüb kədərlə baxmışdı: o, mənim qüssəmi görmüş, qüssələnməyimə ürəyi yanmış və məhəbbətin qanadlarında, dodaqlarında ilahi bir təbəssüm ilə yerə enmişdi ki, məni təskin etsin, mənə xeyir-dua versin.

Qapı cırlıdadı və keşiş içeri girdi ki, o biri keşişi əvəz etsin. Qapının cırlıtısı məni ayıltıdı və başıma gələn ilk fikir bu oldu ki, madam mən ağlamıram və stulun üstündə heç bir təsir oyatmayan bir vəziyyətdə durmuşamsa, keşiş məni mərhəmət və ya maraq üzündən stula çıxmış hissiz bir uşaq hesab edə bilər: mən xaç çəkdim, təzim edib ağladım.

İndi o zamankı təəssüratımı xatırlayarkən belə qərara gəlirəm ki, özümü unutduğum o yeganə dəqiqədəki kədərim həqiqi kədərim imiş. Anamın dəfnindən əvvəl və sonra mən hey ağlayıb kədərlənmişəm də, bu kədəri xatırlamaqdan utanıram, çünki hər hansı bir xudbin hiss: gah özümün hamıdan çox kədərləndiyimi göstərmək arzusu, gah özgələrinə göstərdiyim təsirin qeydinə qalmaq, gah da Miminin çutqusunu və dəfndə iştirak edənlərin üzünü müşahidə etməyə məni vadar edən o gic maraq həmişə bu kədərə qarışırdı. Yalnız kədər hiss etmədiyim üçün mən özümə nifrət edir və bütün başqa duyğularımı gizlətməyə çalışırdım; buna görə də mənim kədərim qeyri-səmimi və qeyri-təbii bir kədər idi. Bundan əlavə, bədbəxt olduğumu bildiyim üçün mən zövq duyaraq, özümün bədbəxt olduğumu dərk etməyə çalışırdım və bu xudbin hiss varlığımdakı həqiqi kədəri hər şeydən çox boğurdu.

Həmişə şiddətli kədərdən sonra olduğu kimi, o gecəni bərk və rahat yatdım. Oyananda göz yaşlarım üzümdə qurumuş və əsəblərim sakitləşmişdi. Saat onda bizi cənazə götürülməzdən əvvəl oxunan cənazə duasına çağırıldı. Otaq, öz xanımları ilə vidalaşmağa gəlmiş gözüyaşlı qarabaşlar və kəndlilərlə dolu idi. Dua oxunan zaman mən ədəblə ağlayır, xaç çəkir və torpağa təzim edirdimsə də, ürəyimdə dua etmirdim və xeyli soyuqqanlı idim; mənə geyindirilən təzə gödək frakın qoltuqlarının çox dar olduğunun qeydini çəkir, şalvarımın dizlərini həddindən çox bulamamaq haqqında fikirləşir və otaqdakıları xəlvət-xəlvət gözdən keçirirdim. Tabutun baş tərəfində dayanmış atamın rəngi kətan kimi ağarmışdı və göz yaşlarını güclə saxlayırdı. Qara frak geymiş atamın münasib bədəni, ifadəli solğun üzü və xaç çəkərkən, əlini yerə qədər sallayıb təzim edərkən, keşişin əlindən şamı alarkən, həmişə olduğu kimi, qəşəng və inamlı hərəkətləri olduqca gözəl idi, lakin bu dəqiqədə onun məhz belə gözəl görünə bilməsi, bilmirəm, nə üçünsə mənim xoşuma gəlmirdi. Mimi divara söykənərək dayanmışdı, sanki, ayaq üstə güclə dayanmışdı; paltarları əzik-əzik olmuş və tük içərisində idi, çutqusunu yana əyilmişdi, şişmiş gözləri qızarmışdı, əsirdi; o, ürəkparçalayan bir səslə hönkürür, üzünü hey yaylığı və əllərlə örtürdü. Mənə elə gəlirdi ki, Mimi ona görə belə edir ki, üzünü əllərlə örtüb camaatdan gizlətməklə saxta hiçqırıqlardan bir dəqiqəliyə dincəlsin. Anamın vəfatının ona dəhşətli bir zərbə olduğunu, bu zərbəyə heç cürə dözə bilməyəcəyini, bu ölümün onu hər şeydən məhrum etdiyini, o mələyin (o anamı belə adlandırır) lap can verərkən Mimini unutmayıb onun və Katenkanın gələcəyinin həmişə təmin edilməsini istədiyini dünən atama necə söylədiyini xatırladım. Mimi bunları nağıl edərkən acı göz yaşları axırdı və onun kədəri, bəlkə də, həqiqi idi, lakin bu kədər təmiz və müstəsna kədər deyildi. Matəm baftaları ilə işlənmiş qara paltar geymiş Lyuboçka göz yaşlarından üzü tamamilə islanmış halda başını aşağı salmışdı və hərdənbir tabuta baxırdı, bu zaman onun üzü yalnız uşaqlara məxsus bir qorxu ifadə edirdi. Katenka anasının yanında dayanmışdı və çənəsinin uzanmasına baxmayaraq, üzünün rəngi həmişəki kimi çəhrayı idi. Volodya o qədər xoştəbiət idi ki, dərd içərisində olduğu zaman bu xoş ifadə onun üzündən silinmirdi: o gah qırpımsız nəzərlərini bir şeyə zilləyərək dalğın-dalğın baxır, gah onun ağzı gözlənilmədən əyilirdi, o zaman

Volodya tələsik xaç çəkib təzim edirdi. Dəfndə iştirak edən bütün kənar adamlardan zəhləm gedirdi. Onlar “orada onun üçün yaxşı olacaqdır, o, bu dünya üçün yaranmamışdı” – deyə atama təsəlli verirdilər, onların bu sözləri məndə bir hiddət doğururdu.

Anam haqqında danışmağa, anam üçün ağılamağa onların nə ixtiyarı vardı? Onlardan bəziləri bizim bərəmizdə danışarkən bizi yetim adlandırırdılar. Elə bil onlarsız məlum deyildi ki, anasız uşaqları belə adlandırırlar! Təzə ərə getmiş bir qızı adətən, birinci dəfə madame adlandırmağa tələsdikləri kimi bu adı birinci olaraq, bizə vermək, yəqin ki, onların xoşlarına gəlirdi.

Zalın uzaq bir küncündə, bufetin açıq qapısı dalında, çalsaçlı və beli bükülmüş bir qarı diz çökmüşdü. O, bir əli ilə o birisi əlindən yapışıb gözlərini göyə zilləyərək ağlamır, dua edirdi. Onun ruhu Allahın yanına can atırdı, Allahdan diləyirdi ki, onun ruhunu dünyada hər şeydən çox sevdiyi adamın ruhu ilə birləşdirsin, o, möhkəm əmin idi ki, tezliklə belə olacaqdır.

“Bax, o, anamı ürəkdən istəyir!” – mən fikirləşdim və öz-özüm-dən xəcalət çəkdim.

Cənazə duası qurtardı; mərhumun üzü açıq idi və bizdən savayı burada olanların hamısı bir-birinin ardınca tabuta yaxınlaşıb təzim etməyə başladı.

Qucağındakı beş yaşlı qəşəng qızını, Allah bilir, nə üçünsə buraya gətirmiş bir kəndli qadın axırıncılar sırasında mərhumla vidalaşmaq üçün yaxınlaşdı. Bu zaman mən əlimdəki yaş cib yaylığını bilmədən yerə saldım və əyilib onu qaldırmaq istədim, lakin aşağı əyilər-əyilməz mənə müdhiş dərəcədə qulaqbatıncı bir çığırta heyrətə gətirdi. Bu çığırtda elə bir dəhşət vardı ki, yüz il də yaşasa idim, onu heç bir zaman unutmazdım və bu çığırtnı xatırladıqda bədənimə titrəmə gəlir. Başımı qaldırdım – həmin qadın tabutun yanındakı kətilin üstündə dayanıb, qızını qucağında güclə saxlayırdı; qız kiçik əllərini oynadaraq qorxmış üzünü geri vermiş və bərəlməmiş gözlərini mərhumun üzünə zilləyib qorxunc, çılğın bir səsle qışqırırdı. Mən güman etdiyimə görə, mənə heyrətə gətirmiş səsdən daha qorxunc olan bir səsle çığıraraq otaqdan çıxıb qaçdım.

Buxur qoxusuna qarışaraq otağı doldurmuş o qüvvətli və ağır qoxunun haradan əmələ gəldiyini mən ancaq o dəqiqə anladım; bir neçə gün əvvəl gözəllik və zəriflik saçan, dünyada hər şeydən

çox sevdiyim o sifətin dəhşət doğura biləcəyi fikri, sanki, acı həqiqəti mənə birinci dəfə olaraq, aydınlaşdırdı və qəlbimi məyusluqla doldurdu.

XXVIII fəsil

AXIRINCI KƏDƏRLİ XATİRƏLƏR

Maman artıq yox idi, bizim həyatımız isə öz qaydası ilə gedirdi: biz eyni otaqlarda eyni saatda yatıb eyni saatda oyanırdıq: səhər və axşam çayı, nahar və axşam yeməyi hamısı öz vaxtında olurdu; stol və stullar öz yerlərində idi: evdə və bizim yaşayış tərzimizdə heç bir şey dəyişilməmişdi, ancaq anam yoxdu...

Mənə elə gəlirdi ki, belə bir fəlakətdən sonra hər şey dəyişilməli idi; mən bizim adi həyat tərzimizə anamın xatirəsinə bir təhqir kimi baxır və onun yoxluğunu xatirimdə çox aydın surətdə canlandırırdım.

Dəfndən bir gün əvvəl, nahardan sonra məni yuxu tutdu və Natalya Savişnanın yatağında, yumşaq pərqu döşəkdə isti yorğan altında yatmaq ümidi ilə onun otağına getdim. Mən içəri girdikdə Natalya Savişna öz yatağında uzanmışdı və yəqin ki, yatmışdı; addımlarımın səsinə eşitdikdə o qalxıb, milçəklər əziyyət verməsin deyə başına çəkdiyi yun şalı kənara atdı və çutqusunu düzəldə-düzəldə çarpayının kənarında əyləşdi.

Hələ qabaqlarda da nahardan sonra yatmaq üçün onun otağına çox tez-tez gəldiyimdən Natalya Savişna mənim nə məqsədlə gəldiyimi anlayıb yataqdan qalxaraq dedi:

– Nədir? Əzizim, yəqin ki, dincəlməyə gəlmisiz? Uzanın.

Mən onun qolundan tutub saxlayaraq dedim:

– Nə danışırsınız, Natalya Savişna? Mən heç də buna görə gəlməmişəm... Mən elə-belə gəlmişəm... bir də ki, siz özünüz yorulmusunuz, yaxşısı budur, siz uzanın.

O mənə:

– Yox, atam, mən yatıb yuxumu almışam, – dedi (mənsə bilirdim ki, o, üç gecə yatmamışdı). Sonra dərindən ah çəkib əlavə etdi: – Bir də ki, indi nə yatmaq.

Bizə üz vermiş bədbəxtlik barədə Natalya Savişna ilə söhbət etmək

istəyirdim; mən onun səmimiyyətinə və məhəbbətinə bələd olduğumdan onunla birlikdə ağlamaq mənim üçün bir sevinc idi.

Mən bir qədər susduqdan və yatağa əyləşdikdən sonra dedim:

– Natalya Savişna, siz bunu gözləyirdinizmi?

Qarı bunu ondan nə üçün soruşduğumu, yəqin ki, anlamadığı üçün mənə heyrət və maraqla baxdı.

– Bunu kim gözləyə bilərdi? – deyə mən təzədən dilləndim.

O mənə ən incə bir mərhəmətlə dolu nəzər salıb:

– Ah, mənim atacağım, – dedi, – gözləmək nədir, mən hələ indi də bunu ağılıma gətirə bilmirəm. Mənim o dünyaya getmək vaxtım çoxdan çatıbdır; gör bir bu qədər yaşayıb nələr gördüm: qoca ağanı – Allah rəhmət eləsin, sizin babanız knyaz Nikolay Mixayloviçi, onun iki qardaşını, bacısı Annuşkanı, hamısını basdırmışam, hamısı da məndən kiçik idi, atacağım, indi, görünür, günahlarım üçün, onun da ölümünü görüb izzət çəkməli imişəm. Allahın müqəddəs iradəsindən çıxmaq olmaz! Ananı ona görə alıb apardı ki, o, buna layiq idi, mərhəmətli adamlar Allaha lazımdır.

Bu sadə fikir məni sevindirib heyrətə gətirdi və Natalya Savişnaya daha yaxın əyləşdim. O, əllərini qoynuna qoyub yuxarıya baxdı; onun çuxura düşmüş nəmli gözləri böyük, lakin sakit bir kədər ifadə edirdi. O, möhkəm əmin idi ki, məhəbbətinin bütün qüvvəsini illər boyu sərf etmiş olduğu anamla Allah onu uzun müddətə ayırmamışdır.

– Bəli, atacağım, elə bil ki, onun nazını lap bu yaxınlarda çəkmişəm, onu bu yaxınlarda bələmişəm, elə bil ki, bu yaxınlarda məni Naşa adlandırır. Bəzən qaça-qaça yanıma gəlib, kiçik əllərlə boynumu qucaqlayaraq məni öpməyə başlar və deyərdi: “Mənim Naşikim, gözəlim, mənim hind toyuğum”. Mən isə görürdün ki, zarafatla deyirdim: – Anacağım, düz demirsiniz, siz məni istəmirsiniz; böyüyüb ərə gedən kimi Naşanı yaddan çıxaracaqsınız. – Mən bunu dedikdə görürdün ki, o fikrə gedirdi. – “Yox, – deyirdi, – Naşanı öz yanıma apara bilməsəm, yaxşısı budur, ərə getməyim; mən Naşanı heç bir zaman tərk etməyəcəyəm”. Amma görürsən, məni gözləməyib tərk etdi. Rəhmətlik xatirimi çox istəyirdi. Düzünü desək, o, kimin xatirini istəmir! Bəli, atacağım, siz ananızı unuda bilməzsiniz; o – insan deyil, göylərdən enmiş mələk idi. Onun ruhu o dünyaya getdikdən sonra sizi orada da sevecək, sizə baxıb orada da sevinəcəkdir.

– Natalya Savişna, niyə o dünyaya getdikdən sonra deyirsiniz?
– deyə mən soruşdum, – axı, mənəcə, onun ruhu indi artıq oradadır.

Natalya Savişna səsini alçaldıb, yatağın üstündə mənə daha yaxın əyləşərək dedi:

– Yox, atacığım, onun ruhu indi buradadır.

Bunu deyib, o, göyü göstərdi. Natalya Savişna, demək olar ki, pıçiltı ilə elə bir etiqadla danışırdı ki, mən gözlərimi bilaixtiyar yuxarı qaldırdım, tavana vurulmuş naxışlara baxaraq orada nə isə axtardım.

– Mömin adamın ruhu cənnətə getməzdən əvvəl min əziyyətdən keçir, mənim atacığım, o, qırx gün hələ öz evində ola bilər...

Bu minval ilə o, hələ çox danışdı və elə bir sadə inamla danışdı ki, sanki, öz gözlərilə gördüyü və heç kəsin zərrə qədər də şübhə edə bilməyəcəyi ən adi şeyləri nağıl edirdi. Mən nəfəsimi çəkmədən ona qulaq asırdım və onun dediklərini yaxşı anlamasam da ona tamamilə inanırdım.

– Bəli, atacığım, indi o buradadır, bizə baxır, bəlkə də, bizim dediklərimizə qulaq asır, – deyə Natalya Savişna sözünü qurtardı.

O bunu deyib, başını aşağı salaraq susdu. Gözlərindən axan yaşları silmək üçün ona yaylıq lazım oldu; o ayağa qalxdı, düz üzümə baxıb, həyəcanından titrəyən səslə dedi:

– Bununla Allah məni özünə daha da yaxınlaşdırdı: indi burada mənim nəyim qalıbdır? Kimin üçün yaşamalıyam? Kimi sevməliyəm?

Mən əzəmətlə:

– Məgər bizi sevmirsiniz? – dedim və göz yaşlarımı saxladım.

– Mənim əzizlərim, o bir Allah bilir ki, mən sizi nə qədər istəyirəm, lakin onu istədiyim kimi heç kəsi istəməmişəm və istəyə də bilmərəm.

O daha danışa bilmədi, üzünü məndən çevirib bərkədən hönkürtü çəkdi.

Mən daha yatmaq istəmirdim; biz dinmədən üzbəüz əyləşib ağlayırdıq. Foka içəri girdi; o, bizim vəziyyətimizi sezərək və yəqin, bizi narahat etmək istəmədiyi üçün qapının ağzında dayanıb, dinmədən və ürkək nəzərlərlə bizə baxdı.

Natalya Savişna yaylığı ilə göz yaşlarını silə-silə:

– Fokaşa, nə üçün gəlmisən? – deyə soruşdu.

– Ehsan üçün girvənkə yarım kişmiş, dörd girvənkə qənd və üç girvənkə Saroçin unu verin.

Natalya Savişna:

– Bu saat, bu saat, əzizim, – dedi və burunotunu tələsik nəfəsinə çəkib, narın, yeyin addımlarla sandığa tərəf getdi. Olduqca mühüm hesab etdiyi vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayarkən söhbətimizin onda əmələ gətirdiyi kədərin son izləri yox oldu. O, qəndi sandıqdan çıxarıb əl tərəzində çəkərək deyirdi:

– Dörd girvənkə nəyə gərəkdir? Üç girvənkə yarım da kifayət edərdi.

Bunu deyib, tərəzidən bir neçə parça qənd götürdü.

– Bu nədir, dünənin özündə səkkiz girvənkə buğda unu vermışəm, yenə də istəyirlər! Foka Demidiç, nə deyirsən de, un verməyəcəyəm. O Vanka sevinir ki, indi ev bir-birinə dəyibdir: o elə bilir bəs görən yoxdur. Yox, mən ağa malının dağılmağına göz yuma bilmərəm. Səkkiz girvənkə – heç belə də iş olar?

– Bəs nə olsun? O deyir ki, unun hamısı qurtarıbdır.

– Yaxşı, al götür! Qoy götürsün!

O, mənimlə nə qədər təsirli hisslə danışmışdı; bu hissın deyinqənlik və xırda-xuruş hesabla əvəz olunması o zaman məni heyrətə gətirmişdi. Sonralar bu barədə fikirləşərkən anladım ki, ürəyinin kədərlə dolu olmasına baxmayaraq, öz işi ilə məşğul olmaq üçün onun xeyli şövqü vardı və vərdişin gücü onu adi məşğələlərə cəlb edirdi. Dərd ona o qədər təsir etmişdi ki, kənar işlərlə məşğul ola biləcəyini gizlətməyi lazım görmürdü; o, hətta anlaya bilməzdi ki, başına belə bir fikir gələ bilər.

Şöhrət düşkünlüyü elə bir hissdır ki, həqiqi kədərlə əsla uyğun gələ bilməz, bununla belə, bu hiss insan təbiətinə elə aşılarmışdır ki, ən qüvvətli kəder çox nadir hallarda ona üstün gələ bilər. Kədərdəki şöhrətpərəstlik insanın özünü məyus, ya bədbəxt və ya səbatlı göstərmək arzusu ilə ifadə olunur; etiraf etmədiyimiz, lakin, demək olar ki, heç bir zaman – ən kədərlı dəmlərimizdə belə bizi tərək etməyən bu alçaq arzular bu kədərin qüvvətini, ləyaqət və səmimiyyətini məhv edir. Natalya Savişna isə öz bədbəxtliyindən o qədər sarsılmışdı ki, onun qəlbində bir arzu belə qalmamışdı və o yalnız vərdişinin gücünə yaşayırdı.

Lazım olan ərzağı Fokaya verdikdən və ehsan üçün bişirilməli olan kətəni onun yadına saldıqdan sonra Fokanı buraxdı və corabı əlinə alıb təkrar mənim yanımda əyləşdi. Söhbət yenə də anamdan başlandı və biz bir daha ağladıq, göz yaşlanmızı bir daha sildik.

Mən Natalya Savişna ilə hər gün söhbət edirdim, onun sakit-sakit axıtdığı göz yaşları və yavaşcadan dediyi ilahi sözlər məni nəşələndirib halımı yüngülləşdirirdi. Lakin çox çəkmədən bizi bir-birimizdən ayırdılar: anamın dəfnindən üç gün sonra biz köçlü-külfətli Moskvaya köçdük və onu bir daha görmək mənə heç bir zaman müyəssər olmadı.

Nənəm bu dəhşətli xəbəri ancaq biz gəldikdən sonra bildi və olduqca kədərləndi. Nənəm bütün həftəni huşunu itirib özünə gəlmədiyi üçün bizi onun yanına buraxmırdılar. Həkimlər onun səh-hətindən qorxurdular, bundan əlavə, nənəm nəinki heç bir dərman içmirdi, həm də heç kəslə danışmırdı, yatmırdı və yemirdi. Bəzən otaqda tək-tənha öz kreslosunda əyləşərkən birdən gülməyə başlayırdı, sonra göz yaşları axıtmadan hıçqırırdı. O qıç olurdu və çilgin bir səslə mənasız və ya dəhşətli sözlər qışqırırdı. Bu, nənəmi sarsıtmış ilk şiddətli kədər idi və bu kədər onun məyusluğuna səbəb olmuşdu. Nənəm öz bədbəxtliyi üçün kimi isə müqəssir etməli idi, buna görə də dəhşətli sözlər danışib qeyri-adi bir qüvvə ilə kimi isə hədələyirdi, kreslodan sıçrayıb sürətli və böyük addımlarla otağı gəzdikdən sonra huşunu itirib yıxılırdı.

Bir dəfə mən onun otağına girdim: nənəm adəti üzrə öz kreslosunda əyləşmişdi və sakit görünürdü; lakin onun baxışı məni heyrətə gətirdi. Onun gözləri geniş açılmışdısa da, baxışı qeyri-müəyyən və küt idi: o, düz mənə baxırdı, lakin deyəsən, məni görmürdü. Onun dodaqları yavaşcadan aralandı və nənəm təsirli, nəvazişli bir səslə dedi: “Buraya gəl, mənim dostum, yaxın gəl, mənim mələyim”. Nənəmin mənə müraciət etdiyini güman edərək onun yaxınına getdim, lakin o, mənə baxmırdı. “Ah, əzizim, bilsən ki, nə qədər əzab çəkmişəm və indi sənin gəlişinə nə qədər sevinirəm...” Onun anamı görmək xəyalında olduğunu anlayaraq yerimdə dayandım. “Mənə isə deyirdilər ki, sən yoxsan, – deyə nənəm qaşlarını çataraq davam etdi, – boş sözdür! Məgər sən məndən əvvəl ölə bilərsənmi?” Bunu deyib, nənəm dəhşətli və əsəbi bir qəhqəhə ilə güldü.

Ancaq şiddətlə sevməyə iqtidarı olan adamlar şiddətli surətdə də kədərlənə bilərlər; lakin həmin sevmək tələbatı belə adamlar üçün kədərin dərmanı olub onu yox edir, bunun üçün də insanın mənəvi təbiəti onun fiziki təbiətindən daha canlı olur. Dərd insanı heç bir zaman öldürmür.

Bir həftə sonra nənəm ağlaya bildiyi üçün halı yaxşılaşdı. Özünə gəldikdə birinci olaraq, biz onun yanına düşdük və bizə olan məhəbbəti artdı. Biz onun kreslosu yanından çəkilmirdik; nənəm sakit-sakit ağlayır, anamdan danışıb bizi nəvazişlə oxşayırdı.

Nənəmin kədərinə baxdıqda heç kəsin başına belə bir fikir gələ bilmədi ki, o, öz kədərini şişirdir, bu kədərini ifadəsi isə qüvvətli və təsirli idi, lakin bilmirəm nə üçün isə mən Natalya Savişnanın halına daha çox yanırdım və indiyə qədər də əminəm ki, bu sadəqəlbli və sevən xilqət kimi, anamı heç kəs bu qədər səmimi və saf bir məhəbbətlə sevməmiş, onun ölümünə heç kəs bu qədər təəssüf etməmişdi.

Anam öldükəndən sonra uşaqlığın xoşbəxt çağları mənim üçün qurtardı və yeni bir dövr – ilk gənclik dövrü başladı. Bir daha görmədiyim, mənim həyat yönümümə, güclü təsir göstərmiş Natalya Savişna haqqındakı xatirələrim birinci dövrə mənsub olduğu üçün onun özü və ölüsü haqqında daha bir neçə kəlmə deyim.

Sonralar, kənddə qalmış adamların mənə nağıl etdiklərinə görə, biz çıxıb getdikdən sonra o, işsizlikdən çox darıxıbmiş. Bütün sandıqlar hələ onun əlində olsa da, bu sandıqlarda hey qurdalanaraq bunu götürüb onu qoysa da, tərəzidə çəksə də, şeyləri nizama salsada, uşaqlıqdan aldığı ağaların kənd evindəki səs-küyün xiffətini edirmiş. Dərd, həyat tərzinin dəyişilməsi və işsizlik onun düçar olduğu qocalara məxsus xəstəliyi tez bir zamanda şiddətləndirmişdi. Anamın vəfatından düz bir il sonra vadyanka xəstəliyinə düçar olub yatağa düşmüşdü.

Məncə, Petrovskoyedəki böyük və boş evimizdə, qohum-əqrəbə və dostlar olmadan yaşamaq Natalya Savişnaya nə qədər ağır olmuşdusa, ölmək ondan da ağır olmuşdu. Bizim evdə Natalya Savişnanı hamı sevir, hamı ona hörmət edirdi, lakin o, heç kəslə dostluq etməirdi və bunu özünə iftixar sayırdı. Onun güman etdiyinə görə, öz ağalarının etibarını qazanmış və içərisində hər cür var-dövlət olan bu qədər sandığın ixtiyarını əlinə almış təsərrüfat müdirinin vəziyyətində olan bir adam üçün birisilə dostluq etmək, mütləq üzgörelməyə və cinayətkar bir güzəştə səbəb ola bilərdi: buna görə və ya bəlkə də, digər nöqərlərlə ümumi heç bir əlaqəsi olmadığından o hamıdan uzaq gəzir və deyirdi ki, bu evdə onun heç bir qohum-qardaşı yoxdur və qoymaz ki, heç kəs ağa malına kəc baxsın.

Natalya Savişna öz hisslərini səmimi dualar vasitəsilə Allaha etibar edərək təsəlli axtarıb tapırdı, lakin bəzən hamımıza xas olan zəiflik dəqiqələrində – canlı bir varlığın iştirakı və axıdılan göz yaşları da insan üçün ən yaxşı təsəlli olduğda – Natalya Savişna öz kiçik itini yatağına qoyub (bu it sarı gözlərini ona zilləyərək onun əllərini yalayırdı), onunla danışır və iti oxşayaraq, sakit-sakit ağlayırdı. Küçük şikayətlə uladıqda Natalya Savişna onu sakitləşdirməyə çalışaraq deyirdi: “Bəsdir, sənsiz də bilirəm ki, tezliklə öləcəyəm!”

Ölümünə bir ay qalmış sandığından ağ bir müşəmbə, ağ kisəyi parça və çəhrayı rəngli lent çıxarmışdı; yanındakı qarabaş qızın köməyi ilə özünə ağ paltar və çutqu tikmiş, dəfn üçün lazım olan hər şey haqqında ən kiçik təfsilatına qədər sərəncam vermişdi. Həmçinin ağanın sandıqlarını yığışdırıb orada olan şeyləri böyük bir diqqətlə və siyahı üzrə pirkeşiyə təhvil vermişdi, sonra sandıqdan iki ipək paltar, vaxtilə nənəmin bağışlanmış olduğu qədim bir şal, babamın zərlə işlənmiş və habelə ona bağışlanmış hərbi mundirini çıxarmışdı. Natalya Savişnanın qayğıkeşliyi nəticəsində mundirin üstündəki işləmə və baftalar tamamilə təzə qalmış və mahudu güvə yeməmişdi. Ölməzdən əvvəl xalat və ya arxalığı tikişmək üçün bu paltarlardan birinin – çəhrayı paltarının Volodyaya, dama-dama paltarının mənə, şalının isə Lyuboçkaya verilməsini arzu etmişdi. Mundirin bizlərdən daha tez zabit olanımıza verilməsini vəsiyyət etmişdi. Qalan bütün əmlakını, dəfn və ehsan üçün saxladığı qırx manatdan əlavə bütün pulunu qardaşı üçün qoymuşdu. Natalya Savişnanın hələ çoxdan köləlikdən azad edilmiş qardaşı uzaq quberniyalardan birində yaşayıb çox pozğun bir həyat keçirirdi; buna görə də o, sağ ikən qardaşıyla heç bir əlaqə saxlamırdı.

Natalya Savişnanın qardaşı mərhumdan qalmış mirası və bütün əmlakı almağa gəldikdə iyirmi beş manat əsginas tapıldı, o, buna inanmaq istəməyib deyirdi ki, varlı bir evdə altmış il yaşamış, ixtiyarında hər şey olan, bütün ömrünü qənaətlə keçirib, ola bilməz ki, heç bir şey qoymayıb getsin. Lakin bu, doğrudan da, belə idi.

Natalya Savişna xəstəlikdən iki ay əziyyət çəkmiş, bu vəziyyətə həqiqi xristian səbri ilə dözmüşdü: nə deyirmiş, nə də şikayət etmişdi, öz adəti üzrə yalnız hey Allahı yadına salmışdı. Ölümünə bir saat qalmış sakit bir sevinclə tövbə etmiş, dua oxumuş və keşişi çağırtdırıb xristian dininə görə “müqəddəs” yağı sürtmə ayinini icra etmişdi.

Demişdi ki, bəlkə də, ev əhlini incitmişəm, buna görə onlardan üzr istəyirəm, sonra öz ruhanisi keşiş Vasilidən xahiş etmişdi ki, mərhəmətimizə görə hamımıza minnətdar olduğunu bizə bildirsin və səfəhliyi üzündən birimizi kədərləndirmisə onu bağışlamamızı keşiş bizdən xahiş etsin, demişdi: “Lakin mən heç bir zaman oğurluq etməmişəm və deyə bilərəm ki, ağanın bir çöpünə də əyri baxmamışam”. Bu Natalya Savişnanın özündə qiymətləndirdiyi sifətlərdən biri idi.

O, kapotunu və çutqusunu geyib yastığa dirsəklənərək, son nəfəsinə qədər keşişlə danışmaqda davam etmiş, yoxsullara heç bir şey qoyub getmədiyini xatırlayaraq, on manat çıxarmış və bunu kilsədə onlara paylamağı xahiş etmişdi; sonra xaç çəkib uzanmış, Allahın adını fərəhli bir təbəssümlə dilinə götürüb, axırıncı dəfə ah çəkmişdi.

Natalya Savişna bu dünyadan təəssüf etmədən getmiş, ölümdən qorxmadan onu bir nemət kimi qəbul etmişdi. Bu barədə tez-tez danışsalar da, həqiqətdə bu az-az olur! Natalya Savişna ölümdən qorxmaya bilərdi, çünki o, sarsılmaz bir inamla “İncil”in qanunlarına əməl edərək ölmüşdü. Onun bütün həyatı təmiz, qərəzsiz məhəbbətdən və fədakarlıqdan ibarət olmuşdu. Nə olar ki, onun etiqađı daha yüksək olub, onun həyatı daha yüksək bir məqsəd daşıya bilibdir; məgər bu pak insan məhəbbət və heyrətə bundan azını layiqdir? O, bu həyatda gözəl və ən böyük bir iş görmüşdü – o, təəssüf etmədən və qorxmadan ölmüşdü. Arzu etdiyi kimi onu anamın qəbri yanındakı kiçik kilsənin yaxınlığında dəfn etmişdilər. O, gicikən və ayıpəncəsi kolları basmış kiçik bir təpəciyin altında yatırdı, təpəciyin ətrafına qara barmaqlıq çəkilmişdi, mən kilsədən çıxarkən bu barmaqlığa yaxınlaşıb təzim etməyi heç bir zaman unutmuram. Bəzən mən dinmədən kilsə ilə barmaqlığın ortasında dayanıram. Gözlənilmədən qəlbimdə ağır xatirələr canlanır. Başıma belə bir fikir gəlir: “Doğrudanmı, tale məni bu iki varlıqla yalnız ona görə qovuşdurmuşdu ki, daima onların yoxluğuna təəssüflənməyə məcbur etsin?..”

Lev Nikolayeviç Tolstoy
DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSIKLƏRİ

İLK GƏNCLİK

İLK GƏNCLİK

I fəsil

UZUN SƏFƏR

Petrovskoyedəki evimizin eyvanı yanında yenə də iki minik arabası dayanmışdı; bunlardan biri kareta idi ki, ona Mimi, Katenka, Lyuboçka, qarabaş minəcək, pirkeşik Yakov özü də qozlada oturacaqdı, ikincisi isə araba idi ki, bunda mən və Volodya, bir də töycü əvəzinə bu yaxınlarda gətirilmiş lakey Vasili gedəcəkdi.

Bizdən bir neçə gün sonra Moskvaya gəlməli olan atam başıaçıq halda eyvanda dayanıb, karetanın pəncərəsinə və arabaya xaç çəkirdi. “İsa köməyiniz olsun, tərənini!” Yakov və sürücülər (biz özümüzünkülərdə gedirik) şapkalarını çıxarıb xaç çəkdiilər. “Yaxşı! Allah dadınıza çatsın!” Kareta və araba kələ-kötür yolda atılıb-düşməyə başladı və böyük xiyabanda bitmiş qayın ağacları bir-bir yanımızdan ötüb geridə qaldı. Mən zərrə qədər də qüssələnmirdim: xəyalım burada qoyub getdiklərimin yanında yox, qarşıda məni gözləyən şeylərin yanında idi. İndiyədək başımda hərlənən ağır xatirələrlə bağlı olan şeylərdən uzaqlaşdıqca bu xatirələr öz gücünü itirir, onlar qüvvət, təravət və ümidlə dolu olan həyatı dərk etməyimdən doğan sevincli hisslə əvəz olunurdular.

Vicdanım hələ məni sıxdığı üçün sevincin ağışına atıla bilməzdim, lakin dördgünlük səyahətimiz mənim üçün şən olmasa da, hər halda, xoş və yaxşı keçdi ki, ömrümün bir neçə gününü nadir hallarda belə keçirmişəm. Nə yanından sarsılmadan keçə bilmədiyim anamın otağının bağlı qapısı, nə heç kəsin yanaşmağa qorxduğu örtülü royal, nə yas paltarları (biz hamımız sadə yol paltarları geymişdik) yadıma düşürdü. Qayıtarılmaz itkini canlı surətdə yadıma salan və anamın xatirəsini bir növ təhqir etmək qorxusu üzündən məni həyatın hər bir təzahüründən çəkinməyə vadar edən bütün şeyləri unutmuşdum. Burada, əksinə, mənim diqqətimi yeni mənzərəli yerlər və şeylər özünə cəlb edirdi, yazın mənzərəsi isə qəlbimi sevincli hisslərlə – indiki vəziyyətimdən məmnun qalıb gələcəyə parlaq ümid hissilə doldururdu.

Yeni vəzifəyə girmiş adamların adətən etdiyi kimi, rəhmsiz və həddindən artıq canfəşanlıq göstərən Vasili səhərin gözü açılmamış yorğanı üstümüzdən çəkib, bizi inandırır ki, yola düşmək vaxtı çatıbdir və hər şey artıq hazırdır. Səhərin şirin yuxusunu heç olmazsa on beş dəqiqə uzatmaq üçün özünü nə qədər yuxululuğa vurursan vur, nə qədər hiyləgərlik edirsən et, Vasilinin qəti bir ifadə almış üzündən görürsən ki, o yenilməzdir və yorğanı üstündən hələ iyirmi dəfə də dartmağa hazırdır, odur ki, yataqdan sıçrayıb, üzünü yumaq üçün həyətə qaçırısan.

Dəhlizdə isə samovar artıq qaynayır, xərçəng kimi qızarmış sürücü Mitka da samovarı püfləyirdi; həyət rütubət və duman içərisində idi, iyli peyindən buxar qalxırdı; günəş göyün şərq hissəsini, həyətin dövrəsində qurulmuş və üstünə şəh düşdüyü üçün par-par parıldayan geniş talvarın küləş damlarını şən və parlaq şüalara qərç etmişdi. Talvarların altında, axurların yanında bağlanmış atlarımız görünür və onların sakit-sakit gövşəmələri eşidilirdi. Şəfəq sökülməzdən əvvəl quru peyin içərisində büzüşüb uzanmış tükü Juçka tənbel-tənbel gərnəşir və quyruğunu bulayaraq narın addımlarla həyətin o biri tərəfinə qaçır. İşlək ev sahibəsi cırıldayan darvazanı açıb, tənbel-tənbel yeriyan inəkləri, naxırın ayaq tappıltısı, böyürtü və mələsməsi eşidilən küçəyə qovub, yuxulu qonşu arvada nə isə deyirdi. Filipp köynəyinin qollarını çırmalayaraq çarxi hərledib dumduru su ilə dolu badyanı dərin quyudan çıxartdı, suyu palıd ağacından düzəldilmiş təknəyə tökdü; yuxudan oyanmış ördəklər təknənin yanında əmələ gəlmiş gölməçədə çimirdilər; mən Filippin enli saqqallı mənali üzünə, bir iş görərkən qüvvətli çılpaq qollarında aydınca gözəçarpan yoğun damarlarına və əzələlərinə məmnuniyyətlə tamaşa edirdim.

Mimi ilə qızların yatdığı arakəsmənin o tərəfindən kiminsə hənirtisi eşidilirdi. Dünən axşam bu arakəsmənin dalından bir-birimizlə danışmışdıq. Əlindəki müxtəlif şeyləri paltarları ilə örtüb bizdən gizlətməyə çalışan Maşa tez-tez yanımızdan ötüb-keçirdi, nəhayət, qapı açıldı və bizi çay içməyə çağırdılar.

Canfəşanlıq edən Vasili tez-tez otağa girərək gah bu şeyi, gah o şeyi çıxarıb aparır, bizə göz vurur və Marya İvanovnadən hər vasitə ilə xahiş edirdi ki, yola tez çıxmaq. Atlar qoşulmuşdu və hərdən bir boyunlarındakı zınqırovları səsləndirərək öz səbirsizliklərini bildirir-

dilər; çamadanlar, sandıqlar, böyük və kiçik qutular yenə də qablaşdırıldı və biz öz yerlərimizdə əyləşdik. Lakin arabanın içərisindəki oturacaq yerində yığın-yığın şeylərə rast gəldik, belə ki, bu şeylərin bir gün əvvəl necə yığıldığını və indi necə oturacağımızı anlaya bilmirdik; xüsusilə qoz ağacından düzəldilmiş və üçkünc qapağı olan çay qutusunu bizim mindiyimiz arabaya gətirib mənim altına qoyduqda, bərk hirsləndim. Lakin Vasili qutunun öz yerinə düşəcəyini dedi və mən ona inanmağa məcbur oldum.

Günəş göyün şərq tərəfini örtmüş böyük bir ağ buludun arxasından yenicə qalxmışdı və hər tərəf fərəhli nura qərğ olmuşdu. Ətrafımda hər şey nə qədər gözəl, qəlbim nə qədər dinc və sakit idi... Enli və gəliş-gediş olmayan yol, qurumuş zəminin və üstünə parlaq şəh düşmüş yaşıl otların içərisilə burula-burula uzanıb gedirdi; yolun oraburasında, təkərlərin qurumuş gil içərisində açdığı izlər, yoldakı körpə yaşıl otlara uzun və sakit kölgə salmış qüssəli söyüd ağacları və ya xırdaca yapışqan yarpaqlı cavan qayın ağacları gözə çarpırdı... Araba təkərlərinin və atların boynundakı zinqirovların yeknəsəq səsi yolun lap kənarında uçuşan torağayların ötdüyü mahnıdan batırmırdı. Bizim mindiyimiz arabadan gələn güvə vurmuş mahud, toz və turşu iyi səhərin ətrilə əvəz olunurdu və mən qəlbimdə fərəhli bir nigarançılıq, nə iş etmək arzusu – həqiqi zövqün əlamətini duydum.

Karvansarada dua etməyə macal tapmamışdım. Lakin hansı bir şərait üzündən işə bu ayını yerinə yetirməyi unuduğum gün mənə bir bədbəxtlik üz verdiyi dəfələrlə sezdiyimdən öz səhvimi düzəltməyə çalışdım: furajkamı başımdan götürüb, üzümü arabanın bir küncünə çevirərək dua oxudum və gödəkcəmin altında elə xaç çəkdim ki, bunu heç kəs görməsin. Lakin minlərlə müxtəlif şey diqqətimi özünə cəlb etdiyindən duanın eyni sözlərini dalğınlıq içərisində bir neçə dəfə dalbadal təkrar etdim.

Budur, yolun yanı ilə burula-burula gedən cığırda yavaş-yavaş yeriyən fiqurlar görünür: onlar ziyarətçilər idilər. Onlar başlarına çirkli yaylıqlar bağlamış, dallarına qayın ağacının qabığından düzəldilmiş dağarcıqlar atmış, ayaqlarına çirkli və cırıq dolaq sarıyıb, həsirdən ağır çarıqlar geymişdilər. Onlar əlağalarını bir qaydada qaldırıb endirərək gözələrinin ucu ilə biza baxır, yavaş və ağır addımlarla bir-birinin dalınca irəliləyirdilər. Məni bir sual maraqlandırırırdı: onlar haraya və nə üçün gəldilər? Onların bu səyahəti uzunmu

davam edəcəkdı, onların yola düşən uzun kölgələri yanlarından keçməli olduqları söyüd kölgələrilə tezmi birləşəcəkdır? Budur, qabaqdan dördatlı poçt faytonu sürətlə gəlirdi. İki arşınlıq məsə-fədən bizə mehribanlıqla və maraqla baxan sifətlər iki saniyədən sonra artıq ötüb-keçir və bu sifətlərin mənimlə ümumi heç bir əla-qəsi olmaması və onları, bəlkə də, heç bir zaman görməyəcəyim mənə bir növ qəribə gəlirdi.

Yolun bir kənarı ilə boyunlarına xamut salınmış, quyruqlarının altından qayış keçirilmiş, tərləmiş, tüklü iki at qaçırdı. Quzu yunun-dan toxunmuş şlyapasını yan qoymuş gənc sürücü yekə uzunboğaz çəkmə geymiş uzun ayaqlarını süysünündə əymə olan və zıncırov-larını hərdən bir lap yavaşcadan səsləndirən atın belindən aşıb gedir və səsinə uzada-uzada bir nəğmə oxuyurdu. Onun üzü və aldığı vəziyyət o qədər tənbel və qayğısız bir məmnuniyyət ifadə edirdi ki, mən sürücü olmağı, ora-bura gedib qüssəli mahnılar oxumağı ən böyük xoşbəxtlik hesab edirdim. Budur, dərənin o tərəfində, uzaqda, açıq-mavi rəngli göydə yaşıl damı olan kənd kilsəsi göründü; bu da ağa evinin qırmızı damı və yaşıl bağı. Bu evdə kim yaşayır? Bu evdə uşaqlar, ata, ana və müəllim varmı? Biz nə üçün bu evə gedib onun sahiblərilə tanış olmayaq? Bu da hər birinə kök və ayaqları yoğun üç at qoşulmuş uzun bir araba karvanı! Biz bu arabaların yanından dövrə vurub keçməli idik. Vasili: “Nə daşıyırınsız?” – deyə qabaqdakı arabada gedən sürücüdən soruşdu. Uzun ayaqlarını arabadan sallayıb qamçısını yelləndirən bu sürücü diqqətli və heç bir mənə ifadə etməyən nəzərilə bizi uzun-uzadı izləyib, ancaq o zaman cavab verdi ki, onun səsinə eşitmək artıq mümkün deyildi. “Apardığınız mal nədir?” – deyə Vasili qabaq tərəfinə taxta çəpər çəkilmiş və üstünə salınmış təzə həsirin altında başqa bir sürücünün əyləşdiyi arabaya müraciətlə soruşdu. Qırmızı üzlü, kürən saqqallı sarışın bir baş həsirin altından bir dəqiqəliyə boylanıb, laqeyd, qayğısız bir nəzərlə bizim arabanı süzdükdən sonra yenə də yox oldu və mənim başıma belə bir fikir gəldi ki, bu arabaçılar, görünür, bizim kim olduğumuzu, haradan gəlib haraya getdiyimizi bilmirlər.

Müxtəlif müşahidələrə daldığımdan verətləri göstərən dirəklərin üstündəki əyri rəqəmlərə azı saat yarım olardı ki, diqqət yetirməmişdim. Lakin budur, günəş başımı və belimi yandırmağa, yolun tozu çoxalmağa, çay qutusunun üçkünc qapağı mənə bərk narahat

etməyə başladı, mənə isti olduğu, sıxılıb darıxdığım üçün yerimi bir neçə dəfə dəyişdim. Mən bütün diqqətimi verstləri göstərən dirəklərə və onların üzərindəki rəqəmlərə vermişdim; stansiyaya saat neçədə gəlib çata biləcəyimizi təyin etmək üçün mən müxtəlif hesablamalar edirdim. “On iki verst otuz altının üçdə biridir, Lipetse qədər isə qırx bir verstdir, deməli, yolun üçdə birini gəlmişik, bəs nə qədər qalıb?” və sairə.

Vasilinin qozlada mürkü vurduğunu görüb:

– Vasili, əzizim, – dedim, – qoy gəlim qozlaya.

Vasili razı oldu. Biz yerlərimizi dəyişdik: o, dərhal xoruldamağa başladı və elə uzandı ki, arabada daha heç kəs üçün yer qalmadı; mənim əyləşdiyim hündür yerdən isə qarşımda ən xoş mənzərə canlanırdı: Neruçinskaya, Dyaçok, Soldagedən və Aptekçi adlı dörd atımızı görürdüm, mən bu atların hər bir xasiyyətini bütün təfərrüatı ilə öyrənmişdim.

– Filipp, bu dəfə Dyaçoku niyə sol tərəfə yox, sağ tərəfə qoşmusan? – deyə mən bir qədər ehtiyatla soruşdum.

– Dyaçokumu?

– Neruçinskaya əsla güc vermir, – dedim.

Filipp mənim bu axırncı iradəmə əhəmiyyət vermədən:

– Dyaçoku sol tərəfə qoşmaq olmaz, – dedi, – o elə at deyildir ki, sol tərəfə qoşasan. Sol tərəfə qoşmaq üçün elə at lazımdır ki, doğrudan da, at olsun, o isə elə at deyildir.

Filipp bu sözləri deyib sağ tərəfə əyildi, yüyənləri var qüvvəsi ilə dartaraq zavallı Dyaçoku qamçılamağa başladı və Dyaçokun bütün gücü ilə arabanı dartmağa çalışmasına baxmayaraq, Filipp ancaq o zaman əl saxladı ki, dincəlməyə və şlyapasını yana itələməyə zərurət hiss etdi. Belə xoşbəxt bir andan istifadə edib yüyənləri mənə verməsini Filippdən xahiş etdim. Filipp əvvəlcə yüyənlərin birini, sonra o birisini mənə verdi. Nəhayət, altı yüyənin hamısı və qamçı mənim əlimə keçdikdə özümü tamamilə xoşbəxt hesab etdim. Mən hər cəhətdən Filippi yamsılamağa çalışıb, atları yaxşı sürüb-sürmədiyimi ondan soruşdum. Lakin, adətən, bu sualım onunla nəticələnirdi ki, o, məndən məmnun qalmırdı: bu atın çox güc verdiyini, o atın isə əsla güc vermədiyini deyib, dirsəyini qoltuğumun altından soxaraq yüyənləri əlimdən aldı. İsti getdikcə şiddətlənirdi, quzu dərisini andıran buludlar sabun köpüyü kimi qabarıb bir yerə toplaşmağa

və tutqun boz rəng almağa başladı. Karetanın pəncərəsindən bir əl bir şüşə kvas və bir bağlama uzatdı. Vasili insanı təəccübə gətirən bir cəldliklə araba gedə-gedə qozlardan yerə sıçrayıb, bizə pendirli qoğalla kvas gətirmişdi.

Sıldırım enişdə biz hamımız minik arabalarından yerə enir, bəzən körpüyə qədər ötüşürdük, bu aralıq Yakov ilə Vasili təkərləri tormozlayır və əllərilə karetanın hər iki tərəfindən yapışırdılar, sanki, kareta çevriləcəyi təqdirdə onu tutub saxlaya biləcəklərimiz. Bundan sonra Miminin icazəsilə mən və Volodya karetaya əyləşdik. Lyuboçka ilə Katenka isə arabaya minirdilər. Yerlərimizi dəyişmək qızları çox nəşələndirirdi, çünki arabada getməyin daha xoş olduğunu deməkdə onlar haqlı idilər. Bəzən hava qızısan vaxt meşədən keçib gedərkən biz karetdən geri qalıb yaşıl budaqları sındırır və arabanın içində köşk düzəldirdik. Bizim hərəkət edən köşkümlər var gücü ilə gedib kareta çatırdı və bu zaman Lyuboçka ən zil səsilə çığırırdı; Lyuboçka ona nəşə verən bir şey görəndə beləcə çığırmağı heç bir zaman yadından çıxarmırdı.

Budur, gəlib nahar edəcəyimiz və dincələcəyimiz kəndə çatdıq. Budur, kəndin qoxusu – tüstü, qatran, kökə iyi burnumuza vurdu, danışq, addım və araba səsi eşidildi; zınqırovlar artıq açıq tarladakı kimi səslənmirdi, hər iki tərəfimizdə küləş damları, naxışlı taxtadan eyvanları və kiçik pəncərələri olan daxmalar görünürdü; orada-burada bu pəncərələrin qırmızı və yaşıl qapıları arasından bizimlə maraqlanan arvadların üzləri görünürdü. Bu da əyinlərinə təkə köynək geymiş kəndli oğlanlar və qızlar; bunlar gözlərini bərəldib qollarını açaraq ya bir yerdə dayanıb tərənmir və ya Filippin hədələyici hərəkətlərinə baxmayaraq, kiçik yalın ayaqlarını toz içərisində tez-tez qaldırıb qoyaraq arabaların dalınca qaçır, dala bağlanmış çamandanların üstünə çıxmaq istəyirdilər. Budur, rəngləri sarıya çalan dalandarlar hər iki tərəfdən qaça-qaça bizə tərəf gəlirlər və bir-birlərinə aman vermədən insanı cəlb edən sözlər və hərəkətlərlə yolçuları öz tərəflərinə çəkməyə çalışırlar. Trrr! Darvaza cırıldı, arabaların yan dişləri darvazanın çərçivəsinə ilişdi və biz həyəətə girdik. Burada dörd saat qalıb dincələcəyik.

II fəsil
TUFAN

Qərbə tərəf əylməkdə olan günəşin isti, çəp şüaları boynumu və yanaqlarımı bərk yandırırdı; arabanın kənarlarındakı qızmış dəmirə əl vurmaq olmurdu; yoldan qalın toz qalxıb havanı doldururdu. Xəfif yel də əsmirdi ki, tozu qovub aparsın. Bizdən qabaqda həmişə eyni məsafədə gedən və içinə yol çamadanları qoyulmuş, toz basmış hündür kareta bir qaydada yırğalanırdı, karetanın qabaq tərəfindən bəzən sürücünün qaldırıb-endirdiyi qamçı, onun şlyapası və Yakovun furajkası görünürdü. Nə edəcəyimi bilmirdim: nə yanımda mürgü vuran Volodyanın tozdan qaralmış üzü, nə Filippin yırğalanan arxası, nə də arabamızın saldıdığı və bizim dalımızca çəpəki qaçan uzun kölgə məni əyləndirirdi. Mən bütün diqqətimi hələ uzaqda gördüyüm verst dirəklərinə və buludlara vermişdim; bir az əvvəl göy qübbəsinə dağılmış buludlar indi birləşərək qorxunc bir şəkil almışdı. Bəzən uzaqda göy gurultusu eşidilirdi. Göy gurultusunu eşitdikdə karvansaraya daha tez çatmağa tələsirdim. Tufan məndə çox ağır kədər və qorxu hissi doğururdu.

Yaxındakı kəndə hələ on verst qalmışdı, külək əsməməsinə baxmayaraq, Allah bilir, haradansa gələn tünd-bənövşəyi rəngli böyük bulud sürətlə bizə tərəf irəliləyirdi. Hələ buludların dalında gizlənməmiş bu böyük buludun qorxunc fiqurasına və buluddan ta üfünqə qədər uzanan boz zolaqlara parlaq işıq salmışdı. Bəzən uzaqda şimşək çaxır və zəif uğultu eşidilirdi; bu uğultu tədricən qüvvətlənib yaxınlaşır, dalğa-dalğa gurlayaraq bütün göyü bürüyürdü. Vasili qozladan qalxıb arabanın üstünü çəkdi; sürücülər arxalıqlarını geyir və hər dəfə şimşək çaxdıqda şapkalarını çıxarıb xaç çəkirdilər; atlar qulaqlarını şəkəyir, yaxınlaşmaqda olan buludun gətirdiyi sərin havanı qoxulayırlarmış kimi burunlarını pərəkləndirir və arabanı tozlu yola daha sürətlə götürüb gedirdilər. Məni dəhşət alır, damarlarımda qanımın necə sürətlə dövran etdiyini hiss edirdim. Lakin budur, qabaqdakı buludlar artıq günəşin qabağını tutmağa başladı; budur, günəş göydən sonuncu dəfə boylanıb üfünqün qorxunc qara tərəfini işıqlandıraraq gizləndi. Bütün ətraf birdən-birə dəyişilərək tutqun bir görünüş aldı. Budur, kiçik ağcaqovaq meşəsi titrədi: buludun

bənövşəyi fonunda aydın görünən yarpaqlar bulanıq bir rəng alıb xışıldayıb, çırpınırdı; hündür qayın ağaclarının təpələri yırgalanmağa başladı və çəngə-çəngə quru ot yoldan uçub getdi. Sanki, bizi əyləmək istəyən yalquşuları və döşü ağ qaranquşlar arabanın ətrafında dolanıb, atların lap sinəsinin altından keçirdilər; dolaşalar qanadlarını gərərək nəm küləyin istiqamətilə çəpəki uçurdular; bürmələndiyimiz meşin döşlüyün qıraqları qalxmağa başlayaraq coşqun nəm küləyi içəri buraxır və yellənərək arabanın üstünə dəyirdi. Şimşək, sanki, arabanın içərisində çaxırmış kimi gözlərimizi qamaşdırır, əynimizdəki boz mahudu, qaytanları və Volodyanın bir küncə sıxılmış fiqurasını bir anlığa işıqlandırır. Elə bu an lap başımızın üstündə çox qüvvətli bir uğultu eşidilir; uğultu getdikcə daha yüksəklərə qalxır, təcridən genişlənilib şiddətlənərək qulaqbatıran bir şaqıltıya çevrilir və insanı bilaixtiyar titrəməyə, bilaixtiyar nəfəs çəkməyə məcbur edirdi. “Allahın qəzəbi tutmuşdur!” Bu sadə xalq fikrində nə qədər poeziya vardır!

Təkərlər getdikcə daha sürətlə hərlənirdi; yüyənləri səbirsizliklə oynadan Vasili ilə Filippin kürəklərindən onların da qorxdığını sezirdim. Araba sürətlə dağın dibinə enirdi, onun çarxları taxta körpüyə dəyib səslənirdi; qımıldanmağa qorxurdum və hamımızın həlak olacağını dəqiqədəqiqə gözləyirdim.

Tırr! Arabanın oxu yerindən çıxdı və şimşəyin ara vermədən qulaqbatırıcı bir qüvvətlə çaxmasına baxmayaraq, biz dayanmalı olduq.

Mən başımı arabanın kənarına söykəyib, qorxumdan nəfəsimi çəkməyərək, ümitsizlik içərisində Filippin yoğun qara barmaqlarının hərəkətini izləyirdim. Filipp ilgəyi yavaşca yan dişləyə keçirib, yana qoşulan atı qamçı ilə itələyərək qayıqları düzəltdi.

Tufan şiddətləndikcə məni narahat edən kədər və qorxu hissləri də artırdı, lakin adətən, tufandan əvvəl araya çökən bir dəqiqəlik əzəmətli sükut başladıqda bu hisslərim o dərəcəyə çatdı ki, bu halət daha on beş dəqiqə davam etsəydi, həyəcanımdan öləcəyimə əmin idim. Elə bu anda körpünün altından əynində çirkli və cırıq köynək olan bir adam çıxdı; onun heç bir mənə ifadə etməyən üzü şişmişdi, açıq və qırılmış başı əsirdi, əzələsiz ayaqları əyri idi və lap arabanın içinə soxduğu əli qırmızı və parıldayan kəsik qola oxşayırdı.

“Ə-z-izim! Al-lah xa-ti-r-inə bu dilənçiyə bir sədəqə ver” – deyə onun zarıltılı səsi eşidildi. Dilənçi hər sözü dedikcə xaç çəkib yerə qədər təzim edirdi.

Bu dəqiqə də qəlbimi bürümüş soyuq dəhşət hissini ifadə edə bilmirəm. Tüklərim biz-biz oldu, gözlərim isə qorxudan doğan bir mənasızlıqla dilənçiyə zilləndi...

Yolda dilənçilərə sədəqə paylayan Vasili arabanın oxunu bərkitmək üçün Filippə öyüd-nəsihət verdi və yalnız hər şey hazır olduqda, Filipp yüyənləri əlinə yığıb qozlaya çıxdıqda yan cibindən nə isə çıxartmağa başladı. Biz elə təzəcə yola düşmüşdük ki, göz-qamaşdırıcı şimşək parıltısı bütün dəroni bir anda odlu işıqla doldurub, atları dayanmağa məcbur etdi və bunun dalınca, zərrə qədər də ara vermədən, göy elə şaqqıldadı ki, sanki, göy qübbəsi başımızın üzərində parçalanıb dağılıcaqdı. Külək daha da qüvvətləndi: atların yalları və quyruqları Vasilinın şineli və arabanın örtüyünün kənarları bir istiqamət alıb coşqun küləyin qüvvətindən şiddətlə yellənirdi. İri bir yağış damlası arabanın üstünə çəkilmiş meşinə düşüb bərk səsləndi... ikinci, üçüncü, dördüncü damla düşdü və birdən başımızın üstündə, sanki, kimsə təbil çalmağa başladı və ətrafımızda yerə düşən yağış damlalarının ahəngdar səsi eşidildi. Vasilinın dirşəyinin hərəkətindən pul kisəsini açdığını sezdim: xaç çəkməkdə və təzim etməkdə davam edən dilənçi təkərlərin yanı ilə elə qaçırdı ki, az qalırdı lap arabanın altına düşsün. “Al-lah xa-tirinə sədəqə verin”. Nəhayət, mis sikkə bizim yanımızdan ötüb-keçdi və bu miskin adam tamamilə islanıb arıq qollarına və bədəninə yapışmış təkçə köynəkdə küləyin şiddətindən yırğalana-yırğalana qərarsızlıq içərisində yolun ortasında dayandı və mən onu gözdən itirdim.

Şiddətli küləyin qovduğu çəpəki yağış göydən sel kimi tökülürdü; yağış Vasilinın arxalığının dalındakı büzmələrdən axıb, arabadakı örtükdə əmələ gəlmiş bulanıq gölməçəyə tökülürdü. Yağışdan əvvəlcə yumrulanmış toz çarxların altında sıyıq palçığa çevrilirdi, araba az-az yırğalanmağa başlamışdı və təkərlərin gilli torpaqda açdığı izlə bulanıq sular axırdı. Şimşək ətrafı daha çox və daha solğun işıqlandırır, göy gurultusu yağışın ahəngdar şırıltısı içərisində artıq insanı bir o qədər də heyrətləndirmirdi.

Budur, yağış narın-narın səpələnməyə başladı; göydəki qara bulud parçalanıb dalğalı kiçik buludlara çevilməyə, günəşin çıxmalı

olduğu yer işıqlanmağa başladı və qara buludun ağa çalan boz rəngli kənarından mavi səmanın aydın bir hissəsi göründü. Bir dəqiqədən sonra günəşin ürək şüası yolda əmələ gəlmiş gölməçələrdə və yağışın yuduğu yaşıl otlar üzərində parlıyırdı. Qara bir bulud həmçinin göy qübbəsinin o biri tərəfini də zəhmlə bürüyürdüsə, bu, məni daha qorxutmurdu. Mən həyatda təsvirəgəlməz sevincli bir ümid hissi duyurdum ki, bu hiss varlığımdakı ağır qorxu hissini dərhal qovdu. Qəlbim tərəvətlənmiş və nəşələnmiş təbiət kimi gülümsəyirdi. Vasili şinelinin boyunluğunu saldı, furajkasını çıxarıb onu sildi; Volodya arabanın örtüyünü bir kənara tulladı; mən arabadan boylanaraq sərin və ətirli havanı acgözlüklə ciyərlərimə çəkdim. Yağış yuduqdan sonra par-par parıldayan və içinə çamadanlar yığılmış kareta qarşımızda yırğalanırdı; atların beli, quyruqları, yüyənlər, təkərlərin şinləri – hər şey yaş idi və lak çəkilmiş kimi günəşdə parlıyırdı. Yolun bir tərəfi – bəzi yerləri dayaz yarğanlarla kəsik-kəsik olmuş, göz işlədikcə uzanan payızlıq taxıl zəmisidi, zəminin yaş torpağı və zəmidə bitmiş yaşıl otlar parlıyırdı, zəmi qara bir xalı kimi ta üfüqə qədər uzanırdı; yolun o biri tərəfi fındıq və qaragilə ağacları basmış ağcaqovaq meşəsi idi.

Meşə, sanki, böyük bir səadət içərisində imiş kimi dayanıb tər-pən-mirdi. Yağış yumuş budaqlardan inşilki quru xəzəlin üstünə parlaq yağış damlları damcılayırdı. Kəkilli torağaylar şən səslə hər tərəfdən göyə ucalır, sonra sürətlə aşağı enirdilər; yaş kollar içərisində kiçik quşların səylə hərəkət etdikləri eşidilir və meşənin ortasından qu quşunun səsi aydın gəlirdi. Yaz tufanından sonra meşənin, qayın ağaclarının, bənövşələrin, çürümüş yarpaqların, quzu göbələləklərinin, qaragilə ağaclarının gözəl ətri insanı o qədər məst edirdi ki, mən arabada otura bilməyib, yerə sıçrayaraq kollara tərəf qaçdım və yağış damllarının üstümə tökülməsinə baxmayaraq, ağ çiçək açmış yaş qaragilə ağacının budaqlarını qırıb üzümə vurdum, onların gözəl ətrini məst oluncaya qədər qoxuladım. Uzunboğaz çəkmələrimə topa-topa palçıq yapışdığına, corablarımla isə çoxdan islandığına hətta əhəmiyyət vermədən palçıqın içərisilə karetanın pəncərəsinə tərəf qaçdım.

– Lyuboçka! Katenka! – deyər qışqırıb qaragilə ağacının bir neçə budağını onlara uzatdım.

– Bax, gör nə qəşəngdir!

Qızlar çıxışib ah çəkдилər; arabanın altında qalmayıım deyə Mimi qışqırdı ki, kənara çəkiliim.

– Sən bir iyələ, gör nə ətirlidir! – deyə mən qışqırdım.

III fəsil

YENİ BAXIŞ

Katenka arabada mənim yanımda əyləşmişdi və qəşəng başını aşağı salıb təkərlərin altından qaçan tozlu yola dalğın-dalğın baxırdı. Mən dinmədən ona baxır və onun kiçik çəhrayı üzündə birinci dəfə gördüyüm, böyüklərə məxsus kədərli ifadəyə təəccüb edirdim.

– Tezliklə Moskvaya çatacağıq, – dedim. – Səncə, Moskva necə şəhərdir?

– Bilmirəm, – deyə o, könülsüz cavab verdi.

– Hər halda, necə bilirsən, Serpuxovodan böyükdür, ya yox?

– Nə dedin?

– Heç bir şey.

İnstinktiv hissədən bir adam o birinin fikrindəkini duyur və bu hiss söhbətin əsasını təşkil edir; Katenka onun laqeydliyinin ürəyimə dəydiyini anladı: o, başını qaldıraraq mənə müraciətlə dedi:

– Atanız sizə deyibdirmi ki, biz nənənin yanında yaşayacağıq?

– Deyibdir; nənə istəyir ki, hamımız bir yerdə olaq.

– Hamımız bir yerdə yaşayacağıq?

– Aydındır ki, bir yerdə; yuxarı mərtəbənin bir tərəfində biz, o biri tərəfində isə siz olacaqsınız; atam fligeldə¹ olacaqdır, naharı isə aşağıda, hamımız bir yerdə nənənin yanında edəcəyik.

– Maman deyir ki, nənə çox tündməzac və hirslidir, elədirmi?

– Yox! Əvvəlcə adama elə gəlir. O, tündməzacdır, ancaq heç də hirsli deyildir; əksinə, çox mehriban və deyib-güləndir. Onun ad günündə necə bir bal verildiyini görsəydin.

– Hər halda, mən ondan qorxuram; Allah bilir, biz...

Katenka birdən-birə susub yenə də fikrə getdi.

– Nə dedin? – deyə mən nigarançılıqla soruşdum.

– Heç, elə-belə dedim.

– Yox, sən deyəsən “Allah bilir...” dedin.

¹ Fligel – əsas binanın yanında və ya həyətdə tikilmiş kiçik ev

– Sən dedin ki, nənə bal düzəltmişdi.
– Ancaq, təəssüf ki, siz olmadınız; qonaq çox idi, minə yaxın adam gəlmişdi, musiqi, generallar... mən də rəqs etdim... Katenka!
– deyə mən birdən-birə öz təsvirimi yarımçıq saxladım, – sən mənə qulaq asmırsan?

– Yox, qulaq asıram: sən dedin ki, rəqs etdim.

– Sən nə üçün bu qədər qəmginsən?

– Həmişə gülüb danışmaq olmaz ki.

– Yox, biz Moskvağa gedəndən bəri sən çox dəyişmişən. Doğrusunu de, – mən üzümü ona çevirib soruşdum, – sən niyə bu qədər qəribə olmusan?

– Mən qəribə olmuşam? – deyə Katenka mənim iradəmin onu maraqlandırdığını sübut edən bir vəcdlə cavab verdi. – Mən heç də qəribə deyiləm.

– Yox, sən artıq əvvəlki Katenka deyilsən, – deyə mən davam etdim, – əvvəllər aydın görünürdü ki, sən hər işdə bizimlə birsən, bizi öz qohumun hesab edirsən, biz səni necə seviriksə, sən də bizi eləcə sevirdin, indi isə çox ciddi olmusan, bizdən uzaq qaçırsan...

– Heç də yox...

Çoxdan bəri ürəyimdə saxladığım bir fikri dedikdə, həmişə göz-lərimdə əmələ gələn yaşlar axmazdan əvvəl burnumun azca gicişdiyini artıq hiss etdiyim üçün:

– Yox, sözümü ağzımda qoyma, – deyə onun sözünü kəsdim.

– Sən bizdən uzaq qaçırsan, yalnız Mimi ilə danışırısan, elə bil, bizi tanımaq istəmirsən.

Nə deyəcəyini bilmədikdə hər şeyi fatalistcəsinə bir zərurətlə izah etməyə adət etmiş Katenka:

– Axı insan həmişə bir cür qala bilməz: bir zaman dəyişmək də lazımdır, – deyə cavab verdi.

Yadımdadır, bir dəfə Katenka, onu “gic qız” adlandırmış Lyu-boçka ilə küsükdə belə cavab vermişdi: “Hamı ağıllı olmaz ki, gic də olmaq lazımdır” – lakin Katenkanın verdiyi: “bir zaman dəyişmək də lazımdır”, cavabı məni kifayətləndirmədiyindən sorğu-sualıma davam etdim:

– Axı bu nəyə lazımdır?

Katenka azca qızarıb Filippin kürəyinə diqqətlə baxaraq:

– Axı biz həmişə bir yerdə yaşamayacağıq, – deyə cavab verdi.
– Mənim anam sizin rəhmətlik ananızın yanında yaşaya bilərdi, çünki onlar dost idilər; deyildiyinə görə çox hirsli olan qrafinya ilə, Allah bilir, yola gedəcəklərimi? Bundan əlavə, hər halda, biz bir zaman ayrılmalıyıq. Siz varlısınız – sizin Petrovskoye kəndiniz var, biz isə yoxsuluq – anamın heç bir şeyi yoxdur.

“Siz varlısınız – biz isə yoxsuluq”. Bizimlə əlaqədar olan bu sözlər və məfhumlar mənə qeyri-adi dərəcədə qəribə göründü. Mənim o zamankı anlayışına görə yalnız dilənçilər və mujiklər yoxsul ola bilərdilər və mən bu yoxsulluq məfhumunu öz təsəvvürümdə qədd-qamətli qəşəng Katya ilə heç cürə yan-yanə qoya bilmirdim. Mənə elə gəlirdi ki, Mimi ilə Katenka bu vaxta qədər bizimlə yaşamışdılarsa, demək, həmişə də bizimlə yaşayacaqlar və biz bir-birimizin dərdinə qalacağıq. Başqa cür də ola bilməzdi. İndi isə başımda onların başqa bir vəziyyətdə olmalarına dair minlərlə yeni və aydın olmayan fikirlər doğduğu üçün bizim varlı, onların isə yoxsul olmalarından o qədər xəcalət çəkdim ki, qızardım və Katenkanın üzünə baxmağa cürətim çatmadı.

“Nə olsun ki, biz varlıyıq, onlar yoxsuldurlar? – düşündüm, – məgər buna görə ayrılıq zəruridir? Niyə biz var-dövlətimizi tən bölməyək?” Lakin Katenka ilə belə danışmağın yaramadığını anlayırdım və bu məntiqi düşüncələrin əksinə olan əməli bir instinkt onun haqlı və öz fikrimi ona şərh etməyin yersiz olduğunu artıq mənə deyirdi.

– Sən, doğrudanmı, bizim yanımızdan çıxıb gedəcəksən? – dedim.
– Biz bir-birimizdən ayrı necə yaşayacağıq?

– Çarə nədir, mənim özümün də ürəyim ağrıyır, lakin belə bir hadisə üz verərsə, mən nə edəcəyimi bilirəm...

Aktrisalığa getməyin onun həmişə sevimli arzusu olduğunu bildiyimdən tez dedim:

– Gedib aktrisa olacaqsan... bu, səfehlikdir!
– Yox, mən bunu kiçik ikən demişdim...
– Bəs onda nə edəcəksən?
– Gedib monastırda yaşayacağam, məxmər papaq, qara paltar geyib gəzəcəyəm.

Katenka ağıladı.

Oxucu, sizə də belə bir hadisə üz veribdirmi ki, həyatın müəyyən bir çağında dünyaya olan baxışınızın tamamilə dəyişdiyini birdən-birə

hiss edirsiniz, sanki, indiyə qədər gördüyünüz bütün şeylərin birdən-birə sizə hələ məlum olmayan başqa bir tərəfini görürsünüz? Bizim səyahətimiz zamanı varlığımızda ilk dəfə belə mənəvi bir dəyişiklik əmələ gəlmişdi ki, bu dəyişikliyi mən ilk gəncliyimin başlanğıcı hesab edirəm.

Mən birinci dəfə aydın olaraq, anladım ki, bu dünyada təkcə biz, yəni bizim ailəmiz yaşamır, bütün mənafelər bizim ətrafımızda dolanmır, bizimlə heç bir ümumi əlaqəsi olmayan, bizim qayğımıza qalmayan və hətta bizim varlığımız haqqında anlayışı belə olmayan insanların başqa bir həyatı da vardır. Şübhəsiz ki, mən bunu əvvəllər də də bilirdim, lakin indiki kimi dərk edib duymurdum.

Fikir əqidəyə yalnız məlum bir yolla, həmin bu əqidəni əldə etmək üçün başqa zəkaların keçdiyi yollardan çox vaxt gözlənilməz və xüsusi olan bir yolla çevrilir. Məni Katenkanın gələcək vəziyyəti üzərində düşünməyə məcbur etmiş söhbətimiz mənim üçün belə bir yol idi. Səfərimiz zamanı, hər bir evdə heç olmazsa bizim kimi bir ailənin yaşadığı kəndləri və şəhərləri, bir anlığa maraqla bizim minik arabalarımıza baxıb, sonra həmişəlik gözdən itən qadınları və uşaqları, Petrovskoye kəndində dükançıların, mujiklərin bizə təzim etməyə adət etdiklərini gördüyüm halda, indi nəinki salam verməyib, hətta bizə gözlərinin ucu ilə də baxmayan dükançıları və mujikləri gördükdə ağılıma birinci dəfə belə bir sual gəldi: “Onlar bizim qayğımıza zərrə qədər də qalmırlarsa, bəs onlar nə ilə məşğuldurlar?” Bu sualdan da başqa suallar doğurdu: onlar necə və nə ilə yaşayırlar, öz uşaqlarını necə tərbiyə edirlər, onları, oxutdururlarmı, oynamağa buraxırlarmı, onlara nə kimi cəzalar verirlər və sairə.

IV fəsil

MOSKVADA

Moskvaya gəlib çatdıqda şeylərə və şəxslərə olan dəyişikliyi və onlara münasibətimi daha çox hiss etməyə başladım.

Nənəmlə ilk görüşüm zamanı onun arıq, qırıxıq üzünü və sönük gözlərini gördükdə, ona bəslədiyim yaltaqcasına ehtiram və qorxu hissi çəkildi və mənim ona yazığım gəldi; nənəm üzünü Lyuboçkanın başına dayayıb, gözləri qarşısında sevimli qızının cənazəsi qoyulmuş

kimi hönkürtü ilə ağıladıqda isə qəlbindəki mərhəmət hissi də məhəbbətə çevrildi. Nənəm bizimlə görüşərkən onun kədərləndiyini görmək qəlbimi sıxırdı; mən dərk edirdim ki, biz öz-özlüyümüzdə nənəm üçün heç bir şey deyilik, biz onun üçün yalnız bir xatirə kimi əzizik, mən hiss edirdim ki, yanaqlarımı qərç etdiyi hər bir öpüşdə yalnız bir fikir vardı: o (yəni anam) yoxdur, o vəfat etmişdir, mən onu bir daha görməyəcəyəm!

Moskvada, demək olar ki, bizimlə qətiyyənlə məşğul olmayan, qara sürtük və frak geyib həmişə dalğın bir görünüşlə bizim yanımıza ancaq nahara gələn atam, köynəyinin çox uzun yaxalığı, xalası, kəndxudaları, pirkeşikləri, xırmana gəzintisi və ova getməsilə mənim gözümdən çox düşmüşdü. Nənəmin “dayı” deyə çağırdığı Karl İvanıçın insanda ehtiram doğuran və mənə tanış olan daz başına birdən-birə, Allah bilir nə üçünsə, tən ortadan nazikcə tağ ayrılmış sarı parik qoyması mənə o qədər qəribə və gülməli görünürdü ki, qabaqlarda bunu sezmədiyimə təəccüb etdim.

Qızlarla bizim aramızda da gözə görünməyən bir pərdə əmələ gəlmişdi; həm onların, həm də bizim özümüzün sirlərimiz vardı; sanki, onlar artıq uzadılmış tumanları ilə bizim qarşımızda, biz də üzəngili şalvarlarımızla onların qabağında lovğalanırdıq. Mimi isə Moskvaya gəldiyimizin birinci bazar günü saçına lent bağlayıb nahara elə təmtəraqlı bir paltarda gəldi ki, kənddə yaşamadığımız və indi hər şeyin başqa bir yolla gedəcəyini dərhal görmək olurdu.

V fəsil

BÖYÜK QARDAŞIM

Mən cəmisini bir il neçə ay Volodyadan kiçik idim; biz bir yerdə böyümüş, bir yerdə oxumuş və həmişə bir yerdə oynamışıq. Bizə böyük-kiçik fərqi qoyan yox idi, lakin elə haqqında danışdığım həmin vaxtlarda Volodyanın istər yaş, istər meyil və istedad etibarilə mənə yoldaş olmadığını anlamağa başladım. Mənə hətta elə gəlirdi ki, Volodya öz üstünlüyünü dərk edib, bununla lovğalanır. Bəlkə də, saxta olan belə bir əqidə Volodya ilə hər dəfə üz-üzə gələrkən əzab çəkən izzəti-nəfsimə toxunurdu. Volodya hər cəhətdən istər əyləncələri, istər təhsili, istər dalaşması, istərsə də özünü aparmağı

etibarilə məndən üstün idi və bütün bunlar məni ondan ayıraraq anlaşılmaz mənəvi iztirab çəkməyə məcbur edirdi. Volodya üçün birinci dəfə büzməli holland köynəyi tikildikdə, belə bir köynəyim olmadığı üçün çox pərt olduğumu açıq-açıqına desəydim, ürəyim sakit olardı və o, hər dəfə köynəyinin yaxalığını düzəldərkən bunu yalnız məni təhqir üçün etdiyini düşünməzdim. Mənə hər şeydən çox əzab verən bu idi ki, Volodya bəzən, mənə göründüyü kimi, məni anlasa da, bunu gizlətməyə çalışırdı.

Həmişə bir yerdə yaşayan adamlar: qardaşlar, dostlar, ər-arvad, ağa və nöker arasında, xüsusilə bu adamlar ürəklərini həmişə bir-birinə açmadıqda onların sezilməyən təbəssümündə, hərəkətində və ya baxışında təzahür edən o sirli və sözsüz münasibəti kim duymamışdır. Gözlerimiz qorxu və qətiyyətsizliklə bir-birinə sataşdıqda tək-cə bir baxışda – bir-birini başa düşmək – nə qədər deyilməmiş arzu, fikir və qorxu ifadə olunurdu! Lakin, bəlkə də, bu cəhətdən məni aldadan həddindən artıq həssaslığım və təhlil etməyə mail olduğum idi; bəlkə də, Volodya heç də mənim hiss etdiklərimi duymurdu. O, coşqun, ürəyiaçıq və öz əyləncələrində mütərəddid idi. Ən müxtəlif şeylərlə məşğul olarkən, bütün varlığı ilə bu şeylərə dalardı.

Bir də görürdün ki, meylini şəkillərə salırdı: özü şəkil çəkməyə başlayır, öz puluna şəkil alır, rəsm müəllimində, atamda, nənəmdə olan şəkilləri ona vermələrini xahiş edirdi; gah bütün evdən yığıb öz stoluna bəzədiyi şeylərə, gah da haradansa gizləncə tapıb gecəgündüz oxuduğu romanlara meyil salırdı... Onun bu meyli məni istər-istəməz özünə cəlb edirdi, lakin mən həddindən artıq məğrur olduğum üçün onun yolu ilə getmirdim, yeni bir yol seçmək üçünsə həddindən çox gənc və qeyri-müstəqil idim. Lakin aramızda baş verən dalaşmalar zamanı Volodyanın xüsusilə aydın nəzərə çarpan uğurlu, nəcib və yumşaq xasiyyətinə qibtə etdiyim qədər heç şeyə qibtə etmirdim. Mən onun yaxşı hərəkət etdiyini hiss edirdimsə də, onu təqlid edə bilmirdim.

Bir dəfə şeylərə onun ən coşqun meyil saldığı zaman mən onun stoluna yaxınlaşıb, bilmədən içi boş olan al-əlvən bir ətir şüşəsini sındırdım. Volodya içəri girib, onun stola düzdüyü cürbəcür bərbəzəkdəki simmetriyanı pozduğumu gördükdə:

– Mənim şeylərimə əl vurmağı səndən kim xahiş etmişdi? – dedi.
– Ətir şüşəsi haradadır? Onu mütləq sən...

– Bilmədim, əlimdən düşüb sındı; böyük bir iş olubmu?

Volodya sınımsız ətir şüşəsinin qırıqlarını bir-birinə calayıb, onlara ürəkəğrısı ilə baxaraq dedi:

– Xahiş edirəm, bir də mənim şeylərimə əl vurmağa cürət etməyəsən.

– Xahiş edirəm, əmr etməyəsən, – deyə cavab verdim. – Sındıranda nə olar? Daha danışmaq nəyə lazım?

Bunu deyib, əsla gülümsəmək istəmədiyim halda, gülümsədim.

– Bəlkə də, sənin üçün bunun əhəmiyyəti yoxdur, ancaq mənim üçün əhəmiyyəti var, – deyə Volodya çiyini çəkərək davam etdi (bu xasiyyət ona atamdan keçmişdi), – sındırmağı bəs deyil, hələ bil gülür də. Nə zəhlətökən uşaqsan!

– Mən uşağam, sən isə böyük də olsan, səfehşən.

Volodya məni yavaşcadan kənara itələyib dedi:

– Səninlə deyişmək niyyətində deyiləm, rədd ol.

– İtələmə!

– Rədd ol!

– Deyirəm ki, itələmə!

Volodya qolumdam yapışib, məni stoldan kənara itələmək istədi: lakin mən lap özümdən çıxmışdım: stolun ayağından dartıb, onu çevirdim. “Al payını!” – stolun üstündəki bütün çini və büllur bəzəklər cingilti ilə yerə töküldü.

Volodya yerə düşən şeyləri göydə tutmağa çalışaraq:

– Yaramaz uşaq!.. – deyə qışqırdı.

Otaqdan çıxarkən: “bizim aramızda daha hər şey qurtardı, – deyə fikirləşdim, – biz bir-birimizdən ömürlük küsdük”.

Axşama qədər bir-birimizi danışdırmadıq; mən özümü günahkar hiss etdiyimdən ona baxmağa qorxurdum və bütün günü heç bir şeylə məşğul ola bilmədim; Volodya isə, əksinə, dərslərini yaxşı oxuyur və həmişə olduğu kimi nahardan sonra qızlarla deyib-gülürdü.

Müəllim dərslərini qurtarar-qurtarmaz otaqdan çıxardım: qardaşım ilə tək qalmaqdan qorxur, sıxılır və xəcalət çəkirdim. Axşam tarix dərslərindən sonra dəftərlərimi götürüb qapıya tərəf getdim.

Volodyaya yaxınlaşıb onunla barışmaq istədiyimə baxmayaraq, onun yanından keçərkən özümü çəkib, üzümə hirsli bir ifadə verməyə çalışdım. Elə bu zaman Volodya başını qaldırdı və güclə sezi-lən mehriban-istehzal bir təbəssümlə düz gözlərimin içinə baxdı.

Nəzərlərimiz sataşdıqda onun məni başa düşdüyünü, mənim də onu başa düşdüyümü anladım, lakin qeyri-müəyyən bir hiss məni üzümü kənara çevirməyə məcbur etdi. Volodya ən sadə, zərrə qədər təkəbbürlü olmayan bir səsle dedi:

– Nikolenka, acıqlanma! Əgər sənın qəlbınə toxunmuşamsa, məni bağışla.

Bunu deyib əlini mənə uzatdı.

Sanki, nə isə bir şey birdən-birə içərimdə getdikcə yuxarı qalxıb sinəmi sıxmağa və nəfəsimi tutmağa başladı. Lakin bu vəziyyət ancaq bircə an davam etdi: gözlərim yaşardı və vəziyyətim yüngülləşdi.

Mən onun əlini sıxaraq dedim:

– Volo...dya, mən...ni... bağışla!..

Volodya dönüb, mənə baxdı, lakin elə baxdı ki, sanki, gözlərimin nə üçün yaşardığını heç cür anlamırdı.

VI fəsil

MAŞA

Əşyalara olan baxışında əmələ gəlmiş dəyişikliklərdən məni ən çox heyrətə gətirən bu idi ki, mən qarabaşlarımızdan birini daha qadın cinsindən olan nökr hesab etməyib, rahatlıq və xoşbəxtliyimin ondan müəyyən dərəcəyə qədər asılı ola biləcəyi bir qadın hesab etməyə başlamışdım.

Özümü xatırladığım zamandan bəri bizim evdə xidmət edən Maşanı da xatırlayıram və mənim ona olan baxışımı tamamilə dəyişdirmiş olan indicə sizə nağıl edəcəyim hadisəyə qədər mən ona heç bir zaman zərrə qədər də əhəmiyyət verməmişdim. Mən on dörd yaşında ikən Maşanın iyirmi beş yaşı var idi; o, çox qəşəng idi, lakin mən onu təsvir etməkdən çəkinirəm, qorxuram ki, ehtiraslı vaxtlarımda təsəvvürümdə yaşayan o başgicəlləndirici və aldadıcı surət yenidən xəyalımda canlansın. Səhv etməmək üçün ancaq bunu deyim ki, Maşa ağappaq, boylu-buxunlu bir qadın idi; mənim isə on dörd yaşım vardı.

Dərslərlərim əlimdə, döşəmə taxtalarının arasındakı ancaq bir yarığın üstü ilə addımlamağa çalışaraq, otağı gəzişməklə və ya

ağzıma gələn bir havanı mızıldamaqla, ya da mürəkkəbi stolun kənarına yaxmaqla, ya da ki, hansı bir kəlamı isə heç bir lüzum olmadan təkrar etməklə məşğul olduğum dəqiqədə, bir sözlə, aqlın işləməkdən boyun qaçırdığı və xəyalın üstün gələrək, təəssürat axtardığı dəqiqələrdən birində mən sinifdən çıxıb heç bir məqsədım olmadan pilləkənin meydançasına endim. Pilləkənin o birisi döngəsindən kimsə başmaqlarını sürüyə-sürüyə yuxarı çıxırdı. Məlumdur ki, mən gələn adamın kim olduğunu bilmək istədim, lakin addım səsləri birdən-birə kəsildi və: “Bəsdir dəcəllik etdiniz, Marya İvanovna gəlsə, yaxşı düşməz”, – deyə Maşanın səsinə eşitdim. “Gəlməz” – deyə pıçıldayan Volodyanın səsi gəldi və bundan sonra nə isə tərpəndi, elə bil, Volodya Maşanı tutub saxlamaq istəyirdi. “Əlinizi haraya soxursunuz? Utanmaz!” – Bunu deyib, Maşa qaça-qaça mənim yanımdan keçdi; ləçəyi yanına dartıldığı üçün onun ağ və dolğun boynu görünürdü.

Bu kəşfin məni nə qədər heyrətləndirdiyini ifadə edə bilmirəm, lakin çox çəkmədən bu heyrət hissini Volodyanın hərəkətinə rəğbət hissi əvəz etdi: indi məni onun hərəkəti deyil, belə bir hərəkətinin xoş olduğunu dərk etməsi təəccübləndirirdi. Mən biləixtiyar onu təqlid etmək istədim.

Bəzən mən heç bir məqsədım olmadan, saatlarla meydançada dayanıb yuxarıda baş verən ən kiçik həyəətə gərgin bir diqqətlə qulaq asırdım, lakin Volodya kimi hərəkət etməyi dünyada hər şeydən çox istəməyimə baxmayaraq, özümü heç bir zaman buna məcbur edə bilmirdim.

Bəzən qapının dalında gizlənərək, qarabaşlara məxsus otaqdan eşidilən hay-küyə ağır qibtə və qısqanclıq hissi ilə qulaq asırdım və başıma belə bir fikir gəldi ki, yuxarı qalxıb Volodya kimi Maşanı öpmək istəsəydim, mənim vəziyyətim necə olardı? Maşa məndən nə istədiyimi soruşsa idi, bu yastı burnum və dik qalxmış kəkilimlə ona nə deyərdim? Bəzən Maşanın Volodyaya belə dediyini eşidirdim: “Bu nə bələdir, başıma gəlib! Doğrudan da, mənə nə verib ala bilmirsiniz, gedin burdan, dəcəlin biri... Bəs niyə Nikolay Petroviç heç bir zaman buraya gəlib zarafat etmir...” Maşa bilmirdi ki, Nikolay Petroviç bu dəqiqədə pilləkənin altında əyləşmiş və dəcəl Volodyanın yerində olmaq üçün dünyada hər şeydən keçməyə hazırdır.

Mən anadangəlmə utancaq idim, lakin eybəcərliyimə olan inamım utancaqlığımı daha da artırırdı. Mənsə əminəm ki, insanın istiqamətinə heç bir şeyonun xarici görkəmi, həm də xarici görkəmindən daha çox onun öz çirkinlik və ya gözəlliyinə olan inamı qədər dərin təsir etmir.

Mən həddindən artıq xudpəsənd olduğum üçün öz vəziyyətimə alışa bilmirdim, üzümün hələ dəymədiyinə özünü inandıran tülkü kimi təskinlik tapır, yəni gözəl xarici görünüş nəticəsində əldə edilən bütün zövqlərə nifrət etməyə çalışırdım, halbuki Volodya gözümün qabağında öz gözəlliyindən istifadə edirdi və mən onun gözəlliyinə qəlbən qibtə edərək, məğrur bir tənhalıqdan zövq almaq üçün ağıl-
mın və xəyalımın bütün gücünü toplayırdım.

VII fəsil

QIRMA

– Pərvərdigara, barıt!.. – deyə həyəcədən az qala boğulan Mimi səsləndi. – Nə edirsiniz? Siz evi yandırmaq, hamımızı qırmaq istəyirsiniz...

Mimi təsvirəgəlməz möhkəm bir səbat ifadəsilə hamıya geri çəkilməyi əmr edib, iri və qəti addımlarla yerə səpələnmiş qırmaya yaxınlaşdı, gözlənilməz bir partlayışdan baş verə biləcək təhlükədən qorxmadan onu ayaqları ilə tapdalamağa başladı. Onun fikrincə, təhlükə artıq keçdikdə Mixeyi çağırıb bütün bu barıtı kənar bir yerə və ya daha yaxşısı suya tullamağı əmr etdikdən sonra çutqusunu qürurla silkələyərək, qonaq otağına yollandı. “Onlara əcəb yaxşı göz qoyurlar, heç söz ola bilməz!” – deyə o deyiniirdi.

Atam fligeldən gəldi və biz onunla birlikdə nənəmizin yanına gəldikdə Mimi artıq onun otağında, pəncərənin yanında əyləşmişdi və hansı bir sirlə rəsmi ifadə ilə əzəmlə qapının yanından qırağa baxırdı. Onun əlində bir neçə kağıza bükülmüş nə isə vardı. Mən başa düşdüm ki, bu qırmadır və artıq hər şey nənəyə məlumdur.

Mimidən başqa, qəzəbli və qızarmış üzündən bərk pərt olduğu görünən qarabaş Qaşa, gözləri və başı ilə sirlə və sakitləşdirici işarələr edərək, Qaşanı əbəs yerə sakitləşdirməyə çalışan çopur və alçaqboy həkim Blümental da nənəmin otağında idilər. Nənəm bir

qədər yanakı əyləşib, səyyah pasyansı¹ düzürdü ki, bu da həmişə onun pərt olduğuna dəlalət edirdi.

Atam onun əlini hörmətlə öpərək dedi:

– *Maman*, bu gün kefiniz necədir? Yaxşımı yatmışınız?

– Çox yaxşı, mənim əzizim, deyəsən, siz mənim həmişə tamamilə sağ-salamat olduğumu bilirsiniz, – deyə nənəm elə bir ahənglə cavab verdi ki, guya, atamın sualı ən yersiz və təhqiramiz bir sual imiş. Nənəm Qaşaya müraciət edərək: – Nə oldu, siz mənə təmiz yaylıq verəcəksinizmi? – deyə davam etdi.

Qaşa kreslosunun söykənəcəyinə qoyulmuş qar kimi ağappaq batist yaylığı göstərib:

– Mən ki sizə yaylıq verdim, – deyə cavab verdi.

– Əzizim, bu çirkli cındırı götürün, mənə təmiz bir yaylıq verin.

Qaşa şifonərə yanaşdı siyirməni çəkdi və sonra elə bərkdən itələdi ki, evdəki pəncərələrin şüşələri cingildədi. Nənəm hamımızı zəhmli nəzərlə süzdükdən sonra qarabaşın bütün hərəkətlərini diqqətlə izləməkdə davam etdi. Mənə göründüyü kimi, Qaşa eynilə həmin yaylığı ona verdikdə nənəm dedi:

– Əzizim, siz nə zaman mənim üçün tütün ovacaqsınız?

– Vaxtım olanda ovaram.

– Nə dediniz?

– Bu gün ovaram.

– Əzizim, bir halda ki, siz mənə xidmət etmək istəmirsiniz, bunu açıq deyin: mən sizi çoxdan buraxardım.

– Buraxırsınız buraxın, ağlamayacağam, – deyə qarabaş alçaqdan deyindi.

Bu zaman həkim Qaşaya göz vurmaq istədi, lakin o, həkimə elə qəzəbli və elə qəti nəzərlərlə baxdı ki, həkim dərhal gözlərini aşağı endirib, öz saatının kiçik açarı ilə məşğul oldu.

Qaşa deyinə-deyinə otaqdan çıxdıqda nənəm atama müraciətlə dedi:

– Görürsünüzmü, əzizim, gör mənim evimdə mənimlə necə danışırlar?

Görünür, nənəmin bu gözlənilməz rəftarından böyük bir çətinlik qarşısında qalmış atam dedi:

¹ *Pasyans* – kart düzmə (çox vaxt fəla baxmaq məqsədilə); *Səyyah pasyans* – pasyans oyununun əyləncəli bir növü.

– *Maman*, icazə verin, mən özüm sizin üçün tütün ovum.
– Yox, təşəkkür edirəm. Qaşa ona görə belə qabadır ki, mənim sevdiyim kimi, tütün ovmağı ondan başqa heç kəsin bacarmadığını bilir. Əzizim, bilirsiniz ki, – deyə nənəm bir dəqiqə susduqdan sonra davam etdi, – bu gün sizin uşaqlar az qalmışdı ki, evi yandır-sınlar?

Atam böyük bir maraqla nənəmə baxdı.

– Bəli, baxın onlar nə ilə oynayırlar. Ona göstərin, – deyə nənəm Mimiyə müraciət etdi.

Atam qırmanı ovcuna töküb, özünü gülümsəməkdən saxlaya bilmədi. O:

– *Maman*, bu ki qırmadır, – dedi, – bu əsla təhlükəli deyildir.

– Əzizim, mənə dərs verdiyiniz üçün sizə çox minnətdaram, ancaq mən həddindən artıq qocayam...

– Əsəblər, əsəblər! – deyə həkim pıçıldadı.

Bundan sonra atam dərhal bizə müraciət etdi:

– Bu qırmanı haradan almısınız? Siz nə cürətlə belə şeylərlə oynayıb dəcəllik edirsiniz?

Nənəm:

– Onlardan soruşmaq lazım deyil, onların lələsindən soruşmaq lazımdır ki, gözü haradadır? – dedikdə “lələ” sözünü xüsusi bir nifrətlə tələffüz etdi.

– Voldemar dedi ki, bu barıtı ona Karl İvaniç özü veribdir, – deyə Mimi tez səsləndi.

– Görürsünüzmü, necə yaxşı adamdır, – deyə nənəm davam etdi, bircə o, lələdir nədir bilmirəm, haradadır? Onu buraya göndərin.

Atam dedi:

– Mən ona icazə verdim ki, qonaq getsin.

– Doğru iş görməmişiniz; o həmişə burada olmalıdır. Uşaqlar mənim deyil, sizindir, mənim ixtiyarım yoxdur sizə məsləhət verim, çünki siz məndən ağıllısınız, – deyə nənəm davam etdi, – lakin mənə elə gəlir ki, onlara alman mujikindən lələ yox, quvernyor tutmaq vaxtı çatıbdir. Bəli, uşaqlara pis hərəkətlər və tirol mahnılarından başqa bir şey öyrətməyi bacarmayan səfeh bir mujik. Mən sizdən soruşuram, uşaqların tirol mahnıları oxuya bilmələri çoxmu vacibdir? Sözümlə budur ki, indi bu barədə heç kəs fikirləşmir və siz istədiyiniz kimi edə bilərsiniz.

“İndi” sözünün mənası bu idi ki, onların anası yoxdur və bu söz nənəmin qəlbində kədərli xatirələr doğurduğu üçün o, gözlərini üzərində portret olan tütün qabına dikib, fikrə getdi.

Atam tələsik dedi:

– *Maman*, mən bu barədə çoxdan fikirləşirdim və sizinlə məsləhətləşmək istəyirdim ki, görüm, indi biletlər üzrə onlara dərs verən *St.-Jerome*¹-ni çağırmaq-çağdırmayacaq?

Nənəm bir az əvvəlki narazı səs ilə yox, başqa bir səsle dedi:

– Dostum, lap yaxşı iş görmüş olarsınız. *St.-Jerome* hər halda, *gouverneur*²-dir ki, *des enfants de bonne maison*³ aparmağı bacarar, daha, sadəcə, mənin lələ deyil ki, uşaqları ancaq görməyə aparmağa yararır.

Atam dedi:

– Mən elə sabah onunla danışaram.

Doğrudan da, bu söhbətdən iki gün sonra Karl İvaniç öz yerini gənc və şıq bir fransıza verdi.

VIII fəsil

KARL İVANIÇIN BAŞINA GƏLƏNLƏR

Karl İvaniçin bizim evdən həmişəlik getməli olduğu gündən bir gün əvvəl, axşamdan çox keçmiş o, əynində tiftikli xalat və başında qırmızı fəs, çarpayının yanında dayanıb çamadanın üzərinə əylərək, şeylərini səliqə ilə çamadanı yığdı.

Karl İvaniç son zamanlar bizimlə olduqca soyuq rəftar edirdi, sanki, o bizimlə hər cür münasibətlərdən qaçırdı. Bax, indi də mən otağa girdikdə o, altdan-altdan məni süzüb, yenə də öz işinə davam etdi. Mən yatağıma uzandım, əvvəllər bu hərəkəti ciddi qadağan edən Karl İvaniç bu dəfə mənə bir söz demədi və onun bizi bir daha məzəmmət etməyəcəyi, bizi dayandırmayacağı, bir daha bizim işimizə qarışmayacağı fikri qarşıdakı ayrılığı dərhal mənə xatırlatdı. Onun bizi daha sevməməsindən kədərləndim və bu hissimi ona bildirmək istədim. Mən ona yaxınlaşaraq dedim:

¹ Sen-Jerom (*fran.*)

² Quvernyor (*fran.*)

³ Yaxşı ailədən olan uşaqlar (*fran.*)

– Karl İvaniç, icazə verin sizə kömək edim.

Karl İvaniç mənə baxdıqdan sonra yenə də üzünü çevirdi, lakin mənə saldığı öteri nəzərdə onun soyuqluğunu izah edən laqeydlik yox, səmimi, dərin bir kədər oxudum. Karl İvaniç ayağa qalxdı, qamətini düzəldib, dərindən ah çəkərək dedi:

– Allah hər şeyi görür, hər şeyi bilir və hər şey onun iradəsilədir. – Ürəkdən onun halına qaldığımı ifadə edən nəzərlərimi sezip:

– Bəli, Nikolenka, – deyə sözünə davam etdi, – lap uşaqılığımдан öləne qədər bədbəxt olmaq mənim alınma yazılıbdır. İnsanlara etdiyim yaxşılıq əvəzinə mən onlardan həmişə pislik görmüşəm, – o, göyü göstərərək dedi: – Mənim mükafatım burada deyil, ordadır. Siz mənim başıma gələnləri və həyatda nələr gördüyümü bilsəydiniz!.. Mən çəkməçi olmuşam, əsgər olmuşam, fərari olmuşam, fabrik sahibi olmuşam, müəllim olmuşam, indi isə bir heçəm və indi mən Allahın bəndəsinə, başımı girməyə bir yer yoxdur, – deyə o, sözünü qurtarıb, gözlərini yumaraq, öz kreslosuna əyləşdi.

Karl İvaniçin, qulaq asanlara əhəmiyyət verməyərək, ürək sözlərini özü üçün danışdığı o həssas ruhi vəziyyətdə olduğunu sezip, mən dinmədən və gözlərini onun mehriban üzündən çəkmədən çarpayıya oturdum.

– Siz uşaq deyilsiniz, siz anlaya bilərsiniz. Mən başıma gələnləri və bu həyatda gördüklərimi danışacağam. Uşaqlar, bir zaman gələr ki, sizi çox sevensən bu köhnə dostunuzu xatırlarsınız!..

Karl İvaniç yanındakı kiçik stola dirsəklənib, burunotunu burununa çəkdi və gözlərini göyə zilləyərək, adətən, bizə diktə etdiyi o xüsusi, boğazdangələn ahəngdar səsilə öz hekayətinə başladı:

– Mən hələ anam bətnində bədbəxt idim. *Das Unglück verfolgte mich schon im Scosse meiner Mutter*¹ təkrar edərək daha böyük bir hisslə danışdı.

Karl İvaniç başına gələnləri mənə eyni qaydada, eyni ifadələrlə və dəyişməyən bir ahənglə dəfələrlə danışdığı üçün onları kəlmə-bəkəlmə nağıl etmək ümidindəyəm: əlbəttə, dilinin düz olmamasını çıxmaq şərtilə ki, oxucular bunu birinci cümlədən anlaya bilərlər. Bunlar, doğrudanmı, onun başına gəlmişdi və ya bizim evdə təktənha yaşadığı zaman yaranmış və tez-tez təkrar etdiyi üçün özünün də inanmağa başladığı fantaziyanımmı məhsulu idi, ya da ki öz

¹ Bədbəxtlik məni hələ ana bətnində olandan izləyir (*alm.*)

həyatında həqiqətən baş vermiş hadisələri fantastik dəlillərləni bəzəyirdi – mən indiyə qədər bunu həll edə bilməmişəm. Bir tərəfdən o, başına gələnləri, sözlərinin doğru olmasının başlıca əlamətlərini təşkil edən, olduqca canlı hiss və metodik bir ardıcılıqla danışırdı ki, bunlara inanmamaq olmazdı; digər tərəfdən onun başına gələn əhvalatlarda həddindən çox şairanə gözəllik var idi; belə ki, məhz bu gözəllik insanda şübhə doğururdu.

“Mənim damarlarımda fon Zomerblat qraflarının nəcib qanı axmaqdadır! *În meinen Adern fliest das edle Blut der Grafen von Sommerblat!* Mən anamın toyundan altı həftə sonra anadan olmuşam. Mənim anamın əri (mən ona ata deyərdim) qraf Zomerblatın yanında icarədar idi. O, anamın rüsvayçılığını unuda bilmir və məni sevmirdi. Mənim Johann adlı kiçik qardaşım və iki bacım var idi; lakin mən öz ailəmdə, yad idim! *Ich war ein Fremder in meiner eigenen Familie*, Johann səfeh bir iş tutduqda atam deyərdi: “Bu körpə Karlın əlindən mənim bir dəqiqə də dincliyim olmayacaqdır!”, odur ki, məni danlar və cəza verərdilər. Bacıları bir-biri ilə danışıqda atam deyərdi: “Karl heç bir zaman sözbəxan uşaq olmayacaqdır!”, odur ki, məni danlar və cəza verərdilər. Məni tək-cə mehriban anam sevib oxşardı. O tez-tez mənə: “Karl, gəl mənim otağıma” – deyərdi və yavaşcadan məni öpərdi. Anam “Yazıq, yazıq Karl! – deyərdi, – səni heç kəs istəmir, lakin mən səni heç kəsə dəyişməyəm. Ananın səndən bircə xahişi var, – deyirdi, – yaxşı oxu, həmişə namuslu adam ol, onda Allah səni yadından çıxarmaz! *Trachte nur ein ehrlicher Deutscher zu werden, – sagte sie, – und der liebe Gott wird dich nicht verlassen*”¹. Odur ki, mən səy edirdim. Yaşım on dördü keçdikdə və mən keşişin yanına dualanmağa getmək iqtidarında olduqda anam atama dedi: “Qustav, Karl böyük oğlan olubdur, ona nə çarə qılaq?” Atam: “Bilmirəm”, – dedi. Belə olduqda anam: “Onu şəhərə, cənab Şultsun yanına aparacaq, qoy orada çəkməçilik öyrənsin!” – dedikdə atam: “Yaxşı”, und mein Vater sagte “gut” – deyə cavab verdi. Mən şəhərdə, ustanın yanında altı il yeddi ay qaldım, sahibkar mənim xatirimi istəyirdi. O dedi: “Karl yaxşı işçidir, tezliklə o, mənim *Geselle*² olacaqdır”. Ancaq...

¹ Anam deyərdi: yalnız namuslu alman olmaq lazımdır, onda mərhəmətli Allah səni darda qoymaz! (*alm.*)

² Usta şagirdi (*alm.*)

sən saydığını say, gör fələk nə sayır... 1796-cı ildə *Konskription*¹ təyin edildi və on səkkiz yaşından iyirmi bir yaşına qədər xidmət etməyi bacaranların hamısı şəhərə toplanmalı idilər.

Atamla qardaşım Johann şəhərə gəldilər və biz birlikdə *Loss*² atmağa getdik görək kim əsgər olacaq, kim əsgər olmayacaq, Johann pis nömrə çıxardı – o, əsgər olmalı idi, mən yaxşı nömrə çıxardım mən əsgər olmamalı idim. Belə olduqda atam dedi: “Mənim bir oğlum var idi, indi mən ondan ayrılımalıyam! *Ich hatte einen einzigen Sohn und von diesem muss ich mich trennen*”.

Mən atamın qolundan yapışıb dedim: “Atacan, niyə belə danışırsınız? Mənimlə gedək, sizə sözüm var”. Atam mənimlə getdi və biz meyxanada kiçik bir stolun dalında əyləşdik. Mən: “Bizə iki *Bierkug*³ verin”, – dedim və istədiyimi gətirdilər. Biz adama bir stəkan içdik, qardaşım Johann da içdi. Mən dedim:

– Atacan! Elə deməyin ki, “sizin bir oğlunuz var idi və indi ondan ayrılmalısınız”. Bunu eşitdikdə ürəyim yerindən qopmaq istəyir. Qardaşım Johann orduda xidmət etməyəcəkdir. Mən əsgər olacağam!.. Karl burada heç kəsə görə olmağı üçün əsgər də o olacaqdır.

Atam mənə:

– Karl İvaniç, siz namuslu adamsınız! – deyib, məni öpdü. – *Du bist ein braver Bursche!* – *Sagte mir mein Vater und kusste mich.*

Mən də əsgər oldum!

IX fəsil

KEÇƏN FƏSLİN ARDI

“Nikolenka, o zaman dəhşətli bir zaman idi, – deyə Karl İvaniç davam etdi, – onda Napoleon dövrü idi. O, Almaniyanı fəth etmək istəyirdi və biz öz vətənimizi son damla qanımıza qədər müdafiə edirdik! *Und wir vertheidigten unser Vaterland bis auf den Letzten Tropfen Blut.*

Mən Ülm ətrafında, Austerlits ətrafında oldum! Mən Vaqram ətrafında oldum! *Ich war bei Wagram!*”

¹ Rekrutluğa əsgər yığmaq (*alm.*)

² Püşk (*alm.*)

³ Bir parç pivə (*alm.*)

Mən ona təəccüblə baxaraq soruşdum:

– Doğrudanmı, siz də vuruşmusunuz? Doğrudanmı, siz də insanları öldürmüşünüz?

Karl İvaniç məni dərhal sakitləşdirdi.

“Bir dəfə bir fransız *Grenader*¹ özünükülərdən geri qalıb yerə yıxılmışdı. Mən əlimdə tüfəng yüyürüb, süngü ilə onu deşik-deşik etmək istədim, *aber der Franzose warf sein Gewehr und rief pardon*² və mən onu buraxdım.

Vaqram ətrafında Napoleon bizi bir adaya sıxışdırıb elə mühasirə etdi ki, xilas olmağa yer tapmadıq. Üç gün üç gecə yeməyimiz olmadı və biz dizə qədər suyun içərində qaldıq. Zalım Napoleon bizi nə əsir alır, nə də buraxırdı! *Und der Bosewicht Napoleon wollte uns nicht gefangen nehmen und auch nicht freilassen.*

Allaha şükür ki, dördüncü günü bizi əsir alıb qalaya apardılar. Mənim göy şalvarım, yaxşı mahuddan mundirim, on beş taler pulum və atamın bağışladığı gümüş bir saatım var idi. Fransız əsgər hamısını mənim əlimdən aldı. Xoşbəxtlikdən mənim üç qızıl onluğum var idi, anam bunları mənim alt köynəyimə tikmişdi, onları heç kəs tapmadı!

Qalada çox qalmaq istəmədiyimdən qaçmağı qərara aldım. Bir dəfə böyük bir bayram günü mənə nəzarət edən serjanta dedim: “Cənab serjant, bu gün böyük bayramdır, mən bu bayramı yad etmək istəyirəm. Buyurun, iki şüşə mader şerabı gətirin, birlikdə içək”. Serjant: “Yaxşı”, – dedi. Serjant maderi gətirdi və biz hərəməz bir qədər içdikdən sonra mən onun qolundan yapışıb dedim: “Cənab serjant, bəlkə, sizin ata-ananız vardır?..” O dedi: “Vardır, cənab Mauer...” Mən dedim: “Mənim ata-anam məni səkkiz ildir ki, görməmişlər, sağ olduğumu və ya sümüklərimin çoxdan nəm torpaq altında çürüdüyünü bilmirlər. Ah, cənab serjant! Mənim alt köynəyimdə iki qızıl onluq var, onları götürüb məni buraxın. Mənim xeyir-xahım olun, onda mənim anacığım sizin üçün bütün ömrü boyu qadیر Allaha dua edər”.

Serjant bir qədər mader içib dedi: “Cənab Mauer, mən sizi çox istəyirəm və sizə yazığım gəlir, lakin siz əsir, mənə əsgərəm!” Mən onun qolunu sıxıb dedim: “Cənab serjant!” *Ich druckte ihm die Hand und sagte: “Herr Sergeant!”*

¹ *Grenader* – bombaçı əsgər (alm.)

² Fransız silahını atıb məndən üzr istədi (alm.)

Bunu eşitdikdə serjant dedi: “Siz kasıb adamsınız, odur ki, pulunuzu götürməyəcəyəm, ancaq sizə kömək edəyəm. Mən yatmağa getdikdə əsgərlərə bir vedrə araq alın, onlar içib yatacaqlar. Mən sizə baxmayacağam”.

O, mehriban bir adam idi. Mən bir vedrə araq aldım və əsgərlər sərxoş olduqda uzunboğaz çəkmələrimi ayaqlarıma çəkdim, köhnə şinelimi geyib yavaşca qapıdan çıxdım. Mən torpaq səngərə gəlib tullanmaq istədim, ancaq orada su vardı və mən axırını paltarımı korlamaq istəmədim: *darvazaya tərəf* getdim.

Keşikçi əlində *tüfəng auf und ab*¹ gəzinib mənə baxırdı. “*Qui vive?*” – *sagte er auf einmal*² mən dinmirdim. “*Qui vive?*” – *sagte er zum weiten Mal*³ mən yenə də dinmirdim. “*Qui vive?*” – *sagte er zum dritten Mal*⁴ və mən qaçdım. Mən suya atıldım, o biri tərəfə çıxdım və götürüldüm. *Ich sprang in’s Wasser, kletterte auf die andere Seite und machte mich aus dem Staube.*

Mən bütün gecəni qaçdım, lakin səhər açıldıqda mənə tanıya-çaqlarından qorxub, hündür çovdar içərisində gizləndim. Orada diz çöküb, qollarımı döşümdə çarpazlayaraq, öz xilasım üçün göylərin atasına təşəkkür etdikdən sonra sakit bir hisslə yuxuya getdim. *Ich danke dem allmächtigen Gott für seine Barmherzigkeit und mit beruhigtem Gefühl schlief ich ein.*

Mən axşam yuxudan oyanıb yoluma davam etdim. Birdən iki kəhər at qoşulmuş üstüörtülü böyük bir alman arabası gəlib mənə çatdı. Arabada yaxşı geyinmiş bir şəxs əyləşib, çubuq çəkir və mənə baxırdı. Mən yavaş-yavaş gedirdim ki, araba ötüb-keçsin, lakin mən yavaş getdikcə araba da yavaş gedirdi. Mən tez-tez getdim, araba da sürətlə getdi və arabadakı şəxs mənə baxırdı; mən yolda əyləşdim; arabadakı şəxs də atları saxlayıb mənə baxdı. O dedi: “Cavan oğlan, belə gec haraya gedirsən?” Mən dedim: “Frankfurta gedirəm”. “Arabaya əyləşin, mən sizi apararam... Bəs niyə heç bir şeyiniz yoxdur, saqqalınız qırılmayıbdır, paltarınız palçıqlıdır?” – deyə o, mən arabaya əyləşdikdə soruşdu. Mən: “Yoxsul bir adamam, – dedim, – harada olursa olsun, fabrikdə işə girmək istəyirəm, paltarım işə

¹ İrəli və geri (*alm.*)

² “*Gələn kimdir?*” (*fran.*) – deyə o, birdən-birə soruşdu (*alm.*)

³ “*Gələn kimdir?*” (*fran.*) – deyə o, ikinci dəfə soruşdu (*alm.*)

⁴ “*Gələn kimdir?*” (*fran.*) – deyə o, üçüncü dəfə soruşdu (*alm.*)

ona görə pəlçıqlıdır ki, yolda yıxılmışam”. O dedi: “Cavan oğlan, siz düz demirsiniz, indi yol qurudur”.

Mən də dinmədim.

Bu mehriban adam dedi:

– Bütün həqiqəti mənə danışın, siz kimsiniz və haradan gəlinirsiniz? Sizin üzünüz mənim xoşuma gəldi və siz namuslu adam olsanız, mən sizə kömək edəyəm.

Mən hər şeyi ona danışdım. O dedi: “Yaxşı, cavan oğlan, gedək mənim kəndir fabrikiyə. Mən sizə iş, paltar, pul verərəm və siz mənim yanımda qalarsınız!”

Mən “Yaxşı” – dedim.

Biz kəndir fabrikiyə gəldik, bu mehriban adam arvadına dedi: “Bu cavan oğlan öz vətəni uğrunda vuruşmuş və əsirlikdən qaçmışdır; onun nə evi, nə paltarı, nə də çörəyi var. O, mənim yanımda qalacaqdır. Ona təmiz alt paltar verin və qarnını doyuzdurun!”

Mən il yanım kəndir fabrikində qaldım, sahibkarım məni o qədər sevirdi ki, buraxmaq istəmirdi. Güzəranım yaxşı keçirdi. O zaman mən gözəl bir kişi idim, gənc idim, hündür boyum, mavi gözlərim, dümdüz burnum vardı... və madame L... (mən onun adını sizə deyə bilmərəm), mənim sahibkarımın arvadı cavan və qəşəng bir xanım idi. O, mənə vuruldu.

O, məni gördükdə dedi: “Cənab Mauer, ananız sizi necə çağırır?” Mən: “*Karlchen*”¹ – dedim. Belə olduqda o dedi: “*Karlchen!* Mənim yanımda əyləşin”. Mən onun yanında oturduqda: “*Karlchen!* Məni öpün” – dedi. Mən onu öpdükdə o: “*Karlchen!* Mən sizi o qədər sevirəm ki, daha dözə bilmirəm”, – dedi və bütün bədənini əsdi.

Bura çatdıqda Karl İvaniç sözünə uzun müddət ara verdi və mehriban mavi gözlərini qaldıraraq, başını yavaşca yırğalayıb, elə gülümsəməyə başladı ki, insanlar yalnız xoş xatirələrin təsiri ilə belə gülümsəyirlər.

“Bəli, – deyə o, kresloda yerini rahatlayıb, xalatına bürünərək yenə də sözə başladı, – mən həyatımda çoxlu həm yaxşı, həm də pis işlər görmüşəm; – çarpayısının başından asılan İsanın parça üzərində tikilmiş təsvirini göstərərək dedi: – Bax, mənim şahidim budur, heç kəs deyə bilməz ki, Karl İvaniç şərəfsiz adam olubdur! Cənab L-nin mənə etdiyi yaxşılığın əvəzinə çirkin bir minnətdarlıq etmək istəmədim, buna

¹ Karluşa (*alm.*)

görə də onun yanından qaçmağı qərara aldım, axşamüstü hamı yatağa getdikdə öz sahibkarıma bir məktub yazıb, onu otağımda stolun üstünə qoydum, paltarımı və üç taler pul götürüb, yavaşca küçəyə çıxdım, heç kəs məni görmədi və mən yol ilə getdim”.

X fəsil

ARDI

“Mən anamı doqquz il idi görməmişdim və bilmirdim ki, o, sağdır, ya onun sümükləri artıq nəm torpaq altında çürüyüb. Mən öz vətənimə getdim. Gəlib səhərə çatdıqda qraf Zomerblatın yanında icarədarlıq edən Qustav Mauerin harada yaşadığını soruşdum. Mənə dedilər ki: “Qraf Zomerblat vəfat edibdir və Qustav Mauer indi böyük küçədə yaşayır və onun likör dükanı vardır”. Fabrik sahibkarının mənə bağışlamış olduğu təzə jiletimi, qəşəng sürtükümü geyindim, saçlarımı yaxşıca darayıb, atamın likör dükanına getdim. Bacım Mariechen skamyada oturmuşdu və mənə nə lazım olduğunu soruşdu. Mən: “Bir qədər likör içmək olarmı?” – dedikdə, bacım: “*Vater!*¹ bu cavan bir qədər likör istəyir” – dedi. Atam: “Cavan oğlana bir qədər likör ver”, – dedi. Mən kiçik bir stolun yanında əyləşib bir qədər likörümü içir, çubuq çəkir və atama, *Mariechen*-ə, habelə dükana giren *Johann*-a baxırdım. Söhbət əsnasında atam mənə dedi: “Cavan oğlan, siz, yəqin ki, indi bizim ordumuzun harada dayandığını bilirsiniz”. Mən dedim: “Mən özüm ordudan gəlirəm və o, *Wien*² yaxınlığında dayanmışdır”. Atam dedi: “Bizim oğlumuz əsgər idi, indi doqquz ildir ki, bizə məktub yazmamışdır və biz bilmirik o sağdır, yoxsa ölübdür. Mənim arvadım onun üçün həmişə göz yaş axıdır...” Mən öz çubuğumu çəkə-çəkə dedim: “Sizin oğlunuzun adı nədir və o, harada xidmət edir? Bəlkə, mən onu tanıyıram...” Atam dedi: “Onun adı Karl Mayer idi, o, Avstriya nişançı ordusunda xidmət edirdi”. Bacım Mariechen dedi: “O, sizin kimi hündürboy və gözəl bir kişidir”. “Mən sizin Karlı tanıyıram” – dedim. “*Amalia!* – *sagte auf einmal mein Vater*³ – buraya gəl, burada bir cavan oğlan var, o,

¹ Ata (*alm.*)

² Vyana

³ “*Amaliya!*” – deyə atam birdən səsləndi (*alm.*)

bizim Karlı tanıyır". Mənim əziz anam dal qapıdan çıxdı. Mən onu dərhal tanıdım. O: "Siz bizim Karlı tanıyırsız?", – dedi, mənə baxdı və bənizi qaçmış halda tit-rə...dil.. "Bəli, mən onu görmüşəm", – dedim və gözlerimi qaldırıb anama baxmağa cəsarətim çatmadı; ürəyim yerindən çıxmaq istəyirdi. Anam dedi: "Mənim Karım sağdır, Allaha şükür. Mənim əziz Karım haradadır? Ona, sevimli oğluma bir daha baxsaydım, sakitcə ölərdim, lakin Allah bunu istəmir", – bunu deyib, ağladı... Mən dözə bilmədim... "Anacan, sizin Karınız mənəm!" – dedim. O mənim qucağıma yıxıldı..."

Karl İvaniç gözlerini yumdu, onun dodaqları əsdi. O, bir qədər sakitləşdikdən sonra yanaqlarından axan iri yaş damlalarını silərək: "Mutter, – sagte ich, – ich bin ihr Sohn, ish bin ihr Karl! und sie stürzte mir in die Arme"¹, – deyə təkrar etdi.

"Lakin Allah istəmirmiş ki, mən öz vətənimdə yaşayıb ölüm. Mənim alınma bədbəxtlik yazılıbmış! *Das Unglück verfolgte mich überall!*"² " mən öz vətənimdə ancaq üç ay yaşadım.

Bazar günlərindən birində qəhvəxanaya gəlib bir parç pivə aldım, çubuğumu çəkib öz tanışım *Politik*-dən, imperator Fransdan, Napoleondan, müharibədən söhbət edirdik və hər kəs öz rəyini deyirdi. Bizim yanımızda boz *Überrock*³ geyinmiş, naməlum bir cənab əyləşib qəhvə içir, çubuq çəkir, bizimlə bir kəlmə də olsun danışmırdı.

*Er rauchte sein Pfeifchen und schwieg still. Nachtwachter*⁴: "Saat ondur" – deyə qışqırıqda mən şlyapamı götürdüm, pivənin pulunu verib evə getdim. Gecəyarısı kimsə qapımı döydü. Mən yuxudan oyanıb dedim: "Kimdir?" – "Macht auf!"⁵ – "Kim olduğunuzu deyin, qapını açın", – dedim. *Ich sagte: "Sagt, wer ihr seid, und ich werde aufmachen"*. Qapının dalından dedilər: "Macht auf im Namen des Gesetzes"⁶ Mən də qapını açdım. İki əsgər əlində tüfəng qapının dalında dayanmışdı və qəhvəxanada bizim yanımızda əyləşmiş əynində boz *Überrock* olan naməlum adam içəri girdi. O, casus imiş! *Er war ein Spion!.. Casus: "Mənimlə gedək!"*

¹ Mən: "Anacan! – dedim, – mən sizin oğlunuzam, sizin Karınız mənəm!" O, mənim ağışuma atıldı (*alm.*)

² Bədbəxtlik məni hər yerdə izləyirdi!.. (*alm.*)

³ Sürtük (*alm.*)

⁴ Axşam gözətçisi (*alm.*)

⁵ Qapını açın! (*alm.*)

⁶ Qanun naminə açın! (*alm.*)

– dedi. Mən: “Yaxşı”, – dedim... Mən uzunboğaz çəkmələrimi, *und Pantolon*¹ geydim, aşırımamı salıb otaqda gəzinirdim. Ürəyim coşmuşdu: “O alçaqdır!” – dedim. Bu zaman qılıncımın asılmış olduğu divara yaxınlaşıb, birdən onu götürərək dedim: “Sən casussan, özünü müdafiə et! *Du bist ein Spion, verteidige dich!*” *Ich gab ein Hieb*² sağa, *ein Hieb* sola və bir dənə də başına vurdum. Casus yığıldı! Mən çamadanımı və pulumu götürüb, pəncərədən küçəyə tullandım. *Ich nahm meinen Mantelsack und Beutel und sprang zum Fenster hinaus. Ich kam nach Ems*³ orada general Sazinlə tanış oldum. Mən onun xoşuna gəldim, o, səfirin vasitəsilə pasport alıb, məni Rusiyaya uşaqlarına müəllim apardı. General Sazin vəfat etdikdə sizin ananız məni öz yanına çağırdı. O dedi: “Karl İvanıç! Öz uşaqlarımı sizin ixtiyarınıza verirəm, onları sevin, mən də sizi heç bir zaman unutmaram, qocalığınızı təmin edərdəm”. İndi ananız olmadığı üçün hər şey unudulmuşdur. İyirmi il xidmətin əvəzinə, indi mən, qoca yaşlarımda küçələrə gedib, bir tikə boyat çörək axtarmalıyam... “Allah hər şeyi görür, hər şeyi bilir, hər şey onun müqəddəs iradəsindən asılıdır, uşaqlar, ancaq mənim sizə yazığım gəlir!” – deyər Karl İvanıç sözünü qurtarıb, mənim əlimdən tutdu və özünə tərəf çəkərək başımdan öpdü.

XI fəsil

BİR

Ananın ilindən sonra nənəm onu sarsıtмыш kədərdən bir qədər özünə gəldi və qonaqları, xüsusilə bizim yaşlılarımızı hərdənbir qəbul etməyə başladı.

Lyuboçkanın anadan olduğu gündə, dekabrın 13-də knyaginya Kornakova öz qızları, xanım Valaxina ilə qızı Soneçka, İlenka Qrap və İvenlərin iki kiçik qardaşı nahardan əvvəl bizə gəldilər.

Qonaqların yığışmış olduğu aşağı mərtəbədən gələn danışiq və gülüş səslərini, ora-bura qaçanların ayaq tappılıtlarını artıq eşidirdik. Lakin səhər dərsi qurtarmayınca biz qonaqlara qoşula bilməzdik.

¹ Şalvarımı (*alm.*)

² Mən bir zərbə endirdim (*alm.*)

³ Mən Ems-ə gəldim (*alm.*)

Sinifdən asılmış cədvəldə bunlar yazılmışdı: *Lundi, de 2 a 3: Maitre d'Histoire et de Geographic*¹ bax biz həmin bu *Maitre d'Histoire*-ni gözləyib, dərsi qurtarmazdan əvvəl ona qulaq asmalı və onu yola salmalı idik. Saat üçə artıq iyirmi dəqiqə işləmişdi, tarix müəlliminədən isə hələ də bir xəbər-ətər yox idi, o, hətta küçədə də görünmürdü; o, bu küçədən gəlib-keçməli idi, mən bu küçəyə onu heç bir zaman görməmək kimi şiddətli bir arzu ilə baxırdım.

Volodya, Smaraqdovun kitabından dərs hazırlayırdı. O, bir dəqiqəliyə kitabdan ayrılıb dedi:

– Deyəsən, Lebedev bu gün gəlməyəcəkdir.

– Allah eləsin, Allah eləsin... Yoxsa mən heç bir şey bilmirəm...

Ancaq deyəsən, odur gəlir, – deyə mən kədərli bir səsə əlavə etdim.

Volodya ayağa qalxıb pəncərəyə yaxınlaşdı və:

– Yox, o deyildir, başqa bir oğlandır, – dedi, – üçün yarisına qədər gözləyək, – deyə Volodya gərnəşərək və eyni zamanda adəti üzrə dərsdən bir dəqiqəlik dincələrkən etdiyi kimi, təpəsini qaşıyaraq əlavə etdi. – Əgər üçün yarisında da gəlməzsə, onda *St.-Jerome*-yə demək olar ki, dəftərləri yığıdırısın.

Mən də gərnəşərək və iki əlimlə tutmuş olduğum Kaydanovun kitabını başımın üstündə silkələyərək dedim:

– Onun da hə-və-si var gəlməyə.

Bekarçılıqdan kitabda dərs verilən yeri açıb oxumağa başladım. Dərsimiz çox və çətin idi, mən heç bir şey bilmirdim və götürdüm ki, oxuduğum dərsdən beynimdə heç bir şey qalmayacaqdır, həm də elə əsəbi bir vəziyyətdə idim ki, belə bir vəziyyətdə insanın fikirləri bir şey üzərində durub qalmaqdan imtina edir.

Mənimçün həmişə ən danxdırıcı və ən ağır görünən tarix dərsinə görə keçən dəfə Lebedev məndən *St.-Jerome*-yə şikayət etmişdi və qiymət dəftərində mənə iki yazmışdı ki, bu da çox pis hesab olunurdu. *St.-Jerome* hələ onda mənə demişdi ki, gələn dərsdə üçdən az qiymət alsam, ciddi surətdə cəzalandırılacağam. İndi qarşıda həmin dərs dururdu və etiraf edirəm ki, mən qorxurdum.

Mənə tanış olmayan dərsi böyük bir şövqlə oxuyurdum ki, qabaq otaqda çıxarılan qaloşların səsi məni birdən-birə heyrtə gətirdi. Mən başımı qaldırıb baxmağa macal tapmamışdım ki, çopur və ürəyimi bulandıran bir sifət və əyninə üstündə müəllimlik nişanı

¹ Bazar ertəsi, 2-dən 3-ə qədər, tarix və coğrafiya müəllimi (*fran.*)

olan, düymələri bağlı göy frak geymiş müəllimin mənə həddindən artıq tanış, eybəcər fiqurası qapının ağzında göründü.

Müəllim papağını yavaşca pəncərəyə, dəftərləri stolun üstünə qoydu, frakın ətəklərini hər iki əlilə qaldırıb (guya, bu çox vacib iş imiş) ovurdlarını şişirdərək öz yerində əyləşdi. O, tərləmiş əllərini bir-birinə sürterek dedi:

– Hə, ağalar, əvvəlcə keçən dərsdə dediklərimizi təkrar edək, sonra isə mən sizi orta əsrlərdə baş vermiş qalan əhvalatlarla tanış etməyə çalışsaram.

Bu, o demək idi ki, dərsinizi danışın.

Volodya dərşini yaxşı bilən adamlara məxsus bir sərbəstlik və inamla müəllimə cavab verən zaman mən heç bir məqsədim olmaddan sinifdən çıxıb pilləkənin yanına gəldim və aşağı getməyə ixtiyarım olmadığı halda, gözümü açıqda özümü meydançada gördüm. Mən bunu heç sezməmişdim. Lakin müşahidə apardığım həmişəki yerimə təzəcə çatmışdım ki, mənim fəlakətlərimin daimi baskarı olan Mimi birdən-birə qapıdan çıxıb mənimlə üz-üzə gəldi. O, mənə zəhmli nəzərlə baxıb: “Siz buradasınız?” – dedikdən sonra qarabaşlara məxsus otağa, sonra da mənə nəzər saldı.

Həm sinifdən çıxdığım, həm də icazə verilməyən bir yerdə olduğum üçün özümü çox müqəssir hiss etdim, buna görə də dinmədim və başımı aşağı salaraq qəlbimdə peşmanlığın ən təsirli bir ifadəsini duydum.

Mimi dedi:

– Yox, buna heç bir ad vermək olmaz! Siz burada neyləyirsiniz? – Mən dinmədim. – Yox, bu, belə qalmaqacaqdır, – deyə Mimi barmaqları ilə pilləkənin sürahisini taqqıldadıb təkrar etdi, – mən hamısını qrafinyaya deyəcəyəm.

Mən sinifə qayıtdıqda artıq saat üçə beş dəqiqə qalmışdı. Müəllim mənim sinifdən getdiyimi və sinifə qayıtmadığımı, sanki, sezmədən, gələn dərş Volodyaya izah edirdi. O, dərş sərğ edib qurtararaq dəftərləri yığmağa başladıqda və Volodya bilet gətirmək üçün o birisi otağa getdikdə başıma belə bir fərəhli fikir gəldi ki, hər şey qurtarmışdır və məni yaddan çıxaracaqlar.

Lakin müəllim birdən-birə, zalımlara məxsus bir təbəssümlə əllərini bir-birinə sürte-sürtə mənə müraciət etdi:

– Ümidvaram ki, dərşinizi öyrənmişiniz.

– Öyrənmişəm, – deyə mən cavab verdim.

Müəllim stulda yırgalanaraq və fikrə gedib, gözlərini yerə dikmiş halda dedi:

– Zəhmət çəkib müqəddəs Lüdovikin xaç yürüşü haqqında bir şey söyləyin. – O, qaşlarını dartıb, barmağı ilə mürəkkəbqabını göstərərək dedi: – Əvvəlcə siz mənə Fransa kralını əlinə xaç almağa məcbur edən səbəblərdən danışın, sonra bu yürüşün ümumi xarakterik cəhətlərini izah edin, – deyə müəllim əlavə etdi və biləyi elə bir hərəkətlə tərpendi ki, guya, nəyi isə tutmaq istəyirdi, – sonra da, bu yürüşün, ümumiyyətlə, Avropa dövlətlərinə təsirindən danışın, – deyə o, dəftərləri götürüb stolun sol tərəfinə çırpdı, – xüsusilə Fransa krallığına olan təsirindən, – dedi və dəftərləri stolun sağ tərəfinə vurub, başını sağa əyərək sözünü qurtardı.

Mən bir neçə dəfə udqunub öskürdüm və başımı yana əyərək dinmədim. Bundan sonra stolun üstündəki lələyi (qələmi) götürüb onu yolmağa başladım və yenə də dinmədim.

Müəllim əlini uzadaraq dedi:

– Lələyi bəri verin. Lazım olar. Hə.

– Lüdo... kar... Müqəddəs Lüdovik... mehriban və ağıllı ... bir... bir... çar idi...

– Kim idi?

– Çar. Yerusəlimə getmək fikrinə düşdü və hakimiyyəti öz anasına tapşırıdı.

– Anasının adı nə idi?

– B... b... lanka.

– Necə? Bulanka?

Mən dodaqucu xəcalətlə gülümsədim.

Müəllim istehzal bir təbəssümlə dedi:

– Hə, daha nə bilirsiniz?

İş işdən keçmişdi, mən öskürüb, ağılıma gələn hər cür yalanı danışmağa başladım. Müəllim mənim əlimdən aldığı lələklə stolun üstünün tozunu silir və gözlərini qulağıma zilləyərək öz-özünə deyirdi: “Yaxşı, çox yaxşı”. Mən hiss edirdim ki, heç bir şey bilmirəm, heç də lazım olduğu kimi danışmıram. Müəllimin məni dayandırıb səhvimi düzəltməməsi isə qəlbimi olduqca ağrıdırdı.

– O, nə üçün Yerusəlimə getmək fikrinə düşmüşdü? – deyə müəllim soruşdu.

– Ona görə ki... ondan ötrü ki ... bu səbəbə görə ki ...

Mən tamamilə çaşmış qaldım, daha bir kəlmə də demədim və hiss etdim ki, bu zalım müəllim düz bir il sussa da və sualedici nəzərlərlə mənə baxsa da, mən daha bir səs belə çıxarmaq iqtidarında olmayacağam. Müəllim bir neçə dəqiqə mənə baxdıqdan sonra birdən-birə üzünə dərin bir kədər ifadəsi verərək, bu vaxt içəri girən Volodyaya mütəəssir bir səslə dedi:

– Zəhmət çəkin, dəftəri mənə verin, qiymət qoyum.

Volodya dəftəri ona verdi və bileti yavaşca dəftərin yanına qoydu. Müəllim dəftəri açdı, lələyi ehtiyatla mürəkkəbə batırıb, qiymət və tərbiyə bölməsində Volodyaya gözəl bir xətlə “beş” yazdı. Bundan sonra lələyi mənim qiymətlərimin yazıldığı bölmənin üzərində saxlayıb mənə baxdı, lələkdəki mürəkkəbi silkləyib fikrə getdi.

Birdən onun əli güclə sezilən bir hərəkət etdi və qiymət bölgəsində gözəl xətlə yazılmış “bir” və nöqtə göründü; əli bir də hərəkət etdikdə, tərbiyə bölməsində ikinci “bir” və nöqtə əmələ gəldi.

Müəllim qiymət dəftərini səliqə ilə büküb yerindən qalxdı, mənim məyusluq, yalvarış və məzəmmət ifadə edən nəzərlərimi sezirmiş kimi, qapıya yaxınlaşdı.

Mən:

– Mixail Larionç! – dedim.

Müəllim mənim nə demək istədiyimi başa düşərək:

– Yox, – deyə cavab verdi, – belə oxumaq olmaz. Mən müftə pul almaq istəmirəm.

Müəllim qaloşlarını, qaba yun parçadan olan şinelini geyib, şarfinı böyük bir səliqə ilə boynuna sandı. Sanki, mənə üz verən hadi-sədən sonra başqa bir şeyin qeydinə qalmaq olarmış? Lələyin bircə hərəkəti onun üçün bir şey olmadığı halda, mənim üçün çox böyük bir fəlakət idi.

St.-Jerome içəri girərək soruşdu:

– Dərs qurtardımı?

– Bəli.

– Müəllim sizdən razıdırımı?

Volodya dedi:

– Bəli.

– Neçə almısınız?

– Beş.

– Bəs *Nicolas*?¹

Mən dinmədim. Volodya dedi:

– Deyəsən, dörd.

Volodya anlayırdı ki, heç olmazsa bugünlük məni xilas etmək lazımdır. Qoy mənə cəza versinlər, ancaq bu gün yox, çünki bu gün qonaqlarımız vardır.

– *Voyons, messieurs!*² (hər sözün başına *voyons* qoymaq *St.-Jerome*-nin adəti idi) *faites votre toilette et descendons*³.

XII fəsil

KİÇİK AÇAR

Aşağı enib qonaqlarla təzəcə görüşmüşdük ki, bizi süfrə başına çağırıdılar. Atamın kefi çox kök idi (O, bu gün qumarda uduşmuşdu), o, Lyuboçkaya bahalı gümüş serviz bağışlamışdı və nahar zamanı yadına düşdü ki, fligeldə Lyuboçka üçün hazırlanmış bir konfet qabı da qalıbdır.

Atam mənə dedi:

– Nökəri göndərməkdənsə, yaxşısı budur, Koko, özün get. Bilir-sənmi, açarlar böyük stolun üstündə külqabının içərisindədir. Onları götürüb böyük açarla sağ tərəfdəki ikinci siyirməni aç. Oradakı qutunu, kağıza bükülmüş konfeti götürüb buraya gətir.

Atam nahardan sonra həmişə siqar dalınca adam göndərərdi. Mən bunu bildiyim üçün soruşdum:

– Sənə siqar da gətirimmi?

Atam dalımca qışqırıb dedi:

– Gətir, ancaq mənim heç bir şeyimə toxunma!

Açarları göstərilmiş yerdə tapıb, elə siyirməni açmaq istəyirdim ki, həmin halqaya salınmış kiçik bir açarla nəyin açıldığını bilmək arzusu məni dayandırdı.

Stolun üstündə, min cür müxtəlif şeylərin arasında, sürəhinin yanında asma qıfılı olan üstü işləməli bir portfel vardı və mən bu kiçik açarın portfelə düşüb-düşmədiyini sınamaq istədim. Sınağım

¹ Bəs Nikolay? (*fran.*)

² Hə də, ağalar! (*fran.*)

³ Əl-üzünü zü yuyun, aşağı gedək (*fran.*)

tam müvəffəqiyyətlə başa çatdı, portfel açıldı və mən portfelin içərisində bir yığın kağız tapdım. Marağ hissi bu kağızların nə kimi kağızlar olduğunu öyrənməyi mənə elə bir inamla məsləhət görürdü ki, vicdanımın səsinə qulaq asmağa macal tapmadan portfelin içərisindəkiləri gözdən keçirməyə başladım.

Bütün yaşlı adamlara, xüsusilə ataya sözsüz olaraq, hörmət etmək hissi məndə o qədər şiddətli idi ki, aqlım gördüklərimdən hər hansı bir nəticəni çıxarmaqdan şüursuz olaraq, imtina edirdi. Atamın tamamilə xüsusi, gözəl, mənim üçün əlçatmaz və aqlımın işləmədiyi bir mühitdə yaşamağı olduğunu hiss etdiyim üçün onun həyatının sirlərini öyrənməyə çalışmağım mənim tərəfimdən müqəddəs şeyləri oğurlamaq kimi bir şeydi.

Buna görə də atamın portfelində, demək olar ki, bilmədən etdiyim kəşf, yaxşı hərəkət etmədiyimi tutqun surətdə dərk etməkdən başqa, məndə heç bir aydın təsəvvür buraxmadı. Mən xəcalət çəkirdim və özümü narahat hiss edirdim.

Mən bu hissənin təsiri ilə portfeli mümkün qədər tez qıfıllamaq istədimsə də, görünür, bu unudulmaz gündə hər cür bədbəxtliyi dadmaq mənim alınma yazılıbmış: açarı qıfıla salaraq, onu lazım olan tərəfə döndərmədim; qıfılın bağlandığını zənn edib açarı çıxartdım. Dəhşət! – əlimdə açarın ancaq başı qalmışdı. Açarın başını qıfılın içərisində qalmış hissəsilə birləşdirməyə və hər hansı bir sirin vasitəsilə açarı oradan çıxarmağa əbəs çalışdım; nəhayət, belə dəhşətli bir fikirlə barışmaq lazım idi, mən yeni cinayət etmişəm və bu gün atam öz kabinetinə gəldikdə bu cinayətin üstü açılmalıdır.

Miminin şikayəti, dərstdən aldığı “bir” və indi də kiçik açar! Bundan da pis bir hadisə mənim başıma gələ bilməzdi. Nənəm Miminin şikayəti üstündə, *St. Jerome* aldığı “bir” üçün, atam açar üstündə məni cəzalandıracaqdı... və bütün bu cəzalar bu gün axşamdan gec olmayaraq mənim başıma yağacaqdı. Bu kabinetə salınmış yumşaq xalı üzərində gəzinərək bərkdən deyirdim:

– Mənim axırım necə olacaq?! Ah-h! Mən nə edim? – Konfet və siqarları siyirmədən çıxarıb öz-özümə – eh! Olacağa çarə yoxdur... – deyib evə qaçdım.

Uşaqlığımda Nikolaydan eşitdiyim bu fatalistik kəlam həyatımın bütün çətin dəqiqələrində mənə çox yaxşı, məni müvəqqəti olaraq,

sakitleşdirən bir təsir bağışlayırdı. Zala girdikdə bir qədər əsəbi və qeyri-təbii halda olsam da, dedikcə şən bir əhvali-ruhiyyədə idim.

XIII fəsil XAIN QIZ

Nahardan sonra *petits jeux*¹ başlandı və mən bu oyunlarda fəal iştirak etdim. “Siçan-pişik” oynayarkən Kornakovların bizimlə oynayan mürəbbiyəsinin üstünə yıxılaraq, bilmədən onun paltarını ayaqlayıb cırdım. Mürəbbiyənin pərt olub paltarını tikmək üçün qarabaşlara məxsus olan otağa getdiyinə tamaşa etməyin bütün qızlara, xüsusilə Soneçkaya böyük zövq verdiyini sezib, mən onlara bir daha belə bir zövq verməyi qərara aldım. Mürəbbiyə otağa qayıdar-qayıtmaz mən bu xoş niyyətimin nəticəsi olaraq, onun ətrafında atılıb-düşməyə başladım və bu hərəkətimi o vaxta qədər davam etdirdim ki, nəhayət, dabanımı onun tumanına ilişdirib yırtmaq üçün münasib fürsət tapdım. Soneçka və knyajnalər özlərini gülməkdən güclə saxlaya bilirdilər ki, bu da mənim izzəti-nəfsimi dedikcə xoş dərəcədə oxşayırdı, lakin *St. Jerome*, yəqin ki, kələklərimi duyub mənə yaxınlaşdı və qaşlarını çataraq (bundan mənim zəhləm gedirdi) dedi ki, deyəsən, mənim bu sevincimin axırı yaxşılıqla qurtarmayacaqdır və əgər özümü yaxşı aparmasam, bayram olmasına baxmayaraq, məni peşman olmağa məcbur edər.

Lakin mən cibində olan puldan daha çox uduzmuş bir adam kimi əsəbi vəziyyətdə idim, belə bir adam öz uduqlarını saymaqdan qorxub, uduzduqlarını artıq geri qaytarmaq ümidi ilə yox, yalnız özünə gəlməyə vaxt tapmamaq üçün qızgınlıqla oynamaqda davam edir. Mən arsız-arsız gülməsinə ondan aralandım.

“Siçan-pişik” oyunundan sonra kimsə, deyəsən, bizim *Lange Nase*² adlandırdığımız oyunu oynamağı təklif etdi. Bu oyun belə idi: üzübüz iki cərgə stullar düzülürdü, qızlar və oğlanlar iki dəstəyə bölünürdü və bir dəstə o biri dəstəni seçib yerini dəyişirdi.

Kiçik knyajna hər dəfə balaca İvini seçirdi, Katenka ya Volodyanı və ya İlenkanı, Soneçka isə hər dəfə Seryojanı seçirdi və mənim

¹ Hərfi tərcüməsi: kiçik oyunlar; bu halda – otaq oyunları (*fran.*)

² Uzunburun (*alm.*)

böyük təəccübümə baxmayaraq, Seryoja düz Soneçkanın yanına gəlib, onun qabağında oturduqda zərrə qədər utanmırdı. Soneçka qəhqəhə ilə gülərək, Seryojanın doğru seçdiyini başı ilə ona işarə edirdi. Məni isə heç kəs seçmirdi. İzzəti-nəfsimin olduqca təhqir edilməsinə baxmayaraq, hər dəfə mənim haqqımda: “Daha kim qalıbdır?” “Nikolenka qalıb ki, Nikolenkanı da sən götür” – dedikdə mən burada artıq və yerdə qalan olduğumu anlayırdım. Buna görə də mən stuldan qalxıb ya birbaşa bacıma doğru və ya çirkin knyaj-nalardan birinə tərəf gedirdim və bədbəxtçilikdən heç bir zaman səhv etmirdim. Soneçka isə, deyəsən, Seryoja İvinlə o qədər məşğul idi ki, mən onun üçün əsla mövcud deyildim. Seryojanı yox, məni seçməsinə heç bir zaman vəd vermədiyi halda, bilmirəm hansı bir əsasla isə mən onu ürəyimdə xain qız adlandırardım, lakin mən möhkəm əmin idim ki, o, mənimlə olduqca çirkin surətdə rəftar edir.

Oyundan sonra sezdim ki, nifrət etdiyim, bununla belə, gözlərimi çəkə bilmədiyim xain qız, Seryoja və Katenka ilə birlikdə küncə çəkilib nə haqqında isə xısnlaşmışlar. Onların sirrini öyrənmək üçün mən fortepianonun dalında gizləndim və bu mənzərəni gördüm: Katenka batist yaylığının hər iki ucundan yapışıb pərdə kimi saxlayaraq, Seryoja ilə Soneçkanın başlarını yaylığın dalında gizlətməmişdi. Seryoja deyirdi: “Yox, uduzmusunuz, uduzduğunuzu verin!” Soneçka qollarını yanına salıb onun qarşısında müqəssir kimi dayanmışdı və rəng verib-rəng alaraq deyirdi: “Yox mən uduzmamışam, elə deyilmi *mademoiselle Catherine*”¹. – “Mən düzünü deməyi xoşlayıram, – deyər Katenka cavab verdi, – mərci uduzmusan, *ma chere*”².

Katenka bu sözləri deyib qurtarmışdı ki, Seryoja əyilib Soneçkanı öpdü. Eləcə lap onun çəhrayı dodaqlarından öpdü. Soneçka güldü, elə bil ki, bu bir şey deyilmiş, elə bil ki, bu, çox sevindirici bir işmiş. Dəhşət!!! Ah, məkrli xain qız!

¹ Mademuazel Katerina (*fran.*)

² Mənim özüm (*fran.*)

XIV fəsil
DALĞINLIQ

Mən birdən-birə, ümumiyyətlə, qadın cinsinə və xüsusilə Soneç-kaya nifrət etdiyimi duydum; özümü inandırmağa başladım ki, bu oyunlarda ürəkaçan heç bir şey yoxdur, bu oyunlar ancaq qızlar üçün yaxşıdır, buna görə də mən şuluq salmaq və qoçaqcasına elə bir zarafat etmək istəyirdim ki, **hamını təəccübləndirsin**. Bu təsadüfü gözləmək çox lazım gəlmədi.

St.-Jerome Mimi ilə nə haqda isə danışdıqdan sonra otaqdan çıxdı; onun **addımlarının** səsi əvvəlcə pilləkəndə, sonra başımızın üstündə, **sinfin istiqamətində** eşidildi. Mənim ağılıma belə bir fikir gəldi ki, Mimi **dərs zamanı** məni harada gördüyünü ona demişdir və o da jurnala baxmağa getmişdir. Bu zaman mənə cəza vermək arzusundan başqa *St.-Jerome*-nin həyatında başqa bir məqsədi olduğunu güman etmirdim. Harada isə oxumuşdum ki, on iki yaşından on dörd yaşına qədər olan, yəni ilk gəncliyə qədəm basan uşaqlar **ara qarışdırmağa** və hətta cinayət etməyə xüsusi meyl göstərirlər. Öz ilk gəncliyimi və xüsusilə mənim üçün nəhs olan oğünkü əhvali-ruhiyyəmi yada salaraq, bir məqsədim və zərər vermək arzum olmadan **ən dəhşətli cinayət etmək imkanını** çox aydın surətdə xatırlayıram; bu cinayət elə-belə maraqlı üzündən, fəaliyyət göstərməyə şüursuz tələbat üzündən baş verir. Elə dəqiqələr olur ki, gələcək insana çox məşum bir şəkildə göründüyündən insan öz zehni nəzərlərini bu gələcəyin üzərində saxlamaqdan qorxub, ağılın fəaliyyətini varlığında tamamilə dayandıraraq, gələcəyin olmaya-çağına və keçmişin olmadığına özünü inandırmağa çalışır.

Mən anlayıram ki, ağıl iradənin **çıxardığı** hər bir nəticəni qabaq-cadan mülahizə etməyi, həyatın yeganə yayları isə bədəndəki **ins-tinktlər** olduğu dəqiqələrdə, belə bir əhvali-ruhiyyəyə xüsusilə meyl göstərən uşaq, çox sevdiyi qardaşlarının, ata və anasının yatdığı evin altına, təcrübəsizliyi üzündən zərrə qədər də tərəddüd etmədən və qorxmadan, dodaqlarında maraqlı bir təbəssümlə od qoyub, onu üfürür. Düşüncənin həmin bu müvəqqəti yoxluğunun – demək olar ki, huşsuzluq – təsiri altında on yeddi yaşında bir kəndli balası, qoca atasının üzüstə yatmış olduğu taxtın yanına qoyulan təzəcə itilənmiş

baltanın ağzını yoxladıqdan sonra onu birdən-birə qaldırıb vurur və atasının çapılmış boynundan axan qanın taxtın altına sızmasına küt bir maraqla tamaşa edir; həmin bu fikir yoxluğunun və instinktiv marağın təsiri ilə insan uçurumun lap kənarında dayanıb bu cür düşünməkdən zövq alır: özünü uçuruma atsan nə olar? Və ya dolu tapançanı alnına qoyub tətii sıxsaxsa, necə olar? Və ya bütün cəmiyyətin yaltaqlanaraq hörmət etdiyi çox mötəbər bir şəxsə yaxınlaşaraq burnundan tutub, “hə, əzizim, gedək” – desə, necə olar?

St.-Jerome aşağı düşüb mənə dedikdə ki, özümü pis apardığım və dərşimi oxumadığım üçün bu gün burada iştirak etməyə ixtiyarım yoxdur və mən bu saat yuxarı qalxmalyam, həmin daxili həyəcanın və fikir yoxluğunun təsiri ilə dilimi ona göstərib, buradan getməyəcəyimi dedim. *St.-Jerome* ilk dəqiqədə təəccübündən və hirsindən bir kəlmə də danışa bilmədi.

O, mənim dalımca yüyürüb:

– *C'est bien!* – dedi, – sizi cəzalandıracağımı artıq bir neçə dəfə vəd etmişdim, ancaq nənəniz sizi bu cəzadan qurtarmaq istəyirdi, lakin indi görürəm ki, çubuqdan başqa heç bir şeylə sizi tabe etməyə məcbur etmək mümkün deyildir və bu gün siz buna tamamilə layiqsiniz.

St.-Jerome bunu elə bərkdən dedi ki, onun sözlərini hamı eşitdi. Qanıam böyük bir qüvvətlə ürəyimə axdı; ürəyimin necə şiddətlə döyündüyünü, sifətimin necə ağardığını və dodaqlarımın tamamilə ixtiyarsız olaraq, necə əsdiyini hiss edirdim. Bu dəqiqələrdə mən qorxunc olmalı idim, çünki *St.-Jerome* üzümə baxmadan, cəld mənə yaxınlaşıb qolumdan tutdu, lakin onun əlinin təmasını hiss etməz əhvalım o qədər dəyişildi ki, hirsimdən özümü unudaraq, əlimi dartıb bütün uşaq gücümlə ona bir yumruq endirdim.

Mənim hərəkətimə qorxu və təəccüblə baxan Volodya mənə yaxınlaşıb:

– Sənə nə olubdur? – dedi.

– Əl çək məndən! – deyə mən göz yaşları içərisində ona qışqırdım. – Sizlərdən heç kəs məni istəmir, mənim necə bədbəxt olduğumu anlamır! Siz hamınız murdar və iyəncsiniz! – deyə mən bütün qonaqlara üz tutub, əsəbiliklə çığırdım.

¹ Yaxşı (*fran.*)

Lakin bu zaman *St.-Jerome* qətiyyətlə mənə yaxınlaşdı və özümü müdafiə etməyə hazırlaşmağa macal tapmamışdım ki, qüvvətli bir hərəkətlə hər iki qolumu məngənə kimi sıxıb, məni haraya isə sürüdü. Həyəcandan başım hərlənirdi, ancaq bu yadımdadır ki, əldən-dildən düşənə qədər başımla, dizlərimlə dartınıb çırpındım; yadımdadır ki, burnum bir neçə dəfə kiminsə burnuna dəydi, kiminsə sürtükü ağızıma girdi, ətrafımda kiminsə ayaqlarını hiss edir, toz və *St.-Jerome*-nin *Violette*¹ ətrini duyurdum. Beş dəqiqədən sonra anbarın qapısını üzümə bağladılar. O, iyrenc dərəcədə amirane səslə dedi:

– Vasil! Çubuq gətir!

XV fəsil XƏYALLAR

Doğrudanmı, o zaman mən düşünə bilərdim ki, başıma gəlmiş bütün fəlakətlərdən sonra sağ qalacağam və bir zaman gələcəkdir ki, bu fəlakətləri sakit-sakit xatırlayacağam!..

Öz əməllərimi xatırlayarkən başıma nələr gələcəyini təsəvvür edə bilmirdim; lakin qabaqcadan tutqun surətdə hiss edirdim ki, mən həmişəlik məhv olmuşam.

Əvvəlcə aşağıda və mənim ətrafımda heç bir səs-küy eşidilmirdi və olduqca şiddətli daxili həyəcandan bu, mənə belə görünürdü, lakin yavaş-yavaş qulağıma cürbəcür səslər dəyməyə başladı. Vasili aşağıdan gəlib, süpürgəyə oxşayan nə isə bir şey pəncərəyə ataraq əsnədi və taxta uzandı. Aşağıdan Avqust Antonin qur səsi eşidildi (yəqin ki, o, mənim haqqımda danışdı), sonra uşaq səsləri, daha sonra gülüş, qaçanların addım səsləri eşidildi, bir neçə dəqiqə sonra isə evdə hər şey öz qaydasına düşdü, sanki, mənim qarənliq anbarda oturduğumu heç kəs bilmirdi, heç kəs bu barədə fikirləşmirdi.

Mən ağlamırdım, ancaq qəlbimdə, elə bil, nə isə, daş kimi ağır bir şey asılmışdı. Düşüncələr və təsəvvürlər müvazinətini itirmiş xəyalımdan sürətlə keçib-gedirdi, lakin başıma gələn fəlakəti xatırladıqda bu düşüncə və təsəvvürlərin gözəl silsiləsi aramsızcasına

¹ Bənövşə (*fran.*)

pozulurdu və yenə də qarşıda məni gözləyən aqibət, məyusluq və qorxunun yaratdığı məchulluğun çıxılmaz labirintinə girirdim.

Bəzən başıma belə bir fikir gəlirdi ki, mənə olan ümumi məhəbbətin və hətta nifrətin hər hansı bir məchul səbəbi olmalıdır. (O zaman möhkəm əmin idim ki, nənəmdən başlamış ta sürücü Filippə qədər hamı mənə nifrət edir və hamı mənim iztirablarımı görüb nəşələnir.) Öz-özümə: “Mən, yəqin ki, öz anamın və atamın oğlu deyiləm. Volodyanın qardaşı deyiləm, bədbəxt bir yetim, küçəyə atılmış və mərhəmət üzündən küçədən götürülmüş bir uşağam” – deyir və bu səfeh fikir mənə nənəki kədərli bir təsəlli verirdi, hətta tamamilə həqiqət kimi görünürdü. Belə düşünmək məni sevindirirdi ki, müqəssir olduğum üçün yox, doğulduğum gündən tələyimin belə gətirdiyinə görə bədbəxtəm və mənim tələyim zavallı Karl İvaniçin tələyinə oxşayır.

Öz-özümə deyirdim: “Bir halda ki, bu sirr artıq mənim özümə məlumdur, onu daha nə üçün gizlətmək? Elə sabah atamın yanına gedib deyəcəyəm: “Ata! Mənim təvəllüdümün sirrini əbəs məndən gizlədirsən; bu sirr mənə məlumdur”. O, mənə deyəcəkdir: “Çarə nədir, dostum, gec-tez sən bu sirrini bilməli idin; sən mənim oğlum deyilsən, mən səni oğulluğa götürmüşəm və mənim məhəbbətimə layiq olsan, onda səni heç vaxt atmaram”. Mən ona deyəcəyəm: “Ata, səni belə çağırmağa mənim haqqım olmasa da, mən bu sözü indi axırıncı dəfə deyirəm, mən səni həmişə sevmişəm və sevəcəyəm də, himayəçim olduğumu heç bir zaman yadımdan çıxarmayacağam, lakin mən daha sənin evində qala bilmərəm. Burada məni heç kəs istəmir. *St.-Jerome* isə məni məhv etməyə and içmişdir. Bu evdə ya o, ya da mən qalmalıyam, çünki öz hərəkətlərimə cavabdeh deyiləm, bu adama o qədər nifrət edirəm ki, onunla çarpışmaq üçün hər şeyə hazırım. Mən onu öldürəcəyəm”. Elə belə də deyəcəyəm: “Ata, mən onu öldürəcəyəm”. Atam mənə yalvarmağa başlayacaqdır. Lakin mən əlimi yelləyib ona deyəcəyəm: “Xeyr, dostum, mənim himayəçim, biz bir yerdə yaşaya bilmərik, məni burax çıxıb gedim”, – bundan sonra mən onu qucaqlayıb, nə üçünsə, fransızca deyəcəyəm: “*Oh mon pere, oh mon bienfaiteur, donne moi pour la dernière fois ta benediction et que la volonté de dieu soit faite!*”¹ Mən

¹ Ah mənim atam, mənim himayəçim, mənə axırıncı dəfə xeyir-dua ver və qoy Allah necə istəyir, elə olsun! (*fran.*)

qaranlıq anbarda sandıq üstündə oturub bunları düşündükcə gözlərimdən sel kimi yaş axıdırdım. Lakin birdən-birə məni gözləyən rüsvayçı cəzanı yadıma saldıqda həqiqət əslində olduğu kimi, təsəvvürümdə canlandı və xəyallarım bir anda dağıldı.

Bəzən mən özümü evimizdən kənar, azadlıqda təsəvvür edirəm. Mən qusarlığa daxil olub müharibəyə gedirəm. Düşmənlər hər tərəfdən üstümə düşür, mən qılıncımı oynadaraq düşmənlərdən birini öldürürəm, qılıncımı ikinci dəfə oynatdıqda – ikinci, üçüncü düşməni öldürürəm. Nəhayət, aldığım yaradan və yorğunluqdan taqətdən düşüb yerə yıxılaraq qışqıraram: “Qələbə!” General at üstə yanıma gəlib soruşur: “Bizim xilaskarımız haradadır?” Məni ona göstərilir, o boynuma sarılaşaraq, gözlərindən sevinc yaşları axa-axa qışqırır: “Qələbə!” Mənim yaram sağalır və qolum qara yaylıqla sarıqlı halda, Tverskoy bulvarda gəzirəm. Mən generalam! Lakin budur, padşah mənə rast gəlib soruşur ki, bu yaralı cavan oğlan kimdir? Ona deyirlər ki, bu məşhur qəhrəman Nikolaydır. Padşah mənə yaxınlaşıb deyir: “Təşəkkür edirəm. Məndən nə istəsən, edə-cəyəm”. Mən ehtiramla baş əyir və qılıncıma söykənərək deyirəm: “Böyük padşah, öz vətənim uğrunda qanıma axıda bildiyim üçün mən xoşbəxtəm və vətənim uğrunda ölməyi arzu edərdim; madam ki, sən bu qədər rəhmdilsən və səndən bir xahiş etməyi, bir şey istəməyi mənə icazə verirsən, onda bircə xahişim var. İcazə ver düşmənim, əcnəbi *St.-Jerome*-ni öldürüm”. Mən *St.-Jerome*-nin qarşısında zəhmlə dayanıb ona deyirəm: “Məni bədbəxt edən sən olmusan, *a genoux!*”¹ Lakin birdən başıma belə bir fikir gəlir ki, həqiqi *St.-Jerome* əlində çubuq bu dəqiqə içəri girəcəkdir və onda yenə də özümü vətəni xilas etmiş bir general kimi yox, ən miskin, ən zavallı bir xilqət kimi görürəm.

Bəzən də Allah haqqında fikirləşirdim və nə üçün mənə cəza verdiyini ürəklənib cəsərlə ondan soruşurdum. “Deyəsən, mən səhər də, axşam da dua etməyi unutmuram, bəs elə isə nəyə görə izzət çəkirəm?” Qəti olaraq, deyə bilərəm ki, ilk gəncliyim zamanı məni təlaşa salan dini şübhələrə doğru atdığım ilk addımı indi atmışdım, bu addımı ona görə atmamışdım ki, məni qorxmağa və dinə inanmamağa bədbəxtliyim vadar etmişdi, mən bu addımı ona görə atmışdım ki, ruhumun öz müvazinətini itirdiyi və gecə-gündüz

¹ Diz üstə (*fran.*)

tək qaldığım zaman qəza-qədər in ədalətsizliyi haqqında başıma gəlmiş fikir yağışdan sonra yumşaq torpağa düşən həyasız bir toxum kimi sürətlə böyüməyə, kök atmağa başladı. Bəzən mən mütləq öləcəyimi düşünür və anbarda mənim əvəzimə cansız bir bədənə rast gələrkən *St.-Jerome*-nin necə təəccüblənəcəyini təsəvvürümdə canlandırırdım. Ölmüş adamın ruhunu öz evini qırx gün tərک etmədiyi haqqında Natalya Savişnanın dediklərini xatırladıqda, öləndən sonra nənəmin evindəki bütün otaqları gözə görünmədən gəzdiyimi, *Lyuboçkanın* axıtdığı səmimi göz yaşlarını, nənəmin təəssüf etdiyini və atamla *Avqust Antoniçin* söhbətini eşitdiyimi fikrimə gətirirdim. Atam gözləri yaşarmış halda deyəcəkdi: “O, yaxşı uşaq idi”. *St.-Jerome* deyəcəkdi: “Bəli, yaxşı uşaq idi, ancaq sırtıq idi”. “Siz ki gərək ölümlərə hörmət edəsiniz, – deyəcəkdi, – onun ölümünün baskarı sizsiniz, onu siz qorxutdunuz, o, sizin hazırladığınız təhqirə dözə bilmədi... Rədd olun buradan, zalım!”

St.-Jerome də diz çöküb ağlayacaq və üzr istəyəcəkdi. Qırx gündən sonra mənim ruhum göylərə uçar; mən orada dedikcə gözəl, ağ, şəffaf uzun bir şey görürəm və bunun anam olduğunu hiss edirəm. Bu ağ şey məni dövrəyə alıb oxşayır, lakin mən bir narahatlıq hiss edirəm və anamı, sanki, tanımıram. “Əgər bu, doğrudan da, sən sən, – deyirəm, – o zaman özünü mənə yaxşı göstər ki, səni qucaqlaya bilim”. Anamın səsi mənə belə cavab verir: “Burada biz hamımız beləyik, mən səni bundan yaxşı qucaqlaya bilmərəm. Məgər bu cür sənə xoş deyil?” “Yox, mənim üçün çox xoşdur, lakin sən məni qıdıqlaya bilmirsən, mən də sən in əllərini öpə bilmirəm...” Anam: “Buna ehtiyac yoxdur, onsuz da bura çox gözəldir”, – deyir və mən buranın, doğrudan da, gözəl olduğunu hiss edirəm, anamla birlikdə daha da yüksəklərə uçuruq. Buraya çatdıqda, sanki, yuxudan ayılıb özümü yenə də qaranlıq anbarda, sandıq üstündə, göz yaşlarımdan yanaqlarım islanmış və “biz daha yüksəklərə uçuruq” – sözlərini heç bir ehtiyac olmadan təkrar etdiyim halda görürəm. Öz vəziyyətimi aydınlaşdırmaq üçün mümkün olan bütün səylərimi uzun müddət işə salıram, lakin hazırda mənim xəyalımda ancaq qorxunc dərəcədə məşum və qaranlıq olan uzaqlar canlanır. Mən yenə də həqiqəti dərk edərkən ara vermiş o sevincli və xoşbəxt xəyallarım a qayıtmağa çalışıram; lakin mənim təəccübümə baxmayaraq, çox

çəkmədən keçmiş xəyallarına qayıtdıqda görürəm ki, onları davam etdirmək mümkün deyildir və ən təəccüblüsü də budur ki, artıq onlar mənə heç bir nəşə vermir.

XVI fəsil

HƏR ŞEY KEÇİB GEDƏR

Mən anbarda gecələdim və heç kəs mənim yanıma gəlmədi; ancaq ertəsi günü, yəni bazar günü məni sinfə yapışıq olan bir otağa keçirib, qapını yenə də üzümə kilidlədilər. Mənə verilən cəzanın həbslə qurtaracağına ümid etməyə başladım və şirin, insana qüvvət gətirən yuxunun, pəncərələrin şüşələrində şaxtadan əmələ gəlmiş naxışlarda oynayan parlaq günəşin və küçələrdə gündüzün adı səsküyünün təsiri altında düşüncələrim sakitləşməyə başladı. Lakin otaqda tək oturmaq, hər halda, çox ağır idi: mən hərəkət etmək, ürəyimə yığılmış hər şeyi bir adama danışmaq istəyirdimsə də, ətrafımda ins-cins yoxdu. Bu vəziyyət bir də ona görə xoşuma gəlmirdi ki, *St. Jerome*-dən nə qədər zəhləm getsə də, onun öz otağında gəzinərək, tamamilə sakit halda şən havaları fitlə çalmasını eşitməyə bilmirdim. Mən tamamilə əmin idim ki, o, əsla fit çalmaq istəmirdi və bunu ancaq mənə əzab vermək üçün edirdi.

Gündüz saat ikidə *St. Jerome* və *Volodya* aşağı endilər, *Nikolay* isə mənə nahar gətirdi, mən onunla söhbətə girişib, nə iş tutduğumu və məni nə gözlədiyini soruşduqda *Nikolay* dedi:

– Eh, cənab! Qəm yeməyin, hər şey keçib gedər.

Sonralar əhvali-ruhiyyəmin möhkəm qalmasına dəfələrlə kömək etmiş bu kəlam məni bir qədər təskin etsə də, mənə tək-cə çövrəklə su yox, bütün naharı, hətta *pirojna* göndərmələri məni bərk düşünməyə məcbur etdi. Əgər mənə *pirojna* göndərməsəydilər, bu o demək olardı ki, məni həbslə cəzalandırırlar, lakin indi elə çıxırdı ki, mənə hələ cəza verilməyibdir, zərərli bir adam kimi məni ancaq başqalarından ayrı saxlayırlar və mənə hələ bundan sonra cəza veriləcəkdir. Bu məsələni həll etmək üçün dərin fikrə daldığım zaman həbsxananın açar yerində açar hərləndi. *St. Jerome* sərt və rəsmi bir görünüşlə otağa girdi. O, mənə baxmadan dedi:

– Gedək nənəizin yanına.

Mən otaqdan çıxmazdan əvvəl gödəkcəmin tabaşirə bulanmış qolunu təmizləmək istədimsə də, *St.-Jerome* bunun tamamilə mənasız olduğunu dedi, sanki, mən artıq elə miskin mənəvi bir vəziyyətdə idim ki, özümün xarici görünüşümün qeydinə qalmağa dəyməzdi.

St.-Jerome qolumdan tutub məni zaldan apararkən Katenka, Lyuboçka və Volodya mənə bazar ertəsi günü pəncərələrimizin qabağından yola salınan dustaqlarla tamaşa etdiyimiz eyni ifadə ilə baxırdılar. Mən nənəmin əlini öpmək niyyətilə onun kreslosuna yaxınlaşdıqda, o, üzünü kənara çevirib, əlini mantilyasının altında gizlətdi.

Nənəm olduqca uzun sürən sükutdan sonra:

– Bəli, mənim əzizim, – dedi. Nənəm bu sükut zamanı məni başdan-ayağa elə süzdü ki, mən haraya baxmalı və əllərimi harada gizlətməli olduğumu bilmirdim, – deyə bilərəm ki, siz mənim məhəbbətimi çox qiymətləndirirsiniz və mənə, doğrudan da, təsəlli verirsiniz. – Nənəm hər bir sözü uzada-uzada əlavə etdi: – Mənim xahişim ilə sizi tərbiyə etmək vəzifəsini öz üzərinə götürmüş *Mr. St.-Jerome* indi mənim evimdə qalmaq istəmir. Nəyə görə? Sizə görə, mənim əzizim. – Nənəm bir qədər susduqdan sonra və indi dediyi sözləri əvvəlcədən hazırlanmış olduğunu sübut edən bir ahənglə davam etdi: – Mən elə güman edirdim ki, siz himayəsi və zəhmətinə görə ona təşəkkür edəcəksiniz, onun xidmətlərini qiymətləndirməyi bacaracaqsınız, siz südəmər uşaq isə, ona əl qaldırmağa cəsarət etdiniz. Çox yaxşı! Çox gözəl! Mən də belə düşünməyə başlayıram ki, siz nəcib rəftarı anlamaq iqtidarında deyilsiniz, sizə başqa, alçaq vasitələr lazımdır... Bu saat üzr istə, – deyə nənəm *St.-Jerome*-ni göstərərək ciddi-amiranə bir ahənglə əlavə etdi: – Eşidirsənmi?

Mən nənəmin əlinin göstərdiyi tərəfə baxdım və *St.-Jerome*-nin sürtükünü gördükdə, qəlbimin yenə də döyünmədiyini hiss edib üzümü kənara çevirdim və yerimdən tərpənmədim.

– Nə oldu? Yoxsa eşitmirsiniz, sizə nə deyirəm?

Bütün bədənim əsirdisə də, yerimdən tərpənmirdim.

Görünür, nənəm mənim keçirdiyim daxili iztirablarımı sezmişdi ki, dedi:

– Koko! Koko! – bu dəfə nənəm amiranə ahəngdən çox, nəvəzişli bir səslə dedi: – Sənə nə olubdur?

Mən:

– Nənəcan! Mən ondan heç bir vəchlə üzr istəməyəcəyəm...
– dedim və daha bir söz deyərəmsə, məni boğan göz yaşlarını sax-
laya bilməyəcəyimi hiss edib, birdən-birə sözümü yarımçıq qoydum.

– Mən sənə əmr edirəm, səndən xahiş edirəm. Sənə nə olub?

Mən güclə:

– Mən... mən... istə...mirəm... bacarmıram, – dedim və sinəmə
yığılmış ağır hıçqırtılar onların qabağını saxlamış səddi birdən-birə
dağıdaraq coşqun bir axınla axdı.

St.-Jerome fəci bir səslə:

– *C'est ainsi que vous obeissez a vorte seconde mere, c'est
ainsi que vous reconnaissez ses bontes*¹, – dedi, – *a genoux*².

Nənəm üzünü məndən çevirib, gözlərinin yaşını silərək dedi:

– Pərvərdigara əgər anası bunu görsəydi! Əgər o bunu görsəy-
di... yaxşı ki, o, bunları görmədi. O, bu dərdə tab gətirə bilməzdi,
dözə bilməzdi.

Nənəm bunu deyib, getdikcə daha bərkdən ağlamağa başladı.
Mən ağlayırdımsa da, üzr istəmək fikrində də deyildim.

St.-Jerome deyirdi:

– *Tranquillisez – vous au nom du ciel, mada me la comtesse*³.

Lakin nənəm daha ona qulaq asmırdı, əlləri ilə üzünü örtmüş-
dü və çox çəkmədən hıçqırtıları əsəbi bir çığırtıya çevrildi. Mimi və
Qaşa üzlərində qorxu ifadəsi qaça-qaça otağa gəldilər, otağı spirt
iyi basdı və birdən-birə bütün evdə hamı əl-ayağa düşüb pıçıl-
daşdı.

St.-Jerome məni yuxarı apara-apara dedi:

– Öz əməlinizə tamaşa edin.

“Pərvərdigara, mən nə iş tutdum! Mən nə dəhşətli bir cinayət-
karam!”

St.-Jerome öz otağıma getməyi mənə deyib, elə təzəcə aşağı
enmişdi ki, – mən nə iş tutduğumu fikirləşmədən küçəyə çıxan
böyük pilləkənlə qaça-qaça aşağı düşdüm. Tamamilə evdən çıxıb
qaçmaq və ya özümü suya atıb boğmaq istədiyimi xatırlamıram;

¹ Siz ikinci ananızın sözünə belə baxırsınız, onun mehribanlığını belə qiymət
ləndirirsiniz (*fran.*)

² Diz çök (*fran.*)

³ Qrafinya, Allah xatirinə sakit olun (*fran.*)

ancaq bunu bilirəm ki, heç kəsi görməmək üçün əllərimlə üzümü tutub, pilləkənlə aşağı qaçırdım.

– Haraya qaçırsan? – deyə tanış bir səs birdən-birə məndən soruşdu. – Əzizim, elə mən səni axtarırdım.

Mən onun yanında qaçıb getmək istədim sə də, atam qolumdan yapışib ciddi bir səslə dedi:

– Əzizim, gedək mənəmlə! – Atam məni divanlar düzülmiş kiçik otağa gətirdi. – Mənim kabinetimdəki portfelə əl vurmağa necə cəsarət etmişən? Hə? Niyə cavab vermirsən? Hə?.. – deyə o, mənim qulağımdan yapışaraq əlavə etdi.

Mən:

– Müqəssirəm, – dedim, – özüm də bilmirəm ki, niyə əl vurdum.

– Aha, bilmirsən ki, niyə əl vurmusan, bilmirsən, bilmirsən, bilmirsən, bilmirsən – deyə atam hər kəlməni dedikcə qulağımı dartırdı. – Bundan sonra burnunu lazım olmayan yerə soxacaqsanmı, soxacaqsanmı, soxacaqsanmı?

Qulağımın bərk ağrıdığını hiss etməyimə baxmayaraq, mən ağlayıb xoş – mənəvi bir hiss duyurdum. Atam qulağımı buraxar-buraxmaz mən onun əlindən yapışdım və göz yaşları içərisində əlini öpüslərə qərç etdim.

Mən ağlaya-ağlaya deyirdim:

– Məni bir də döy, bərk döy, elə döy ki, ağrı hiss edim, mən yaramazam, murdaram, bədbəxt bir insanam!

Atam məni yavaşca kənara itələyib:

– Sənə nə olubdur? – dedi.

Mən onun sürtükündən yapışaraq:

– Yox, heç bir vəchlə getməyəcəyəm, – dedim. – Bilirəm, hamının məndən zəhləsi gedir, lakin Allah xatirinə sən mənim dediklərimə qulaq as, ya məni müdafiə et, ya da evdən qov. Mən onunla yaşaya bilmirəm, o, hər bir vasitə ilə çalışır ki, məni alçaltsın, əmr edir ki, onun qabağında diz çöküm, məni kötəkləmək istəyir. Mən buna dözə bilmirəm, mən balaca uşaq deyiləm, mən buna tab gətirməyəcəyəm, öləcəyəm, özümü öldürəcəyəm. O, nənəmə demişdir ki, mən yaramazam: nənəm indi xəstədir, o, mənim üzüm-dən öləcəkdir, mən... on... onunla... Allah xatirinə, məni kötəklə... Mənə... niyə... əzab verirlər.

Göz yaşları məni boğurdu, mən divana əyləşib daha bir söz

demək iqtidarında olmadığımıdan başımı atamın dizinin üstünə qoydum, elə hıçqırıb ağlayırdım ki, sanki, bu dəqiqə ölməli idim.

Atam halıma qalib mənə tərəf əylilərək dedi:

– Ay qovuş, nə danışırsan?

Mən güclə:

– O, mənə zülm edir... Mənə əzab verir... Mən öləcəyəm... Məni heç kəs istəmir! – dedim və əsməyə başladım.

Atam məni qucağına alıb yataq otağına apardı. Mən yuxuya getdim.

Yuxudan oyandıqda artıq çox gec idi, çarpayımın yanında birçə şam yanırdı, bizim ev həkimimiz, Mimi və Lyuboçka otaqda əyləşmişdilər. Onların üzündəki ifadədən görünürdü ki, mənim səhhətimdən qorxurdular. Mənsə on iki saat yatdıqdan sonra özümü o qədər yaxşı və yüngül hiss edirdim ki, ağır xəstə olduğuma onlardakı inamı məhv etməmək mənim üçün xoş olmasaydı, elə bu dəqiqə yataqdan sıçrayıb ayağa qalxardım.

XVII fəsil

NİFRƏT

Bəli, bu, həqiqi nifrət hissi idi, romanlarda təsvir edilən və mənim inandığım nifrət hissi, insana pislilik etməkdən, sanki, zövq alan nifrət hissi yox, hörmət etsəniz də, insana qarşı sizə qeyri-müəyyən bir ikrah təlqin edən, onun saçlarından, boynundan, yerişindən, səsindən bütün əzalarından, bütün hərəkətlərindən sizi iyrendirən və bununla birlikdə hansı anlaşılmaz bir qüvvə ilə isə sizi ona doğru çəkən və onun ən kiçik hərəkətlərini təşvişli bir diqqətlə izləməyə sizi məcbur edən nifrət hissi idi. Mən *St.-Jerome*-yə qarşı belə nifrət hissi duyurdum.

St.-Jerome artıq il yarım idi ki, bizim evdə yaşayırdı. İndi bu adam haqqında soyuqqanlıqla düşündükdə bu fikrə gəlirəm ki, o, yaxşı bir fransız imiş. O, səfeh olmayıb, çox mütalie etmişdi və bizim baramızda öz vəzifəsini vicdanla yerinə yetirirdi, lakin onda bütün həmyerliləri üçün ümumi, rus xarakterinə isə çox zidd olan fərqləndirici sifətlər vardı ki, bunlar sarsaq bir eqoizmdən, şöhrətdən, ehtiramsızlıqdan və nadan xudpəsəndlikdən ibarət idi. Bunların heç biri qətiyyən mənim xoşuma gəlmirdi.

Öz-özlüyündə aydındır ki, nənəm kötək cəzası barədə öz fikrini ona izah etdiyindən o, bizi döyməyə cəsarət etmirdi, ancaq buna baxmayaraq, o, tez-tez, xüsusilə, məni çubuqla hədələyir və *fouetter*¹ (*fouatter*-ə oxşar) sözünü elə çirkin surətdə və elə bir ahənglə tələffüz edirdi ki, guya, məni kötəkləmək ona çox böyük zövq verərmiş.

Cəzanın ağrıları məni zərre qədər də qorxutmurdu, mən heç bir zaman ağrı duymurdum, lakin *St.-Jerome*-nin məni vura biləcəyi fikri varlığında məsum bir qızğınlıq və kindən ağır əhvali-ruhiyyəyə səbəb olurdu.

Karl İvaniç bəzən dilxor olduğu dəqiqələrdə bizə xətkəş və ya aşırma ilə şəxsən özü divan tutardı, lakin mən bunu qətiyyənlə hiddətlənmədən xatırlayıram. Hətta haqqında sizə danışdığım zaman (onda mənim on dörd yaşım var idi) Karl İvaniç məni kötəkləməli olsaydı, mən onun kötəklərinə soyuqqanlıqla dözdüm. Mən Karl İvaniçin xatirini istəyirdim, gözümlü açdığım gündən onu xatırlayırdım və onu öz ailəmizin üzvü hiss etməyə alışmışdım, lakin *St.-Jerome* məğrur, özündən bədgüman bir adam idi və bütün böyüklərin mənə tələq etdiyi qeyri-ixtiyarı hörmətdən başqa ona qarşı heç bir hissim yoxdu. Karl İvaniç ürəkdən sevdiyim, lakin mənim uşaq ağılimın anlamadığı ictimai mövqə cəhətdən, hər halda, özümdən alçaq hesab etdiyim məzəli bir qoca lələ idi.

St.-Jerome, əksinə, hamı ilə bir dərəcədə olmağa çalışan, təhsil görmüş, gözəl və şıq bir gənc idi. Karl İvaniç bizi həmişə soyuqqanlıqla məzəmmət edib cəzalandırırdı; görünürdü ki, o, bunu zəruri hesab etsə də, xoşagəlməz bir vəzifə sayırdı. *St.-Jerome*, əksinə, mürəbbi roluna girməyi xoşlayırdı; görünürdü ki, o, bizə cəza verdik - də bunu bizim xeyrimizdən daha çox, öz zövqü üçün edirdi. O, öz əzəmətinə aludə olmuşdu. Onun, son hecasını şiddətli vurğularla dediyi təmtəraqlı fransız sözləri, *accent circonflex*'amu mənə ifadə edilməz dərəcədə iyrənc idi. Karl İvaniç hirsələndikdə: "kukla kome-diyası, dəcəl uşaq, şampan milçəyi", - deyirdi. *St.-Jerome* bizi *mauvais, sujet vilain garnement!*² və mənim izzəti-nəfsimi təhqir edən *sairə* adlarla adlandırardı.

Karl İvaniç bizi üzümüz divara tərəf, küncdə diz üstə oturdardı və onun verdiyi cəza belə bir vəziyyətdən əmələ gələn ağrıdan ibarət

¹ Kötək (*fran.*)

² Yaramaz, əclaf (*fran.*)

olardı; *St.-Jerome* döşünü irəli verib, əli ilə əzəmətli bir hərəkət edərək, fəci bir səslə: “*A genoux, mauvais, sujet!*” – deyərək qışqırır və üzümüz ona tərəf diz çöküb, üzr istəməyi bizə əmr edərdi. Onun verdiyi cəza həqarətdən ibarət olardı.

Mənə cəza vermirdilər və mənə nə üz verdiyini heç yadıma da salmırdılar; lakin mən hiss etdiyimin heç birini – bu iki gün ərzindəki məyusluğumu, xəcalətimi, qorxu və nifrətimi unuda bilmirdim. Göründüyü kimi, o zamandan bəri *St.-Jerome*-nin ümidini kəsməsinə, mənimlə demək olar ki, məşğul olmamasına baxmayaraq, mən ona laqəyd yanaşmağa adət edə bilmirdim. Hər dəfə nəzərlərimiz təsadüfən bir-birinə sataşdıqda mənə elə gəlirdi ki, mənim baxışında çox açıq-aydın bir ədavət ifadə olunurdu, buna görə də mən çox biganə bir görünüş almağa çalışırdım, lakin bu zaman mənə elə gəlirdi ki, o saxtakarlığı anlayır, odur ki, mən qıpqırmızı qızarıb və üzümü tamamilə kənara çevirirdim. Bir sözlə, onunla hər hansı bir münasibətdə olmaq mənə ifadə edilməz dərəcədə ağır idi.

XVIII fəsil

QARABAŞLARA MƏXSUS OTAQ

Mən özümü getdikcə daha çox tək-tənha hiss edirdim və mənim başlıca zövqüm bir küncə çəkilib düşünməkdən, müşahidə etməkdən ibarətdi. Nə kimi şeylər haqqında düşündüyümü gələn fəsildə danışacağam. Mənim müşahidələrimin meydanı isə, başlıca olaraq, mənim üçün çox əyləndirici və təsirli bir romanın baş verdiyi qarabaşlar otağı idi. Öz-özlüyündə məlumdur ki, bu romanın qəhrəmanı Maşa idi. Onu hələ azad yaşadığı vaxtlarda tanıyan və onunla evlənəcəyini vəd etmiş Vasiliyə vurulmuşdu. Beş il bundan əvvəl onları bir-birindən ayırmış tale, nənəmin evində onları təzədən birləşdirmişdisə də, öz bacısı qızının ərə getməsi haqqında bir kəlmə də olsun belə eşitmək istəməyən, Vasilini səfeh və özbaşına bir adam adlandıran Nikolayın (Maşanın doğma dayısının) simasında onların qarşılıqlı məhəbbətinə sərhəd qoymuşdu. Bu sərhədin nəticəsində, qabaqlarda öz hərəkətlərində dedikcə soyuqqanlı və etinasız olan Vasili birdən-birə Maşaya vuruldu, özü də elə vuruldu

ki, belə bir hissə ancaq dərzi ailəsindən çıxıb, əyninə çəhrayı rəngli köynək geymiş və saçlarını yağlamış nöker iqtidarlı ola bilər.

Onun məhəbbətinin təzahürlərinin çox qəribə və ağılasığmaz olmasına baxmayaraq, (məsələn, Vasili Maşaya rast gəldikdə həmişə onu incitməyə çalışdı: ya onu çimdiklər, ya əli ilə vurur, ya da onu elə qüvvətlə sıxardı ki, qız güclə nəfəs çəkərdi), onun məhəbbəti səmimi bir məhəbbət idi, bunun sübutu ondan ibarətdir ki, Nikolay öz bacısı qızını ona ərə verməkdən qəti surətdə imtina etdikdən sonra Vasili dərddən içib meyxanalarda avaralanmağa, şuluqluq etməyə, bir sözlə, özünü elə pis aparmağa başladı ki, camaatın qabağında dəfələrlə rüsvaycasına cəzalandırıldı. Lakin bu hərəkətlər və onların nəticələri Maşanın gözündə bir qəhrəmanlıq idi və onun Vasiliyə olan məhəbbətini daha da artırır. Vasilini polis idarəsində həbsxanaya saldıqda, Maşa bütün günü göz yaşları axıdıb ağlayaraq, öz acı taleyindən (iki bədbəxt sevgilinin işlərində fəal surətdə iştirak edən) Qaşaya şikayət edər, dayısının məzəmmətlərinə və kötəklərinə əhəmiyyət vermədən Vasiliyə dəymək və öz dostuna təsəlli vermək üçün xəlvətcə polis idarəsinə qaçardı.

Oxucu, sizi bir cəmiyyətə daxil edəcəyəm, siz bu cəmiyyətdən iyrənməyin. Əgər qəlbinizdə məhəbbətin və mərhəmətin telləri boşalmayıbsa, qarabaşlara məxsus olan otaqda da elə səslər tapılır ki, sizin məhəbbət və mərhəmətinizin telləri buna cavab verir. Mənim dalımca gəlmək sizə münasib olsa da, olmasa da, mən pilləkəndəki meydançaya gedirəm, bu meydançadan qarabaşlara məxsus olan otaqda baş verən hər şeyi görürəm; budur, bu otaqda üstünə ütü, burnu sınımış karton kukla, ləyən, əlüzyuyan qoyulmuş bir taxta vardır; bu da pəncərə, pəncərənin içində bir parça qara mum, bir kələf ipək sap, dişlənmiş təzə xiyar və konfet qutusu bir-birinə qarışmışdır, bu da böyük qırmızı stol, stolda üzərinə təzəcə naxışlar vurulan parça vardır, parçanın üstündən çitə bürünmüş bir kərpic qoyulmuşdur. Maşa əynində mənim sevdiyim çəhrayı rəngli kətan paltar, başında mənim diqqətimi xüsusilə cəlb edən ləçək olduğu halda stolun dalında əyləşmişdir. O nə işə tikir və iynə ilə başını qaşımaq, ya da şamı düzəltmək üçün hərdən bir dayanır, mənse ona baxıb fikirləşirəm: “Açıq-mavi gözləri, uzun sarışın hörükləri və qabarıq sinəsi olan bu qız nə üçün xanım olaraq doğulmamışdır? Başına çəhrayı lentli çutqu, əyninə Mimininki kimi yox, Tverskoy

bulvarda gördüyüm kimi tünd-qırmızı ipək kapot geyib, qonaq otağında əyləşmək ona necə yaraşardı. O, kargahda tikiş tikərdi, mənse güzgüdən ona baxardım, həm də ürəyi nə istəseydi onu edərdim: paltosunu götürər, özüm ona yemək verərdim...”

Kəmərsiz, çəhray rəngli çirkli köynəyin üstündən dar sürtük geymiş bu Vasilinin necə sərxoş üzü və necə iyrənc fiqurası var! Onun bədəninin hər bir hərəkətində, belini əyməsində mənə elə gəlir ki, onun məruz qaldığı iyrənc cəzanın həqiqi əlamətlərini görürəm...

Maşa iynəni yastığa sancıb, ona doğru gələn Vasiliyə baxmadan dedi:

– Vasya, yoxsa dayım yenə səni döyübdür?

– Bəs necə? Onun əlindən yaxşılıq gəlməz, – deyə Vasili cavab verdi, – heç olmazsa qoy qəti bir qərara gəlsin; yoxsa əbəs yerə məhv oluram, hamısı da onun üzündən.

Nadejda adlı bir qarabaş:

– Çay içəcəksinizmi? – dedi.

– Ürəkdən təşəkkür edirəm. Bilmirəm sən o dayımın niyə, niyə məni görəcək gözü yoxdur? Əməlli-başlı paltarım olduğuna, qüruruma, yerişimə görə? Sözüüm yoxdur. Eh! – deyə Vasili əlini yelləyib, sözünü qurtardı.

Maşa sapı dişi ilə kəsib:

– İtaətkar olmaq lazımdır, – dedi, – amma siz hamı kimi...

– Daha taqətim qalmayıbdır!

Bu zaman nənəmin otağında qapı çırpıldı və pilləkənləri qalxıb deyinə-deyinə yaxınlaşan Qaşanın səsi eşidildi.

– Gəl indi ona yaran görüm necə yaranacaqsan, nə istədiyini özü də bilmir... Görüm belə ağır güzəranı lənətə gəlsin! Bircə bu zillətdən qurtarsaydım... Pərvərdigara, günahım üçün məni bağışla, – deyə Qaşa əl-qolunu oynadaraq deyirdi.

Qaşa içəri girərkən Vasili ayağa qalxıb dedi:

– Salam, Aqafya Mixaylovna.

– Hələ sən haradan çıxdın? Nə salambazlıqdır, – deyə Qaşa ona zəhmlə baxıb cavab verdi, – buraya nə üçün gəlirsən? Qızların yanında kişinin nə işi var?..

Vasili qorxa-qorxa dedi:

– Sizin kefinizi soruşmağa gəlmişdim.

Aqafya Mixaylovna ağızını mümkün qədər çox açıb, daha böyük bir qəzəblə qışqırdı:

– Tezliklə öləcəyəm, mənim kefim bax belədir!

Vasili güldü.

– Gülməli bir şey yoxdur, madam ki, deyirəm, rədd ol burdan, marş! Murdarın biri, yaramaz, hələ evlənmək xəyalındadır! Dedim, çıx get! – bunu deyib, Aqafya Mixaylovna ayaqlarını yerə döyə-döyə öz otağına keçdi və qapını elə bərkdən çırpdı ki, pəncərənin şüşələri cingildədi. Deyinməkdə davam edərək öz həyatına lənətlər yağdıran, şeylərini götürüb yerə tullayan və sevimli pişiyinin qulağından dartan Qaşanın səsi arakəsmənin dalında hələ uzun müddət eşidildi; nəhayət, qapı aralandı və yazıq-yazıq miyoldayan pişik quyruğundan tutulub bayıra vızıldandı.

Vasili pıçıltı ilə:

– Görünür, çay içməyə başqa bir vaxt gəlmək lazımdır. Salamət qalın, – dedi.

Nadejda göz vuraraq:

– Eybi yoxdur, – dedi, – bu saat gedib samovara baxaram.

Nadejda otaqdan çıxar-cıxmaz, Maşaya yaxın əyləşib, sözüne davam etdi:

– Hamısı birdir, buna son qoyacağam, ya birbaşa qrafinyanın yanına gedib deyəcəyəm ki, məsələ belədir, belədir, ya da... hər şeyi atıb, vallah, dünyanın o başına qaçaacağam.

– Bəs mən burada necə qalacağam?

– Bircə sənə yazığım gəlir, yoxsa, vallah, çoxdan başımı götürüb qaçmışdım.

Maşa bir dəqiqə susduqdan sonra dedi:

– Bu nədir, Vasya, köynəyini gətirmirsən yuyum, – dedi və onun köynəyinin yaxasından tutub əlavə etdi: – Bir gör necə çirklidir?

Bu zaman aşağıdan nənəmin zənginin səsi eşidildi və Qaşa öz otağından çıxdı. Qaşa, onu gördükdə tez ayağa qalxan Vasilini qapıya tərəf itələyib dedi:

– Alçağın biri, qıza nə verib ala bilmirsən? Gör bir qızı nə kökə salmışan, hələ bir əl çəkmirsən də, zalımın biri, görünür, onun göz yaşlarına baxmaq səni sevindirir. Rədd ol! Bir də ayağın bura dəy-məsin. Bilmirəm sən onda yaxşı nə görmüsən? – deyə o, Maşaya müraciətlə davam etdi: – Onun üstündə bu gün dayın səni azmı

kötəkləmişdir? Öz dediyindən əl çəkmir: “Vasili Qruskovdan başqa heç kəsə ərə getməyəcəyəm”. Səfeh!

Maşa birdən-birə sel kimi göz yaşu axıdaraq dedi:

– Heç kəsə ərə getməyəcəyəm, istəyirsiniz, onun üstündə mənə lap ölüncəyə qədər döyün, ondan başqa heç kəsi sevmirəm.

Sandığın üstündə uzanıb ləçəyi ilə göz yaşlarını silən Maşaya uzun-uzadı baxdım və Vasiliyə olan nəzərimi hər növ ilə dəyişməyə çalışıb, Maşanın gözündə onu cazibədar göstərən nöqtəyi-nəzəri tapmaq istədim. Maşanın halına ürəkdən yandığuma baxmayaraq, mənəim gözlərimdə bu qədər cazibədar görünən bir xilqətin Vasilini necə sevə bilməsini ağılıma sığışıra bilmədim.

Yuxarıya, öz otağıma qayıtdıqda: “Mən böyüyəndə, – deyə öz-özümə mühakimə yeridirdim, – Petrovskoye kəndi mənə çatacaqdır, Vasili ilə Maşa mənəim təhkimli kəndlilərim olacaqdır. Mən kabinetdə oturub çubuq çəkəcəyəm, Maşa əlində ütü mətbəxə gedəcəkdir. “Maşanı mənəim yanına çağırın” – deyəcəyəm. O gələcək və bu zaman otaqda heç kəs olmayacaqdır... Birdən Vasili içəri girəcək və Maşanı gördükdə: “Mən məhv oldum!” – deyəcək və Maşa da ağlayacaqdır. Mən: “Vasili, bilirəm ki, sən onu sevirsen, o da səni, al bu min manatı, get onunla evlən, Allah səni xoşbəxt eləsin”, – deyib divanlı otağa keçəcəyəm”. İnsanın beynində və təsəvvüründə heç bir iz buraxmadan gəlib-keçən saysız-hesabsız düşüncə və xəyallar içərisində elələri vardır ki, onlar dərin və hiss edilən şırımlar buraxır; belə ki, çox vaxt düşüncələrinin mahiyyətini xatırlamasan da, beynində nə isə yaxşı bir şeyin olduğunu xatırlayırsan, bu fikrin buraxdığı izi hiss edirsən və onu təzədən canlandırmağa çalışırsan. Öz hissəimi Maşanın ancaq Vasili ilə evləndikdən sonra tapa biləcəyi bir səadətəin mənafeyinə qurban etmək fikri qəlbimdə belə bir dərin iz buraxmışdı.

XIX fəsil

İLK GƏNCLİK

İlk gəncliyim zamanı yaşım və mövqeyimlə əsla uyğun gəlməyən ən sevimli və ən daimi düşüncələrimin nədən ibarət olduğunu desəm, çətin ki, mənə inanarlar. Lakin, mənəcə, insanın mövqeyi ilə

onun mənəvi fəaliyyəti arasındakı uyğunsuzluq həqiqətin ən doğru əlamətidir.

Yalnız öz fikirlərimə dalıb, tək-tənha mənəvi bir həyat sürdüyüm bir il müddətində insanın mövqeyi, gələcək həyat və ruhun əbədiliyi haqqındakı mücərrəd suallar artıq təsəvvürümdə canlanırdı; mənim zəif uşaq ağımlı təcrübəsizliyin bütün qızgınlığı ilə o məsələləri aydınlaşdırmağa çalışırdı ki, bunların əmələ gəlməsi ən ali pilləni təşkil edir və insan zəkası bu pilləyə çata bilsə də, həmin məsələləri həll etmək istedadı ona verilməmişdir.

Mənə elə gəlir ki, insan zəkası hər bir ayrı-ayrı şəxsdə öz inkişafı zamanı bütöv nəsillərin inkişaf etdiyi eyni yolu keçir, müxtəlif fəlsəfi nəzəriyyələrin əsası olan düşüncələr isə ağılın ayrılmaz hissələridir; hər bir şəxs də bu düşüncələri az və ya çox aydın şəkildə fəlsəfi nəzəriyyələrin varlığından hələ əvvəl dərk etmişdir.

Bu düşüncələr beynimdə elə aydın və elə heyranedicə bir surətdə canlanırdı ki, mən bu kimi böyük və xeyirli həqiqətləri birinci olaraq, kəşf etdiyimi təsəvvür edib, onları hətta həyata tətbiq etməyə çalışırdım.

Bir dəfə ağılıma belə bir fikir gəldi ki, xoşbəxtlik xarici səbəblərdən yox, bu xarici səbəblərə bizim münasibətimizdən asılıdır və iztirab çəkməyə alışmış insan bədbəxt ola bilməz; odur ki, mən özümü zəhmətə alışdırmaq üçün dəhşətli bir ağrıya baxmayaraq, Tatişşevin lüğətini irəliyə uzatdığım əllərimdə beş dəqiqə saxlayır və ya anbara gedib çılpaq belimi kəndirir o qədər bərk döyəcləyirdim ki, ixtiyarsız olaraq, gözlərimdən yaş axırdı.

Başqa bir dəfə, ölümün məni hər saat, hər dəqiqə gözlədiyini birdən-birə xatırlayıb, adamların indiyə kimi bunu nə üçün anlamadıklarını başa düşməyərək, belə qərara gəldim ki, insan indiki zamanla qane olaraq, gələcək haqqında düşünmədən də xoşbəxt ola bilər. Odur ki, mən bu düşüncənin təsiri altında üç gün dərsi buraxdım, yataqda uzanaraq hər hansı bir romanı oxuya-oxuya, axırını puluma aldığım Kronov balı ilə bişirilmiş qurabiyələri yeyib zövq almaqla məşğul oldum.

Bir dəfə də, qara yazı taxtasının qabağında dayanıb tabaşirle müxtəlif fiqurlar çəkərkən, birdən-birə belə bir fikir məni heyran etdi: “Nə üçün simmetriya gözə xoş gəlir? Simmetriya nədir? Bu, anadangəlmə bir hissdir”, – deyər öz-özümə cavab verdim. Bu hiss

nəyə əsaslanmışdır? Məgər həyatda hər şey simmetrikdirmi? Əksinə, həyat bax belədir – mən yazı taxtasında oval bir fiqur çəkdim. İnsan öldükdən sonra onun ruhu əbədiyyətə çevrilir: əbədiyyət bax budur, mən oval fiqurun bir tərəfindən yazı taxtasının axırına qədər bir xətt çəkdim. Bəs nə üçün oval fiqurun o biri tərəfində belə bir xətt yoxdur? Doğrudan da, birtərəfli əbədiyyət haradan ola bilər, biz, yəqin ki, indiki həyatdan əvvəl də yaşamışıq və nə etmək ki, bunu xatırlamırıq.

Mənə olduqca yeni, aydın görünən və indi güclə xatırlaya bildiyim bu mühakimə çox xoşuma gəldiyindən bir vərəq kağız götürüb onu yazılı surətdə şərh etmək istədim; lakin bu zaman birdən-birə başımda o qədər fikir əmələ gəldi ki, ayağa qalxıb otaqda gəzirməyə məcbur oldum. Mən pəncərəyə yaxınlaşdıqda, sürücünün bu zaman su arabasına qoşduğu at diqqətimi cəlb etdi və bütün fikirlərim bir məsələnin həlli üzərində cəmləşdi: “Bu at gəbərdikdə onun ruhu hansı heyvana və ya insana keçəcəkdir?” Bu zaman otaqdan keçən Volodya mənim nə haqda isə fikirləşdiyimi görüb gülümsədi və düşüncələrimin axmaq bir şey olduğunu anlamaq üçün bu təbəssüm mənə kifayət etdi.

Nə üçünsə yadımdan çıxmayan bu hadisəni yalnız ona görə nağıl etdim ki, düşüncələrimin nədən ibarət olduğu haqqında oxucuda təsəvvür yaradım.

Məni az qala dəlilik vəziyyətinə gətirib çıxaran spektisizmə aludə olduğum kimi, heç bir fəlsəfi cərəyana bu qədər aludə olmamışdım. Mən elə təsəvvür edirdim ki, bütün dünyada məndən başqa heç kəs və heç şey yoxdur, əşyalar əşya deyil, surətlər isə ancaq mən onlara diqqət yetirdikdə çıxır və onların haqqında düşünmədikdə bu surətlər dərhal yox olurlar. Bir sözlə, mən Şellingin bu əqidəsilə şərik olmuşdum ki, əşyalar yox, mənim onlara münasibətim mövcuddur. Bu daimi ideyanın təsiri ilə dəliliyin elə bir dərəcəsinə çatdığım dəqiqələr olurdu ki, bəzən mənim olmadığım yerdə boşluğu (neant) gözlənilmədən yaxalamaq ümidilə cəld qarşı tərəfə nəzər salırdım.

İnsan zəkası – mənəvi fəaliyyətin zavallı və miskin yayı!

Mənim zəif aqlım nüfuz edilməyən şeyə nüfuz edə bilməyib, zor bir işdə əqidələrini bir-birinin dalınca itirdi ki, həyatımın xoşbəxt olması üçün mən bu əqidələrimə heç bir zaman toxunmağa cəsarət etməməli idim.

Bütün bu ağır mənəvi zəhmətdən varlığımda iradənin gücünü zəiflətməmiş ağılın cəld işləməsində, hissələrimin təravətini və mühakimənin aydınlığını məhv etmiş daimi mənəvi təhlilə vərdiş etməkdən başqa heç bir şey qazanmadım.

Mücərrəd düşüncələr, müəyyən bir anda ruhi vəziyyəti insanın öz şüuru vasitəsilə dərk etməsi və onu yadda saxlamaq qabiliyyəti nəticəsində əmələ gəlir. Mücərrəd düşüncələrə göstərdiyim meyil mənim şüurumu o qədər qeyri-təbii dərəcədə inkişaf etdirmişdi ki, çox vaxt ən sadə bir şey haqqında düşünməyə başladığımda öz düşüncələrimin çıxılmaz təhlili girdabına düşürdüm və məni məşğul edən məsələlər haqqında yox, nə düşündüyüm barəsində fikirləşirdim. Öz-özümdən: mən nə haqqında düşünürəm? – deyər soruşub cavab verirdim ki, mən düşündüyüm haqqında fikirləşirəm. Bəs indi mən nə haqqında düşünürəm? Mən fikirləşirəm ki, mən nə düşünürəm, nə haqqında fikirləşirəm və i.a. Ağılımı itirmişdim.

Bununla belə, mənim fəlsəfi kəşflərim izzəti-nəfsimi olduqca oxşayırdı: mən çox vaxt özümü bütün bəşəriyyətin rifahı üçün yeni həqiqətlər kəşf etmiş böyük bir adam kimi təsəvvür edirdim və qalan insanlara öz ləyaqətimi qürurla dərk edərək baxırdım; lakin burası qəribədir ki, bu qalan insanlarla toqquşduqda onlardan hər birinin qarşısında qorxudan əsirdim və özlüyümdə özümü nə qədər yüksək tuturdumsa da, başqalarının yanında şəxsi ləyaqətimi dərk etdiyimi deməyə nəinki bir qabiliyyətim çatmırdı, həm də hər bir sadə sözüm və hərəkətim üçün utanmamağı da bacarmırdım.

XX fəsil
VOLODYA

Bəli, həyatımın bu çağlarını daha çox təsvir etdikcə, bu təsvir mənim üçün bir o qədər ağır və çətin olur. Bu müddətdəki xatirələrim içərisində həyatımın başlanğıcını bu qədər aydın və daimi olaraq işıqlandıran həqiqi səmimi hiss dəqiqliklərini çox az-az tapıram. Mən ilk gəncliyin səhrasını ixtiyarsız olaraq, tez yüyürüb keçmək və xoşbəxtliyin o dəmlərinə çatmaq istəyirdim ki, bu zaman dostluğun, doğrudan da, incə, nəcib hissi bu yaşın sonunu parlaq bir nura qərxdən qoyar, gəncliyin gözəllik və poeziya ilə dolu olan çağlarının əsasını qoyar.

Öz xatirələrimi saatbasaat izləməyəcəyəm, lakin öz hekayətimi gətirib çatdırdığım zamandan sonra və mənim xasiyyətimə, mənim istiqamətimə qəti və yaxşı təsir bağışlamış qeyri-adi bir adamla tanışlığımıza qədər olan xatirələrimin ən başlıcalarına ani bir nəzər salacağam.

Volodya bu günlərdə universitetə daxil olacaqdır, müəllimlər artıq onun yanına ayrı-ayrılıqda gəlib-gedirlər və Volodyanın tabəsirlə qara yazı taxtasını taqqıldadıb mənə dərin ağılın ifadələri kimi görünən funksiyaları, sinusları, koordinatları və sairələri necə şərh etdiyini qibtə və qeyri-ixtiyari bir hörmətlə dinləyirəm. Budur, bazar günlərindən birində, nahardan sonra bütün müəllimlər və iki professor nənəmin otağına toplaşırlar, atamın və bir sıra qonaqların iştirakilə universitetə daxil olmaq üçün imtahanı məşq edirlər; Volodya bu imtahanda qeyri-adi dərəcədə bilik sahibi olduğunu göstərir ki, bu da nənəmi çox sevindirir. Onlar bəzi dərslərdən mənə suallar verirlərsə mən bunlara tamamilə pis cavab verirəm və professorlar mənim biliksiz olduğumu, görünür, nənəmdən gizlətmək istəyirlər ki, bu, məni daha da utandırır. Deməliyəm ki, onsuz da mənə az əhəmiyyət verirlər; mənim hələ on beş yaşım vardır, deməli, imtahanlara hələ bir il qalmışdır. Volodya ancaq nahar zamanı aşağı enir, bütün günü və hətta axşamları da yuxarıda, həm də məcburən yox, öz arzusu ilə qalib dərslərilə məşğul olur. O dedikcə xudpəsənd olduğu üçün imtahanları orta qiymətlə yox, əla qiymətlə vermək istəyir.

Budur, ilk imtahan günü gəlib çatdı. Volodya bürünc düymələri olan göy frakını geyib qızıl saatını taxdı, uzunboğaz lak çəkmələrini ayağına keçirdi; atamın faytonu gəlib eyvanın qabağında dayandı. Nikolay faytonun örtüyünü aşağı saldı və Volodya ilə St.-Jerome universitetə yollandılar. Qızlar, xüsusilə Katenka üzlərində sevinc və şadlıq ifadəsilə pəncərədən boylanıb, faytona minən Volodyanın qamətli fiqurasına baxırdılar, atam: “Allah dadına çatsın, Allah dadına çatsın” – deyirdi; sürünə-sürünə pəncərənin yanına gəlmiş nənəm isə gözləri yaşlı halda fayton döngəni burulub gözədən itincəyə qədər Volodyaya xaç çəkir və nə isə pıçıldayırdı.

Volodya qayıdıb gəldi. Hamı səbirsizliklə ondan soruşdu: “Nə oldu? İmtahanı yaxşımı verdin? Nə qiymət aldın?” Lakin onun şən üzündən görünürdü ki, yaxşı qiymət almışdır. Volodya beş almışdı. Ertəsi gün Volodyanı eyni müvəffəqiyyət arzusu və qorxu ilə yola

salıb, eyni səbirsizlik və şadlıqla qarşıladılar. Beləliklə, doqquz gün gəlib-keçdi. Onuncu günü Volodya axırıncı, ən çətin imtahanı – şəriət dərindən imtahan verməli idi, hamı pəncərənin qabağında dayanıb onu daha böyük bir səbirsizliklə gözləyirdi. Artıq saat ikidir. Volodya isə gəlib çıxmırdı.

Lyuboçka yanağını pəncərənin şüşəsinə yapışdıraraq:

– Pərvərdigara! Vay dədə, vay!!! Onlardır!!! Onlardır!!! – deyə qışqırdı.

Doğrudan da, indi daha göy frak və boz furajka yox, boynuna mavi rəngli yaxalıq tikilmiş tələbə mundiri geyib, başına üçkünc şlyapa qoymuş və belinə qızıl suyuna çəkilmiş qılinc bağlamış Volodya *St.-Jerome* ilə birlikdə faytonda əyləşmişdi.

Nənəm Volodyanı mundirdə gördükdə:

– Kaş anan sağ ola idi! – deyə qışqıraraq özündən getdi.

Volodya gülər üzlə qaça-qaça qabaq otağa gələrək mənə, Lyuboçkanı, Mimini və Katenkanı öpüb qucaqladı, bu zaman Katenka qıpqırmızı qızardı. Volodya sevincdən özünü itirmişdi. Həm də bu mundirdə o, necə qəşəng görünürdü! Mavi rəngli yaxalıq onun təzəcə çıxmış qara bıqlarına necə də yaraşırı! Onun incə, uzun beli və nəcib yerışı vardı! Bu unudulmaz gündə hamı nənəmin otağında nahar edirdi, bütün üzlərdən sevinc yağdı və nahardan sonra pirojna yediyimiz zaman xidmətçi üzündə ciddi – əzəmətli və eyni zamanda şən bir ifadə ilə dəsmala bükülmüş şampanski şüşəsini gətirib stola qoydu. Nənəm anamın vəfatından sonra birinci dəfə idi ki, şampanski içirdi, o, Volodyanı təbrik edib, bir qədər şampanski içdikdən sonra, ona baxaraq yenə də sevincdən ağıladı. Volodya artıq həyətdən öz miniyində yola düşür, tanışlarını öz otağında qəbul edir, tütün çəkir, ballara gedirdi və hətta bir dəfə iki şüşə şampanskini öz otağında tanışları ilə birlikdə necə içdiyini, hər dəfə qədəhi sirli şəxslərin sağlığına qaldırdıqlarını və *le fond de la bouteille*¹-nin kimə qismət olacağı üstündə mübahisə etdiklərini öz gözələmlə gördüm. Bununla belə, o, müntəzəm olaraq, evdə nahar edirdi və nahardan sonra əvvəllərdə olduğu kimi, divanlı otaqda əyləşib həmişə Katya ilə nə haqqında isə xısnlaşırdı; onların söhbətində iştirak etməsəm də, yalnız bunu eşidə bilmiş – dim ki, onlar ancaq oxuduqları romanların qəhrəman oğlanları və

¹ Şüşənin dibi (*fran.*)

qızları haqqında, qısqanclıq və məhəbbət barəsində söhbət edirdilər: belə söhbətlərdən nə zövq ala bildiklərini və nə üçün belə incə-incə gülümsəyib, qızgınlıqla mübahisə etdiklərini mən heç cür anlaya bilmirdim.

Ümumiyyətlə, mən sezirdim ki, uşaqlıq yoldaşları arasındakı o aydın dostluqdan başqa Katenka ilə Volodya arasında onları bizdən ayıran və gizli surətdə bir-birinə bağlayan digər qəribə bir münasibət də vardı.

XXI fəsil

KATENKA VƏ LYUBOÇKA

Katenkanın on altı yaşı vardı; o, boyca böyümüşdü; uşaqlıq yaşlarını qurtarıb gəncliyə qədəm basmış bir qıza xas olan nahamvar qamətini, hərəkətlərindəki utancaqlıq və ürəkliyi təzəcə açılmış bir çiçəyin ahəngdar tərəvəti və gözəlliyi əvəz etmişdi; lakin Katenka dəyişilməmişdi. Eyni açıq-mavi rəngli gözlər və bu gözlərdəki gülümsəyən baxışlar, alnı ilə demək olar ki, bir xətt təşkil edən və iri deşikləri olan eyni düz burnu, dodaqlarında şən bir təbəssüm oynayan kiçik ağız, çəhrayı rəngli şəffaf yanaqlarında eyni xırda batıqlar, eyni ağ və kiçik əllər... təmizkar qız adı əvvəllərdə olduğu kimi, nə üçünsə, indi də ona çox yaraşır. Katenkada yeni olan şey onun yalnız böyük qadınlar kimi hördüyü qalın sarışın hörükləri, onu seziləcək dərəcədə sevindirən və utandıran tər məmələri idi.

Lyuboçka həmişə onunla birlikdə böyüyüb tərbiyə edilməsinə baxmayaraq, hər bir cəhətdən tamamilə başqa bir qız idi.

Lyuboçka alçaqboy idi, raxit xəstəliyi nəticəsində ayaqları indi - yədək əyri qalmışdı və çox iyrenc beli vardı. Onun bütün fiqurasında yaxşı olan şey ancaq gözləri idi və bu iri qara gözlər, doğrudan da, qəşəng olub, qürur və sadələvhlüyün elə qeyri-müəyyən və xoş ifadəsilə baxırdı ki, insanın diqqətini cəlb etməyə bilmirdi. Lyuboçka hər bir hərəkətində sadə və təbii idi; Katenka isə, sanki, kimə isə oxşamaq istəyirdi. Lyuboçka həmişə düz baxırdı və bəzən iri, qara gözlərini kimə isə zilləyərək, uzun müddət çəkmədiyi üçün onu məzəmmət edir və bunun nəzakətsiz bir hərəkət olduğunu ona deyirdilər; Katenka isə əksinə, göz qapaqlarını endirib gözlərini qıyır

və inandırır ki, uzağı görmür, halbuki uzağı gördüyünü mən yaxşıca bilirdim. Lyuboçka özgələrin qarşısında əzilib-büzülməyi xoşlamırdı və qonaqların yanında bir adam onu öpməyə başladığıda hirsənib deyirdi ki, belə nəvazişdən zəhləsi gedir; Katenka, əksinə, qonaqların yanında Mimi ilə həmişə xüsusilə nəvazişli olurdu və qızlardan biri ilə qucaqlaşib zalda gəzməyi xoşlayırdı. Lyuboçka yaman güləyən idi və bəzən gülməkdən qəşş edib, qollarını oynada oynada otaqda o baş-bu başa qaçırdı; Katenka əksinə, gülməyə başladığıda ağızını yaylığı və əlləri ilə tutardı. Lyuboçka həmişə dümdüz oturur və əllərini yanına salaraq gəzərdi; Katenka başını bir qədər yana əyib qollarını döşündə çarpazlayaraq yeriyərdi. Böyük bir kişi ilə danışmaq Lyuboçkaya müyəssər olduqda, o, həmişə çox sevinərdi və deyərdi ki, mütləq qusara ərə gedəcəkdir; Katenka isə bütün kişilərin ona iyərənc olduğunu, heç bir zaman ərə getməyəcəyini deyərdi və bir kişi onunla danışdıqda, nədənsə qorxmuş kimi tamamilə başqa bir adam olardı. Belini korsetlə bərk-bərk sarıdıqlarına görə Lyuboçka həmişə Mimiyə hiddətlənər: “Nəfəs almaq mümkün olmadığını” – deyərdi və çox yeməyi sevərdi; Katenka əksinə, barmağını paltarının büzməsinə soxub, əyninə necə gen olduğunu bizə göstərər və çox az yeyərdi. Lyuboçka baş şəkli çəkməyi xoşlayırdı; Katenka isə ancaq çiçək və böcəklərin şəklini çəkərdi. Lyuboçka Fildin konsertlərini və Beethovenin bir para sonatalarını çox aydın çalır; Katenka variasiyalar çaldığıda tempi yubandırır, fortepianonu taqqıldadır, elə hey pedalı basır və bir şey çalmağa başlamazdan əvvəl ürəkdən üç akkord arpeggio götürürdü.

Lakin mənim o zamankı mülahizəmə görə Katenka böyük qıza daha çox oxşadığından mənə olduqca xoş gəlirdi.

XXII fəsil

ATAM

Volodya universitetə daxil olandan bəri atam xüsusilə şən idi və nənəmin yanına, nahar etməyə həmişəkindən tez-tez gəlirdi. Deməliyəm ki, Nikolaydan öyrəndiyimə görə, atamın bu şənliyinin səbəbi son zamanlar qumarda çox udması idi.

Bəzən də elə olurdu ki, atam axşamüstü, kluba getməzdən əvvəl yanımızı gəlib, bizi başına toplayar və yumşaq, uzunboğaz çəkmələrini (onun dabanlı çəkmədən zəhləsi gedirdi və heç zaman bu cür çəkmə geymirdi) yerə vura-vura qaraçı mahnıları oxuyardı. Atama pərəstiş edən və atamın da çox sevdiyi Lyuboçkanın bu zaman gülməli bir surətdə necə sevindiyini görmək lazım idi. Bəzən atam sinfə gələr, üzünə ciddi ifadə verib, mənəim dərslərimi necə danışmağıma qulaq asardı, lakin mən dərsmi düz danışmadıqda, səhvimi düzəltmək üçün onun dediyi bir para sözlərdən anlayardım ki, mənə öyrədilən dərsmi pis bilir. Nənəm səbəbsiz olaraq, deyinməyə və hamımıza qəzəblənməyə başladıqda, bəzən atam bizə göz vurub, başı ilə işarələr edirdi. Sonra: “Uşaqlar, amma üstümüze yaman düşmüşdü ha”, – deyirdi. Ümumiyyətlə, atam mənəim uşaq təsəvvürümün onu qaldırdığı o əlçatmaz yüksəklikdən yavaş-yavaş aşağı enirdi. Mən onun böyük və ağ əlini eyni səmimi bir məhəbbət və ehtiram hissilə öpürdüm sə də, artıq onun haqqında fikirləşməyə, onun hərəkətlərini götür-qoy etməyə başlamışdım və onun barəsində ixtiyarsız olaraq, ağıma gələn fikirlər mənə qorxuya salırdı. Mənə bir çox belə fikirlər təlqin edən və mənəim çoxlu mənəvi iztirablarıma səbəb olan bir hadisəni heç bir zaman yadımdan çıxarmayacağam.

Bir dəfə axşamdan çox keçmiş, əyninə qara frak və ağ jilet geymiş atam Volodyanı özü ilə birlikdə bala aparmaq üçün qonaq otağına gəldi. Bu zaman Volodya öz otağında geyinirdi. Nənəm yataq otağında oturub gözləyirdi ki, Volodya gəlib necə geyindiyini ona göstərsin (hər bir baldan əvvəl onu öz yanına çağırmaq, xeyir-dua vermək, nəzərdən keçirib nəsihət vermək nənəmin adəti idi). Təkcə bir lampanın işıqlandırdığı zalda Mimi ilə Katenka var-gəl edirdilər. Lyuboçka isə royaldan dalında əyləşib, Fildin ikinci konsertini çalırırdı ki, bu əsəri anam çox sevərdi.

Bacımla anam arasındakı çox yaxın bənzəyişi heç vaxt və heç kəsdə görməmişdim. Onlar nə üzdən, nə də bədənlərinin quruluşu etibarilə bir-birinə oxşayırdılar, onları bir-birinə oxşadan əllərində, yerləşlərində, xüsusilə səslərində və bəzi ifadələrindəki gözə görünməyən bənzəyiş, yaxınlıq idi. Lyuboçka hirsələnib: “Heç yerə buraxmırlar” – dedikdə, bu sözləri elə tələffüz edirdi ki, sanki, anamın: “heç vaxt” sözlərini uzadaraq dediyini eşidirdim; lakin həmin bənzəyiş

Lyuboçka fortepianoda çaldıqda və bu zaman işlətdiyi bütün üsullarda daha çox gözə çarpırdı. Lyuboçka da anam kimi paltarını düzəldər, o da notunun vərəqlərini anam kimi sol əli ilə yuxarıdan çevirər, çətin bir passajı¹ uzun müddət düz çala bilmədikdə, anam kimi o da fortepianonun dillərini yumruğu ilə hiddətlə vuraraq: “ah, pərvərdigara!” – deyərdi, Fildin çox yaxşı olaraq, *jeu perle*² adlandırılmış qəşəng havalarını çalarkən gözəgörünməz eyni zəriflik və aydınlıq Lyuboçkada da hiss olunardı.

Atam yeyin və xırda addımlarla otağa girib, Lyuboçkaya yaxınlaşdı. Lyuboçka onu gördükdə daha çalmadı.

Atam onu yerinə əyləşdirərək:

– Yox, çal, Lyuba, çal, – dedi, – bilirsen ki, sən çalanda qulaq asmağı nə qədər xoşlayıram...

Lyuboçka çalmaqda davam etdi, atam isə çənəsini ovcuna alıb dirsəklənərək, uzun müddət onun qabağında əyləşdi, sonra cəld çiyini çəkib ayağa qalxdı və otaqda gəzinməyə başladı. Hər dəfə royala yaxınlaşarkən, ayaq saxlayıb Lyuboçkaya uzun müddət diqqətlə baxırdı. Mən onun hərəkətlərindən və yerindən həyəcanlı olduğumu sezmışdim. Zalı bir neçə dəfə o baş-bu başa gəzdikdən sonra gəlib Lyuboçkanın stolunun dalında dayanaraq, onun qara saçlarından öpdü və sonra cəld geri dönüb yenə gəzməkdə davam etdi.

Lyuboçka əsəri çalıb qurtardıqdan sonra atama yaxınlaşıb: “Yaxşı çaldımı?” – deyərək soruşduqda, atam əlini onun başına qoydu, Lyuboçkanın alnından və gözlərindən elə bir nəvazişlə öpdü ki, mən belə bir nəvazişi atamdan heç bir zaman görməmişdim.

Lyuboçka atamın saatinin zəncirini buraxıb, təəccüblə baxan iri gözlərini onun üzünə zilləyərək, birdən-birə dedi:

– Ah, pərvərdigara! Sən ki ağlayırsan! Əziz atam, məni bağışla, mən tamamilə yadımdan çıxarmışdım ki, bu havanı anam çalardı.

Atam həyəcanından titrəyən bir səslə dedi:

– Yox, dostum, bu havanı tez-tez çal, əgər bilsəydin ki, səninlə birlikdə ağlamaq mənim üçün nə qədər xoşdur...

Atam Lyuboçkanı bir daha öpdü və daxili həyəcanına üstün gəlməyə çalışaraq, çiyini çəkib qapıdan çıxdı; bu qapı Volodyanın otağına gedən dəhlizə açılırdı.

¹ Sürətli tempi olan musiqi fiqurası (*fran.*)

² Muncuğu oyununu (*fran.*)

Atam dəhlizin ortasında dayanıb:

– Voldemar! Tezmi geyinib qurtaracaqsan? – deyə qışqırdı. Bu zaman qarabaş Maşa onun yanından keçirdi. Maşa öz ağasını gördükdə gözlərini yerə dikib, onun yanından keçmək istədi. Atam onu saxladı. O, Maşaya tərəf əyilib:

– Sənsə gündən-günə qəşəngləşirsən, – dedi.

Maşa qızardı və başını bir az da aşağı saldı.

– İcazə verin, – deyə Maşa pıçıldadı.

Maşa onun yanından keçib-getdikdə və atam məni gördükdə çiyinini çəkib öskürərək:

– Voldemar, tezmi qurtaracaqsan? – deyə təkrar etdi. Mən atamı sevirəm, lakin insan zəkası ürəkdən asılı olmayaraq yaşayır və çox vaxt insanın hissini təhqir edən, insana aydın olmayan, ona amansız görünən fikirlərə düşür. Bu kimi fikirləri özümdən uzaqlaşdırmağa çalışmağıma baxmayaraq, onlar mənim də ağıma gəlirdi...

XXIII fəsil

NƏNƏM

Nənəm gündən-günə zəifləyirdi; onun zəngi, Qaşanın deyincən səsi və qapıların bərkdən açılıb-örtülməsi nənəmin otağından daha tez-tez eşidilirdi, nənəm bizi daha kabinetdə, Volter kreslosunda oturmuş halda yox, yataq otağında, krujevalarla haşiyələnmiş yastıqlı hündür yatağında qəbul edirdi. Mən nənəmlə salamlaşarkən onun əlində sarıya çalan parıldayan şiş görürdüm, otaqda isə beş il bundan əvvəl anamın otağında olan ağır iyi duyurdum. Həkim gündə üç dəfə nənəmin yanına gəlirdi və həkimlər artıq bir neçə dəfə məsləhətə yığıbmışdılar. Lakin nənəmin xasiyyəti, evdəkilərin hamısı ilə, xüsusilə atamla məğrur və təşrifatlı rəftarı zərre qədər də dəyişilməmişdi, nənəm əvvəlki kimi yenə də sözləri uzada-uzada danışıq, qaşlarını çatıb: “Mənim əzizim”, – deyirdi.

Lakin budur, artıq bir neçə gündür ki, bizi onun yanına buraxmırdılar, bir dəfə səhər dərsi zamanı St.-Jerome mənə Lyuboçka və Katenka ilə gəzməyə getməyi təklif etdi. Kırşəyə əyləşərkən – nənəmin otağının pəncərəsi qarşısında – küçəyə küləş döşəndiyini və göy kaftan geymiş adamların bizim darvazanın yanında durduqlarını

görməyimə baxmayaraq, heç cür anlaya bilmirdim ki, belə qeyri-adi bir saatda bizi nə üçün kirşədə gəzməyə göndərirlər. O günü, kirşədə gəzdiyimiz zaman Lyuboçka ilə mənim kefim kök idi ki, belə bir əhvali-ruhiyyədə adicə bir hadisə, hər bir söz, hər hərəkət bizi gülməyə məcbur edirdi.

Xırdavatçının öz qutusundan yapışmış halda, qaça-qaça küçədən keçməsi bizi güldürürdü. Üst-başı tökülmüş Vanka yüyənləri oynadıb, atı dördəm sürürdü və o bizim mindiyimiz kirşəyə çatdıqda qəhqəhə çəkib güldürdü. Filippin qamçısı kirşənin altına ilişdi; o bizə tərəf dönüb: “vay səni”, – dedi və biz gülməkdən qəşş etdik. Mimi narazı bir görünüşlə, ancaq səfeh adamların səbəbsiz olaraq güldüyünü dedi və Lyuboçka gülməyini güclə saxladığı üçün qıpqırmızı qızarıb, altdan-altdan mənə baxdı. Bizim gözlərimiz bir-birinə sataşdı və biz elə bərkdən qəhqəhə çəkib güldük ki, gözlərimiz yaşardı və bizi boğan qəhqəhələrimizi saxlaya bilmədik. Bir balaca sakitləşən kimi mən dönüb Lyuboçkaya baxırdım və xeyli müddətdən bəri ağızımıza düşmüş və bizi həmişə güldürən sözü dedikdə, biz yenə də gülməkdən uğunurduq.

Kirşəmiz evə yaxınlaşarkən mən təzəcə ağızımı açıb, üz-gözümle Lyuboçkaya işarə etmək istəyirdim ki, nəzərlərim bizim küçə qarısının bir tayına söykənmiş tabutun qara qapağına sataşdı. Heyrətə gəldim və ağızım əyilmiş halda qaldı.

St. Jerome qabağımıza gəlib rəngi qaçmış halda dedi:
– *Votre grand mere est morte!*¹

Nənəmin meyiti otaqda qaldığı bütün müddətdə mən ölüm qoxu - sunun ağır hissini duyuram, daha doğrusu, onun cəsədi bir gün mənim də öləcəyimi canlı və xoşagəlməz bir surətdə mənə xatırladır ki, bu hissi nə üçünsə kədərlə qarışdırmağa adət ediblər. Mənim nənəmə yazığım gəlmir, çətin ki, bir kəsin ona ürəkdən yazığı gəlsin. Evimizin yasa gələnlərlə ağızına qədər dolu olmasına baxmayaraq, bir şəxsdən başqa nənəmin ölümünə heç kəsin ürəyi yanmır. Bu şəxsin üzündəki dərin kədər məni ifadəedilməz dərəcədə heyrətə gətirir. Bu kədərli üz qarabaş Qaşanın üzüdür. Qaşə çardağa çıxıb qarını üzünə kilidləyir, ara vermədən ağlayıb, öz-özünə lənət yağdırır, saçlarını yolur, heç kəsin məsləhətini eşitmək istəməyərək deyir ki, sevimli xanımının vəfatından sonra onun yeganə təsəllisi yalnız ölümdür.

¹ Nənəniz vəfat etdi (*fran.*)

Bir də təkrar edirəm ki, hiss məsələsində həqiqətdən uzaqlıq həqiqətin ən doğru əlamətidir.

Nənəm artıq yoxdur, onun xatirəsi və onun haqqında müxtəlif rəylər isə evimizdə hələ də yaşamaqdadır. Bu rəylər, əsas etibarilə, ölməzdən əvvəl nənəmin etdiyi və onun qəyyum tutduğu knyaz İvan İvaniçdan başqa heç kəsin bilmədiyi vəsiyyəyə aiddir. Nənəmin adamlarının – növələrinin bir balaca əl-ayağa düşdüklerini sezirdim və nəyin kimə çatacağı haqqında tez-tez sözlər eşidirdim; etiraf edirəm ki, mən bizə çatacaq miras haqqında ixtiyarsız olaraq, sevinclə düşünürdüm.

Altı həftə sonra evimizdəki yeniliklərin daimi qəzeti olan Nikolay mənə dedi ki, nənəm bütün malikanəsini Lyuboçkaya qoymuşdur və ərə gedənə qədər ona qəyyumluq etməyi atama yox, knyaz İvan İvaniça tapşırırmışdır.

XXIV fəsil

MƏN

Universitetə girməyimə cəmisi bir neçə ay qalıb, mən yaxşı oxuyuram. Müəllimi nəinki qorxmadan gözləyir, həm də dərs zamanı hətta bir məmnuniyyət hiss edirəm.

Öyrəndiyim dərsi aydın və dürtüst olaraq danışmaq məni nəşələndirirdi. Mən riyaziyyat fakültəsinə hazırlaşırıdım, doğrusunu desəm, bu fakültəni yalnız ona görə seçmişdim ki, sinus, tangens, differensial, inteqral və sairə sözlər mənim çox xoşuma gəlirdi.

Mən boyca Volodyadan xeyli kiçik idim, enlikürək və kök olub əvvəlki kimi çirkin idim və bu çirkinlik mənə yenə də əzab verirdi. Mən orijinal görünməyə çalışıram.

Bircə şey mənə təsəlli verir: bir dəfə atam mənə barəmdə dedi ki, onun ağıllı sifəti var, mən buna tamamilə inanıram. *St.-Jerome* məndən razıdır. Məni tərifləyir ki, mənim kimi qabiliyyət və ağıl sahibi olan bir adamın filan, filan işi görməməsi ayıbdır, mənə elə gəlirdi ki, onu sevirəm.

Qarabaşlara məxsus olan otaq üzərindəki müşahidələrimi çoxdan dayandırmışdım, qapının dalında gizlənməyə utanırdım, bunu da etiraf etməliyəm ki, Maşanın Vasiliyə olan məhəbbətinə inamım

məni bir qədər soyutmuşdu. Məni bu fəlakətli ehtirasdan qəti olaraq, Vasilinin evlənməsi xilas etdi ki, Vasilinin xahişi ilə mən özüm bununçün atamdan izin istəmişdim.

Maşa ilə Vasili əllərində konfetlə dolu podnos, təşəkkür etmək üçün atamın yanına gəldikdə və başına mavi lentli çutqu qoymuş Maşa, nə üçünsə bizim hamımıza minnətdarlıq edib hər birimizin çiyindən öpdükdə, mən onun saçlarından gələn qızılgül ətrini duydum, lakin zərrə qədər də həyəcan hiss etmədim.

Ümumiyyətlə, həyatda mənə hələ çox zərər verməli olan başlıca nöqsanımdan – düşünməyə göstərdiyim meyildən əlavə, gəncliyimdəki nöqsanlarımı yavaş-yavaş düzəltməyə səy edirdim.

XXV fəsil

VOLODYANIN DOSTLARI

Volodyanın tanışları içərisində mən izzəti-nəfsimi təhqir edən bir rol oynasam da, qonaqları gəldikdə onun otağında oturmağı və burada baş verənləri dinmədən müşahidə etməyi xoşlayırdım. Aduytant Dubkov və tələbə knyaz Nexlyudov Volodyanın yanına başqalarından daha tez-tez gəlirdilər. Dubkov alçaqboylu, arıq, qüvvətli, qarayanız bir oğlan idi, ilk gənclik dövrünü artıq keçirmişdi, ayaqdan da bir qədər gödək idi, lakin görkəmi pis deyildi və həmişə şən idi. O, dardüşüncəli adamlardan biri idi ki, belələri məhz öz primitivliyiylə xüsusilə xoşa gəlirlər. Bu adamlar şeyləri müxtəlif rakurslardan görmək iqtidarında deyillər və həmişə səmimi və cəlbedici mühakimələr yeridirlər. Adama elə gəlir ki, onların xudpəsəndliyini bağışlamaq olar və bu xudpəsəndlik hətta yaxşıdır. Bundan əlavə, Dubkov, Volodya ilə mənə iki cəhətdən də xoş gəlirdi – birincisi, onun hərbcilərə məxsus görünüşü, ikincisi və başlıcası isə adamın bu vaxtlarında çox qiymətləndirilən yaşı idi ki, bu cavanlar abırlı adam (*comme il faut*) məfhumunu, nə üçünsə bu yaşla qarışıq salmaq vərdişinə malikdirlər... Dubkov, doğrudan da, “*un homme comme il faut*”¹ deyilən bir adam idi. Xoşuma gəlməyən bircə şey vardı, o da bu idi ki, ən təmiz hərəkətlərim, bundan daha çox isə mənim hələ gənc olduğum üçün Volodya bəzən onun qarşısında, sanki, xəcalət çəkirdi.

¹ Abırlı adam (*fran.*)

Nexlyudov gözəl deyildi: balaca, boz gözləri, çirkin dik alını, qollarının və ayaqlarının mütənasib olmayan uzunluğu gözəl əlamətlər adlandırılı bilməzdi. Onun ancaq həddindən artıq hündür boyu, üzünün zərif rəngi və dişləri yaxşı idi. Lakin onun parlaq, badamı gözləri, gah böyükklər, gah da uşaqlar kimi gülümsəməsi üzünə elə orijinal və gərgin bir ifadə verirdi ki, bu üz insanın nəzərini cəlb etməyə bilmirdi.

Onun çox utancaq görünüşü vardı, lakin ondakı utancaqlıq mənim utancaqlığıma oxşamırdı. O daha çox qızardıqca, üzü bir o qədər çox qətiyyət ifadə edirdi. Sanki, öz zəifliyinə özünün qəzəbi tuturdu.

Adama elə gəlirdi ki, o, Dubkov və Volodya ilə bərk dostdur, ancaq adam bunu da duyurdu ki, onu Dubkov və Volodya ilə yalnız təsadüf birləşdirmişdir. Onların yolu tamamilə müxtəlif idi; Volodya ilə Dubkov, elə bil ki, ciddi mühakimə və həssaslığa oxşayan hər şeydən qorxurdular; Nexlyudov, əksinə, ən yüksək dərəcədə entuziast idi və istehzalara baxmayaraq, fəlsəfi məsələlər və hisslər haqqında çox tez-tez mühakimə yeridirdi. Volodya ilə Dubkov öz sevgililərindən (elə olurdu ki, birdən bir neçə qıza və ya ikisi də eyni qıza vurulurdu) danışmağı xoşlayırdılar; Nexlyudov əksinə, hansı bir sarışın qıza məhəbbət saldığını ona işarə etdikdə həmişə ciddi surətdə hirsələnirdi...

Volodya ilə Dubkov qohumlarını sevdikləri halda, onları tez-tez lağa qoyurdular. Nexlyudov, əksinə, çox pərəstiş etdiyi xalasının pisliyindən danışdıqda özündən çıxırdı. Volodya ilə Dubkov axşam yeməyindən sonra Nexlyudovu özləri ilə götürməyib, hara isə gedirdilər və onu utancaq qız adlandırırdılar.

Knyaz Nexlyudov həm söhbəti, həm də xarici görünüşü ilə məni ilk dəfədən heyran etmişdi. Lakin onun həyatdakı istiqamətində öz istiqamətimlə ümumi olan bir çox şeylər gördüyümə baxmayaraq – bəlkə də, elə məhz buna görə – onu ilk dəfə görərkən mənə təlqin etdiyi hiss o qədər də mehriban bir hiss deyildi.

Onun iti baxışı, amiranə səsi, məğrur görünüşü, lakin hər şeydən çox mənə göstərdiyi qəti laqeydlik xoşuma gəlmirdi. Söhbət etdiyimiz zaman çox vaxt mən onun ziddinə getmək istəyirdim; məğrurluğuna görə ona cəza vermək üçün mübahisə zamanı ona üstün gəlmək, mənə heç bir əhəmiyyət verməməsinə baxmayaraq, ağıllı olduğumu sübut etmək istəyirdim. Qabağımı saxlayan utancaqlığım idi.

XXVI fəsil
MÜHAKİMƏLƏR

Axşam dərsdən sonra adəti üzrə Volodyanın otağına gəldikdə o, ayaqlarını qaldırıb divana qoymuş, çənəsini ovcuna alıb dirsəklənərək divanda uzanmışdı və bir fransız romanı oxuyurdu. Mənə nəzər salmaq üçün bir saniyəyə başını qaldırdı və yenə də gözlərini kitaba zillədi – ən sadə və təbii olan bu hərəkət mənə qızarmağa məcbur etdi. Mənə elə gəldi ki, onun baxışında nə üçün bura gəldiyimə aid bir sual, başını tez aşağı salmasında isə bu baxışın mənasını məndən gizlətmək arzusu vardı. Ən sadə bir hərəkətə mənə vermək, o zamankı yaşına görə, məndə xarakterik bir cəhət idi. Stola yaxınlaşıb mən də bir kitab götürdüm, lakin kitabı oxumağa başlamazdan əvvəl ağıma belə bir fikir gəldi ki, bütün günü görüşmədiyimiz halda, bir-birimizə söz demmək gülməlidir.

– Bu gün axşam evdəmi olacaqsan?

– Bilmirəm, nə var ki?

Söhbətimizin tutmadığını duyub:

– Elə-belə soruşuram, – dedim və kitabı açıb oxumağa başladım.

Qəribə budur ki, biz saatlarla üzbuüz oturub dinmirdik, lakin aramızda ən maraqlı və ən müxtəlif söhbətlərin başlanması üçün üçüncü, hətta dinib-danışmayan bir şəxsin iştirak etməsi kifayət idi. Biz hiss edirdik ki, bir-birimizi həddindən çox yaxşı tanıyıyıq. Adamların bir-birini həddindən çox və ya həddindən az tanımaları isə onların yaxınlaşmasına eyni dərəcədə mane olur.

– Volodya evdədirmi? – deyə qabaq otaqdan Dubkovun səsi eşidildi.

Volodya ayaqlarını divandan yerə sallayıb, kitabı stolun üstünə qoyaraq:

– Evdəyəm, – dedi.

Əyinlərinə şinel geyib, başlarına şlyapa qoymuş Dubkovla Nexlyudov içeri girdilər.

– Volodya, teatra gedəcəyikmi?

– Yox, vaxtım yoxdur, – deyə Volodya qızaranaq cavab verdi.

– Hələ bu nə sözdür? Xahiş edirəm, gedək.

– Axı mənim heç biletim də yoxdur.

– Qapının ağzında nə qədər istəyirsən satırlar.

– Səbir elə, bu saat gəlirəm, – deyə Volodya qeyri-müəyyən bir cavab verdi və çiyinini dartıb otaqdan çıxdı.

Mən bildirdim ki, Volodya Dubkovun dəvət etdiyi teatra getməyi çox istəyir, yalnız ona görə boyun qaçırdı ki, pulu yox idi və gələn maaşa qədər təsərrüfat müdirindən borc almaq üçün otaqdan çıxıb getmişdi.

Dubkov əlini mənə uzadaraq:

– Salam, diplomat! – dedi.

Volodyanın dostları mənə diplomat adlandırdılar, ona görə ki, bir dəfə rəhmətlik nənəmgildə nahar etdikdən sonra, onların yanında bizim gələcəyimizdən danışan nənəm demişdi ki, Volodya hərbi xidmətçi olacaqdır, mənə isə əyninə qara frak geyib saçlarını *a la coq* daramış bir diplomat kimi görmək ümidindədir, nənəmin fikrincə, qara frak geyib saçları *a la coq* daramaq – diplomatlıq rütbəsinin zəruri şərtləri idi.

– Volodya hara getdi? – deyə Nexlyudov məndən soruşdu.

Volodyanın nə üçün getdiyini dostlarının, yəqin ki, başa düşdüklərini fikrimə gətirib qızaranaq:

– Bilmirəm, – deyə cavab verdim.

– Yəqin ki, onun pulu yoxdur, eləmi? Hə! Diplomat! – deyə o, mənim təbəssümümü şərh etdi. – Mənim də pulum yoxdur. Dubkov, sən pulun varmı?

Dubkov pul kisəsini çıxarıb, gödək barmaqları ilə bir neçə gümüş pulu diqqətlə yoxladıqdan sonra dedi:

– Baxaq görək. Bu bir şahı, bu bir abbasi, – o, əli ilə gülməli bir hərəkət etdi – fffffü!

Bu zaman Volodya içəri girdi.

– Nə oldu, gedirikmi?

– Yox.

Nexlyudov dedi:

– Gülməli adamsan ha! Niyə demirsən ki, pulum yoxdur. İstəyirsən mənim biletimi götür.

– Bəs sən?

Dubkov dedi:

– O, əmisi oğlanlarının lojasına gedər.

– Yox, mən heç getməyəcəyəm.

– Nə üçün?

– Sən bilirsən ki, mən lojada oturmağı xoşlamıram.

– Nə üçün?

– Xoşlamıram, sıxılıram.

– Yenə başladı! Anlamıram ki, nə üçün sıxılırsan, orada ki hamı sənin xatirini istəyir. Bu, gülüncdür, *mon cher*¹.

– *Si e suis, timide!*² Mən əminəm ki, sən ömründə heç bir zaman qızarmamısan, mənsə ən balaca şey üstündə hər dəqiqə qızarıram! – deyə o, eyni zamanda, qızaranaq bildirdi.

Dubkov canıyanan bir tərzdə dedi:

– *Savez vous, d’ou vient votre timidite?.. D’un exces d’amour propre, mon cher*³.

Bərk incimiş Nexlyudov:

– Burada *exces d’amour propre*-nin heç yeri yoxdur, – deyə cavab verdi. – Əksinə, mən ona görə utancağam ki, məndə dedikcə az *amour propre* vardır: elə güman edirəm ki, adamların məndən xoşu gəlmir, mənim yanımda sıxılırlar... Bunun üçün də...

Dubkov, Volodyanın çiyinlərindən yapışıb onun sürtükünü əynindən çıxara-çıxara dedi:

– Geyin, Volodya! İqnat, ağanın paltarlarını gətir!

– Bunun üçün də mənimlə tez-tez... – deyə Nexlyudov davam etdi.

Lakin Dubkov ona daha qulaq asmırdı. “Trala-la ta-ra-ra-la-la”, – deyə o, bir mahnı oxumağa başladı.

Nexlyudov dedi:

– Yaxanı məndən qurtarmamısan, mən sənə sübut edəcəyəm ki, utancaqlıq heç də xudpəsəndlikdən əmələ gəlmir.

– Bizimlə getsən, sübut edərsən.

– Dedim ki, getməyəcəyəm.

– Yaxşı, onda burada qalıb diplomata sübut elə; qayıdıb gələndə o bizə danışar.

Nexlyudov uşaq təbiətilə dedi:

– Sübut edəcəyəm ancaq tez qayıdın.

O, mənim yanımda əyləşərək dedi:

¹ Mənim əzizim (*fran.*)

² Əgər mən utancağamsa (*fran.*)

³ Bilirsinizmi, sizin utancaqlığınız nədən əmələ gəlir?.. Xudpəsəndliyin çox olmasından, mənim əzizim (*fran.*)

– Sizcə, mən xudpəsəndəmmi?

Bu barədə artıq mənim rəyim olmasına baxmayaraq, onun mənə bu müraciətindən o qədər qorxdum ki, ona tez cavab verə bilmədim.

Mən:

– Məncə, xudpəsəndsiniz, – dedim və ağıllı olduğumu ona sübut etmək vaxtı gəlib çatdığını fikrimə gətirərkən səsimin necə titrədiyini, rəng verib-rəng aldığımı hiss etdim. – Məncə, hər bir adam xudpəsənddir və insan hər bir şeyi xudpəsəndlik üzündən edir.

Mənə göründüyü kimi Nexlyudov bir qədər həqarətlə gülüm-səyərək dedi:

– Onda, sizcə, xudpəsəndlik nədir?

Dedim:

– Xudpəsəndlik odur ki, mən hamıdan yaxşı və ağıllı olduğuma inanıram.

– Axı hamı buna necə inana bilər?

– Nə qədər ədalətli olub-olmadığımı bilmirəm, lakin məndən başqa bunu heç kəs etiraf etmir; mən dünyada hamıdan ağıllı olduğuma əminəm və sizin də buna əmin olduğunuza inanıram.

Nexlyudov dedi:

– Yox, özüm haqqında bunu deməliyəm ki, mən özümdən ağıllı adamlara rast gəlmişəm və bunu etiraf etmişəm.

– Ola bilməz, – deyə mən inamla cavab verdim.

Nexlyudov mənə diqqətlə baxaraq dedi:

– Doğrudanmı, siz bu fikirdəsiniz?

– Ciddi sözümdür, – deyə mən cavab verdim.

Elə bu anada birdən-birə başıma gələn fikri dərhal ona dedim:

– Mən bunu sizə sübut edərdəm. Nə üçün biz özümüzü başqalarından daha çox sevirik?.. Ona görə ki, biz özümüzü seviməyə daha çox layiq olan başqa adamlardan daha yaxşı hesab edirik. Əgər biz başqalarını özümüzdən yaxşı hesab etsəydik, o zaman onları özümüzdən daha çox sevərdik, bu isə heç bir zaman belə olmur. Belə olsa da, yenə də mən haqlıyam, – deyə xudpəsəndlikdən doğan qeyri-ixtiyari bir təbəssümlə əlavə etdim.

Nexlyudov bir dəqiqəliyə dinmədi.

– Mən heç bir zaman düşünməzdim ki, siz bu qədər ağıllısınız, – deyə o, elə mehriban və elə sevimli bir təbəssümlə gülümsədi ki, mən özümü birdən-birə olduqca xoşbəxt hesab etdim.

Tərif nəinki insanın hissənə, həm də ağılna elə böyük təsir bağışlayır ki, mən bu tərifin xoş təsiri altında daha çox ağıllandığımı düşündüm və düşüncələr qeyri-adi bir sürətlə bir-birinin dalınca başıma toplaşdı. Biz sezilmədən xudpəsəndlikdən məhəbbətin üstünə gəldik və bu mövzuda söhbət bizə tükənməz göründü. Mühakimələrimiz, kənardan qulaq asanlara tamamilə mənasız görünə bilməsinə baxmayaraq (çünki mühakimələrimiz aydın olmayıb birtərəfli idi), bizimçün çox böyük mənaya malik idi. İkimizin də qəlbi elə yaxşı köklənmişdi ki, birimizin qəlbindəki telə azca toxunduqda o birimizin qəlbi buna əks-səda kimi cavab verirdi. Biz məhz söhbət zamanı dilləndirdiyimiz müxtəlif tellərin yekahəng səslənməsindən zövq alırdıq. Bizə elə gəlirdi ki, beynimizdən bayıra can atan bütün fikirlərimizi demək üçün söz və vaxt çatışmır.

XXVII fəsil

DOSTLUĞUN BAŞLANMASI

O zamandan sonra mənimlə Dmitri Nexlyudov arasında çox qəribə olsa da, dedikcə xoş bir münasibət yarandı. Başqalarının yanında o, mənə, demək olar ki, heç bir əhəmiyyət vermirdi, lakin biz tək qalar-qalmaz otağın rahat bir küncündə əyləşib, hər şeyi unudar və vaxtın necə keçdiyini sezmədən mühakimə yeritməyə başlayardıq. Biz gələcək həyat, incəsənət, qulluq etmək, evlənmək və uşaqların tərbiyəsi haqqında danışardıq və heç bir zaman da ağılmıza gəlmirdi ki, danışdıqlarımızın hamısı dəhşətli bir çərən-pərəndir. Bu ona görə bizim ağılmıza gəlmirdi ki, danışdığımız çərən-pərən mənalı və sevimli idi: gənclikdə isə insan öz aqlını qiymətləndirir, ona inanır. Gənclikdə bütün ruhi qüvvələr gələcəyə doğru can atır və bu gələcək keçmişin təcrübəsinə yox, təsəvvür edilən səadət imkanına əsaslanan ümidin təsiri altında elə müxtəlif, elə canlı və başgicəllən-dirici şəkillər alır ki, gələcək xoşbəxtlik haqqındakı məfhumlar və kamil xəyallar bu yaşda artıq həqiqi xoşbəxtliyi təşkil edir. Bizim söhbətlərimizin başlıca mövzularından birini təşkil edən metafizik mühakimələrdə o dəqiqəni xoşlayırdım ki, bu zaman düşüncələr bir-birini getdikcə daha sürətlə təqib edib, getdikcə daha mücərrəd şəkil alaraq, nəhayət, elə dumanlı bir dərəcəyə çatır ki, onları ifadə etmək

üçün imkan görmürsən və fikrindəkiləri deməyi güman etdiyin halda, tamamilə başqa bir şeydən danışsən. O dəqiqəni xoşlayırdım ki, təfəkkür sahəsində getdikcə daha yüksəklərə qalxıb, bu fikirlərin genişliyini birdən-birə anlayırdım və daha dərinlərə baş vurmaq imkanımın olmadığını dərk edirdim.

Pəhriz bayramı zamanı Nexlyudovun başı müxtəlif əyləncələrə o qədər qarışmışdı ki, gündə bizə bir neçə dəfə gəlməsinə baxmayaraq, mənimlə bir kəlmə də olsun danışmadı və bu məni o qədər təhqir etdi ki, o, yenə də mənə məğrur və xoşagəlməz bir adam kimi göründü. Ondən ötrü ürəyimin əsmədiyini və ona heç də bağlı olmadığını sübut etmək üçün mən ancaq fürsət gözləyirdim.

Pəhriz bayramından sonra birinci dəfə o, mənimlə danışmaq istədikdə, dərslərimi hazırlamalı olduğumu ona deyib yuxarı qalxdım, lakin on beş dəqiqə sonra Nexlyudov sinfin qapısını açıb mənə yaxınlaşdı. O dedi:

– Sizə mane olmuram ki?

Doğrudan da, işim olduğunu ona demək istəməyimə baxmayaraq:

– Yox, – deyə cavab verdim.

– Elə isə, bəs niyə Volodyanın otağından getdiniz? Axı biz çoxdandır ki, mühakimə yeritməmişik. Mən isə buna o qədər alışmışam ki...

Mənim hirsim bir dəqiqədə soyudu və Dmitri yenə də gözlərimdə əvvəlki mehriban və sevimli adama çevrildi.

– Mənim nə üçün qalxıb getdiyimi, yaqın ki, siz bilirsiniz – dedim.

O, mənim yanımda oturaraq:

– Bəlkə də bilirəm, – deyə cavab verdi, – lakin bunun səbəbini duysam da, nə üçün durub getdiyinizi deyə bilmərəm. Sizsə, deyə bilirsiniz.

– Elə isə qoy deyim: mən ona görə durub getdim ki, sizin əlinizdən acıqlı idim... acıqlı deyildim, sizə bərk qəzəbim tutmuşdu. Sadəcə desək, mən həmişə ondan qorxuram ki, hələ çox cavan olduğum üçün siz mənə nifrət edirsiniz.

O, mənim etirafıma cavab olaraq, mehriban və ağıllı bir nəzərlə mənə baxıb dedi:

– Bilirsinizmi, bizi bir-birimizə yaxınlaşdıran nədir, sizdən daha çox tanış olduğum və aramızda daha çox bənzəyiş olan adamlara

nisbətən sizi mənə daha çox sevdirən nədir? Mən bu məsələni indicə həll etdim. Sizin, insanı təəccübə gətirən, çox nadir bir sifətiniz vardır – o da sözü açıq deməkdir.

– Bəli, mən həmişə məhz o şeylərdən danışırım ki, bunları etiraf etməkdən xəcalət çəkirəm, – deyə mən onun sözlərini təsdiqlədim, – lakin mən inandığım adamlara etiraf edirəm.

– Burası elədir, lakin bir insana inanmaq üçün onunla möhkəm dost olmaq lazımdır, biz isə hələlik dost deyilik. Nicolas, yadınızdadır, biz dostluqdan danışırıdığımız: həqiqi dost olmaq üçün insanlar bir-birlərinə inanmalıdırlar.

Mən dedim:

– Buna inanmaq lazımdır ki, sizə deyəcəyim şeyi siz daha heç kəsə deməyəcəksiniz. Ən mühüm, ən maraqlı fikirlər məhz onlardır ki, biz onları heç bir vəchlə bir-birimizə demirik.

– Həm də necə murdar fikirlərdir! Elə alçaq fikirlərdir ki, bunları etiraf etməli olduğumuzu bilsəydik, onlar heç bir zaman bizim başımıza gəlməzdi. Nicolas, bilirsinizmi, ağılıma necə bir fikir gəlir, – deyə o, stoldan qalxıb, dodaqlarında təbəssüm, əllərini bir-birinə sürtərək əlavə etdi. – Gəlin belə bir iş tutaq və onda siz görürsünüz ki, hər ikimiz üçün bu nə qədər xeyirlidir: gəlin söz verək ki, bir-birimizə hər şeyi etiraf edəcəyik. Bir-birimizi yaxşı tanıdıqda daha xəcalət çəkmərik, kənar adamlardan çəkinməmək üçün sə özümüzsə söz verək ki, bir-birimizin haqqında heç kəsə, heç zaman və heç bir şey danışmayacağıq. Gəlin bunu edək.

– Gəl edək, – dedim.

Biz, doğrudan da, bunu etdik. Bunun necə bir nəticə verdiyindən sonra danışacağam.

*Karr*¹ demişdir ki, hər bir dostluqda iki tərəf sevlməsinə icazə verir, bir tərəf öpür, digər tərəf öpülmək üçün yanağını irəli verir. Bu tamamilə doğrudur; bizim dostluğumuz zamanı mən öpürdüm, Dmitri isə yanağını irəli verirdi; lakin o da məni öpməyə hazır idi. Biz eyni dərəcədə sevdik, çünki bir-birimizi qarşılıqlı olaraq, tanıyıb qiymətləndirirdik, lakin bu, onun mənə təsir etməsinə, mənimsəməsinə ona tabe olmağıma mane olmurdu.

Öz-özlüyündə məlumdur ki, Nexlyudovun təsiri altında mən onun da həyatının istiqamətini ixtiyarsız olaraq, mənimsədim; bu

¹ *Karr Alfons (1808–1890)* – fransız yazıçısı və jurnalisti

istiqlametin mahiyyeti yaxşılıq idealına sevinclə pərəstiş etməkdən və insanın daima tkmilləşməli olduğuna inamdan ibarət idi. O zaman bütün bəşəriyyəti islah etmək, insanların bütün nöqsanlarını, bədbəxtliklərini məhv etmək asan yerinə yetirilən bir şey kimi görünürdü, öz-özünü islah etməsi, bütün yaxşılıqları mənimsəyib xoşbəxt olması çox asan və sadə görünürdü...

Burası var ki, gəncliyin bu nəcib arzularının, doğrudanmı, gülünc olduğunu və bu arzuların yerinə yetməsində kimin müqəssir olduğunu təkcə Allah bilir...

Lev Nikolayeviç Tolstoy
DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSIKLƏRİ

GƏNCLİK

GƏNCLİK

I fəsil

MƏN NƏYİ GƏNCLİYİN BAŞLANĞICI HESAB EDİRƏM

Dedim ki, Dmitri ilə dostluğum məndə həyata, onun məqsəd və münasibətlərinə yeni bir baxış doğurmuşdu. Həmin baxışın mahiyyəti bu əqidədən ibarət idi ki, insanın vəzifəsi əxlaqı kamilliyə səy etməkdir, bu kamillik asandır, mümkündür və əbədidir. Lakin mən indiyədək yalnız bu əqidədən irəli gələn yeni fikirləri kəşf etməkdən, əxlaqlı, fəal gələcək üçün parlaq planlar tərtib etməkdən zövq alırdım; ancaq həyatım yenə də dolaşq və mənasız qaydada keçirdi.

Xətrini çox istədiyim dostum Dmitri ilə bəzən öz-özümə pıçılı ilə “qiyamət Mitya” adlandırdığım Dmitri ilə söhbətlərimizdə təhlil etdiyimiz o xeyirxah fikirlər hələlik hisslərimə yox, yalnız ağılıma təsir edirdi. Lakin zaman gəlib çatdı, bu fikirlər mənəvi kəşfin elə təzə bir qüvvəsilə başıma gəldi ki, nə qədər boş vaxt itirdiyimi düşündükdə qorxdum və bu fikirləri, bir daha onlara xəyanət etməmək niyyətilə, elə o saat, o dəm həyata tətbiq etmək istədim.

Bu vaxtı mən, gəncliyin başlanğıcı hesab edirəm.

O zaman mənəm on altı yaşım tamam olurdu. Müəllimlər yanıma gəlməkdə davam edirdilər, *St.-Jerome* təhsilimə nəzər yetirirdi, mən də istər-istəməz, könülsüz olaraq, universitetə hazırlaşırıdım. Dərslərdən kənar məşğələlərim tənhalıqda rabitəsiz xəyal kimi və düşüncələrə dalmaqdan, dünyada ən qüvvətli adam olmaq üçün gimnastika etməkdən, məqsədsiz və fikirsiz bütün otaqları, xüsusilə qızların otağının dəhlizini gəzməkdən və güzgüdə özümə baxmaqdan ibarət olurdu. Həmişə də mən güzgüdə ağır kədər və ikrah hissi ilə uzaqlaşırıdım. Əmin olurdum ki, xarici görkəmə gözəl deyildir, belə hallarda özümə təsəlli də verə bilmirdim. Mən deyə bilmərəm ki, ifadəli, ağıllı və ya nəcib sifətim var. Məndə ifadəli heç bir şey yox idi – cizgilərim çox adi, qaba və səfeh idi; xüsusilə güzgüyə baxan xırda boz gözlərim ağıldan daha çox, səfeh görünürdü. Mərdlik və qoçaqlıq isə daha azdı, boyca hündür və yaşımə görə çox qüvvətli olmağıma

baxmayaraq, üzümün bütün cizgiləri yumşaq, süst və qeyri-müəyyən idi! Üzümdə, hətta nəciblik də yoxdu; əksinə, üzüm adi bir mujikin üzü kimi idi, ayaqlarım və əllərim də adi bir mujikin əl-ayağına oxşayırdı; bu isə o zaman mənə çox eyib gəlirdi.

II fəsil

YAZ

Mənim universitetə daxil olduğum ildə pasxa bayramı aprelin axırlarına düşdüyündən imtahanlar *Fomina*¹ həftəsinə təyin edilmişdi. *Strastnaya*² həftəsində isə mən həm tövbə etməli, həm də artıq qəti olaraq, hazırlaşmalı idim.

Bəzən Karl İvanıçın “oğul atasının dalınca gəlmişdir” adlandırdığı sulu qardan sonra artıq üç gün idi ki, hava sakit, ilıq və aydın idi. Küçələrdə azca da olsa, qar görünmürdü, pəlçığa qarışmış qar yaş, parıldayan daş döşənmiş küçədən qijilti ilə axan sellərlə əvəz olunmuşdu. Gündə ərimiş qarın axırncı damlları artıq damladan damcılayırdı, bağcadakı ağaclarda tumurcuqlar şişmişdi, həyətdə bir topa donmuş peyinin yanından tövləyə doğru quru ciğir gedirdi, artırmanın yanında daşlar arasında quru mamır cücərmişdi. Yazın, insan qəlbinə hər şeydən qüvvətli təsir bağışlayan xüsusi bir dövrü idi: hər şeydə əks edib parıldayan, lakin qızdırmayan günəş, çaylar və qarın ərimiş yerlər, havadakı ətirli tərəvət və uzun şəffaf buludlarla örtülmüş açıq mavi göy. Bilmirəm nə üçün, mənə elə gəlir ki, böyük şəhərdə yazın girməsinin bu ilk dövrü, insanın qəlbinə daha çox hissediləcək dərəcədə qüvvətli təsir bağışlayır – az görsən də, qabaqcadan çox şey hiss edirsən. Səhər günəşinin ikiqat çərçivələr arasından məni dözülməz dərəcədə usandırmış dərslər otağımın döşəməsinə tozlu şüalar saldığı pəncərənin yanında dayanmışdım və qara lövhədə uzun bir cəbr məsələsini həll edirdim. Bir əlimdə Frankerin cırılmış, əzik-üzük olmuş “Cəbr”ini, o biri əlimdə artıq hər iki əlimi, üzümü və gödək frençimin dirsəklərini bulamış xırda tabaşir parçası tutmuşdum. Döşlük geymiş Nikolay qollarını çırmaıayıb kəlbətinlə zamaskanı qoparı

¹ Pasxa həftəsindən sonra Fomina həftəsi gəlir.

² *Strastnaya həftəsi* – pəhriz ayının axırncı həftəsi (pasxa bayramına bir həftə qalmış).

və bağçaya baxan pəncərənin mıxlarını əyirdi. Onun məşğələsi və taqquası mənim diqqətimi cəlb edirdi. Halımdan narazı idim. Nə iş heç bir şey mənə müyəssər olmurdu: hesablamaların əvvəlində səhv buraxdığımından hər şeyi təzədən başlamalı idim, tabaşir iki dəfə əlimdən yerə düşmüşdü, üzümün və əllərimin tabaşirə bulaşdığını hiss edirdim, süngər hara işə yox olmuşdu, Nikolayın taqquası mənim əsəblərimi oynadırdı. Mən hirsələnib deyirmək istəyirdim, tabaşiri və "Cəbr"i atıb otaqda gəzirməyə başladım. Lakin yadıma düşdü ki, bu gün Strastnaya həftəsinin çərşənbə günüdür, bu gün biz tövbə etməliyik və hər cür pis şeydən özümü saxlamalıyam: məndə birdən-birə xüsusi, həlim bir əhvali-ruhiyyə əmələ gəldi və Nikolaya yaxınlaşıb öz səsimə ən mülayim bir ifadə verməyə çalışaraq:

– Nikolay, icazə ver, sənə kömək edim, – dedim və narazılığı özümdən rədd edərək, ona kömək etməklə yaxşı iş tutduğum fikri mənim həlim əhvali-ruhiyyəmi daha da artırdı.

Zamaska yerindən qoparılmış, mıxlar əyilmişdi; lakin Nikolayın var gücü ilə atqını dartmasına baxmayaraq, pəncərənin çərçivəsi yerindən tərpənmirdi.

"İndi onunla birlikdə dartdıqda, pəncərənin çərçivəsi o saat yerindən çıxarsa, – mən fikirləşdim, – demək, günahdır və bu gün daha dərs oxumaq lazım deyil". Çərçivə yana əyilib yerindən çıxdı.

Mən:

– Onu hara aparım? – dedim.

Görünür, təəccüblənmiş və deyəsən, mənim səyimdən narazı qalan Nikolay:

– Zəhmət çəkməyin, özüm apararam, – deyə cavab verdi, – dolaşmaq olmaz. Orada, anbarda mən onların hamısını nömrə ilə qoymuşam.

Çərçivəni qaldıraraq:

– Mən nişan qoyaram, – dedim.

Mənə elə gəlirdi ki, anbar iki verst uzaqda və çərçivə ikiqat ağır olsaydı da, mən çox məmnun olardım. Nikolaya belə bir xidmət gös-tərməklə əziyyət çəkmək istəyirdim. Mən otağa qayıdıb gəldikdə kərpiclər, kiçik piramidalar artıq pəncərənin içinə qoyulmuşdu və Nikolay qumu, yuxulu milçəkləri lələklə süpürüb açıq pəncərədən eşiyə tökürdü. Ətirli, təmiz hava açıq otağı doldurmuşdu. Pəncərədən şə-hərin səs-küyü və bağçada sərcələrin civiltisi eşidilirdi.

Bütün şeylər par-par parıldayırdı, otaq gülşad olmuşdu, xəfif yaz küləyi mənim “Cəbr”imin vərəqlərini və Nikolayın saçlarını tər-pəirdi. Mən pəncərəyə yaxınlaşıb orada əyləşdim və bağçaya boy-lanaraq fikrə getdim.

Mənim üçün yeni olan, olduqca qüvvətli və xoş bir hiss qəflətən qəlbimi doldurdu. Sarı saplaqlı başları tünd-yaşıl otların orda-burda dikəldiyi nəm torpaq, günəşdə parıldayan kəsək parçaları ilə çör-çöplə bulanaraq axıb gedən kiçik arxlar, yasəmən ağacının lap pən-cərənin altında yırğalanan şişmiş tumurcuqları qırmızıya çalan budaqları, bu kolda oynayan quşların şövqlü civiltisi, əriyən qardan islanmış, qaraya çalan hasar, başlıcası isə bu ətirli nəm hava və insanı fərhələndirən günəş mənə aydın olaraq, nə isə yeni və gözəl bir şeydən danışırdı; bu yeni və gözəl şeyi, mənə təsir etdiyi kimi ifadə edə bilməsəm də, onu qavradığım kimi ifadə etməyə çalış-çağam, – hər şey mənə gözəllikdən, xoşbəxtlikdən və xeyirxah-lıqdan danışırdı, mənə deyirdi ki, istər bu, istərsə də o birisi mənim üçün asan və mümkündür, bunların biri digərsiz olmaz, hətta gözəllik, xoşbəxtlik və xeyirxahlıq eyni şeydir. Mən öz-özümə deyirdim: “Necə olub ki, mən bunu anlaya bilməmişəm, qabaqlarda nə qədər səfeh olmuşam, gələcəkdə nə qədər yaxşı, nə qədər xoşbəxt ola bilərdim və ola bilərəm! Tez, tez, bu dəqiqə başqa bir adam olmaq və başqa cür yaşamağa başlamaq lazımdır”. Buna baxmayaraq, mən xəyala dalıb heç bir şey etmədən hələ uzun müd-dət pəncərədə əyləşdim. Siz heç yayda buludlu, yağışlı havada gündüz yatmırsınızmi və günəş batanda gözlərinizi açıb dördkünc pəncərə çərçivəsində şişərək, onu döyəcləyən kətan pərdənin arasından cökə ağacları xiyabanının yağışdan islanmış, kölgəli, bənövşəyi rəngə çalan tərəfini, günəşin parlaq çəpəki şüaları ilə işıqlandırılmış bağarası nəm cığırını görüb bağda quşların şən həya-tını birdən-birə eşidibsinizmi, günəşdə parıldayaraq pəncərənin deşiklərində qaynaşan böcəkləri görüb, yağışdan sonrakı havanın ətrini hiss edərək: “Yatıb belə bir axşamı əldən verdim üçün mənə eyib olsun”, – fikirləşib, həyatdan zövq almaq üçün bağa getməkdən ötrü yerinizdən tələsik sıçrayıbsınızmi? Əgər belə bir şey sizə üz vermişsə, o zaman mənim duyduğum o qüvvətli hissini kiçik bir surəti sizə aydın olar.

III fəsil

XƏYALLAR

“Bu gün mən tövbə edib bütün günahlardan özümü təmizləyəcəyəm, – deyə fikirləşirdim, – bundan sonra daha heç bir zaman... (buraya çatdıqda mənə hər şeydən çox əzab verən günahlarımı xatırladım). Hər bazar günü mütləq kilsəyə gedəcəyəm və bundan sonra üstəlik düz bir saat İncil oxuyacağam, universitetə girəndən sonra hər ay alacağım iyirmi beş manatın mütləq iki manat yarımını (onda birini) yoxsullara verəcəyəm, həm də elə edəcəyəm ki, heç kəs bilməsin: özü də dilənçilərə verməyəcəyəm, heç kəsin tanımadığı yoxsulları, bir yetim uşağı və bir qarını axtarıb tapacağam.

“Mənim xüsusi bir otağım olacaqdır, (gərək ki, *St.-Jerome*-nin otağı) o otağı özüm yığışdırıb tərtəmiş saxlayacağam; nökrəi isə mənim üçün heç bir iş görməyə məcbur etməyəcəyəm. Axı o da mənim kimi adamdır. Sonra hər gün universitetə piyada gedəcəyəm (mənə drojka versələr, onu satacağam, pulunu isə yoxsullar üçün qoyacağam) və hər şeyi dümdüz yerinə yetirəcəyəm (bu “hər şey”in nə olduğunu o zaman heç cürə deyə bilməzdim, lakin mən bu “hər şey”i kamallı, əxlaqlı və qüsursuz həyatım zamanı canlı surətdə anlayıb hiss etdim). Mühazirələr tərtib edəcəyəm və dərsləri hətta qabaqcadan keçirəcəyəm, belə ki, birinci kursda hamıdan irəlidə olub dissertasiya yazacağam; ikinci kursda artıq hər şeyi qabaqcadan biləcəyəm və onda mənə birbaşa üçüncü kursa keçirə bilərəm, belə ki, on səkkiz yaşında universiteti birinci namizəd kimi bitirib, iki qızıl medal alacağam, sonra magistrliyə, doktorluğa imtahan verib, Rusiyada birinci alim olacağam... Mən, hətta Avropada da birinci alim ola bilərəm... Bəs sonra? Öz-özümdən soruşurdum, lakin elə buradaca xatırladım ki, təkəbbür və günahdan ibarət olan bu arzuları elə bu axşam keşisə demək lazımdır, odur ki, mühakimələrimin əvvəlinə qayıtdım, mühazirələrə hazırlaşmaq üçün mən piyada Vorobyevi qoruya gedəcəyəm, orada ağacın altında özümə yer seçib mühazirələri oxuyacağam; bəzən yeməyə özümlə pendir və ya Pedottidən alınmış qutab, ya da başqa bir şey götürəcəyəm. Dincəldikdən sonra yaxşı bir kitab mütaliə edəcəyəm, ya mənzərə çəkəcəyəm, ya da bir musiqi alətində çalacağam (mütləq fleytada

çalmağı öyrənəcəyəm). Sonra o qız da Vorobyevi qarıya gəzməyə gələcəkdir və bir zaman olacaq ki, mənə yaxınlaşıb soruşacaqdır: “sən kimsən?” Mən ona kədərlə baxıb deyəcəyəm ki, mən keşiş oğluyam və yalnız burada, tamamilə tək-tənha olduqda xoşbəxtəm. O, mənə əl verib bir söz deyəcək və mənim yanımda əyləşəcəkdir. Beləliklə, biz hər gün buraya gələcəyik, dost olacağıq və mən onu öpəcəyəm... Yox, bu yaxşı deyildir. Əksinə, bu gündən etibarən mən qadınlara daha baxmayacağam. Qarabaşlara məxsus otağa heç bir zaman getməyəcəyəm, bu otağın həтта yanından belə keçməməyə çalışacağam; üç ildən sonra isə atamın himayəsindən çıxıb mütləq evlənəcəyəm. Qəsdən mümkün qədər çox hərəkət edəcəyəm, idmanı isə hər gün edəcəyəm, belə ki, iyirmi beş yaşına çatan da Rappodan güclü olacağam. Birinci günü “qollarımı uzatmış halda” hər əlimdə yarım pudluq daşı beş dəqiqə saxlayacağam, ertəsi günü iyirmi girvənkə, üçüncü günü iyirmi iki girvənkə və i.a. qaldıracağam, beləliklə də nəhayət, hər əlimdə dörd pud qaldıracağam və bütün nöqərlərdən qüvvətli olacağam, birisi mənə təhqir etməyə cəsarət etdikdə və ya o qız haqqında ehtiramsız danışmağa başladıqda mən elə-belə, sadəcə olaraq, onun döşündən yapışıb, bir əlimlə yerdən iki arşın qaldırıb göydə saxlayacağam ki, mənim gücümü hiss etsin, sonra yerə qoyacağam; bununla belə, bu da yaxşı iş deyil; yox, eyib etməz, axı mən ona pislik etməyəcəyəm, ancaq sübut edəcəyəm ki, mən kiməm...”

Gənclik arzularım da uşaqlıq və ilk gənclik xəyallarım kimi uşaq xəyalları olduğuna görə mənə məzəmmət etməyə dəyməzdi. Mən buna əminəm ki, pıranı bir qoca yaşına qədər yaşamaq mənə qismət olarsa və nağıl etdiklərim mənə yaşım qədər qalarsa, yetmiş yaşlı bir qoca olduqda da indiki kimi çox uşaqcasına xəyala dalacağam. Mənə, dişləri tükülmüş bir qocanı, hər hansı bir qəşəng Mariyanın sevəcəyini, necə ki, o, Mazepanı sevmişdi, ağıldankəm oğlumun hər hansı bir qeyri-adi təsadüf üzündən nazir olacağını, milyonlarla pulum olacağını xəyalıma gətirəcəyəm. İnanmıram ki, xəyala getməyin bu gözəl, bu təskinedici qabiliyyətindən məhrum olan bir xilqət, bir insan olsun. Lakin mümkün olmamazlığın xəyalın sehrkarlığının ümumi xassəsi müstəsna olmaqla hər bir xilqətin, hər bir insanın xəyala dalmasının öz xüsusiyyəti olur. Yeniyyətliyin sonu və gəncliyin başlanğıcı hesab etdiyim həmin dövrdə mənə

xəyallarımın əsası dörd hissədən ibarət idi: həmişə eyni mənada xəyalını etdiyim və haradasa rastıma gələcəyini hər bir dəqiqə gözləyərək təsəvvürümdə canlandırıdığım o qıza məhəbbət. O qız bir qədər Soneçkaya, bir qədər Vasilinin təknədə paltar yuyan zaman gördüyüm arvadı Maşaya, bir qədər də çoxdan teatrda, bizim yanı-
mızdakı lojada gördüyüm ağ boynu mirvarili qadına oxşayırdı. İkinci hissə məhəbbətə məhəbbət idi. İstəyirdim ki, mənə hamı tanısın, hamı sevsin. Özümü təqdim edəndə ki, mən Nikolay İrtenevəm, istəyirdim bunu bildikdə hamı heyrətə gəlib mənə dövrəyə alsın və bir şey üçün mənə təşəkkür etsin. Üçüncü hissə qeyri-adi, şöhrətli bir səadətə olan elə möhkəm bir ümid idi ki, bu ümid dəlilik dərəcəsinə çatırdı. Mən hər hansı bir qeyri-adi təsadüf nəticəsində tezliklə dünyada ən varlı, ən adlı-sanlı bir adam olacağıma çox inandığımdan sehrli – xoşbəxt bir şeyi həmişə təşvişlə gözləyirdim. Hey gözləyirdim ki, bax, indicə başlanacaqdır və mən insanın arzu edə biləcəyinə nail olacağam, odur ki, mənə olmadiğim bir yerdə artıq başladığını güman edərək, həmişə, hər yerdə tələsirdim. Dördüncü və başlıca hissə özümə olan ikrah və peşmançılıq hissi idi, lakin bu peşmançılıq xoşbəxtliyə olan bir ümidlə o dərəcədə çulğışmışdı ki, bunda mənə kədərləndirən heç bir şey yoxdur. Mənə elə gəlirdi ki, keçmişdə olmuş bütün şeylərdən ayrılmaq, olmuşları dəyişmək, unutmaq, öz həyatımı onun bütün münasibətlərilə tamamilə təzədən başlamaq çox asan və təbiidir, buna görə də keçmişlər mənə usandırmır, əl-qolumu bağlamırdı. Keçmiş bəslədiyim ikrah hətta mənə zövq verirdi və mən onu əslində olduğundan daha tutqun görməyə çalışırdım. Keçmiş haqqındakı xatirələrimin dairəsi nə qədər tutqun olurdusa, indinin parlaq və təmiz nöqtəsi bu dairə içərisindən bir o qədər təmiz və aydın görünür, gələcəyin al-əlvan rəngləri artırdı. Peşmançılığın və kamilliyə qızgın bir istəyin bu səsi mənə o zamankı inkişafımın başlıca yeni, mənəvi duyğusu idi və həmin bu səs özümə, insanlara, dünyaya olan baxışımın yeni əsaslarını qoydu. Gözəl və təsəlli verən səs, o zaman, həyat yalanının və əxlaqsızlığının hökmü – nə qəlbimin dinmədən təbə olduğu o qəmli vaxtlardan bəri dəfələrlə hər cür yalana qarşı birdən-birə cəsarətlə üsyan edən, indinin aydın nöqtəsini göstərən mənə bu nöqtəni sevməyə məcbur edən, gələcəkdə mənə yaxşılıq və xoşbəxtlik vəd edən o gözəl və təsəlliverici səs! Doğrudanmı, bir zaman sən bir daha səslənməyəcəksən?

IV fəsil BİZİM AİLƏ

Bu yazda atam evdə az-az olurdu. Ancaq evdə olduqda həddindən artıq şən olur, fortepianoda sevimli havalarını dınqıldadır, bic-bic göz vurur, bizim haqqımızda, Mimi haqqında zarafatlar uydururdu, deyirdi ki, Gürcüstan şahzadəsi, Mimini gəzinti zamanı görmüş və ona elə vurulmuşdu ki, boşanmaq barədə ruhani məclisinə ərizə vermişdir: mənə Vyana elçisinin köməkçisi təyin edirlər, – o, bu yenilikləri bizə üzündə ciddi bir ifadə ilə xəbər verirdi, Katenkanı qızın çox qorxduğu hörümçəklərlə qorxudurdu: bizim dostlarımız Dubkov və Nexlyudovla çox mehriban idi və elə hey gələn il üçün hazırladığı planlarını bizə və qonaqlara danışdı. Bu planların, demək olar ki, hər gün dəyişməsinə və bir-birlərinə zidd olmasına baxmayaraq, onlar o qədər cəlbədici idilər ki, biz onlara valeh olardıq və Lyuboçka bir sözü də buraxmamaq üçün gözünü atamın ağzına zillərdi. Plan atamın gah bizi Moskvada universitetdə qoyub Lyuboçka ilə ikiilliyə İtaliyaya getməsindən, gah Kırımın cənub sahilində malikanə almaqdan və hər il yayda oraya getməkdən, gah bütün ailə ilə birlikdə Peterburqa köçməkdən və sairədən ibarət olardı. Lakin xüsusi şənlikdən əlavə son zamanlar atamda mənə çox təəccübləndirən bir təbəddülat baş vermişdi. O, özünə modalı paltar – zeytun rəngli frak, dəbdə olan şalvar, ona çox yaraşan xəzli palto tikdirmişdi və qonaqlığa, xüsusilə bir xanımın yanına getdikdə ondan gözəl ətir qoxusu gəlirdi: Mimi bu xanım haqqında ah çəkərək və üzündə elə bir ifadə ilə danışdı ki, bu üzde: “Zavallı yetimlər! Ah düşkünlük! Yaxşı ki, ananız artıq sağ deyil” və sairə sözlər oxunurdu... Atam qumar oynaması barədə bizə heç bir şey danışmadığı üçün mən Nikolaydan öyrəndim ki, bu qış onun bəxti bərk gətirmişdir, olduqca çox udmuş, pulları lombarda qoymuşdu və yazda oynamaq istəmirdi. Doğrudan da, deyəsən, özünü saxlaya bilməyəcəyindən qorxduğu üçün tezliklə kəndə getmək istəyirdi. O hətta belə qərara gəlmişdi ki, mənə universitetə girməyimi gözləməsin, pasxa qurtaran kimi qızları götürüb Petrovskoye kəndinə getsin, Volodya ilə mən isə oraya sonra getməli idik.

Volodya bütün bu qışı ta yazadək Dubkovdan ayrılmaq bilmirdi (Dmitri ilə isə araları soyumuşdu). Onların başlıca kef çəkmələri,

əşitdiyim söhbətlərdən belə aydın olurdu ki, daima şampan şərabı içmək, kirşə ilə, deyəsən, hər ikisinin vurulduğu bir qızın pəncərəsinin qabağına getmək, artıq uşaq ballarında yox, əsl ballarda vizavi oynamaqdan ibarət idi. Volodya ilə mənəm bir-birimizi sevdiyimizə baxmayaraq, bu axırncı şərait bizi çox uzaqlaşdırdı. Öz fikirlərimizi bir-birimizə deməyə cəsarət etmək üçün biz aramızda çox böyük fərq hiss edirdik; ona görə ki, mən hələ müəllimlərdən dərs alan bir uşaq idim, o isə əsl ballarda rəqs edən bir gənc. Katenka da artıq böyük bir qızdı, çoxlu roman oxuyurdu və onun tezliklə *ərə* gedə biləcəyi fikri mənə daha zarafət kimi görünmürdü. Lakin Volodyanın da böyük bir oğlan olmasına baxmayaraq, onlar dostlaşmırdılar və hətta bir-birlərinə qarşılıqlı nifrət edirdilər. Ümumiyyətlə, Katenka evdə tək olduqda romanlardan savayı heç bir şey onu məşğul etməirdi və o, əksər hallarda darıxırdı; evdə özgə kişilər olduqda isə çox zirək və mehriban olur, göz-qaşını elə oynadırdı ki, bununla nə ifadə etmək istədiyini mən heç cürə anlaya bilmirdim. Sonra söhbət zamanı ondan eşitdikdə ki, qızlara icazə verilən işvəkarlıq varsa, o da gözlərlə işvəkarlıq etməkdir, başqalarını, deyəsən, əsla təcəbbübləndirməyən qeyri-təbii dərəcədə qaş-göz oynatmağın nə olduğunu özümə izah edə bildim. Lyuboçka da artıq, demək olar, uzun paltar geyməyə başlamışdı. Belə ki, qaz ayaqlarına oxşayan ayaqlar daha görünmürdü, lakin əvvəlki kimi yenə də ağlağan idi. İndi o daha qusara yox, xanəndəyə və musiqiçiyə *ərə* getmək arzusunda idi və bu məqsədlə *səylə* musiqi ilə məşğul olurdu. *St. Jerome* bizim evimizdə mənəm imtahanlarım qurtaranadək qalacağını bildiyindən bir qrafın yanında özünə yer tapmışdı və o zaman dan bəri bizim evdəkilərə bir növ həqarətlə baxırdı. O, evdə az-az olurdu, o zaman böyük şıqlıq hesab olunan papiros çəkməyə başlamışdı, kart oyrıyanda fitlə hey şən havalər çalırdı. Mimi gündən-günə daha da məyus olur və elə bil ki, bizim hamımız böyüməyə başlayan dan bəri heç kəsdən və heç şeydən bir yaxşılıq gözləməirdi.

Mən nahara gəldikdə yemək otağında yalnız Mimini, Katenkanı, Lyuboçkanı və *St. Jerome*-ni gördüm; atam evdə yox idi, Volodya isə otağında yoldaşları ilə imtahanlara hazırlaşdığından naharı oraya gətirmələrini tələb etmişdi. Ümumiyyətlə, axır zamanlar əksər hallarda stolun başında birinci yeri bizlərdən heç birimizin sevmədiyini Mimi tuturdu və buna görə də nahar öz ləzzətini çox itirirdi. İndi nahar, *maman* və ya nənəmin sağlığında olduğu kimi müəyyən bir

saatda bütün ailəni birləşdirən və günü iki yerə bölən bir ənənə deyildi. Biz nahara gecikir, ikinci xörəyə gəlib çıxır, stəkanlarda çaxır içir (*St.-Jerome* özü də belə edirdi), stulda yayxınır, xörəyimizin hamısını yeməmiş ayağa qalxır, bir sözlə, ürəyimiz istəyəni edirdik. O zamandan bəri nahar, əvvəllərdə olduğu kimi, daha ailənin gündəlik təntənəli şənliyi deyildi. Petrovskoyedə olanda isə nahar etmək üçün saat ikidə hamı yuyunmuş, geyinmiş halda, qonaq otağında əyləşib şirin-şirin söhbət edərək şərtləndirilmiş vaxtı gözləyirdi. Məhz elə bu zaman, xörəkpaylayanın otağındakı saat ikini vurmaq üçün xırıldadıqda Foka əlində xörək dəsmalı, üzündə ləyaqətli ifadə və bir qədər ciddiyyətlə sakit addımlarla içəri girirdi. “Nahar hazırdır!” – deyər o, ucadan və səsini uzadaraq bildirər, böyüklər qabaqca, kiçiklər isə onların dalınca nişastalanmış tumanlarını xışıldadaraq, uzunboğaz çəkmələrini və başmaqlarını cııldadaraq şən və məmnun bir sima ilə yemək otağına keçib, astadan söhbət edə-edə öz yerində əyləşərdi. Moskvada olanda isə hamı zalda astadan danışa-danışa yeməklər düzülmiş stolun qabağında dayanıb nənəni gözləyirdi; Qavriilo da gedərdi, bildirsən ki, nahar hazırdır. Birdən qapı açıldı, paltar xışiltısı, ayaq tappiltısı eşidilərdi və nənəm başına çutqu, çutqusuna da bənövşəyi rəngli qeyri-adi bir bant bağlanmış halda (səhhətindən asılı olaraq) ya gülümsəyə-gülümsəyə, ya da tutqun nəzərlərlə çəpəki baxa-baxa yanpörtü öz otağından çıxardı. Qavriilo nənənin kreslosuna tərəf sıçrardı, stullar səslənərdi və bədənimizin ürپəşdiyini – iştahamızın gəldiyini hiss edib nişastalanmış nəm xörək dəsmalını götürərək ağızımıza bir tikə çörək atdıqdan sonra stulun altında əllərimizi bir-birinə sürtərək, dözülməz və şən bir acgözlüklə nimçələrdə buğlanan şorbaya baxardıq ki, xidmətçi bu şorbanı rütbəyə, yaşa və nənənin kimə necə ehtiram bəsləməsinə görə çəkərdi.

İndi mən nahara gələrkən daha nə sevinc, nə də həyəcan duyurdum.

Rus müəlliminin çox pis uzunboğaz çəkmə, knyajna Kornakovların krujevadan köndələn qırçınları olan paltar geymələri haqqında Miminin, *St.-Jerome*-nin və qızların boşboğazlığı, əvvəllər də mənə dərin bir nifrət (bu nifrəti mən xüsusilə Lyuboçka və Katenka sarıdan gizlətməyə çalışmırdım) aşılaraq boşboğazlıq və sairə mənim yeni, xeyrixah əhvali-ruhiyyəmi pozmurdu. Mən çox mülayim idim; gülümsəyərək onlara xüsusi bir mehribanlıqla qulaq asır, mənə

kvas vermələrini xahiş edir, *je puis*¹ deməyin je peux deməkdən gözəl olduğunu söyləyib nahar zamanı işlətdiyim cümləni düzəldən *St.-Jerome* ilə razılaşırdım. Bununla belə, etiraf etməliyəm ki, mənim mülayimliyimə və xeyirxahlığıma kimsənin xüsusi diqqət verməməsi bir qədər xoşuma gəlmirdi. Nahardan sonra Lyuboçka mənə bir kağız göstərdi, o bu kağızda özünün bütün günahlarını yazmışdı; mən bunun yaxşı olduğunu, lakin öz günahlarını ürəkdə yazmağın daha yaxşı olduğunu söylədim və dedim ki, bütün bunlar bir o qədər vacib deyildir.

– Nə üçün vacib deyil? – deyə Lyuboçka soruşdu.

– Ancaq bu da pis deyil, sən məni anlamazsan, – deyə mən *St.-Jerome*-yə dərslərimi hazırlamağa getdiyimi söyləyib yuxarı – öz otağıma çıxdım, əslində isə mən saat yarımından sonra edəcəyim tövbəyədək bütün həyatım üçün öz vəzifə və məşğələlərimin cədvəlini tərtib etmək, yaşayışımın geri çəkilmədən artıq həmişə əməl edəcəyim məqsəd və qaydalarını kağızda yazmaqdan ötrü öz otağıma gəlmişdim.

V fəsil

QAYDALAR

Mən bir vərəq götürüb, hər şeydən əvvəl, gələn il üçün vəzifə və məşğələlərimin cədvəlini yazmaq istədim. Kağızı cizgiləmək lazım idi. Lakin xətkəşim olmadığından mən bunun üçün latın dilinin lüğəti kitabını işlətdim. Bundan əlavə pero ilə lüğətin bu başından o başına qədər xətt çəkib kitabı bəri çəkəndə gördüm ki, kağızda uzunsov bir mürəkkəb gölməçəsi əmələ gəlibdir – lüğət bütün kağız boyu yerləşmədiyindən xətt onun kənarında qalmışdı. Mən başqa bir vərəq götürüb lüğəti hərəkət etdirərək kağızı birtəhər cizgilədim. Vəzifələrimi üç növə: özümün, yaxın adamlarımın və Allahın qarşısında vəzifələrə bölüb, birinci vəzifələrimi yazmağa başladım, lakin bunlar o qədər çox imiş, burada o qədər növ bölmələr varmış ki, əvvəlcə “Həyat Qaydası”nı yazmaq, sonra isə cədvəli tərtib etmək lazım gəldi. Mən altı vərəq kağız götürüb onları dəftər kimi tikdim və başda “Həyat Qaydası” sözlərini yazdım. Bu iki sözü elə köndələn, elə əyri-üyrü yazmışdım ki, onları təzədən yazıb-yazmamaq haqqında uzun müddət

¹ Bacararam (*fran.*)

düşündüm, cırlmış cədvələ və bu eybəcər başlığa baxaraq uzun müddət əzab çəkirdim. Fikrimdə onları həyata tətbiq etmək istədiyim zaman qəlbimdə hər şey gözəl, hər şey aydın olduğu halda, onlar kağızda və ümumiyyətlə, yaşayışında nə üçün bu qədər pis çıxır?

Nikolay gəlib:

– Keşiş gəlibdir, buyurun aşağıya, qaydalara qulaq asmağa, – bildirdi.

Mən dəftəri stolun siyirməsində gizlətdim, güzgüyə baxıb saçlarımı yuxarı daradım, mənim əqidəmə görə bu mənə dalğın bir görkəm verirdi, sonra divanlı otağa endim. Burada artıq stolun üstünə təsvirlər qoyulmuş və mum şamlar yandırılmışdı. Atam otağa başqa bir qapıdan mənimlə eyni zamanda girdi. Keşiş – saçları çallaşmış, qoca sifətli ciddi bir rahib idi. O, atama xeyir-dua verdi. Atam onun kiçik, enli və arıq əlini öpdü; mən də atam kimi etdim.

Atam:

– Voldemarı çağırın, – dedi. – O, haradadır? Yox, lazım deyil, axı o, universitetdə tövbə edir.

– O, knyazla birlikdə dərslərini hazırlayır, – deyə Katenka Lyuboçkaya müraciətlə baxdı. Lyuboçka birdən-birə nədənsə qızardı, harasına ağrıyır kimi üz-gözünü turşudub otaqdan çıxdı. Mən onun dalınca çıxdım. Lyuboçka qonaq otağında dayanıb öz kağızına karandaşla nəşə yazırdı.

– Nədir, yoxsa təzə bir günah işlətdin? – deyə mən soruşdum.

O qızararaq:

– Yox, elə belə, – cavab verdi.

Bu zaman qabaq otaqda Volodya ilə xudahafizləşən Dmitrinin səsi eşidildi.

Katenka otağa girib Lyuboçkaya müraciətlə dedi:

– Gör yolunu necə azmısan.

Bacıma nə olduğunu anlama bilmirdim, çünki xəcalətdən onun gözləri yaşarmışdı və xəcaləti son dərəcəyə çataraq özünə və görünür, onu cinlədən Katenkaya qarşı hiddətə çevrildi:

– İndi görünür ki, sən əcnəbisən (əcnəbi sözü qədər heç bir şey Katenkanın ürəyinə dəyə bilməzdi və Lyuboçka da əcnəbi sözünü bu məqsədlə işlətməmişdi). Belə bir sirr qarşısında, – o təmkinli bir səslə davam etdi, – sən hələ bir mənim kefimi qəsdən pozursan... Sən ki anlamalısan... Bu heç də zarafat deyildir...

“Əcnəbi” sözündən incimiş Katenka:

– Nikolenka, bilirsənmi kağızda o nə yazıb? – dedi, – o yazıb ki...

Bizdən ayrılıb gedərkən tamamilə qəhərlənmiş Lyuboçka dedi:

– Mən sənin bu qədər kinli olduğunu bilmirdim: belə bir dəqi-qədə hamı elə bil ki, məni qəsdən günaha batırır. Mən ki sənin hisslərinə və iztirablarına sataşmıram.

VI fəsil

TÖVBƏ

Mən bu və bu kimi dağınıq düşüncələrlə divanlı otağa qayıdər-kən hamı oraya yığılmışdı və keşif ayağa qalxaraq tövbədən əvvəl dua oxumağa hazırlaşdı. Lakin dua oxuyan rahibin ümumi sükut içərisindəki ifadəli, ciddi səsi eşidildikdə və xüsusilə bizə müraciət edərək: “Bütün günahlarınızı utanmadan, gizlətmədən və onlara bəraət qazandırmadan açıb deyin, onda ürəyiniz Allah qarşısında təmiz olar, əgər bir şey gizlətsəniz böyük günah etmiş olarsınız” – sözlərini eşitdikdə səhər, qarşıda duran sirr haqqında düşünərkən duydu-ğum o xoşbəxt titrəyiş hissi mənə qayıtdı. Mən bu halətimi dərk etməkdən hətta zövq alırdım, başıma gələn və nədənsə qorxub şiddətlənən bütün fikirlərimi dayandıraraq bu halətimi saxlamağa çalışırdım.

Tövbə etmək üçün əvvəl atam getdi. Nənəmin otağında o, çox qaldı və bütün bu müddət ərzində divanlı otaqda biz hamımız ya susur, ya da tövbə etməyə kimin əvvəlcə gedəcəyi barədə pıçıltı ilə bir-birimizlə danışırıdık. Nəhayət, yenə də qapının dalında dua oxuyan rahibin səsi və atamın addımlarının tappılısı eşidildi. Qapı cırlıdadı və atam adəti üzrə öskürə-öskürə, çiyini çəkərək və bizlərdən heç kəsə baxmadan oradan çıxdı. Atam Lyuboçkanın yanağından çimdikləyə-rək şən bir səslə dedi:

– Lyuba, indi sən get, mənə bax, hamısını de. Axı sən mənim hamıdan çox günah edən qızımsan.

Lyuboçka rəng verib-rəng aldı, döşlüyündən kağızı çıxarıb yenə də gizlətdi və yuxarıdan bir zərbə gözləyirmiş kimi boynunu qısaraq, başını aşağı salıb qapıdan içəri girdi. Otaqda çox qalmadısa da, ora-dan çıxarkən ağlayıb hiçqırdığı üçün çiyinləri atılıb-düşürdü.

Nəhayət, qapıdan gülümsəyə-gülümsəyə çıxan Katenkadan sonra növbə mənə də çatdı. Mən küt bir qorxu hissi və bu hissi get-gedə artırmaq arzusu ilə yarımqaranlıq otağa girdim. Rəhlə qarşısında dayanmış keşiş üzünü yavaş-yavaş mənə tərəf çevirdi.

Nənəmin otağında mən beş dəqiqədən çox qalmadım və oradan xoşbəxt, mənim o zamankı əqidəmə görə tamamilə təmiz, mənəvi cəhətdən təzədən doğulmuş, yeni bir insan kimi çıxdım. Həyatın bütün köhnə şəraitinin, həmin otaqların, həmin mebelin, mənim elə həmin vücudumun (mən istərdim ki, özüm daxilən dəyişdiyim kimi, xaricim də dəyişmiş olsun) məni xoşa gəlməyəcək dərəcədə heyrətə saldığına baxmayaraq, yatağıma uzananda bu fərəhli əhvali-ruhiyyədə qaldım.

Üzərimdən atdığım bütün günahlarımı xəyalımdan keçirərək, artıq yuxuya gedirdim, tövbə zamanı gizlətdiyim pis bir günah birdən yadıma düşdü. Tövbədən əvvəl oxunan duanın sözlərini xatırladım və bu sözlər ara vermədən qulaqlarımda səsləndi. Mənim bütün sakitliyim bir anda yox oldu. “Əgər gizlətsəniz, böyük günah etmiş olarsınız...” – sözlərini hey eşidir və özümü elə dəhşətli bir günahkar hesab edirdim ki, mənim üçün layiqli cəza yox idi. Öz vəziyyətimi götür-qoy edərək dəqiqəbədəqiqə Allahın cəzasını və hətta nəgahən ölümü gözləyərək – məni dözülməz dəhşətə gətirən bu fikirlə uzun müddət bu böyrüm üstümdən o biri böyrüm üstə çevrildim. Lakin birdən-birə ağılıma xoşbəxt bir fikir gəldi: hava işıqlaşan kimi ya piyada, ya da miniklə monastıra, keşişin yanına gedib yenidən tövbə etmək – bu fikir məni sakitləşdirdi.

VII fəsil

MONASTIRA SƏFƏR

Yatıb yuxuya qalacağımdan qorxduğumdan gecə bir neçə dəfə oyanmışdım və səhər saat altıya işləyəndə artıq ayaq üstə idim. Pəncərələrə təzəcə işıq düşürdü. Nikolayın təmizləməyə hələ macal tapmadığı əzik-üzük paltarımı və çirkli çəkmələrimi geyib Allaha dua etmədən və əl-üzümü yumadan ömrümdə birinci dəfə küçəyə tək çıxdım.

Qarşı tərəfdə, böyük bir evin yaşıl damı arxasında dan yeri qızarırdı. Hava soyuq və dumanlı idi. Yazın çox şiddətli sübh şaxtası palçığı və

çayları dondurmuşdu, iynə kimi ayaqlarıma sancılırdı, üzümü və əllərimi gizlədirdi. Mən güman etmişdim ki, tez gedib qayıtmaq üçün minik tutaram, ancaq bizim döngədə bir nəfər də olsun sürücü yox idi. Yalnız Arbat boyu arabalar düzülmüşdü və iki bənna danışa-danışa səki ilə gedirdi. Min addım getdikdən sonra adamlara və əllərində səbət bazara gedən qadınlara, çəlləklə suya gedənlərə rast gəldim. Döngədə pirojna satan göründü, bir çörək dükkanı açıldı və Arbat darvazasının yanında özünün göyümtül rəngli, yaylı, köhnə və yamaqlı drojkasında yırğalanaraq yuxulayan qoca sürücü rastıma gəldi. Görünür, yuxulu olduğundan, məni monastıra getirmək üçün cəmisi bir abbası istədi. Lakin birdən ayıldı və mən drojkaya minmək istəyirdim ki, cilovun ucları ilə atını vurub az qalmışdı ki, çıxıb getsin. “Ata yem vermək lazımdır! Olmaz, ağa”, – deyə o mızıldadı.

Mən ona iki abbası təklif edərək yola gətirib güclə əylədim. O, atın başını saxlayıb məni diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra dedi: “Min, ağa”. – Etiraf edirəm ki, məni xəlvət bir döngəyə aparıb qarət edəcəyindən bir qədər qorxurdum. Mən onun yırtıq arxalığının yaxasından yapışib (bu zaman onu xeyli donqar belinin yuxarısında qırıq boynu açıq qaldı) yuxarıya – göyümtül rəngli kələ-kötür, silkələnən oturacağa qalxdım və biz Vozdvjenka küçəsi ilə yırğalana-yırğalana aşağı getdik. Yolda gözüme sataşdı ki, drojkanın söykənəcəyinə yaşıla çalan parça çəkilməmişdir, sürücünün əynindəki arxalıq da həmin bu parçadan idi; bu vəziyyət məni nə üçünsə sakitləşdirdi və sürücünün məni xəlvət bir döngəyə aparıb qarət edəcəyindən daha qorxmadım.

Biz gəlib monastıra çatanda günəş artıq xeyli qalxmışdı və kilsələrin günbəzlərini qızılı rəngə boyamışdı. Kölgə yerlərdə hələ şaxta hiss olunurdu, lakin bütün yol uzununu qijilti ilə bulanıq sellər axırdı və at, donu açılmış palçığı şappıldadırdı. Monastırın hasarından içəri girdikdə qabağıma çıxan ilk adamdan soruşdum ki, keşişi necə tapa bilərəm.

Yoldan keçən bir rahib bircə dəqiqəliyə ayaq saxlayaraq eyvanlı kiçik bir evi göstərib:

– Onun hücrəsi odur, – dedi.

Mən:

– Sizə ürəkdən təşəkkür edirəm, – dedim.

Lakin bir-birinin arxasınca kilsədən çıxaraq mənə nəzər salan rahiblər mənim haqqımda nə fikirləşə bilərdilər. Mən nə yaşlı bir

adam idim, nə də uşaq; üzümü yumamışdım, saçlarımı daramamışdım, paltarım bulaşmış, çəkmələrim silinməmişdi, üstəlik, palçıq idi. Mənə baxan rahiblər ürəklərində mənə adamların hansı dərəcəsinə mənsub edərdilər? Onlarsa mənə diqqətlə baxırdılar. Bununla belə, gənc rahibin mənə göstərdiyi tərəfə gedirdim.

Hücrələrə gedən ensiz bir çığırda qara paltar geyinmiş, gur çal saçları olan bir qocaya rast gəldim, qoca məndən soruşdu: “Nə istəyirsən?”

Bu dəqiqə mən, “heç bir şey” demək, geri – sürücünün yanına qaçmaq və evə getmək istədim, lakin qaşlarını çatmasına baxmayaraq, qocanın üzü adamda etibar doğururdu. Mən keşişin adını deyərək onu görmək istədiyimi söylədim.

Qoca geri döndü və yəqin, mənim vəziyyətimi dərhal sezərək:

– Ağa balası, gedək mən səni ötürüm, – dedi, – ruhani ata səhər duasındadır, tezliklə gələcəkdir.

O, qapını açıb mənə tərtəmiz dəhlizə və tərtəmiz kətan payəndaz döşənmiş qabaq otaqdan hücrəyə gətirdi.

O, mehriban, insanı sakitləşdirən bir ifadə ilə:

– Burada gözləyin, – deyib getdi.

Mən oturduğum otaq böyük olmasa da, çox səliqə-sahmanlı bəzədilmişdi. Otağın bütün avadanlığı ətirşah qoyulmuş, qoşa taylı iki kiçik pəncərənin ortasında yerləşən üstü müşəmbəli balaca bir stoldan, təsvirlər düzülmüş rəfdən, təsvirlərin qabağından asılmış çəndildən, bir kreslo və iki stuldan ibarət idi. Otağın bir küncündən siferblatının üstündə çiçək şəkilləri olan, nazik zəncirində mis daşlar sallanan divar saati asılmışdı; üzünə əhəng çəkilmiş taxta çubuqlar vasitəsilə tavanla birləşən arakəsməyə (yəqin ki, arakəsmənin o tərəfinə çarpayı qoyulmuşdu) vurulmuş mıxdan iki cübbə asılmışdı.

Pəncərələr onlardan iki addım uzaqda görünən ağ bir divara açılırdı. Pəncərə ilə divar arasında balaca bir yasəmən kolu vardı. Bayırdan otağa heç bir səs gəlmirdi, belə ki, saat kəfgirinin ahəngdar, xoş tiqqiltısı bu sükut içərisində çox qüvvətli səslənirdi. Bu sakit guşədə tək qalar-qalmaz əvvəlki düşüncələrim və xatirələrim, elə bil, heç zaman yoxmuş kimi birdən-birə başımdan çıxdı və mən ifadəedilməz dərəcədə xoş bir xəyala daldım. Astarı süzülmüş, rəngi saralmış bu qədək cübbə, qara meşin cildləri köhnəlmiş, mis düyməli kitablar, diqqətlə suvarılmış və yarpaqları yuyulmuş bu tutqun yaşıl

rəngli çiçəklər, xüsusən, saat kəfgirini yeknəsəq dərəcədə qırıq-qırıq tıqqılısı – aydın olaraq, mənə yeni, indiyədək bilmədiyim bir həyatdan, tənhalıqda keçən bir həyatdan, dualardan, dinc, sakit bir xoşbəxtlikdən danışdı...

“Aylar keçir, illər dolanır, – mən düşündüm, – o isə həmişə təkdir, o, həmişə sakitdir, o həmişə hiss edir ki, Allah qarşısında vicdanı təmizdir, onun oxuduğu duaları Allah eşidir”. Mən çox şeylər danışan səslərin ahəngini pozمامaq üçün yerimdən qımıldanmağa və bərkdən nəfəs almamağa çalışaraq yarım saata qədər stulda əyləşdim. Kəfgir isə eynilə o cür tıqqıldaırdı – sağa getdikdə bərkdən, sola isə yavaşdan.

VIII fəsil

İKİNCİ TÖVBƏ

Keşişin addım səsləri məni fikirdən ayıldı.

O, çal saçlarını əli ilə düzəldərək:

– Salam, – dedi. – Sizə nə lazımdır?

Mənə xeyir-dua verməsini ondan xahiş etdim və onun sarıyaçalar kiçik əlini xüsusi bir məmnuniyyətlə öpdüm.

Öz xahişimi ona izah etdikdə, o, mənə heç bir şey demədən, ikonalara yaxınlaşıb tövbə mərasiminə başladı.

Tövbə mərasimi qurtardıqda və mən xəcalətimə üstün gələrək ürəyimdəkilərin hamısını açdıqda o, əllərini mənim başıma qoyub ahəngdar, sakit səsi ilə dedi: “Oğlum, qoy göylər atasının xeyir-duası sənin üstündən əskik olmasın, qoy sənin qəlbindəki etiqad, mülayimlik və mütilik həmişə qorunub saxlansın. Amin!”

Mən tamamilə xoşbəxt idim; xoşbəxtlikdən əmələ gələn göz yaşları məni boğurdu; mən onun qədimdən qalan cübbəsinin qırçından öpüb başımı qaldırdım. Rahibin üzü tamamilə sakit idi.

Mən rıqqət hissindən zövq aldığıma duydum, bu hissi bir şeylə dəf edəcəyimdən qorxduğum üçün keşişlə tələsik salamatlaşaraq fikrim dağılmasın deyə, ətrafıma baxmadan hasardan çıxıb yenə də yırgalanan zol-zol drojkaya əyləşdim. Lakin drojkanın atılıb-düşməsi, gözlərim qarşısından keçən şeylərin ala-bəzəkliyi bu hissi qovub apardı; mən artıq bunu fikirləşirdim ki, yəqin, indi keşiş,

həyatında mənim kimi gözəl qəlbə malik bir gəncə rast gəlmədiyini və rast gəlməyəcəyini, hətta mənim kimilərin olmadığını düşünür. Mən buna əmin idim və bu inam məndə elə bir fərəh hissi oyatmışdı ki, bu hiss onu bir adama bildirməyi tələb edirdi.

Bir adamlarla danışmaq üçün ürəyim tökülürdü; lakin yanımda sürücüdən başqa heç kim olmadığından mən ona müraciət etdim.

– Çox yubanmadım ki? – deyər soruşdum.

Qoca sürücü günəşin çıxmasından, yaqın ki, əvvəlkinə nisbətən fərəhlənərək:

– Az yubanmadınız, atı isə çoxdan yemləmək lazımdır; axı mən gecə sürücüsüyəm, – deyər cavab verdi.

– Mənə isə elə gəldi ki, orada cəmiyyəti bir dəqiqə qalmışam, – dedim və qalxıb drojkada qoca sürücüyə yaqın olan yerdə əyləşərək əlavə etdim: – Bilirsənmi, mən monastıra niyə gəlmişdim?

– Bizim nə işimizə qalıb. Müştəri hara desə, biz də oraya aparırıq, – deyər o cavab verdi.

– Yox, hər halda, sən necə bilirsən? – Mən sorğu-sualımı davam etdirdim.

O dedi:

– Yaqın ki, birisini dəfn edəcəksiniz, getmişdiniz ki, yer alarsınız.

– Yox, qardaşım, bilirsənmi nə üçün getmişdim?

– Ağa, bunu mən haradan bilim? – deyər o təkrar etdi.

Sürücünün səsi mənə o qədər mehriban göründü ki, ona ibrət vermək üçün səfərimin səbəbini və hətta duyduğum hissi ona nağıl etməyi qərara aldım.

– İstəyirsən mən sənə nağıl edim? Məsələ belədir ki...

Mən hər şeyi ona danışır bütün gözəl hissələrimi təsvir etdim. Bunu xatırladıqda mən hətta indi də qızarıram.

Sürücü mənə inanmayaraq:

– Belə işlər, – dedi.

Bundan sonra o, uzun zaman dinmədi və yerindən tərpənmədi. O yalnız drojkanın ayaq qoyulan yerində yekə uzunboğaz çəkmələr içində atılıb-düşən zol-zol şalvardakı ayaqları altından çıxan arxalığın ətəyini hərdən bir düzəldirdi. Mən elə güman edirdim ki, o da mənim haqqımda keşişin düşüncələrini – yaqın, dünyada mənim kimi gözəl bir gəncin olmadığını fikirləşir, lakin o, birdən-birə mənə müraciət etdi:

– Ağa, nə deyəsən, ağaların işi belədir.

– Nə dedin? – deyə mən soruşdum.

O, mırıq ağızını marçıldadaraq:

– Ağaların işi belədir, – deyə təkrar etdi.

“Yox, o, mənim dediklərimi anlamadı” deyə mən düşündüm, ancaq evə çatana qədər onunla daha bir kəlmə də danışmadım.

Parlaq günəş işığında küçələrdə hər yerdə gözəçarpan ala-bəzək camaata baxmayaraq, rıqqət və dindarlıq hissi yox, duyduğum xudpəsəndlik bütün yol uzununu məni tərklətmədi, lakin mən evə çatarmı bu hissə tamamilə yox oldu. Sürücüyə vermək üçün mənim iki abbasım yox idi. Eşikağası Qavrilova borclu olduğum üçün daha mənə borc vermək istəmədi. Sürücü, pul tapmaq üçün həyatı iki dəfə dolandığını görərək, nə üçün ora-bura qaçdığını, yəqin ki, başa düşdü və çox mehriban görünməsinə baxmayaraq, məni açıqdən-açığa sancmaq niyyətilə drojkada gəzib pulunu verməyən fırıldaqçılardan necə olduqları barədə bərkdən danışmağa başladı.

Evdə hələ hamı yatmışdı, belə ki, nöqərlərdən başqa heç kəsdən iki abbası ala bilməzdim. Nəhayət, Vasili məndən ən namuslu vəd alaraq (üzündən görürdüm ki, o, buna zərər qədər də inanmır), xətrimi istədiyi və ona etdiyim xidməti unutmadığı üçün mənim əvəzime sürücünün pulunu verdi. Beləliklə, o hissə duman kimi yox oldu. Mən hamı ilə birlikdə dua etmək üçün kilsəyə getməkdən ötrü geyinməyə başladığımda və paltarım tikilmədiyindən onu geyinməyin mümkün olmadığı meydana çıxdığımda xeyli günah etdim. Mən başqa bir paltar geyib, başımdan sürətlə gəlib-keçən fikirlərlə və özümün gözəl meyillərimə qətiyyənlə inanmadığım halda dua etməyə getdim.

LX fəsil

MƏN İMTAHANA NECƏ HAZIRLAŞIRAM

Cümə axşamı pasxa bayramında atam, bacım və Mimi ilə Katenka kəndə getdilər, belə ki, nənəmin böyük imarətində yalnız Volodya, mən və *St. Jerome* qaldıq. Tövbə etdiyim və monastıra getdiyim gündə məndə olan əhvali-ruhiyyə tamamilə keçib gedərək, özündən sonra yalnız xoş da olsa, tutqun bir xətirə buraxdı ki, azad həyatın yeni təəssüratları bunu mənə getdikcə daha çox unuttururdu.

İlk səhifəsində “Həyat qaydası” sözlərini yazdığım dəftəri də cızma-qara üçün olan şagird dəftərləri ilə birlikdə gizlətdim. Həyatın bütün şəraiti üçün özümə qaydalar düzəltməyin və bunları həmişə rəhbər tutmağın mümkün olması haqqındakı fikrimin xoşuma gəlməsinə, onun mənə həm sadə, həm də olduqca böyük görünməsinə və bu fikrimi, hər halda, həyata tətbiq etmək niyyətində olmağıma baxmayaraq, mən bunu elə indicə etmək lazım gəldiyini, sanki, unudub, hey müəyyən bir vaxta təxirə salırdım. Bununla belə, mənə təsəlli verən bu idi ki, **indi başıma** gələn hər cür fikir elə mənim qaydalarımın və vəzifələrimin: **ya yaxın adamlarım**, ya özüm haqqında, ya da Allah qarşısındakı qaydaların **hər hansı** bir bölməsinə uyğun gəlirdi. Mən öz-özümə deyirdim: “Mən bu barədə başıma gələcək hələ bir çox, bir çox fikri oraya yazacağam”. Mən nə vaxt daha yaxşı, daha haqlı olmuşam: **insan zəkasının qüdrətinə** inandığım zamanmı, yoxsa inkişaf qüvvəsini itirərək insan zəkasının qüvvə və əhəmiyyətinə şübhə etdikdəmi? – deyə indi tez-tez özüm-dən soruşuram və öz-özümə müsbət cavab verə bilmirəm.

Azadlığın dərk edilməsi və haqqında əvvəldə danışdığım nəyinsə intizarında olduğum o bahar hissi məni o qədər həyəcanlandırmışdı ki, özümü əsla ələ ala bilmirdim və buna görə də imtahana çox pis hazırlaşmışdım. Bəzən səhərçağı **sinifdə dərs hazırlayırsan** və bilirsən ki, işləmək vacibdir. Çünki hələ düz iki sualını oxumadığım dərsdən imtahandır, lakin **birdən-birə pəncərədən yazın ətri səni vurur**, adama elə gəlir ki, bu saat nəyi isə xatırlamaq olduqca vacibdir, əllərin kitabı qeyri-ixtiyari aşağı salır, ayaqların öz-özünə hərəkətə gəlib orabura gəzinməyə başlayır, başında isə, sanki, **kimsə yayı basıb maşını işə salır**, **bir-birinə oxşamayan və şən xəyallar başından** elə yüngül, elə təbii və elə sürətlə gəlib-keçir ki, **sən ancaq onların parıltısını** sezə bilirsən. Bir saat, **iki saat hiss olunmadan** keçir. Ya da mütaliyəyə dalıb bütün diqqətini oxuduğun şeyə verirsən, **birdən-birə koridorda qadın ayaqlarının səsinə** və **paltarın xışıltısını eşidirsən**.

Qaşadan – nənəmin qoca qarabaşından savayı, koridordan heç kəsin keçə bilməyəcəyini çox yaxşı bildiyin halda, hər şey başından çıxır və bir yerdə oturmağa imkanın olmur. Görürsən başına belə bir fikir gəlir: “**Bəs birdən bu, o qız ola?** Elə indicə başlansa, mənse onu əldən buraxsam?” – deyə cəld koridora qaçırsan və görürsən ki, bu Qaşanın özüdür ki var: lakin bundan sonra fikrini uzun müddət

cəmləyə bilmirsən. Yay basılmışdır və yenə də dəhşətli bir qarmaqarışlıq başlanır. Yaxud da axşam şam işığında öz otağında tək oturursan; şamın piltəsinin başını təmizləmək və ya stulda yerini rahatlaşdırmaq üçün bir saniyəyə kitabdan ayrıldıqda qapılann, otağın küncünün hamısının zülmətə büründüyünü görür və eşidirsən ki, evdə hər yerdə sakitlikdir; yenə də dayanmaq və sükuta qulaq asmaq, qaranlıq otağa açılmış qapıdakı zülmətə baxmaq, uzun müddət hərəkətsiz qalaraq, aşağıya enib bütün boş otaqları gəzib-dolanmaq mümkün olmur. Mən həmçinin çox vaxt axşamlar gizlincə zalın bir küncündə əyləşib “bülbul”ün səsinə qulaq asırdım. Bunu Qaşa böyük zalda şam işığında tək oturub fortepianoda iki barmağıyla çalardı. Ay işığında isə mən yatağımdan qalxmaya və bağçaya açılan pəncərədə uzanıb ay işığına qərç olmuş Şapoşnikovun evinin damına və bizim məhəllə kilsəsinin qəşəng zənginə, hasar və kolları bağça çıxırına düşmüş axşam kölgələrinə baxmaya bilməzdim, bu vəziyyətdə uzun müddət oturmaya bilməzdim ki, sonra da yalnız səhər saat onda yuxudan güclə qalxardım.

Beləliklə də, hər gün yanıma gəlməkdə davam edən müəllimlər və hərdənbir könlüsüz olaraq, izzəti-nəfsimi qıdıqlayan *St.-Jerome* və başlıcası dostum Nexlyudovun gözündə işgüzar bir oğlan kimi görünmək, daha doğrusu, əla qiymətlə imtahan vermək arzum olmasaydı (bu da Nexlyudovun anlayışına görə çox mühüm bir şey idi), – əgər bu olmasaydı, o zaman yaz və azadlıq məni elə bir hala salardı ki, hətta əvvəl bildiklərimi də unudardım və heç bir vəchlə imtahan verə bilməzdim.

X fəsil

TARİXDƏN İMTAHAN

Aprel ayının 16-da mən *St.-Jerome*-nin himayəsi altında birinci dəfə olaraq, universitetin böyük zalına daxil oldum. Buraya bizim olduqca qəşəng faytonumuzda gəlmişdik. Ömrümdə birinci dəfə olaraq frak geymişdim və əynimdəki bütün geyimim, hətta alt pal-tarım, corablarım təptəzə və ən yaxşılarından idi. Aşağıda, qapıçı mənim şinelimi çıxardıqda və mən bütün qəşəng geyimimlə onun qarşısında dayandıqda, belə təmtəraqlı geyindiyimə görə hətta bir

qədər xəcalət çəkdim. Bununla belə, adamları ağızına qədər dolmuş işıqlı və parket döşəmli zala girir-girməz orada gimnazistlərə məxsus mundir və frak geymiş yüzrlə gənci (onlardan bəziləri laqeydliklə mənə baxdı) və zəlin o başında, stolların dövrəsində sərbəst gəzinən, böyük kreslolarda təkəbbürlə oturan professorları gördükdə hamının diqqətini özümə cəlb edəcəyimə bağladığım ümid o dəqiqə yox oldu və istəyimə rəğmən evdə, hələ dəhlizdə ikən belə təmkinli görünüşümə görə üzümdə, sanki, təəssüfünə andıran o ifadəni qüvvətli bir qorxu və bir qədər də məyusluq ifadəsi əvəz etdi. Mən yaxındakı skamyada dedikcə pis və natəmiz geyinmiş, hələ qoca olmasa da, saçları demək olar ki, tamamilə çallaşmış, başqalarından kənarda, dal skamyada əyləşmiş bir cənabı gördükdə qorxum yox oldu və çox sevindim. Mən dərhal onun yanında əyləşib imtahan gələnəri nəzərdən keçirməyə və onlar haqqında rəy söyləməyə başladım. Burada çoxlu müxtəlif fiqurlar və üzlər var idi, lakin mənim o zamankı anlayışım görə onlar hamısı asanlıqla üç növə bölünürdülər. İmtahana mənim kimi müəbbiləri və ya valideynləri ilə gələnler də var idi, mənə tanış olan Frostla gəlmiş kiçik İvin və qoca atası ilə gəlmiş İlinka Qrap da bu qrupa aid idi. Belələrinin hamısının çənəsində yumşaq tüklər çıxmışdı, qaytanlı köynək geymişdilər, özləri ilə gətirdikləri kitabları və dəftərləri açmadan sakitcə əyləşib gözəçarpan bir qorxu ilə professorlara və imtahan stollarına baxırdılar. İmtahana gələnlerin ikinci növü gimnazistlərə məxsus mundir geymiş gənclər idilər ki, onlardan bir çoxu artıq üzlərini qırxırdılar. Bunların əksəriyyəti bir-birilə tanış idi, ucadan danışır, professorları adları və atalarının adları ilə çağırır, elə buradaca suallar hazırlayır, dəftərlərini bir-birinə verir, skamyaların üstündən aşır, dəhlizdən piroq və yaxmac gətirib başlarını azca skamyaya tərəf əyərək onları buradaca yeyirdilər.

Nəhayət, imtahan verənlərin üçüncü növü (bunlar çox deyil) frak, lakin əksəriyyət etibarilə sürtük geymiş və altdakı köynəkləri görünməyən, tamamilə qoca adamlardan ibarət idi. Bunlar özlərini çox ciddi aparırdılar, tək əyləşmişdilər və onların çox tutqun görünüşü var idi. Yəqin ki, məndən pis geyinməsilə məni təskin edən adam, bu axırıncı növə mənsub idi. O, barmaqlarını çal, pırlamış saçlarının içinə salaraq dirsəklənib kitab oxuyurdu və ani olaraq, mən tərəfə narazı bir nəzər salıb qaşqabağını tökdü, ona yaxın oturmayım deyərək sürtülmüş dirsəyini skamyanın üstünə qoydu. Gimnazistlər isə, əksinə, çox

deyib-gülən idilər və mən onlardan azca qorxurdum. Onlardan biri kitabını mənim əlimə verib dedi: “Ona verin”; o birisi mənim yanımdan keçərək: “Atacan, yol verin” – dedi; üçüncüsü, skamyadan aşdıqda əlini çiynimə söykədi. Bunlar hamısı mənə yabançı görünür və xoşuma gəlmirdi; mən özümü bu gimnazistlərdən daha üstün tutur və güman edirdim ki, onlar mənimlə belə bir açıq-saçıqlığa yol verməməli idilər. Nəhayət, fəmiliaları çağırmağa başladılar; gimnazistlər çəkinmədən qabağa gedir, əksəriyyət etibarilə yaxşı cavab verir və şən halda qayıdırdılar; mənim kimiləri isə daha çox qorxur və deyəsən, daha pis cavab verirdilər. Qocaların bir qismi gözəl, bir qismi isə pis cavab verirdi. Semyonovu çağırırdıqda saçları çallaşmış, gözləri parıldayan qonşum məni qaba bir hərəkətlə itələyib ayaqlarımın üstündən aşaraq stola tərəf getdi. Professorların üzlərindən göründüyünə görə, o, əla və cəsarətlə cavab verirdi. Öz yerinə qayıtdıqda nə qiymət aldığıni öyrənmədən sakitcə dəftərlərini götürüb getdi. Fəmiliaları çağırən səsi eşitdikdə mən artıq bir neçə dəfə diksinmişdim, lakin K hərfi ilə başlanan fəmiliaları çağırmalarına baxmayaraq, əlifba sırası ilə mənim növbəm hələ çatmamışdı. Professorların oturduqları yerdən birdən kimsə “İkonin və Tenyev” deyə qışqırdı. Bədənimə titrəmə gəldi, tüklərim biz-biz oldu:

– Kimi çağırdılar? Bartenyev kimdir? – deyə mənim ətrafımda danışmağa başladılar.

Mənim arxamda dayanmış hündürboy, qırmızıyanaq gimnazist deyirdi:

– İkonin, yeri, səni çağırırlar: bəs bu Bartenyev, Mordenyev kimdir? Doğrusu, mən tanımıram.

St.-Jerome:

– Sizin növbənizdir, – dedi.

Qırmızıyanaq gimnazistə dedim:

– Mənim fəmiliam İrtenyevdir. Məgər İrtenyevi çağırdılar?

– Əlbəttə ki, niyə getmirsiniz? Sən bir şıq oğlana bax! – deyə o, alçaqdan əlavə etdisə də, skamyadan qalxdıqda mən onun sözlərini eşitdim. Qabaqda üçüncü qocalar növünə mənsub olan iyirmi beş yaşlı hündürboy İkonin gedirdi. Onun əynində zeytun rəngli dar frak vardı. Atlasdan göy qalstuk taxmışdı, *á la* mujiksayağı səliqə ilə daranmış uzun sarışın saçları daldan qalstukuna tökülmüşdü. Mən onun xarici görkəminə hələ skamyada oturduqlu zaman fikir

vermişdim. O, çirkin deyildi, söhbətçil idi; onun görkəmində məni xüsusilə heyrətə salan boynuna kimi uzatdığı kürən saçları, məni çox heyrətə gətirən isə onun hey jiletini açıb köynəyinin altında sinəsini qaşımaq kimi qəribə bir vərdişi idi.

Mənim İkoninlə birlikdə yanaşdığım stolun arxasında üç professor əyləşmişdi; onlardan heç biri bizim salamımızı almadı. Cavan professor biletləri kart kimi qatışdırdı, frakında ulduz olan başqa bir professor Böyük Karl haqqında çox tez-tez danışaraq hər bir sözün əvvəlində “nəhayət” kəlməsini əlavə edən gimnazistə baxırdı. Gözlərinə eynək taxmış üçüncü qoca professor isə eynəyinin üstündən bizə baxıb biletləri göstərdi. Mən hiss etdim ki, onun nəzəri eyni zamanda mənə və İkoninə zillənmişdir və bizdə nə isə (bəlkə də, İkoninin kürən saçları) onun xoşuna gəlmədi, çünki yenə də bizim hər ikimizə birlikdə baxaraq biletləri tezliklə götürməmiş üçün başı ilə səbirsiz bir hərəkət etdi. Birincisi, məni bu hiddətləndirmiş və təhqir etmişdi ki, bizim salamımızı heç kəs almamışdı. İkincisi, görünür, məni İkoninlə imtahan olunanların bir məfhumuna qatmışdılar və İkoninin kürən saçlarına görə onlarda mənə qarşı da narazılıq oyanmışdı. Mən bileti çəkinmədən götürüb cavab verməyə hazırlaşdım; lakin professor gözlərilə İkonini göstərdi. Mən bileti oxudum: o, mənə tanış idi, buna görə də sakitcə öz növbəmi gözləyərək qarşımda nələ baş verdiyini müşahidə edirdim. İkonin zərrə qədər də qorxmadı və hətta bileti götürmək üçün çox cəsarətlə, böyrünü bir növ irəli verib qabağa keçdi, saçlarını silkələdi və biletdə yazılanları gümrə bir səslə oxudu. Mənə elə gəldi ki, cavab verməyə başlamaq üçün ağızını açmaq istəyirdi, bu zaman ulduzlu professor birdən-birə gimnazisti tərifləyib onu buraxdıqdan sonra İkoninə baxdı. İkonin, nə isə xatırlayıb dayandı. Ümumi sükut iki dəqiqəyə kimi davam etdi.

Gözlərinə eynək taxmış professor:

– Hə, – dedi.

İkonin ağızını açıb yenə də susdu.

Gənc professor:

– Axı siz tək deyilsiniz; buyurub cavab verəcəksiniz, ya yox? – dedisə də, İkonin hətta ona baxmadı da. O, diqqətlə biletə baxır və bir kəlmə də olsun danışmırdı. Eynək taxmış professor ona həm eynəyinin altından, həm eynəklə, həm eynəyinin üstündən, həm də eynəksiz baxdı, çünki bu müddətdə o, eynəyini çıxarıb onun şüşələrini

tərtəmiz silmiş və yenə də gözlərinə taxmışdı. İkonin bir kəlmə də olsun danışmırdı. Birdən onun üzündə təbəssüm görüldü: o, saçlarını silkələdi, yenə də böyrü ilə qabağa keçib stola yaxınlaşdı, bileti yerinə qoydu, növbə ilə bütün professorları, sonra məni nəzərdən keçirib çevrildi və qollarını yellədə-yellədə gümrəh addımlarla skamyaların yanına qayıtdı. Professorlar bir-birinə baxdılar.

Cavan professor dedi:

– Əcəb oğlandır! Bu da öz xərci ilə oxuyan!

Mən stola yaxınlaşdımsa da, professorlar öz aralarında demək olar ki, pıçılı ilə danışmaqda davam edirdilər və sanki, onlardan heç biri mənim burada olduğumu bilmirdi. Belə olduqda qəti əmin oldum ki, mənim imtahan verə biləcəyim və yaxşımı imtahan verəcəyim məsələsi hər üç professoru olduqca məşğul edirdisə də, onlar yalnız loğçalıq üzündən saxtakarlıq edirdilər, guya, onlar üçün bunun heç bir fərqi yoxdur və guya, məni görmürlər.

Eynəkli professor laqeydliklə mənə müraciət edib suala cavab verməyə dəvət etdikdə, mən onun gözlərinin içinə baxıb qarşımda belə ikiüzlülük etdiyi üçün onun əvəzinə bir qədər xəcalət çəkdim və sualın əvvəlində bir qədər çaşdım; lakin sonrasını asan getdi və sual mənim əla bildiyim rus tarixindən olduğu üçün axıra qədər gözəl danışdım. İkonin olmadığını, məni onunla qarışdırmaq lazım gəlmədiyini professorlara hiss etdirmək arzusu ilə elə vəcdə gəldim ki, daha bir bilet götürməyi təklif etdim, lakin professor başını tərpədənək: “Yaxşıdır” – dedi və jurnala nə isə qeyd etdi. Skamyaların yanına qayıtdıqda hər şeydən, Allah bilir nə yollasa xəbər tutan gimnazistlərdən dərhal öyrəndim ki, mənə beş qiyməti verilmişdir.

XI fəsil

RİYAZİYYATDAN İMTAHAN

Sonrakı imtahanlarda, tanışlığını özümə layiq bilmədiyim Qrapdan və məndən nə üçünsə ürəküb qaçan İvindən əlavə artıq mənim, çoxlu təzə tanışlarım vardı. Onlardan bir parası artıq mənimlə salamlaşdılar. İkonin məni gördükdə həтта sevindi və bildirdi ki, o, tarixdən təzədən imtahan verəcəkdir, tarix professoru hələ keçən - ilki imtahandan ona acıqlıdır, guya, keçən ilki imtahanda da onu

çaşdırılmış. Mənimlə birlikdə bir fakültəyə, riyaziyyat fakültəsinə daxil olan Semyonov imtahanların axırına qədər yenə də hamıdan uzaq gəzir, dirsəklənərək və barmaqlarını çal saçlarına salaraq dinmədən təkcə əyləşir və əla imtahan verirdi. O, ikinci idi, birinci isə, bir nömrəli gimnaziyanın gimnazisti idi. O çox solğun, hündürboy və arıq, qarasacılı, qaragözlü bir oğlan idi. Yanağına kimi qara bir qalstuk sarıymışdı, alnını civzələr basmışdı. Onun arıq əlləri qırmızı idi, olduqca uzun barmaqları var idi və dirnaqlarını elə gəmirmişdi ki, barmaqlarının ucları, elə bil, sapla sarıymışdı. Bunlar hamısı mənə çox gözəl və birinci gimnazistə layiq olduğu kimi görünürdü. O, hamı ilə hamının danışdığı kimi danışır, hətta mən də onunla tanış olmuşdum, lakin mənə elə gəlirdi ki, onun yerində, dodaqlarının və qara gözlərinin hərəkətində, hər halda, nə isə qeyri-adi və cəzbedici bir şey var.

Riyaziyyat imtahanına mən həmişəkindən tez gəldim. Mən dərsimi yaxşı bilirdimsə də, cəbrdən iki sual var idi ki, bunları mən müəlimdən gizlətmişdim və bunlar mənə qətiyyənlə aydın deyildi. İndiyə qədər xatırladığım kimi bu suallar: uzlaşma nəzəriyyəsi və Nyuton binomu idi. Mən dal skamyada əyləşib bilmədiyim sualları nəzərdən keçirməyə başladım; lakin səs-küy olan otaqda məşğul olmağa adət etmədiyimdən və vaxtın çatmayacağını əvvəlcədən hiss etdiyimdən oxuduğumu başa düşmürdüm.

– Budur, bura gəl, Nexlyudov, – arxamda Volodyanın tanış səsi eşidildi.

Mən geri döndükdə qardaşım Dmitrini gördüm, onların sürtüklərinin qabağı açıq idi, qollarını tovlaya-tovlaya skamyaların arasından keçib mənə tərəf gəlirdilər. İndi ikinci kursun tələbələri nəzərə çarpırdı, onlar universitetdə özlərini evdəki kimi hiss edirdilər. Təkcə sürtüklərinin qabağını açıb gəzmələri universitetə təzəcə girənlərə nifrət ifadə edir, biz təzə girənlərdə onlara həsəd və ehtiram doğururdu. Məni əhatə edənlərin hamısının iki nəfər ikinci kurs tələbəsilə tanış olduğumu görə bilməsini düşünməklə çox təşəxxüsləndim və o saat qalxıb onlara tərəf getdim.

Volodya hətta üstünlük hissini ifadə etməkdən özünü saxlaya bilmədi.

O dedi:

– Nə dərd-qəmə batmısan! Yoxsa hələ imtahan verməmişən?

– Yox.

– Nə oxuyursan? Məgər hazırlaşmamısan?

– İki suala yaxşı hazırlaşmamışam. Burasını başa düşmürəm.

Volodya:

– Nəyi? Bunumu? – dedi və Nyuton binomunu mənə izah etməyə başladı, lakin elə tez-tez və elə qaranlıq izah etdi ki, o, mənim gözlərimdə onun biliyinə şübhələndiyimi oxuduqda Dmitriyə baxdı və yəqin, eyni şeyi onun da gözlərində oxuyaraq qızardısa da, hər halda, yenə də nə isə danışmaqda davam etdi ki, mən bunları anlamırdım.

Dmitri professorların əyləşdiyi küncə nəzər salıb:

– Dayan, Volodya, nə qədər ki, vaxt var, qoy mən onu başa salım, – dedi və mənim yanımda oturdu.

Dostumun, özündən məmnun qaldığı zaman həmişəki və mənim onda xüsusilə sevdiyim xudpəsənd, mülayim əhvali-ruhiyyədə olduğunu dərhal sezdim. Riyaziyyatı çox yaxşı bildiyindən və aydın danışdığından sualı mənə elə yaxşı başa saldı ki, bu sualın cavabını mən indi də xatırlayıram. Lakin o, sualı təzəcə izah edib qurtarmışdı ki, *St.-Jerome* hamının eşidə biləcəyi bir pıçılıtlı ilə: “*a vous Nicolas*”¹ – dedi və mən bilmədiyim başqa bir suala keçməyə macal tapmadan İkoninin arxasınca skamyadan qalxıb getdim. Mən stola yaxınlaşdım, stolun arxasında iki professor əyləşmişdi, bir gimnazist isə qara yazı taxtasının qabağında dayanmışdı. Gimnazist tabaşiri bərkdən yazı taxtasına vurub oxxalayaaraq şövqlə bir formulanın çıxarışını yazırdı və professorun ona artıq “Kifayətdir” deməsinə və bizə bilet götürməyi əmr etməsinə baxmayaraq, o, hey yazırdı. Mən doğranmış kağızların yumşaq qalağı içərisindən titrəyən barmaqlarımla bilet çıxararkən: “Birdən uzlaşma nəzəriyyəsi düşər ha!” – deyə düşündüm. İkonin keçəndəfəki imtahanda olduğu kimi, böyrünü irəli verib cəsarətlə seçmədən üstəki bileti götürdü, ona baxıb hirsle qaşqabağını turşutdu.

– Həmişə belə bir zibil çıxır! – deyə o deyindi.

Mən öz biletimə baxdım.

Dəhşət! Uzlaşma nəzəriyyəsi idi!..

– Sizin biletiniz nədir? – deyə İkonin soruşdu.

Mən biletimi ona göstərdim. O dedi:

– Mən bunu bilirəm.

– İstəyirsiniz dəyişək?

İkonin pıçılıtlı ilə:

¹ Sizi çağırırlar, Nikolenka! (*fran.*)

– Yox, hamısı birdir, hiss edirəm ki, imtahan verə bilməyəcəyəm,
– deməyə macal tapmamışdı ki, professor bizi yazı taxtasına çağırıdı.
“Hər şey məhv oldu! – düşündüm. – Gözəl imtahan verəcəyimi fikirləşdiyim halda İkonindən də pis rüsvay olacağam”.

Lakin İkonin professorun gözü qabağında birdən mənə tərəf çevrilib biletimi qaparaq öz biletini mənə verdi. Mən biletə nəzər saldım. Bu, Nyuton binomu idi.

Professor, üzündə xoş və ağıllı bir ifadə olan orta yaşlarda bir adam idi, bu ifadəni ona **alının həddindən** artıq qabanıq olan **ashağı** hissəsi verirdi.

O:

– Cənablar, yoxsa biletlərinizi dəyişdirirsiniz? – dedi.

– Xeyr, cənab professor, o, öz biletini elə belə mənə baxmağa vermişdi, – deyə İkonin məsələnin içərisindən çıxdı və “cənab professor” sözü onun bu yerdə dediyi yenə də axırıncı söz oldu; o mənim yanımdan ötüb arxaya keçərək professoru və mənə baxdıqdan sonra gülümsədi və sanki: “Eybi yoxdur, qardaşım!” – sözlərini ifadə edirmiş kimi çiyinlərini çəkdi. (Mən sonradan öyrəndim ki, İkonin artıq üçüncü ildir ki, universitetə girmək üçün imtahan verir.)

İndicə öyrənmiş olduğum suala mən əla cavab verdim; professor hətta tələb olunandan da yaxşı cavab verdiyimi deyib mənə beş yazdı.

XII fəsil

LATIN DİLİNDƏN İMTAHAN

Latın dilindən imtahana qədər hər şey çox gözəl gedirdi. Qara qalstuk taxmış gimnazist **birinci**, Semyonov – **ikinci**, mən **üçüncü** idim. Mən hətta lovğalanmağa və ciddiyyətlə düşünməyə başlamışdım ki, gənc olmağıma baxmayaraq, mənimlə zarafat etmək olmaz.

Hələ ilk imtahandan hamı latın dili professoru haqqında titrəyə-titrəyə danışırdı. Guya o, cavanları, xüsusilə öz hesabına oxuyanları məhv etməkdən zövq alan, guya yalnız latın və yunan dillərində danışan bir yırtıcı imiş. Mənim latın dili müəllimim olmuş *St.-Jerome* mənə ürək-dirək verir və mənə elə gəlirdi ki, Siseronun, Horatsio-nun bir neçə mədhiyyəsini lüğətsiz tərcümə etməklə və Sumptu əla

bilməklə mən başqalarından pis hazırlaşmamışdım, lakin bunun əksi oldu. Bütün səhəri yalnız məndən əvvəl imtahana girenlərin məhv olmalarından danışılırdı: professor birinə sıfır, birinə bir qoymuşdu, bəzisini danlamış və hətta qovmaq istəmişdi və s. Yalnız Semyonov və birinci gimnazist, həmişə olduğu kimi, sakitcə gedib hər biri beş alaraq qayıtdılar. Məni İkoninlə birlikdə kiçik stolun yanına çağırırdıqda bədbəxtlik üz verəcəyini hiss etdim. Qorxunc professor bu kiçik stolun qabağında tamamilə təkcə əyləşmişdi. Qorxunc professor balaca, arıq və sarıbənzir bir adam idi, onun yağlı uzun saçları və çox dalğın bir siması vardı.

O, Siseronun nitqləri kitabını İkoninə verib tərcümə etdirirdi.

Mənim böyük təəccübümə rəğmən İkonin bir neçə sətri nəinki oxudu, həm də professorun bəzi şeyləri ona deməsilə və onun köməyi ilə tərcümə etdi. Belə zəif bir rəqib qarşısında öz üstünlüyümü hiss edərək, iş təhlilə çatdıqda və İkonin əvvəlki kimi açıqdan-açığa çıxılmaz bir sükuta daldıqda, mən hətta bir qədər həqarətlə gülümsəməkdən özümü saxlaya bilmədim. Mən bu ağıllı, bir azca da istehzalı təbəssümlə professoru xoş gəlmək istədimsə də, tərsinə oldu.

Professor rus dilində pis danışaraq:

– Gülümsəməyinizdən görünür ki, siz daha yaxşı bilirsiniz, – dedi.
– Baxaq. Yaxşı, siz deyin.

Sonralar öyrəndim ki, latın dili professoru İkonini öz himayəsinə götürübmüş və hətta İkonin onların evində yaşayırmış. İkoninə sintaksisdən verilmiş suala mən dərhal cavab verdimsə də, professor üz-gözünü turşutdu və üzünü məndən çevirdi.

O mənə baxmadan:

– Yaxşı, sizin də növbəniz çatar, baxıb görürük siz necə bilirsiniz, – dedi və İkonindən soruşduğu şeyi ona izah etməyə başladı.
– Gedin, – deyə o əlavə etdi və mən bal dəftərində İkoninə dörd qoyduğunu gördüm. “Yox, o, deyildiyi kimi də çox ciddi deyildir” – düşündüm. İkonin getdikdən sonra o, düz beş dəqiqə (bu beş dəqiqə mənə beş saat kimi göründü) kitabları, biletləri səliqəyə saldı, burnunu sildi, kresloları rahatladı, onların üstündə yayxınıb zala, ətrafına və hər yana baxdısa da, yalnız mənə baxmadı. Bununla belə, bu saxtakarlıq ona kifayət etmədi, o, kitabı açıb özünü elə göstərdi ki, guya, mütləq edir, guya, mən burada heç yoxmuşam. Mən yaxın gəlib öskürdüm. O:

– Aha! Siz qalıbsınız? – dedi. Mənə bir kitab verib: – Bir şey tərcümə edin görək, yox, canım, yaxşısı budur, bunu tərcümə edin, – o, Horatsionun kitabını vərəqlədi və kitabın elə bir yerini açdı ki, mənə, bunu heç kəs heç bir zaman tərcümə edə bilməzdi.

– Mən buranı hazırlamamışam, – dedim.

– Yoxsa siz istəyirsiniz ki, əzbərlədiyiniz şeydən cavab verəsiniz, pis deyil! Yox, bax bunu tərcümə edin.

Mən, cümlənin mənasını birtəhər anlamağa başlamışdım. Lakin professorla hər dəfə sualedici nəzərlə baxdıqda, o, başını yırğalayır və yalnız: “Yox” – deyər içini çəkərək cavab verirdi. Nəhayət, o kitabı əsəbiliklə elə tez ördü ki, barmağı vərəqlərin arasında qaldı; barmağını hirsle kitabın arasından çəkib qrammatikadan mənə bir bilet verdi və arxasını kresloya söykəyərək kinli bir surətdə susmağa başladı. Mən ağzımı açıb cavab vermək istəyəndə onun üzündəki ifadə nitqi qurudur və bütün danışdıqlarım mənə elə gəlirdi ki, düz deyil.

Professor cəld vəziyyətini dəyişib stola dirsəklənərək və sol əlinin arıq bir barmağında laxlayan qızıl üzüyü ilə oynayaraq murdar ləhcəsiylə:

– Yox, yox, heç də yox, – deyər birdən-birə danışmağa başladı.

– Cənablar, ali məktəbə belə hazırlaşmaq olmaz; siz hamınız göy yaxalılıq mundir geymək istəyirsiniz; burnunuzu uca tutub elə bilirsiniz bəs tələbə ola bilərsiniz, yox, cənablar, dərsi yaxşı bilmək lazımdır və s.

Təhrif edilmiş rus dili ilə irad edilən bu nitq zamanı mən küt bir diqqətlə onun yerə dikilmiş gözlərinə baxırdım. Əvvəlcə mənə əzab verən bu idi ki, üçüncü ola bilməyəcəkdim, sonra tamamilə imtahan verə bilməmək qorxusu mənə əzab verdi. Nəhayət, mənliliyimin ədalətsiz təhqir edildiyini və layiq olmadığım halda alçaldığımı dərk etməkdən doğan bir hiss buna qarışıdı; bundan əlavə mənim anladığıma görə professorun *comme il faut* insanlar sırasından olması (bunu onun qısa və girdə dırnaqlarına baxdıqda kəşf etmişdim) məni daha da hiddətləndirmişdi və bütün bu hisslərimə zəhər qatmışdı. Professor mənə nəzər salıb dodaqlarımın hiddətləndiyini, gözlərimin yaşla dolduğunu gördükdə, yəqin, bu həyəcanla qiymətimin artırılmasını ondan xahiş etdiyimi düşünərək və guya, mənə yazdığı gələrək dedi (özü də bu zaman ona yaxınlaşmış başqa bir professorun yanında):

– Yaxşı, layiq olmasanız da, mən sizə keçici bal qoyaram (bu, iki demək idi), lakin bunu da yalnız sizin gəncliyinizə hörmət etdiyim və bundan sonra universitetdə yüngüllük etməyəcəyinizə ümid bağladığım üçün qoyuram.

Kənar bir professorun yanında deyilmiş bu axırıncı cümlə məni çəti olaraq çaşdırdı. Bu professor mənə elə baxdı ki, guya, o da: “Bəli, görürsünüzmü, cavan oğlan!” – deyirdi. Elə bir dəqiqə oldu ki, gözlerimi duman bürüdü: qorxunc professor öz stolu ilə birlikdə mənə harada isə uzaqda oturmuş kimi göründü və başıma dəhşətli, bir tərəfdən aydın olan vəhşi bir fikir gəldi: “Bəs birdən?.. Bunun axırı nə olar?” Lakin mən nə üçünsə belə bir iş görmədim, əksinə, şüursuz olaraq, xüsusi bir ehtiramla hər iki professoru baş əydim və deyəsən, İkoninin gülümsədiyi kimi, xəfif bir təbəssümlə stoldan uzaqlaşdım.

O zaman bu ədalətsizlik mənə o dərəcədə şiddətli təsir etmişdi ki, öz hərəkətlərimdə sərbəst olsaydım, bir daha imtahana getməzdim. Məndə şöhrətpərəstlikdən əsər qalmadığı üçün (üçüncü olmaq barədə düşünmək belə olmazdı) qalan imtahanları heç bir səy və hətta həyəcan göstərmədən verdim. Bununla belə, ümumi say etibarilə mənim dördədən bir az artıq balım vardı, lakin bu daha məni maraqlandırmırdı; mən öz-özlüyümdə belə qərara aldım və bunu özümə tamamilə aydın sübut etdim ki, birinci olmağa çalışmaq çox səfehlikdir və hətta *mauvais genre*¹-dir, elə etmək lazımdır ki, Volodya kimi, nə həddindən artıq pis, nə də həddindən artıq yaxşı olsun. Bu halda fikirlərimizin dostumla birinci dəfə olaraq, düz gəlməsinə baxmayaraq, bundan sonra da universitetdə belə hərəkət etmək niyyətində idim.

Mən artıq yalnız mundir, üçkünc şlyapa, özümün xüsusi drojkam, xüsusi otağım olması və başlıcası xüsusi azadlığım haqqında fikirləşirdim.

XIII fəsil

MƏN BÖYÜYƏM

Deməliyəm ki, bu düşüncələrin özünün də bir ləzzəti vardı.

Mayın 8-də axırıncı şəriət dərsi imtahanından qayıtdıqda Rozanovun göndərdiyi tanış şagirdi evimizdə gördüm. Bir az əvvəl o,

¹ Pis zövq (*fran.*)

kök atılmış mundir, rəngdən-rəngə çalan yumşaq qara mahuddan sürtük gətirib tabaşirlə büküyünü nişanlamışdı, indi isə tamamilə hazır paltar gətirmişdi ki, onun kağıza bükülmüş qızılı düymələri par-par parıldayırdı.

Bu paltarı geyinib, *St.-Jerome*-nin sürtükün daldan bir az qırış-dığını deməsinə baxmayaraq, onun çox gözəl olduğu gümanı ilə üzümdə tamamilə qeyri-ixtiyari əmələ gəlmiş xudpəsənd bir təbəssümlə aşağı endim və ev adamlarının qabaq otaqdan, həm də koridordan acgözlüklə mənə zillənmiş nəzərlərini hiss edərək və guya, bu nəzərləri sezmədən Volodyanın yanına gəldim. Eşikağası Qavrilo, zalda özünü mənə yetirərək, universitetə daxil olduğum münasibətilə məni təbrik etdi və atamın əmrinə görə dörd kağız pul verib dedi ki, yenə də atamın əmrinə bu gündən sürücü Kuzma, prolyotka və Gözəl adlı kəhər at tamamilə mənim sərəncamıdadır. Mən, demək olar ki, bu gözlənilməz səadətdən o qədər sevindim ki, Qavrilonun qarşısında özümü heç cür laqeyd göstərə bilmədim və özümü bir qədər itirərək boğula-boğula ağıma gələn ilk sözü, deyəsən, “Gözəl çox yaxşı yortma gedən atdır” sözlərini dedim. Qabaq otağın və koridorun qapılarından boylanan başlara nəzər salıb, özümü daha saxlaya bilməyərək, parlaq qızılı düyməli təzə sürtükümdə qaça-qaça zaldan çıxdım. Volodyanın otağına girdikdə arxamda Dubkov ilə Nexlyudovun səsi eşidildi. Onlar məni təbrik etməyə və universitetə daxil olduğum münasibətilə bir yerə nahara gedib şampan şərəbini içməyi təklif etməyə gəlmişdilər. Dmitri mənə dedi ki, şampan şərəbini içməyi xoşlamasa da, mənimlə tay-tuşluq nişanı olan qol-qola verib şampan şərəbini içmək üçün bu gün bizimlə gedər; Dubkov dedi ki, mən nə üçünsə, ümumiyyətlə, polkovnikə oxşayıram; Volodya məni təbrik etmədi və çox həvəssiz olaraq, yalnız bunu dedi ki, indi biz sabah yox, o biri gün kəndə gedə bilərik. O, mənim universitetə daxil olmağıma sevinməyə də, indi onun kimi mənim də böyük olmağım, elə bil ki, bir qədər ürəyindən deyildi. Habelə bizə gəlmiş *St.-Jerome* çox təmtəraqla dedi ki, onun vəzifəsi qurtarmışdır, vəzifəsinin yaxşısını, pismi yerinə yetirildiyini o bilmir. Lakin o, əlindən gələni etmişdir və sabah qrafının yanına köçür. Mənə deyilənlərin hamısına cavab olaraq, istər-istəməz üzümdə şirin, xoşbəxt, bir qədər səfeh – məğrur təbəssüm əmələ gəldiyini hiss etdim və bu təbəssüm, hətta mənimlə danışanların hamısına sirayət etdiyini sezdim.

Budur, mənim mürebbim yoxdur, mənim drojkam var, mənim adım tələbələrin siyahısına yazılmışdır, mənim çiyin qayışından qılınc asılmışdır, postda dayanmış polislər bəzən mənə salam verə bilərlər... Mən böyüyəm, deyəsən, mən xoşbəxtəm.

Biz saat beşə işləyəndə Yarı restoranında nahar etməyi qərara aldığımız. Lakin Volodya, Dubkovun yanına getdiyindən, Dmitri isə nahara qədər bir işi olduğunu deyib, adəti üzrə, hara isə yox olduğundan iki saat boş vaxtımı ürəyim istəyənlər kimi keçirə bilərdim. Mən uzun müddət bütün otaqları gəzib, gah sürtükümün düymələri bağlı, gah düymələri tamamilə açıq halda, gah da təzəcə yuxarı düyməni bağlayaraq bütün güzgülərin qabağında dayandım və hər şey mənə çox gözəl göründü. Bundan sonra həddindən artıq çox sevinməkdən utanmadan özümü saxlaya bilməyib, tövləyə və karetlərin saxlandığı anbara gedib Gözələ, Kuzmaya və drojkaya baxdım, sonra yenə də qayıdıb güzgüyə baxa-baxa və cibimdəki pulları saya-saya yenə də xoşbəxtliklə gülümsəyərək otaqları gəzməyə başladım. Bununla belə, heç bir saat keçməmiş bir qədər darıxdığımı və ya belə bir gözəl vəziyyətdə məni heç kəsin görməməsinə təəssüf etdiyimi hiss etməyə başladığımdan çıxıb gəzmək istədim. Buna görə də drojkanı qoşmağı əmr edib, bəzi şeylər almaq üçün Kuznetsk körpüsünə getməyin daha yaxşı olduğunu qərara aldım.

Xatırladım ki, Volodya universitetə daxil olduqda Viktor Adamın çəkdiyi at şəkillərini və qəlyan almışdı, mənə elə gəldi ki, eynən belə bir hərəkət etmək zəruridir.

Hər tərəfdən mənə gözəl zillənmişdi, günəşin şüalanı düymələrim - də, şlyapamın kokardasında¹ və qılıncda əks edirdi, mən bu vəziyyətdə Kuznetsk körpüsünə gəlib, drojkanı Dasiaronun şəkillər mağazasının yanında saxladım. Dörd bir tərəfimdə nəzər saldıqdan sonra mağazaya girdim. Volodyanı təqlid etməkdə məni danlaya bilməsinlər deyərək V. Adamın at şəkillərini almaq istəmirdim, lakin qulluq göstərən mağazaçıya verdiyim əziyyətdən utanaraq, tələsdiyim üçün pəncərədəki quşla çəkilmiş qadın başı şəklini alaraq iyirmi manat verdim. Bununla belə, mağazada iyirmi manat verdikdən sonra mənə elə gəldi ki, qəşəng geyinmiş iki mağazaçını belə boş şeylərlə narahat etmək eyibdir, bundan əlavə mənə elə göründü ki, onlar hələ də mənə çox etinasızlıqla baxırlar. Onlara kim olduğumu göstərmək istəyərək şüşənin altına

¹ Kokarda – rəsmi papaqlara vurulan nişan

qoyulmuş gümüş bir şeyə diqqət yetirdim və bunun on səkkiz manatlıq *porte-crayon*¹ olduğunu öyrənib onu kağıza bükmələrini xahiş etdim, pulunu verdikdən sonra, yaxşı çubuqla tənbəkinin qonşuluq-dakı tütün mağazasından almaq mümkün olduğunu da öyrəndim və hər iki mağazaya hörmətlə baş əyib, şəkil qoltuğumda küçəyə çıxdım. Qabağına vurulmuş lövhədə siqar çəkən bir zəncinin şəkli çəkilmiş qonşu mağazadan, həmçinin heç kəsi təqlid etmək istəmədiyim üçün, Jukov tütünündən yox, sultan tütünü, İstanbul qəlyanı, cökə və qızılgül ağacından düzəldilmiş iki çubuq aldım. Mağazadan çıxıb drojkaya tərəf getdikdə Semyonovu gördüm. O, əynində mülki sürtük, başını aşağı salıb sakit addımlarla səki ilə gedirdi. Onun məni tanımmasından bir qədər məyus oldum. Mən olduqca hündürdən: “Drojkanı bəri çək!” – deyib drojkaya minərək özümü Semyonova yetirdim.

– Salam, – dedim.

O gedə-gedə:

– Salam, – deyə mənə cavab verdi.

– Bəs niyə mundir geyməmişiniz? – soruşdum.

Semyonov dayandı və günəşə baxmaqdan gözləri ağrıyımış kimi, lakin, əslində mənim drojkama və mundirimə laqeyd olduğunu göstərmək məqsədilə gözlərini süzüb dişlərini ağardaraq dinmədən mənə baxdıqdan sonra yoluna davam etdi.

Kuznetsk körpüsündən gəlib Tverskaya küçəsindəki şirniyyat dükəninə girdim və şirniyyat dükənində, məni əsas etibarilə qəzetlər maraqlandırdığını göstərmək istədiyim halda, özümü saxlaya bilməyib şirin qoğalları bir-birinin dalınca yeməyə başladım. Gözlərinin qabağına tutduğu qəzetin dalından mənə maraqla baxan cənabdan xəcalət çəkdiyimə baxmayaraq, şirniyyat dükənində olan bütün çeşidlərdən səkkiz cür qoğalı olduqca tez yedim.

Evə gəldikdə mədəmin bir balaca qıçqırdığını hiss etdim: lakin buna heç bir əhəmiyyət vermədən aldığı şeyləri nəzərdən keçirməklə məşğul oldum. Aldığım şeylər içərisində şəkil heç xoşuma gəlmədi, ona görə də onu nəinki Volodyanın etdiyi kimi çərçivə içərisinə alıb öz otağımdan asmadım, əksinə, komodun dalında bərk-bərk gizlətdim ki, burada onu heç kəs görə bilməzdi. Evdə *porte-crayon* da xoşuma gəlmədi; mən onu stolun siyirməsinə qoydum, bununla belə, bu fikirlə təskinlik tapdım ki, bu şey gümüşdən düzəldilib, dəyərlidir və tələbə

¹ Karandaş ucluğu (*fran.*)

üçün çox xeyirlidir. Çubuqları və tütünü isə dərhal işə salıb dadına baxmağı qərara aldım.

Bir bağlama tütünü açıb nann doğranmış qırmızı-sarı rəngli sultan tütünü İstanbul qəlyanına səliqə ilə doldurduqdan sonra yanan qovu üstünə qoydum, orta və adsız barmaqlarımın arasına alaraq (əlimin bu vəziyyəti xüsusilə xoşuma gəlirdi) çəkməyə başladım.

Tütün ətri çox xoş idi, lakin ağızım acı idi və mən boğulurdum. Bununla belə, canımı dişimə tutaraq tüstünü uzun müddət ciyərlərimə çəkdim, qullab vurub halqa-halqa tüstü buraxmağı təcürbədən keçirdim. Bir azdan otaq göyümtül tüstü dumanı ilə doldu, qəlyan xınıldamağa, közərmiş tütün titrəməyə başladı. Ağızımda isə acılıq, başımın bir balaca hərləndiyini hiss etdim. Qəlyan çəkməkdən əl götürüb, qəlyan ağızımda güzgüyə baxmaq istəyirdim ki, təəccübümə rəğmən səndələdim; otaq başıma hərləndi və yaxınlaşdığım güzgüyə baxdıqda üzümün kətan kimi ağardığını gördüm. Divana yıxılar-yıxılmaz ürəyimin bulandığını və elə bir zəiflik hiss etdim ki, qəlyanın mənə çox zərərli olduğunu təsəvvürümə gətirərək öldüyümü düşündüm. Mən çox qorxmışdım və adamları köməyə çağırmaq, həkim dalınca adam göndərmək istəyirdim.

Bununla belə, qorxu çox davam etmədi. Mən tezliklə məsələnin nə yerdə olduğunu anladım və dəhşətli bir başağrısı ilə taqətdən düşmüş halda divanda uzun müddət küt nəzərlə tütün kağızının üstündə çəkilmiş Bostonjoqlo gerbinə, döşəməyə düşmüş qəlyana, papiros kötüklərinə, şirniyyat dükanından aldığım qoğalların qalıqlarına baxıb məyus-məyus düşünürdüm: “Demək, mən tütün çəkə bilmirəm, yəqin ki, hələ tamamilə böyüməmişəm və görünür, başqalarının qisməti olduğu kimi çubuğu orta və adsız barmağım arasında tutmaq, qullab vurub tüstünü sarışın bığlarım arasından buraxmaq mənim qismətim deyildir”.

Saat beş radələrində Dmitri dalımcə gəldikdə məni bu cür pis vəziyyətdə gördü. Bununla belə, bir stəkan çay içdikdən sonra mən, demək olar ki, özümə gəldim və onunla getməyə hazır idim.

Dmitri mənim qəlyan çəkməyimdən qalmış izlərə baxıb dedi:

– İşiniz-gücünüz qurtarıb ki, qəlyan çəkirsiniz. Bunlar hamısı səfəhlikdir və pulunuzu nahaq korlayırsınız. Mən özümə söz vermişəm ki, papiros çəkməyim... Gəlin tez gedək, hələ Dubkovun dalınca da getmək lazımdır.

XIV fəsil

VOLODYA VƏ DUBKOV NƏ İLƏ MƏŞĞUL İDİLƏR

Dmitri mənim otağıma girər-girməz onun üzündən, yerindən və pərt olduğu zaman, guya, qalstukunu düzəldirmiş kimi göz vurub üzünü qırıdıraraq başını yana əymək kimi ona xas olan hərəkətindən anladım ki, o, özünün soyuq-inadcıl əhvali-ruhiyyəsindədir. O, özündən razı qalmadıqda belə bir əhvali-ruhiyyədə olurdu və Dmitrinin bu əhvali-ruhiyyəsi ona bəslədiyim hissime həmişə soyuq təsir bağışlayırdı. Son zamanlar dostumun xasiyyətini müşahidə və müzakirə etməyə başlamışdım, lakin bizim dostluğumuz bunun nəticəsində zərər qədər azalmamışdı: bu dostluq hələ təzə və qüvvətli idi, mən Dmitrini hansı cəhətdən nəzərdən keçirirdimsə, onun kamil olduğunu görməyə bilmirdim. Onun varlığında iki müxtəlif adam yaşayırdı ki, bunların hər ikisi mənim üçün gözəl idi. Hərərətlə sevdiyim birinci adam ürəyiacıq, mehriban, mülayim, şən və yaxşı sifətləri dərk edən bir adam idi. Belə bir əhvali-ruhiyyədə olduqda onun bütün xarici görkəmi, səsinin ahəngi, bütün hərəkətləri sanki: “Mən mülayim və xeyirxah bir adamam, mülayim və xeyirxah olduğumdan zövq alıram və siz hamınız bunu görə bilərsiniz”, deyirdi. Yenicə tanımağa başladığım və əzəməti qarşısında pərəstiş etdiyim adam soyuqqanlı, özünə və başqalarına ciddi olan, məğrur, fanatizmə qədər dindar, pedant xasiyyətli bir adam idi. Bu dəqiqə o, həmin ikinci adam idi.

Biz drojkaya mindikdə aramızdakı münasibətlərin zəruri şərti olan bir açıqlıqla ona dedim ki, mənim üçün xoşbəxt olan belə bir gündə onu ağır və xoşuma gəlməyən bir əhvali-ruhiyyədə görmək məni kədərləndirib, ürəyimi ağrıdır.

– Yəqin ki, nəse sizin kefinizi pozmuşdur; bunu nə üçün mənə deməyəsiniz? – ondan soruşdum.

O, başını əsəbiliklə yana döndərib gözlərini qırparaq:

– Nikolenka! – deyə cavab verdi. – Madam ki, mən heç bir şeyi sizdən gizlətməməyə söz vermişəm, öz sirrimi gizlətdiyimə şübhələnmək üçün sizin əlinizdə bir əsas yoxdur. İnsan həmişə bir əhvali-ruhiyyədə ola bilməz; bir şey mənim kefimi pozmuşsa, bunun səbəbini özüm də bilmirəm.

“Bu nə qədər açıqürəkli və namuslu bir adamdır”, – mən fikirləşdim və bir daha onunla danışmadım.

Biz dinib-danışmadan gəlib Dubkovgile çatdıq. Dubkovun mənzili çox yaxşı idi və ya mənə belə görünürdü. Hər yerə xalçalar döşənmiş, divarlardan lövhələr, pəncərələrdən pərdələr asılmışdı, divarlara ala-bəzək kağız çəkilmiş və şəkillər vurulmuşdu, mənzilə söykənəcəyi geriyyətilmiş və Volter kresloları qoyulmuşdu, divarlardan tüfənglər, tapançalar, tənbəki kisələri və kartondan düzəldilmiş vəhşi heyvan başları asılmışdı. Bu kabineti gördükdə öz otağını bəzəyərkən Volodyanın kimi təqlid etdiyini anladım. Biz gəlib gördük ki, Dubkov ilə Volodya kart oynayrlar. Tanış olmayan bir cənab (mövqeyinin sadəliyinə görə, yəqin ki, mötəbər adam deyildi) stolun yanında əyləşib diqqətlə oyuna tamaşa edirdi. Dubkov özü isə ipək xalat və yumşaq başmaq geymişdi. Volodya sürtükünü çıxarıb divanda onunla üz-büz əyləşmişdi və qızarmış üzündən, oyundan bir saniyəlik ayrılıb bizə narazi, ötəri baxmasından görünürdü ki, başı qumara bərk qarışıb. O, məni gördükdə daha çox qızardı.

O, Dubkova:

– Sən paylayacaqsan, – dedi. Mən anladım ki, qumar oynadı - ğını mənim bilməyim xoşuna gəlməmişdi. Lakin Volodyanın üzünün ifadəsindən özünü itirdiyi sezilmirdi, üzündəki ifadə mənə deyirdi: “Bəli, oynayram, sən ona görə təəccüb edirsən ki, hələ cavansan. Bu nəinki pis iş deyil, həm də bizim yaşımızda vacibdir”.

Mən bunu dərhal hiss edib anladım.

Bununla belə, Dubkov kartı paylamadı, ayağa qalxıb əllərimizi sıxdı, bizi əyləşdirib çubuq çəkməyi təklif etdi, biz bundan boyun qaçırdıq.

Dubkov dedi:

– Bu da bizim diplomatımız, tənənlərimizin müqəssiri. Vallah, polkovnikə yaman oxşayır.

Mən üzümdə əmələ gəlmiş səfeh-xudpəsənd təbəssümü yenə də hiss edərək:

– Hə! – deyə mızıldadım.

Mən, Dubkova hörmət edirdim; hamının dediyinə görə olduqca abırılı bir gənc olan, gözəl rəqs edən, fransızca danışan və qəlbində mənim gəncliyimə həqarətlə baxdığı halda, görünür, bunu gizlətmə - yə çalışan iyirmi yeddi yaşlı bir adyutanta on altı yaşlı bir uşağın hör - mət edə biləcəyi dərəcədə hörmət edirdim. Mənim bu hörmətimə

baxmayaraq, bütün tanışlığımız müddətində, Allah bilir nə üçünsə onun gözlərinə baxmaq mənim üçün çətin idi və bu məni sıxırdı. Sonralar sezdim ki, mən üç növ adamların gözüne baxmaqdan sıxılıram – məndən olduqca pis olanların, məndən olduqca yaxşı olanların və hər ikimiz bildiyi bir şeyi bir-birimizə deməkdən çəkindiyim adamların. Bəlkə də Dubkov məndən yaxşı idi, bəlkə də məndən pis idi, lakin yəqin, bu da vardı ki, o, çox tez-tez yalan danışsa da, bunu etiraf etmirdi, mən onun bu zəifliyini hiss etmişdimsə də, aydındır ki, bunu ona deməyə cəsərim çatmırdı.

Volodya çiyinini atam kimi çəkərək və kartı qarışdırıb:

– Gəl, bir də oynayaq, – dedi.

Dubkov:

– Əl çəkmir ha! – dedi. – Dalısını sonra oynayırıq. Əşi, yaxşı, gəl bir də oynayaq.

Volodya ilə Dubkov oynayarkən mənim fikrim onların əllərində idi. Volodyanın iri gözəl əlləri vardı; Volodya kartları əlində tutduqda onun böyük barmağının və qalan barmaqlarının bükükləri atamın əlinə o qədər oxşayırdı ki, hətta bir anlığa mən Volodyanın böyüklərə oxşamaq üçün qəsdən əlini belə tutduğunu düşündüm; lakin onun üzünə nəzər saldıqda o saat görünürdü ki, Volodya oyundan başqa heç bir şey haqqında fikirləşmir. Dubkovun isə əksinə, əlləri balaca və koppuş idi, içəriyə əyilmişdi, barmaqları olduqca çəvik və yumşaq idi; onun əlləri məhz elə növə aid idi ki, bunlara üzük taxılırdı və bu əllər əl işinə meyil göstərən, gözəl şeylərə malik olmadığı xoşlayan adamlara mənsub idi.

Volodya, yəqin ki, uduzmuşdu, çünki onun kartlarına fikir verən cənab, Vladimir Petroviçin bəxtinin bərk gətirmədiyini qeyd etdi və Dubkov portfelini götürüb ora nə isə yazdı və yazdığını Volodyaya göstərərək dedi: “Belədimi?”

Volodya qeyd dəftərçəsinə qəsdən dağınıq bir nəzər salıb:

– Elədir! – dedi. – İndi qalxın gedək.

Dubkov Volodyanın drojkasına, mənse Dimitrinin faytonuna mindik.

– Onlar nə oynayırdılar? – mən Dmitridən soruşdum.

– Piket oynayırdılar. Sarsaq oyundur, ümumiyyətlə, qumar səfeh şeydir.

– Onlar çoxlu puldan oynayırlar?

- Çoxlu puldan oynamasalar da, yaxşı deyildir.
- Bəs siz oynamırsınız?
- Yox, mən söz vermişəm ki, oynamayım; Dubkov isə birini udmasa ürəyi sakit olmaz.

Mən dedim:

- O axı yaxşı iş görmür. Yəqin ki, Volodya ondan pis oynayır?
- Aydınır ki, pis oynayır, lakin burada elə pis bir şey yoxdur. Dubkov qumar oynamağı xoşlayır və oynamağı da bacarır, bununla belə, o, gözəl insandır.

Mən:

- Mən heç də fikirləşmirəm ki... – dedim.
- Onun haqqında pis bir şey fikirləşmək olmaz da, çünki o, gözəl insandır. Mən onu çox sevirəm və bütün zəif cəhətlərinə baxmayaraq, həmişə sevəcəyəm.

Mənə nə üçünsə elə gəldi ki, Dmitri, Dubkovun tərəfini ona görə bərk saxlayır ki, onu daha sevmir və hörmət etmirdi, lakin özünü vəfasızlıqda ittiham etməsinlər deyə tərsliyindən etiraf etmirdi. O, dostlarını ömrünün axırına qədər sevən adamlardan idi, ona görə yox ki, dostlar onunla daima mehriban olaraq qalırdılar, çoxusu ona görə ki, bir adamı bir dəfə, hətta səhvən sevdimi, onu ürəkdən çıxarmağı belə adamlar şərəfsizlik hesab edirlər.

XV fəsil

MƏNİ TƏBRİK EDİRLƏR

Dubkov ilə Volodya Yarın restoranındakı adamların hamısını adbaad tanıyırdılar və qapıçıdan başlamış restoran sahibinə qədər hamı onlara çox hörmət edirdi. Bizim üçün dərhal xüsusi bir otaq ayırdılar və bizə fransızca yazılmış xörək siyahısında Dubkovun seçdiyi qəribə bir nahar gətirdilər. Mümkün qədər laqeydliliklə baxmağa çalışdığım dondurulmuş şampən şüşəsi artıq hazır idi. Adəti üzrə, Dubkovun ən qəribə, guya ki, həqiqi olan hadisələrdən – məsələn, nənəsinin ona basqın etmiş üç qulduru müşkətlə necə öldürdü - yündən (bu zaman mən qızardım və gözlərimi yerə dikərək üzümü kənara çevirdim) – danışmasına, mən bir şey söyləməyə başladığıda Volodyanın, görünür, hər dəfə utanmasına (bu isə tamamilə əbəs idi,

çünkü xatırladığıma görə eyib bir şey deməmişdim) baxmayaraq, nahar çox xoş və şən keçdi. Şampan şərabı içiləndə hamı mənə təbrik etdi və mən qolumu Dubkov ilə Dmitrinin qoluna keçirib içdikdən sonra onlarla öpüşdüm. Şampan şərabının kimin gətirdiyini bilmədiyimdən (sonra mənə izah etdilər ki, bu ümumi idi) əlimlə cibimdə hey yoxladığım pulumla dostlarımı qonaq etmək istədiyimdən mən on manatlıq bir əsginas çıxarıb xidmətçini çağırdım və pulu ona verərək pıçılı ilə (ancaq elə bir pıçılı ilə ki, bunu hamı eşitdi; çünki hamı dinmədən mənə baxırdı) dedim ki, lütfən, yarım şüşə də şampan şərabı gətirin. Volodya elə qızardı, çiyinini elə çəkməyə və mənə elə bir qorxu ilə baxmağa başladı ki, necə bir səhvə yol verdiyimi hiss etdim, lakin şampan şərabını gətirdilər və biz onu böyük məmnuniyyətlə içdik. Məclis bizə çox şən görünməkdə idi. Dubkov ara vermədən yalan satırdı. Volodya da elə gülməli şeylər və elə şirin danışırdı ki, mən bunu ondan heç cür gözləməirdim, beləliklə, biz çox güldük. Onların, yəni Volodya ilə Dubkovun danışıqlarının xarakteri məşhur bir lətifəni təqlid edib onu şiddətləndirməkdən ibarət idi: guya, birisi deyir ki, siz xarici ölkədə olmusunuzmu? “Yox, mən olmamışam, – deyər o birisi cavab verir, – ancaq qardaşım skripka çalır”. Onlar bu cür cəfəngiyatdan ibarət olan komizmi elə təkmilləşdirdilər ki, lətifənin özünü artıq belə danışırdılar: “Mənim qardaşım da skripkada heç bir zaman çalmamışdır”. Hər bir suala onlar bir-birinə eyni ruhda cavab verirdilər və bəzən sualsiz olaraq, heç də ağlasığmayan iki şeyi birləşdirməyə çalışır, bu cəfəngiyatı ciddi bir ifadə ilə danışır, bu isə çox gülməli çıxırdı. Mən məsələnin nə yerdə olduğunu anlamağa başlamışdım və özüm də gülməli bir şey danışmaq istədim, lakin mən danışıqda hamı mənə ya qorxa-qorxa baxır, ya da mənə baxmağa çalışırdı və mənim danışıdığım lətifə çıxmırdı. Dubkov “Qardaşım diplomat, tutmadı”, – dedi; lakin içdiyim şampan şərabından və böyüklərin məclisindən elə xumarlanmışdım ki, Dubkovun bu sözü mənə lap azca toxundu. Təkcə bizimlə bərabər içmiş Dmitri özünün sərt, ciddi əhvali-ruhiyyəsini saxlamaqda davam edirdi ki, bu da ümumi şənliyə bir qədər xələl gətirirdi.

Dubkov dedi:

– Cənablar, qulaq verin, axı nahardan sonra “diplomati” əlüstə gəzdirmək lazımdır. Gəlsəniz gedək xalagilə, orada diplomatla haqq-hesabı çəkərik.

Volodya dedi:

– Axı Nexlyudov getməz.

Dubkov ona müraciətlə:

– Ay yazıq! Yamanca yazıq adamsan! – dedi. – Gedək bizimlə, onda görərsən ki, nə qiyamət arvaddır.

Dmitri qızararaq:

– Nəinki getməyəm, heç onu da sizinlə buraxmaram, – dedi.

– Kimi? Diplomatomu? Diplomat, axı sən getmək istəyirsən? Bir bax, xaladan danışdıqda gör üzün necə güldü.

Dmitri yerindən qalxıb mənə baxmadan otaqda gəzinməyə başlayaraq:

– Qoymaram, deyəndə ki, – sözünə davam etdi, – mən bunu ona məsləhət görmürəm və getməsini istəmirəm. İndi o, uşaq deyildir; ürəyi istəyirsə sızsız, tək gedə bilər. Dubkov, sənsə bundan utanmalısan; özün pis iş görürsən, istəyirsən ki, başqaları da sən kimi etsinlər.

Dubkov Volodyaya göz vuraraq:

– Mən hamınızı xalagilə bir fincan çay içməyə dəvət edirəmsə, burada nə pis bir iş var? – dedi. – Bizim getməyimiz sənə xoşuna gəlmirsə, onda icazə ver biz Volodya ilə gedək. Volodya, gedərsənmi?

– Hm, hm, – deyə Volodya müsbət cavab verdi. – Gedək ora, sonra bizə qayıdıb piketi davam etdirərik.

Dmitri mənə yaxınlaşıb:

– Hə, onlara getmək istəyirsən, ya yox? – soruşdu.

Yanımda ona yer vermək üçün divanda bir qədər kənara çəkilib:

– Yox, – dedim və o, mənim yanımda əyləşdi. – Mən istəmirəm, madam ki, sən məsləhət görmürsən, heç bir vəchlə getməyəm.

– Yox, – deyə mən sonra əlavə etdim, – doğru demirəm ki, onlarla getmək istəmirəm, ancaq şadam ki, getməyəcəyəm.

O:

– Çox da yaxşı eləyəcəksən! – dedi. – Öz bildiyin kimi yaşa və hamısından yaxşısı budur ki, heç kəsin sözü ilə oturub-durma.

Bu kiçik mübahisə bizim şənliyimizi nəinki azaltmadı, bəlkə, daha da artırdı. Dmitri birdən-birə mənim sevdiyim o mülayim əhvali-ruhiyyəyə gəldi. Sonralar dəfələrlə sezmişdim ki, yaxşı bir iş tutması ona belə bir təsir bağışlayır. Məni pis hərəkətdən çəkəndirdiyi üçün indi məmnun idi. Onun kefi duruldu, daha bir şüşə şampan şərabi

istədi (bu, onun xasiyyətinə zidd idi). Naməlum bir cənabı bizim otağa çağırıb onu içirtməyə başladı, Daudeamus igitur oxudu, hamının ona üz tutmasını xahiş etdi və xizəklə sürüşmək üçün Sokolnikə getməyi təklif etdi ki, Dubkov bunun çox qeyri-təbii olduğunu qeyd etdi.

Dmitri gülümsəyərək:

– Gəlin bu gün şənlik edək, – deyirdi, – onun universitetə daxil olması münasibətilə bu gün birinci dəfə içib sərxoş olacağam. Bu şənlik Dmitriyə yaraşmırdı. O, mürəbbiyə və ya öz uşaqlarından razı olan ürəyiyumşaq bir ataya bənzəyirdi, içib keftədikdən sonra uşaqlarına təsəlli vermək və sübut etmək istəyirdi ki, namuslu və ədəblə şənlənmək olar; lakin buna baxmayaraq, bu gözlənilməz sevinc, deyəsən mənə və başqalarına sirayət etmişdi, bir də ona görə ki, hərəmizin payına az qala yarım şüşə şampan şərabı düşmüşdü.

Dubkovun mənə verdiyi papirosu çəkmək üçün belə xoş əhvali-ruhiyyədə böyük otağa keçdim.

Mən yerimdən qalxdıqda başımın bir qədər hərləndiyini sezdim, ayaqlarım da yeriyirdi, qollarım da təbii vəziyyətdə idi, ancaq o zaman ki, mən onlar haqqında diqqətlə düşünürdüm. Əks təqdirdə, ayaqlarım ləngər vurur, qollarım isə bəzi hərəkətlər edirdi.

Mən bütün diqqətimi ayaqlarıma və qollarıma verdim: qollarıma əmr etdim ki, yuxarı qalxıb sürtükümü düymələsin və saçlarıma sığal- lasın (bu zaman qollarım dirsəklərimi çox yuxarı qaldırırdı), ayaqlarıma isə qapıya getməyi əmr etdim, onlar əmrimi icra etdilər də, çox bərk və ya həddindən artıq incə-incə addımlayırdı, xüsusilə sol ayağım hey pəncəsi üstə qalxırdı. “Haraya gedirsən? Şam gətirirlər” – deyə kimsə mənə qışqırdı. Mən bu səsin Volodyanın səsi olduğunu sezdim və bunu sezdiyimi düşünərək məmnun qaldım, lakin ona cavab olaraq, mən yalnız xəfifcə gülümsəyib yoluma davam etdim.

XVI fəsil

DALAŞMA

Böyük otaqda alçaq stol arxasında kürən bıqlı, bəstəboy, adi geyimli kök bir cənab əyləşib nə isə yeyirdi. Onun yanında bıqsız, hündürboylu qarabəniz bir adam əyləşmişdi. Onlar fransızca danışır- dılar. Onların baxışı məni utandırdısa da, buna baxmayaraq, onların

qarşısında yanan şamdan papirosumu yandırmağa cürət etdim. Gözlerim onların gözlərinə sataşmasın deyə, dörd bir tərəfimə baxa-baxa stola yaxınlaşıb papirosumu yandırmağa başladım. Papiros alışdıqda mən dözə bilməyib nahar edən cənaba nəzər saldım. Onun qonur gözleri diqqətlə və ədavətlə mənə zillənmişdi. Mən dönüb getmək istəyirdim ki, onun kürən bığları tərpendi və o, fransızca dedi:

– Mərhəmətli cənab, mən nahar edən zaman xoşlamıram papiros çəksinlər.

Mən nə isə anlaşılmaz bir şey mızıldadım.

Bığlı cənab bığsız cənabı məni necə tənbeh edəcəyinə tamaşa etməyə dəvət edirmiş kimi ona öteri nəzər salıb:

– Bəli, xoşlamıram, – davam etdi, – xoşlamıram, mərhəmətli cənab, burnumuzun dibində papiros çəkməyə gələn nəzakətsiz adamları da xoşlamıram, hə, onları da xoşlamıram. – Mən dərhal başa düşdüm ki, bu cənab məni məzəmmət edir, lakin ilk dəqiqədə mənə elə gəldi ki, onun qarşısında çox müqəssirəm.

Mən:

– Ağılıma gətirmədim ki, bu, sizə mane olar, – dedim.

– Aha, siz ağılınıza gətirmədiniz ki, nadansınız, mənse ağılıma gətirdim, – cənab qışqırdı.

Onun məni təhqir etdiyini hiss edərək və özüm hiddətlənməyə başlayaraq:

– Qışqırmağa sizin nə haqqınız var? – dedim.

– O haqqım var ki, mənə etinasız yanaşmağa heç bir zaman heç kəsə icazə vermərəm və sizin kimi qoçaqlara həmişə ibrət dersi verəcəyəm. Mərhəmətli cənab, sizin familiyanız nədir və harada yaşayırsınız?

Mən çox qəzəblənmişdim, dodaqlarım titrəyirdi, nəfəsim daralırdı. Lakin nədənsə, yəqin ki, çoxlu şampan şərabı içdiyim üçün özümü müqəssir hiss etdiyimdən, bu cənaba qaba heç bir şey demədim, əksinə, dodaqlarım ehtiramla öz-özünə familiyamı, ünvanımı ona dedi.

– Hörmətli cənab, mənim familiyam Kolpikovdur, siz isə bundan sonra daha nəzakətli olun. Biz sizinlə yenə də görüşəcəyik (*vous aurez de mes nouvelles*), – deyə o, sözünü qurtardı, çünki bizim bütün söhbətlərimiz fransızca gedirdi.

Mən səsimə mümkün qədər qətiyyət verməyə çalışaraq yalnız “Çox şadam”, – dedikdən sonra çevrildim və artıq sönmüş papirosumla birlikdə öz otağımıza qayıtdım.

Mənə üz vermiş hadisə haqqında nə qardaşıma, nə də dostlarıma bir şey demədim, həm də onlar qızgın bir mübahisə ilə məşğul idilər. Bir küncdə əyləşib bu qəribə hadisəni götür-qoy edirdim. “Mərhəmətli cənab, siz nadansınız” (*um mal eleve, Monsieur*) sözləri qulaqlarımda səslənərək məni getdikcə daha çox hiddətləndirirdi. İçkinin təsiri tamamilə keçmişdi. Bu məsələdə necə hərəkət etdiyimi götür-qoy edərkən birdən başıma belə bir dəhşətli fikir gəldi ki, mən qorxaqlar kimi hərəkət etmişəm. “Onun mənim üstümə düşməyə nə ixtiyarı vardı? Nə üçün o, sadəcə, demədi ki, bu ona mane olur? Demək, o, müqəssir idi. O, məni nadan adlandırdıqda niyə demədim ki, mərhəmətli cənab, nadan o adamdır ki, özünə qaba rəftar etməyə icazə verir. Və ya nə üçünsə mən, sadəcə: “Səsinizi kəsin!” – deyə onun üstünə qışqırmadım, – bu çox gözəl olardı, nə üçün mən onu duələ çağırmadım? Yox! Mən heç nə etmədim, alçaq qorxaqlar kimi bu təhqirə dözdüm”. “Mərhəmətli cənab, siz nadansınız!” sözləri hey qulaqlarımda səslənib məni hiddətləndirirdi. “Yox, bunu yerdə qoymaq olmaz”. Mən düşündüm və yenə də həmin cənabın yanına gedib ona dəhşətli bir şey demək, bəlkə də, lazım gələrsə, hətta şamdanla onun başını yarmaq üçün qəti bir niyyətlə ayağa qalxdım. Son niyyətim haqqında çox böyük bir nəşə ilə düşünürdüksə də, şiddətli bir qorxu ilə yenə də böyük otağa gəldim. Xoşbəxtlikdən cənab Kolpikov artıq yox idi, böyük otaqda təkəcə lakey idi və stolu yığışdırırdı. Üz vermiş hadisədən lakeyi xəbərdar etmək və zərrə qədər təqsirim olmadığını ona izah etmək istədimsə də, bu fikrimdən daşınaraq çox pərt halda yenə də öz otağıma qayıtdım.

Dubkov dedi:

– Bizim diplomata nə üz verib? Yəqin ki, o indi Avropanın müqəddəratını həll edir.

Mən üzümü kənara çevirərək qaşqabaqlı bir halda:

– Ah, məni rahat burax, – dedim. Bundan sonra otaqda gəzinərək nə üçünsə Dubkovun heç də yaxşı adam olmaması haqqında düşünməyə başladım. “Bu daimi zarafatlar və “diplomat” adı nədir – burada yaxşı heç bir şey yoxdur. Onunku elə odur ki, Volodyanı

udsun və hansı bir xalanınsa yanına getsin... Onda xoşa gəlməli heç bir şey yoxdur. Onun dediklərinin hamısı ya yalandır, ya da bayağı bir şeydir, özü də həmişə camaatı lağa qoymaq istəyir. Mənə elə gəlir ki, o, sadəcə olaraq səfehdir və pis adamdır". Bu cür fikirlərlə beş dəqiqə keçdi, mən getdikcə Dubkova nə üçünsə daha çox ədavət bəslədiyimi hiss edirdim. Dubkov isə mənə əhəmiyyət vermirdi, bu məni daha da qəzəbləndirirdi, onunla danışıqları üçün məni Volodya ilə Dmitriyə, hətta acığım tuturdu.

Dubkov mənə təbəssümlə baxıb birdən-birə:

– Cənablar, bilirsinizmi nə var? Diplomataın üstünə su çiləmək lazımdır, – dedi və onun təbəssümü mənə nə üçünsə istehza, hətta xəyanət kimi göründü, – yoxsa o özünü pis hiss edir! Vallah pis hiss edir!

Mən kinlə gülümsəyərək:

– Sizin də üstünüzdə su çiləmək lazımdır, sizin öz halınız pisdır. – Mən, hətta nəzakətsiz danışdığımı unudub cavab verdim.

Yəqin ki, mənim bu cavabım Dubkovu təəccübləndirmişdi, lakin o, üzünü məndən çevirib Volodya və Dmitri ilə söhbətinə davam etdi.

Mən onların söhbətinə qoşulmaq istədimsə də, qətiyyənlə saxta-karlıq edə bilmədiyimi duyub, yenə də otağın bir küncünə çəkilib gedincəyə qədər burada qaldım.

Haqq-hesabı verib şinellərimizi geyməyə başladığıda Dubkov Dmitriyə müraciət edərək dedi:

– Yaxşı, bəs Orest və Pilad haraya gedəcəklər? Yəqin ki, evə, məhəbbətdən danışmağa; sevimli xalaya baş çəkmək, sizin bu ürəkbulandıran dostluğunuzdan daha yaxşıdır.

Mən onun lap yaxınlığına gəlib qollarımı oynadaraq:

– Danışmağa, bizi lağa qoymağa siz necə cəsarət edirsiniz? – deyə mən birdən-birə sözə başladım, – anlamadığınız hisslərə istehza etməyə sizin cürətiniz necə çatır? Mən buna icazə vermərəm. Səsinizi kəsin. – Mən qışqıraraq daha nə demək lazım olduğunu bilmədən və həyəcanımdan boğula-boğula özüm də susdum. Dubkov əvvəlcə təəccüb etdi; sonra gülümsəmək və bunu bir zarafat hesab etmək istədisə də, mənim böyük təəccübümə rəğmənlə qorxub gözlərini yerə dikdi.

O, söhbətdən yayınaraq dedi:

– Mən sizi və sizin hisslərinizi heç də lağa qoymuram, mən ancaq elə-belə deyirəm.

– Elə belə! – mən qışqırdım, eyni zamanda öz-özümdən xəcalət çəkdim və Dubkova yazığım gəldi; onun qızarmış və xəcalətli üzü həqiqi iztirab ifadə edirdi.

Volodya ilə Dmitri ikisi də birdən:

– Sənə nə olub? – dedilər. – Heç kəs sənin qəlbinə toxunmaq istəmir.

– Yox, o, məni təhqir etmək istəyirdi.

Dubkov artıq qapıdan çıxdığı zaman:

– Sənin qardaşın yaman qızgın cənab imiş, – dedi, ona görə də mənim deyəcəyim sözləri eşidə bilmədi.

Bəlkə də, mən Dubkovun dalınca qaçıb ona çataraq daha bir neçə qaba söz deyərdim, lakin elə bu zaman mənimlə Kolpikov arasında baş vermiş əhvalatda iştirak edən lakey şinelimi tutub məni geyindirirdi və mən dərhal sakitləşib, bu ani sakitliyim qəribə görünməsin deyə, yalnız Dmitrinin qarşısında özümü lazım olduğu qədər hirsli göstərdim. Ertəsi günü mən Dubkova Volodyanın otağında rast gəldim, o hadisəni yada salmadıqsa da, bir-birimizə “siz” deyərək danışırıdım və bir-birimizin gözlərinə baxmaq bizim üçün daha çətin olmuşdu.

Nə ertəsi günü, nə də bundan sonra mənə *de ses nouvelles*¹ verməyən Kolpikova aramızda baş vermiş dalaşma uzun illər xatirimdən çıxmadı və mənim üçün ağır idi. Bundan beş il keçdikdən sonra onun təhqirinə cavab vermədiyimi hər dəfə xatırladıqda mən diksinib qışqırırdım və Dubkovla mənim aramda baş vermiş hadisədə özümü qoçaq bir oğlan kimi göstərdiyimi qürurla xatırlayaraq təsəlli tapırdım. Yalnız xeyli müddət sonra mən bu hadisəyə tamamilə başqa bir nəzərlə baxmağa və Kolpikova olan dalaşmanı məzəli bir məmnuniyyətlə xatırlayıb, mehriban və sevimli Dubkovu layiq olmadığı halda təhqir etdiyimdən peşmançılıq çəkməyə başladım.

Elə o günün axşamı Kolpikova mənim aramda baş vermiş əhvalatı Dmitriyə danışub onun xarici görkəmini ətraflı təsvir etdik – də Dmitri çox təəccüb etdi. O:

– Özüdür ki var! – dedi. – Təsəvvür et ki, həmin bu Kolpikov məşhur bir alçaq, lotudur, başlıcası isə qorxağın biridir. Yoldaşları

¹ Özündən bir xəbər vermək (*fran.*)

onu polkdan, şillə yedikdən sonra vuruşmaq istəmədiyi üçün qovublar. Bu cəsarət ona haradan üz verib? – deyə Dmitri mənə baxaraq mehriban bir təbəssümlə əlavə etdi. – Axı o, “nadan” sözündən başqa bir şey deməyib?

– Elədir, – deyə mən qızaranaq cavab verdim.

– Yaxşı söz deyil, ancaq eybi yoxdur! – deyə Dmitri məni təskin etdi.

Yalnız xeyli sonralar bu vəziyyəti artıq sakitliklə götür-qoy edərkən həqiqətə olduqca uyğun olan belə bir ehtimala gəldim ki, “nadan” sözünün əvəzini dərhal təqsirsiz Dubkovdan çıxdığı kimi, Kolpikov da bir neçə ildən sonra mənə hücum etməyin mümkün olduğunu hiss edərək, yediyi şillənin əvəzini bıqsız qarabəniz adamın yanında məndən çıxarmışdır.

XVII fəsil

MƏN GÖRÜŞƏ GETMƏYƏ HAZIRLAŞIRAM

Ertəsi günü yuxudan oyanarkən başıma gələn birinci fikir Kolpikovla aramızda baş vermiş hadisə oldu: mən bağıra-bağıra otaqda o baş-bu başa yüyürdümsə də, əlimdən bir şey gəlmədi; bir də ki, bu gün mənim Moskvada olmağımın axırıncı günü idi və atamın əmrinə görə mən gedib tanışlarımızla görüşməliydim ki, bunları o özü mənə kağızda yazmışdı. Atamızın bizə olan qayğısı – əxlaq və təhsilimizdən daha çox, yüksək cəmiyyət münasibətlərindən ibarət idi. Kağızda o özünün qırıq-qırıq və yeyin xəttlə belə yazmışdı: 1) Knyaz İvan İvanoviçgilə mütləq, 2) İvinlərə mütləq, 3) knyaz Mixailgilə, 4) əgər vaxtın çatsa, knyaginya Nexlyudova və Valixinagilə. Aydınır ki, hamiyə, rektora və professorlara da dəymək lazım idi.

Dmitri bu sonuncularla görüşməyi mənə məsləhət görmədi; onun dediyinə görə bu nəinki lazım deyildi, həm də yaxşı düşməzdi, o birilərinin yanına isə bu gün getmək lazımdı. Bu görüşlərdə yanında “mütləq” sözü yazılmış iki birinci görüş məni xüsusilə qorxudurdu. Knyaz İvan İvanoviç general-anşef idi; o, qoca və varlı idi, tək yaşayırdı; demək, mən – on altı yaşlı tələbə onunla şəxsən görüşməli idim ki, qabaqcadan hiss etdiyim kimi, bu görüş fərəhli ola bilməzdi. İvinlər də varlı idilər və onların atası mötəbər bir mülki

general idi, o, nənəmin sağlığında bizə yalnız bircə dəfə bala gəlmişdi. Mən sezmişdim ki, nənəm vəfat etdikdən sonra kiçik İvin bizdən qaçır və deyəsən, lovğalanırdı. Eşitdiyimə görə böyük İvin artıq hüquq elmi kursunu qurtarıb Peterburqda qulluq edirdi; vaxtilə mənim pərəstiş etdiyim ikinci İvin – Sergey Peterburqda, Paj korpusunda oxuyan iri və yoğun bir kadet idi.

Gəncliyimdə özlərini yüksək tutan adamlarla əlaqə saxlamağı nəinki sevmirdim, həm də təhqir olunmaqdan daima qorxduğum üçün və öz müstəqilliyimi sübut etməkdən ötrü bütün zehni qüvvələrimi gərginlik içərisində saxladığımdan bu kimi əlaqələr mənə dözülməz dərəcədə əzab verirdi. Bununla belə, atamın son əmrini icra etməyəcəyimdən, bu təqsiri onun birinci əmrlərini icra etməklə yumaq lazım idi. Mən otaqda gəzinərək stulların üstünə qoyulmuş paltarlara, qılınca və şlyapaya nəzər salıb getməyə hazırlaşmışdım ki, qoca Qrap İlinkanı da özü ilə gətirib mənə təbrik etməyə gəldi. Qrap ata həddindən artıq iltifat göstərən, yaltaq və tez-tez sərxoş olan ruslaşmış bir alman idi; bizə çox vaxt bir şey istəmək üçün gəlirdi. Atam bəzən onu öz kabinetinə dəvət edib əyləşdirərdisə də, onu heç bir zaman süfrə başında bizimlə birlikdə oturtmazdı. Qrapın özünü alçaltması və dilənçiliyi saxta bir mehribançılıqla bizim evə adət etməsilə elə uyğunlaşmışdı ki, guya, bizim hamımıza bağlandığını hamı onun üçün böyük xidmət hesab edirdi. Lakin mənim ondan nə üçünsə xoşum gəlmirdi və Qrap danışıqda onun əvəzinə həmişə xəcalət çəkirdim.

Bu qonaqların gəlişindən çox narazı qaldım və öz narazılığımı gizlətməyə çalışmadım. Mən İlinkaya saymazyanə baxmağa və o, bizim buna haqqımız olduğunu hesab etməyə elə alışmışdı ki, onun da mənə kimi bir tələbə olması bir az xoşuma gəlmirdi. Mənə elə gəldi ki, bu bərabərlik üçün o da məndən bir qədər xəcalət çəkir. Mən onlarla könülsüz görüşdüm və mənə dəvətim olmadan da əyləşə bilməyəcəklərini düşünərək onları əyləşməyə dəvət etmədim, çünki bu, mənə eyib gəlirdi. Mən prolyotkanı qoşmağı əmr etdim. İlinka mehriban, çox namuslu və heç də səfeh olmayan bir gənc idi, lakin necə deyərlər, o, bir qədər yelbeyin idi; onda daima və sanki, heç bir səbəb olmadan son həddə çatmış bir əhvali-ruhiyyə əmələ gəlirdi – hər bir kiçik şey üçün gah ağlamsınır, gah gülməli olur, gah da inciyirdi; indi də, deyəsən, o, bu gərgin əhvali-ruhiyyə

yədə idi. O heç bir şey danışmır, acıqlı-acıqlı mənə və atasına baxır və yalnız ona müraciət etdikdə özünün müti və məcburi təbəssümü ilə gülümsəyirdi ki, o, bütün hissələrini və xüsusilə atası üçün çəkdiyi xəcalət hissini bu təbəssüm altında gizlətməyə adət etmişdi. O, bu hissi bizim yanımızda duymaya bilməzdi.

Mən geyinərkən qoca, otaqda dalımca gəzərək və nənəmin ona bağısladığı gümüş papiros qabını yoğun barmaqları arasında ehtiramla və yavaş-yavaş oynadaraq:

– Belə, Nikolay Petroviç, – deyirdi, – oğlumdan sizin əla imtahan verdiyinizi eşidən kimi dərhal təbrik etməyə gəldim; axı sizin ağıllı olduğunuz hamıya məlumdur; axı mən sizi çiyimdə gəzdirmişəm və Allah şahiddir ki, sizin hamınızı doğma balalarım kimi sevirəm. İlinka da məndən xahiş etdi ki, onu sizə gətirim. O da sizə artıq adət etmişdir.

Bu zaman İlinka dinmədən pəncərənin qabağında oturub, guya, mənim üçkünc şlyapamı nəzərdən keçirirdi və burnunun altında güclə seziləcək dərəcədə hirsli-hirsli nə işə mızıldayırdı.

– Nikolay Petroviç, mən sizdən soruşmaq istəyirdim görüm mənim İlyuşam yaxşımı imtahan verdi? – deyə qoca davam etdi. – O deyir ki, sizinlə bir oxuyacaqdır; siz onu tək qoymayın, gözünüz onun üstündə olsun, ona məsləhət verin.

– Niyə, o, gözəl imtahan verdi, – deyə mən cavab verdim və İlinkaya nəzər saldım. Mənim ona baxdığımı hiss edən İlinka qızardı və dodaqlarını daha tərpetmədi.

Qoca, sanki, məndən çox qorxduğunu andıran ürkək bir təbəssümlə:

– O, bu gün sizdə qala bilirmi? – dedi. O, mənim dalımca elə yaxın bir məsafədə gəzirdi ki, bütün vücuduna hopmuş şərab və tütün iyi bir dəqiqə də olsun məni tərk etmirdi. Öz oğlunun yanında məni belə bir saxta vəziyyətdə qoymasından və o zaman mənim üçün çox vacib olan işdən – geyinməkdən diqqətimi yayındırdığına görə hirsələnmişdim; başlıcası işə, məni təqib edən şərab iyi ovqatımı elə pozmuşdu ki, bütün günü evdə olmayacağımı, vaxtımı İlinka ilə keçirə bilməyəcəyimi ona çox soyuqqanlıqla dedim.

İlinka gülümsəyib mənə baxmayaraq:

– Atacan, axı siz bacımın yanına getmək istəyirdiniz, – dedi, – mənim özümün də işim var.

Mən daha çox hiddətləndim, daha çox xəcalət çəkdim və bu gün vaxtımı İlinka ilə keçirməkdən boyun qaçırmağımıza bir şeylə bəraət qazandırmaq üçün tələsik bildirdim ki, knyaz İvan İvanıçın, knyaginya Kornakovanın və çox mötəbər bir mövqə tutan İvinin yanına gedəcəyəm və yəqin ki, knyaginya Nexlyudovagildə nahar edəcəyəm. Mənə elə gəlirdi ki, necə mötəbər adamların yanına getdiyimi bildikdə, onlar əllərini məndən üzərlər. Onlar getməyə hazırlaşdıqda İlinkanı ayrı bir vaxt bizə gəlməyə dəvət etdim; lakin İlinka yalnız nə isə mızıldadı və məcburi bir ifadə ilə gülümsədi. Görünürdü ki, onun ayağı bir də heç bir zaman bizim evə dəyməyəcəkdi.

Onlar gedəndən sonra mən dəyməli olduğum yerlərə yollandım. Tək sıxılmayım deyə hələ səhər Volodyadan mənimlə getməsinə xahiş etmişdim. Volodya iki qardaşın balaca bir prolyotkada bərabər getməsinin çox gülünc olduğunu bəhanə edərək boyun qaçırdı.

XVIII fəsil VALAXINLƏR

Beləliklə, mən tək getdim. Yaxın olduğuna görə, birinci olaraq, Sivtsevi Vrajokda yaşayan Valaxinaya dəydim. Soneçkanı üç il idi görməmişdim və ona olan məhəbbətim aydındır ki, çoxdan keçib-getmişdi, lakin keçmiş uşaq məhəbbətinin canlı və təsirli xatirəsi qəlbimdə hələ qalmışdı. Bu üç il müddətində bəzən onu elə bir qüvvə və elə bir aydınlıqla xatırlamışdım ki, göz yaşları axıtmış və onu yenə də sevdiyimi hiss etmişdim, lakin bu hiss yalnız bir neçə dəqiqə davam etmiş və bir də tezliklə qayıtmamışdı.

Mən bilirdim ki, Soneçka anası ilə birlikdə xaricdə olmuşdu. Onlar orada iki il qalmış və deyilənlərə görə mindikləri dilican aşmış, karetanın şüşəsi Soneçkanın üzünü kəsmişdi ki, guya, bu da onu çox eybəcər şəkllə salmışdı. Onların evinə gedə-gedə əvvəllərdə gördüyüm Soneçkanı canlı surətdə xatırladım və indi onu necə bir şəkildə görəcəyimi fikirləşdim. İki il xaricdə qaldıqdan sonra nə üçünə mən təsəvvürümdə onu, olduqca ucaboy, incəbelli, ciddi və məğrur, lakin çox cazibədar bir qız kimi canlandırırırdım. Mən onu heç cür üzündə eybəcər bir çarıqla təsəvvürümə gətirə bilmirdim; əksinə, çiçək xəstəliyindən üzünün eybəcərləşməsinə baxmayaraq,

öz sevgilisinə sadıq qalmış ehtiraslı bir aşiq haqqında haradansa eşitdiyim bir hadisəni xatırlayaraq, üzündəki çapığa baxmayaraq, Soneçkaya xidmət göstərmək üçün ona sadıq qalmaq haqqında fikirləşirdim. Ümumiyyətlə, Valaxinlərin evlərinə yaxınlaşarkən mən aşiq deyildim, lakin məhəbbətin köhnə xatirələrini qəlbimdə oyadaraq sevməyə hazırlamışdım və bunu çox arzu edirdim; bundan əlavə bütün aşiq olmuş dostlarıma baxaraq onlardan geri qaldığım üçün çoxdandır ki, xəcalət çəkirdim.

Valaxinlər kiçik, təmiz taxta evdə yaşayırdılar, evin giriş yolu yalnız həyətdən idi. Zınqırovu çaldıqda, o zaman Moskvada hələ çox nadir bir şey idi, qapını xırdaca, tərtəmiz geyinmiş bir oğlan uşağı açdı. O, ağaların evdə olduqlarını deyə bilmədiyindənmi və ya demək istəmədiyindənmi mənə qaranlıq dəhlizdə tək qoyub buradan da qaranlıq olan koridora qaçdı.

Mən bu qaranlıq otaqda xeyli müddət tək qaldım. Koridora açılan qapıdan başqa burada bir də bağlı qapı vardı. Mən evdəki bu qaranlığa qismən təəccüb edir, qismən də güman edirdim ki, xaricdə yaşamış adamların evi elə belə də olmalıdır. Beş dəqiqədən sonra həmin uşaq zalın qapısını içəridən açıb mənə səliqəli, lakin zəngin olmayan qonaq otağına apardı. Mənim dalımcə Soneçka otağa girdi.

Onun on yeddi yaşı vardı. O, boydan çox alçaq, çox arıq idi; üzünün rəngi xəstə adamların üzü kimi sapsarı idi. Üzündə heç bir çapıq görünmürdü, lakin qəşəng qabanıq gözləri, ürəkaçan mehriban, şən təbəssümü uşaqlıqdan bildiyim və sevdiyim eyni gözlər, eyni təbəssüm idi. Mən onu belə görəcəyimi heç gözləmədiyim üçün yolda gələrkən hazırladığım duyğularımı ona birdən-birə heç cür izah edə bilmədim. Soneçka, o zaman zınqırov kimi çox nadir olan, ingilis qaydası ilə mənə əl verib mehribanlıqla əlimi sıxdı və divanda öz yanında əyləşdirdi.

Soneçka:

– Ah, əziz *Nicolas*, sizi görməyimə nə qədər şadam, – dedi və üzümə elə bir səmimi məmnuniyyət ifadəsi ilə baxdı ki, “əzizim *Nicolas*” sözlərində mən özünü üstün tutmaq ahəngi yox, dostluq ahəngi sezdim. Mənə təəccübləndirən bu idi ki, xaricə gedib-gələndən sonra o, əvvəlkinə nisbətən daha sadə, daha sevimli və öz rəftarında daha yaxın, doğma görünürdü. Onun burnunun yanında və qaşının üstündə iki kiçik çapıq gördüm, lakin qəşəng gözləri və

təbəssümü tamamilə mənim xatirimdə olduğu kimi qalmışdı və əvvəlki kimi təsir bağışlayırdı.

– Siz nə qədər dəyişmişiniz! – deyirdi. – Lap böyük oğlan olmuşsunuz. Bəs mən necə, sizcə, dəyişmişəmmi?

– Ah, az qalmışdı sizi tanımayım, – deyə bu anda onu hər zaman tanıyacağımı düşündüyümə baxmayaraq, cavab verdim. Mən yenə də özümü beş il bundan əvvəl nənəmin düzəltdiyi balda onunla qrosfater rəqsi edərkən olduğum eyni qayğısız şən əhvali-ruhiyyədə hiss etdim.

Soneçka başını silkələyərək:

– Mən çoxmu xarab olmuşam? – deyə soruşdu.

– Yox, heç də yox: bir qədər böyümüsünüz, yaşa dolmusunuz, – deyə mən cavab verdim, – lakin əksinə... həтта...

– Hamısı birdir; bizim rəqs etdiyimizi, oynadığımızı, *St.-Jerome*-ni, *madame Dorat*-ı xatırlayırsınız? (Mən heç bir *m-me Dorat* tanı-mırdım; görünür o, uşaqlıq xatirələrinin nəşəsinə daldığından onları qarışdırırdı). Ah, gözəl zamanlar idi, – deyə Soneçka sözünə davam etdikdə xatirimdə gəzdirdiyim o təbəssümü, həтта, ondan daha yaxşı bir təbəssümü, eyni gözləri qarşımda gördüm. O danışan zaman özümün indiki vəziyyətimi düşünməyə macal tapdım və öz-özlüyümdə belə qərara gəldim ki, bu dəqiqə də mən onu sevirəm. Mən qərara gələr-gəlməz xoşbəxt və qayğısız əhvali-ruhiyyəmə həmin saniyədə yox oldu, qarşımdakı hər şeyi, – həтта onun gözlərini və təbəssümünü bir duman бүürdü, mən nədənsə xəcalət çəkməyə başladım, qızaranaq danışmaq qabiliyyətimi itirdim.

– İndi başqa zamandır, – Soneçka nəfəsini dərib qaşlarını bir qədər qaldıraraq davam etdi, – hər şey daha pis olmuşdur, biz özümüz də pis olmuşuq, elə deyilmi, *Nicolas*?

Mən cavab verə bilməyib dinmədən ona baxdım.

Soneçka mənim qızarmış və qorxmış üzümə bir qədər maraqla baxaraq:

– İndi o zamankı İvinlərin, Kornakovların hamısı haradadır? Yadıңызdadırımı? – deyə davam etdi. – Gözəl zamanlar idi!

Mən yenə də cavab verə bilmədim.

Məni bu çətin vəziyyətdən, müvəqqəti olaraq, qoca Valaxinanın gəlməsi qurtardı. Mən ayağa qalxıb baş əydim və danışmaq iqtidarımı yenə də əldə etdim, lakin bunun əvəzində anasının gəlməsi Soneçkada qəribə bir dəyişikliyə səbəb oldu. Onun bütün şənliyi və

özünü doğma, yaxın göstərməsi birdən-birə yox oldu, hətta təbəssümü də dəyişdi və Soneçka birdən-birə mənim təsəvvürümdə canlanmış xaricdən gələn həmin xanım qıza (uca boyundan başqa) çevrildi. Mənə elə gəlirdi ki, belə bir dəyişiklik üçün heç bir səbəb yox idi, çünki Soneçkanın anası, qabaqlarda olduğu kimi, yenə də mehribanlıqla gülümsəyirdi və bütün hərəkətləri həmişəki mülayimliyi ifadə edirdi. Valaxina böyük kresloda əyləşib, öz yanında mənə yer göstərdi. Qızına ingiliscə nə isə dedi və Soneçka dərhal otaqdan çıxdı ki, mənim vəziyyətimi bu, daha da yüngülləşdirdi. Valaxina məndən qohumlarımızı, qardaşımı, atamı soruşduqdan sonra öz dərdini – ərinin ölümünü mənə danışdı və axırda mənimlə danışmağa daha heç bir şey olmadığını hiss edərək dinmədən mənə baxıb, sanki, deyirdi: “Əzizim, əgər indi qalxıb baş əyərək getsən, çox yaxşı iş görmüş olarsan”; lakin mənim başıma qərribə bir iş gəldi. Soneçka əlində tikiş qayıtdı və qonaq otağının başqa bir küncündə elə əyləşdi ki, onun mənə baxdığını hiss edirdim. Valaxina ərinin ölümünü nağil edən zaman mən aşıq olduğumu bir daha xatırladım və ehtimal ki, bunu Soneçkanın anasının da artıq duyduğunu düşünərək yenə də elə bərk xəcalət çəkdim ki, bədənimin heç bir üzvünü, təbii olaraq, tərpedə bilmədim. Mən bilirdim ki, qalxıb getmək üçün ayağımı haraya qoymaq, başımı necə tutmaq, əlimi necə tərptəmək haqqında düşünməli olacağam; bir sözlə, özümü, demək olar ki, dünən yarım şüşə şampən içdiyim zaman hiss etdiyim kimi hiss edirdim. Qabaqcadan hiss edirdim ki, mən bütün bunların öhdəsindən gələ bilməyəcəyəm və buna görə də yerimdən qalxa bilmirdim. Valaxina, yəqin ki, mənim çuğundur kimi qıpqırmızı üzümə və yerimdən qətiyyətlə tərptənmədiyimə baxıb təəccüb edirdi: lakin mən qərara almışdım ki, səfeh bir surətdə yerimdən birtəhər qalxıb getməyə cəsarət etməkdənsə, belə axmaq bir vəziyyətdə oturmaq daha yaxşıdır. Beləliklə də, bu vəziyyətdə xeyli əyləşərək gözlənilməz bir hadisənin məni bu vəziyyətdən qurtarmasını gözləyirdim. Çirkin gənc bir oğlanın gəlməsi məni bu vəziyyətdən çıxartdı. O, bu evin adamı kimi, otağa girib hörmətlə mənə baş əydi. Valaxina ayağa qalxdı və üzr istəyərək öz *homme d'affaires*¹ ilə danışmalı olduğunu bildirib: “Əgər siz bütün ömrünüz boyu burada əyləşmək istəyirsinizsə əyləşin, mən sizi qovmaram” deyən təəccüblü bir ifadə

¹ İşlər müvəkkili (*fran.*)

ilə mənə baxdı. Mən özümü birtəhər ələ alıb ayağa qalxdımsa da, təzim etmək halında deyildim və ana ilə qızın kədərli nəzərləri altında otaqdan çıxarkən ayağım kənardakı stula ilişdi, – ona görə ilişdi ki, mən bütün diqqətimi toplayıb ayağım altındakı xalçaya ilişməməyə çalışırdım. Bununla belə, təmiz havada gərnəşib və çox ucadan əsnədiyim üçün həтта: “Nə buyurursunuz”, – Kuzma məndən bir neçə dəfə soruşduqdan sonra bu hissım dağıldı və mən, Soneçkaya olan məhəbbətim, onun anasına olan və mənə qəribə görünən münasibəti haqqında çox sakit düşünməyə başladım. Sonralar Valaxina ilə qızının yaxşı münasibətdə olmadıqları haqqındakı qeydimi atama söylədikdə o dedi:

– Elədir, o, özünün olmanın xəsisliyi ilə zavallı qızı incidir, özü də qəribədir, – deyə atam, sadəcə olaraq qohumuna bəsləyə biləcəyi hissədən daha qüvvətli bir hisslə əlavə etdi: – O necə gözəl, sevimli, qiyamət bir qadın idi! Başa düşürəm, o, niyə belə dəyişmişdir. Sən orada onun katibini görmədin? Bir rus xanımı üçün katib saxlamaq nə ədədir? – Atam hirsle məndən uzaqlaşdı.

– Gördüm, – deyə mən cavab verdim.

– Heç olmazsa, göyçəkdirmi?

– Yox, yox, çirkindir.

Atam:

– Başa düşürəm, – dedi və çiyini hirsle dartıb öskürdü.

Bundan sonra mən öz drojkamda gəzərək düşünürdüm: “Budur, mən aşiq olmuşam”.

XIX fəsil

KORNAKOVLAR

Yolüstü ikinci gedəcəyim yer Kornakovlargil idi. Onlar Arbatdakı böyük bir binanın ikinci mərtəbəsində yaşayırdılar. Binanın pilləkəni çox təmtəraqlı, səliqəli olsa da, bəzəkli deyildi. Hər yerə tərtəmiz silinmiş, mis çubuqlara keçirilmiş ayaqaltılar salınmışdısa da, burada nə çiçək, nə də güzgülər var idi. Tərtəmiz döşəməsilə addımlayıb qonaq otağına keçdiyim zalda hər şey parıldayırdı, təzə olmasa da, tamamilə möhkəm görünürdü, lakin heç yerdə nə lövhələr, nə pərdələr, nə də ki bir bəzək gözə dəymirdi. Qonaq otağında bir neçə knyajna vardı.

Onlar elə səliqə ilə və özlərini elə tox tutub oturmuşdular ki, evlərində qonaq olmadıqda belə əyləşmədikləri dərhal hiss olunurdu.

Knyajnalardan böyüyü qalxıb mənim yanımda əyləşərək:

– *Maman* indicə gələr, – dedi. On beş dəqiqəyədək knyajna məni söhbətə tutdu, o, elə sərbəst və elə məharətlə danışırdı ki, söhbətin arası bir an olsun belə kəsilmədi. Lakin məni məşğul etdiyi həddindən artıq gözə çarpdığından o mənim xoşuma gəlmədi. O, mənə nağıl edirdi ki, Etyen adlandırdıqları və iki il bundan əvvəl Yunkerlər məktəbinə düzəltdikləri qardaşı *Stepana* artıq zabitlik rütbəsi verilmişdir. Knyajna, qardaşı haqqında, xüsusilə *maman*-ın istəyinə zidd olaraq, onun qusarlığa daxil olması haqqında danışırkən üzünə qorxu ifadəsi verdi və dinmədən əyləşmiş kiçik knyajnalar da üzlərinə qorxu ifadəsi verdilər. Nənəsinin vəfat etməsindən danışırkən üzünə kədərli ifadə verdikdə bütün kiçik knyajnalar da onun kimi etdilər; *St.-Jerome*-ni necə vurduğumu və məni qovduqlarını xatırlayarkən gülüb çirkin dişlərini göstərdikdə, qalan knyajnalar da gülüb çirkin dişlərini göstərdilər.

Knyaginya daxil oldu; xırda gözləri ora-bura baxan və sizinlə danışdığı halda başqalarına nəzər salan həmin knyaginya idi. O, qolumdan tutdu və əlini qaldırıb mənim dodaqlarıma yaxınlaşdırdı ki, mən öpüm; bunu başqa bir zaman, zəruri bilmədiyim üçün heç bir vəchlə etməzdim.

Knyaginya qızlarına baxaraq:

– Sizi gördüyümə nə qədər şadam, – deyə özünün adi bəlağəti ilə sözə başladı. – Ah, anasına necə də oxşayır. Lise doğru demi-rəmmi?

Anama zərrə qədər də oxşamadığımı yəqin bildiyim halda, Lise dedi ki, doğrudur.

– Gör necə böyük oğlan olmusunuz! Mənim Etyenim də, o sizin yadınızdadır, axı o sizin xala nəvənizdir... Yox, xala nəvəniz deyil, Lise necə olur? Mənim anam Varvara Dmitriyevna, Dmitri Nikola - yeviçin qızı idi, sizin nənəniz isə Natalya Nikolayevna idi.

Böyük knyajna:

– *Maman*, onda xala nəvəsinin oğlu olur, – dedi.

– Ah, sən hər şeyi çaşbaş salırsan, – deyə anası hirsle qışqırdı, – heç də xala nəvəsi olmur, *a issus de germains*¹ olur, siz mənim

¹ Xalanəvəsinin oğlu (*fran.*)

Etyenimlə belə qohumsunuz. Bilirsinizmi, indi o, zabitdir. Ancaq həddindən artıq azad olması xoşuma gəlmir. Siz gəncləri hələ əldə saxlamaq lazımdır, özü də bax belə... Sizə həqiqəti dediyim üçün mənə, qoca xalanıza qəzəbiniz tutmur ki? Mən Etyenin cilovunu bərk saxlayırdım və güman edirəm ki, belə lazımdır.

– Bəli, biz bu cür qohumuq, – deyə o davam etdi: – Knyaz İvan İvaniç mənim doğma dayımdır, sizin də ananızın dayısıdır. Demək, sənin ananla mən xalaqızıyıq, yox, xala nəvəsiyik, bəli, belədir. Deyin görüm, mənim əzizim, knyaz İvangilə getmişdinizmi?

Mən hələ getmədiyimi, lakin bu gün gedəcəyimi dedim.

– Ah, siz nə edirsiniz! – deyə knyaginya səsləndi. – Siz birinci olaraq, onun yanına getməli idiniz. Axı siz bilirsiniz ki, knyaz İvan sizə ata kimidir. Onun övladı yoxdur, demək, onun varisləri siz, bir də mənim uşaqlarımdır. Siz həm yaşına görə, həm yüksək cəmiyyətdəki mövqeyinə görə bütün başqa şeylərə görə ona hörmət etməlisiniz. Mən bilirəm, indinin cavanları qohumluqda hesablaşmırlar və qocaları sevmirlər, lakin siz mənə, qoca xalanıza qulaq asın, çünki mən sizi sevirəm, sizin ananızı da sevirdim, nənənizi də çox sevirdim və ona hörmət edirdim. Yox, siz mütləq, mütləq onun yanına gedin.

Mən mütləq gedəcəyimi dedim və zənnimcə, gəlişim xeyli uzun sürdüyündən ayağa qalxıb getmək istədimsə də, knyaginya məni saxladı.

– Yox, bir dəqiqə dayanın, Lise, atanız haradadır? Onu buraya çağırın; o, sizi gördüyünə nə qədər şad olacaqdır, – deyə knyaginya mənə müraciətlə davam etdi.

Bir-iki dəqiqədən sonra knyaz Mixaylo, doğrudan da, içəri girdi. O, alçaqboy, dolğun bir cənab idi. Çox pinti geyinmişdi, üzünü qıxdırmamışdı və sifətində elə laqeyd ifadə vardı ki, bu ifadə onu, hətta, səfehə oxşadırdı. O, məni gördüyünə zərrə qədər də şad deyildi, hər halda, üzündə bu ifadə yox idi. Lakin görünür, çox qorxduğu knyaginya ona:

– Doğru deyilmi ki, Voldemar (yəqin ki, mənim adımlı unutmuşdu) lap anasına oxşayır? – dedi və gözlərini elə oynatdı ki, yəqin, ona nə demək istədiyini başa düşmüş knyaz mənə yaxınlaşıb çox laqeyd, hətta narazı bir halda, qırılmamış yanağını mənə uzatdı ki, öpüm.

Knyaginya bundan sonra dərhal ona:

– Sən hələ geyinməmişən, özün də getməlisən, – deyə görünür, evdəkilərə hirsli danışımağa adət etdiyi bir ahənglə sözə başladı, – istəyirsən, yenə də sənə qəzəblənsinlər, istəyirsən, yenə də hamını özünə qarşı qaldırasan.

Knyaz Mixaylo:

– Bu saat, bu saat, anam, – deyib otaqdan çıxdı. Mən də baş əyib çıxdım. Knyaz İvan İvanıçın varisləri olduğumuzu birinci dəfə idi ki eşidirdim və bu xəbər mənə xoşa gəlməyəcək dərəcədə heyrət - ləndirdi.

XX fəsil İVİNLƏR

Qarşıda duran vacib görüş haqqında düşünmək mənim üçün daha da ağır oldu. Lakin knyaza dəyməzdən əvvəl yolüstü İvinlərə dəymək lazım idi. Onlar Tverskaya küçəsində böyük və gözəl bir evdə olurdular. Mən əlində əsa tutmuş qapıçının dayandığı eyvana qorxa-qorxa girdim.

Ondan evdə olub-olmadıqlarını soruşdum.

Qapıçı:

– Kimi istəyirsiniz? Generalın oğlu evdədir, – dedi.

– Bəs general özü? – mən cəsərlə soruşdum.

Qapıçı:

– Xəbər vermək lazımdır. Sizi necə təqdim edək? – dedi və zəngi basdı. Lakeyin yastı ayaqqabılı ayaqları pilləkəndə göründü. Özüm də bilmirəm nədənsə elə qorxdum ki, generala xəbər verməməsinə, əvvəlcə generalın oğlunun yanına getmək istədiyimi lakeyə dedim. Bu böyük pilləkənlə yuxarı çıxarkən mənə elə gəldi ki, bap - balaca olmuşam (həm də sözün məcazi mənasında yox, həqiqi mənasında). Mənim drojkam gəlib böyük eyvanın qabağına çatanda da eyni hissi duydum: mənə elə gəldi ki, drojka da, at da, sürücü də bapbalaca olmuşlar. Mən içəri girdikdə generalın oğlu qarşısında açıq kitab divanda uzanıb yatmışdı. Hələ də onlarda xidmət edən mürəbbisi cənab Frost gümrah addımlarla mənim dalımca otağa girdi və tərbiyə etdiyi general oğlunu yuxudan oyatdı. İvin mənə gördükdə o qədər də sevinmədi və hiss etdim ki, mənimlə danışdığı

halda qaşlarıma baxır. O, çox nəzakətli olsa da, mənə elə gəldi ki, o, məni knyajna qədər maraqlandırır və onda mənə qarşı xüsusi bir hörmət hissi yoxdu, mənim tanışlığım ona lazım deyildi, çünki yaqın, onun öz tanışları vardı. Mən bütün bunları, başlıca olaraq, ona görə fikrimə gətirirdim ki, İvin mənim qaşlarıma baxırdı. Bir sözlə, etiraf etmə xoş olmasa da, onun mənə olan münasibəti mənimlə İlinka arasındakı münasibətim, demək olar ki, eyni idi. Mən qəzəblənməyə başladım, İvinin hər bir baxışını dərhal başa düşürdüm və bu baxış Frostun baxışı ilə sataşdıqda onun mənasını belə başa düşdüm: “Görəsən, o, niyə bizə gəlir?”

İvin mənimlə bir qədər söhbət etdikdən sonra atasının və anasının evdə olduqlarını deyərək birlikdə onların yanına getmək istəyib-istəmədiyimi soruşdu.

Öz otağında da yaxşı geyinmiş, yeni əynində təzə sürtük və ağ jilet olmasına baxmayaraq:

– Bu saat geyinim, – deyə əlavə edib o biri otağa keçdi. Bir neçə dəqiqədən sonra o, tamam düymələnmiş mundirdə mənim yanıma gəldi və biz birlikdə aşağı getdik. Bizim keçdiyimiz qabaq otaqlar olduqca böyük, hündür və deyəsən, təmtəraqla bəzənmiş otaqlar idi, otaqlara marmar, qızıl, kisəyi örtüklü və güzgüli şeylər qoyulmuşdu. İvina qonaq otağının dalındakı kiçik otağa başqa bir qapıdan bizimlə eyni zamanda daxil oldu. O, məni bir qohum kimi çox mehribanlıqla qəbul edib öz yanında əyləşdirdi və bütün ailəmiz haqqında qayğıkeşliklə suallar verdi.

Əvvəllərdə ötəri olaraq, ikinci dəfə gördüyüm və indi diqqətlə nəzərdən keçirdiyim İvina çox xoşuma gəldi. O, hündürboy, arıq, ağappaq bir qadın idi və adama elə gəlirdi ki, o, daima kədərli və yorğundur. Onun təbəssümü qəmli olsa da, mehriban idi; gözləri iri, yorğun və bir qədər çəp idi ki, bu da ona daha kədərli və cazibədar bir görkəm verirdi. İvina belini əymədən elə bil ki, bütün bədənini sallayaraq əyləşmişdi və onun bütün hərəkətləri süst idi. O, könülsüz danışdısa da, səsinin ahəngi və “r” ilə “l” hərflərini aydın tələffüz etmədən danışması adamın xoşuna gəlirdi. O, məni əyləndirmirdi. Valideynlərim haqqında verdiyim cavablar, görünür ki, onun üçün qüssəli bir maraq təşkil edirdi, sanki, mənə qulaq asdığı halda kədərli gözəl zamanları xatırlayırdı. Onun oğlu hara işə çıxdı və İvina dinmədən mənə bir-iki dəqiqə baxdıqdan sonra birdən-birə ağıladı. Mən

onunla üzbeüz əyləşmişdim və bir şey demək, bir şey etmək üçün fikirləşib heç nə tapa bilmədim. O, mənə baxmadan ağılaşmaqda davam edirdi. Əvvəlcə ona yazığım gəldi, sonra: “Onu təskin etmək lazım deyildi və bunu necə etmək lazımdır?” – deyə fikirləşdim və məni belə çətin bir vəziyyətdə qoyduğu üçün, nəhayət, çıxdım. “Doğrudanmı, mənim belə miskin bir görünüşüm var? – fikirləşdim, – yoxsa o qəsdən belə edir ki, bu vəziyyətdə mənim necə hərəkət edəcəyimi öyrənsin?” “İndi çıxıb getmək yaxşı deyildir, guya ki, mən onun göz yaşlarını görməmək üçün qaçıram”, – deyə düşünməkdə davam etdim. Burada olduğumu heç olmazsa ona xatırlatmaq üçün yerimdə qurcalandım.

O mənə baxıb gülümsəməyə çalışaraq:

– Ah, mən nə qədər səfehəm! – dedi, – elə günlər olur ki, heç bir səbəb olmadan ağlayırsan.

O, divanda yanındakı cib yaylığını axtarmağa başladı və birdən-birə bərkədən hönkürdü.

– Ah, pərvərdigara, mənim bu qədər ağılaşım necə də gülüncdür. Mən sizin ananızı o qədər istəyirdim ki, biz necə dost... idik... və...

O, cib yaylığını tapıb onu üzünə tutdu və ağılaşmaqda davam etdi. Mən ona həm hiddətlənmişdim, həm də bundan daha çox yazığım gəlirdi. Deyəsən, onun göz yaşları səmimi göz yaşları idi və mən belə fikirləşirdim ki, o, anamdan çox özünün indiki pis halına və bir zamanlar bundan qat-qat yaxşı olduğuna görə ağlayır. Gənc İvin içəri girib qoca İvinin onu soruşduğunu deməsə idi, bilmirəm, bunun axırı nə ilə qurtaracaqdı. O, ayağa qalxıb getmək istəyirdi ki, İvin özü otağa girdi. Qoca İvin balaca, möhkəm, çalsaçlı və qalın - qaşlı bir cənab idi, tamamilə çallaşmış saçlarını qısa vurdurmuşdu, ağzının olduqca ciddi və qəti bir görünüşü vardı.

Mən ayağa qalxıb ona baş əydim, lakin yaşıl frakına üç ulduz taxmış İvin mənim salamıma nəinki cavab vermədi, həm də mənə demək olar, nəzər salmadı, birdən-birə hiss etdim ki, mən onun üçün insan deyil, diqqət cəlb etməyən bir əşya – kreslo və ya pəncərəyəm, ya da insan olmasam da kreslodan və ya pəncərədən zərrə qədər fərqlənməyən bir insanam.

İvin etinasız, lakin üzündə möhkəm bir ifadə ilə arvadına fransızca dedi:

– Əzizim, siz hələ də qrafinyaya məktub yazmamısınız?

İvinə birdən-birə başını dik tutub oğlu kimi, mənim qaşlarıma baxaraq:

– Salamət qalın, monsieur İrteneff, – dedi. Mən həm ona, həm də onun ərinə bir daha təzim etdim və mənim bu təzimim yenə də qoca İvinə elə bir təsir bağısladı ki, guya, pəncərəni açıb örtüdlər. Tələbə İvin məni qarıya qədər yola salanda dedi ki, Peterburq universitetinə keçir, çünki atası orada yeni bir vəzifə almışdır (O mənə çox mühüm bir vəzifənin adını dedi).

Mən drojkaya minərkən: “Atam özü bilər, ancaq – deyər öz-özümə mızıldandım, – mənim ayağım bir daha buraya dəyməyəcəkdir: o ağlağan mənə baxıb gözünün yaşını tökür, elə bil ki, mən bədbəxtin biri-yəm, İvin isə elə donuzdur, salamımı almır; mən ona göstərəm...” Ona necə göstərəcəyimi qətiyyənlə bilmirəm, sözləşmə dedim.

Bundan sonra tez-tez atamın nəsihətlərinə qulaq asmalı oldum. Atam deyirdi ki, bu tanışlığı “böyütmək” lazımdır və İvin kimi bir mövqə sahibi olan adamın mənim kimi bir uşaqla məşğul olmasını tələb edə bilməz, lakin mən uzun müddət öz dediyimdə durdum.

XXI fəsil

KNYAZ İVAN İVANIÇ

Mən Kuzmaya:

– Hə, indi axırıncı gedəcəyimiz yer Nikitskayadır, – dedim və biz drojkanı İvan İvaniçin evinə sürdük.

Bir neçə görüş sınağından çıxdıqdan sonra mən, adətən, özümə inam hasil etmişdim və knyaginya Kornakovanın mənim varis olduğumu dediyini birdən-birə xatırlamasaydım, knyazın yanına xeyli sakit bir əhvali-ruhiyyədə gedərdim: bundan əlavə, eyvanın yanında iki minik arabası gördükdə əvvəlki qorxunu hiss etdim.

Mənə elə gəldi ki, qapını açan qoca qarı da, şinelimi əynimdən çıxaran lakey də, qonaq otağında gördüyüm üç xanımla iki cənab da və xüsusilə əynində mülki sürtük divanda əyləşmiş knyaz İvan İvaniçin özü də, – mənə elə gəldi ki, onların hamısı mənə varis kimi və bunun üzündən də ədavətlə baxırlar. Knyaz mənimlə çox məhriban rəftar etdi, məni öpdü, daha doğrusu, yumşaq, qurumuş və soyuq dodaqlarını bir anlığa mənim yanağıma yapışdırdı, dərslərimi,

planlarını soruşdu, mənimlə zarafat etdi, nənəmin malikanəsində yazdığım şeirlər kimi şeirlər yazıb-yazmadığımı xəbər aldı və dedi ki, bu gün nahara onlara gəlirəm. O nə qədər çox mehriban olurdusa, mənə bir o qədər elə gəlirdi ki, onun varisi olduğum fikri xoşuna gəlmədiyini duymayım deyə məni oxşamaq istəyir. Ağzındakı başdan-başa süni dişlər üzündən bir söz deyərək üst dodağını yuxarı qaldırmağa və sanki, burun dəliklərini çəkirmiş kimi yavaşcadan fışıldamağa adət etdiyindən indi də belə etdikdə mənə elə gəldi ki, o, öz-özlüyündə: “Ay uşaq, ay uşaq, onsuz da bilirəm: sən varissən, sən varissən”, – və sairə deyirdi.

Uşaqlıqda biz knyaz İvan İvanoviç “baba” çağırırdıq, lakin indi varis olduğum üçün “baba” deməyə dilim gəlmirdi, buradakı cənablardan birinin dediyi kimi, onu “zati-aliləri” çağırmaq mənə təhqiramiz görünürdü; belə ki, bütün söhbət zamanı mən onun adını çəkməməyə çalışırdım. Lakin məni hər şeydən çox sıxan, həmçinin knyazın varisi olub, onun evində yaşayan qoca knyajna idi. Nahar zamanı ta axıra qədər mən knyajnanın yanında əyləşmişdim, bu müddətdə elə güman edirdim ki, onun kimi mən də knyazın varisi olduğum üçün məni görməyə gözü olmadığından mənimlə danışmır və knyaz həm mənim, həm də knyajnanın onun varisləri olduğumuza görə, ikimizdən zəhləsi getdiyindən, bizə əhəmiyyət vermirdi.

Dmitrinin qarşısında varis olmaq fikrinə ikrah hissi (məne elə gəlirdi ki, bu çox yaxşı bir hissidir) ilə yanaşdığımı göstərib lovğalanmaq istədiyimdən elə o günün axşamı Dmitriyə deyirdim:

– Bəli, inanmazsan ki, özümü nə qədər pis hiss edirdim. Bu gün knyazın yanında düz iki saat olmaq məni nə qədər sıxdı. – Bütün bunları knyazın qarşısında alçaldığımı hiss etmədiyimi dostuma təlqin etmək istəyərək deyirdim: – O, gözəl insandır və mənimlə çox mehriban idi, – deyə mən davam etdim, – mənə də onun evində yaşayan və onun qarşısında alçalın knyajnaya baxdıqları kimi baxa biləcəkləri fikri dəhşətli bir fikirdir. O, qiyamət qocadır və hamı ilə çox mehriban və nəzakətlə rəftar edir, onun bu knyajna ilə pis rəftar etməsinə baxmaq isə adamın ürəyini ağrıdır. Bu murdar pul bütün müna-sibətləri korlayır!

Mən deyirdim:

– Bilirsənmi, mənə, knyazla çəkinmədən danışmaq, bir insan kimi ona hörmət etdiyimi, lakin mirası haqqında düşünmədiyimi,

mənə heç bir şey qoymamasını və onun yanına yalnız bu halda gəlib-gedəcəyimi demək daha yaxşı olardı. Mən bunları Dmitriyə dedikdə o, qəhqəhə çəkib gülmədi; əksinə, fikrə gedərək bir neçə dəqiqə susduqdan sonra mənə dedi:

– Bilirsənmi nə var? Sən haqlı deyilsən. Ya sən əsla güman etməməlisən ki, sənin haqqında da sizin o knyajnanın haqqında fikirləşdikləri kimi fikirləşə bilərlər, ya da bunu güman edirsənsə, bundan sonra da belə güman et ki, sənin haqqında belə düşünə biləcəklərini bilirsən, lakin bu fikirlərdən sən o qədər uzaqsan ki, onlara nifrət edirsən və bu fikirlərin əsasında heç bir şey itirməyəcəksən. Sən onların güman etdiklərini güman et... Bir sözlə, – Dmitri öz mühakiməsində dolaşdığını hiss edərək əlavə etdi, – hamısından yaxşısı budur ki, bunu əsla güman etməyəsən.

Mənim dostum tamamilə haqlı idi; yalnız çox-çox sonralar həyat təcrübəmdən inandım ki, insana çox nəcib görünən bir çox şeylər haqqında düşünmək zərərliyə gəlir. Bunları danışmaq isə daha zərərliyə gəlir, bunları hər bir insan həmişə qəlbində hamıdan gizlətməlidir; nəcib sözlər nəcib işlərlə çox az-az uyğun gəlir. Mən artıq təkcə bundan görürəm ki, yaxşı niyyət deyilsə də, bu niyyəti yerinə yetirmək çətindir və əksər hallarda onu yerinə yetirmək mümkün olmur. Lakin insan özünü gəncliyin nəcib, xudrəsənd ehtiraslarını söyləməkdən necə saxlaya bilər? Ancaq çox-çox sonralar bu ehtirasları xatırlayıb onlara nəfsini saxlaya bilməyərək hələ açılmış bir çiçəyi qopardığına və sonra onu yerdə solmuş və tapdalanmış halda görərkən heyifsiləndiyin kimi heyifsilənirsən.

Pul insanlar arasındakı münasibətləri pozduğunu dostum Dmitriyə indicə deməyimə baxmayaraq, ertəsi günün səhəri kəndə getməzdən əvvəl bütün pullarımı müxtəlif şəkillərə və İstanbul çubuqlarına sərf etdiyim aydın olduqda yol üçün ondan mənə təklif etdiyi iyirmi beş manatlıq əsginası aldım və sonra uzun müddət ona borclu qaldım.

XXII fəsil

DOSTUMLA ÜRƏK SÖHBƏTİ

Bizim indiki söhbətimiz Kuntsevoya gedərkən faytonda olmuşdu. Dmitri, səhər onun anasına dəyməyi mənə məsləhət görmüşdü,

ancaq nahardan sonra gəlmişdi ki, mənə ailəsinin yaşadığı yaylağa aparsın, mən bütün axşamı, hətta gecəni də orada qaldım. Yalnız fayton şəhərdən çıxdıqda, çirkli, ala-bəzək küçələri və daş döşənmiş yolun qulaqbatran dözülməz hay-küyünü, çöllərin əngin mənzərəsi, tozlu yolda hərələnən təkərlərin xəfif cırlıtı, baharın ətirli havası əvəz etdikdə və dörd bir tərəfimdə göz işlədikcə çöllər uzandıqda müxtəlif yeni təəssüratdan və bu iki gün müddətində mənə tamamilə çaşbaş salmış azadlıq fikrindən ayrılıb bir qədər özümə gəldim. Dmitri mehriban və mülayim bir adam idi, başını tərpedib qalstukunu düzəltmir, əsəbiliklə göz qırpmır və gözlərini süzmürdü, ona açıb dediyim nəcib hissələrdən məmnun qalmışdım, bu zaman güman etmişdim ki, bu hissələrimə görə, Kolpikovla aramızda baş vermiş o xəcalətli əhvalatı mənə tamamilə bağışlayacaqdır və bunun üçün mənə nifrət etməyəcəkdir, buna görə də biz ürəkdən bir çox şeylər haqqında mehribanlıqla danışdıq ki, bunları insan bir-birinə hər cür şəraitdə demir. Dmitri hələ tanımadığı ailəsindən, anasından, xalasından, bacısından və Volodya ilə Dubkovun dostumun sevgilisi adlandırdıqları kürən qızdan mənə danışdı. O, anası haqqında bir qədər soyuq və təntənəli təriflə danışdı, sanki, bu barədə hər bir etirazın qabağını almaq məqsədini güdürdü; xalası haqqında fərəhlə, lakin bir qədər güzəştə danışdı; bacısı haqqında çox az danışdı və sanki, mənim yanımda onun haqqında danışmaqdan utanırdı; lakin əsl adı Lyubov Sergeyevna olan və hansı bir ailə münasibətinə görə Nexlyudovların evində yaşayan yaşı ötmüş kürən qız haqqında o, mənə həyəcanla danışdı.

O xəcalət çəkib qızaranaq, lakin mənim gözlərimin içinə baxıb böyük bir cəsarətlə deyirdi:

– Bəli, o çox yaxşı bir qızıdır, o, gənc deyildir, hətta qocadır və o qədər gözəl deyildir, lakin gözəlliyi sevmək səfehlikdir, mənasız bir şeydir! – Mən bunun nə üçün səfehlik olduğunu anlaya bilmirəm (bu barədə o elə danışdı ki, guya, ən yeni, ən qeyri-adi bir həqi-qəti indicə kəşf etmişdir), – di gəl sən onun ürəyinə, qəlbinə və rəftarına bax... Mən əminəm ki, indiki yüksək cəmiyyətdə onun kimi bir qız tapmazsan, “bugünkü yüksək cəmiyyətdə yaxşı şeylər nadirdir” – deməyi Dmitri, bilmirəm kimdən götürmüşdü, lakin o, bu sözləri təkrar etməyi xoşlayırdı və bu, ona bir növ yaraşırdı.

Dmitri gözəlliyi sevmək kimi bir axmaqlıq sahibi olan adamları öz mühakiməsilə qəti surətdə məhv edərək sakitcə:

– Ancaq mən qorxuram ki, – deyə o davam etdi, – mən qorxu - ram ki, sən onu tez anlamayacaqsan və tez tanımayacaqsan: o, təvazökardır və hətta ürəyinin sirrini heç kəsə açmayan bir adamdır, özünün gözəl və insanı heyran edən sifətlərini göstərməyi xoşlamır. Özün görəcəksən ki, anam gözəl və ağıllı bir qadındır, – anam, Lyubov Sergeyevnanı artıq bir neçə ildir tanıyırsa da, onu anlaya bilmir və anlamaq istəmir. Mən hətta dünən... dünən sən məni sorğu-suala tutarkən nə üçün pərt olduğumu qoy sənə danışım.

İki gün bundan əvvəl Lyubov Sergeyevna istədi ki, onunla birlikdə İvan Yakovleviçin yanına gedim, – yəqin, İvan Yakovleviç haqqında eşitmisən, guya, o, dəlidir, əslində, gözəl insandır. Sizə deyim ki, Lyubov Sergeyevna olduqca dindar bir qadındır və İvan Yakovleviç tamamilə başa düşür. Lyubov Sergeyevna onun yanına tez-tez gedib söhbət edir və öz qazandığı pulları yoxsullara paylaşmaq üçün ona verir. Görəcəksən, çox gözəl qadındır. Hə, onunla birlikdə mən də İvan Yakovleviçin yanına getdim və bu gözəl insanı gördüyüm üçün Lyubov Sergeyevnaya çox minnətdaram.

Anam isə bunu heç cürə anlamaq istəmir, bunda bir mövhumat görür. Dünən həyatımda birinci dəfə olaraq, anamla dalaşdım, həm də çox bərk dalaşdım, – deyə o, sözünü qurtarıb boynunu əsəbiliklə tərپətdi; sanki, anası ilə dalaşdığı zaman duymuş hissi xatırladı.

Mən onu bu xoşagəlməz fikirdən ayırmaq istəyərək:

– Yaxşı, bəs sən nə fikirləşirsən? – soruşdum, – daha doğrusu, sən təsəvvür etdikdə ki... Və ya sən necə olacağından, onunla sizin məhəbbətinizin və ya dostluğunuzun nə ilə qurtaracağından danı - şarkən nə hasil olur?

O yenə də qızardı, lakin cəsarətlə dönüb mənim üzümə baxaraq:

– Sən onunla evlənmək fikrində olub-olmadığımı soruşursan? – deyə məndən xəbər aldı.

“Doğrudan da, burada nə var ki, – mən düşünərək özümə tox - taqlıq verdim, – bunun eybi yoxdur, biz yaşa dolmuş iki dost fayton - da gedirik və gələcək həyatımız haqqında mühakimə yürüdürük. İndi hər bir kənar adama bizə qulaq asmaq və baxmaq hətta xoş olardı”.

Dmitri mənim müsbət cavabımdan sonra:

– Nə üçün də yox? – davam etdi, – hər bir ağıllı adam kimi axı mənim də məqsədım mümkün qədər xoşbəxt və yaxşı olmaqdır: əgər Lyubov Sergeyevna istərsə, mən tamamilə müstəqil bir adam

olduqda, dünyanın birinci gözəlindənsə onunla daha xoşbəxt və daha yaxşı ömür sürərim.

Bu cür söhbət edə-edə biz özümüz də sezmədən gəlib Kuntsevə çatdıq, göyü bulud aldığıını və yağış yağacağını da sezmədik. Günəş artıq aşağıda, sağ tərəfdə Kuntsev bağının qocaman ağacları üzərində idi və onun qırmızı parlaq dairəsinin yansı şüaları zəif keçirən boz buludla örtülmüşdü: Günəşin dairəsindən qopan parçalanmış odlu şüaların damcıları, lacivərd səmanın hələ aydın və işıqlı yerində bağın yaşıl və sıx zirvələrini tərptəmədən parıldadan qocaman ağaclarını insanı heyran edəcək dərəcədə işıqlandırır. Göyün bu hissəsindəki parlıt və işıq bizim qarşımızda, üfudə görünən cavan qayın ağaclığının üstünü almış ağır, qatı buludun tamamilə əksi idi.

Bir qədər sağda kol və ağacların arasından kiçik yaylaq evlərinin al-əlvan damları artıq görünməkdə idi; bu evlərdən bəziləri günəşin parlaq şüalarını əks etdirirdi, bəziləri göyün digər tərəfinin insanı qüssələndirən rənginə boyanmışdı. Sol tərəfdə, aşağıda dövrəsində açıq-yaşıl rəngli söyüdlər bitmiş durğun göl göy rəngə çalır; söyüd ağacları gölün süd rəngli, sanki, qabarıq səthində əks edərək qaralırdı. Gölün o tərəfində yamac boyu şumlanmış qara tarla uzanırdı və onu kəsib keçən açıq-yaşıl rəngli mərz düz xətlə uzanaraq buludlu qurğuşun rəngli üfudə dirənirdi. Faytonumuzun bir qaydada yırğalanaraq getdiyi yumşaq yolun hər iki tərəfində, artıq orda-burda sünbül bağlamağa başlamış xəsilləşmiş tər çovdar tünd-yaşıl rəngə çalır. Hava tamamilə sakit və sərin idi; ağacların, otların, çovdarın yarpağı tərptənmirdi, onlar dedikcə təmiz və parlaq idi. Sanki, hər bir yarpaq, hər bir ot özünün ayrıca, dolğun və xoşbəxt həyatı ilə yaşayırdı. Yolun yanında gözümə qaratəhər cığır deydi; cığır tünd-yaşıl rəngli və artıq bir qarışdan çox boy atmış çovdar zəmisinin arası ilə burula-burula gedirdi. Bu cığır nə üçünsə mənə olduqca canlı surətdə kəndi xatırlatdı. Kəndi xatırladıqdan sonra da fikirlərimin qeribə bir rabitəsi nəticəsində Soneçkanı və onu sevdiyimi də olduqca canlı surətdə yadıma saldı.

Dmitri ilə dost olmağıma və onun ürəyiaçıq bir adam olmasından aldığıım zövqə baxmayaraq, Lyubov Sergeyevna cəhətdən onun hissələri və niyyətləri haqqında daha heç bir şey bilmək istəməyib mütləq Soneçkaya olan məhəbbətimdən danışmaq istəyirdim; mənə elə gəlirdi ki, bu məhəbbət daha yüksək bir məhəbbətdir. Mən Soneçka

ilə evlənib kənddə yaşadığıda günümün necə xoş keçəcəyi, balaca balalarımın doğulacağı, onların yerdə sürünüb məni “ata” adlandıracaqları və onun arvadı Lyubov Sergeyevna ilə birlikdə yol paltarında bizə gəldikdə nə qədər sevinəcəyim haqqındakı ehtimallarımı ona deməyə nə üçünsə cəsərət etməyib, bütün bunların əvəzinə batan günəşi göstərib dedim: “Dmitri, bir bax, nə gözəldir!”

Görünür, Dmitri üçün çətin olan etirafına cavab olaraq, onun diqqətini, ümumiyyətlə, soyuq olduğu təbiətə cəlb etdiyim üçün o, mənə heç bir şey demədi. Təbiət ona mənə təsir bağışladığından tamamilə başqa cür təsir bağışlayırdı; təbiət ona öz gözəlliyindən çox, əyləndirici olması ilə təsir edirdi, onu hissindən daha çox ağılı ilə sevirdi.

Görünür, öz fikirlərlə məşğul olmasına və ona nə deyə biləcəyimə tamamilə laqeyd olmasına əhəmiyyət vermədən mən bunun dalınca:

– Mən çox xoşbəxtəm, – dedim. – Yadındadırmı, axı hələ uşaq ikən sevdiyim bir qız haqqında sənə danışmışdım; mən bu gün onu gördüm, – deyə sövqlə davam etdim, – indi ona qəti olaraq vurulmuşam.

Onun üzündən çəkilməmiş laqeydlik ifadəsinə baxmayaraq, öz məhəbbətim və gələcək ailə xoşbəxtliyim haqqında bütün planlarımı ona danışdım. Həm də qəribədir, varlığını çulğamış hissini bütün gücündən ətraflı danışib qurtaran kimi, bu hissini necə azalmağa başladığını elə o anda duydum.

Fayton artıq yaylağa gedən qayınağacı xiyabanına burulduqda bizi yağış tutdu. Lakin yağış bizi islatmadı. Yağış yağdığını yalnız ona görə bildim ki, bir neçə damcı mənim burnuma və əlimə düşdü, nə isə qayınağaclarının körpə, sürüşkən yarpaqlarına dəyib səsləndi. Qayınağacları bu dupduru və şəffaf damlaları qıvrım budaqlarını tərptəmədən sallayaraq, sanki, xiyabanı doldurduqları o bərk ətir qoxusu ilə ifadə etdikləri nəşəylə qəbul edirdilər. Biz faytondan düşdük ki, bağın içərisi ilə tez evə qaçaq. Lakin evin alaqaşısı ağzında dörd qadınla üz-üzə gəldik. Onlardan ikisinin əlində əl işi, birisinin əlində kitab, o birisinin əlində isə kiçik olduğu halda yeyin addımlarla o biri tərəfdən gəlirdilər. Dmitri elə buradaca məni anası, bacısı, xalası və Lyubov Sergeyevna ilə tanış elədi. Onlar bir saniyəliyə ayaq saxladılar, lakin yağış getdikcə daha tez-tez çisələyirdi.

Dmitrinin anası hesab etdiyim qadın:

– Gedək dəhlizə, orada bizi bir daha tanış edərsən, – dedi və biz qadınlarla birlikdə pilləkənə çıxdıq.

XXIII fəsil

NEXLYUDOVLAR

İlk dəqiqədə bu adamların içərisində mənə hamıdan çox heyrətə gətirən Lyubov Sergeyevna oldu. O, qucağında balaca ağ iti və ayaq-larında toxuma qalın başmaq hamıdan sonra pilləkənə çıxdı, ayaq saxlayaraq bir-iki dəfə diqqətlə mənə nəzər saldıqdan sonra itini öpdü. O, çox çirkin idi; sarı, arıq, alçaqboy idi və bir qədər də yanını basabasa yeriyirdi. Onun çirkin üzünü daha da çirkinləşdirən yandan yığıma ayrılmış saçları idi (saçını belə daramaq ancaq keçəl arvadların ağına gələrdi). Dostumun xeyrinə olaraq, nə qədər çalışdımsa da, onda gözəl bir cəhət tapa bilmədim. Hətta mehribanlıq ifadə etməsinə baxmayaraq, onun qonur gözləri də olduqca xırda, parlısız idi və heç də qəşəng deyildi; insanın xarakterik bir cəhəti olan əlləri də kiçik və formaca pis olmasa da, qırmızı və kələ-kötür idi.

Onların ardınca eyvana çıxdıqda özünü iri qonur gözlərilə mənə diqqətlə baxan Dmitrinin bacısı Varenkadan başqa qadınlardan hər biri öz işlərinə təzədən başlamazdan əvvəl mənə bir neçə söz dedi. Varenka isə dizlərinin üstündə tutub barmağını qoyduğu kitabı ucadan oxumağa başladı.

Knyaginya Marya İvanovna qırx yaşlarında hündürboy və qamətli bir qadın idi. Çutqusunun altından gizlədilmədən bayra çıxarılmış çallaşmış buruq saçlarına görə ona çox yaş da vermək olardı, lakin tərəvətli, olduqca zərif, demək olar ki, qırıqsız üzü və xüsusilə iri gözlərinin canlı, şən parlısı onun yaşını azaldırdı. Onun gözləri qonur və çox iri idi; dodaqları həddindən artıq nazik və bir qədər ciddi idi; dümdüz burnu bir qədər sola əyilmişdi; demək olar ki, kişi əli kimi böyük əlinə üzük taxmamışdı. Barmaqları gözəl və uzunsov idi, o yaxası və qolları bağlı sürməyi rəngli paltar geyinmişdi, paltarı qəşəng belində tarım çəkilmişdi, görünürdü ki, o, beli ilə qürrelənir. O, dümdüz əyləşib paltar tikirdi. Dəhlizə girdikdə əlimdən yapışaraq, sanki, yaxından baxmaq istəyirmiş kimi, özünə tərəf çəkdi və oğlunun

kimi bir qədər soyuq, açıq nəzərlərilə mənə baxdıqdan sonra dedi ki, Dmitrinin söylədiklərindən mənə çoxdan tanıyır və onlarla yaxşı tanış olduğum üçün evində gecə də qalmağa dəvət edir.

– Könlünüz nə istəyir eləyin, bizdən zərrə qədər də utanmayın, biz də sizdən utanmayacağıq, əgər xoşunuza gəlsə gəzin, kitab oxuyun, oturub qulaq asın və ya yatın, – deyə o əlavə etdi.

Sofya İvanovna qarımış qız idi və knyaginyanın kiçik bacısı olsa da, üzdən ondan böyük görünürdü.

Onun bədən quruluşu korset geyən bəstəboy çox kök qarımış qızlarda rast gəlinən bir formada idi. Sanki, onun bütün sağlamlığı boğazına tərəf elə bir qüvvətlə qalxmışdı ki, hər dəqiqə onu boğa bilərdi. Onun qısa, topmuş əlləri qabarıq döşünün altında bir-birinə çatmırdı və paltarının döşündə ən tarım yeri görə bilmirdi.

Marya İvanovna, qaraqaş, qaragöz, Sofya İvanovna isə sarışın idi və iri, canlı, eyni zamanda, sakit-sakit baxan mavi gözləri (bu isə çox nadir haldır) olmasına baxmayaraq, iki bacı bir-birinə çox oxşayırdı: üzlərində eyni ifadə, eyni burun, eyni dodaqlar; ancaq Sofiya İvanovnanın həm burnu, həm də dodaqları bir qədər qalın idi və gülümsədikdə sağa əyildiyi halda knyaginyanın dodaqları sola əyilirdi. Geyinməsindən və saçlarının daranmasından görünürdü ki, Sofya İvanovna hələ özünü cavan göstərməyə çalışırdı və hətta çallaşmış saçları olsaydı da, onları açıq göstərməzdi. Onun baxışı və mənimlə rəftarı birinci dəqiqədə mənə çox qürurlu görünüb, mənə utandırdı; halbuki knyaginyanın yanında mən özümü tamamilə sərbəst hiss edirdim. Bəlkə də, onun köklüyü və Böyük Yekaterinanın şəklilə onun arasında olan və mənə heyrətə salan azca oxşarlığı mənim gözlərimdə ona qürurlu görkəm vermişdi; lakin o, mənə diqqətlə baxıb: “Dostlarımızın dostları bizim dostlarımızdır”, – dedikdə mən tamamilə özümü itirdim. O, bu sözləri deyib susduqda və ağzını açıb bərkədən ah çəkəndə mən sakitləşdim və onun haqqında olan fikrimi birdən-birə tamamilə dəyişdim. Ehtimal ki, dediği bir neçə sözdən sonra ağzını bir qədər açıb, iri mavi gözlərini azca süzərək dərinədən ah çəkmək köklüyü üzündən onda adət halını almışdı. Onun bu adətində nə üçünsə, elə bir sevimli sadəlik vardı ki, ah çəkəndən sonra mənə əmələ gətirdiyi qorxu yox oldu və o, hətta çox xoşuma gəldi. Onun gözləri çox qəşəng, səsi ahəngdar idi. Hətta bədən quruluşundakı çox dəyirmi xətlər gəncliyimin o çağlarında mənə gözəllikdən məhrum görünməmişdi.

Mənim dostumun dostu kimi (mən belə güman edirdim) Lyubov Sergeyevna elə bu saat mənə nə isə çox mehriban və səmimi bir şey deməli idi; hətta uzun müddət dinmədən mənə baxdı, sanki, demək niyyətində olduğu sözün həddindən artıq mehriban olub-olmayacağını qət edə bilmirdi; lakin o, aradakı sükutu yalnız mənim hansı fakültədə olduğumu soruşmaq üçün pozdu. Sonra yenə də uzun zaman diqqətlə mənə baxdı, görünür, ürəkdən gələn mehriban sözü deyib-deməməyə tərəddüd edirdi; mən onun bu tərəddüdü -dünü hiss edib üzümün ifadəsilə hər şeyi mənə deməsinə yalvardımsa da o: “Deyirlər, indi universitetdə elmlərlə az məşğul olurlar”, – dedi və iti – Süzetkanı yanına çağırırdı.

Lyubov Sergeyevna bütün bu axşamı əsasən nə işə, nə də bir-birinə uyğun gəlməyən ifadələrlə danışırdı; lakin mən Dmitriyə elə inanırdım və o, bütün bu axşamı: “Hə, necədir?” – deyərək soruşan bir ifadə ilə gah mənə, gah da Lyubov Sergeyevnaya elə qayğı ilə baxırdı ki, ürəyimdə Lyubov Sergeyevnanın bir şey olmadığını sezdiyim halda, adətən, tez-tez baş verdiyi kimi bu fikri hətta özümə deməkdən belə çəkinirdim.

Nəhayət, bu ailənin axırıncı üzvü olan Varenka on altı yaşlarında çox dolğun bir qız idi.

Varenkada gözəl olan şey onun yalnız şənliklə sakit bir diqqəti birləşdirərək öz ifadəsilə xalasının gözlərinə dedikcə oxşayan qonur gözləri, çox uzun sarışın hörütyü və olduqca zərif qəşəng əli idi.

Sofya İvanovna ürəkdən bir ah çəkib:

– Monsieur Nicolas, mənəcə, ortadan qulaq asmaq sizi darıxdırır, – dedi və əlində tikdiyi paltarı çevirdi.

Dmitri otaqdan haraya isə çıxdığı üçün bu zaman kitabın oxumasını dayandırdılar.

– Bəlkə də, siz “Robroy”u artıq oxumusunuz?

Əynimə tələbə mundiri geydiyimdən az tanıdığım adamların hər bir sadə sualına da mütləq çox ağıllı və orijinal cavab verməyi o zaman özüm üçün bir vəzifə hesab edirdim və məsələn: hə, yox, darıxdırıcıdır, ürəkaçandır və bu kimi qısa, bu kimi aydın cavabları özüm üçün böyük bir xələt sayırdım. Modalı təzə şalvarıma və sürtükümün parıldayan düymələrinə baxıb cavab verdim ki, “Robroy”u oxumamışamsa da, ona qulaq asmaq mənim üçün çox maraqlı olardı, çünki mən kitabları ortadan oxumağı əvvəldən oxumaqdan daha çox xoşlayıram.

– Əvvəldə nə olduğunu və sonra nə olacağını duymaq ikiqat maraqlıdır, – deyə mən xudpəsəndliklə gülümsəyib əlavə etdim.

Knyaginya, sanki, qeyri-təbii bir gülüşlə güldü (sonralar sezdim ki, ayrı cür gülə də bilmir).

Knyaginya dedi:

– Bununla belə, sizin dediyiniz düz olmalıdır. *Nicolas*, siz burada çoxmu qalacaqsınız? Sizi *monsieur* demədən çağırduğım üçün incimirsiniz ki? Nə vaxt gedəcəksiniz?

Mən səhər gedəcəyimizin yəqin olmasına baxmayaraq, nə üçünsə:

– Bilmirəm, bəlkə, səhər getdik, bəlkə də, hələ uzun zaman burada qaldıq, – deyə cavab verdim.

Knyaginya hara isə uzaqlara baxa-baxa:

– Mən istərdim ki, qalasanız, həm özünüz üçün, həm də mənim Dmitrim üçün, – sizin yaşınızda dostluq gözəl şeydir, – deyə qeyd etdi.

Varenka özünü elə göstərdi ki, guya, xələsinin əl işinə tamaşa edir, lakin hamının mənə baxdığını və nə deyəcəyimi gözlədiklərini hiss etdim.

Mən dedim:

– Bəli, Dmitrinin dostluğu mənim üçün faydalıdır, lakin mən ona faydalı ola bilmərəm: o, min dəfə məndən yaxşıdır (mənim dediklərimi Dmitri eşidə bilməzdi, yoxsa, mən qorxardım ki, sözlərimin qeyri-səmimi olduğunu hiss etsin).

Knyaginya yenə də qeyri-təbii, lakin onun üçün təbii olan bir gülüşlə güldü. O dedi:

– Ancaq ona qulaq asanda belə çıxır ki, *c'est vous qui etes un petit monstre de perfection*¹.

“*Monstre de perfection* – bu yaxşı deyilibdir, bunu yadda saxlamaq lazımdır”, – düşündüm.

– Lakin öz aramızdır, sizi deməsək, o, bu işdə mahirdir, – deyə knyaginya səsinə alçaldaraq (bu isə mənim çox xoşuma gəldi) və gözlərilə Lyubov Sergeyevnanı göstərərək davam etdi: – mənim, iyirmi ildən bəri iti Süzetka ilə birlikdə tanıdığım zavallı xalada (onlar Lyubov Sergeyevnanı belə adlandırırdılar) elə kamil cəhətlər tapmışdır ki, bunlar heç mənim ağılıma da gəlmirdi... Varya, de, mənə bir stəkan su gətirsinlər, – deyə knyaginya yenə də uzaqlara baxıb,

¹ Kamilliyin kiçik əlaməti sizsiniz (*fran.*)

yəqin ki, ailə münasibətlərini mənə danışmağın hələ tez olduğunu və ya əsla lazım olmadığını başa düşərək əlavə etdi: – Yox, yaxşısı budur, o getsin. O heç bir iş görmür, sənə kitabı oxu. Dostum, düz qapıya tərəf gedin, on beş addım getdikdən sonra dayanıb bərkədən deyən: “Petr, Marya İvanovnaya bir stəkan buzlu su verin”, – deyər yenə də özünün qeyri-təbii gülüşü ilə yavaşcadan güldü.

“Yəqin, mənim haqqımda danışmaq istəyir, – mən otaqdan çıxarkən düşündüm, – yəqin, mənim çox-çox ağıllı bir cavan olduğumu sezdiyini demək istəyir”. Mən heç on beş addım getməmişdim ki, kök və tənəffəs olmuş Sofya İvanovna yeyin və yüngül addımlarla özünü mənə yetirdi. O dedi:

– Mercı, mon cher¹ – mən özüm ora gedirəm, özüm deyərəm.

XXIV fəsil MƏHƏBBƏT

Sonralar tanıdığım kimi Sofya İvanovna ailə həyatı üçün doğulmuş elə nadir yaşlı qadınlardan idi ki, tale bu səadəti onlara imtina etmişdi və uzun zaman saxlanıb qalan, onların qəlbində uşaqları və ərləri üçün artıb möhkəmlənən bu məhəbbət ehtiyatını onlar həmin imtina üzündən birdən-birə bəzi seçilmiş adamlara həsr etməyi qərara alırlar. Bu kimi qarımış qızlardakı həmin ehtiyat o qədər tükənməz olur ki, seçilmiş adamların çox olmasına baxmayaraq, onlarda hələ çox məhəbbət qalır və bu məhəbbəti onları əhatə edənlərin hamısına, onlarla həyatda üz-üzə gələn bütün mehriban və kinli adamlara həsr edirlər.

Üç növ məhəbbət var:

- 1) Gözəl məhəbbət
- 2) Fədakar məhəbbət
- 3) Fəal məhəbbət

Mən cavan bir kişinin cavan bir qıza və ya əksinə, cavan bir qızın cavan bir kişiylə olan məhəbbətindən danışmıram, mən bu zərifliklərdən qorxuram və həyatda elə bədbəxt olmuşam ki, bu kimi məhəbbətdə heç bir zaman həqiqətin bir qığılcımını belə görməmişəm, yalnız yalan görmüşəm və bu yalanda hissiyyat, ər ilə arvad

¹ Təşəkkür edirem, mənim əzizim (fran.)

arasındaki münasibətlər, pul, əl-qol açmaq və ya əl-qolunu bağlamaq arzusu həmin hissi elə dolaşdırmışdı ki, heç bir şey başa düşmək mümkün olmamışdı. Mən insana olan məhəbbətdən danışiram, qəlbin böyük və ya kiçik qüvvəsindən asılı olaraq, bu məhəbbət birisində, bir neçəsində birləşir, ya da bir çoxlarına həsr edilir; mən ataya, qardaşa, uşaqlara, yoldaşa, rəfiqəyə, həmvətənə, insana olan məhəbbətdən danışiram.

Gözəl məhəbbət, hissini özünün gözəlliyə olan məhəbbətindən və onun ifadəsindən ibarətdir. Belə sevən adamlar üçün sevdikləri predmet yalnız bu predmetin o xoş hissi doğurduğu dərəcədə sevimlidir ki, bu hissi dərk etməkdən və onun ifadəsindən onlar zövq alırlar. Gözəl məhəbbətlə sevən adamlar gözəlliyə və hissini xoşluğuna heç bir təsiri olmayan şəraitə fikir vermədikləri kimi, qarşılıqlı münasibətin qeydinə də az qayğı bəsləyirlər. Onlar öz məhəbbətlərinin predmetlərini tez-tez dəyişirlər, çünki onların başlıca məqsədi yalnız bundan ibarətdir ki, məhəbbətin xoş hissi onlarda daima yaransın. Bu xoş hissi öz varlıqlarında saxlamaq üçün onlar məhəbbətləri haqqında istər predmetin özünə, istərsə də bu məhəbbətə hətta heç bir dəxli olmayan hər kəsə daima ən gözəl ifadələrlə danışirlər. Vətənimizdə gözəlliyi sevən məlum sinfə mənsub adamlar öz məhəbbətləri haqqında nəinki hamıya danışirlər, həm də bu barədə mütləq fransızca danışirlər. Bunu demək gülünc və qəribə olsa da, əminəm ki, məlum cəmiyyətdən olan adamlar, xüsusilə qadınlar olmuş və indi də var ki, məhəbbətdən fransızca danışmağı qadağan edən kimi onların öz dostlarına, ərlərinə və uşaqlarına bəslədikləri sevgi dərhal solardı.

İkinci növ məhəbbət – fədakar məhəbbət, verilən qurbanlardan sevimli predmetə pismi, yaxşımı olacağına heç bir əhəmiyyət vermədən özünü qurban etmək prosesinə olan məhəbbətdən ibarətdir. “Elə bir pislik yoxdur ki, bütün dünyaya və o oğlana və ya o qıza öz səadətimi sübut etmək üçün bunu özümə qıymaqdan qorxum”. Bu növ məhəbbətin formulu belədir. Belə sevən adamlar qarşılıqlı məhəbbətə heç bir zaman inanmırlar (çünki məni başa düşməyən adam üçün özümü qurban etmək daha ləyaqətlidir), həmişə xəstə kimi olurlar, bu da qurbanın əhəmiyyətini daha da artırır, onlar əksəriyyətlə öz məhəbbətlərinə sadıq olurlar, çünki sevdikləri predmetə verdikləri qurbanların əhəmiyyətini əldən vermək onlar üçün çətin olardı. Onlar sədaqətlərini oğlana və ya qıza sübut etmək üçün ölməyə həmişə

hazır olsalar da, məhəbbətin gündəlik kiçik sübutlarına etina etmirlər, bu kiçik sübutlarda özünü fəda etməyin xüsusi coşqunluqları lazım deyildir. Sizin yaxşı yeyib-yeməməyinizin, yaxşı yatıb-yatmamağınızın, şən və sağlam olub-olmamağınızın onlar üçün fərqi yoxdur və əgər bütün bu rahatlıqlar onların ixtiyarında olsa da, bunları sizə vermək üçün heç bir şey etməzlər; lakin fürsət düşərsə, güllə qabağında durmağa, suya, oda atılmağa, məhəbbətdən sağalıb ölməyə onlar həmişə hazırdırlar. Bundan əlavə, fədakar məhəbbətə meyil göstərən adamlar öz sevgililə həmişə **iftixar edirlər, tələbkar, qısqanc olurlar, heç kəsə etibar etmirlər və burası qəribədir: öz predmetlərinə təhlükələr arzu edirlər ki, onları bu təhlükələrdən xilas etsinlər, bədbəxtlik arzu edirlər ki, onlara təskinlik versinlər, hətta qüsurlar arzu edirlər ki, onların bu qüsurlarını islah etsinlər.**

Siz kənddə, sizi fədakarcasına sevən arvadınızla tək yaşayırınsız. Siz sağlamsınız, sakitsiniz, sevdiyiniz məşğələləriniz var; sizi sevən qadın o qədər zəifdir ki, nökrələrin ixtiyarına verilmiş ev təsərrüfatı ilə, dayələrin ixtiyarına verilmiş uşaqları ilə, hətta sevə biləcəyi bir işlə məşğul ola bilmir, çünki o, sizdən başqa heç nəyi sevmir. Görünür ki, o, xəstədir, lakin sizi məyus etməmək üçün bunu sizə demək istəmir; görünür ki, darıxır, lakin sizin üçün bütün ömrü boyu darıxmağa hazırdır; görünür ki, öz işinizlə (nə iş olur-olsun: ovmu, kitablarını, təsərrüfatını, qulluqmu) diqqətlə məşğul olmağınız onun üçün bir dərdidir: o görür ki, bu işlər sizi məhv edir, lakin o susub buna dözür. Ancaq budur, siz xəstələnmirsiniz, sizi sevən qadın öz xəstəliyini unudur və özünü üznməməsinə xahiş etməyinizə baxmayaraq, yatağınızın yanından ayrılmır; siz onun: “Axı mən dedim, ancaq mənim üçün hamısı birdir, mən sizi tərk etməyəcəyəm”, – deyən kədərli baxışını hər saniyə hiss edirsiniz. Səhər halınız bir qədər yaxşılaşır, siz o biri otağa keçirsiniz. Otaq qızdırılmamışdır, yığıdırılmamışdır, təkcə sizin yeyə biləcəyiniz şorbaları aşpaza deməyiblər ki, bişirsin, dərman üçün adam göndərilməmişdir; lakin gecə yatmayıb yorğun düşmüş sevən qadınınız yenə də eyni kədərli ifadə ilə sizə baxır, pəncələri üstündə gəzir, nökrələrə pıçıltı ilə alışımadığı və anlaşılmaz əmrlər verir. Siz mütləq etmək istəyirsiniz – sizi sevən qadınınız ah çəkərək sizə deyir ki, ona qulaq asmayacağınızı, ona qəzəblənəcəyinizi bilir və buna adət etmişdirsə də, mütləq etməsəniz yaxşıdır, siz otaqda gəzmək istəyirsiniz – bunu da etməsəniz yaxşıdır; sizə dəyməyə gəlmiş

dostunuzla söhbət etmək istəyirsiniz. Danışmasanız yaxşıdır. Gecə qızdırmanız qalxır, siz huşa getmək istəyirsiniz, lakin sizi sevən arıq, solğun qadınınız hərdən bir ah çəkərək gecə lampasının zəif işığı altında sizlə üz bəüz kreslodə əyləşmişdir və özünün ən kiçik hərəkəti, ən yavaş səsi ilə sizdə hiddət və kəmhövsələlik oyadır. Artıq iyirmi ildən bəri sizinlə yaşayan, sizin alışıdığınız, sizə böyük məmnuniyyətlə və əla xidmət edən, gündüz yatıb yuxusunu almış və xidməti üçün maaş alan nöqərləriniz var, lakin qadınınız ona icazə vermir ki, sizə xidmət etsin. O, hər işi özü, özünün zəif və naşı barmaqları ilə görür. Bu ağ barmaqlar dərman şüşəsinin ağzını açmağa, şamı söndürməyə çalışdıqda, dərman tökdükdə və ya çimçişərək sizə toxunduqda onlara gizli bir hiddətlə baxmaya bilmirsiniz. Siz səbirsiz və qızgın adam olsanız da, çıxıb getməsini ondan xahiş etsəniz, qapının daldandan onun ələcsiz qalıb ah çəkdiyini və ağladığını, nöqərinizə nə isə boş-boş sözlər dediyini hiddətlə və xəstə qulağınızla eşidəcəksiniz. Nəhayət, əgər ölməyib sağ qalsanız, siz xəstə olduğunuz zaman iyirmi gecə yatmamış (bunu sizə o hey təkrar edir) sevən qadınınız xəstələnir, saralıb-solur, iztirab çəkir, bir iş görmək üçün daha da qabiliyyətsiz olur və siz normal vəziyyətdə olduqda özünün fədakar vəziyyətini yalnız mülayim bir can sıxıntısı ilə ifadə edir ki, bu da ixtiyarsız olaraq, sizə və bütün ətrafdakı adamlara sirayət edir.

Üçüncü növ – fəal məhəbbət, sevimli xilqətin bütün ehtiyaclarını, bütün arzularını, şıltaqlıqlarını və hətta qüsür cəhətlərini təmin etmək səyindən ibarətdir. Belə sevən adamlar bütün ömürləri boyu həmişə sevirlər, ona görə ki, daha çox sevdikcə sevimli predmetə daha çox bələd olurlar və sevmək, daha doğrusu, bu predmetin arzularını təmin etmək bir o qədər asan olur. Onlar məhəbbətlərini sözlərlə az-az hallarda ifadə edirlər, ifadə etsələr də, nəinki ixtiyarsız olaraq, gözəl surətdə ifadə edirlər, həm də utana-utana və sızıla-sızıla ifadə edirlər, çünki onlar həmişə qorxurlar ki, kifayət qədər sevirilər. Belə adamlar sevimli xilqətin hətta qüsurlarını da sevirlər, çünki bu qüsurlar onlara daha yeni arzuları təmin etməyə imkan yaradır. Onlar qarşılıqlı məhəbbət axtarırlar, özlərini hətta aldadaaraq bu məhəbbətə inanırlar və bu məhəbbəti əldə etdikdə özlərini xoşbəxt sayırlar; lakin bunun əksi olduqda belə, eyni ilə sevirilər və sevimli predmetə nəinki xoşbəxtlik arzu edirlər, həm də ixtiyarlarında olan bütün mənəvi və maddi, kiçik və böyük vasitələrlə daima bu səadəti əldə etməyə çalışırlar.

Bax, öz bacısı oğluna, bacısı qızına, bacısına, Lyubov Sergeyevnaya, Dmitrinin məni sevdiyinə görə hətta mənə olan bu fəal məhəbbət Sofya İvanovnanın gözlərində, onun hər bir hərəkətində hiss olunurdu.

Yalnız çox-çox sonralar mən Sofya İvanovnanı lazımınca qiymətləndirdim, lakin elə onda da mənim ağılıma belə bir sual gəlmişdi: məhəbbəti adi gənclərə nisbətən tamamilə başqa cür anlamağa çalışan, mehriban, həmişə onu sevən Sofya İvanovnanı qarşısında görən Dmitri nə üçün birdən-birə *anlaşılmaz* Lyubov Sergeyevnaya ehtirasla bənd olmuşdu və nə üçün belə düşünürdü ki, onun xalasında da yaxşı sifətlər vardır. Görünür, bu kəlam doğru bir kəlamdır ki, “öz vətəninə heç kəs peyğəmbər deyil”. İkisindən biridir: ya hər bir adamda, doğrudan da, yaxşı cəhət pis cəhətdən azdır, ya da insan pislili yaxşılıqdan daha tez qəbul edir. O, Lyubov Sergeyevnanı yaxınlarda tanıyırdı, xalasının məhəbbətini isə doğulduğu gündən hiss etmişdi.

XXV fəsil

MƏN BƏLƏD OLURAM

Mən dəhlizə qayıtdıqda güman etdiyim kimi, heç də mənim haqqımda danışmırdılar; lakin Varenka kitab oxumurdu, kitabı bir kənara qoyub Dmitri ilə qızgın mübahisə edirdi. Dmitri otaqda var-gəl edərək, boynunu tər-pədə-tər-pədə qalstukunu düzəldir və gözlərini süzürdü. Mübahisələr, deyəsən, İvan Yakovleviçdən və mövhumatdan gedirdi, lakin mübahisə o qədər qızgın idi ki, onun məgzi bütün ailəyə daha yaxın olan başqa bir mənadan ibarət olduğunu düşünmək olmazdı. Knyaginya və Lyubov Sergeyevna dinmədən əyləşərək hər bir sözə qulaq asır və görünür, hərdənbir bu mübahisədə iştirak etmək istəyirdilərsə də, özlərini saxlayıb, onların əvəzinə – birinin əvəzinə Varenkanın, o birisinin əvəzinə Dmitrinin danışmalarına imkan verirdilər. Mən dəhlizə girdikdə Varenka mənə laqeyd bir ifadə ilə baxdı, görünürdü ki, mübahisə onu çox məşğul edir və onun dediklərinə mənim qulaq asıb-asmayacağımın qız üçün heç bir fərqi yoxdur. Belə bir ifadə, görünür, Varenkanın tərəfində olan knyaginyanın da baxışlarında vardı, lakin Dmitri məni gördükdə daha

qızğın mübahisə etməyə başladı. Lyubov Sergeyevna isə, sanki, mənim gəlişimdən çox qorxub, heç kəsə xüsusi bir əhəmiyyət vermədən dedi: “Həqiqəti qoca adamlar deyirlər – *si jeunesse savait, si, vieillesse pouvait*”¹.

Lakin bu kəlam mübahisəni kəsmədi, yalnız məndə belə bir fikir oyatdı ki, Lyubov Sergeyevna ilə mənim dostum tərəf haqlı deyildilər. Kiçik ailə mübahisəsində iştirak etməkdən bir qədər xəcalət çəksəm də, bununla belə, mübahisə nəticəsində meydana çıxdığı kimi bu ailənin əsl münasibətini görmək və mənim burada olmağımın bu münasibətin meydana çıxmasına mane olmadığını hiss etmək xoş idi.

Çox vaxt olduğu kimi, siz bir ailəni illərlə nəzakətin eyni saxta pərdəsi altında görürsünüz və bu ailə üzvləri arasındakı həqiqi münasibət sizin üçün bir sirr olaraq qalır (mən hətta sezmişəm ki, bu pərdə nə qədər möhkəm və buna görə də gözəl olursa, sizdən gizlin saxlanan həqiqi münasibətlər bir o qədər qaba olur!). Lakin elə bir gün olur ki, bu ailənin içərisində tamamilə gözlənilmədən hər hansı bir krujeva və ya ərinin atlarına minib görüşə getmək haqqında bəzən cüzi görünən bir məsələ qaldırılır və açıq bir səbəb olmadan mübahisə getdikcə daha da qızışır, məsələni bu pərdə altında həll etmək çətinləşir və mübahisə edənlərin dəhşətə gəlmələrinə, oradakıların təəccübünə baxmayaraq, həqiqi qaba münasibətlər birdən-birə üzə çıxır, pərdə artıq heç bir şey izlətmədən vuruşan iki tərəfin arasında boş-boşuna yellənir və sizə yalnız uzun müddət necə aldandığınızı xatırladır. Çox vaxt qaça-qaça başın qarının tirinə dəydikdə o qədər ağrıyır, nə qədər ki, adamın ağrıyan və qabar olmuş yerinə toxunduqda ağrıyır. Qabar olmuş, ağrıyan belə yer, demək olar ki, hər bir ailədə var. Nexlyudovların ailəsində belə qabar olmuş yer Dmitrinin Lyubov Sergeyevnaya olan qəribə məhəbbəti idi ki, bu məhəbbət onun bacısı ilə anasında həsəd hissi olmasa da, təhqir olunmuş nəsil hissi doğururdu. Buna görə də, İvan Yakovleviç və mövhumat haqqında gedən mübahisənin onların hamısı üçün belə ciddi bir əhəmiyyəti vardı.

Varenka ahəngdar səsilə və hər hərfi aydın tələffüz edərək deyirdi:

– Başqalarının istehzaya qoyduğu və hamının nifrət etdiyi bir şeydə, məhz bunda sən həmişə nə isə qeyri-adi bir yaxşılıq axtarıb tapmağa çalışırsan.

¹ Əgər gənclər bilsəydi, əgər qocalar bacarsa idi (*fran.*)

Dmitri başını qıç olmuş kimi darta-darta bacısından kənara çevirib:

– Birincisi, İvan Yakovleviç kimi gözəl bir insana nifrət etmək haqqında yalnız ən yelbeyin adam danışa bilər, – deyər cavab verirdi, – ikincisi, əksinə, sən özün gözlərin qarşısında dayanmış yaxşını qəsdən görməməyə çalışırsan.

Sofya İvanovna bizim yanımıza qayıtdı, ürkək nəzərlərlə gah bacısı oğluna, gah bacısı qızına, gah da mənə baxıb, sanki, ürəyində nə isə deyərək, iki dəfə ağzını açıb dərindən ah çəkdi.

O, kitabı Varyaya verib əlini nəvazişlə onun əlinə vuraraq dedi:

– Varya, bircə tez oxu. Mən mütləq bilmək istəyirəm görüm oğlan qızı təkrar tapdı mı. (Deyəsən, romanda kiminsə birini tapması haqqında söhbət belə yoxdu.) – Sənsə, Mitya, mənim dostum, yaxşı olardı ki, üzünü bağlayaydın, yoxsa hava sərindir, dışın yenə də ağrılar, – deyər o, yaqın ki, bacısı oğlunun gətirdiyi dəlillərin məntiqi silsiləsini pozduğu üçün xalasına saldıqı narazı nəzərlərinə baxmayaraq, davam etdi. Yenə də kitab oxumağa başladılar.

Bu kiçik dalaşma buradakı qadın məclisinin ruhunda olan o ailə sakitliyini və ağıllı sazişi zərrə qədər də pozmadı.

Görünür, knyaginya Marya İvanovnanın istiqamət və xarakter verdiyi bu kiçik məclis hansı isə bir məntiqin və bununla birlikdə sadəlik və gözəlliyin mənim üçün tamamilə yeni və cəzbedici xarakterinə malikdi. Bu xarakter mənim üçün həm gözəllikdə, həm təmizlikdə, həm də şeylərin – zəngin, kitab cildinin, kreslonun, stolon möhkəmliyində – knyaginyanın korsetlə saxlanılmış dümdüz pozasında da açıqdan-açıq göstərilən buruq çal saçlarda da, birinci görüşdə məni “Nicolas” və “o” adlandırmaq tərzində də, onların məşğələsində də, kitab oxumaq və paltar tikməkdə də, qadın əllərinin qeyri-adi dərəcədə ağılığında da ifadə olunurdu. (Onların hamısının əlində bu nəslə məxsus ümumi bir cəhət vardı. Bu cəhət ondan ibarət idi ki, ovucun yumşaq yeri xarici tərəfdən çıpqırmızı idi və əlin yuxarı hissəsinin qeyri-adi dərəcədə ağılığından kəskin bir düz xətlə ayrılırdı.) Lakin bu xarakter daha çox hər üçünün hər bir hərfi aydın tələffüz edib, hər bir sözü və cümləni pedantik bir dəqiqliklə qurtararaq təmiz rusca və fransızca danışmaq tərz-hərəkətində ifadə olunurdu. Bütün bunlar, xüsusilə bu ailədə, mənimlə yaşlı bir adam kimi sadə və ciddi rəftar edib, mənə özümüzlükü deməklərinə, mənim rəylərimə qulaq asmalarına o qədər az alışmışdım ki, pənldayan düymələrimə və mavi rəngli köbələrimə

baxmayaraq, mənə: “Doğrudanmı, elə güman edirsiniz ki, sizinlə ciddi danışılar? Gedin, dərslərinizi oxuyun”, – deyəcəklərindən qorxurdum və bütün bunların nəticəsində bu ailədə zərrə qədər də xəcalət hiss etmədim. Mən yerimdən qalxır, buradan gedib başqa bir yerdə oturur və Varenka müstəsna olmaqla hamı ilə cürətlə danışmışdım. Mənə elə gəlirdi ki, birinci dəfədən Varenka ilə danışmaq ədəbsizlik olardı və nə üçünə qadağan edilmişdi.

Varenka kitab oxuyan zaman onun xoş və məlahətli səsinə qulaq verib gah ona, gah çiçəklilikdə yağışdan əmələ gəlmiş dəyirmi qara gölməçələrin göründüyü qumluq çıxıra və yolda başımızın üstünü almış göy rəngə çalan seyrək buludun kənarından düşən tək-tük yağış damlalarının yarpaqlarını döyəclədiyi cökə ağacına, gah yenə də ona, gah da yağışdan islanmış qocaman sıx qayınağacılarını nura boyayan qürub günəşinin axırıncı qırmızı şüalarına, yenə də Varenkaya baxaraq fikirləşirdim ki, əvvəlcə mənə görünməyən kimi, Varenka heç də çirkin deyildir.

“Hayıf ki, mən artıq sevirəm, – deyər düşündüm, – bir də ki, Varenka Soneçka deyildir; birdən-birə bu ailənin üzvü olmaq nə qədər yaxşı olardı: birdən mənim həm anam, həm xalam, həm də arvadım olardı”. Mən bu haqda düşünə-düşünə eyni zamanda kitab oxuyan Varenkaya diqqətlə baxıb fikirləşirdim ki, onu cəzə edəcəyəm və o mənə baxmalıdır. Varenka başını kitabdan qaldırıb mənə baxdı və gözləri mənim gözlərimə sataşdıqda üzünü kənara çevirdi. O:

– Yağış kəsmir ki, kəsmir, – dedi.

Məndə birdən qəribə bir hiss oyandı. Xatırladım ki, məhz indi məni çulğamış hiss və həyəcanlar bir dəfə artıq olmuşdur. O zaman da eynilə indiki kimi çiskin yağış yağdı və günəş qayınağacılarının arxasında batdı, mən o qıza baxırdım, o, kitab oxuyurdu, mən onu maqnit kimi cəzə edirdim, o dönüb mənə baxmışdı, mən hətta bunu da xatırladım ki, bu əhvalat qabaqlarda da bir dəfə olmuşdu.

“Doğrudanmı, bu qız... o qızıdır, – fikirləşdim. – Doğrudanmı, başlanır?” Lakin tezliklə bu qərara gəldim ki, bu qız o qız deyildir və hələ başlanmır. “Birincisi, bu gözəl deyildir, – düşündüm, – bir də ki, bu, sadəcə olaraq, qızıdır və mən onunla ən adi bir qaydada tanış olmuşam, o isə qeyri-adi olacaqdır, mən ona haradasa qeyri-adi bir yerdə rast gələcəyəm; bundan əlavə, bu ailə yalnız ona görə çox

xoşuma gəlir ki, mən hələ heç bir şey görməmişəm, – deyə müha-kimə yürüdükdüm, – ancaq yəqin ki, belələri həmişə olur və ömrümdə belələrinə hələ çox rast gələcəyəm”.

XXVI fəsil

**MƏN ÖZÜMÜ ƏN YAXŞI
CƏHƏTDƏN GÖSTƏRİRƏM**

Çay içdiyimiz zaman kitabın oxunuşu dayandırıldı və qadınlar öz aralarında mənə bəlli olmayan şəxsiyyətlərdən və hadisələrdən danışmaqla məşğul oldular, görünür, yalnız ona görə ki, mənə mehribanlıqla qəbul etmələrinə baxmayaraq, yaşımıza və yüksək cəmiyyətdə tutduğumuz mövqeyə görə, aramızda olan fərqi mənə hiss etdirlirlər. İndiyədək susub danışmamağımın əvəzini çıxmaq üçün iştirak edə biləcəyim ümumi söhbətlərdə isə özümün qeyri-adi ağılımı və orijinallığımı göstərməyə çalışırdım, əynimdəki mundir mənə buna sövq edirdi. Yaylaqlardan söhbət düşdükdə birdən dedim: Knyaz İvan İvaniçin Moskva yaxınlığında bir yaylağı var ki, Londondan, Parisdən ona tamaşa etməyə gəliblər, orada qiyməti üç yüz səksən min manat olan barmaqlıq var. İvan İvaniç mənim çox yaxın qohumumdur, mən bu gün onlarda nahar etmişəm, mütləq onun yaylağına gəlib bütün yayı onlarda qalmağa mənə dəvət etmişdirsə də, imtina etmişəm, çünki bu yaylaqda dəfələrlə olmuşam, bütün o barmaqlıqlar və körpülər mənə əyləndirmir... bər-bəzəkdən, ələlxüsus kənddən... zəhləm gedir və kəndin əsl kənd kimi olmasını sevirəm. Bu dəhşətli və çətin yalanı danışdıqdan sonra özümü elə itirdim, elə qızardım ki, yalan dediyimi, yəqin, hamı sezdi. Bu zaman mənə bir fincan çay verən Varenka, danışdığım zaman gözlərini məndən çəkməyən Sofya İvanovna üzlərini məndən çevirib başqa bir şey haqqında danışdılar; bu zaman onların üzlərindəki ifadəyə sonralar çox cavan bir oğlan açıqdan-açıq yalan satmağa başladıqda mehriban adamlarda tez-tez rast gəldim ki, həmin ifadənin mənası belə idi: “Axı biz bilirik ki, o, yalan deyir, zavallı, görəsən, niyə belə edir!..”

İvan İvaniçin yaylağı olduğunu ona görə demişdim ki, knyaz İvan İvaniçlə qohum olduğumu və bu gün onlarda nahar etdiyimi danışmaq üçün daha yaxşı bir vasitə tapmamışdım, lakin qiyməti üç

yüz səksən min manat olan barmaqlıq və onun evinə tez-tez gedib-gəldiyimi nə üçün danışmışdım, halbuki knyaz İvan İvanıç yalnız Moskvada və ya Neapolda yaşadığından (bunu Nexlyudovlar çox yaxşı bilirdilər) mən onun yaylağında bir dəfə də olmamışdım və ola da bilməzdim, lakin bunu nə üçün dediyimi qətiyyənlə anlama bilmirdim. Mən nə uşaqlığımda, nə ilk gəncliyimdə, nə də ki, sonralar, yetkinlik yaşlarımda özümdə yalan danışmaq kimi bir kəsir cəhət sezməmişdim, əksinə, mən həddindən artıq həqiqətpərəst və ürəyiaçıq adam idim; lakin gəncliyimin bu ilk dövründə heç bir səbəb olmadan məndə ən qızğın surətdə yalan danışmaq kimi qəribə bir arzu vardı. Mən məhz “qızğın surətdə” deyirəm, ona görə ki, elə şeylər haqqında yalan danışmışdım ki, bu yalanları tutmaq çox asan idi. Mənə elə gəlir ki, özünü əslində olduğundan tamamilə başqa bir insan sifətilə qələmə vermək kimi şöhrətpərəstlikdən doğan bir istək, yalan satmaqda ifşa olunmadan həyatda yalan danışmaq ümidinin mümkün olmazlığı ilə bağlıdır ki, bu istək həmin qəribə meylin başlıca səbəbidir. Yağış kəsdliyindən və gün batana yaxın hava sakitləşib açıldığından çaydan sonra knyaginya aşağıdakı bağa gəzməyə gedib, onun sevdiyi yerlərə tamaşa etməyi təklif etdi. Həmişə orijinallıq etmək meylinə riayət edib, mənim və knyaginya kimi ağıllı adamların bayağı nəzakətdən yüksəkdə durmalı olduqlarını lazım bildiyimdən cavab verdim ki, məqsədsiz gəzməkdən zəhləm gedir və gəzməyə getsəm də, yalnız tək gəzməyi xoşlayıram. Mən bunun, sadəcə olaraq, qaba olduğunu əsla ağılıma gətirməmişdim; lakin o zaman mənə elə gəlirdi ki, bayağı komplimentlərdən biabırçı heç bir şey olmadığı kimi, bəzi nəzakətsiz ürəyiaçıqlıqdan da sevimli və orijinal bir şey yoxdur. Bununla belə, öz cavabımdan çox məmnun qalaraq hamı ilə birlikdə gəzməyə getdim.

Knyaginyanın xoşladığı yerlər aşağıda, bağın qalın yerində ensiz, kiçik bir bataqlığın üzərindən salınmış balaca körpünün üstündə idi. Buranın mənzərəsi çox məhdud olsa da, dedikcə dalğın və gözəl idi. Biz incəsənəti təbiətlə qarışdırmağa o qədər adət etmişik ki, təsviri incəsənətdə heç bir zaman rast gəlmədiyimiz təbiət hadisələri çox vaxt bizə qeyri-təbii görünür, sanki, təbiət qeyri-təbii, eləcə də əksinə: təsviri incəsənətdə çox tez-tez təkrar olunmuş hadisələr bizə köhnəlmiş, eyni fikir və hissə dalmış, həyatda rast gələn bəzi mənzərələr isə qeyri-təbii görünür. Knyaginyanın xoşladığı yerdən görünən

mənzərə belə idi. Bu mənzərə kənarları cəngəllik olan kiçik bir göldən ibarətdi, göldən bir azca o yana sıldırım bir dağ ucalırdı; dağın döşündə tez-tez yaşıl donunu dəyişən böyük, qocaman ağaclar və kollar bitmişdi, dağın ətəyində bitib gölə əyilmiş və qalın köklərin bir qismini gölün nəm sahilinə uzatmış qoca qayınağacı başını dümdüz ağcaqovağa söykəmişdi və qıvrım budaqlarını gölün hamar səthinə sallamışdı. Göl bu sallanan budaqları və ətrafdakı yaşıllığı özündə əks etdirirdi.

Knyaginya başını yırğalayaraq və heç kəsə aynılıqda müraciət etmədən:

– Nə qədər gözəldir! – dedi.

Hər şey haqqında özümün xüsusi rəyim olduğunu sübut etmək üçün:

– Bəli, gözəldir, ancaq mənə elə gəlir ki, dekorasiyaya çox oxşayır.

Knyaginya mənim sözlərimi eşitmirmiş kimi mənzərəyə tamaşa etməkdə davam etdi, bacısına və Lyubov Sergeyevnaya müraciətlə gölün üzərinə sallanmış əyri budağın və onun gölə düşmüş əksini göstərdi ki, bu onun xüsusilə xoşuna gəlirdi. Sofya İvanovna deyirdi ki, bunlar hamısı çox gözəldir və onun bacısı vaxtını saatlarla burada keçirir, lakin görünürdü ki, o, bunları yalnız knyaginyanı məmnun etmək üçün deyirdi. Mən dəfələrlə hiss etmişdim ki, fəal məhəbbətlə sevmək qabiliyyəti olan adamlar təbiətin gözəlliklərini az-az dərk edirlər. Lyubov Sergeyevna da bu mənzərəyə heyran olmuşdu, yeri gəldikdə təkrar-təkrar: “Bu qayınağacı nəyin üstündə dayanmışdır? Üzun müddətmi beləcə qalacaqdır?” – deyər soruşur və hey Süzetkasına baxırdı. Süzetka, tüklü quyruğunu bulayaraq əyri ayaqları ilə körpünün üstündə o tərəf-bu tərəfə elə vurnuxurdu ki, sanki, heç vaxt otaqdan eşiyə çıxmamışdı. Dmitri anası ilə çox məntiqli bir söhbətə girişib deyirdi ki, üfük cəhətdən məhdud olan bir mənzərə heç bir vəchlə gözəl ola bilməz. Varenka heç bir şey danışmırdı. Mən ona nəzər saldıqda Varenka körpünün sürəhisinə söykənib (mən onu yandan görürdüm) qabağa baxırdı. Yəqin, nə isə onu bərk məşğul və hətta mütəəssir etmişdi, çünki göründüyünə görə özünü unutmuşdu, özü haqqında fikirləşmirdi və bilmirdi ki, ona baxırlar. Onun iri gözlərinin ifadəsində böyük bir diqqət, olduqca sakit və aydın bir düşüncə, aldığı vəziyyətdə sərbəstlik olmasına, sanki, o qızı yadıma salıb məni

yenə də heyran edən uca olmayan boyuna və hətta əzəmətinə baxmayaraq, mən təkrar: “Yoxsa başlanır?” – deyə öz-özümdən soruşdum və yenə də özümə cavab verdim ki, mən artıq Soneçkanı sevirəm, Varenka isə sadəcə olaraq, bir qızıdır, dostumun bacısıdır. Lakin bu dəqiqədə o, mənim xoşuma gəlirdi və bunun nəticəsində də mən ona balaca bir pislik etmək və ya xoşagəlməyən bir şey demək üçün varlığında qeyri-müəyyən bir arzu hiss edirdim.

Deyəcəklərimi Varenka eşitsin deyə ona yaxın gəlib dostuma dedim:

– Dmitri, bilirsənmi nə var, məncə, ağcaqanadlar olmasa idi, onda bu yerdə heç bir gözəllik olmazdı, indi isə, – deyə mən əlimi alnıma vurub, doğrudan da, bir ağcaqanadı əzərək əlavə etdim, – bu lap pisdir.

Varenka üzünü mənə tərəf çevirmədən:

– Deyəsən, siz təbiəti sevmirsiniz? – dedi.

– Məncə, bu mənasız və xeyirsiz bir məşğuliyətdir, – deyə cavab verdim və axırı ki, ona xoşagəlməyən kiçik bir şey, həm də orijinal bir şey dediyim üçün çox məmnun qaldım. Varenka təəssüfü andıran bir ifadə ilə qaşlarını bir anlığa azca çatdı və eyni sakitliklə qabağa baxmaqda davam etdi.

Mənim ona yazığım gəldi, lakin buna baxmayaraq, onun söykəndiyi rəngi solmuş boz körpü sürəhisi, gölə əyilmiş qayınağacının aşağıdakı budağının tutqun gölməçəyə düşmüş və sanki, sallanan budaqlarla qucaqlaşmaq istəyən əksi, bataqlıq qoxusu, əzdiyim ağcaqanadın alnımda buraxdığı hiss, onun diqqətli baxışı və əzəmətli duruşu sonralar tamamilə gözlənilmədən tez-tez təsəvvürümdə canlanırdı.

XXVII fəsil

DMİTRİ

Gəzməkdən evə qayıtdıqda Varenka mahnı oxumaq istəmədi, halbuki o, adətən, hər axşam oxuyardı. Mən təşəxxüslə elə güman etdim ki, buna səbəb körpünün üstündə ona dediyim sözlərdir. Nəxlyudovlar axşam yeməyi yeməyib tez dağılıdılar və Sofya İvanovnanın qabaqcadan dediyinə görə, bu gün Dmitrinin dişləri ağrıdı, biz

də onun otağına həmişəkindən tez getdik. Göy rəngli yaxalığının və düymələrimin hamısının yerli-yerində olduğunu, hamının xoşuna gəldiyimi güman etdiyimdən özümü çox yaxşı hiss edirdim və özümdən razı idim. Dmitri isə, əksinə, mübahisə üzündən və dişi ağrıdığından dinib-danışmırdı, tutqun idi. O, stola yaxın əyləşib dəftərlərini – gündəliyini və dəftərini (öz gələcək və keçmiş məşğələlərini hər axşam bu dəftərlərə yazmaq onun adəti idi) çıxartdı: Dmitri hey alnını qırışdırıb əlini yanağına vuraraq uzun zaman nə isə yazdı.

Dmitri Sofya İvanovnanın tapşırığı ilə onun dişinin ağrısından xəbər tutmağa və dişinə isti duz qoyub-qoymamaq istədiyini soruşmağa gəlmiş qarabaşın üstünə qışqıraraq:

– Məndən əl çəkin, – dedikdən sonra bu saat mənim yerimi salacaqlarını və indicə qayıdacağını bildirib, Lyubov Sergeyevnanın yanına getdi.

Mən otaqda tək qalıb: “Təəssüf ki, Varenka qəşəng deyil və ümumiyyətlə, Soneçka deyildir, – düşünürdüm. – Universiteti qurtardıqdan sonra onlara gəlib Varenkanı istəmək nə qədər yaxşı olardı. Mən ona deyərdim: “Knyajna, mən daha gənc deyiləm. Ehtirasla sevməyi bacarmasam da, əziz bacım kimi sizi həmişə sevəcəyəm”. Anasına da deyərdim: “Mən artıq sizə hörmət edirəm. Sizi isə, Sofya İvanovna, inanın ki, çox-çox qiymətləndirirəm. Sadəcə və çəkinmədən deyin: mənim arvadım olmaq istəyirsinizmi?” – “İstəyirəm” – deyib Varenka əlini mənə verəcək, mən onun əlini sıxıb deyəcəyəm: “Mənim məhəbbətim sözdə deyil, işdədir”. Mənim başıma belə bir fikir də gəldi ki, birdən Dmitri Lyuboçkaya vurulsa – axı Lyuboçka onu sevirdi və onunla evlənmək istəsə? Axı onda bizlərdən birimizin evlənməsi mümkün olmaz. Bu çox yaxşı olardı. O zaman mən bax, belə edərdim. Mən bunu dərhal sezərdim, heç bir şey söyləmədən Dmitrinin yanına gəlib deyərdim: “Dostum, biz əbəs yerə bir-birimizdən gizlənməyə başlamışıq: sən bilirsən ki, sənin bacına olan məhəbbətim yalnız mən öldükdən sonra qurtara bilər; lakin mən hər şeydən xəbərdaram, sən məni ən gözəl ümidlərimdən məhrum etdin, sən məni bədbəxt etdin: ancaq, bilirsənmi, Nikolay İrtenyev bədbəxt olmuş həyatının əvəzini necə çıxır? – Al mənim bacımı” – deyib Lyuboçkanın əlini ona verərdim. O: “Yox, heç bir vəchlə!..” – deyərdi, mənsə: “Knyaz Nexlyudov! Siz əbəs yerə Nikolay İrtenyevdən daha alicənab olmaq istəyirsiniz. Dünyada ondan alicənab adam yoxdur”, – deyə

təzim edib çıxardım. Dmitri ilə Lyuboçka ağlaya-ağlaya mənim dalımca qaçıb gələrək yalvarardılar ki, onların verdikləri qurbanı qəbul edirəm. Əgər Varenkanı sevmiş olsaydım, mən həm razılaşa bilərdim, həm də çox-çox xoşbəxt olardım...” Bu xəyallar o qədər şirin idi ki, bunları dostuma danışmağı çox istəyirdim, lakin bir-birimizdən heç bir şeyi gizlətməyəcəyimizə and içdiyimizə baxmayaraq, nə üçünsə hiss etdim ki, bunu deməyə fiziki imkan yoxdur.

Dmitri, Lyubov Sergeyevnanın yanından dışınə dərman qoydurub daha pis vəziyyətdə və bunun da nəticəsində daha tutqun halda qayıtdı. Mənim yerimi hələ salmamışdılar və Dmitriyə nökrəklik edən oğlan gəldi, soruşsun görsün, mən harada yatacağam.

Dmitri ayağını yerə vurub:

– Cəhənnəm ol! – deyərək qışqırdı və oğlan çıxar-çıxmaz hər dəfə səsinə ucaldaraq çağırırdı: – Vaska! Vaska! Vaska! Vaska! Mənim yerimi döşəmədə sal.

Mən:

– Yox, yaxşısı budur, qoy mən döşəmədə yatım, – dedim.

– Hamısı birdir, harada istəyirsən orada sal, – deyərək Dmitri eyni hirsli ahənglə davam etdi, – Vaska, niyə yeri salmırsan?

Lakin, görünür, Vaska ondan nə tələb olunduğunu anlamadığı üçün qımıldanmadan yerində dayanmışdı. Dmitri birdən-birə çılğınlaşaraq:

– Hə, nə dayanmısan? Yeri sal, yeri sal! Vaska! Vaska! – deyərək qışqırdı.

Lakin Vaska onu hələ də anlamamışdı və qorxusundan tərpənmirdi.

– Demək, sən and içmisən ki, məni məhv edə... cinlədəsən?

Bunu deyib Dmitri stuldan sıçradı, yüyürə-yüyürə oğlana yaxınlaşaraq var qüvvəsilə Vaskanın başına bir neçə yumruq endirdi. Vaska cəld otaqdan çıxıb qaçdı. Dmitri qapının ağzında dayanaraq dönüb mənə baxdı. Bir saniyə bundan əvvəl onun üzündə olan çılğınlıq və amansızlıq ifadəsi elə mülayim, elə xəcalətli və sevən bir uşaq ifadəsilə əvəz olundu ki, ona yazığım gəldi və ondan üzümü çevirmək istədim sə də, bunu etməyə cəsarətim çatmadı. O, mənə heç bir şey demədisə də, uzun zaman dinmədən otaqda var-gəl edərək üzr istəyən bir ifadə ilə hərdən-bir mənə baxdıqdan sonra stolun siyir-məsindən dəftər çıxarıb nəşə yazdı, sürtükünü çıxartdı, onu səliqə

ilə bükdü, otaqda İsanın təsviri asılmış küncə gəlib, iri ağı əllərini döşündə çarpazlayaraq dua etməyə başladı. Dmitri uzun müddət dua etdi və bu müddətdə Vaska döşək gətirib döşəmədə yer sala bildi ki, bunu pıçıltı ilə ona mən izah etmişdim. Mən soyunub döşəməyə salınmış yatağa uzandım, Dmitri isə hələ də dua oxuyurdu. Dmitrinin bir qədər əyri belinə, təzim edərkən müti surətdə qalxıb qarşımda görünən dabanlarına baxdıqda onu əvvəllərdə sevdiyimdən daha çox sevdim və hey düşündüm: “Bacılarımız haqqındakı xəyallarımı ona deyim, yoxsa yox?” Dua edib qurtarıdıqdan sonra Dmitri gəlib mənim yanımda uzandı və dirsəklənərək dinmədən, mehriban, xəcalətli nəzərlərlə uzun zaman mənə baxdı. Görünür belə baxmaq onun üçün çətin idi, lakin o, sanki, özünü cəzalandırırdı. Mən ona baxıb gülümsədim. O da gülümsədi.

O dedi:

– Niyə demirsən ki, mən iyrenc hərəkət etdim? Axı sən indi bu barədə düşünürdün?

Mən başqa bir şey haqqında düşünsəm də:

– Elədir, – dedim və başqa şey barəsində düşünməyimə baxmayaraq, mənə elə gəldi ki, doğrudan da, bu barədə düşünürdüm, – bəli, bu heç də yaxşı deyildir, mən bunu səndən hətta gözləməirdim. Ona “sən” deyə müraciət etdiyim üçün bu dəqiqədə xüsusi bir məmnuniyyət hiss etdim. – Hə, dişlərin nə haldadır? – deyə əlavə etdim.

– Daha ağrıyır. Ah, dostum Nikolenko! – deyə Dmitri elə bir mehribanlıqla danışmağa başladı ki, sanki, onun parlaq gözləri yaşardı. Mən bilirəm və hiss edirəm ki, səfehəm, ancaq Allah özü görür, mən yaxşı olmağı necə arzulayıram və ondan necə xahiş edirəm; ancaq mən nə edə bilərəm ki, belə pis və murdar xasiyyətim var? Mən nə edim? Mən özümü saxlamağa, özümü islah etməyə çalışıram, di gəl ki, bu birdən mümkün deyildir, təkbaşına mümkün deyildir. Bir adam mənim dadıma çatmalı, bir adam mənə kömək etməlidir. Bax, Lyubov Sergeyevna məni başa düşür və bu işdə mənə çox kömək etmişdir. Özümün qeydlərimdən görürəm ki, bir il içərisində çox düzəlmişəm. Ah, Nikolenko, əzizim! – deyə o, xüsusi, qeyri-adi bir nəvazişlə və bu etirafdan sonra daha sakit bir ahənglə davam etdi, – onun kimi bir qadının etdiyi təsirin nə böyük əhəmiyyəti var! Pərvərdigara, onun kimi bir dostla sərbəst olduğum zaman necə yaxşı olacaqdır! Onun yanında mən tamamilə başqa adam oluram.

Bunları dedikdən sonra Dmitri evlənmək, kənd həyatı, öz üzərində daima işləmək haqqındakı planlarını mənə ətraflı danışmağa başladı.

O deyirdi:

– Mən kənddə yaşayacağam, sən mənim yanıma gələcəksən, bəlkə də, Soneçka ilə evlənmiş olacaqsan, uşaqlarımız oynayacaqlar. Bütün bunlar gülünc və səfehlik olsa da, axı mümkündür.

Mən gülümsəyərək:

– Niyə də mümkün olmasın! Çox mümkündür, – dedim və bu zaman mənim fikrimdən keçdi ki, onun bacısını almış olsa idim, daha yaxşı olardı.

Dmitri bir qədər susduqdan sonra dedi:

– Bilirsənmi nə var? Sənə yalnız elə gəlir ki, Soneçkanı sevirsen, ancaq mənim gördüyümə görə, bu boş şeydir və əsl hissini nə olduğunu sən hələ bilmirsən.

Onunla, demək olar ki, razılaşdığım üçün etiraz etmədim. Biz bir qədər susduq.

– Bu gün təkrar qanımın qara olduğunu və Varya ilə yersiz mübahisə etdiyimi, yəqin ki, gördün. Sonra mən özümü çox pis hiss etdim, xüsusilə ona görə ki, bu sənin yanında olmuşdu. Varya bir çox şeylər haqqında lazım olduğu kimi düşünməsə də, sevimli qızıdır, çox yaxşı qızıdır, tezliklə sən onu tanıyarsan.

Mənim Soneçkanı sevmədiyim haqqındakı söhbətdən öz bacısını tərifləməyə keçməsi məni olduqca sevindirdi və məni qızarmağa məcbur etdi, lakin buna baxmayaraq, bacısı haqqında ona heç bir şey demədim və biz başqa bir şeydən danışmaqda davam etdik.

Beləliklə, biz ikinci xoruz banına qədər laqqırtı vurduq və Dmitri qalxıb öz yatağına keçərək şamı söndürdükdə solğun şəfəqin işığı pəncərədən artıq içəri düşmüşdü.

O dedi:

– Daha yatmaq lazımdır.

– Elədir, – deyə mən cavab verdim, – ancaq bir sözüm var.

– De.

Mən:

– Dünyada yaşamaq çox gözəldir? – dedim.

– Dünyada yaşamaq çox gözəldir, – deyə o, elə bir səslə cavab verdi ki, sanki, qaranlıqda onun şən, mehriban gözlərinin ifadəsini və uşaqlara məxsus təbəssümünü görürdüm.

Ertəsi günü Volodya ilə mən poçt miniyində kəndə getdik. Yolda müxtəlif Moskva xatirələrini başımda götür-qoy edərək Soneçka Valaxinanı yadıma saldım, o da axşamüstü, beş stansiya gedəndən sonra. “Bununla belə qərībədir ki, sevdiyim halda bunu tamamilə unutmuşam, – düşündüm, – onun barəsində düşünmək lazımdır”. – Mən onun haqqında yolda düşünülüyü kimi dağınıq olsa da, canlı surətdə düşünməyə başladım və o qədər fikirləşdim ki, gəlib kəndə çatdıqdan sonra bütün evdəkilərin və xüsusilə Katyanın qarşısında iki gün kədərli və dalğın görünməyi nə üçünsə lazım bildim. Katəkanı bu cür işlərdə böyük məharət sahibi hesab etdiyim üçün ürəyimin vəziyyəti haqqında ona bəzi şeylər işarə etdim. Lakin başqalarının və qarşımda etdiyim saxta səylərimə, sevdiyələri zaman başqalarında görmüş olduğum bütün əlamətləri qəsdən mənimsəməyimə baxmayaraq, sevdiyimi yalnız ikicə gün – o da əsasən axşamlar xatırladım və nəhayət, kənd həyatına, kənd işlərinə elə tez alışdım ki, Soneçkaya olan məhəbbətimi tamamilə unuttum.

Biz Petrovskoye kəndinə gecə çatdıq, mən elə bərk yatmışdım ki, nə evləri, nə qaynağacları xiyabanını və artıq dağılışıb çoxdan yuxuya getmiş ev adamlarından heç kəsi görmədim. Əyninə arvadının pambıqlı canlılığını geymiş, ayaqyalın, beli bükülmüş qoca Foka, əlində şam, qapının cəftəsini açdı. Bizi gördükdə sevincdən tir-tir əsdi, çiyinlərimizdən öpdü və tələsik üstündə yatdığı keçəni yığırdı və geyinməyə başladı. Mən dəhlizdən və pilləkənlərdən yarıxulu halda keçib getdim, lakin qabaq otaqda qapının qıfılı, cəftə, qıyqac payəndaz, iri sandıq, keçmişdəki kimi piylə dolmuş köhnə şamdan, indicə yandırılmış əyri, sönük piy şamın piltəsinin saldığı kölgə, yadımda qaldığı kimi o tərəfində üzvə ağacı bitmiş, həmişə tozlu olan və açılmayan ikiqat pəncərə – bütün bunlar mənə o qədər tanış idi, onlar haqqında məndə o qədər xatirə vardı, bir fikirlə birləşmiş kimi onlar öz aralarında o qədər mehriban idilər ki, mən bu sevimli köhnə evin nəvazişini birdən-birə hiss etdim. İxtiyarsız olaraq, öz-özümdən: “Necə olub ki, biz – mən və bu ev, belə uzun müddət bir-birimizdən ayrı qalmışıq?” – soruşdum və haraya

isə tələsərək qaçdım ki, baxım görüm başqa otaqlar da eynilə qalmışdırmı? Hər şey eynilə qalmışdısa da, ancaq kiçilmişdi; mənşə, deyəsən, böyümüşdüm, ağırlaşıb qaba olmuşdum: lakin necə olsam da, məni sevinclə öz ağuşuna qəbul etdi və özünün hər bir payəndəzi, hər bir pəncərəsi, pilləkəninin hər bir pilləsi, hər bir səs ilə mənə geri qaytarılmaz xoşbəxt keçmişin saysız-hesabsız surətlərini və hissələrini oyadırdı. Uşaq otağına gəldik, uşaqlıqda hiss etdiyimiz dəhşətlər yenə də otağın künclərində və qapılarında gizlənmişdi. Qonaq otağına getdik, otaqdakı bütün şeylərdə eyni sakit, zərif ana məhəbbəti duyulurdu; zala keçdik, səs-küylü, qayğısız uşaqlıq sevinci, sanki, bu otaqda dayanıb onu yalnız təzədən cana gətirdiklərini gözləyirdi. Fokanın bizi gətirdiyi və yerimizi saldıqı divanlı otaqda, elə bil ki, hər şey güzgü, arakəsmələr, taxtadan düzəldilmiş köhnə təsvir, ağ kağız çəkilmiş divardakı kələ-kötür – hər şey iztirabdan, ölümdən, daha heç bir zaman geri qayıtmayacaq şeydən danışdı.

Biz uzandıq və Foka bizə şirin yuxu arzu edib getdi.

Volodya:

– Axı, deyəsən, *maman* bu otaqda vəfat etmişdi? – dedi.

Mən cavab verməyərək özümü elə göstərdim ki, guya, yatmışam. Bir söz desəydim, ağlayacaqdım. Ertəsi günü səhər yuxudan oyandıqda atam hələ geyinməmiş, ayaqlarında bazardan alınmış uzunboğaz çəkmə, əynində xalat, damağında siqar Volodyanın yatağında, onun başı üstündə əyləşib onunla söhbət edir, gülürdü. O, şən halda çiyini çəkərək, Volodyanın yanından qalxıb mənim yanıma gəldi və iri əlini kürəyimə vuraraq yanağını dodaqlarıma yanaşdırdı.

Atam pırıldayan xırda gözlərini mənə zilləyib özünəməxsus zarafatyana bir nəvazişlə deyirdi:

– Çox yaxşı, sağ ol, diplomat! Volodya deyir ki, yaxşı imtahan verməsən, afərin, çox gözəl. Səfehlik etməsən, sən də mənim qiyamət oğlumsan. Sağ ol, dostum! İndi burada yaxşı günlər keçirəcəyik, qışda isə, bəlkə, Peterburqa köçdük; ancaq, heyif ki, ovun vaxtı keçibdir, yoxsa sizi əyləndirərdim; Voldemar, tufənglə ov edə bilərsənmi? Nə qədər istəsən quş var, bəlkə də, bir gün özüm sənənlə ova getdim. Ancaq, Allah qoysa, qışda Peterburqa köçərik, adam içinə çıxarsınız, – adamlarla tanış olarsınız. Siz daha böyük uşaqlarsınız, indicə Voldemara deyirdim ki, daha siz indi müstəqil həyata qədəm qoyursunuz, mənim missiyam bitmişdir, öz yolunuzu özünüz gedə bilərsiniz,

mənimlə məsləhətləşmək istəsəniz, məsləhətləşin, mən daha sizin lələni deyiləm, dostunuzam, hər halda, dostunuz, yoldaşınız, bacardığım yerdə məsləhətçiniz olmaq istəyirəm, vəssalam. Koko, sənin fəlsəfəyə görə bu necədir? Hə? Yaxşıdır, yoxsa pis? Hə?

Məlumdur ki, çox yaxşıdır, dedim və doğrudan da, bunun çox yaxşı olduğunu hesab etdim. O gün atamın üzündə nə isə xüsusilə cazibədar, şən və xoşbəxt bir ifadə vardı və onun tayı, onun yoldaşı kimi mənə olan bu yeni münasibəti onu mənə daha çox sevdirdi.

– De görüm, bütün qohumlarımıza dəydinmi? İvangilə getdinmi? Qocanı gördünmü? Sənə nə dedi? – deyə məni sorğu-suala tutmaqda davam etdi. – Knyaz İvan İvanıçgilə getdinmi?

Biz geyinmədən o qədər danışdıq ki, günəş divanlı otağın pəncərəsindən artıq çəkilməyə başlamışdı və Yakov (o yenə də əvvəlki kimi qoca idi, barmaqlarını yenə də dalında oynadırdı və yenə də, “hər halda” deyirdi) bizim otağa gəlib faytonun hazır olduğunu bildirdi.

– Haraya gedirsən? – deyə atamdan soruşdum.

Atam çiyinini narazılıqla çəkib öskürərək:

– Ah, az qalmışdı yadımdan çıxsın, – dedi, – bu gün Yepifanovagilə getməyə söz vermişəm. Yepifanova *la belle Flamande* yadı-nızdadırmı? Sizin ananızın yanına gələrdi. Yaxşı adamlardır”. – Mənə elə gəldi ki, atam çiyinini xəcalətlə çəkib otaqdan çıxdı.

Biz söhbət etdiyimiz zaman Lyuboçka artıq bir neçə dəfə qapıya yaxınlaşıb: “Yanınıza gəlmək olarmı?” – deyə soruşmuşdusa da, hər dəfə atam qapının dalından qışqırışdı: “Heç vəchlə olmaz, çünki biz geyinməmişik”.

– Nə olsun ki? Mən səni heç xalatda görməmişəm?

– Belə bir qiyafədə qardaşlarını görməməlisən, – deyə atam ona qışqırdı, – onlardan hər biri sənin qapını döysə, yaxşı olar? Döyər-siniz. Əynindəki gecə paltarında hətta onların səninlə danışmaları belə, yaxşı deyildir.

– Ah, siz necə dözülməz adamsınız! Onda, heç olmasa tez qonaq otağına gəlin, Mimi sizi çox görmək istəyir, – deyə Lyuboçka qapının dalından qışqırdı.

Atam çıxıb gedən kimi mən tələbə sürtükümü cəld geyinib qonaq otağına gəldim. Volodya isə, əksinə, yuxarıda uzun müddət oturaraq su fərəsi və cüllütlərin harada olmaları haqqında Yakovla söhbət edirdi. Artıq söylədiyim kimi, o, qardaşla, ata ilə və ya bacı

ilə mehribanlıq etməkdən qorxduğu qədər dünyada heç şeydən qorxmurdu və hər cür hissini ifadəsindən çəkindişi üçün bizə soyuq münasibət bəsləyirdi ki, bu soyuqluq da onun səbəbini bilməyən adamları tez-tez təhqir edirdi. Qabaq otaqda atamla üz-üzə gəldim. O, xırda və yeyin addımlarla faytona minməyə gedirdi. Özünün dəbdə olan təzə Moskva sürtükünü geyinmişdi və ondan ətir qoxusu gəlirdi. Məni gördükdə: “Görürsən? Yaxşıdırımı?” – deyirmiş kimi şən halda başı ilə işarə etdi və onun gözlərində hələ səhər gördüyüm o xoşbəxt ifadə məni yenə də heyran etdi.

Qonaq otağı sarı ingilis royali, böyük açıq pəncərələrlə birlikdə həmin işıqlı və hündür otaq idi ki vardı. Onun pəncərələrindən yaşıl ağaclar və bağıın qırmızıya çalan sarı çığırları görünürdü. Mimi və Lyuboçka ilə öpüşüb Katenkaya yaxınlaşdıqda başıma birdən belə bir fikir gəldi ki, onunla öpüşmək daha yaxşı deyildir, odur ki, mən dinməyib qızaraq yerimdə dayandım. Katenka zərrə qədər də utanmadan ağ əlini uzadıb universitetə daxil olmağım münasibətilə məni təbrik etdi. Volodya qonaq otağına gəlib Katenka ilə görüşdükdə onunla da eyni əhvalat baş verdi. Doğrudan da, belə bir qərara gəlmək çətin idi ki, bir yerdə böyüdükdən və uzun müddət indiki kimi hər gün görüşdükdən sonra ilk dəfə ayrılıb yenə görüş-cəkmişik. Katenka bizim hamımızdan çox qızardı, Volodya özünü zərrə qədər də itirmədi və Katenkaya azca baş əyib Lyuboçkanın yanına gəldi. Onunla da bir qədər, həm də qeyri-ciddi söhbət etdikdən sonra tək haraya isə gəzməyə getdi.

XXIX fəsil

BİZİMLƏ QIZLAR ARASINDAKI MÜNASİBƏT

Volodya qızlara qəribə bir nəzərlə baxırdı və onu ancaq bunlar maraqlandıra bilərdi, onlar toxduqlarını, yatıb yuxularını alıblarını, ədəbləmi geyiniblər, fransızca danışıqda səhv buraxmırlar ki (ona kənar adamların yanında xəcalət verməmək üçün) məsələləri maraqlandırır, lakin onun ağılına da gəlmirdi ki, qızlar insana layiq bir şey haqqında düşünə və ya hiss edə bilirlər, onlarla bir şey barəsində mühakimə yürütməyi isə ağılına heç cürə sığışdırmırdı. Qızlar ciddi bir sualla ona müraciət etdikdə (qızlar artıq ona müraciət

etməməyə çalışırdılar) hər hansı bir roman barəsində onun fikrini və ya universitetdə onun dərsləri haqqında soruşduqda, o, üz-gözünü turşudar və ya dinmədən çıxıb gedər, ya da qol-qanadını sındırdığı bir fransız cümləsilə – “*kom si tri joli*” və i.a. deyər cavab verər, yaxud da üzünə qəsdən ciddi və səfeh bir ifadə verib, verilən suala heç bir dəxli olmayan bir söz deyər və gözlerini birdən bulandırb: bulka, ya da getdik, ya da kələm, ya da buna bənzər bir şey söylərdi. Lyuboçka və ya Katenkanın mənə dedikləri sözləri ona təkrar etməli olduqda o həmişə deyərdi:

– Hm! Sən onlarla hələ mühakimə də yürüdürsən? Yox, görürəm ki, sən hələ düzəlməmişən.

Bu cümlədə ifadə olunan o dərin və daimi nifrətə qiymət vermək üçün bu zaman onun dediyini eşitmək, onu görmək lazım idi. Volodya artıq iki ildi ki, böyük idi, rast gəlidi qəşəng arvadların hamısına hey bənd olurdu. Lakin Katenka ilə hər gün görüşməsinə baxmayaraq, ağına da gəlmirdi ki, onu sevə bilər; halbuki artıq iki ildi ki, Katenka da uzun paltar geyirdi və gündən-günə gözəlləşirdi. Bu ondan irəli gəlir ki, uşaqlığın adi xatirələri – xətkəş, mələfə, şiltaqlıq onun yaddaşında hələ təzə idi və ya cavan oğlanlar bütün ev adamlarına ikrahla yanaşırlar, ya da ilk addımda qəşəng və gözəl bir şeyə rast gəldikdə: “Eh, həyatda beləsinə hələ çox rast gələcəyəm”, – deyib məhəl qoymamaq kimi ümumi insani zəifliyə uyurlar, lakin Volodya Katyaya indiyədək bir qadın kimi baxmamışdı.

Görünür, Volodya bütün bu yayı çox darıxırdı. Onun darıxmasının səbəbi bizə olan nifrəti idi ki, dediyim kimi, bunu gizlətməyə çalışmırdı. Onun üzündəki daimi ifadə belə deyirdi: “Fu! Necə cansıxıcıdır, danışmağa bir adam da yoxdur!” Bəzən o, tufəngini götürüb təklikdə ova gedərdi, ya da geyinməyib, nahara qədər öz otağında kitab oxuyardı. Atam evdə olmadıqda o, hətta nahara da kitabla gəlib oxumaqda davam edərdi və bizlərdən heç kəslə danışmazdı ki, bunun da nəticəsində biz özümüzü onun yanında müqəssir kimi hiss edərdik. Axşam da ayaqlarını divanın üstünə qoyar, dirsəklənib yatar və ya üzünə ciddi bir ifadə verib ağzına gələni, bəzən çox ədəbsiz surətdə danışardı ki, bu, Mimini hirsələndirərdi və qıpqırmızı qızardardı, biz isə gülməkdən ölərdik; lakin atamdan və hərdən bir məndən savayı ailəmizdən heç kəslə və heç bir zaman ciddi danışmazdı. Nəvazişdən Volodya kimi qorxmasam da, qızlara

olan nifrətim hələ bir o qədər də möhkəm və dərin olmasa da, onlara olan baxışında tamamilə ixtiyarsız olaraq, qardaşımı təqlid edirdim. Darıxdığım üçün bu yay Lyuboçka və Katenka ilə həтта yaxınlıq edib danışmaq istədim sə də, hər dəfə onlarda məntiqi təfəkkür qabiliyyətinin tamamilə yoxluğunu, məsələn, pul nədir, universitetdə nə öyrənirlər, müharibə nədir və bu kimi ən sadə, ən adi şeyləri əsla bilmədiklərini, bütün bu şeylərin izahına biganə qaldıqlarını gördükdə mənim bu səylərim onlar haqqındakı pis fikrimi yalnız daha çox təsdiq etdi.

Yadımdadır, bir dəfə axşamüstü Lyuboçka adamı dözülməz dərəcədə cana gətirmiş bir passajı¹ yüzüncü dəfə çalırdı. Volodya qonaq otağında divanda uzanıb mürgü vururdu və əsasən, heç bir kəsə müraciət etmədən bir qədər kinli istehza ilə hərdən bir: “Ay toqquşdurur ha... musiqi çalan... Bithoven (o bu adı xüsusi bir istehza ilə tələffüz edirdi), qiyamətdir... Bir də... Beləcə ha...” və i.a. – deyə mızıldayırdı. Katenka ilə mən, çay içdiyimiz stolun dalında əyləşmişdik və bilmirəm necə oldusa, Katenka sevdiyi şey haqqında – məhəbbət haqqında söhbət açdı. Kefim kök olduğundan filosofluq edib məhəbbətə çox yüksəkdən yanaşaraq, müəyyən etməyə başladım ki, məhəbbət özündə olmayan bir şeyi başqasının vasitəsilə əldə etmək arzusudur və i.a. Lakin Katenka mənə cavab verdi ki, əksinə, bir qız varlı bir adama ərə getməyi fikirləşirsə, bu artıq məhəbbət deyildir və onun fikrincə, dövlət ən boş şeydir, ayrılığa tab gətirən məhəbbət həqiqi məhəbbətdir (mən bunu başa düşdüm, o, Dubkova olan məhəbbətinə işarə edirdi). Yəqin ki, bizim söhbətimizi eşitmiş Volodya, birdən dirsəyi üstə qalxaraq sualedici bir ahənglə qışqırdı: “Katenka! Ruslarımızı?”

Katenka:

– Həmişə boş-boş danışır, – dedi.

Volodya sözün hər bir saitini bərkdən tələffüz edərək:

– İstiotqabına? – deyə Volodya davam etdi. Mən də düşünməyə bilməzdim ki, Volodya tamamilə haqlıdır.

Çox və ya az inkişaf etmiş ümumi ağıl, həssaslıq, bədii duyğu istedadından fərqli olaraq, cəmiyyətin az və ya çox inkişaf etmiş təbəqələrində və xüsusi ailələrdə ayrıca bir istedad var ki, bunu mən “anlayış” adlandırırım. Bu istedadın mahiyyəti – şərtləşdirilmiş hiss

¹ Passaj – sürətli tempi olan musiqi fiqurası.

dərəcəsi və predmetə şərtləşdirilmiş birtərəfli baxışdan ibarətdir. Bir məclisdən və ya ailədən olub belə bir istedad sahibi olan iki nəfər – öz hissələrini həmişə eyni bir nöqtəyə qədər ifadə olunmasına yol verirlər ki, bu nöqtədən sonra onlar hər ikisi birlikdə cümləni görürlər; onlar tərifin harada qurtarıb istehzanın başladığını, əyləncənin harada qurtarıb saxtakarlığın başladığını eyni dəqiqədə görürlər ki, başqa anlayışı olan adamlar üçün bu, tamamilə ayrı cür görünə bilər. Eyni anlayışa malik olan adamlar üçün hər bir predmet onların hər ikisinin gözüne əksəriyyətlə özünün gülünc və ya gözəl, ya da murdar cəhətilə çarpır. Bir-birinin eyni olan bu anlayışı asanlaşdırmaq üçün bir məclisdə və ya bir ailədə yaşayan adamlar arasında onların öz dilləri, öz danışq tərz, hətta anlayışın başqaları üçün mövcud olmayan işarələrini müəyyən edən sözlər yaradılır. Bizim ailədə bu anlayış atamla bizim – qardaşların arasında yüksək dərəcədə inkişaf etmişdi. Dubkov da bizim məclisə yaxşı uyğunlaşmışdı və bizi anlayırdı, lakin Dmitri ondan çox-çox ağıllı olmasına baxmayaraq, bu cəhətdən küt idi. Lakin bu anlama qabiliyyəti heç kimdə, bizdəki kimi, eyni şəraitdə inkişaf etmiş mənimlə Volodya arasında olduğu qədər kamilliyə çatmamışdı. Atam da artıq çoxdandı ki, bizdən geri qalmışdı və bir çox şey bizə iki dəfə iki kimi aydın olduğu halda, ona aydın deyildi. Məsələn, Allah bilir necə olmuşdusa, Volodya ilə mənim aramda aşağıdakı sözlər müvafiq bir mənə almışdı: “kişmiş” – mənim pulum var kimi xudpəsənd bir arzunu, “şişka” (bu zaman barmaqları birləşdirmək və ş-ları xüsusi tələffüz etmək lazım idi) şıqlığı yox, nə isə təzə, sağlam, gözəl bir şeyi ifadə edirdi; cəm halında işlənən isim bu predmetə olan ədalətsiz tərəfçilik demək idi və i.a. Lakin demək lazımdır ki, mənə çox vaxt üzün ifadəsindən, söhbətin ümumi mənasından asılı olurdu, belə ki, bizlərdən birimiz yeni bir işarə üçün nə cür yeni bir ifadə fikirləşirsə fikirləşsin, o birimiz onu bircə işarə ilə artıq eynilə başa düşürdü. Bizim anlayışımız qızlarda yoxdu və bizim mənəvi cəhətdən ayrı-ayrı olmamağımızın, onlara bəslədiyimiz nifrətin başlıca səbəbi də bu idi.

Bəlkə də, qızların özlərinin anlayışı vardı, lakin bu anlayış bizimki ilə o qədər uyğun gəlmirdi ki, biz cümlə gördüyümüz yerdə onlar hiss görürdülər, bizim istehzamız onlar üçün həqiqətdi və i.a. Lakin o zaman mən anlamırdım ki, bu cəhətdən onlar müqəssir deyillər və qızlarda bu anlayışın olmaması onların qəşəng və ağıllı olmalarına

mane olmur, mən isə onlara nifrət edirdim. Bununla belə, ürəyi açıq olmaq qərarına gəlib, bu fikrin tətbiqini özümdə son həddə çatdırdığım halda, bütün düşüncə və mənəvi istəklərini qurdalayıb üzə çıxarmaq, onları nəzərdən keçirmək üçün heç bir zərurət görməyən Lyuboçkanın sakit və sadələvh təbiətini sirri verməməkdə və saxtakarlıqda müqəssir edirdim. Məsələn, Lyuboçkanın hər gecə atama xeyir-dua verməsi, anamın vəfatı günündə kilsəyə gedib dua edərkən onunla Katyanın ağlaması, fortepianoda çalarkən onun ah çəkib gözlərini süzməsi mənə olduqca saxta görünürdü və mən öz-özümdən soruşurdum ki, bunlar böyüklər kimi saxtakarlıq etməyi nə zaman öyrəniblər, heç utanmırlarmı?

XXX fəsil

MƏNİM MƏŞĞƏLƏLƏRİM

Buna baxmayaraq, məndə musiqiyə həvəs oyandıqından, başqa illərə nisbətən bu yay qızlarımızla daha çox yaxınlıq etməyə başladım. Yazda bizim kəndə cavan bir qonşu gəlib özünü təqdim etdi. O, qonaq otağına girən kimi gözlərini fortepianoya zillədi, Mimi və Katenka ilə danışa-danışa stulunu üsulluca fortepianoya tərəf çəkdi. O, havanın və kənd həyatının gözəlliyindən danışdıqdan sonra söhbəti məharətlə fortepiano üzərinə keçirib, nəhayət, özünün də çala bildiyini dedi və çox çəkmədən üç vals çaldı. O çalarkən Lyuboçka, Mimi və Katenka fortepianonun yanında dayanıb ona baxırdılar. Bu cavan oğlan sonralar bizə daha heç vaxt gəlmədisə də, onun çalması, fortepianonun dalında aldığı vəziyyət, saçlarını silkələməsi və xüsusilə oktavanın eni boyu kiçik barmağı ilə böyük barmağını cəld açaraq oktavanı sol əliylə götürdükdən sonra yavaş-yavaş yumub yenə də cəld açması mənim çox xoşuma gəlmişdi. Onun əlinin bu qəşəng hərəkəti, görünüşündəki sərbəstlik, saçlarını silkələməsi və bizim xanımların onun istedadına yetirdikləri diqqət məndə belə bir fikir oyatdı ki, fortepiano çalım. Bu fikrimin nəticəsində musiqiyə istedadım və ehtirasım olduğuna inanaraq fortepianoda çalmağı öyrənməyə başladım. Bu cəhətdən mən yaxşı müəllimi, həqiqi istedadı və bir şey əldə etmək üçün incəsənətin nə verə biləcəyini, bunu necə öyrənmək lazım olduğunu zərrə qədər də anlamayan kişi və qadın cinsindən olan milyonlarla

şagird kimi hərəkət edirdim. Mənim üçün musiqi və ya daha doğrusu, fortepianoda çalmaq öz hisslərimlə qızları yoldan çıxarmaq üçün bir vasitə idi. Katenkanın köməyi ilə notları öyrənib yoğun barmaqlarımı bir qədər sındıraraq (bunun üçün bir-iki ay elə səy etdim ki, hətta nahar zamanı dizlərimin üstündə, yatağımda isə yastıqda mənə tabe olmayan adsız barmağımı işlədirdim), tezliklə pyeslər çalmağa başladım və onları, aydındır ki, ürəkdən *avec ame* (Katenka da bununla razılaşırdı), lakin tamamilə taksız olaraq çaldım.

Seçilmiş pyeslər məlum idi – valsar, qaloplar¹, romanslar (*arranges*) və s. sevimli bəstəkarların əsərləri ki, bir balaca yaxşı zövqü olan hər bir kəs not satılan mağazada çox gözəl əsərlərin içərisindən kiçik bir bağlama çıxarıb: “Bax, bunları çalmaq lazım deyildir, çünki not kağızında heç bir zaman bundan pis, bundan zövqsüz, bundan mənasız bir şey yazılmamışdır”, – deyərdi və bunları, yəqin ki, məhz buna görə də hər bir rus qızının fortepianosunun üstündə taparsınız. Doğrudur, bizdə Bethovenin, qızlar tərəfindən həmişəlik eybəcər şəklə salınmış zavallı “*Sonate Pathetique*”²-si Cis-moll sonatası da vardı ki, Lyuboçka anamı xatırlayaraq bunları çalardı. Bunlardan əlavə, Lyuboçkanın Moskvadakı müəlliminin verdiyi başqa yaxşı şeylər də vardı, lakin bu müəllimin marş və qaloplardan ibarət elə axmaq əsərləri də vardı ki, Lyuboçka onları da çalırdı. Mən və Katenka isə ciddi əsərləri sevməyib, bütün “*Le Fou*”³-nu və “Bülbül”ü üstün tuturduq. Katenka “Bülbül”ü elə yeyin çalırdı ki, barmaqları görünmürdü, mənə artıq olduqca bərkədən və qüvvətlə çalmağa başlamışdım. Mən o cavan oğlanın tərz-hərəkətini mənimsəmişdim və tez-tez təəssüf edirdim ki, mənim çalmağıma kənardan baxan yoxdur. Lakin çox çəkmədən List və Kalbrenerə gücüm çatmadığını və Katenkanı ödə bilməyəcəyimi gördüm. Bunun nəticəsində özlüyümdə klassik musiqinin asan olduğunu qət edib, (qismən də orijinalıq etmək üçün) birdən belə qərara gəldim ki, elmi-alman musiqisini sevirəm, buna görə də, doğrusu, “*Sonate Pathetique*”-nin artıq çoxdan zəhləmi aparmasına baxmayaraq, Lyuboçka onu çaldıqda məni heyran elədi və Bethoveni özüm çalmağa və “Beyethoven” deməyə başladım. Bununla

¹ *Qalop* – cəld oynanan qədim rəqs.

² “Patetik sonata” (*fran.*)

³ Dəli (*fran.*)

belə, indi xatırladığım kimi, bütün bu dolaşılıq və saxtakarlıq içərisində məndə istedadla bənzər bir şey varmış, çünki musiqi tez-tez mənə elə bir təsir bağışlayırdı ki, gözlərim yaşarırdı və mənə xoş gələn şeyləri fortepianoda notsuz özüm axtarıb tapa bilirdim; belə ki, o zaman bir adam mənə musiqiyə cəld və həssaslıqla çalıb qızları yoldan çıxarmaq üçün bir vasitə kimi yox, bir məqsəd, sərbəst bir zövq kimi baxmağı öyrətsə idi, bəlkə də, mən, doğrudan da, əməlli-başlı bir musiqiçi olardım.

Volodyanın özü ilə gətirdiyi çoxlu fransız romanlarını oxumaq bu yay mənim başqa bir məşğələm idi. O zaman Montekristlər və müxtəlif "Sirlər" təzə-təzə meydana çıxmağa başlamışdı və mən Syunun, Dümanın, Pol de Kokun romanlarını oxumaqdan doymurdum. Bütün qeyri-adi şəxslər və hadisələr mənim üçün varlıq kimi canlı idi və ağılıma da gəlməzdi ki, müəllifi yalan yazmaqda təqsirləndirirəm, çünki onun özü mənim üçün mövcud deyildi, adamlar və hadisələr çap olunmuş kitabdan baş qaldıraraq özləri qarşımda dayanırdılar. Oxuduqlarıma oxşayan şəxslərə heç bir yerdə rast gəlmədikdə, bir an olsun belə, şübhə etmirdim ki, onlara rast gələcəyəm.

Vasvası bir adam təbabət kitablarını oxuyub, mümkün olan bütün xəstəliklərin əlamətlərini özündə tapdığı kimi, hər bir romanda təsvir olunan ehtirasları özümde tapır, onlardakı bütün xarakterlərin, qəhrəmanların və qəddar adamların mənə oxşadıqlarını düşünürdüm. Bu romanlarda həm hiyləgər fikirlər, həm coşqun hisslər, həm sehrlili hadisələr, həm də tamamlanmış xarakterlər xoşuma gəlirdi: birisi yaxşı adam idisə, axıra qədər yaxşı idi, birisi qəddar idisə, axıra qədər qəddar idi. Onlar məhz ilk gəncliyimdə təsəvvür etdiyim adamlar kimi idilər. Daha çox xoşuma gələnlərdən biri də bu idi ki, bunlar hamısı fransızsa da idi və nəcib qəhrəmanların sözlərini yadımda saxlaya və fürsət düşdükcə onlardan nəcib işlərdə istifadə edə bilirdim. Bu romanlardan Kolpikova, əgər ona rast gələydim, nə qədər fransız ifadələri fikirləşib tapardım, o qızla da rastlaşıb, məhəbbətimi izhar etməli olsaydım, bu romanlardan topladığım xeyli söz deyə bilərdim. Mən onlara elə bir şey deməyə hazırlanmışdım ki, eşitdikdə öləcəkdilər. Romanların əsasında məndə, hətta əldə etmək arzusunda olduğum mənəvi ləyaqətin yeni ideaları əmələ gəlmişdi. Hər şeydən əvvəl mən özümün bütün işlərimdə və hərəkətlərimdə "noble" olmağı arzu edirdim (mən ona görə nəcib deməyib, "noble" deyirəm ki, bu fransız

sözünün başqa mənası vardır, almanlar bunu anlayıb “*nobel!*” sözünü qəbul etmiş və onu *ehrlich* məfhumu ilə qarşıdırmamışlar), sonra ehtiraslı və nəhayət, mümkün qədər çox *comme il faut* olmaq istəyirdim ki, buna hələ qabaqlarda da məndə meyil vardı. Mən, hətta xarici görkəmə və vərdişlərim etibarilə də bu ləyaqətlərdən hər hansı birinə malik olan qəhrəmanlara oxşamağa çalışırdım. Yadımdadır, bu yay oxuduğum yüzrlə romanın birində qalın qaşları olan çox qızgın bir qəhrəman vardı və mən xarici görkəmə etibarilə ona o qədər oxşamaq istəyirdim ki (mənəvi cəhətdən özümü eynən onun kimi hiss edirdim), güzgü qabağında dayanıb qaşlarıma baxdıqda, onlar daha qalın çıxsın deyə, üzdən qırmağı qərara aldım, lakin bir dəfə qırmağa başladığıda elə oldu ki, bir yerini çox qırxdım, qaşımı düzəltmək istədikdə özümü güzgüdə qaşsız və bunun da nəticəsində çox çirkin görüb dəhşətə gəldim. Bununla belə, tezliklə qızgın adamın qaşları kimi qalın qaşlarım çıxacağına ümid edib təskinlik tapdım. Məni nigaran edən yalnız bu idi ki, bizimkilər məni qaşsız gördükdə onlara nə deyəcəyəm. Volodyadan barıt alıb qaşlarıma çəkərək od vurdum. Barıt alışmadısa da, ütölmüş adama lazımcı oxşayırdım, mənim hiyləmdən heç kəs baş açmadı və qızgın adamı unutduqda mənim, doğrudan da, çox qalın qaşlarım çıxdı.

XXXI fəsil
COMME IL FAUT

Bu hekayə boyu buradakı fransız sərlövhasinə müvafiq olan məfhumu dəfələrlə işarə vurmuşam və indi bütöv bir fəslə bu məfhumu həsr etmək zərurətini hiss edirəm ki, bu məfhum həyatımda tərbiyənin və cəmiyyətin mənə təlqin etmiş ən məhvedici, ən saxta məfhumlardan biri olubdur.

İnsanları bir neçə şöbələrə: varlılar və yoxsullar, mərhəmətli və kinlilər, hərbi və hərbi olmayanlar, ağıllılar və səfehler və sairə və sairə şöbələrə bölmək olar, lakin hər bir adamın özünün sevdiyi başlıca bölmə var ki, hər bir yeni şəxsi şüursuz olaraq, bu bölməyə aid edir. Haqqında yazdığım dövrdə insanları aid etdiyim başlıca sevimli bölməm *comme il faut* və *comme il ne faut pas*¹ idi. İkinci

¹ Mərifətli və mərifətsizlər (*fran.*)

bölməyə daxil olanlar bir də *comme il faut* olmayanlara və qara camaata bölünürdü. *Comme il faut* olan adamlara hörmət edirdim və özümə layiq bilirdim; ikincilərdən zəhləm gedir, əslində isə onlara təhqir olunmuş şəxsiyyət hissi bəsləyərək nifrət edirdim; üçüncülər mənim üçün mövcud deyildi. Mən onlara həqarətlə baxırdım. Mənim *comme il faut*-um birincisi və başlıcası əla fransız dilindən və xüsusilə tələffüzdən ibarətdi. Fransız dilini pis tələffüz edən adam məndə o saat nifrət hissi oyadırdı. Bir halda ki bacarmırsan, niyə bizim kimi danışmaq istəyirsən? – deyə acı bir istehza ilə ürəyimdə ondan soruşardım. *Comme il faut*-un ikinci şərti uzun təmizlənmiş dirnaqlar idi, üçüncü şərt baş əymək, rəqs etmək və danışmaqdan, dördüncüsü və ən vacibi hər şeyə laqeyd münasibət bəsləməkdən, bir qədər incə, daimi darıxdırıcı qüssə ifadəsindən ibarətdi. Bundan əlavə, mənim ümumi əlamətlərim də vardı ki, bunların vasitəsilə adamlarla danışmadan onun hansı bölməyə mənsub olduğunu həll edirdim. Otağın bəzədilməsi, möhür, xətt və ekipajdan əlavə bu əlamətlərdən başlıcası ayaqlar idi. Uzunsov çəkmə ilə şalvarın bir-birinə uyğun seçilməsi, mənim nəzərimdə, o adamın mövqeyini dərhal aydınlaşdırırdı. Kəsikburun dabansız uzunboğaz çəkmə və aşağısı dar üzəngisiz şalvar geyən adam sadə idi; ensiz girdəburun dabanlı uzunboğaz çəkmə, üzəngisi adamın ayağının ucunda örtük kimi qalan enli şalvar geyən adam *mauveis genre*¹ olan adam idi və i.a.

Comme il faut olmağa heç də qabiliyyətim olmadığı halda, bu məfhum mənə bu dərəcədə sirayət etməsi qəribə idi. Bəlkə də, bu məfhum məndə məhz ona görə bu dərəcədə qüvvətli kök salmışdı ki, həmin bu *comme il faut*-u əldə etmək üçün çox əziyyət çəkmişdim. Bu keyfiyyəti əldə etmək üçün on altı yaşında həyatımın ən qiymətli, ən yaxşı vaxtlarını sərf etdiyimi xatırlayanda adam dəhşətə gəlir. Kimi təqlid edirdimsə, hamıya: Volodyaya, Dubkova və əksəriyyətlə tanışlarımla hamısına, deyəsən bunlar asan müyəssər olurdu. Mən onlara həsədlə baxırdım və altdan-altdan fransız dili, kimə təzim etdiyimə fikir verməyərək baş əymək, danışmaq, rəqs etmək, özümdə hər şeyə qarşı laqeydlik və qüssə tərbiyə etmək, qayçı ilə ətini kəsdiyim dirnaqlarım üzərində işləyirdim. Ancaq di gəl ki, məqsədimə çatmaq üçün mən hələ çox zəhmət çəkməli olduğumu hiss edirdim. Otağı, yazı stolunu, ekipajı, praktik

¹ Pis zövq (*fran.*)

işlərdən zəhləm getməsinə baxmayaraq, elə düzəldə bilmirdim ki, *comme il faut* olsun, halbuki buna olan həvəsim qüvvətlənirdi. Başqalarının hər bir işi çox yaxşı idi, sanki, başqa cür də ola bilməzdi. Yadımdadır, bir dəfə dırnaqlarım üzərində səylə və əbəs yerə işlədikdən sonra dırnaqları dedikcə qəşəng olan Dubkovdan soruşdum ki, onun dırnaqları çoxdanmı belədir və o bunu necə etmişdir? Dubkov belə cavab verdi: “Dırnaqlarımın belə olması üçün gözümlü açdığım gündən heç bir şey etməmişəm və anlamıram, necə mümkündür ki, mərifətli adamın başqa cür dırnaqları ola bilsin”. Onun bu cavabı məni çox kədərləndirdi. Mən o zaman hələ bilmirdim ki, *comme il faut*-un başlıca şərtlərindən biri *comme il faut*-u əldə etmək üçün çəkilən zəhmətləri gizlətməkdir. *Comme il faut* mənim üçün nəinki mühüm bir xidmət, gözəl bir sifət, əldə etmək istədiyim bir kamillikdi, həm də həyatın zəruri bir şərti idi ki, bunsuz dünyada nə xoşbəxtlik, nə şöhrət, nə də yaxşı heç bir şey ola bilməzdi. Mən nə məşhur artistə, nə alimə, nə də insan nəslinin ən xeyirxah adamına, əgər *comme il faut* olmasaydı, hörmət etməzdim. *Comme il faut* olan adam onlardan yüksəkdə dururdu və onu bu adamlarla müqayisə etmək olmazdı; o, bu adamlara şəkillər çəkməyə, not və kitab yazmağa, yaxşılıq etməyə imkan verirdi, hətta bunun üçün onları tərifləyirdi, kimin tərəfindən edilirsə edilsin, yaxşılığı nə üçün də tərifləməyəsən, lakin o, *comme il faut* olduğundan, onlarsa olmadığından bu adamlarla bir səviyyədə dura bilməzdi, vəssalam. Mənə hətta elə gəlir ki, əgər bizim *comme il faut* olmayan qardaşımız, anamız və ya atamız olsa idi, deyərdim ki, bu, bədbəxtlikdir və mənimlə onların arasında ümumi heç bir şey ola bilməz. Hər cür ciddi əyləncəyə yol verməyən *comme il faut*-un mənə çətin olan bütün şərtlərinə riayət etmək üçün sərf etdiyim nə qızıl kimi vaxtın itməsi, nə insan nəslinin yandan çoxuna olan nifrət və ikrah, nə *comme il faut*-un dairəsindən kənarında baş verən bütün gözəl şeylərə diqqət yetirməmək, – bütün bunlar həmin məfhumun mənə vurduğu ziyanın hələ başlıcası deyildi. Başlıca ziyan bu əqidədən ibarətdi ki, *comme il faut* cəmiyyətdə sərbəst bir mövqedir, insan *comme il faut*-dursa, o, nə məmur, nə sürücü, nə əsgər, nə də alim olmağa çalışmamalıdır. O, bu mövqeyə çatdıqda öz vəzifəsini artıq yerinə yetirmiş olur və insanların çox hissəsindən, hətta, yük-
səkdə durur.

Bir çox səhv və əyləncədən sonra gəncliyin müəyyən bir döv-
ründə, adətən, ictimai həyatda işgüzar bir fəaliyyət hər bir adam
üçün zəruri olur, bir iş sahəsi seçib özünü buna həsr edir, lakin
comme il faut olan adam belə işdən nadir hallarda yapışır. Mən bir
çox, çox qoca, məğrur, xudbin, mühakimələrində sərt adamlar tanı-
yırdım və tanıyıram ki, o dünyada onlara: “Sən kimsən? Və orada
nə edirdin? – deyə sual versələr, – “*Je fus un homme tres comme
il faut*”¹-dan başqa cür cavab verə bilməz.

Məni də belə bir aqibət gözləyirdi.

XXXII fəsil GƏNCLİK

Anlayışların başımda bir-birinə qarışmasına baxmayaraq, bu yay
mən gənc, məsum, azad və buna görə də, demək olar ki, xoşbəxt idim.
Bəzən, demək olar, tez-tez yuxudan erkən qalxardım. (Mən eyvanda,
açıq havada yatdığımdan səhər günəşinin parlaq çəp şüaları məni
yuxudan oyadırdı.) Mən cəld geyinib məhrəbanı və fransız romanını
qoltuğuma vuraraq evimizdən yarım verst uzaqda olan qayınağacla-
rının kölgəliyində çayda çimməyə gedirdim. Orada, kölgədə otların
üstündə uzanıb çayın səhər mehinin titrətməyə başladığı və kölgədə
bənövşəyi rəngə çalan səthinə, çayın o tayında saralmaqda olan çov-
dar zəmisinə, bir-birinin dalında gizlənərək, təmiz meşənin uzaqlarına
gedən qayınağaclarının ağ gövdələrinin aşağısına boyaq vuran günəş
şüalarının açıq-qırmızı səhər işığında baxmaq üçün gözlərimi hərdən-
bir kitabdan ayırır və ətrafımda təbiətin tərəvətli, gənc qüvvəsinə
bənzər qüvvəni özümdə dərk etməkdən zövq alırdım. Səhər göyün
üzünü boz buludlar aldıqda və çimdikdən sonra üşüdükdə çox vaxt
yolsuz zəmi və meşələrlə gedərək uzunboğaz çəkmələrimdən keçən
səhər şəhilə ayaqlarımı isladıb nəşələnərdim. Bu zaman oxuduğum
axırıncı romanın qəhrəmanları gözlərim qarşısında canlanardı və mən
özümü gah sərkərdə, gah nazir, gah qeyri-adi dərəcədə qüvvətli, gah
qızgın bir adam təsəvvür edib, o qızı birdən ya talada, ya da bir ağa-
cın dalında görmək ümidilə azca titrəyərək hey ətrafıma baxırdım.
Qara camaatın mənim üçün mövcud olmadığına baxmayaraq, belə

¹ Mən çox mərifətli adam idim (*fran.*)

gəzintilər zamanı iş üstünə çıxmış kəndli və kəndli qadınlara rast gəldikdə qeyri-şüuri olaraq, bərk xəcalət çəkər və çalışırdım ki, onlar məni görməsinlər. Hava istiləşəndə, bizim xanımlar isə hələ çay içməyə gəlmədikdə mən tez-tez bostana və ya bağa gedib dəymiş bütün tərəvəz və meyvələrdən yeyərdim. Bu məşğələ mənim ən başlıca zövqlərimdən biri idi. Görürdün ki, alma bağına girib özümü hündür moruq pöhrəliyinin ortasına verirdim. Başımın üzərində qızmış göy parıldayırdı, dövremdə isə alaqlar otlarına qarışmış yaşıl çalan tikanlı moruq kolları idi. Tünd-yaşıl rəngli gicitkən dümdüz göyə qalxmışdı, onun nazik zirvəsi çiçək açmışdı, qeyri-təbii dərəcədə bənövşəyi rəngdə olan tikanlı çiçəklər açmış yekə yarpaqlı ayıpəncəsi moruq kolundan və məndən hündürdə yəndəmsiz boy ataraq, bəzi yerlərdə gicitkənlə birlikdə hətta qocaman alma ağaclarının açıq-yaşıl rəngli sıx budaqlarına qədər çatırdı, par-par parıldayan girdə, hələ kal almalar üzlərini isti günəşə tutub ağacın yuxarılarında yetişirdilər. Aşağıda, demək olar ki, qurumuş, yarpaqsız cavan moruq kolu əylərək günəşə doğru uzanırdı; keçənlik xəzəlin altından baş vurub çıxan iynə kimi yaşıl otlar və körpə pıtraq şəhdən islanaraq daimi kölgədə göyərir, sanki, alma ağacının yarpaqlarında parlaq günəş şüalarının oynadığını bilmirdilər.

Bu sıx kolluq həmişə nəmişlik olurdu, sıx kölgəlikdən, rütubət, hörümçək toru, yerə düşüb qaralan çürük alma, moruq iyi, bəzən də meşə taxtabitisinin qoxusu gəlirdi ki, bilməyib onu meyvə ilə birlikdə udur və üstündən tez o biri meyvəni yeyirsən. İrəliləyərək həmişə bu sıx ağaclıqda yaşayan sərçələri ürküdürsən, onların tez-tez civildədiklərini, sürətlə çırpdıqları kiçik qanadlarının budaqlara dəyib səsləndiyini, şirə yağın annın bir yerdə dayanıb vızıldadığını, cığırın harasında isə bağban səfeh Akimin addım səslərini və onun daimi zümzüməsini eşidirsən. “Yox! Məni burada nə o, nə də dünyada heç kəs tapa bilməz”, – deyər öz-özünə fikirləşirsən, hər iki əlini sağa-sola uzadıb konuş şəklindeki ağ budaqlardan sallanan sulu meyvələri dərib bir-birinin dalınca ləzzətlə yeyirsən. Ayaqların hətta dizlərinə də yuxarı islanmışdır, başında çox sarsaq bir fikir dolanır (ürəyində min dəfə dalbadal e-e-e i-yir-mi, e-e-e yeddi dəfə təkrar edirsən), gicitkən əllərini və islanmış şalvarının üstündən ayaqlarını dalayıbdir, qalın ağaclığa düşən düz günəş şüaları artıq başını yandırır, artıq çoxdandır ki, yemək istəmirsən, ancaq yenə də ağacların arasında oturub baxırsan, qulaq asırsan, fikirləşirsən və ən yaxşı meyvələri qeyri-ixtiyari dərib yeyirsən.

Adətən, saat on bir radələrində qonaq otağına gəlirdim, əksəriyyətlə çaydan sonra gəlirdim ki, qadınlar bu zaman artıq öz işlərilə məşğul olurdular. Günəş düşməsin deyə tutqun rəngli pərdə salınmış birinci pəncərənin yanında kargah vardı, onun üzərinə çəkilmiş ağ kətanda milçəklər gəzişirdilər. Parlaq günəşin pərdədən süzülüb keçən şüaları otaqdakı hər şeyin üzərinə odlu dairəciklər salırdı ki, onlara baxdıqda adamın gözləri qamaşırdı. Kargahın dalında oturmuş Mimi qəzəblə hey başını yırğalayır və birdən haradansa düşüb burada-orada üzünə və ya əlinə odlu zolaqlar salan günəşin üzündən yerini tez-tez dəyişirdi. Qalan üç pəncərədən, çərçivələrinin kölgəsilə birlikdə, döşəməyə dördkünc işıq düşmüşdü; qonaq otağının rənglənməmiş döşəməsində, bu dördkünc işıqlardan birində köhnə adətli üzrə Milka uzanıb qulaqlarını şəkləyərək, dördkünc işıqda gəzişən milçəklərə baxırdı. Katenka divanda əyləşərək ya nə işə toxuyur, ya da kitab oxuyurdu və sıx sarışın saçlarına dolaşmış qalmış milçəyi qovmaq üçün günəş işığında şəffaf kimi görünən ağappaq əlini yavaşcadan çıxır və ya üz-gözünü qınşdırıb başını silkələyirdi. Lyuboçka əllərini dalına qoyub ya otaqda var-gəl edərək bağa nə vaxt gedəcəklərini gözləyir, ya da fortepianoda bir pyes çalır ki, bunun hər bir notunu mən çoxdan əzbərdən bilirdim. Mən bir yer tapıb əyləşir, bu musiqiyə və ya oxunan kitaba qulaq asaraq fortepianonun dalında əyləşmək üçün fürsət gözləyirdim. Nahardan sonra hərdən bir iltifat edib qızlarla birlikdə at belində gəzməyə gəldirdim (yaşıma və yüksək cəmiyyətdəki mövqeyimə görə piyada gəzməyə getməyi mən layiq bilmirdim). Mən qızları qeyri-adi yerlərə, dərələrə aparırdım və gəzintimiz çox xoş keçirdi. Bəzən bizim sərgüzəştlərimiz olurdu və mən bu sərgüzəştlərdə özümü qoçaq bir oğlan kimi göstərirdim, qızlar mənə at sürməyimi, cəsarətimi tərifləyib mənə özlərinin hamisi hesab edirdilər. Axşamlar qonağımız olmadıqda sərin dəhlizdə içdiyimiz çaydan və atamla birlikdə təsərrüfatı gəzdikdən sonra mən özümün köhnə yerimdə, Volter kreslosunda uzanıb Katenkanın və ya Lyuboçkanın çaldığı musiqiyə qulaq asır, kitab oxuyur və eyni zamanda keçmişlərdəki kimi xəyala dalırdım. Lyuboçka qədim bir musiqini çalarkən, bəzən qonaq otağında tək qalıb ixtiyarsız olaraq, kitabdan əl çəkir, balkonun açıq qapısından uca qayınağaclarının artıq axşam kölgəsinə bürünmüş sallanan qıvrım budaqlarına, buludsuz göyə tamaşa edirdim. Diqqətlə baxdıqda göydə, sanki, bir tozlu sarı ləkə

görünüb yenə də yox olurdu. Zaldan gələn musiqiyə, darvazanın cınl-damasına, arvadların və kəndə qayıdan naxının səsinə qulaq verib, mən birdən-birə həm Natalya Savişnanı, həm anamı, həm Karl İvanıçı canlı surətdə xatırlayırdım və bir anlığa kədərlənirdim. Lakin bu zaman mənim ürəyim həyat və ümidlərlə o qədər dolu olurdu ki, bu xatirələr mənə yalnız qanadı ilə toxunub irəliyə uçurdu.

Axşam yeməyindən və qaranlıq xiyabanda tək gəzməkdən qorxduğum üçün bəzən bir adamla gecə seyrindən sonra dəhlizin döşəməsində təkə yatmağa gedirdim və milyonlarla ağcaqanadın məni yeməsinə baxmayaraq, burada yatmaq mənə çox ləzzət verirdi. Bədirlənmiş ay çıxdıqda çox vaxt gecələri səhərə qədər döşəyimin üstündə oturub işığa və kölgələrə baxar, sükuta və səslərə qulaq verərək müxtəlif şeylərin, əksəriyyətlə o zaman həyatda ən yüksək səadət hesab etdiyim şairənə qızgın xoşbəxtliyin xəyalına dalardım və bunun qüssəsini çəkirdim ki, indiyədək mənə bu xoşbəxtliyi yalnız təsəvvür etməyə imkan verilmişdir. Bəzən hamı dağılışan kimi və şamdanları qonaq otağından yuxarı mərtəbələrə (oradan artıq qadınların səsi, açılıb-örtülən pəncərələrin cınlısı eşidilirdi) aparar-aparmaz mən dəhlizə keçər, orada gəzinərək yatmaqda olan evdəki bütün səslərə acgözlüklə qulaq verərdim. Nə qədər ki, arzu etdiyim yarımçıq səadətə kiçik, əsassız bir ümid vardı, təsəvvür etdiyim xoşbəxtliyi özüm üçün sakitcə qura bilməzdim.

Hər dəfə ayaqların tappılısını, öskürək və dərin nəfəsin səsinə, pəncərələrin çırpıldığını, paltar xışılısını eşitdikdə yatağımdan sıçrayaraq, oğrun-oğrun qulaq asar, diqqətlə baxar və aşkar heç bir səbəb olmadan həyəcanlanardım. Lakin budur, yuxarı mərtəbələrdəki pəncərələrdə işıqlar sönür, addım və danışiq səsləri xorultu ilə əvəz olunur, gözətçi hər gecəki kimi lövhəni döyəcləməyə başlayır, pəncərələrdən düşən qırmızı işıq zolağı yox olar-olmaz, bağ həm daha da qaranlıqlaşır, həm də işıqlanır, axırıncı şamdan bufetdən qabaq otağa keçirilərək, şəh düşmüş bağda işıq zolağı buraxır və mən əyrində kofta, əlində şam öz yatağına gedən Fokanın beli bükülmüş fiqurasını pəncərədən görürəm. Evin qara kölgəsində, yaş otlar içərisində gizlənərək, qabaq otağın pəncərəsinə yaxınlaşıb nəfəsimi çəkmədən nökrin xorultusuna, onu heç kəsin eşitmədiyini güman edən Fokanın niqqılısına, onun uzun-uzadı dua oxuyan qoca səsinə qulaq asmaqdan çox vaxt məni həyəcana gətirən böyük bir zövq

alırdım. Nəhayət, onun axırncı şamı da sönüdü, pəncərə bağlanırdı və mən tamamilə tək qalıb qorxa-qorxa dörd bir tərəfə baxırdım, görünür çiçək ləklərinin və ya mənim yatağımın yanında o ağ qadın görünür ya yox, bundan sonra düz dəhlizə qaçırdım. Mən bu zaman üzümə bağa tərəf yatağıma uzanaraq ağcaqanadlardan və yarasalardan qorunmaq üçün bərk-bərk yorğana bürünüb bağa baxar, gecənin səslərinə qulaq verər, məhəbbət və xoşbəxtliyin xəyalına dalardım.

Bu zaman mən hər şeydə: qıvrım budaqları ilə birlikdə bir tərəfi ayılı gecəni əks edən, o biri tərəfinin saldıqı qara kölgə ilə kolları və yolu örtən qocaman qayınağaclarında da, gölün sakit, qəşəng, bir bərabərdə olan və səs kimi getdikcə artan parlıtısında da, dəhlizin qabağında əkilmiş və boz ləklərin köndələninə incə kölgə salmış çiçəklərin üstünə düşmüş şəh damlalarındakı ay işığında da, gölün o tərəfində bildirçinlərin ötməsində də, böyük yoldan eşidilən insan səsinə də, bir-birinə dəyən qocaman qayınağaclarının güclə eşidilən cırıltısında da, yorğanın altına girdikdən sonra başımın üstündəki ağcaqanadların vızılıtısında da, almalarnın budaqlara ilişə-ilişə quru yarpaqların üstünə düşməsində də, hərdənbir eyvanın pillələrinə qədər gələn və yaşıl çalan belləri ay işığında əsrarəngiz surətdə parıldayan qurbağaların sıçramasında da başqa bir mənə görürdüm; bütün bunlar mənim gözlərimdə qəribə bir mənə – olduqca böyük bir xoşbəxtlik mənəsi alırdı. Budur, həmişə qüssəli və gözəl olan o qız gəlirdi; onun uzun qara hörükləri, dik köksü vardı, qolları çılpaqdı, ağuşu ehtiraslı idi. O qız mənə sevirdi, onun məhəbbətinin bir dəqiqəsi üçün mən bütün həyatımı qurban verərdim. Lakin ay getdikcə daha yüksəklərə qalxır, onun işığı getdikcə daha da artırdı, gölün getdikcə artan gözəl parlıtısı daha aydın olurdu, kölgələr daha da qaranlıqlaşır, işıq daha da şəffaflaşır və bütün bunlara tamaşa edib qulaq asarkən nə isə mənə deyirdi ki, özünün çılpaq qolları və qızğın ağuşu ilə birlikdə o qız da hələ tam səadət deyildir, ona olan məhəbbət də hələ tam deyildir; mən yüksəkdəki bədirlənmiş aya nə qədər çox baxırdımsa, həqiqi gözəllik və nemət mənə daha təmiz və ona, bütün gözəlliklərin və nemətlərin mənbəyinə daha yaxın görünürdü, qənaətlənməmiş, lakin mənə həyəcanlandıran sevincdən gözlərim yaşarırdı.

Mən həmişə tək idim, mənə həmişə elə gəlirdi ki, açıq-mavi rəngli göyün qeyri-müəyyən uca bir yerində qərar tutmuş ayın parlaq dairəsini özünə cəzb edən əsrarəngiz dərəcədə əzəmətli və hər yerdə

donub qalan, ucsuz-bucaqsız fəzani, sanki, dolduran təbiət və mən – xırda, yoxsul insan ehtirasları ilə artıq murdar olmuş, lakin xəyalın və məhəbbətin bütün tükənməz qüdrətli qüvvəsinə malik olan bəd-bəxt qurd. Mənə elə gəlirdi ki, bu dəqiqələrdə təbiət də, mən də... biz hamımız eyni bir şey idik.

XXXIII fəsil QONŞULAR

Kəndə gəldiyimiz birinci gündə qonşumuz Yepifanovları atamın yaxşı adamlar adlandırması məni çox təəccübləndirmişdisə də, atamın onlara getməsi məni daha çox heyrətə gətirmişdi. Hansısa bir torpaq üstündə Yepifanovlarla biz çoxdan çəkişirdik. Mən hələ uşaq ikən bu çəkişmə üstündə atamın hirsələndiyini, Yepifanovları məzəmmət etdiyini, mənim anladığıma görə özünü onlardan müdafiə etmək üçün müxtəlif adamları çağırıldığını dəfələrlə eşitmişdim. Yakovun onları “bizim düşmənlərimiz” və “avam adamlar” adlandırdığını, yadımdadır ki, evdə və onun yanında bu adamların hətta adlarını çəkməməyi anamın xahiş etdiyini eşitmişdim.

Bu məlumatların əsasında uşaqlıqda məndə belə möhkəm və aydın bir təsəvvür əmələ gəlmişdi ki, Yepifanovlar bizim düşmənlərimizdir, onlar nəinki atamı, əllərinə keçsə həm də onun oğlunu boğmağa hazırdırlar, sözün əsl mənasında, avam adamlardır, anama qulluq edən Avdotya Vasilyevna Yepifanovanı, *la belle Flamande*, anam öləni gördükdə onun avam adamlar ailəsindən olduğuna çətin inana bilməmişdimsə də, hər halda, bu ailə haqqında ən pis fikirdə idim. Bu yay onlarla tez-tez görüşməmişə baxmayaraq, bütün bu ailəyə qarşı məndə qəribə bir ədavət vardı. Əslində isə Yepifanovlar görün kimlərdən ibarətdi. Onların ailəsi təravətini hələ itirməmiş şən bir qarış olan əlli yaşlı anasından, onun gözəl qızı Avdotya Vasilyevnadan və pəltək oğlu, çox ciddi xasiyyətli, istefaya çıxmış subay poruçik Pyotr Vasilyeviçdən ibarətdi.

Anna Dmitriyevna Yepifanova ərinin vəfatına qədər azı iyirmi il hərdənbir qohumlarının yaşadığı Peterburqda, əksəriyyətdə isə bizim kənddən üç verst aralı olan öz kəndi Mitişşada qalaraq ondan ayrı yaşamışdı. Məhəllədə onun həyat tərzini haqqında elə dəhşətli şeylər

danışdırlar ki, Messalina onun yanında məsum bir körpə idi. Elə buna görə də anam xahiş etmişdi ki, Yepifanovanın adını onun evində hətta çəkməsinlər, lakin istehza etmədən desək, 319 kənddə qonşuların yaydıqları dedi-qodu növlərinin ən pisinin onda birinə belə inanmaq olmazdı. Ancaq mən Anna Dmitriyevnanı tanıdıqda təhkimli kəndlilərdən həmişə pomadalanıb saçlarını burduran və çərkəzsayağı sürtük geyən kontorçu Mityuşa nahar zamanı Anna Dmitriyevnanın əyləşdiyi stulun dalında dayanardı, Anna Dmitriyevna da tez-tez fransızca onun yanında qonaqları Mityuşanın qəşəng gözlərinə və ağızına baxmağa dəvət etsə də, heç bir şey şayiələrdə deyilənlərə oxşamırdı. Doğrudan da, on il bundan əvvəl Anna Dmitriyevna hörmətli oğlu Petruşanı məhz ordudan gətirdiyi zamandan bəri öz həyat tərzini tamamilə dəyişmişdi. Anna Dmitriyevnanın malikanəsi vur-tut yüz nəfərdən ibarət kiçik bir malikanə olsa da, onun sürdüyü şən həyat çox xərc tələb edirdi. Belə ki, on il bundan əvvəl dəfələrlə girov qoyulmuş malikanənin girov vaxtı keçmişdi və mütləq hərrac edilməli idi. Anna Dmitriyevna belə çətin bir vəziyyətə düşdükdə qəyyumluğun, malikanənin siyahıya alınmasının, məhkəmənin gəlməsinin və bu kimi xoşagəlməz işlərin faizini verməmək üzündən yox, onun qadın olması üzündən əmələ gəldiyini güman edib, polka, oğluna yazmışdı ki, bu işdə anasını xilas etsin. Pyotr Vasilyeviçin işi yaxşı gedirdi və o, bu ümiddə idi ki, tezliklə əli bir parça çörəyə çatacaqdır, lakin bununla belə, o hər şeyi buraxıb istefaya çıxmış və qoca anasını sakitləşdirməyi özünün birinci vəzifəsi hesab edən (bunu məktubda anasına tamamilə səmimi olaraq yazmışdı) fədakar bir oğul kimi kəndə gəlmişdi.

Sifətinin çirkin, özünün yəndəmsiz və pəltək olmasına baxmayaraq, Pyotr Vasilyeviç olduqca möhkəm qayda-qanunlarla yaşayan və qeyri-adi dərəcədə əməli dərrakəyə malik olan bir adam idi. O, xırda borclar almaq, əlindəki pulu işə buraxmaq, xahişlər edib vədlər vermək vasitəsilə malikanəni əlində saxladı. Pyotr Vasilyeviç mülkədara çevrildikdən sonra atasının anbarda saxlanılan bekeşini¹ geydi, ekipajı və atları satdı, Mitişsa gəlməyi qonaqlara tərgitdirdi, yağış sularını saxlamaq üçün yerlər qazıtırdı, əkin yerlərini artırdı, kəndlilərin torpağını azaltdı, meşəni öz adamlarına qırdırıb mənfəətinə satdı və işləri düzəltdi. Pyotr Vasilyeviç özünə söz vermişdi

¹ Bekeş – belı büzməli və dalı yarıq qalın palto

və sözündə möhkəm durmuşdu ki, bütün borcları verib qurtarmayınca atasının bekeşindən və özünə tikdirdiyi parusin paltodan başqa bir şey geyməyəcək, arabadan və kəndli atlarından savayı heç şeyə minməyəcəkdir. O çalışırdı ki, özünün vəzifəsi bildiyi anasına bəslədiyi acizənə itaətin imkan verdiyi qədər ailəsi belə bir dözümlü həyat keçirsin. Pyotr Vasilyeviç qonaq otağında dili dolaşa-dolaşa anasının qarşısında yaltaqlıq edərək, onun arzularını yerinə yetirdiyi və adamlar Anna Dmitriyevnanın sərəncamlarını yerinə yetirmədikdə onları danladığı halda, öz kabinetində, öz otağında isə onun əmri olmadan yeməyə ördək aldıkları və ya qonşunun səhhətindən xəbər tutmaq üçün Anna Dmitriyevnanın buyruğu ilə mujiki, ya da bostanda əlaqə etmək əvəzinə kəndli qızlarını meşəyə çiyələk dalınca göndərdikləri üçün bu adamları bərk cəzalandırırdı.

Dörd ildən sonra bütün borclar verilib qurtarıqda Pyotr Vasilyeviç Moskvaya gedib oradan təzə geyimdə və təzə tarantasda¹ qayıtdı. Lakin işlərinin çox yaxşı vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, qaşqabağını töküüb özünükülərin və kənar adamların yanında, deyəsən, lovğalanıb tərif etdiyi o dözümlü həyat meylinə riayət edir və dili topuq çala-çala çox vaxt: “Kim mənə, doğrudan da, görmək istəyirsə, kürkdə də gördükdə şad olar, mənəim şorbamı da, sıyığımı da yeyər, – deyərdi və əlavə edərdi: – mən ki özüm yeyirəm”. Onun hər bir sözündə və hərəkətində, anasının yolunda özünü fəda etməsini, malikanənin girovdan çıxardığını özünün dərk etməsinə əsaslanan bir təkəbbür və belə bir iş görmədikləri üçün başqalarına nifrət ifadə olunurdu.

Ana ilə qız bambaşqa xasiyyətdə idilər və bir çox məsələdə birbirlərindən fərqlənirdilər. Qızın anası cəmiyyətdə həmişə eyni dərəcədə sadələvhçəsinə şən olan ən xoşagəlimli qadınlardan biri idi. Bütün sevimli, şən şeylər onun ürəyini, doğrudan da, açırdı, hətta yalnız ən sadələvh qoca adamlardakı sifət, yəni şənlik edən gəncələrə baxıb zövq almaq istedadı onda yüksək dərəcədə idi. Onun qızı Avdotya Vasilyevna isə əksinə, ciddi xasiyyət və ya daha doğrusu, xüsusilə sadələvh dərəcədə laqeyd və heç bir əsas olmadan təkəbbürlü təbiət sahibi idi ki, belə bir xasiyyət və təbiət ərə getməmiş gözəllərdə olur. O, şən olmaq istədikdə bu şənlik bir qədər qərribə görünürdü – o ya özünə, ya danışdığı adama, ya da bütün

¹ *Tarantas* – minik arabası

dünyaya istehza edirdi ki, yəqin, bunu özü istəmirdi. “Bəli, mən çox qəşəngəm; hamı mənə vurulubdur” və i.a. bu kimi cümlələr işlətdikdə mən təəccüb edər və bununla nə demək istədiyini öz-özüm-dən soruşardım. Anna Dmitriyevna həmişə bir işlə məşğul olardı; ev tikməyə, bağ düzəltməyə, çiçəklərə, bülbüllərə və qəşəng şeylərə onun bərk şövqü vardı. Onun otaqları və bağçası kiçik və bəzəksiz idisə də, bunlar hamısı çox səliqə ilə, təmiz düzəldilmişdi və hər şey yaxşı bir valsın, yaxşı bir polka rəqsinin ifadə etdiyi xəfif bir şənliyin ümumi xarakterini daşıyırdı ki, qonaqlar tərəfindən tərif üçün tez-tez işlədilən “oyuncaq” sözü Anna Dmitriyevnanın kiçik bağçasına və otaqlarına dedikcə yaraşırıdı. Anna Dmitriyevnanın özü də oyuncuq kimi kiçik, arıq, üzünün rəngi tərəvətli idi, qəşəng balaca əlləri vardı, o həmişə şən olar və yaraşığı geyinərdi. Onun bu ümumi xarakterini yalnız balaca əllərindəki bir qədər artıq qabanıq olan tünd-bənövşəyi rəngli damarlar pozurdu. Avdotya Vasilyevna isə əksinə, demək olar ki, heç zaman heç bir iş görməzdi, o nəinki bir şeylə və çiçəklərlə məşğul olmağı sevməzdi, heç özünə də fikir verməzdi və evlərinə qonaq gəldikdə paltarını dəyişməyə qaçardı. Lakin geyinib otağa qayıtdıqda dedikcə qəşəng, gözəl görünərdisə də, gözlərinin və təbəssümünün ifadəsi soyuq, yeknəsəq olardı. Onun cizgiləri düzgün olan gözəl sifəti, mütənasib fiqurası, sanki, sizə həmişə deyərdi: “Buyurub mənə tamaşa edə bilərsiniz”.

Lakin ananın nəşəli xarakterinə, qızının isə sadələvəh fikirli xarici görünüşünə baxmayaraq, bir şey sizə deyirdi ki, ana qəşəng və şən şeylərdən savayı nə əvvəllərdə, nə də indi heç bir zaman heç bir şey sevməmişdir. Avdotya Vasilyevna isə bir dəfə sevdimi, bütün həyatını sevdiklərinə qurban verən şəxslərdən biridir.

XXXIV fəsil

ATAMIN EVLƏNMƏSİ

Atam ikinci dəfə evlənib Avdotya Vasilyevna Yepifanovanı alarkən onun təqribən qırx səkkiz yaşı vardı.

Atam baharda qızlarla birlikdə kəndə gəldikdə, mənim təsəvvür etdiyimə görə, böyük uduşdan sonra tövbə edən qumarbazın adətən keçirdiyi o xüsusi həyəcanlı səadət və mehriban bir əhvali-ruhiyyədə

idi. Atam hiss edirdi ki, işi yaxşı gətirir və hələ istifadə etmədiyi bir çox imkanlar qalıbdır; bu imkanları daha qumara sərf etmək istəmirsə, həyatda müvəffəqiyyət qazanmağa sərf edə bilər. Bir də ki yaz idi, gözənilmədən atamın əlinə çoxlu pul keçmişdi, o isə tamamilə tək olduğu üçün darıxırdı. O, işlər barəsində Yakovla danışarkən Yepifanovlarla bizim aramızdakı çəkişməni və çoxdan görmədiyi gözəl Avdotya Vasilyevnanı xatırlayıb, təsəvvür edirəm ki, belə demişdi: “Bilirsənmi, Yakov Xarlampıç, onlarla çəkişməkdənsə, fikirləşirəm ki, bu murdar torpağı, sadəcə olaraq onlara güzəştə gedim, hə? Sən necə bilirsən?..”

Yakov bu sualı eşitdikdə dalında barmaqlarını rədd əlaməti olaraq necə oynatdığını və “Pyotr Aleksandroviç, hər halda, biz haqlıyıq”, – dediyini təsəvvür edirəm.

Lakin atam faytonu qoşmağı əmr etdi, dəbdə olan zeytun rəngli paltosunu geyindi, olub-qalan saçını daradı, cib yaylığına ətir səpib, ağalar kimi hərəkət etdiyinə əmin olduğu, başlıcası isə gözəl qadını görəcəyinə ümid etdiyi üçün şən bir əhvali-ruhiyyədə qonşugilə getdi.

Mənə məlum olan yalnız budur ki, atam onlara getdiyi birinci dəfədə Pyotr Vasilyeviç tarlada olduğu üçün onu görməmiş və bir-iki saat qadınların yanında tək qalmışdı. Atamın necə mehribançılıq etdiyini, yumşaq uzunboğaz çəkməsini yerə döydüyünü, pıçılı ilə danışaraq və göz-qaş edərək onların başını necə gicəlləndirdiyini təsəvvür edirəm. Şən qarının birdən-birə onu necə bir məhəbbətlə sevdini və onun kəmiltifat gözəl qızının necə nəşələndiyini də təsəvvürümə gətirirəm.

Qarabaş təngnəfəs halda qaça-qaça Pyotr Vasilyeviçin yanına gəlib, qoca İrtenyevin özünün gəldiyini bildirdikdə, təsəvvür edirəm ki, hirsli: “Nə olsun ki, gəlibdir?” – deyər necə cavab vermiş, bundan sonra mümkün qədər sakit addımlarla necə evə getmiş, bəlkə də, kabinetə qayıdıqdan sonra qəsdən ən çirkli paltosunu necə geymiş və əgər xanımlar əmr etsələr belə, nahara artıq xörək bişirməmək üçün aşpazın yanına necə adam göndərmişdir.

Sonralar atamı Yepifanovla tez-tez görürdüm, buna görə də onların birinci görüşünü canlı surətdə təsəvvür edirəm. Atamın, çəkişməni sülh yolu ilə qurtarmağı təklif etməsinə baxmayaraq, öz mənəbini anasının yolunda qurban etdiyinə, atamın isə belə bir şey etmədiyinə görə Pyotr Vasilyeviçin necə qaşqabaqlı və hirsli olduğunu, heç bir

şeyin onu təəccübləndirmədiyini, atamın isə, sanki, onun qaşqabaqlı olduğunu sezməyərək necə zarafat etdiyini, şən olduğunu və Pyotr Vasilyeviçlə qəribə bir zarafatçı adam kimi rəftar etdiyini təsəvvürümə gətirirəm ki, Pyotr Vasilyeviç bəzən bundan incisə də, çox vaxt öz istəyinin əleyhinə olaraq, zarafat etməyə bilmirdi, hər şeydən bir zarafat düzəltməyə qabiliyyəti olan adam, Pyotr Vasilyeviçi nə üçünsə polkovnik adlandırır və Yepifanovun bir dəfə mənim yanımda hirsindən həmişəkinə nisbətən daha çox kəkələyib qızarmasına, polkovnik deyil, poruçik olduğunu bildirməsinə baxmayaraq, beş dəqiqədən sonra atam onu yenə də polkovnik adlandırır.

Lyuboçka mənə nağıl edirdi ki, biz hələ kəndə gəlməzdən əvvəl onlar Yepifanovlarla hər gün görüşürmüşlər və vaxtları çox şən keçirmiş, hər şeyi orijinal, zarafatyana və bununla bərabər sadə və gözəl düzəltməyi bacaran atam, gah quş və ya balıq ovu, gah atəşfəşanlıq təşkil edirdi ki, Yepifanovlar bunların hamısında iştirak edirdilər. Lyuboçka deyirdi ki, özündən çıxan, kəkələyən və hər şeyi pozan bu Pyotr Vasilyeviç olmasaydı, vaxtları lap şən keçərdi.

Biz kəndə gələndən bəri Yepifanovlar bizdə yalnız iki dəfə olmuşdular, biz də ailəliklə bircə dəfə onlara getmişdik. Petrov bayramından, atamın ad günündən sonra (ad gününə Yepifanovlar və çoxlu qonaq gəlmişdi), onlarla əlaqəmiz nə üçünsə tamamilə kəsildi və indi onlara tək-cə atam gedib-gəlirdi.

Atamı, anamın adlandırdığı kimi, Duneçka ilə bərabər gördüyüm o qısa müddətdə mən bunları sezə bilmişdim. Atam həmişə, bizim kəndə gəldiyimiz gün məni heyrətə gətirmiş o xoşbəxt əhvali-ruhiyyədə olurdu. Atam o qədər şən, gənc, həyat eşqilə dolu və xoşbəxt olurdu ki, bu səadət şüaları ətrafındakıların hamısına sırayət edir və bu şüar qeyri-ixtiyari onları da belə bir əhvali-ruhiyyəyə gətirirdi. Avdotya Vasilyevna otaqda olduqda atam onun yanından bir addım da olsun kənara çəkilmirdi və hey ona elə şirin atmacalar atırdı ki, atamın yerinə mən utanırdım, ya da görürdün dinmədən ona baxaraq çiyini ehtirasla özündən məmnun halda çəkib öskürür, bəzən də gülümsəyərək onunla hətta pıçıltı ilə danışır, lakin bunların hamısını elə bir ifadə, elə bir zarafatla edirdi ki, bu sifət ən ciddi şeylərdə belə ona xas idi.

Adama elə gəlirdi ki, Avdotya Vasilyevna xoşbəxtlik ifadəsini atamdan mənimsəmişdir. Bu ifadə o zaman onun iri mavi gözlə -

rində, demək olar, həmişə pənldəyirdi, lakin elə dəqiqələr olurdu ki, birdən o, bərk xəcalət çəkirdi və bu hissə bələd olduğum üçün Avdotya Vasilyevnaya baxdıqda ona yazığım gəlir və ürəyim ağrıyırdı. Görünür, belə dəqiqələrdə Avdotya Vasilyevna hər bir baxışdan, hər bir hərəkətdən qorxurdu, ona elə gəlirdi ki, hamı ona baxır, yalnız onun barəsində fikirləşir və ondakı hər şeyi ədəbsizlik hesab edir. Avdotya Vasilyevna ürkək nəzərlərlə hamıya baxır, hey rəng verib-rəng alır, bərkdən və cəsərlə danışmağa başlayırdı. Danışdıqları çox vaxt səfeh şeylər olurdu ki, bunu özü başa düşür, hamının və atamın eşitdiyini də hiss edərək daha çox qızarırdı. Lakin belə hallarda atam onun səfehliyini sezmədən öskürərək fərəhli bir sevincə ona baxırdı. Avdotya Vasilyevnanın heç bir səbəb olmadan xəcalət çəkdiyini sezməmiş olsam da, bəzən atamın yanında cavarı və gözəl bir qadının adını çəkdiyələri zaman da o dərhal utanıb qızarırdı. Artıq dediyim kimi, öz dalğınlığını qəribə və sıxıntılı bir şənliklə əvəz etmək, atamın sevdiyi sözləri və cümlələri təkrar etmək, atamla başladığı söhbəti başqaları ilə davam etdirmək – iştirak edən şəxs atam olmasa idi və mən bir qədər yaşlı olsa idim – bütün bunlar atamla Avdotya Vasilyevna arasındakı münasibəti mənə aydınlaşdırırdı, lakin o zaman və hətta atam mənə yanımda Pyotr Vasilyevindən bir məktub alıb onu oxuduqdan sonra çox pərt olaraq, avqustun axırınadək Yepifanovgile daha gedib-gəlmədikdə belə, ağılim heç şey kəsməmişdi.

Avqustun axırlarında atam yenə də qonşumuzgile gedib-gəlməyə başladı və biz (mənimlə Volodya) Moskvağa yola düşməzdən bir gün əvvəl bildirdi ki, Avdotya Vasilyevna Yepifanova ilə evlənir.

XXXV fəsil

BİZ BU XƏBƏRİ NECƏ QARŞILADIQ

Bu rəsmi məlumatdan bir gün əvvəl həmin hadisədən artıq evdə hamı xəbər dardı və onu hərə bir cür yozurdu. Mimi bütün günü öz otağından çıxmayıb ağlayırdı. Onun yanında oturmuş Katenka yalnız nahara yaxın otaqdan çıxdı; onun üzündə təhqir olunduğunu göstərən bir ifadə vardı ki, bunu açıq-aşkar anasından götürmüşdü;

əksinə, Lyuboçka çox şən idi və nahar zamanı deyirdi ki, gözəl bir sırr bilir, ancaq bunu heç kəsə açmayacaqdır.

Volodya onun sevincinə şərək olmayaraq dedi:

– Sənin bildiyin sirdə heç bir gözəllik yoxdur. Əgər sən bir şey haqqında ciddi düşünməyi bacarsaydın, onda anlardın ki, əksinə, bu çox pisdir.

Lyuboçka ona təəccüb və diqqətlə baxıb dinmədi.

Nahardan sonra Volodya mənim qolumdan yapışmaq istədisə də, yəqin ki, bunun nəzakətə oxşayacağından qorxaraq yalnız dir-səyimə toxunub başı ilə zalı göstərdi.

Zalda bizdən savayı bir kəsin olmadığına əmin olduqdan sonra dedi:

– Bilirsənmi, Lyuboçka hansı sirdən danışır?

Volodya ilə mən təklildə və ciddi bir şey haqqında az-az danışırdıq, belə ki, ciddi bir iş olduqda hər ikimiz sıxılırdıq və Volodyanın dediyi kimi, gözümüzü döyməyə başlayırdıq, lakin indi Volodya mənim xəcalət çəkdiyimi gözlərimdən görsə də, diqqətlə və ciddiyətlə baxmaqda davam etdi. Onun gözlərindəki ifadə deyirdi ki, utanmağın yeri deyildir, hər halda, biz qardaş və mühüm ailə məsələsi haqqında öz aramızda məsləhətləşməliyik. Mən Volodyanın fikrini anladığım üçün o davam etdi:

– Bilirsənmi ki, atam Yepifanovanı alır?

Bundan artıq xəbərdar olduğum üçün başımla müsbət cavab verdim.

– Axı bu çox pis işdir, – deyərək Volodya davam etdi.

– Nə üçün?

Volodya hirsəl:

– Nə üçün? – cavab verdi. – O pəltək polkovniklə və onların bütün cinsilə qohum olmaq çox xoşmuş?! O qız da özünü indi məhriban və mülayim göstərir, kim bilir, sonra necə olacaq. Turalım ki, bizim üçün fərqi yoxdur, ancaq Lyuboçka axı tezliklə cəmiyyət arasına çıxmalıdır. Belə bir *belle-mere*¹ o qədər də yaxşı olmayacaq, o, hətta, fransızca da pis danışır; o, Lyuboçkaya nə kimi ədəb qaydaları öyrədə bilər, puassardkadır, vəssalam; turalım ki, məhribandır, ancaq, hər halda, puassardkadır, – deyərək Volodya görünür “puassardka” adından çox məmnun qalmış halda sözünü qurtardı.

¹ Ögey ana ilə (fran.)

Atamın seçmiş olduğu arvad haqqında Volodyanın belə sakitcə mühakimə yürütməsini eşitmək, qərribə olsa da, mənə elə gəldi ki, o haqlıdır.

– Atam nə üçün evlənir? – deyə mən soruşdum.

– Allah bilir, bu qaranlıq məsələdir; mən ancaq bunu bilirəm ki, Pyotr Vasilyeviç atamı yola gətirib, tələb edibdir ki, evlənsin, atam istəməyibdir, sonra başına bir xəyal gəlib, cəngavərlik göstərmək istəyibdir, qaranlıq məsələdir. Mən atamı yalnız indi anlamağa başlamışam, – Volodya sözünə davam etdi, – (ona dədə yox, ata deməsi mənə çox ağrıdı), atam gözəl insandır, mehribandır, ağıllıdır, ancaq belə bir yüngüllük, belə bir səfehlik... Bu təəccüblüdür! O, qadınlara soyuqqanlı baxa bilmir. Axı sən bilirsən, atam tanıdığı bütün qadınlara vurulur. Bilirsənmi, Mimiyə də vurulubmuş.

– Nə danışırısan?

– Bunu mən sənə deyirəm; bu yaxınlarda öyrənmişəm. Mimi cavan olanda ona bənd olubmuş, ona şeirlər yazarmış, aralarında da nə işə olub. Mimi indiyədək iztirab çəkir, – Volodya güldü.

Mən təəccüblənərək:

– Ola bilməz! – dedim.

Volodya yenə də ciddiyətlə və birdən-birə fransızca danışmağa başlayaraq:

– Lakin başlıcası budur ki, – deyə davam etdi, – onların evlənmələri bizim bütün əqrəbəmizə necə xoş olacaqdır! Yəqin ki, o arvadın uşaqları da olacaqdır.

Volodyanın sağlam düşüncəsi və uzaqgörənliyi mənə o qədər heyrləndirdi ki, cavab verməyə söz tapmadım.

Bu zaman Lyuboçka bizə yaxınlaşdı.

Lyuboçka üzündə sevinc ifadəsilə:

– Demək, sizin xəbəriniz var? – deyə soruşdu.

Volodya:

– Bəli, var, – dedi. – Lyuboçka, mən ancaq bir şeyə təəccüb edirəm: axı sən daha bələkdəki körpə deyilsən, atamın zibil bir qadınla evlənməsinə sən niyə sevinirsən?

Lyuboçkanın üzü birdən-birə ciddiləşdi və o fikrə getdi.

– Volodya, zibil niyə olur? Avdotya Vasilyevna haqqında belə danışmağa sənənin nə ixtiyarın var? Madam ki, atam onunla evlənir, demək, o qadın zibil deyildir.

– Elədir, zibil deyildir, mən elə-belə dedim, ancaq hər halda...

Lyuboçka qızışaraq:

– “Hər halda-zad” lazım deyildir, – deyə onun sözünü kəsdi, – sənın vurulduğun o qıza mən zibil demirəm. Bəs sənın dilin necə gəlir ki, atam haqqında, gözəl bir qadın haqqında belə danışırsan? Sən böyük qardaş da olsan, bunu mənə demə, sən belə danışma-malısın.

– Onun haqqında niyə mühakimə yürütmək olmaz ki...

– Mühakimə yürütmək olmaz, – deyə Lyuboçka onun sözünü yenə də kəsdi, – bizim atamız kimi bir atanın haqqında mühakimə yürütmək olmaz. Mimi mühakimə yürüdə bilər, amma sən, böyük qardaş yox.

Volodya nifrətlə:

– Yox, sən hələ heç bir şey anlamırsan, – dedi, – bir başa düş. Bu yaxşıdır ki, hər hansı bir Yepifanova Duneçka sənın rəhmətlik ananı əvəz edəcəkdir?

Lyuboçka bir dəqiqəliyə dinmədi, sonra birdən onun gözlərində yaş göründü.

O:

– Mən sənın məğrur olduğunu bildirdim, ancaq sənın belə kinli olduğunu düşünməzdim, – deyib bizdən uzaqlaşdı.

Volodya gülməli üzünə və bulanıq gözlərinə bir ciddiyyət verərək:

– Bulka, – dedi və özünü bu qədər unudub Lyuboçka ilə danışmaq dərəcəsinədək alçalmasında özünü məzəmmət edirmiş kimi: – gəl bunlarla mühakimə yürüt, – deyə davam etdi.

Ertəsi günü hava pis idi və mən qonaq otağına gəldikdə nə atam, nə də xanımlar hələ çay içməyə gəlməmişdilər. Gecə soyuq payız yağışı yağmışdı, yağış yağdırmış buludların qalıqları göydə hərəkət edirdi, parlaq bir dairə kimi görünən və artıq çox hündür-lərə qalxmış günəş bu buludun arasından tutqun-tutqun işıldayırdı. Hava küləkli, nəm və cansız idi. Bağın qapısı açıq idi, eyvanın nəmədən qaralmış döşəməsində gecəki yağışdan əmələ gəlmiş göl-məçələr buxarlanıb quruyurdu. Dəmir rizəli açıq qapı küləyin təsi -rindən həngaməsindən oynayır, çığırlar nəm və palçıqlı idi; ağı budaqlarının yarpaqları tökülmüş qoca qaynağacları, kollar və otlar, gicitkən, böyürtkən, qarağat, yarpaqlarının tərs üzünə çevrilmiş mürvər kolları öz yerlərində çırpınır və sanki, köklərindən qopmaq

istəyirdilər, sarı girdə yarpaqlar cökə xiyabanı ilə fırlana-fırlana və bir-birlərini qovaraq uçuşur, islanaraq yaş yola və çəməninin tünd-yaşıl rəngli nəm otlarına yapışib qalırdı. Mən atamın qarşısındakı toyu haqqında fikirləşirdim – Volodyanın nöqtəyi-nəzəri ilə fikirləşirdim. Bacımın, bizim və atamın özünün gələcəyi mənə yaxşı heç bir şey vəd etmirdi. Məni hiddətləndirən bu fikir idi ki, kənar, yad, başlıcası isə cavan bir qadın heç bir haqqı olmadan birdən-birə bir çox münasibətlərdə, özü də nə kimi münasibətdə – sadə, cavan bir xanım – rəhmətlik anamın yerini tutacaqdır! Mən kədərli idim və atam getdikcə mənə daha çox müqəssir görünürdü. Bu zaman mən xidmətçilərə məxsus otaqdan atamla Volodyanın səsini eşitdim. Mən bu dəqiqədə atamı görmək istəmədiyim üçün qapıdan uzaqlaşdım, lakin Lyuboçka mənim dalımca gəlib dedi ki, atam məni soruşur.

Atam qonaq otağında fortepianoya söykənib səbirsizliklə və eyni zamanda qürurla mənim tərəfimə baxırdı. Onun üzündə bütün bu müddətdə sezmiş olduğum “gənclik və xoşbəxtlik” ifadəsi artıq yox idi. O, qəmli idi. Volodya əlində çubuq otaqda var-gəl edirdi. Mən atama yaxınlaşıb salam verdim.

O, başını qaldırıb qətiyyətlə və açıqdan-açığa xoşagəlməyən, lakin pislənilməsi də artıq gec olan şeylər haqqında danışılarkən duyulan xüsusi və yeyin bir ahənglə dedi:

– Hə, dostlarım, mənəcə, siz bilirsiniz ki, mən Avdotya Vasilyevna ilə evlənirəm. – O, bir qədər susdu. – Sizin ananızdan sonra mən heç bir zaman evlənmək istəməmişəm, lakin... – o, bir dəqiqəliyə dayandı. – Lakin... Lakin görünür tale bunu istəyir. Duneçka meh-riban, sevimli bir qızıdır və özü də artıq o qədər cavan deyildir; övladlarım, güman edirəm ki, siz onu sevəcəksiniz, o da sizi ürəkdən istəyəcəkdir, o, yaxşı qadındır. – O, mənə və Volodyaya müraciətlə, sanki, biz onun sözünü kəsməyə dəyər danışmağa tələsərək dedi: – İndi sizin Moskvaya getmək vaxtınızdır, mən isə təzə ilə qədər burada qalacağam, sonra Moskvaya gələcəyəm, – o, yenə də fikrə getdi, – həm də arvadım və Lyuboçka ilə. Sanki, qorxan və bizim qarşımızda müqəssir olan atama baxmaq ürəyimi ağrıtdı, mən ona yaxınlaşdım, lakin Volodya başını aşağı salıb çubuğunu çəkməkdə davam edərək hey var-gəl edirdi.

Atam qızararaq, öskürərək əlini mənə və Volodyaya verib:

– Belə, mənim dostlarım, baxın sizin qocanız nə fikrə düşmüşdür, – deyə sözünü qurtardı. O, bu sözləri dedikdə gözləri yaşlı idi və bu zaman otağın o biri başında olan Volodyaya əlini uzadarkən, onun bir qədər titrədiyini gördüm. Bu əsən əlin görkəmi məni olduqca hey-rətə gətirdi və başıma məni daha çox mütəəssir edən bir fikir gəldi, – başıma belə bir fikir gəldi ki, atam 12-ci orduda xidmət etmişdir və əlbəttə, qoçaq bir zabit olmuşdur. Mən onun iri damarlı əlindən yapışib öpdüm. O, mənim əlimi bərk-bərk sıxdı və birdən-birə hıçqıraraq hər iki əli ilə **Lyuboçkanın** qarasaçlı başından yapışib gözlərindən öpməyə başladı. **Volodya** özünü elə göstərdi ki, guya, çubuğu əlindən **yerə** düşdü, buna görə də **yavaşca** əyilib, yumruğu ilə gözlərini sildi və gözə görünməməyə çalışaraq otaqdan çıxdı.

XXXVI fəsil
UNİVERSİTET

Toy iki həftədən sonra olmalı idi, lakin bizim mühazirələrimiz başladığından mən və Volodya sentyabrın əvvəlində Moskvaya getdik. Nexlyudovlar da kənddən qayıdıb gəlmişdilər. Dmitri (ayrılarkən biz söz vermişdik ki, bir-birimizə məktub yazacağıq və aydındır ki, bir dəfə də olsun yazmamışdıq) o saat mənim yanıma gəldi və biz qərara aldığımız ki, sabah o, məni birinci dəfə olaraq, universitetə mühazirəyə aparacaqdır.

Aydın, günəşli bir gün idi.

Auditoriyaya girən kimi böyük pəncərələrdən içəri düşən parlaq günəş işığında bütün qapı və koridorlarda hay-küylə dalğalanan gənc və şən üzlər izdihamı içərisində mənliyimin necə yox olduğunu hiss etdim. Bu böyük cəmiyyətin üzvü olduğumu dərk etmək hissi çox xoş olan bir hiss idi. Lakin bütün bu adamlar içərisində mənim çox az tanışım vardı və bunlarla da tanışlığım yalnız bundan ibarət idi ki, onlara baş əyirdim və “Salam, İrtenyev” deyirdilər, mənim ətrafımda isə onlar bir-birlərinin əlini sıxır, itələşir, dostluğu andıran sözlər, təbəssümlər, mehribanlıq və zarafatlar hər tərəfdən yağış kimi yağdı. Mən hər yerdə bütün bu gənc cəmiyyəti birləşdirən bir əlaqə hiss edirdim və əlaqənin məni ötüb-keçdiyini kədərlə duyurdum. Lakin bu ani bir təəssürat idi. Bu təəssüratın və onların

məndə doğurduğu dilxorluq nəticəsində mən çox çəkmədən bu qərara gəldim ki, bütün bu cəmiyyətə mənsub olduğum çox yaxşıdır, abırlı adamlardan mənim öz dostlarım olmalıdır, buna görə də qraf B-nin, baron Z-nin, knyaz R-nin, İvinin və bu kimi digər cənabların əyləşdikləri üçüncü skamyada oturdum ki, bunların içərisində İvin və qraf B. ilə tanış idim. Lakin bu cənablar da mənə elə baxırdılar ki, mən özümü onların da cəmiyyətinə tamamilə mənsub hiss etmirdim. Mən ətrafımda baş verən hər şeyi müşahidə etməyə başladım. Yaxası açıq sürtük geymiş pırtlaşq çal saçları və ağappaq dişləri olan Semyonov mənim yaxınlığımda əyləşib, dirsəklənərək qələmin ucunu gəmirirdi. Ən yaxşı imtahan vermiş gimnazist qabaq skamyada oturmuşdu, o, yenə də qara qalstukunu yanağına kimi sarımışdı və atlas jiletindən asılmış saatinın gümüş zənciri ilə oynayırdı. Universitetə, axır ki, birtəhər daxil olmuş İkonin ayağına uzunboğaz çəkməsinin üzünü tamamilə örtən qaytanlı, mavi rəngli şalvar geyib yuxarıdakı skamyada əyləşərək qəhqəhə ilə gülürdü və qışqıraraq deyirdi ki, mən Parnasdayam. Burada hamımızın bərabər olduğunu mənə xatırlatmaq istəyirmiş kimi, təəccübümə rəğmən, mənə nəinki soyuq, hətta nifrətlə salam vermiş İlinka qabağımda əyləşmişdi və anıq ayaqlarını skamyaya xüsusilə heyvərəcəsinə (mənə elə gəldi ki, mənim acığıma) qoyaraq başqa bir tələbə ilə danışırdı və hərdənbir dönüb baxırdı. Mənim yanımdakı İvinin dəstəsi fransızca danışırdı. Onların söhbətindən eşitdiyim hər bir söz nəinki mənə mənasız görünürdü, həm də düzgün deyildi, sadəcə olaraq, fransızca deyildi (mən öz-özlüyümdə *ce n'est pas Français* deyirdim), Semyonovun, İlinkanın və başqalarının duruşları, danışıqları mənə qeyri-nəcib, ədəbsiz, qeyri "*comme il faut*" görünürdü.

Mən heç bir dəstəyə mənsub deyildim və özümü yalnız, onlara yaxınlaşmaq üçün qabiliyyətsiz hiss etdiyimdən hirsələnirdim. Mənim qabağımdakı skamyada əyləşmiş bir tələbə ətrafı qıpqırmızı olan dırnaqlarını gəmirirdi və bu, mənə o qədər ürəkbulandırıcı görünürdü ki, mən, hətta qalxıb ondan kənarda əyləşdim. Yadımdadır, o birinci gün mən çox kədərli idim.

Professor daxil olduqda və hamı qurcalanıb səsinə kəsdikdə, yadımdadır ki, mən istehzalı nəzərimi ona da saldım və məni heyrləndirən bu oldu ki, professor öz mühazirəsinə, mənə, heç bir mənası olmayan bir giriş cümləsilə başladı. Mən istəyirdim ki, mühazirə

başdan-ayağa elə ağıllı bir mühazirə olsun ki, ondan nə bir kəlmə çıxarmaq, nə də ona bir kəlmə artırmaq mümkün olmasın. Bundan məyus olduqda özümle gətirdiyim qəşəng cildli dəftərdə dərhal “Birinci mühazirə” başlığı altında çiçək şəklində bir dairədə birləşən on səkkiz profil çəkdim və professor (əmin idim ki, o, mənimlə çox məşğul olur) mühazirəni yazdığımı güman etsin deyə əlimi hərdən bir kağız üzərində gəzdirdirdim. Elə həmin bu mühazirədə hər bir professorun dediklərini yazmağın lazım olmadığını və hətta səfehlik olduğunu qərara alaraq, bu qaydaya axıra qədər riayət etdim.

Sonrakı mühazirələrdə yalqızlığımı daha o qədər bərk hiss etmirdim, bir çoxları ilə tanış olmuşdum, əllərini sıxıb, söhbət edirdim sə də, mənimlə yoldaşlarım arasında, hər halda, nədənsə həqiqi yaxınlıq əmələ gəlmirdi və mən daha tez-tez kədərlənib saxtakarlıq etməli olurudum. Hamının adlandırdığı kimi İvinin və zadəganların dəstəsilə dostlaşa bilmirdim, çünki indi xatırladığım kimi, mən onlardan uzaq qaçırdım, onlarla qaba rəftar edirdim və yalnız onlar mənə salam verdikdə onların salamını alırdım, onların isə görünür, mənimlə tanış olmağa çox az ehtiyacları vardı. Bir çoxları isə tamamilə başqa bir səbəb üzündən məndən qaçırdı. Yoldaşımın mənə yaxınlaşmağa başladığını hiss edə-ətməz dərhal ona qandırırıdım ki, mən knyaz İvan İvaniçgildə nahar edirəm və mənim drojkam var. Mən bunu yalnız ona görə deyirdim ki, özümü daha yaxşı göstərim və yoldaşım bunun üçün məni daha çox sevsin, lakin, əksinə, knyaz İvan İvaniçla qohumluğum və drojkam haqqında verdiyim məlumat nəticəsində mənim təəccübümə baxmayaraq, yoldaşım hər dəfə birdən-birə mənimlə məğrur və soyuq rəftar etməyə başlayırdı.

Bizim içərimizdə xəzinə hesabına oxuyan Operov adlı bir tələbə vardı. O, təvazökar, çox istedadlı və çalışqan bir gənc idi. Operov barmaqlarını bükmədən və əli heç bir hərəkət etmədən taxta kimi əl verərdi, belə ki, zarafatçı yoldaşlarımız da əllərini ona beləcə verərdilər və bu cür əl verməyi “taxtasayağı” adlandırırdılar. Mən, demək olar ki, həmişə onunla yanaşı oturur və tez-tez söhbət edirdim. Professor haqqında dedi ki azad rəylərə görə Operov xüsusilə xoşuma gəlirdi. O, hər bir professorun dərs deməsindəki üstünlük və nöqsanları çox aydın və düzgün müəyyən edirdi, hətta bəzən onları məxərəyə qoyurdu ki, onun kiçik ağızından çıxan sakit səs ilə dedikləri mənə xüsusilə və heyrətamiz dərəcədə təsir edirdi. Bununla

belə, bütün mühazirələri istisnasız olaraq, öz narın xəttilə diqqətlə yazardı. Biz artıq onunla dostlaşmağa başlamışdıq, dərslərə bir yerdə hazırlaşmağı qərara almışdıq və mən onun yanında öz yerimdə oturmağa gəldikdə Operovun uzağı görməyən xırda qonur gözləri məmnuniyyətlə mənə dikilməyə başlamışdı. Lakin bir dəfə söhbət zamanı ona izah etməyi lazım bildim ki, anam vəfat edərkən atamdan bizi dövlət hesabına olan məktəbə verməməyi xahiş etmişdir, dilim dolaşa-dolaşa və nə üçünsə qızardığımı hiss edərək dövlət hesabına oxuyan tələbələrin, bəlkə də, çox bilikli, lakin mənim üçün... heç də *ce ne sont pas des gens comme il faut*¹ olmadıqlarına inanmağa başladığımı dedim. Operov mənə heç bir şey demədisə də, sonrakı mühazirələrdə mənimlə birinci olaraq salamlaşmadı, əlini mənə “taxtasayağı” vermədi, mənimlə danışmadı və mən öz yerimdə oturduqda başını azca yana əyərək özünü elə göstərirdi ki, guya, dəftərlərə baxır. Operovun məndən səbəbsiz soyumasına təəccüb etdim. Lakin *paur un jeune homme de bonne maison*² dövlət hesabına oxuyan tələbə Operova yaltaqlıq etməyi layiqli bilmədim və onun soyuqluğunun məni kədərləndirdiyini etiraf etsəm də, onu sakit buraxdım. Bir dəfə mən ondan tez gəlmişdim və sevimli professorun mühazirəsi olduğundan, mühazirəyə həmişə gəlməyə adət etməmiş tələbələr toplandığı üçün bütün yerlər tutulmuşdu, mən Operovun yerində əyləşib, dəftərlərimi püpitərə qoyduqdan sonra bayra çıxdım. Auditoriyaya qayıtdıqda, dəftərlərimin daldakı skamyaya qoyulduğunu, Operovun isə öz yerində əyləşdiyini gördüm. Mən ona dedim ki, dəftərlərimi buraya qoymuşdum.

O, birdən-birə qızarıb mənə baxmadan:

– Bilmirəm, – deyər cavab verdi.

Mən öz igidliyimlə onu qorxutmaq istəyərək qəsdən qızışmağa başlayıb:

– Sizə deyirəm ki, dəftərlərimi buraya qoymuşdum, – dedim və tələbələrə baxaraq əlavə etdim: – bunu hamı görübüdür; – bir çoxları bizə maraqla baxsa da, heç kəs cavab vermədi.

Operov öz yerində doğrularaq və bir anlığa mənə hirsli nəzərlə baxaraq dedi:

– Burada yeri satın almırlar, kim qabaq gəldi, o da oturur.

¹ Onlar abırlı adamlar deyillər (*fran.*)

² Yaxşı ailədən olan gənc üçün (*fran.*)

– Bu o deməkdir ki, siz nadansınız, – dedim.

Deyəsən, Operov dodaqlarının altında nə işə mızıldadı, deyəsən hətta: “Sənsə, səfeh bir uşaqsan”, – deyə mızıldadı, lakin mən bunu heç eşitmədim. Bir də ki, bunu eşitməyimin nə xeyri, *manants*¹ kimi söyüşəkmi? (Mən bu *manants* sözünü çox xoşlayırdım və bu söz bir çox dolaşmış münasibətlərdə mənim üçün həm cavab idi, həm də məsələni həll edirdi.) Bəlkə, mən daha bəzi şeylər deyərdim, lakin bu zaman qapı açıldı və əyninə mavi frak geymiş professor ayaqlarını tappıldada-tappıldada keçib tələsik kafedraya getdi.

Bununla belə imtahanqabağı mənə dəftərlər lazım olduqda Operov öz vədini xatırlayaraq dəftərlərini mənə təklif etdi və məni birlikdə dərs hazırlamağa çağırırdı.

XXXVII fəsil

QƏLB MƏSƏLƏLƏRİ

Bu qışı qəlb məsələləri məni çox məşğul edirdi. Mən üç dəfə sevmişdim. Bir dəfə çox kök bir xanıma qızgınlıqla vuruldum, bu xanım mənim gözümlə qabağında Freyta maneji ilə keçib-gedirdi, bunun nəticəsində onun buradan keçib-gətdiyi hər çərşənbə axşamı və cümə günləri maneje, ona tamaşa etməyə gəlirdimsə də, onun məni görə-cəyindən hər dəfə qorxduğumdan, buna görə də həmişə ondan çox uzaqda dayanıb xanımın keçəcəyi yerdən çox yeyin-yeyin qaçdığım-dan və o, mənim tərəfimə baxdıqda üzümü ondan çox yöndəmsiz çevirdiyimdən, onun üzünə hətta yaxşı baxa bilməmişdim və bu xanımın, doğrudan da, qəşəng olub-olmadığını indiyədək də bilmirəm.

Bu xanımla tanış olan Dubkov, bir dəfə lakeylərin və onların tutduqları xəz paltoların dalında gizlənib dayandığım manejdə mənə rast gəlib, o qadını sevdiyimi Dmitridən eşidərək bu amazonka ilə məni tanış etməyi təklif etdikdə, mən o qədər qorxdum ki, var gücüm ilə manejdən qaçdım və Dubkovun mənim haqqımda ona dediyini düşündükdə, bu xanıma rast gələcəyimdən qorxub hətta lakeylər gəlincəyə qədər maneje çıxmağa daha ürək etmədim.

Mən, tanış olmadığım və xüsusilə ərlə arvadlara vurulduqda, Soneçkanın yanında hiss etdiyim utancaqlıqdan min dəfə qüvvətli

¹ Avam camaat (*fran.*)

bir utancaqlıq varlığını bürrüyüdü. Mən dünyada hər şeydən çox sevdiyim qadının mənim məhəbbətimdən xəbər tutmasından və hətta mənim varlığımdan xəbər tutmasından qorxurdum. Mənə elə gəlirdi ki, bu qadın ona bəslədiyim hissdən xəbər tutarsa, bu onun üçün elə bir təhqir olar ki, bunu heç bir zaman mənə bağışlaya bilməz. Doğrudan da, bu amazonka lakeylərin dalından ona baxıb, onu qaçıraraq kəndə aparmağımı, kənddə onunla necə yaşamağı və onunla necə rəftar etməyi nə görkəmdə təsəvvürümə gətirdiyimi müfəssəl bilsəydi, bəlkə, o, həqiqətən, çox təhqir olunardı. Lakin mən heç cür ağılıma gətirə bilmirdim ki, bu xanım məni tanısa da, onun haqqındakı fikirlərimin hamısını hələ birdən-birə öyrənmə bilməzdi və buna görə də onunla, sadəcə olaraq, tanış olmaqda heç bir ayıb şey yox idi.

Başqa bir dəfə Soneçkanı bacısıgildə gördükdə ona vuruldum. Mənim ona olan ikinci məhəbbətim çoxdan keçmişdisə də, Soneçkaya üçüncü dəfə ona görə vuruldum ki, Lyuboçka Soneçkanın köçürmüş olduğu şeirlər dəftərini mənə vermişdi; burada, Lermon-tovun "Demon"unun bir çox məşum-məhəbbət yerlərinin altından qırmızı mürəkkəblə cızıq çəkilib bu yerlərə çiçəklər qoyulmuşdu. Keçən il Volodyanın gəzdirdiyi qızın pul kisəsini öpdüyünü xatırlayaraq, mən də belə etmək istədim və doğrudan da, axşam öz otağımda tək oturub çiçəyə tamaşa edərək və onu dodaqlarıma yapışdıraraq xəyala dalmağa başladığıda xoş göz yaşları axıdan bir əhvali-ruhiyyədə olduğumu hiss etdim, onu yenə də sevdim və yaxud onu bir neçə gün müddətində sevdiyimi güman etdim.

Nəhayət, üçüncü dəfə, bu qışda Volodyanın bənd olduğu və bizə gəlib-gedən bir qızı sevdim. İndi xatırladığım kimi, bu qızda heç bir yaxşı cəhət, məhz, adətən, mənə xoş gələn yaxşı cəhət yoxdu. O, kiçik, anıq, ingilissayağı daranmış uzun sarışın saçlı, solğun bənizli olub, çox məşhur ağıllı və oxumuş bir Moskva xanımının qızı idi. Hamı deyirdi ki, bu qız öz anasından daha çox ağıllı və daha çox biliklidir; lakin mən bu barədə heç vəchlə mühakimə yürüdə bilməzdim, çünki onun ağılı və biliyi haqqında düşündükdə yaltaqcasına bir qorxu hiss etdiyim üçün, onunla yalnız bircə dəfə, o da məchul bir qorxu ilə danışmışdım. Lakin öz sevincini ifadə etməkdə ətrafdakılardan heç bir zaman sıxılmayan Volodyanın sevinci mənə elə şiddətli sirayət etdi ki, dəlicəsinə bu qıza bənd oldum: iki qardaşın bir qıza vurulduğu xəbərini eşitməyin Volodyaya xoş olmayacağını

hiss edərək, öz məhəbbətimi ona açmadım. Əksinə, bu hissimdə mənə hər şeydən çox ləzzət verən bu idi ki, ikimizin də qəşəng bir xil-qəti sevməyimizə baxmayaraq, dost olaraq, qalırdıq və lazım gələrsə, özümüzü bir-birimizə qurban etməyə hazır idik. Bunu da deməliyəm ki, özümü bir-birimizə qurban etməyə hazır olmaq barədə, deyəsən, Volodya mənimlə şərik deyildi. Çünki o elə qızgın vurulmuşdu ki, deyilənlərə görə bu qızla evlənməli olan bir həqiqi diplomata şillə vurub, onu duələ çağırmaq istəyirmiş. Mənim üçün isə öz hissimi qurban vermək çox xoş idi, bəlkə, ona görə ki, bu mənim üçün çətin bir məsələ deyildi, mən bu qızla yalnız birçə dəfə elmi musiqinin məziyyətləri haqqında ibarə ilə danışmışdım və nə qədər ürəyimdən çıxarmamağa çalışsam da, məhəbbətim o birisi həftə ötüb-keçdi.

XXXVIII fəsil

YÜKSƏK CƏMIYYƏT

Universitetə daxil olarkən böyük qardaşımı təqlid edərək, mən də onun daldığı yüksək cəmiyyət nəşələrinə dalmaq arzusunda idim, lakin bu nəşələr həmin bu qışı məni çox məyus etdi. Volodya çox rəqs edir, atam da gənc arvadı ilə ballara gedirdi, lakin məni nə isə, yaqın ki, ya hələ çox gənc, ya da bu nəşələr üçün qabiliyyətsiz hesab etdiklərindən heç kəs ballar verilən evlərə aparmırdı. Dmitri ilə açıq olacağımı vəd etdiyimə baxmayaraq, ballara necə getmək istədiyimi, məni unutmalarının, mənə bir filosof (bunun nəticəsində mən özümü filosof kimi göstərirəm) kimi baxmalarının ürəyimi necə ağrıtdığını və məni necə hiddətləndirdiyini heç kəsə, heç ona da demirdim.

Lakin bu qış knyaginya Kornakovagildə bal düzəldilmişdi. Knyaginya bizim hamımızı, deməliyəm ki, məni də özü dəvət etmişdi və mən birinci dəfə olaraq, bala getməli idim. Volodya bala getməzdən əvvəl mənim otağıma gəlib, necə geyinəcəyimə baxmaq istədi. Onun bu hərəkəti məni çox təəccübləndirdi və çətinə saldı. Mənə elə gəlirdi ki, yaxşı geyinmək arzusu çox pis bir arzudur və bu arzunu gizlətmək lazımdır; əksinə, o isə bu arzunu o qədər təbii və zəruri hesab edirdi ki, mənim rüsvay olacağımdan qorxduğunu tamamilə açıqdan-açığa deyirdi. O, mənə mütləq uzunboğaz lak çəkmələrimi geyməyi tapşırırdı, zamşa əlcəklərimi taxmaq istədikdə dəhşətə gəlirdi,

xüsusi bir əda ilə döşümdən saat asdı və drojkaya mindirib Kuznetski mosta bərbərin yanına apardı. Mənim saçlarımı burdular. Volodya bir qədər kənara çəkilib uzaqdan mənə baxdı.

O, bərbərə müraciətlə dedi:

– Bax, indi yaxşıdır, ancaq onun bu kəkillərini sığallayıb yatırmaq olmazmı?

Lakin *m-r Charles* mənim kəkillərimi yapışqan kimi bir cövherlə nə qədər sürtdüsə də, şlyapamı başıma geydikdə kəkillərim yenə də dik qalxardı və ümumiyyətlə, *buruq saçlı fiqurum* mənə əvvəlkindən daha pis görünürdü. *Bircə qurtuluş yolum* vardısı, o da özümü saxta surətdə səliqəsiz göstərmək idi. Xarici görkəmə yalnız bu şəkildə bir şeyə oxşayırdı.

Görünür, Volodya da bu rəydə idi, çünki burulmuş saçlarımı dağıtmağı xahiş etdi, mən bunu etdim, buna baxmayaraq, yenə də qəşəngləşmədikdə, o daha mənə baxmadı və Kornakovların evlərinə qədər bütün yolu dinməyib kədərləndi.

Volodya ilə birlikdə Kornakovların evinə cəsarətlə girdim; lakin knyaginya məni rəqsə dəvət etdikdə və yalnız çox oynamaq fikri ilə bura gəlməyimə baxmayaraq, nə üçünə rəqs etmədiyimi ona dedikdə cəsarətimi itirdim və tanış *olmadığım* adamların arasında tək qaldım. Mənə həmişə xas olan qeyri-müəyyən, *getdikcə artan* utancaqlığım üstün gəldi. Mən bütün axşamı dinmədən bir yerdə dayandım.

Vals zamanı knyaginyalardan birisi mənə yaxınlaşıb bütün ailəyə xas olan rəsmi bir mehribanlıqla nə üçün rəqs etmədiyimi məndən soruşdu. O, bu sualı verərkən cəsarətimi necə itirdiyimi, lakin bununla belə, *tamamilə qeyri-ixtiyari* olaraq, üzümdə xudbin bir təbəssümün necə *əmələ gəldiyini*, ara cümlələri *işlədərək* ən təmtəraqlı bir dildə fransızca *elə səfeh sözlər* dediyimi xatırlayıram ki, bu sözləri indi, hətta on illər sonra *belə yada* saldıqda utanıram. Yəqin ki, bu, əsəblərimi həyəcanlandıran, güman etdiyimə görə sözlərimin tamamilə aydın olan bir hissəsini boğub batıran musiqinin təsirindən idi. Mən yüksək cəmiyyətdən, insanların və qadınların daxili puçluğundan bir para şeylər söylədim; nəhayət, o qədər çərənledim ki, hansısa bir cümlənin yarısında dayandım, bu cümləni heç cür qurtara bilmədim.

Hətta əslən yüksək cəmiyyətdən olan knyaginya utanıb məzəmmətlə mənə baxdı. Mən gülümsəyirdim. Mənim qızğın danışdığımı

gören Volodya, yəqin ki, rəqs etməmək günahımı necə yuduğumu bilmək arzusu ilə bu çətin dəqiqədə Dubkov ilə birlikdə bizə yaxınlaşdı. O, mənim gülümsəyən üzümü və knyaginyanın qorxmuş sifətini görüb sözümlü qurtardığım o dəhşətli hədəyanı eşitdikdə qıpqırmızı qızarıb üzünü kənara çevirdi. Knyaginya ayağa qalxıb məndən uzaqlaşdı.

Mən buna baxmayaraq, gülümsəyirdim, lakin öz səfehliyimi dərk edərək bu dəqiqədə elə iztirab çəkirdim ki, yerə girməyə hazır idim və nə olursa olsun öz vəziyyətimi bir növ dəyişmək üçün yerimdən tərpənməyə və bir söz deməyə ehtiyac hiss edirdim. Mən Dubkova yaxınlaşıb o qızla çoxmu rəqs etdiyini soruşdum. Mən, guya, gümrəh və şən idim, lakin, əslində, Yarı restoranında: “Səsinizi kəsin!” – deyə üstünə qışqırdığım həmin Dubkovdan yalvarıb kömək istəyirdim. Dubkov özünü elə göstərdi ki, guya, mənim dediklərimi eşitmədi və dönüb bir tərəfə getdi. Mən Volodyaya yaxın gəlib səsimə yenə də zarafatı andıran bir ahəng verməyə çalışaraq güclə dedim: “Hə, Volodya, əldən düşdün?” Lakin Volodya mənə elə baxdı ki, sanki: “Biz tək olanda sən mənimlə belə danışmırsan” – demək istəyirdi və görünür, mənim ona ilişəcəyimdən qorxdığı üçün dinmədən uzaqlaşdı.

“Pərvərdigara, qardaşım da məni tərk edir!” – düşündüm.

Bununla belə, nə üçünsə buradan çıxıb getməyə gücüm çatmadı. Balın axırına qədər qaşqabaqlı halda bir yerdə dayandım və yalnız hamı dağılışmağa hazırlaşdı qabaq otaqda toplaşdıqda, lakey, şinelimi mənə geydirib şlyapamı, axır ki, birtəhər başıma qoyduqda (şlyapamın ortası qalxmışdı) göz yaşları içərisində iztirabla güldüm və xüsusilə heç bir kəsə müraciət etmədən: “*Comme c’est gracieux*”¹ – dedim.

XXXIX fəsil

KEF

Dmitrinin mənə göstərdiyi təsir altında kef adlandırılan adi tələbə zövqlərinə hələ uymamışdım da, bu qış belə bir şənlikdə bir dəfə iştirak etməli olmuşdum və bu şənlikdən o qədər də xoş bir hissə hasil etməmişdim. Bax, bu belə olmuşdu. İlin əvvəlindən bir

¹ “Bu nə qədər qəşəngdir” (fran.)

dəfə mühazirə zamanı qəşəng üzündə çox ciddi ifadələr olan ucaboy, sarışın saçlı baron Z. bizim hamımızı öz evinə yoldaşlıq qonağına dəvət etmişdi. Bizim hamımızı – bizim kursun demək ki, az-çox *comme il faut* olan bütün yoldaşları dəvət etmişdi; məlumdur ki, bunların içərisində nə Qrap, nə Semyonov, nə Operov, nə də bütün bu pis cənablar yoxdu. Mənim birinci kurs tələbələrinin kef məclisinə getdiyimi bildikdə, Volodya həqarətlə gülümsədi; mənə hələ tamamilə məchul olan bu kef məclisindən qeyri-adi və böyük bir nəşə gözləyirdim, buna görə də düz təyin edilmiş vaxtda, saat səkkizdə baron Z.-gildə idim.

Əyninə yaxasiaçiq sürtük və ağ jilet geymiş baron Z. kiçik bir evin işıqlı zalında və qonaq otağında qonaqları qəbul edirdi; bu evdə onun ata-anası yaşayırdı və bəzəkli otaqları bu təntənə üçün bir axşamlığa ona güzəştə getmişdilər. Koridorda qonaqlarla maraqlanan qarabaşların paltarları və başları görünürdü, bir dəfə bufetdə bir xanımın paltarı göründü ki, mən onun baronessanın özü olduğunu güman etdim. Qonaqlar iyirmi nəfər olardı və İvinlə birlikdə gəlmiş cənab Frostdan, məclisə sərəncam verən, baronun qohumu kimi hamı ilə tanış edilən Derpt Universitetinin keçmiş tələbəsi qırmızı yanaqlı, hündürboy mülki cənabdan başqa, hamısı tələbə idi.

Bəzəkli otaqlardakı həddindən artıq işıq və adi, səliqəsiz bərbəzək gənclərin bu məclisinə əvvəlcə elə soyuq bir təsir bağışlamışdı ki, bir neçə qonaq tələbədən və Derpt tələbəsindən başqa, qeyri-ixtiyari olaraq, hamı divarların dibində dayanmışdı. Derpt tələbəsi isə artıq jiletinin yaxasını açaraq, sanki, eyni bir zamanda hər bir otaqda və hər bir otağın hər bir küncündə olub, elə bil, bütün otağı özünün məlahətli, xoş və susmaq bilməyən nazik səsi ilə doldururdu. Yoldaşlar isə əksəriyyətlə susurdular və ya professorlar, elmlər, imtahanlar, ümumiyyətlə, ciddi və maraqsız şeylər haqqında yavaşcadan danışdılar. İstisnasız olaraq, hamının gözü bufetin qapısında idi və bunu gizlətməyə çalışsalar da onların üzlərində “başlamaq vaxtıdır” deyən bir ifadə vardı. Mən başlamaq vaxtı olduğunu hiss edirdim və bu başlanğıcı səbirsiz bir sevinclə gözləyirdim.

Lakeylərin qonaqlara verdiyi çaydan sonra Derpt tələbəsi rusca Frostdan soruşdu:

– Frost, punş düzəltməyi bacarırsanmı?

Frost ayaqlarını oynadaraq:

– O! Ya¹, – deyə cavab verdisə də, Derpt tələbəsi yenə də rusca ona dedi:

– Elə isə sən bu işlə məşğul ol, – (onlar Derpt Universitetindən yoldaş olduqları üçün bir-birlərinə “sən” deyər müraciət edirdilər) Frost əyni və əzələli ayaqları ilə böyük addımlar ataraq qonaq otağından bufetə, bufetdən qonaq otağına gedib-gəldi və çox çəkmədən stolun üstündə içərisində on givrəkəlik kəllə qənd olan böyük bir kasa göründü; kəllə qənd, kasanın içərisində çarpaz qoyulmuş üç tələbə qılıncının üstünə qoyulmuşdu. Baron Z. bu zaman bu kasaya baxa-baxa qonaq otağına toplaşmış bütün qonaqlara hey yaxınlaşaraq üzündə daimi bir ciddiyyətlə hamıya eyni sözləri deyirdi: “Cənablar, gəlin tələbəsayığı dövrələmə, brudersaft² içək, yoxsa, bizim kursda heç də yoldaşlıq yoxdur. Bir də ki, yaxanızı açın və yaxud onun kimi soyunun”. Doğrudan da, Derpt tələbəsi sürtükünü çıxarıb köynəyinin ağ qollarını ağ biləklərindən yuxarı cırmalayaraq, addımlarını aralı qoymuşdu və kasada roma od verməkdə idi.

Derpt tələbəsi:

– Cənablar, şamları söndürün, – deyər hamımıza elə bərkdən qışqırdı ki, biz hamımız çıxırsayıdık, bu cür bərkdən qışqıra bilməzdik. Biz hamımız isə dinmədən kasaya və Derpt tələbəsinin ağ köynəyinə baxaraq təntənəli dəqiqənin gəlib çatdığını hiss edirdik.

*Löschen Sie die Lichter aus, Frost*³ deyər, görünür, həddindən artıq qızıxmış Derpt tələbəsi bu dəfə almanca yenə də qışqırdı. Frost və biz hamımız şamları söndürməyə başladık. Otağa qaranlıq çökdü; təkcə qılıncın üstündəki kəllə qəndi tutan ağ köynəyin qollarını və əlləri mavi rəngə çalan alov işıqlandırırdı. Derpt tələbəsinin hündür nazik səsi artıq tək eşidilmirdi, çünki otağın hər bir bucağında hamı danışıb gülürdü. Bir çoxları (xüsusilə, nazik və tamamilə təzə köynəkləri olanlar) sürtüklərini çıxarmışdılar, mən də belə etdim və balın başladığını başa düşdüm, hələlik şən bir şey olmasa da, mən möhkəm əmin idim ki, hamımız hazırlanmaqda olan içkidən bir stəkan içdikdə, hər halda, məclis yaxşı keçəcəkdir.

İçki hazır oldu. Derpt tələbəsi içkini stolun üstünə dağıda-dağıda punşu stəkanlara töküüb qışqırdı: “Cənablar, indi vurun”. Bizlərdən

¹ O, bəli! (*alm.*)

² *Brudersaft içmək* – dostluq əlaməti olaraq qollarını bir-birinə keçirərək içmək.

³ Frost, şamları söndürün! (*alm.*)

hər birimiz yapışqan kimi əlimizə yapışan dolu stəkanı götürdükdə Derpt tələbəsi və Frost bir alman mahnısını oxudular ki, bu mahnıda “Yuxel!” nidası tez-tez təkrar olunurdu. Biz hamımız qaba surətdə onlara nəqərat tutduq, stəkanlarımızı bir-birinə toqquşdurmağa, nə isə qışqırmağa, punşu tərifləməyə və qollarımızı bir-birinə keçirərək, şirin, tünd mayeni, sadəcə olaraq, içməyə başladıq. Artıq gözlənilən bir şey qalmamışdı, kef məclisi qızıışmışdı. Mən artıq bir stəkan punş içmişdim, mənim stəkanımı bir də doldurdular, gicgahlarım vururdu, alov mənə qıpqırmızı görünürdü, ətrafımda hamı qışqırıb güldürdü, lakin şadlıq nəinki yox idi, hətta əmin idim ki, mənim kimi hamı darıxır, mənim kimi hamı saxtaliq edib çox şən olduğunu göstərməyi nə üçünsə zəruri bilir. Bəlkə də, yalnız Derpt tələbəsi saxtaliq etmirdi; onun yanaqları getdikcə daha çox qızarırdı və o hər yerdə peyda olurdu. Hamının boş stəkanlarını doldururdu və stola o qədər içki dağıtmışdı ki, stol başdan-başa şirin və yapışqan kimi olmuşdu. Sonra nələr olduğu yadımda deyildir, lakin burası yadımdadır ki, bu axşam Derpt tələbəsi və Frost çox xoşuma gəldi, alman mahnısını əzbərdən öyrəndim və onların hər ikisinin şirin dodaqlarından öpdüm; bu da yadımdadır ki, bu axşam Derpt tələbəsindən zəhləm getdi və stulu götürüb onun başına çırpmaq istədimsə də, özümü saxladım; yadımdadır ki, bədənimin bütün üzvlərinin Yarı restoranda nahar etdiyimiz gün duyduğum o itaət etməmək hissindən əlavə, həmin axşam başım elə ağrıyır və elə gicəllənirdi ki, bu dəqiqə yxılıb öləcəyimdən qorxurdum; bu da xatırımdadır ki, biz hamımız nə üçünsə döşəmədə əyləşib qollarımızı tovlayaraq guya avar çəkirdik, “Ana Volqa çayı ilə aşağı” mahnısını oxuyurduq və mən bu zaman bunun heç də lazım olmadığını düşünürdüm; burası da yadımdadır ki, mən döşəmədə uzanaraq kiminləsə ayaqlarımızı bir-birinə keçirib, qaraçılar kimi gülüşürdüm, kiminsə boynunu yerindən oynatmışdım və fikirləşirdim ki, bu adam sərxoş olmasaydı, belə bir hadisə baş verməzdi. Bu da xatırımdadır ki, axşam yeməyi yeyib başqa bir şey içdik, havamı dəyişmək üçün həyəətə çıxdım, başım sərinlədi və çıxıb gedərkən zil qaranlıq olduğunu, prolyotkanın ayaq qoyulan yerinin eniş və sürüşkən olduğunu, Kuzma zəiflədiyi və əski kimi yırgalandığı üçün ondan yapışmaq mümkün olmadığını sezdim, lakin başlıcası yadımdadır ki, bütün bu axşam ərzində mən daima hiss edirdim ki, özümü yalandan çox şən, içməyi çox xoşlayan, sərxoş

olmağı fikrinə gətirməyən kimi göstərərək çox səfeh iş tuturdum və başqalarının da beləcə saxtakarlıq edərək çox səfeh iş tutduqlarını daima hiss edirdim. Mənə elə gəlirdi ki, mənim kimi hər bir kəs ayrılıqda özünü pis hiss edir, belə bir xoşagəlməyən hissini təkcə onun tərəfindən duyulduğunu güman edərək, ümumi şənliyə xələl gətirməmək üçün hər kəs özünü yalandan şən göstərməyə borclu hesab edirdi; bundan əlavə, təəccüblə deyirəm ki, kasaya hər şüşəsi on manatlıq üç şüşə şampan şərabı və hər şüşəsi dörd manatlıq on şüşə rom töküldüyünə, axşam yeməyindən əlavə bütün bunların yetmiş manat etdiyinə görə mən özümü bu səbəbdən saxtalıq etməyə borclu bilirdim. Mən buna o qədər əmin idim ki, ertəsi günü mühazirə zamanı baron Z-nin verdiyi balda iştirak etmiş yoldaşlarımdan orada etdiklərini xatırlamaqdan nəinki xəcalet çəkmədiklərini, bəlkə də, başqa tələbələr eşitsin deyə bal haqqında ucadan danışmaları məni olduqca təəccübləndirdi. Onlar deyirdilər ki, çox bərk kef çəkiblər. Derpt tələbələri bu işdə mahirdirlər, orada iyirmi adam qırx şüşə rom içibdir və bir çoxları sərxoş olub stolların altında yatıb qalmışdılar. Mən başa düşə bilmirdim ki, niyə onlar nəinki bunu danışır, hətta özlərinə böhtan da atırdılar.

XL fəsil

NEXLYUDOVLARLA DOSTLUQ

Bu qışı mən nəinki bizə az gəlməyən təkcə Dmitrilə, həm də tanış olmağa başladığım onun bütün ailəsilə tez-tez görüşürdüm.

Nexlyudovlar – ana, xala və qız bütün axşamlarını evdə keçirirdilər və knyaginyanın dediyi kimi, gecəni qumar oynamadan və rəqs etmədən keçirməyi bacaran gənclərin, kişilərin axşamlar onlara gəlmələrini xoşlayırdılar. Lakin belə kişilər az olmalı idi, çünki mən onlara az qala hər axşam gedirdim və onlarda az-az qonaq görürdüm. Mən bu ailənin adamlarına, onların müxtəlif əhvali-ruhiyyələrinə adət etdiyimdən onların qarşılıqlı münasibətləri haqqında artıq aydın təsəvvürüm vardı, otaqlara və mebelə alışımdım, otaqda Varenka ilə təkcə qaldığım hallardan başqa, qonaqlar olmadıqda özümü tamamilə sərbəst hiss edirdim. Mənə həmişə elə gəlirdi ki, Varenka çox çirkin bir qız olduğundan ona vurulmağımı çox arzu

edərdi. Lakin mənim bu qarışıq düşüncələrim də ötüb-keçməyə başlamışdı. Çox təbii olaraq, özünü elə göstərirdi ki, guya, mənimlə, qardaşı ilə və ya Lyubov Sergeyevna ilə danışmaq onun üçün birdir və mən də bu qıza, sadəcə olaraq, özünün söhbətdə iştirakı ilə verdiyi nəşədə xəcalətli və təhlükəli heç bir şey olmadığını təzahür etdirən bir adam kimi baxmağa adət etmişdim. Varenka ilə olan bütün tanışlığımız müddətində o, günlərlə bəzən mənə çox çirkin, bəzən də bir o qədər də çirkin olmayan bir qız kimi görünsə də, onu sevib-sevmədiyimi, hətta bir dəfə də olsun özümdən soruşmamışdım. Varenka ilə üzbəüz danışdığım hallar olsa da, çox vaxt onun yanında Lyubov Sergeyevnaya və ya Dmitriyə müraciət edərək, onunla danışdım və bu axırıncı üsul mənə xüsusilə xoş gəlirdi. Onun yanında danışmaqdan, onun oxuduğu mahnıya qulaq asmaqdan və ümumiyyətlə, mənim olduğum otaqda onun da olduğunu bilməkdən böyük zövq alırdım; lakin Varenka ilə sonrakı münasibətimizin necə olacağı fikri və mənim bacıma vurularsa, dostumun yolunda özümü qurban etmək haqqındakı xəyallar artıq başıma az-az gəlirdi. Başıma belə xəyallar və fikirlər gəldikdə isə, hal-hazırda olanlardan razı qaldığımı hiss edib, gələcək haqqındakı fikirləri şüursuz olaraq, başımdan qovmağa çalışırdım.

Bununla belə, bu yaxınlığa baxmayaraq, həqiqi hisslərimi və meyillərimi Nexlyudovların hamısından və xüsusilə Varenkadan gizlətməyi qəti vəzifəm saymaqda davam edir və özümü göstərməyə çalışırdım ki, həqiqətdə olduğumdan və hətta, həqiqətdə ola bilməyəcək tamamilə başqa bir gəncəm. Bir şey, guya, mənə xoş gəldikdə mən ehtiraslı görünməyə səy edir, sevinir, ah çəkir, qızğın hərəkətlər etdiyim halda, gördüyüm və ya mənə nağıl edilən hər bir qeyri-adi hadisəyə biganə olduğumu göstərməyə çalışırdım; özümü heç bir müqəddəs hissi olmayan kinli bir məsxərəçi və bununla birlikdə incə bir müşahidəçi kimi göstərməyə çalışırdım; özümü bütün hərəkətlərimdə məntiqli, həyatımda dəqiq, səliqəli və eyni zamanda bütün maddi şeylərə nifrət edən bir adam kimi göstərməyə çalışırdım. Cəsarətlə deyə bilərəm ki, mən həqiqətdə görsənməyə çalışdığım o əcaib adamdan qat-qat yaxşı idim; buna baxmayaraq, Nexlyudovlar bu halımda da mənim xatirimi istəyirdilər və mənə göründüyü kimi xoşbəxtlikdən saxtakarlığımıza inanmırdılar. Məni ən böyük bir eqoist, Allahsız və göründüyü kimi, məsxərəçi hesab edən

təkcə Lyubov Sergeyevnanın xoşuna gəlmirdim və o, mənimlə tez-tez mübahisə edir, acıqlanır, özünün qırıq-qırıq və rabitəsiz cümlələrilə məni heyrətə salırdı. Lakin Dmitri onunla dostluqdan çox qəribə olan münasibətini kəsmirdi və deyirdi ki, onu heç kəs anlamır. Lyubov isə onun üçün olduqca çox yaxşılıq edir. Dmitrinin onunla olan dostluğu həmçinin bütün ailəni məyus etməkdə idi.

Bir dəfə Varenka hamımız üçün anlaşılmayan bu əlaqə haqqında mənimlə söhbət edərkən onu belə izah etdi:

– Dmitri təkəbbürlüdür. O, çox məğrurdur və özünün ağıllı olmasına baxmayaraq, onu tərifləyib, ona heyrət etmələrini çox xoşlayır, birinci olmaqdan xoşu gəlir, xala isə ürəyi təmiz olduğundan ona yaranır və yarandığını ondan gizlətməyə cəsarəti çatmadığı üçün elə çıxır ki, saxtakarlıqla yox, ürəkdən ona yaltaqlıq edir.

Varenkanın bu mühakiməsi yadımda qaldı və sonralar bu mühakiməni götür-qoy etdikdə, Varenkanın çox ağıllı olduğunu düşünürdüm; bunun da nəticəsində onu öz fikrimdə məmnuniyyətlə ucaltıdım. Varenkada kəşf etdiyim ağıl və digər məziyyətlər nəticəsində onu fikrimdə məmnuniyyətlə olsa da, bir qədər ciddi təmkinlə ucaldırdım və heç bir zaman valeh olmur, bu üstünlüyün son həddinə çatmırdım. Belə ki, öz bacısı qızı haqqında danışmaqdan yorulmayan Sofya İvanovna, Varenkanın uşaq vaxtında, dörd il bundan əvvəl kənddə, icazəsiz olaraq, özünün bütün paltarlarını və başmaqalarını kəndli uşaqlarına bağışladığını mənə nağıl etdikdə (bunları sonra geri almaq lazım gəlmişdi), onu fikrimdə ucaltmaq üçün bu dəlili hələ dərhal ləyaqətli hesab etməyib, bəlkə də, həyati olmayan belə bir baxış üçün ürəyimdə onu məsxərəyə qoymuşdum.

Nexlyudovlara qonaq gələndə, bəzən də Volodya ilə Dubkov burada olanda mən təkəbbürlə və bu evin adamı olduğumu sakitcə dərk edərək hamıdan uzaqlaşib danışmazdım və yalnız başqalarının dediklərinə qulaq asardım. Başqalarının dediklərinin hamısı da mənə o qədər səfeh görünərdi ki, knyaginya kimi ağıllı və məntiqli bir qadının, onun bütün məntiqli ailəsinin belə bir hədyana qulaq asıb ona cavab vermələrinə təəccüb edərdim. Başqalarının dediklərilə, tək olduğum zaman özümün dediklərimi müqayisə etmək fikri o zaman başıma gəlsə idi, zərrə qədər də təəccüb etməzdim. Bizimkilərin – Avdotya Vasilyevnanın, Lyuboçkanın və Katenkanın hamı kimi eyni qadınlar olduqlarına, başqalarından zərrə qədər aşağı olmadıqlarına

inansaydım və Dubkovun, Katenkanın, Avdotya Vasilyevnanın gülüm-səyərək bütün axşamı danışdıqlarını, bir şeyə irad tutan Dubkovun hər dəfə “*Au banquet de la vie, infortune convive...*”¹ şeirini və ya “Demon”dan bir parçanı qızgınlıqla oxuduğunu, ümumiyyətlə, onların bir neçə saat dalbadal məmnuniyyətlə və nə kimi hədyan söylədiklə-rini xatırlasaydım, hələ daha az təəccüb edərdim.

Məlumdur ki, qonaqlar olduqda Varenka mənə ikilikdə olduğu-muzdan daha az əhəmiyyət verərdi, nə oxuyardı, nə də qulaq asmağı çox sevdiyim musiqini çalardı. O, qonaqlarla danışarkən mənim üçün başlıca məziyyəti olan sakit mühakiməsi və sadəliyi gözümdən düşərdi. Qardaşım Volodya ilə onun teatr və hava haqqındakı söhbətlərinin məni qərribə bir surətdə heyrətə gətirdiyi yadımdadır. Mən bilirdim ki, Volodyanın dünyada hər şeydən çox bayağı şeylər-dən zəhləsi gedirdi. Hava və sairə kimi həqiqətdə əyləncəli olmayan söhbətlərə həmişə Varenka da istehza edərdi. Bəs elə isə niyə onlar bir yerdə olduqda ən dözülməz bayağı şeylərdən, həm də guya, bir-birilərindən utanaraq danışirdilər? Hər dəfə belə söhbətlərdən sonra Varenkaya ürəyimdə qəzəblənirdim və ertəsi günü dünənki qonaq-ları məsxərəyə qoyurdumsa da, Nexlyudovların ailəsində təkçə özü-mün olmağımdan daha çox zövq alırdım.

Necə olursa olsun Dmitri ilə təklikdə görüşməkdənsə, onunla ana-sının qonaq otağında olmaqdan daha çox zövq almağa başlamışdım.

XLI fəsil

NEXLYUDOVLARIN DOSTLUĞU

Məhz bu zaman mənim Dmitri ilə dostluğum tükəndən asılı idi. Dmitridə qüsurlar tapmamaq üçün mən bu dostluq haqqında artıq çoxdan fikirləşməyə başlamışdım; biz isə ilk gəncliyimizdə yalnız ehti-rasla sevdiyimizdən təkçə kamil adamları sevirik. Lakin ehtiras dumanı yavaş-yavaş azaldıqda və ya mühakimənin aydın şüaları ixtiyarsız ola-raq, bu dumanı dəlməyə başladığıda və sevdiyimiz adamı həm qüsurları, həm də məziyyətləri ilə birlikdə həqiqi şəklində gördükdə bir para qüsurları gözənilməz bir şey kimi parlaq, şişirdilmiş halda gözümüze çarpır, yeniliyə olan şey hissi və başqa bir adamda kamilliyin mümkün

¹ “Həyatın kefi məclisində zavallı həmsüfrəm...” (fran.)

olmaya bilməməsi ümidi sevdiyimiz əvvəlki adamdan bizi nəinki soyumağa, bəlkə də, ona nifrət etməyə, yeni yoldaşlar axtarmağa həvəsləndirir. Əgər Dmitri barədə mənimlə belə bir şey baş vermədizə, mən bunda səmimi olmaqdan çox, onun yalnız inadlı, pedant, daha müha-kiməli mehribançılığına borcluyam ki, bu mehribanlığa xəyanət etmək vicdanımı həddindən artıq sıxardı. Bundan əlavə, bizi həm də ürəyimizdəkiləri bir-birimizdən gizlətmək kimi qəribə bir qayda bağlayırdı. Biz ayrılarkən bir-birimizə etibar etdiyimiz, bizim özümüzü utandıran mənavi sirlərimizi bir-birimizin ixtiyarında qoymaqdan çox qorxuruq. Burası da var ki, ürəyimizdəkiləri bir-birimizdən gizlətmək qaydasına, görünür, biz artıq çoxdan əməl etmədik, bu qayda bizi tez-tez sıxırdı və bizim aramızda qəribə bir münasibət yaradırdı.

Bu qış, demək olar ki, hər dəfə onlara gəldikdə Dmitrinin universitet yoldaşı tələbə Bezobedovu orada görürdüm. Dmitri onunla dərslər hazırlayırdı. Bezobedov balaca, çopur və arıq bir adam idi, çilçil xırdaca əlləri, daranmamış uzun kürək saçları var idi, üst-başı tökülmüşdü, həmişə çirkli gəzərdi, kəmsavad idi, hətta dərslərini də pis oxuyardı. Dmitrinin Lyubov Sergeyevna ilə olduğu kimi, onunla da olan münasibəti mənə aydın deyildi. Bütün yoldaşları içərisindən Bezobedovu seçib onunla dostluq etməsinin yeganə səbəbi bütün universitetdə üst-başdan ondan pis tələbənin olması ola bilərdi. Lakin, gərək ki, məhz buna görə hamının acığına onunla dostluq etmək Dmitri üçün xoş idi. Bu tələbə ilə olan bütün münasibətlərində: “Baxın, sizin kim olduğunuzun mənim üçün fərqi yoxdur, mənim üçün hamısı birdir, onun xatirini istəyirəmsə, demək, o da yaxşıdır”, – deyər məğrur bir hiss ifadə olunurdu.

Dmitrinin özünə daima zor gəlməsinin ona necə ağır olmadığına və zavallı Bezobedovun özünün çətin vəziyyətinə necə dözdüyünə təəccüb edirdim. Bu dostluq heç xoşuma gəlmirdi.

Bir dəfə axşamüstü Dmitrigilə gəlmişdim ki, axşamı onun ana-sının qonaq otağında birlikdə keçirək, söhbət edək, Varenkanın mahnı və ya kitab oxumasına qulaq asaq, lakin Bezobedov yuxarıda oturmuşdu. Dmitri kəskin bir ahənglə mənə cavab verdi ki, aşağı gedə bilməz, çünki mənim gördüyüm kimi, onun qonağı var.

– Bir də ki, orada ürəkəçən nə var? – deyər o əlavə etdi. – Burada oturub laqçırtı vurmaq daha yaxşıdır. – Bezobedovla iki saat oturmaq fikri məni cəlb etməsə də, qonaq otağına tək getməyə cəsarət

etmədim və ürəyimdə dostumun qəribə hərəkətlərinə hirsələnərək yırgalanan kreslodə əyləşib dinmədən yırgalanmağa başladım. Aşağıda olmaq zövqündən məni məhrum etdiklərinə görə Dmitri ilə Bezobedova çox qəzəblənmişdim; mən Bezobedovun tezmi çıxıb gedəcəyini gözləyirdim və onların söhbətlərinə dinmədən qulaq asıb həm ona, həm də Dmitriyə hiddətlənirdim. Lakey çay gətirdikdə və Dmitri, Bezobedovdan stəkanı götürməyi azı beş dəfə xahiş etməli olduqda: “Çox fərli qonaq imiş ki, onun yanında əyləşəsən!” – deyə düşündüm, çünki qorxaq qonaq birinci və ikinci stəkan içiləndə çay içməkdən boyun qaçırmağı və: “Özünü için!” deməyi özünə borc bilirdi. Görünür, Dmitri özünü zorlayaraq, qonağı söhbətlə məşğul edirdi ki, bir neçə dəfə əbəs olaraq, məni də bu söhbətə cəlb etmək istədi. Mən qaşqabağımı töküüb susurdum.

Mən dinmədən kreslodə bir qaydada yırgalanaraq: “İndi özünü elə göstərmə ki, heç kim cəsarət edib mənim darıxdığıma şübhə lənməsin”, – deyə fikrən Dmitriyə müraciət edirdim. Varlığımda dostuma qarşı sakit bir nifrəti getdikcə daha çox və bir qədər də nəşə ilə alovlandırardım. “Bu axmağa bax, axşamı sevimli ailəsi ilə xoş keçirə biləcəyi halda, bu heyvərə ilə oturur, vaxt da gəlib ötür. Qonaq otağına getmək sonra gec olacaqdır”, – onun haqqında fikirləşir və kreslonun küncündən dostuma nəzər salırdım. Onun əlləri də, oturuşu da, boynu da, xüsusilə peysəri və dizləri mənə o qədər iyrenc, o qədər təhqiramiz görünürdü ki, bu anda məmnuniyyətə ona hətta böyük bir pislik edərdim.

Nəhayət, Bezobedov ayağa qalxdı. Lakin Dmitri belə bir yaxşı qonağı birdən-birə buraxa bilmədi; ona gecə qalması təklif etdi ki, xoşbəxtlikdən Bezobedov razı olmayıb getdi.

Dmitri onu yola salıb, yəqin ki, öz xasiyyətini möhkəm saxladığı, nəhayət, qüssədən canını qurtardığı üçün xəfifcə gülümsəyib əllərini bir-birinə sürtərək hərdən-bir mənə baxa-baxa otaqda gəzinməyə başladı. Ondən daha çox zəhləm getdi. “Onun nə ixtiyarı var, burada gəzinib gülümsəsin”, – düşündüm.

O, mənim qabağımdaya dayanıb birdən-birə dedi:

– Sən nə üçün hirsələnirsən?

– Mən heç də hirsələnmiyəm, – həmişə belə hallarda olduğu kimi cavab verdim, – mənə acıq gələn burasıdır ki, sən məni də, Bezobedovu da, özünü də aldadırsan.

– Boş sözdür! Mən heç vaxt heç kəsi aldatmıram.

– Mən ürəyimizi bir-birimizdən gizlətmək haqqındakı qaydanı yadımdan çıxarmıram, mən sənə düzünü deyirəm, – dedim, mənim zəhləm getdiyi kimi, sənin də Bezobedovdan zəhlən gedir. Çünki o, səfehdir və Allah bilir nədir, lakin özünü ona göstərmək sənə xoşdur.

– Yox! Ona görə ki, Bezobedov çox yaxşı adamdır...

– Mən deyirəm. Hə, mən sənə hətta deyirəm ki, səni Allah hesab etdiyi üçün də, sən Lyubov Sergeyevna ilə dostluq edirsən.

– Sənə deyirəm ki, yox.

– Mən də deyirəm ki, hə. Ona görə ki, bunu mən özümdən bilirəm, – deyə mən təkmlinli bir hiddət qızgınlığı ilə və öz açıq danışmağımla onu təslim etmək istəyərək cavab verdim. – Mən sənə demişəm və təkrar edirəm: mənə həmişə elə gəlir ki, mənə xoş şeylər söyləyən adamları xoşlayıram, ancaq yaxşı təhlil etdikdən sonra görürəm ki, həqiqi dostluq yoxdur.

Dmitri boynunu hirsle dolandırır qalstukunu düzəldərək:

– Yox, – deyə davam etdi, – mən sevdiyədə nə təriflər, nə də məzəmmət mənim hissimi dəyişə bilməz.

– Doğru deyildir; axı mən sənə etiraf etmişəm ki, atam məni zibil adlandırdıqda bir müddət ona nifrət etdim və onun ölümünü istədim; həmçinin sən də...

– Öz haqqında belə de. Əgər sən beləsənsə, çox təəssüf...

Mən kreslodan sıçrayıb qalxaraq və qızgın bir cəsarətlə onun gözlərinin içinə baxaraq:

– Əksinə, sənin dediyin yaxşı deyildir, – deyə qışqırdım, – məgər sən qardaşım haqqında mənə deməmişəm, mən bunu ona görə sənə yadına salıram ki, bu vicdansızlıq olar. Məgər sən mənə deməmişəm... Mənsə sənə deyirəm ki, indi səni necə anlamışam...

Onu məni sancdığından daha bərk sancmağa çalışaraq, heç kəsi sevmədiyini sübut etməyə və mənə göründüyü kimi, Dmitrini məzəmmət etmək üçün mənə haqq verən bütün şeyləri ona deməyə başladım. Hər şeyi onun üzünə dediyimdən çox məmnun idim; lakin dediklərimin mümkün olan yeganə məqsədi Dmitridə gördüyüm nöqsanları boynuna almasından ibarət olsa da, onun acıqlı olduğu bu dəqiqədə bunun mümkün olmadığını tamamilə unutmuşdum. Etiraf edə biləcəyi sakit vəziyyətində isə mən bunu heç bir zaman ona deməmişdim.

Mübahisəmiz artıq dalaşmaya keçmişdi ki, Dmitri birdən susdu və çıxıb başqa otağa getdi. Mən danısa-danısa onun dalınca getdim sə də, o, mənə cavab vermədi. Mən bilirdim ki, onun qüsurlarından biri də tez qızıışmaq idi və indi o, özünü saxlayırdı. Mən onun bütün qanun-qaydalarına lənət yağdırdım.

Hiss etdiyimiz hər şeyi bir-birimizə demək və bir-birimiz haqqında üçüncü bir adama heç bir zaman heç bir şey deməmək qaydası bax, nə ilə qurtardı. Biz bəzən ürəyimizdəkiləri bir-birimizə demək həvəsilə ən həyasız etiraflara qədər vararaq, öz xəcalətimizin, məsələn, indi mənim ona dediklərim kimi istək və hisslərin bir arzu olduğunu güman edirdik; bu etiraflar bizi birləşdirən bağları nəinki möhkəmləndirmirdi, bəlkə də, hissini özünü qurudub bizi bir-birimizdən ayırırdı; indi isə birdən-birə izzəti-nəfs ən boş bir etirafa yol vermədiyindən mübahisənin qızgın yerində qabaqlarda özümüzün bir-birimizə verdiyimiz və bərk sancan həmin silahlardan istifadə edirdik.

XLII fəsil ÖGEY ANA

Atam arvadı ilə birlikdə Moskvaya yalnız yeni ildən sonra gəlmək istəməsinə baxmayaraq, oktyabrda, payızda tulalarla ova çıxmağın lap yaxşı vaxtında gəldi. Atam deyirdi ki, öz niyyətini ona görə dəyişmişdir ki, senatda onun işinə baxmalıdırlar; lakin Mimi nağıl edirdi ki, Avdotya Vasilyevna kənddə çox darıxdığından, Moskvadan tez-tez danışdığı və özünü xəstəliyə vurduğu üçün atam onun arzusunu yerinə yetirməyi qət etmişdi.

– Çünki bu qadın onu heç bir zaman sevməyib, varlı bir adama ələ getmək arzusu ilə ona məhəbbətdən dəm vurmuşdur, – Mimi dalğınlıqla ah çəkib əlavə edərək sanki: “əgər o qiymətləndirməyi bacarsaydı, bir para adamlar onun üçün daha çox edərdilər”, – deyirdi.

Bir para adamlar Avdotya Vasilyevnaya qarşı ədalətsiz idilər; onun atama olan məhəbbəti, fədakarlığın qızgın, sədaqətli məhəbbəti onun hər bir sözündə, hər bir baxışında, hər bir hərəkətində duyulurdu. Lakin belə bir məhəbbət, pərəstiş etdiyi ərindən ayrılmaq arzusu ilə birlikdə Annet xanımdan qeyri-adi bir çutqu, üstündə abı dəvəqəşu lələyi olan qeyri-adi şlyapa, mavi rəngli Venesiya məxməri, ərindən və

qarabaşlardan başqa hələ indiyədək heç kəsə göstərməmiş onun qəşəng gərdənini və qollarını gözəl bir surətdə açıb göstərə biləcək paltar almaq arzusuna zərər qədər də mane olmurdu.

Aydındır ki, Katenka anasının tərəfində idi, bizimlə analığımız arasında isə elə gəldiyi gündən o saat qəribə, məzəli bir münasibət yarandı. O, karetdən düşər-düşməz Volodya üzünü ciddiləşdirib gözlərini yerə dikərək addımlarını yerə vura-vura və yırğalana-yırğalana onun əlinə yaxınlaşdı və kimi isə təqdim edirmiş kimi dedi:

– Sevimli anamızın gəlişini təbrik etmək və əlini öpmək şərəfinə nail olduğum üçün çox şadam.

Avdotyə Vasilyevna özünün qəşəng və yeknəsəq təbəssümü ilə gülümseyib:

– A, sevimli oğlum! – dedi.

Mən də onun əlinə yaxınlaşıb Volodyanın üzünün ifadəsini və səsinə ixtiyarsız olaraq təqlid etməyə çalışaraq:

– İkinci oğlunuzu da yaddan çıxarmayın, – dedim.

Biz və ögey anamız bir-birimizə mehriban olduğumuza əmin olsaq idik, bu ifadə məhəbbət əlamətləri göstərməkdə etinasızlığa dəlalət edərdi: əgər biz bir-birimizə artıq pis münasibət bəsləsək idik, bu ifadə istehzaya və ya saxtakarlığa nifrət etdiyimizə, ya da yanımızda olan atamızdan əsl münasibətimizi, bir çox daha başqa hiss və düşüncələrimizi gizlətmək arzusuna dəlalət edərdi, lakin indiki halda Avdotya Vasilyevnanın çox xoşuna gəlmiş bu ifadə heç bir şeyə dəlalət etmirdi və heç bir münasibətin olmadığını gizlədirdi. Sonralar mən başqa ailələrdə də, bu ailələrin üzvləri həqiqi münasibətin o qədər də yaxşı olmadığını qabaqcadan hiss etdikdə belə, məzəli və saxta münasibəti tez-tez görürdüm, bizimlə Avdotya Vasilyevna arasında da ixtiyarsız olaraq belə bir münasibət yarandı. Biz bu münasibətimizi demək olar ki, heç bir zaman dəyişməyirdik, biz onunla həmişə saxtakarcasına nəzakətli olurduq, onu *chere maman*¹ adlandırırırdıq ki, o, buna qarşı eyni ruhda zarafatlarla, qəşəng və yeknəsəq təbəssümü ilə cavab verirdi. Təkcə qaz ayaqlarına oxşayan ayaqları olan və hiylə bilmədən danışan, ağlağan Lyuboçka ögey anamızı sevirdi, çox sadəlövhcəsinə və bəzən də məharətsiz olaraq, onu bizim bütün ailəmlə yaxınlaşdırmağa çalışırdı, bunun əvəzində Avdotya Vasilyevna, atama olan qızğın məhəbbətindən başqa, bütün dünyada bir adama heç olmazsa

¹ Əziz ana (*fran.*)

zərrə qədər mehriban idisə, o da Lyuboçka idi. Avdotya Vasilyevna ona hətta məni çox təəccübləndirən fərəhli bir heyrət və ürəkək bir ehtiramlı münasibət bəsləyirdi.

Avdotya Vasilyevna ilk zamanlar özünü ögey adlandıraraq tez-tez buna işarə etməyi xoşlayırdı ki, çox vaxt uşaqlar və evdəkilər ögey anaya pis, ədalətsiz nəzərlə baxırlar və bunun nəticəsində də onun evdə vəziyyəti çox ağır olur. Lakin o, bu vəziyyətin ağırlığını qabaqcadan görərək, ondan yaxa qurtarmaq üçün heç bir şey etməmişdi, təbiəti etibarilə tələbkar olmadığından və çox həlim olduğundan birini oxşamaq, bir şey bağışlamaq, deyingən olmaq onun əlində çox asan bir şeydi. O nəinki bunu etməmişdi, əksinə, öz vəziyyətinin bütün ağırlığını qabaqcadan görərək, hücum etmədən özünü müdafiəyə hazırlamış və bütün evdəkilərin bütün vasitələrilə ona pislik, onu təhqir etmək istədiklərini güman edib, hər şeyə bir qəsd görmüş, dinmədən dözməyi özü üçün ən ləyaqətli bilmiş və aydındır ki, özünün fəaliyyətsizliyi ilə məhəbbət qazanmamışdıda da, rəğbət də qazanmamışdı. Bundan əlavə, bizim evdə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş və haqqında artıq demiş olduğum anlayış istedadı onda o qədər yoxdu və onun vərdisləri bizim evdə kök salmış vərdislərə o qədər zidd idi ki, təkəcə bu onun xeyrinə deyildi. Bizim səliqəli və ürəkəçan evimizdə o həmişə elə yaşayırdı ki, guya, indicə gəlmişdir; gah tez, gah da gec oyanır, yatır; gah nahara gəlir, gah gəlmirdi, gah axşam yeməyi yeyir, gah yemirdi. Qonaqlar olmadıqda, demək olar ki, həmişə yarımçıpaq gəzirdi, əynində ağ yubka, çiyində şal, qolları çılpaq halda bizim, hətta nökrələrin qabağında gəzməkdən utanmırdı. Onun bu sadəliyi əvvəlcə mənə xoş gəldi, lakin sonra çox tezliklə, məhz bu sadəlik üzündən ona olan axırıncı hörmətim də yox oldu. Bizim üçün daha qəribəsi bu idi ki, həm qonaqların yanında, həm də qonaqlar olmayanda onun daxilində iki qadın yaşayırdı. Bunlardan biri qonaqların yanında bərbəzəkli, cavan, sağlam və soyuq, səfeh olmayan, ağıllı da olmayan, lakin şən, gözəl qadın idi; o birisi, qonaqlar gəlməyəndə artıq cavan olmayan, yorğun, qüssələnən, pinti, sevsə də kədərlənən bir qadın idi. O gülümsəyərək, qışın soyuğundan yanaqları qızarmış, öz gözəlliyini dərk etdiyindən bəxtiyar bir halda qonaqlıqlardan qayıtdıqda, şlyapasını çıxarıb özünə baxmaq üçün güzgüyə yaxınlaşdıqda və ya yaxası açıq dəbdəbəli bal paltarını xışıldadaraq

nökərlərin qabağında utana-utana və bununla birlikdə qürurla keçib karetya mindikdə, ya da evdə kiçik qonaqlıqlar olduqda əyninə yaxası bağlı ipək paltar geyib, incə boynunun ətrafında zərif krujevalar olduğu halda yeknəsəq, lakin gözəl təbəssümü ilə ətrafa gülümsəyərkən, tez-tez ona baxıb düşünürdüm ki, Avdotya Vasilyevnaya heyran olanlar onu mənim gördüyüm kimi, axşamlar evdə qalıb saçlarını daramadan hansısa bir kəpəkdə saat on ikidən sonra ərinin klubdan qayıtmasını gözləyərək zəif işıqlandırılmış otaqlarda kölgə kimi gəzərkən **görsəytilər nə deyirdilər**. Gah fortepianolara yaxınlaşıb gərginlikdən **üz-gözünü qırıqdıraraq** bildiyi yeganə valsı çalır, gah **bir roman kitabını götürüb ortasından bir neçə sətir oxuduqdan sonra kənara tullayır**, gah adamları yuxudan oyatmaq üçün özü bufetə yaxınlaşıb oradan xiyar, dana əti soyutması götürüb bufetin gözü yanında dayanaraq bunları yeyir, gah da yorğun, qüdsəli halda, məqsədsiz otaqları dolaşır. Lakin onu bizdən ən çox ayıran cəhət, **başə düşmədiyi şeylər haqqında onunla söhbət edərkən deyilənləri anlamaması idi**; bu isə başlıca olaraq, onun dinmədən diqqət vermək ədəsi ilə ifadə olunurdu. O, bunda müqəssir deyildi ki, onu az əyləndirən (özündən və ərindən başqa isə onu heç bir şey əyləndirmirdi) **şeylər haqqında ona nağıl etdikdə təkçə dodaqları ilə xəlifcə gülümsəməyi və başını yana əyməyi şüursuz olaraq vərdiş etmişdi**; lakin onun təkrar-təkrar gülümsəməsi və başını əyməsi insanda dözülməz dərəcədə ikrah doğururdu. Sanki, özünə, sizə və bütün dünyaya istehza edən şənliyi də məharətsizdi və heç kəsə sirayət etmirdi; onun həssaslığı adamı çimçişdirirdi. Başlıcası isə bu idi ki, **atama olan məhəbbətindən hər gələnə yorulmadan danışmaqdan xəcalət çəkmirdi**. Bütün həyatının ərinə məhəbbətdən ibarət olduğunu **deyərkən, zərrə qədər yalan satmasa da və bunu bütün həyatı ilə sübut etsə də, bunu utanmadan və yorulmadan təkrar etmək bizim anlayışımıza görə iyrənc idi və biz, fransız dilində danışarkən buraxdığı xəyata görə çəkdiyimiz xəcalətdən çox, bunu özgələrin yanında dedikdə onun yerinə utanırdıq**.

O, ərini dünyada hamıdan çox istəyirdi və əri də onu sevirdi, xüsusilə ilk zamanlar və arvadının təkçə onun xoşuna gəlmədiyini gördükdə sevirdi. Avdotya Vasilyevnanın həyatda yeganə məqsədi ərinin məhəbbətini qazanmaq idi; lakin, sanki, qəsdən yalnız onun xoşuna gələ bilməyəcəyi şeylər edir və hamısını da öz məhəbbətinin

gücünü və özünü ona qurban etməyə hazır olduğunu sübut etmək məqsədilə edirdi.

O geyinməyi sevirdi, atam onu təriflərə və təəccübə səbəb olan gözəl qadınlar içərisində görməyi xoşlayırdı: o, bəzəkli paltara olan ehtirasını atama qurban edib evdə boz bir bluzda oturmağa getdikcə daha çox adət edirdi. Ailə münasibətlərində azadlığı və bərabərliyi həmişə zəruri bir şərt hesab edən atam ümid edirdi ki, onun sevimlisi Lyuboçka ilə mehriban cavan arvadı ürəkdən və dostcasına yaxınlaşacaqlar, lakin Avdotya Vasilyevna öz qeydinə qalmaq yaraq, evin əsl sahibəsi adlandırdığı Lyuboçkaya atamı bərk təhqir edən nalayiq bir hörmət göstərməyi zəruri bilirdi. Atam bu qışı çox qumar oynayırdı, nəticədə çoxlu uduzmuşdu və həmişə olduğu kimi qumarı ailə həyatı ilə qarışdırmaq istəmədiyindən qumar işlərini evdəkilərin hamısından gizlədirdi. Avdotya Vasilyevna öz qeydinə qalmaq yaraq bəzən xəstə, qışın axırlarında hətta hamiləli halda, əynində boz bluz, saçlarını daramadan səhər saat dördə də olsa, beşdə də olsa yırğalana-yırğalana atamın qabağına getməyi özünə borc bilirdi, atam bu zaman yorğun, uduzmuş, xəcalətli halda, səkkizinci cərimədən sonra klubdan qayırdı. Avdotya Vasilyevna qumarda əli gətirib-gətirmədiyini dalğınlıqla ondan soruşar və klubda nə etdiyi haqqında, onu heç bir zaman gözləməməyi yüz dəfə xahiş etdiyi haqqında atamın dediklərinə gülümsəyərək, başını yırğalayaraq iltifatla qulaq asardı. Atamın bütün sərvəti onun oyunda udub-udmamasından asılı olsa da, bu, Avdotya Vasilyevnanı zərrə qədər maraqlandırmazdı; o, atamı klubdan qayıdarkən yenə də birinci olaraq qarşıları. Demək lazımdır ki, özünün qeydinə qalmaq ehtirasından əlavə ərinə qarşılmasının bir səbəbi də başından çıxmayan qısqanclıq idi ki, bu da ona çox şiddətli əzab verirdi. Dünyada heç kəs onu inandıra bilməzdi ki, atam bu geclikdə məşuqəsinin yanından yox, klubdan qayıdır. Avdotya Vasilyevna atamın üzündə onun məhəbbət sirlərini oxumağa çalışırdı və bir şey oxuya bilməyərək bir qədər kədərli zövqlə ah çəkib tez bədbəxtliyini düşünməyə dalardı.

Arası kəsilməyən bu və bir çox digər qurbanlar nəticəsində bu qışın son aylarında, bu aylarda atam tez-tez uduzduğundan çox vaxt qanıqara olardı, atamın arvadı ilə olan rəftarında sakit bir nifrət hissi, bağlı olduğu adama qarşı təmkinli bir ikrah artıq sezilməyə

başladı ki, bu ikrah həmin adama mümkün olan bütün kiçik mənəvi pislikləri etməyə göstərilən qeyri-şüuri səylə ifadə olunur.

XLIII fəsil YENİ YOLDAŞLAR

Qış sezilmədən ötüb-keçdi. Qarlar yenə də əriməyə başladı və universitetdə imtahanlar cədvəli divara vurulduqda birdən-birə xatırladım ki, qulaq asdığım on səkkiz dərəcə cavab verməliyəm, halbuki bu on səkkiz dərəcədən mən birini də yazmamışdım, birini də hazırlamamışdım. İmtahanları necə verəcəyim kimi aydın bir sual bir dəfə də olsun ağılıma gəlməmişdi. Lakin bütün bu qışı mən artıq böyümüş və *comme il faut* olmağımdan şövqə gələrək məndə əmələ gəlmiş elə bir duman içərisində idim ki, imtahanları necə verəcəyim fikri başıma gəldikdə, özümü yoldaşlarımla müqayisə edib fikirləşirdim: “Onlar imtahan versələr də, əksəriyyəti, *comme il faut* deyildirlər, demək, onlardan üstün olduğum üçün imtahanları verməliyəm. Mən mühazirələrə yalnız ona görə gəlirdim ki, buna adət etmişdim və atam məni evdən göndərirdi. Bundan əlavə, tanışlarım çox olduğundan universitetdə vaxtım şən keçirdi. Mən bu hay-küyü, danışmaları, auditoriyadakı qəhqəhələri xoşlayırdım; mühazirə zamanı dal skamyada əyləşib professorun ahəngdar səsi altında bir şeyin xəyalına dalmağı və yoldaşlarımla müşahidə etməyi xoşlayırdım; qapını yavaşca cırladıb auditoriyaya girmək üstündə sonra professorla sözləşməyi bildiyim halda, bəzən birisilə Maternaya gedib araq içməyi və bir şey yeməyi xoşlayırdım; bütün kurslar qəhqəhələrlə koridorda toplaşdıqda düzəldilmiş bir kələkdə iştirak etməyi xoşlayırdım. Bunlar hamısı adamın ürəyini açırdı.

Artıq hamı mühazirələrə vaxtılı-vaxtında gəlməyə başladığıda, fizika professoru öz kursunu bitirib imtahanlara qədər bizimlə vedalaşdıqda, tələbələr dəftərlərini yığıb dəstə-dəstə hazırlaşdıqda mən də fikirləşirdim ki, hazırlaşmaq lazımdır. Operovla salamlaşmaqda davam edirdimsə də, aramız çox soyuq idi; ancaq dediyim kimi o, öz dəftərlərini mənə təklif etmişdi, həm də özü də digər tələbələrlə birlikdə mənə bu dəftərlərin üzündən hazırlaşmağa dəvət etmişdi. Mən ona təşəkkür etdim və beləliklə, ona göstərdiyim bu şəərəflə

aramızda olan keçmiş incikliyi tamamilə aradan qaldırmaq istədim, lakin bunu xahiş etdim ki, mənim mənzilim yaxşı olduğu üçün hamı hər dəfə bizdə toplaşsın.

Mənə cavab verdilər ki, gah birisinin, gah da o birisinin evində, həm də yaxın olan yerdə növbə ilə toplaşacaqlar. Birinci dəfə Zuxingilə yığışdıq. Bura – Trubnoy bulvarda böyük bir evdəki arakəsmənin dalında olan kiçik bir otaq idi. Təyin olunmuş birinci gündən gecikdim və gəlib çıxarkən onlar artıq oxuyurdular. Kiçik otağı tüstü, özü də tütün tüstüsü yox, Zuxinin çəkdiyi maxorka tüstüsü bürümüşdü. Stolun üstünə bir iri şüşə araç, qədəhlər, çörək, duz və sümüklü qoyun əti qoyulmuşdu.

Zuxin ayağa qalxmadan məni araç içməyə və sürtükümü çıxarmağa dəvət etdi.

– Məncə, siz belə yeməklərə adət etməmişiniz? – deyərək əlavə etdi.

Hamının əynində çirkli çit köynək və döşlük vardı. Onlardan iyrendiyimi bürüzə verməməyə çalışaraq, sürtükümü çıxarıb yoldaşcasına divanda uzandım. Zuxin hərdən bir dəftərlərə baxıb oxuyur, başqaları suallar verib onu saxlayır, o isə qısa, ağıllı və düzgün izah edirdi. Mən qulaq asmağa başladım və əvvəldə oxunanları bilmədiyimdən sual verdim.

Zuxin dedi:

– Eh, əzizim, bunu bilmirsinizsə, qulaq asmaç sizə yaramaz, mən dəftərləri sizə verərəm, sabaha qədər onlara baxarsınız; yoxsa, sizə izah etməli bir şey yoxdur.

Dərsi bilmədiyim üçün xəcalət çəkdim və bununla birlikdə Zuxinin dediklərinin tamamilə ədalətli olduğunu hiss edərək daha qulaq asmayıb yeni yoldaşlarımı müşahidə etməyə başladım. Adamların *comme il faut* və *comme il faut olmayanlar* bölməsinə görə aydındı ki, onlar ikinci dərəcəyə mənsub idilər və buna görə də onlar mən də nəinki ədavət hissi, həm də şəxsən nifrət hissi doğururdular; bu nifrəti mən ona görə duyurdum ki, onlar *comme il faut* olmadıqları halda, sanki, məni özlərinə nəinki tay bilmir, bəlkə də, hətta xeyir-xahlıqla mənə hamilik edirdilər. Bu hissi məndə onların dırnaqları gəmirilmiş çirkli əlləri və ayaqları, Operovun çeçələ barmağındakı uzun dırnağı, çəhrayı köynəklər, döşlüklər, bir-birilərinə nəvazişlə atdıqları söyüşlər, çirkli otaq, Zuxinin barmağı ilə burnunun bir

değişini sıxıb hey yavaşcadan fınxırması, əsasən də onların danışıq tərzləri və bəzi sözlərə xüsusi ton vermələri gülüş doğururdu. Məsələn, onlar “axmaq” sözü əvəzinə “səfeh”; “sanki” əvəzinə “elə bil”, “gözəldir” əvəzinə “qiyamətdir”, “hərəkət verən” və sairə bu kimi sözlər işlədirdilər ki, bunlar mənə kitab sözləri və olduqca ədəbsiz görünürdü. Lakin onların bəzi rus və xüsusilə əcnəbi sözlərə verdikləri ahəng bu kübar nifrətimi daha da artırırdı: onlar “maşın” əvəzinə “máşın”, “fəaliyyət” əvəzinə “fəaliyyət”, “qəsdən” əvəzinə “qəsdən”, “buxarıda” əvəzinə “búxarıda”, “Şekspir” əvəzinə “Şeks-pír” və sairə deyirdilər.

Bununla belə, onların o zaman məndə qarşısızalmaz dərəcədə ikrah doğuran xarici görkəmlərinə baxmayaraq, bu adamlarda qabaqcadan yaxşı bir cəhət hiss edib, onları birləşdirən şən yoldaşlıqlarına qibtə etdiyimdən onlara cəlb olunduğumu və mənim üçün nə qədər çətin olsa da, onlarla yaxınlaşmaq istədiyimi duyurdum. Yumşaq xasiyyətli və namuslu Operovu artıq tanıyırdım; indi isə görünür, onların içərisində birincilik qazanan çevik, dedikcə ağıllı Zuxin xoşuma gəlirdi. O, alçaqboy, kök, qarabəniz bir oğlan idi; onun üzü bir qədər dolğun və həmişə par-par parıldasa da, olduqca ağıllı, canlı və müstəqil idi. Onun üzünə bu ifadəni xüsusilə, dərinədəki qara gözləri üstündəki ensiz, qabarıq alını, qısa cod saçları, həmişə qırılma-mış kimi görünən sıx qara saçqalı verirdi. Adama elə gəlirdi ki, o özü haqqında fikirləşmiş (insanlardakı bu cəhət həmişə mənim xüsusilə xoşuma gəlmişdir), lakin görünürdü ki, onun ağılı heç bir zaman boş qalmırdı. Onun üzü elə ifadəli üzlərdən idi ki, onu birinci dəfə gördüyünüzdən bir neçə saat sonra sizin gözlərinizin qabağında birdən-birə tamamilə dəyişilir. Zuxinin üzü də yığıncağın axırında mənim gözlərimdə beləcə dəyişdi. Birdən onun üzündə yeni qınşlar göründü, gözləri daha çox dərinə düşdü, gülümsəməsi dəyişdi və bütün sifəti elə görkəm aldı ki, mən çətinliklə onu tanıyırdım.

Oxumağı qurtardıqda, yoldaş olmaq arzumuzu sübut etmək üçün Zuxin, digər tələbələr və mən hərəmiz bir qədəh araç içdik və şüşədə demək olar ki, bir şey qalmadı. Zuxin ona xidmət edən qarını bir də araç dalınca göndərmək üçün soruşdu ki kimdə beşqəpiklik var. Mən öz pulumu təklif etmək istədim sə də, Zuxin, mənim dediyimi eşitməyirmiş kimi, Operova müraciət etdi və Sterov muncuqdan düzəldilmiş kisəsini çıxarıb lazım olan pulu ona verdi.

Özü heç bir şey içməyən Operov:

– Gözlə, içib sərxoş olma, – dedi.

Zuxin qoyun ətinin sümüyünün iliyini soraraq (yadımdadır bu zaman mən fikirləşdim ki, o, çoxlu ilik yediyi üçün belə ağıllıdır):

– Qorxma, – deyə cavab verdi.

– Qorxma, – xəfifcə gülümsəyib o davam etdi, onun təbəssümü isə elə bir təbəssüm idi ki, siz onu qeyri-ixtiyari sezirdiniz və bu təbəssüm üçün ona minnətdar olurdunuz, – içib sərxoş olsam da eyib etməz; qardaşım, indi baxaq görək o, mənə yıxacaq, yoxsa mən onu. – Zuxin özünü əyərək əlini alınına vurub əlavə etdi: – Qardaşım, artıq hazırdır. Kaş Semyonov imtahanlardan yaxşı çıxaydı, onun başı içkiyə bərk qarışmışdır.

Doğrudan da, xarici görkəmi etibarilə məndən pis olduğuna görə birinci imtahan zamanı mənə sevindirmiş və qəbul imtahanını ikinci olaraq vermiş, tələbə olduğu ilk ayda mühazirələrə vaxtlı-vaxtında gələn çalsaçlı Semyonov hələ imtahanlardan əvvəl içib kef çəkməyə başlamışdı və kursun axırında universitetdə artıq tamamilə görünmürdü.

– O haradadır? – deyə kimsə soruşdu.

– Onu daha mən də görmürəm, – deyə Zuxin davam etdi. – Axı rıncı dəfə mən onunla Lissabon şərabı içib şüşəsini yerə çırpmışdıq. Qiyamət bir şey alındı. Deyirlər, sonralar nə isə bir əhvalat baş verib. Yaman kəllədir. Onda nə qədər od var! Nə qədər ağıllıdır! Bədbəxt olsa, heyif. Bədbəxt olmağına isə olacaqdır: onun kimi coşqun bir oğlan universitetdə bağlanıb qala bilməz.

Daha bir qədər danışib mənzili başqalarına nisbətən daha yaxın olduğu üçün qalan günləri də Zuxinin otağına yığılmağı şərtləşdik - dən sonra hamı dağılışmağa başladı. Həyatə çıxdıqda hamı piyada, təkə mən drojkada getdiyimə görə bir qədər xəcalət çəkdim və mənimlə bərabər getməyi utana-utana Operova təklif etdim. Zuxin otaqdan bizimlə birlikdə çıxdı və Operovdan bir manat borc alıb, haraya isə bütün gecəni qonaq getdi. Zuxinin xasiyyəti və həyat təzi haqqında Operov yolda mənə bir çox şeylər danışdı və mən evə gəldikdən sonra tanış olduğum bu yeni adamlar barəsində düşünərək uzun müddət yatmadım. Mən yatmayaraq, bir tərəfdən onların biliyindən, sadəliklərindən, sədaqətlərindən, gənclik poeziyasından və qoçaqlıqlarından doğan, onlara qarşı hörmətlə, digər tərəfdən,

onların məndə ikrah əmələ gətirən rüsvayçı görünüşləri arasında uzun zaman tərəddüd etdim. Bütün istəklərimə baxmayaraq, o zaman mən onlarla qətiyyənlə yaxınlıq edə bilməzdirdim. Bizim anlayışlarımız tamamilə bambasqqa idi. Mənim üçün həyatın bütün gözəlliyini və mənasını təşkil edən saysız-hesabsız rənglər vardı ki, bunlar onlara tamamilə aydın deyildi və eləcə də əksinə, lakin yaxınlığımızın mümkün olmamasının başlıca səbəbi mənim iyirmi manatlıq mahuddan tikilmiş sürtüküm, drojkam və holland köynəyim idi. Bu səbəb mənim üçün xüsusilə mühüm idi; mənə elə gəlirdi ki, öz rifah-halımın əlamətlərilə onları təhqir edirəm. Mən özümü onların qarşısında müqəssir bilirdim və gah sakitləşərək, gah da layiq olmadığım və sakitliyə qarşı hiddətlənib məğrurluğa keçərək onlarla bərabər, səmi mi münasibətdə ola bilmirdim. Zuxinin xasiyyətiyəndəki qaba, möhkəm cəhət isə o zaman onda qabaqcadan hiss etdiyim qoçaqlığın qüvvətli poeziyası elə bir dərəcədə üstün gəlirdi ki, bu cəhət mənə zərrə qədər də pis təsir etmirdi.

İki həftə demək olar ki, hər gün axşamlar Zuxingilə dərslərimi hazırlamağa gedirdim. Mən az-az hazırlayırdım, çünki, artıq dediyim kimi, yoldaşlarımdan geri qalmışdım və onlara çatmaq üçün tək hazırlaşmağa qüvvəm olmadığından özümü yalandan elə göstərdim ki, guya, qulaq asıram və onların oxuduqlarını anlayıram. Mənə elə gəlirdi ki, saxtakarlıq etdiyimi yoldaşlarımda başa düşmüşdülər və öz bildikləri yerləri oxumayıb buraxdıqlarını və məndən heç bir zaman soruşmadıqlarını tez-tez sezirdim.

Bu adamların mərifətli olmamalarını gündən-günə daha çox bağışlayaraq, onların məişətinə alışdırdım və bu məişətdə bir çox şairanə cəhətlər tapırdım. Yalnız onlarla birlikdə heç yerə kefə getməmək haqqında Dmitriyə verdiyim söz məni onlarla bir yerdə nəşə çəkmək arzumdən saxlayırdı.

Bir dəfə mən ədəbiyyat haqqında, xüsusilə fransız ədəbiyyatı haqqında biliyimlə öyünmək istəyib bu mövzuda söhbət açdım. Məni təəccübləndirən bu oldu ki, onlar əcnəbi başlıqları rusca desələr də, məndən qat-qat çox oxumuşdular, ingilis və hətta ispan yazıçılarını, o zaman haqqında eşitmədiyim Lesajı tanıyır və qiymətləndirirdilər. Puşkin və Jukovski (körpə ikən mənim oxuduğum və öyrəndiyim sarı cildli kitablar yox) onlar üçün ədəbiyyat idi. Düma, Syu və Feval kimi yazıçılardan onların zəhləsi gəldirdi, onlar və

xüsusilə Zuxin ədəbiyyat haqqında məndən qat-qat yaxşı və daha aydın mühakimə yürüdükdülər ki, mən bunu boynuma almaya bilmərəm. Musiqi sahəsindəki biliyimlə də həmçinin onlardan heç də üstün deyildim. Mənim böyük təəccübümə rəğmən Operova skripka, bizimlə dərs hazırlayan tələbələrdən bir başqası violonçel və fortepiano çalırdı, hər ikisi də universitetin orkestrində çalırdı, musiqini əməlli-başlı bilirdilər, yaxşı musiqini qiymətləndirirdilər. Bir sözlə, fransız və alman dillərini tələffüz etmək istisna olmaqla, onların qarşısında öyünmək istədiyim hər şeyi məndən yaxşı bilir və bununla zərrə qədər lovğalanmırdılar. Mən özümün kübar vəziyyətimdən öyünə bilərdim, lakin mən buna Volodya kimi malik deyildim. Bəs onlara nəzər saldığım bu yüksəklik nədən ibarət idi? Mənim knyaz İvan İvanuçla tanışlığımı? Fransız dilini yaxşı tələffüz etməyimi? Drojkammi, holland köynəyimi? Dırnaqlarımı? Bunların hamısı boş bir şey deyilmi? – Bu suallar yoldaşlığa və gənclərin qarşımda gördüyüm bu səmimi şənliyinə qibtə hissini təsiri ilə bəzən tutqun olaraq başıma gəlirdi. Onlar hamısı bir-birilə çox səmimi idilər. Onların rəftarındakı sadəlik bəzən qabalığa çatsa da, bu qaba xarici görkəm altında daima bir-birilərini azca da olsa, təhqir etməmək qorxusu gizlənirdi. Onların nəvazişli mənada işlətdikləri “alçaq”, “donuz” sözləri məni yalnız iyrendirirdi və içimdə onlara gülməyə əsas versə də, bu sözlər onları təhqir etmir, öz aralarında ən səmimi və mehriban şəraitdə yaşamalarına mane olmurdu. Bir-birilərlə rəftarlarında onlar o qədər ehtiyatlı və nəzakətli idilər ki, yalnız çox yoxsul və çox gənc adamlar belə olurlar. Başlıcası isə, mən Zuxinin bu xasiyyətində və onun Lissabondakı sərgüzəştlərində nə isə geniş və əyyaşlığa məxsus bir şey görürdüm. Mən hiss edirdim ki, bu kef məclisləri, yandırılmış rom və şampanski ilə barongildə iştirak etdiyim saxtakarlığa nisbətən nə isə tamamilə başqa bir şey olmalıdır.

XLIV fəsil

ZUXİN VƏ SEMYONOV

Zuxinin hansı silkə mənsub olmasını bilməsəm də onun S. gimnaziyasından olduğunu, heç bir dövləti və deyəsən, dvoryan olmadığını bilirəm. Üzdən çox yaşlı görünsə də, o zaman Zuxinin on səkkiz

yaşı var idi. O, olduqca ağıllı və xüsusən tez başa düşən bir gənc idi: çox mürəkkəb, bütöv bir elmi dərhal qavramaq, onun bütün xüsusiyyətlərini və nəticələrini, bu nəticələri çıxaran qanunları şüur vasitəsilə mühakimə etməkdənsə, qabaqcadan görmək onun üçün asan idi. O, ağıllı olduğunu bilir, bununla fəxr edirdi və bu iftixarı sayəsində rəftarında hamı ilə eyni dərəcədə sadə və səmimi idi. Yəqin ki, həyatda çox sınaqlardan çıxmışdı. Onun coşqun və həssas təbiəti artıq həm sevgi, həm dostluq, həm iş, həm də pullu olmağı özündə əks etdirə bilməmişdi. İstər kiçik dərəcədə, istər cəmiyyətin aşağı təbəqələrində olsun, lakin elə bir şey yoxdu ki, bunu sınaqdan keçirdikdən sonra həmin şeyə qarşı ya nifrət, ya nə isə bir laqeydlik bəsləməyə və ona əhəmiyyət vermək idi ki, bu da hər şeyi olduqca asanlıqla əldə etməkdən doğurdu. Adama elə gəlirdi ki, o, hər bir yeni şeydən yalnız buna görə belə bir coşqunluqla yapışırdı ki, məqsədinə çatdıqdan sonra əldə etdiyi şeyə nifrət etsin və fitri istedadı sayəsində həm məqsədinə çatır, həm də nifrət etmək haqqını həmişə əldə edirdi. Elmi cəhətdən də bunun eyni idi: az hazırlaşmış mühazirələr yazmasa da, o, riyaziyyatı çox gözəl bilirdi və professorlara üstün gələcəyini dedikdə öyünmürdü. Oxunan mühazirələrdə bir çox hədyanlar görsə də, onun təbiətinə xas olan qeyri-şüuri əməli hiyləgərliyi ilə o dərhal özünü professorlara lazım olan şəkllə salır və buna görə də professorların hamısı onun xatirini istəyirdi. O, rəislərlə münasibətində qəti olsa da, rəislər ona ehtiram edirdilər. O, elmə nəinki hörmət etmir və onu sevmirdi, hətta özünün asanlıqla mənimsədiyi bir şeylə ciddi məşğul olanlara nifrət edirdi. Zuxinin anlayışına görə, elmlər onun istedadının onda bir qismini təşkil etmirdi; onun tələbə vəziyyətində keçən həyatı, bütün varlığını həsr edə biləcəyi elə bir şey təşkil etmirdi və özünün dediyi kimi coşqun, fəal təbiəti həyat, yaşamaq tələb etdiyindən, cibinin imkan verdiyi bir əyşəşliyə uymuşdu və bu əyşəşliyə nə qədər ki, qüvvəm var, ondan daha artıq ehtiraslı bir alov və istəklə öz daxilinə qapanmışdı. İndi imtahanlar qabağı Operovun qabaqcadan dedikləri yerini almışdı. O, iki həftə yoxa çıxdı, belə ki, biz axır zamanlar artıq başqa bir tələbənin evində dərslər hazırlayırdıq. Lakin birinci imtahanda o, rəngi qaçmış, taqətsiz halda əlləri titrəy-titrəy zala gəlib parlaq surətdə ikinci kursa keçdi.

Kursun əvvəlində başçısı Zuxin olan əyşəşlər dəstəsində səkkiz nəfər var idi. Onların sırasında əvvəlcə İkonin ilə Semyonov da var idi,

lakin İkonin ilin əvvəlində onların məşğul olduqları şiddətli əyyaşlığa davam getirə bilməyib yoldaşlarından ayrılmışdı. Semyonov isə ona görə ayrılmışdı ki, bu, ona az görünürdü. İlk zamanlar bizim kursdakıların hamısı onlara dəhşətlə baxır və onların igidliklərindən bir-birilərinə nağıl edirdilər.

Bu igidliklərin baş qəhrəmanları Zuxin, kursun axırında isə Semyonov idi. Son zamanlar hamı Zuxinə hətta dəhşətlə baxır və çox nadir hallarda o, mühazirəyə gəldikdə auditoriyada həyəcan baş verirdi.

İmtahanlarqabağı Semyonov öz əyyaşlığını çox qüvvətli və orijinal şəkildə qurtardı ki, Zuxinlə tanışlığım sayəsində mən bunun şahidi oldum. Bu, belə olmuşdu. Bir dəfə axşamüstü biz Zuxingilə gələr-gəlməz və Operov başını dəftərlərə əyib şamandakı piy şamdan əlavə butulkadakı piy şamı da öz yanına qoyaraq narın xətlə yazdığı fizika dəftərlərini nazik səs ilə oxumağa başladığıda, ev sahibəsi içəri girib Zuxinə dedi ki, kimsə ona bir kağız gətirmişdir.

Zuxin bayıra çıxdı, başını aşağı dikmiş və boz kağızda yazılmış açıq bir məktubu və on manatlıq iki əsginası əlində tutaraq dalğın bir görkəmlə tezliklə qayıdıb gəldi.

Zuxin başını qaldırıb amiranə bir ciddiyətlə bizə baxıb:

– Ağalar! Qeyri-adi bir hadisə baş vermişdir, – dedi.

Operov dəftərini vərəqləyib:

– Yoxsa kondisiya¹ üçün pul almısan?

Kimsə dedi:

– Gəlin gerisini oxuyaq.

– Yox, ağalar! Mən daha oxumuram, – deyərək Zuxin eyni ahənglə davam etdi, – sizə deyirəm ki, ağılsızca bir hadisə baş vermişdir. Semyonov bir zaman məndən borc aldığı iyirmi manatı əsgərlə göndərmişdir, özü də yazır ki, onu görmək istəyirəmsə, kazarmaya gəlim. Bunun nə demək olduğunu bilirsinizmi? – deyərək o, hamımızı nəzərdən keçirərək əlavə etdi. Biz hamımız susurduq. Zuxin davam etdi. – Mən bu saat onun yanına gedirəm, kim istəyir gedək.

Hamı dərhal sürtükünü geyinib Semyonovun yanına getməyə hazırlaşdı. Operov nazik səs ilə dedi:

– Hamımızın ona nadir bir şey kimi baxmağa getməyimiz yaxşımı olar?

¹ Kondisiya – müəllimin xüsusi evlərdə verdiyi dərs

Mən Operovun dediklərilə tamamilə razı idim, xüsusilə özüm haqqında razı idim, çünki Semyonovla demək olar ki, tanış deyildim. Lakin ümumi yoldaşlıq işində özümün iştirak etdiyimi bilmək mənə çox xoş idi və Semyonovun özünü o qədər görmək istəyirdim ki, Operovun bu sözünə heç bir cavab vermədim.

Zuxin dedi:

– Axmaq sözdür! Harada olursa olsun, əgər biz hamımız yoldaşımızla salamatlaşmağa gediriksə, burada nə pis bir iş var? Boş şeydir! Kim istəyir gedək.

Biz minik tutub əsgəri də yanımıza mindirərək getdik. Növbətçi kiçik zabit bizi kazarmaya buraxmaq istəmirdi, lakin Zuxin onu birtəhər yola gətirdi və kağız gətirən həmin əsgər bizi bir neçə lampa ilə zəif işıqlandırılan böyük və demək olar ki, qaranlıq bir otağa apardı. Əyinlərində boz şinel olan başı qırxıq təzə əsgərlər bu otaqda hər iki tərəfdə taxtların üstündə oturmuş və uzanmışdılar. Kazarmaya girdikdə xüsusilə ağır bir üfunət, bir neçə yüz adamın xorultu səsi mənə heyrətə gətirdi və bələdçimizin, taxtların arası ilə hamıdan qabaqda möhkəm addımlarla gedən Zuxinin dalınca addımlayarkən mən ürək-ürəkə hər bir əsgərin vəziyyətinə nəzər salır, uzun, pırlaşmış, demək olar ki, çal saçları, ağ dişləri və parıldayan qara gözləri olan Semyonovun xatirimdə qalmış əzgin qamətini hər bir əsgərlə müqayisə edirdim. Kazarmanın ən kənar bir küncündə, qara yağla doldurulmuş axırncı saxsı qabın yanına çatdıqda (yanıb qurtarmaqda olan piltə, boynunu əyərək bu saxsı qabda tüstülənirdi) Zuxin addımını yeyinlətdi və birdən dayandı.

Zuxin, başqaları kimi başı qırılmış halda əyninə qalın əsgər tuman-köynəyi geyib boz şinelini çiyinə salaraq taxtın üstündə bar-daş qurub digər bir əsgərlə söhbət edə-edə nə isə yeyən bir əsgərə müraciətlə:

– Salam, Semyonov, – dedi. Çal saçları qısa vurulmuş, göy rəngli açıq alnı və həmişəki kimi tutqun üzündən ciddiyyət yağan bu adam o idi. Nəzərimin onu təhqir edəcəyindən çəkdiyim üçün üzümü kənara çevirdim. Deyəsən, Operov da mənim rəyimlə şərik olduğuna görə hamıdan dalda dayanmışdı; lakin özünün qeyri-adi dərəcədə kəsik-kəsik sözlərilə Zuxinə və başqalarına salam verərkən Semyonovun səsinə duyulan ahəng bizi tamamilə sakitləşdirdi, biz hamımız irəli çıxmağa və mən öz əlimi, Operov öz “taxtasayağı”

əlini ona verməyə tələsdik, lakin Semyonov qara iri əlini hələ bizdən əvvəl uzadaraq, bununla bizi, sanki, onu şərəfyab etmək kimi xoş olmayan hər hissdən xilas etdi. O, həmişəki kimi, könülsüz və sakit danışdı:

– Salam, Zuxin, sağ ol ki, gəldin. Aha, cənablar, əyləşin. – O, axşam yeməyi yeyib söhbət etdiyi əsgərə müraciət etdi: – Kudryaşka, ayaqlarını yerə salla. Səninlə söhbətimiz sonraya qalsın. Əyləşin. Necə? Zuxin, yoxsa təəccüb edirsən? Hə?

– Sən məni təəccübləndirməmişən, – deyə Zuxin taxtın üstündə elə bir əda ilə əyləşdi ki, elə bil, həkim xəstə yanında əyləşirdi, – əgər sən imtahanlara gəlmiş olsaydın, məni təəccübləndirərdin, belə, belə. De görək harda itib-batmışdın və bu necə baş verdi?

– Harda itib-batmışdım? – deyə o, qalın və qüvvətli səs ilə cavab verdi, – meyxanalarda, ümumiyyətlə, kef yerlərində. Cənablar, hamınız əyləşin, burada yer çoxdur. – O, bir anlığa ağı dişlərini göstərərək sol tərəfində əlini başının altına qoyaraq taxta uzanmış və küt bir maraqla bizə tamaşa edən əsgərə amiranə bir səsle qışqırdı:

– Ayaqlarını yığ. Hə, kef edirdim həm yaxşı, həm pis. – O, hər bir cümləni deyərək ciddi üzünün ifadəsini dəyişərək davam etdi. – Tacir ilə olan əhvalatı bilirənmə? Alçaq öldü. Məni sürgün etmək istəyirdilər. Nə ki pulum vardı, hamısını sovurdum. Bunların hamısı bir şey deyildir. Bir yığın borcum qalmışdı, özü də murdar borc. Borcumu verməyə bir şey yox idi. Vəssalam.

Zuxin dedi:

– Sənin başına belə bir fikir haradan gələ bilər?

– Məsələ belədir: bir dəfə Yaroslavl'da, bilirən də, Stojenkada kef edirdim, tacirlik edən bir ağa ilə kef edirdim. O, orduya əsgər yığırdı. Dedim ki, min manat ver, gedim. Min manat alıb əsgərliyə gəldim.

Zuxin dedi:

– Axı bu, necə ola bilər, sən ki dvoryansan.

– Boş şeydir! Hamısını Kiril İvanov düzəltdi.

– Kim, Kiril İvanov?

– Məni satın alan (bunu dedikdə o həm xüsusilə və qərribə olaraq, həm maraqlı və həm də məzəli surətdə gözlərini parıldadı, sanki, gülümsədi). – Senatdan razılıq aldılar. Yenə də kef etdim, borclarımı verdim və əsgərliyə gəldim. Vəssalam. Məni döyə bilməzlər... Beş manatım var... Bəlkə də, müharibə düşdü...

Sonra o, ciddi üzünün ifadəsini daima dəyişərək və gözlərini panladaraq özünün qəribə, ağılsız sərgüzəştlərini Zuxinə danışmağa başladı.

Daha kazarmada qalmaq mümkün olmadıqda biz onunla salamatlaşmağa başladıq. O, hamımıza əl verdi. Hamımızın əlini bərk-bərk sıxdı və bizi ötürmək üçün ayağa qalxmadan dedi:

– Cənablar, vaxtınız olanda bir də gəlin, deyirlər ki, bizi ancaq gələn ay göndərəcəklər, – bunu deyib, sanki, o, yenə də gülümsədi.

Zuxin bir neçə addım **getdikdən sonra** yenə də geri qayıtdı. Mən onların vidalaşmasını **görmək istədiyim üçün** ayaq saxladım və Zuxinin cibindən **pul çıxarıb** ona verdiyini, **Semyonovun** isə onun əlini kənar etdiyini gördüm. Bundan sonra onların **öpüşdüklərini** gördüm və **Zuxinin** yenə də bizə yaxınlaşdı olduqca bərkdən:

– Kəllə, salamat qal! Deyəsən, mən kursu qurtarmamış sən zabit olacaqsan, – deyə qışqırdığını eşitdim.

Heç bir zaman gülməyən Semyonov buna cavab olaraq, zil və qeyri-adi bir qəhqəhə ilə güldü ki, onun bu qəhqəhəsi mənə çox hey-rətləndirdi. Biz kazarmadan çıxdıq. Evə piyada getdiyimiz bütün yol uzununu Zuxin dinmirdi və **barmağını gah burnunun bir deşiyinə, gah da o birisi deşiyinə qoyub ara vermədən yavaşdan fıxırırdı**. O gəlib evə **çatdıqda dərhal bizdən ayrıldı və həmin gündən etibarən ta imtahanlara qədər içib sərxoşluq etdi**.

XLV fəsil

MƏN İMTAHANDAN KƏSİLİRƏM

Nəhayət, **diferensiallardan və inteqrallardan** ibarət o biri imtahan vaxtı gəlib çatdı. Mən isə **hələ də qəribə bir duman içərisində** idim və mənə nə gözlədiyi haqqında özümə aydın hesabat vermirdim. Zuxin və başqa yoldaşların məclisindən sonra **axşamlar başıma belə bir fikir gəlirdi ki, öz etiqadlarımda nə isə bir şeyi dəyişməliyəm, bu etiqadlarda nə isə bir şey lazım olduğu kimi və yaxşı deyildir, lakin səhər günəş işığı ilə mən yenə *comme il faut* olurdu**m, bundan çox məmnun qalır və özümdə **heç bir dəyişiklik arzu etmirdim**.

Mən belə bir əhvali-ruhiyyədə birinci imtahana gəldim. Mən knyazların, qrafların və baronların oturduğu tərəfdəki skamyada əylə-

şərək, onlarla fransızca danışmağa başladım və (nə qədər qərribə olsa da) başıma belə bir fikir gəlmədi ki, əsla bilmədiyim dərstdən indi imtahan verməli olacağam. Mən imtahan verməyə gələnlərə soyuq-qanlıqla baxır və hətta bəzilərini istehzaya qoymağı lazım bilirdim.

İlinka stolun yanından qayıtdıqda ona dedim:

– Qrap, nə oldu, yoxsa qorxdun?

Universitetə daxil olandan bəri mənim təsirimə qarşı tamamilə qiyam etmiş İlinka:

– Görək siz necə imtahan verəcəksiniz, – dedi və mən onunla danışan zaman gülümsəməyib mənə pis üz göstərdi.

İlinkanın ifadə etdiyi şübhə məni bir anlığa qorxmağa vadar etsə də, onun cavabına həqarətlə gülümsədim, lakin duman bu hissi yenə də bürtüdü, fikirlərim yenə də dağınıq, özüm yenə də laqeyd olmaqda davam etdim, belə ki, hətta imtahan verdikdən dərhal sonra (guya ki, imtahan vermək mənim üçün ən asan bir iş imiş) baron Z. ilə Maternanın yanına qəlyanaltı etməyə getməyi vəd etdim. Məni İkonin ilə birlikdə çağırırdıqda mundirimin ətəklərini düzəldib tamamilə soyuqqanlı halda imtahan stoluna yaxınlaşdım.

Yalnız universitetə girdiyim zaman məni imtahan etmiş gənc professor dik üzümə baxdıqda və mən biletlərin yazılmış olduğu poçta kağızına toxunduqda qorxumdan tüklerim biz-biz oldu. Bundan əvvəlki imtahanlarda olduğu kimi bileti bütün bədənini yırğalaya-yırğalaya götürməsinə baxmayaraq, İkonin pis də olsa bir şey cavab verdi: mən isə onun birinci imtahanlarda etdiyini etdim, mən hətta bundan da pis etdim, çünki başqa bir biletdən götürüb bu biletdən də heç bir cavab vermədim. Professor üzümə təəssüflə baxıb, sakit, lakin qəti bir səsle dedi:

– Cənab İrtənyev, siz ikinci kursa keçməyəcəksiniz. Yaxşısı budur, imtahanlara gəlməyin. Fakültəni təmizləmək lazımdır. Cənab İkonin, siz də gəlməyin, – deyərək əlavə etdi.

İkonin sədəqə istəyirmiş kimi təzədən imtahan verməyə icazə istədisə də, professor ona cavab verdi ki, o bir il ərzində etmədiyini iki gün içərisində edə bilməz və heç bir vəchlə ikinci kursa keçməz. İkonin yenə də şikayətlə və özünü alçaldiraraq yalvardı, lakin professor yenə də boyun qaçırdı.

Professor eyni sakit, lakin qəti səsle dedi:

– Cənablar, gedə bilərsiniz.

Yalnız bu zaman stoldan uzaqlaşmağı qət etdim və xəcalət məni boğmağa başladı ki, dinməyib dayandığıma görə, sanki, İkoninin izzəti-nəfsini alçaldan bu yalvarışlarında mən də iştirak etmişəm. Zal ilə tələbələrin yanından necə ötüb-keçdiyim, onların suallarına nə kimi cavablar verdim, dəhlizə necə çıxdığım və evə necə gəlib çatdığım yadımda deyildir. Mən təhqir edilmişdim, alçaldılmışdım, mən, doğrudan da, bədbəxt idim.

Üç gün otaqdan eşiyə çıxmadım, heç kəsi görmədim, uşaqlığımda olduğu kimi göz yaşlarımdan zövq alaraq çoxlu ağladım. Mən tapança axtardım. Əgər çox istəsəydim, bu tapança ilə özümü vura bilərdim. Düşünürdüm ki, İlinka Qrap mənə rast gəldikdə üzümə tüpürəcəkdir və bunu edərsə, haqlı olacaqdır; Operov mənim fəlakətimə sevinəcək və fəlakətim haqqında hamıya danışacaqdır; Kolpikov Yarın restoranında məni rüsvay etdikdə tamamilə haqlı olmuşdu, knyajna Kornakova ilə olan mənasız söhbətlərim başqa nəticə verə bilməzdi və sairə və sairə, həyatda insanın izzəti-nəfsi üçün ağır və əzabverici olan dəqiqələr bir-birinin dalınca başıma gəlirdi; mən öz fəlakətimdə kimi isə təqsirləndirməyə çalışırdım; düşünürdüm ki, bütün bunların hamısını kimsə qəsdən etmişdir, özümə qarşı bütöv bir intriqə uydururdum, professorlardan, yoldaşlarımdan, Volodyadan, Dmitridən, məni universitetə qoyduğu üçün atamdan şikayət edirdim; taledən şikayət edirdim ki, məni belə bir rüsvayçılığa qədər yaşamağa qoymuşdur. Nəhayət, məni tanıyanların hamısının gözündə qəti olaraq, məhv olduğumu hiss edərək, qusarlığa və ya Qafqaza getmək üçün atamdan icazə istədim. Atam məndən razı qalmasa da, mənim çox məyus olduğumu görüb, təsəlli verərək deyirdi ki, bu nə qədər pis bir iş olsa da, mən başqa bir fakültəyə keçsəm, bütün bunları düzəltmək mümkündür. Mənim fəlakətimdə həmçinin dəhşətli bir şey görməyən Volodya da deyirdi ki, başqa fakültədə təzə yoldaşlarım qarşısında, heç olmasa, xəcalət çəkməyəcəyəm.

Bizim qızlar imtahanın, ikinci kursa keçməməyinin nə olduğunu əsla anlamırdılar, ya anlamaq istəmir, ya da anlaya bilmirdilər və mənə yalnız ona görə yazıqları gəlirdi ki, dərd çəkdiyimi görürdülər.

Dmitri hər gün yanıma gəlirdi, mənimlə çox nəzakətlə və yumşaq rəftar edirdi, lakin məhz buna görə mənə elə gəlirdi ki, o, məndən soyumuşdu. O, yuxarı mərtəbəyə mənim yanıma gəlib, həkimin ağır xəstənin yatağında oturduğu bir ifadə ilə, dinmədən yanımda

əyləşdikdə ürəyimin həmişə ağrıdığını və təhqir olunduğumu hiss edirdim. Sofya İvanovna və Varenka əvvəllərdə əldə etmək istədiyim kitabları onun vasitəsilə mənə göndərib, onlara gəlməyimi arzu edirdilər: lakin mən məhz onların bu qayğısında həddindən artıq bədbəxt olmuş bir insana qarşı məğrur və təhqiramiz bir güzəşt görürdüm. Üç gündən sonra bir qədər sakitləşdim, lakin kəndə gedincəyə qədər evdən heç yerə çıxmadım və hey öz dərdim haqqında fikirləşərək otaqları avara-avara gəzib ev adamlarının gözüne görünməməyə çalışırdım.

Mən fikirləşirdim, fikirləşirdim və nəhayət, bir dəfə axşamdan çox keçmiş aşağıda tək oturub Avdotya Vasilyevnanın çaldığı valsa qulaq asarkən birdən-birə yerimdən sıçradım, yuxarı mərtəbəyə qaçıb “Həyat qanunu” yazılmış dəftəri çıxartdım. Onu açıqda bir dəqiqəliyə peşmançılıq və mənəvi coşqunluq hiss etdim. Mən ağlasam da, artıq məyus olduğum üçün göz yaşları axıtmırdım. Özümə gəldikdə yenə də həyat qanunlarını yazmağı qərara aldım və möhkəm əmin idim ki, artıq heç zaman heç bir pis iş tutmayacağam, bir dəqiqəmi də avara keçirməyəcəyəm, öz qanunlarıma heç bir zaman xəyanət etməyəcəyəm.

Bu mənəvi coşqunluğun uzunmu sürdüyünü, onun nədən ibarət olduğunu, mənim mənəvi inkişafımda onun nə kimi yeni fəsillər açdığını gəncliyimin sonrakı – daha xoşbəxt yarısında nağıl edəcəyəm.

*24 sentyabr, Yasnaya Polyana
(1858-ci il)*

Lev Nikolayeviç Tolstoy
DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSIKLƏRİ

KAZAKLAR

Lev Nikolayeviç Tolstoy
DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSIKLƏRİ

KAZAKLAR

I

Moskvada hər şey sükut içindəydi. Qış gecəsində küçədə seyrək-seyrək təkər xırçılması eşidilirdi. Pəncərələrdə artıq işıq görünmürdü, fənərlər də söndürülmüşdü. Kilsələrdən zəng səsləri yayılır və yuxulu şəhərin üzərində dalğalanaraq, səhərin açıldığını xəbər verirdi. Küçələr bomboşdu. Hərdən gecə faytonçusu kirşenin ensiz tirləri ilə torpağı qara qatışdırıb bir tindən o biri tinə keçir və sənişin gözləyə-gözləyə yuxuya gedir. Ya da görürdü ki, bir qarın pərakəndə halda düzülmüş şamların qırmızı və zəif işıqlarının qızılı haşiyələrdə əks olunduğu kilsəyə gedir. Şəhərin işçi camaatı uzun qış gecəsindən sonra ayağa qalxır və işə gedirdilər.

Ağalardan ötrü isə hələ axşamdı.

Şevalyenin pəncərələrindən birinin bağlanmış taxta qapaqlarının arasından işıq düşürdü. Küçə qapısında karet və kirşə dayanmış faytonçular bir-birinə söykənilib durmuşdular. Üçatlı poçt arabası da burada idi. Daləndar kürkünə bürünüb büzüşmüşdü və sanki, evin tinində gizlənirdi.

“Nə boş-boş laqqırtı vururlar? – anıq sifətli lakey dəhlizdə oturub fikirləşirdi. – Hamısı da mənim növbəmdə olur!” Qonşu işıqlı otaqdan şam edən üç nəfər gəncin səsi eşidilirdi. Onlar üstündə yemək və şərab artığı qalmış stolun arxasında oturmuşdular. Onlardan biri alçaqboylu, təmiz geyimli, anıq və çirkindi. Oturub mehriban yorğun gözləri ilə səfərə yola düşən yoldaşına baxırdı. O birisi – ucaboylusu isə üstünə boş butulkalar düzülmüş stolun yanında uzanıb, saatının açarını oynadırdı. Təzə qısa kürk geymiş üçüncüsü isə otaqda gəzişir və arabir dayanıb, dırnaqları təmizlənmiş, olduqca yoğun və güclü barmaqları arasında badam sındırır və nəyə isə aramsızcasına gülümsəyirdi. Onun üz-gözündən od yağırdı. Əl-qolunu oynada oynada hərərlə danışırdı, ancaq görünürdü ki, o, söz tapmağa çətinlik çəkir və dilinə gələn bütün sözlər də, sanki, ürəyindəkiləri ifadə etmək üçün kifayət etmirdi. Elə hey gülümsəyirdi. Səfərə çıxan gənc deyiniirdi:

– İndi hər şeyi açıb demək olar. Mən nəinki özümə bəraət qazandıрмаq istəyirəm; həm də istərdim ki, sən, heç olmasa, məni özüm başa düşdüyüm kimi dərk edəsən, daha başqaları kimi buna mənasız iş kimi baxmayasan. Sən deyirsən ki, mən o qızın qarşısında günahkaram, – məhriban gözləri ilə ona baxan adama müraciət etdi.

– Bəli, günahkarsan, – deyə alçaqboylu, çirkin gənc cavab verdi və sanki, baxışından mərhəmət və yorğunluq daha çox ifadə olundu.

– Bilirəm ki, sən nə üçün belə deyirsən, – deyə səfərə çıxan sözüünə davam etdi. – Səncə, sevilmək də sevmək kimi bir səadətdir və ona nail oldunmu, bütün ömrün boyu sənə kifayətdir.

– Bəli, kifayətdir, mənim əzizim! Lazım olduğundan da çoxdur, – deyə alçaqboylu və çirkin gənc bunu təsdiq edərək, gözlərini açıb yumdu.

– Bəs özün nə üçün sevməyirsən! – deyə səfərə çıxan fikrə getdi, sanki, təəssüflə dostuna baxdı. – Nə üçün sevməyəsən? Sevmək istəmirsən... Yox, sevilmək bədbəxtlikdir, günahkar olduğunu hiss etməyin bədbəxtlikdir, çünki eyni şeyi vermirsən və verə də bilmirsən. Ah, ilahi! – deyə əlini silkələdi. – Əgər bütün bunlar düşüncəylə edilseydi, nə dərd vardı, ancaq di gəl tərsinə olur, istədiyimiz kimi deyil, öz qaydası ilə olur. Axı mən, elə bil, bu hissi oğurlamışam. Sən də belə fikirləşirsən, inkar eləmə, belə də fikirləşməlisən. İnanırsanmı, bu, həyatda edə bildiyim çoxlu səfeh və yaramaz işlərdən yeganəsidir ki, ona peşman deyiləm və peşman ola bilmirəm. Nə başlananda və nə də axırda, nə onun qarşısında və nə də öz qarşımda yalan danışmamışam. Mənə elə gəlirdi, axır sevməyə başlamışam, ancaq sonra gördüm ki, bu qeyri-ixtiyari bir yalandır, belə sevmək olmaz və mən də daha dalısınca getmədim. O da çıxıb getdi. Məgər mən günahkaram ki, bacarmadım? Nə etməli idim?

– Əlbəttə, indi iş işdən keçib, – dostu yuxusunu qaçıрмаq üçün siqar çəkə-çəkə dilləndi. – Ancaq bir şey deyim ki, sən hələ sevməmişən və sevginin də nə olduğunu bilmirsən.

Qısa kürk geymiş gənc yenə də nə isə demək istəyərək, başını tutdu. Ancaq istədiyini demədi.

– Sevməmişəm! Düzdür, sevməmişəm. Ancaq məndə sevmək arzusu var; bundan güclü heç bir arzu olmaz. Ancaq yenə də

deyirəm, belə məhəbbət varmı? Hər şey nə isə tamamlanmamış qalır. Eh, nə deyirsən! Həyatda özümü çox dolaşdırmışam. İndi isə daha hər şey qurtarıb, sən düz deyirsən. Və onu da hiss edirəm ki, təzə bir həyat başlayır.

Divanda uzanaraq, saatın açarını əlində hərlədən gənc dedi:

– Onda da dolaşacaqsan.

Səfərə çıxan onun dediyini eşitmədi.

– Mən getməyimə həm şadam, həm də qüssələnirəm, – deyə o, sözüne davam etdi. – Ancaq nə üçün qüssələnirəm, özüm də bilmirəm.

Səfərə çıxan ancaq özü barədə danışmağa başladı, hiss etmirdi ki, bu onun özündən başqa heç kəs üçün maraqlı deyil. İnsan heç zaman daxilən vəcdə gəldiyi dəqiqədə olduğu kimi xudbin olmur. Ona elə gəlir ki, bu dəqiqədə onun özündən gözəl və özündən maraqlı bir şey yoxdur.

– Dmitri Andreyeviç, yamçı gözləmək istəmir! – deyə əynində kürk olan, boynuna şərf bağlamış təhkimli gənc irəli keçdi... – Saat on ikidən atlar qoşulub, indi isə saat dördüdür.

Dmitri Andreyeviç öz Vanyuşasına baxdı. Onun boğazına doladığı şərfdə, keçə çəkmələrində, yuxulu sifətində onu çağıran başqa bir həyatın – zəhmət, məhrumiyyət, fəaliyyət həyatının səsini eşitdi.

– Doğrudan ha, əlvida! – deyə o, üstündə bağlanmamış ilməni axtardı.

Dostları yamçıya yenə də araq pulu verməyi məsləhət bilsələr də, papağını qoyub, otağın ortasında dayandı. Onlar bir-iki dəfə öpüşüb dayandılar və sonra üçüncü dəfə öpüşdülər. Qısa kürk geymiş gənc stola yaxınlaşdı, stolun üstündəki bədəni qaldırıb içdi, alçaqboylu, çirkin gəncin əlindən tutaraq qızardı.

– Yox, hər halda, deyəcəyəm... Səninlə açıq danışmaq lazımdır, çünki mən səni sevirəm... Axı onu sevirsənmi? Mən həmişə bunu fikirləşirdim... Hə?

– Bəli, – deyə dostu daha mülayimcəsinə gülümsəyərək cavab verdi.

– Və bəlkə də...

Onların axırıncı söhbətini eşidən və bu cənabların nə üçün həmişə eyni şeyi təkrar etdiklərini başa düşən yuxulu lakey dedi:

– Lütfən, əmr ediblər ki, şamlar söndürülsün. Haqq-hesabı kimin ayağına yazaq? Sizin? – əvvəlcədən kimə müraciət etməyi bildiyi üçün gənclərdən ucaboylusuna müraciət etdi.

– Mənim ayağıma yazın, – deyə ucaboylu dilləndi. – Nə qədərdir?
– İyirmi altı manat.

Ucaboylu bir anlığa fikrə getdi, lakin heç bir söz demədən haqq-hesab vərəqini cibinə qoydu.

O biri iki nəfər isə öz söhbətlərində idilər.

Alçaqboylu, çirkin, mülayim baxışları olan cənab dedi:

– Əlvida, ey yaxşı adam!

Hər ikisinin gözlərində yaş cilvələndi. İkisi də artırmaya çıxdı.

– Yaxşı yadıma düşdü! – deyə səfərə çıxan qızaranaq, ucaboyluya müraciət etdi. – Şevalyenin haqq-hesabını çürüdərsən və mənə yazarsan.

Ucaboylu, əlcəklərini geyə-geyə dedi:

– Yaxşı, yaxşı. – Sonra artırmaya çıxdıqları zaman heç gözlənilmədən əlavə edib dedi: – Sənə həsəd aparıram.

Səfərə çıxan kirşədə oturdu və kürkünə bürünərək dedi:

– Hə, nə olar! Gedək də! – və hətta ona həsəd apardığını deyənə yer vermək üçün kirşədə yana da çəkildi. Onun səsi titrədi.

Onu yola salan dedi: “Əlvida, Mitya, Allah sənə...”

O, səfərə çıxanın tez yola düşməsindən savayı heç bir şey arzulamırdı, buna görə də arzuladığını axıradək deyə bilmədi.

Onlar susdular. Kimsə yenə də: “Əlvida!” – dedi.

Kimsə dedi: “Getdik!” Və yamçı yola düşdü. Yola salanlardan biri çığırdı:

– Yelizar, faytonu buraya çək!

Faytonçular və arabaçı hərəkətə gəldilər, atlara muşqurub, cilovları çəkдилər. Donmuş kareta qarın üstündə xırçıldadı.

– Bu Olenin yaxşı adamdır, – deyə yolasalanlardan biri dilləndi.

– Ancaq Qafqaza, özü də yunker mənəbində getməkdə bilmirəm nə görüb? Mən qara qəpik də vermərəm. Sabah klubda nahar elə-yəcəksən?

– Eləyəcəyəm.

Yolasalanlar hərəsi bir tərəfə getdi. Səfərə çıxana kürkdə bərk istidi. O, kirşənin dibinə çəkilib yaxasını açdı. Üçqatlı kirşə onu tanımadığı evlərin yanı ilə qaranlıq küçələrlə aparırdı. Oleninə elə gəldi ki,

ancaq səfərə çıxanlar bu küçələrlə gedirlər. Hər tərəf qaranlıq, qəmgin və sükut içindəydi. Onun qəlbi isə xatirələrlə, məhəbbət, təəssüf və xoş göz yaşları ilə dolu idi.

II

“Sevirəm! Çox sevirəm! Gözəldirlər! Yaxşıdır!” – deyə o təkrar edir və ağlamaq istəyirdi. Ancaq nədən ötrü ağlamaq istəyirdi? Gözəllər kimlərdi? Onun çox sevdiyi kim idi? Özü də bunu yaxşı bilmirdi. Bəzən evlərdən hər hansı birinə baxıb, təəccüblənirdi ki, nə üçün bu belə qərribə tikilib. Bəzən o təəccüblənirdi ki, ona yad olan yamçı və Vanyuşa nə üçün ona belə yaxındırlar, donmuş yan qayıqlarını dartışdıran atların coşqunluğu nəticəsində kirşədə onunla birlikdə nə üçün yırgalanır, atılıb-düşürlər. O yenə deyirdi: “Gözəldirlər, sevirəm!” Bir dəfə hətta dedi: “Kifayətdir! Əladır!” Və özü də təəccübləndi ki, nə üçün belə dedi və öz-özündən soruşdu: “Yoxsa, sərxoşam?” Doğrudur, o, öz payına iki şüşə şərab içmişdi, lakin Oleninə bu təsiri bağışlayan təkçə şərab deyildi. Səfər ərəfəsində çəkinə-çəkinə, sanki, bilməyərəkdən ona deyilmiş səmimi dostluq sözlərini xatırladı. Bir-birinin əllərini sıxmalarını, baxışlarını, susmalarını və kirşəyə oturandan sonra: “Əlvida, Mitya!” – deyən səsi xatırladı. Özü-nün xüsusi, qəti ürəkaçılığını xatırladı. Bütün bunların ondan ötrü təsirli əhəmiyyəti vardı. Səfər ərəfəsində nəinki dostları, qohumları, ona qarşı laqəyd olanlar, habelə xoşlamadığı bədxah adamlar belə onu sevmək və sanki, ölüm və ya tövbə ərəfəsində olduğu kimi, onu bağışlamaq üçün, elə bil, öz aralarında sözləşmişdilər. “Bəlkə, Qaf-qazdan qayıtmayacağam”, – fikirləşirdi. Ona elə gəldi ki, o, öz dostlarını və üstəlik kimi isə sevir. Öz-özünə acıyırdı. Onu sakitləşdirib ruhlandıran, öz-özünə dinən, mənasız sözləri söylətdirən dostlarına məhəbbəti deyildi, onu bu hala düşürən qadına olan məhəbbət də deyildi (o hələ bu vaxtadək sevməmişdi). Öz-özünü sevməsi, qəlbində olan bütün yaxşı şeyləri (indi ona elə gəlirdi ki, ürəyində birçə yaxşı şey var) hərərətli, ümid dolu bir məhəbbətlə sevməsi onu ağlamağa və rabitəsiz sözlər deməyə məcbur edirdi.

Olenin heç yerdə kurs qurtarmamış, heç yerdə işləməmiş (hansı bir iş yerindəsə xidmətçi hesab olunurdu), var-yoxunun yarısını soyub-sovurmuş, iyirmi dörd yaşınadək özünə hələ heç bir

mənsəb qazanmamış və heç yerdə heç bir şey etməmiş cavan idi. O, Moskva cəmiyyətində “gənc adam” adlananlardan biri idi. Olenin on səkkiz yaşında ikən qırxıncı illərin varlı rus gəncləri kimi azaddı, gənc yaşlarından ata-anasını itirmişdi. Onun üçün heç bir – nə fiziki, nə də mənəvi buxov mövcud deyildi. O hər şey edə bilirdi, ona heç bir şey lazım deyildi və heç bir şey əl-qolunu bağlamırdı. Nə ailəsi, nə vətəni, nə inamı və nə də ehtiyacı vardı. O, heç bir şeyə inanmır və heç nəyi qəbul etmirdi. Lakin heç bir şeyi qəbul etməsə də, qəmgin və məyus deyildi, başqalarını təsirləndirməzdi, əksinə, həmişə əylənərdi. O qət etmişdi ki, məhəbbət yoxdur, ancaq hər dəfə gözəl gənc qadına rast gələndə donub qalardı. O, çoxdan bilirdi ki, şərəf və ad-san boş şeylərdir, lakin balda knyaz Sergey ona yaxınlaşıb, mehribancasına danışanda o, bundan qeyri-ixtiyari bir həzz duyardı. Özünün bütün əyləncələrinə ancaq o dərəcəyədək bağlanardı ki, nə qədər bunlar onun əl-qolunu bağlamır. Özünü bir istəyə həsr edən kimi, o, zəhmət və mübarizənin, həyatla mənasız çəkişmənin yaxınlaşdığını hiss etməyə başlayır və qeyri-iradi olaraq, hissindən, ya da işdən ayrılmağa və öz sərbəstliyini bərpa etməyə tələsirdi. O, kübar həyatına, xidmətə, təsərrüfat işlərinə, bir vaxt özünü həsr etmək istədiyi musiqiyə və hətta inanmadığı qadınlara qarşı məhəbbətə də belə başlamışdı. O fikirləşirdi ki, insana bir dəfə verilmiş bütün bu gənclik qüvvəsini nəyə sərf etsin – sənətəmi, elməmi, qadınlara məhəbbətəmi, ya da praktik fəaliyyətə – bunlar onun ağılı, qəlbi və təhsili xaricində idi, təkrarolunmaz coşğunluq və özünü istədiyi şəkllə salmaq üçün insana bir dəfə verilən hakimiyyət isə ona elə gəlirdi ki, dünyada ən çox istədiyi şeydir. Doğrudur, bu coşğunluqdan məhrum adamlar olur ki, həyata daxil olan kimi qabaqlarına çıxan ilk xamıtu boyunlarına keçirir və ömürlərinin axırına qədər bu xamıtda namusla işləyirlər. Lakin Olenin gəncliyin hər şeyə qadir qüvvəsinin mövcudluğunu bir amala çevirmək və arzularını həyata keçirmək bacarığını, səbəbini bilmədən təpəsi üstə dibsiz uçuruma atılmaq cəsarətini özündə açıq-aydın görürdü. O, bu düşüncə ilə yaşayır, fəxr edirdi və özü də bilmədən xoşbəxt idi. Bu vaxtadək yalnız özünü sevirdi və sevməyə bilməzdi, çünki özündən ancaq yaxşı şey gözləyirdi, özü barədə hələ pərişanlığa tutulmamışdı. O, Moskvadan gələrkən xoş və tərəvətli bir əhvali-ruhiyyəyə içindəydi: keçmiş səhvlərini başa düşüb, öz-özünə deyirdi ki, bütün

keçmişdə olanlar təsadüfi və əhəmiyyətsizdir, yaxşı yaşamaq istəməmişdi, indi isə Moskvadan getməsi ilə yeni həyat başlayır, bu həyatda daha əvvəlki səhvlər olmayacaq, peşmançılıq olmayacaq, yəqin, tək-cə səadət olacaq.

Uzaq yolda, həmişə olduğu kimi, ilk ikinci-üçüncü stansiyalarda fikrin tərək etdiyin yerdə qalır, sonra birdən, yolda açdığın ilk səhərlə səyahətin məqsədinə keçir və artıq gələcəyin binasını qurursan. Olenində də eynən belə olmuşdu.

Şəhərin kənarına çıxıb, qarlı çöllərə baxanda, özünün bu çöllərdə tək olduğundan sevindi və kürkünə bürünüb, kirşənin təkinə çökdü və sakitləşib mürgü döyməyə başladı. Dostlarından ayrılması onu kövrəltdi. Moskvada keçirdiyi axırncı qışı bütünlüklə xatırladı, bu keçmişin dumanlı fikirlər və danlaqlarla tez-tez qırlan sürətləri istər-istəməz onun təsəvvürünə soxulmağa başladı.

Onu yola salan dostunu və haqqında danışdıqları qıza münasibətini xatırladı. Bu qız dövlətli qızı idi. "Qızın məni sevməsinə baxmayaraq, necə olur ki, o, qızı sevir?" – deyər fikirləşdi və ağılına pis şübhələr gəldi. "Fikirləşəndə görürsən ki, adamlarda çox şərəfsizliklər var. Bəs niyə mən hələ həqiqətən sevməmişəm?" – ağılına belə bir sual gəldi. "Hamı mənə deyir ki, sevməmişəm. Doğrudanmı, mən mənə belə eybəcərəm?" Və o, öz əyləncələrini xatırlamağa başladı. Öz kübar həyatının ilk vaxtlarını və dostlarından birinin bacısını xatırladı. O, axşamları bu qızla stol arxasında, qızın işlə məşğul olan zərif barmaqlarını və zərif gözəl sifətinin aşağı hissəsini işıqlandıran lampa işığında keçirmişdi. "Hələ davam edir" kimi uzanan söhbətlərini, ümumi yöndəmsizlik və sıxıntı və bu gərginliyə qarşı qəzəb hissini xatırladı. Bir səs ardıcıl deyirdi: "Elə deyil, elə deyil və həqiqətən elə olmadı". Sonra balı və gözəl D. ilə mazurka oynamasını xatırladı. "O gecə mən necə vurulmuşdum, necə xoşbəxtdim! Və ertəsi gün yuxudan ayılıb, özümü sərbəst hiss etmək mənim üçün nə qədər ağırdı? Bəs məhəbbət niyə gəlir? Nə üçün əl-qolumu bağlamır? – fikirləşdi. – Yox, yox, məhəbbət yoxdur! Qonşu xanım, eyni şəkildə mənə, Dubrovinə və adlı-sanlı bir zadəgana: "ulduzları sevir" – deyəndə də elə deyildi". Budur, onun kənddəki təsərrüfat fəaliyyəti yadına düşdü, lakin bu xatirələrdə də üzərində fərəhlə dayanılası bir şey yoxdu. Başına belə fikir gəldi: "Onlar mənim səfərim barədə çox danışacaqlar?" Lakin

onlar kimdi, özü də bilmirdi. Bunun arxasınca başına onu üz-gözünü turşutmağa, aydın olmayan səsələr çıxarmağa məcbur edən fikir gəldi. Bu, müsyö Kapelin və dərziyə borclu qaldığı altı yüz yetmiş manatın fikri idi. O, dərzidən bir il də gözləməsini xahiş edərkən dediyi sözləri və dərzinin sifətində əmələ gəlmiş təəccüb və çarəsizlik ifadəsini xatırladı. “İlahi, ilahi!” – deyərək dərzi təkrar edir və gözlərini qıyaraq, bu dözülməz fikri özündən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. “Lakin buna baxmayaraq, məni sevirdi”, – ayrılıqları zaman haqqında söhbət getmiş qız barədə fikirləşdi. “Əgər onunla evlənsəydim, borcum da olmazdı, indi isə Vasilyevə borclu qalmışam”. C.Vasilyevə klubda oynadığı axırıncı axşamı təsəvvürünə gətirdi. O, qızın yanından çıxıb, birbaşa kluba girmişdi. Özünü alçaldaq, ondan bir əl də oynamasını xahiş etməsini və onun soyuq rədd cavabını xatırlayırdı. “Bir il qənaət edərim və bütün bu borclarımı verərəm, səni görüm lənətə gələsən...” Bu arxayınlığa baxmayaraq, o, yenə də borclarını, onların qaytarılması vaxtını və nə vaxt qaytara biləcəyini hesablamağa başlayırdı: “Axı mən Şevlyedən başqa Morelə də borclu qalmışam”, – düşündü. Və ondan borc aldığı gecəni xatırladı. Peterburqdan gəlmiş Saşka B., fligel-adyutant və knyaz D. qaraçılarla içki məclisi düzəltmişdilər və bu iddialı qoca... “Bu ağalar niyə özlərindən belə razı idilər, – o fikirləşirdi, – onlar nəyə əsasən xüsusi bir cəmiyyət təşkil edir və başqalarının burada iştirakı, onların fikrincə, tərifəlayiq bir şeydir? Doğrudanmı, ona görə ki, onlar fligel-adyutantdırlar? Onların başqalarını səfeh və alçaq hesab etmələri axı dəhşətdir! Əksinə, mən göstərdim ki, heç də onlara yaxınlaşmaq istəmirəm. Ancaq fikirləşirəm ki, mənim Saşka B. kimi bir cənabla, polkovniklə və fligel-adyutantla “sən” deyərək danışmağım işlər müdiri Andreyi lap kərkəşləndirirdi... Bəli, gecə heç kəs mənim kimi çox içməmişdi. Mən qaraçılara təzə mahını öyrətdim və hamı qulaq asdı. Çox səfehlik eləsəm də, mən çox yaxşı cavanam”.

Olenin səhəri üçüncü stansiyada açdı. Çayını içdi, özü Vanyuşa ilə birlikdə çamadan və bağlamaları sahmana saldı, ehtiyat və səliqə ilə onların arasında yerini rahladı, nəyin hara qoyulduğunu, pullarının harada olduğunu və miqdarını, pasportun, yol və şose vəsiqəsinin yerini bilirdi. Bütün bunlar ona elə sahmanlı görünürdü ki, ürəyi açıldı və uzaq yol ona uzunmüddətli gəzinti təsiri bağışladı.

Bütün səhəri və günün yarısını o, riyazi hesablamalarla məşğuldu: neçə verst yol gediblər, birinci stansiya nə qədər qalıb, birinci şəhərə, nahara, çaya, Stavropola nə qədər qalıb və keçdikləri bütün yolun neçə hissəsini təşkil edir. Bununla birlikdə o hesablayırdı ki, nə qədər pulu var, nə qədər qalacaq, bütün borclarını vermək üçün nə qədər lazımdır və ayda bütün gəlirinin nə qədərini xərcləyəcəkdir. Axşamüstü çay içəndən sonra hesabladı ki, Stavropola bütün məsafənin 7/11 hissəsi qədər yol qalır, cəmi yeddi ayın qənaəti və bütün varının 1/8 hissəsi qədər isə borcu var. O sakitləşib, kürkünə büründü və kirşenin dibinə çöküb mürgüledi. İndi onun təsəvvürləri gələcəklə, Qafqazla bağlı idi. Gələcək barədəki bütün xəyalları amlatbəylərin surətləri, çərkəz qızları, dağlar, uçurumlar, qorxunc sellər və təhlükələrlə qaynayıb-qarışmışdı. Bütün bunları qarışıq və dumanlı təsəvvür edirdi. Lakin aldadıcı şöhrət və hədələyici ölüm bu gələcəyə maraq aşılayırdı. O gah qeyri-adi igidlik və hamını heyrətdə buraxan bir qüvvə ilə dağlıları saysız-hesabsız dərəcədə qırıb-tökür, təslim edir, gah da özü bir dağlı kimi onlarla birlikdə öz istiqlalyyətini ruslardan qoruyurdu. Hər şeyi təfəsilatı ilə təsəvvür edərkən bu təfəsilatlarda köhnə moskvalılar iştirak edirdi. Burada Saşka B. ruslarla, ya da dağlılarla birlikdə ona qarşı vuruşurdu. Hətta məlum deyildi ki, necə olub dərzü müsyö Kapel qalibin təntənəsində iştirak edir. Əgər bu zaman köhnə təhqirlər, zəifliklər, səhvlər xatırlanırdısa, ancaq yaxşılığa xatırlanırdı. Aydın şey idi ki, orada – dağların, sellərin, çərkəz qızlarının və təhlükələrin arasında bu səhvlər təkrar olunmayacaqdı. Əgər o, öz qarşısında buna and içirdisə, demək, hər şey qurtarıb. Daha ən əziz bir xatirə vardı ki, gəncin gələcək barədə olan bütün fikirlərinə qarışırdı. Bu da qadın barədəki xatirə idi. Bu qadın onun xəyalında orada, dağların arasındakı qədd-qamətli, uzun hörüklü, müti göy gözləri olan qul çərkəz qızı şəklində canlanırdı. Onun təsəvvürünə dağlardakı tənha bir koma gəlirdi; o, yorğun, toz-torpağa, qan-tərə bulaşmış, halal zəfərlə evə qayıtdığı zaman qız astanada durub, onu gözləyir, onun öpüşləri, çiynləri, şirin səsi və itaətkarlığı ona şəfa verir. O füsunkardır, lakin savadsızdır, vəhşidir, kobuddur. Uzun qış gecələrində onu təbiiyə etməyə başlayır. O ağıllıdır, başadüşəndir, istedadlıdır və lazım olan bilikləri tez mənimsəyir. Niyə olmasın? O, dilləri çox

asanlıqla öyrənə bilər, fransız ədəbiyyatı nümunələrini oxuyub, başa düşə bilər. Məsələn, *Notre Dame de Paris*, gərək ki, onun xoşuna gəlsin. O, fransızca danışa da bilər. Qonaqlıqda öz təbii ləyaqəti ilə ən yüksək kübar cəmiyyətinin xanımından da yüksəkdə dura bilər. O, sadəcə, bərkdən və ehtirasla mahnı oxuya bilər. “Eh, boş-boş sözlərdir!” – deyər öz-özünə söyləndi. Bu zamanlar hansı stansiyaya isə çatmışdılar və burada bir kirşədən başqa kirşəyə əyləşmək və araç pulu vermək lazım gəlirdi. Lakin o, xəyalında tərktədiyi həmin boş şeyi axtarır və yenə də həmin çərkək qızı, şan-şövkət, Rusiyaya qayıtması, fligel-adyutantlıq, füsunkar arvadı təsəvvüründə canlanırdı. “Axı məhəbbət yoxdur, – öz-özünə deyir, – şan-şövkət boş şeydir. Bəs altı yüz yetmiş səkkiz manat?.. Bəs mənə ömrüm boyu lazım olduğundan çox sərvət vermiş, fəth edilmiş ölkə? Bununla belə, bu sərvətdən təkəcə istifadə etməyim yaxşı olmaz. Onu paylaşmaq lazımdır. Kimə paylaşmaq? Altı yüz yetmiş səkkiz manat Kapelə, qalanına isə sonra baxarıq...” Artıq onun fikrini tamamilə qarışıq xəyallar bürüyürdü, yalnız Vanyuşanın səsi, kirşənin dayanması onun sağlam, tərəvətli yuxusunu pozur və özü də anlamadan təzə stansiyada bir kirşədən başqasına keçir və yoluna davam edirdi.

Ertəsi səhər də eyni şey təkrar olunurdu: eyni stansiyalar, eyni çayıçmələr, eyni titrəşən at sağrıları, Vanyuşa ilə eyni qısa söhbətlər, eyni dumanlı xəyallar və gecə mürgüləri, bütün gecəni davam edən eyni yorğun və sağlam yuxu.

III

Olenin Rusiyanın mərkəzindən uzaqlaşdıqca bütün xatirələri ondan bir o qədər uzaqlaşır, Qafqaza yaxınlaşdıqca, qəlbi bir o qədər fərəhlə dolurdu. Hərdən başına belə bir fikir gəlirdi: “Həmişəlik getmək və heç zaman geri qayıtmamaq, cəmiyyətdə görünməmək. Burada gördüyüm adamlar isə adam deyillər: onlardan heç biri mənə tanıdır və heç biri heç zaman Moskvada mənim dolaşdığım cəmiyyətdə olmayacaq və mənim keçmişimi öyrənə bilməyəcəkdir. Və həmin cəmiyyətdə heç kəs bilməyəcəkdir ki, mən bu adamların arasında yaşayarkən nə etmişəm”. Yolda rast gəldiyi və moskvalı tanışlarına bərabər insan hesab etmədiyi bu qaba məxluq

arasında onu bütün keçmişindən ayıran və tamamilə yeni olan bir hiss büriyürdü. Camaat qaba olduqca, sivilizasiyadan əlamət az olduqca o, özünü bir o qədər sərbəst hiss edirdi. İçərisindən keçib gedəcəyi Stavropol onu qüssələndirdi. Lövhələr, hətta fransızca yazılmış lövhələr, faytonlarda gəzən xanımlar, meydanda duran faytonçular, bulvar və bulvardan keçən və ötənlərə nəzər salan şinelli və şlyapalı cənab ona çox pis təsir bağışladı. “Bu adamlar, bəlkə, mənim dostlarımdan kimi isə tanıyırlar”, – fikirləşdi və klub, dərz, kart oyunu, kübar cəmiyyəti yenə yadına düşdü... Bunun əvəzində isə Stavropoldan o tərəfə artıq hər şey onu razı salacaq şəkildə idi: vəhşi təbiət həm də gözəl və cəngavərənə idi. Oleninin də kefi getdikcə durulurdu. Bütün kazaklar, yamçılar, nəzarətçilər ona sadə adamlar kimi görünürdü, hansı mənəbə sahib olduqlarının fərqi varmıdan onlarla, sadəcə, zarafatlaşmaq və söhbət etmək mümkündür. Hamı insan nəslinə mənsubdu ki, bu da Olenindən ötrü son dərəcədə əzizdi və hamı ona mehribancasına yanaşırdı.

Hələ Don Qoşunları Torpağında kirşəni araba ilə əvəz etmişdilər. Stavropoldan sonra isə hava elə istiləşmişdi ki, Olenin kürksüz gedirdi. Gecə daha onları stansiyadan buraxmırdılar və deyirdilər ki, axşam yol getmək qorxuludur. Vanyuşa qorxuya düşməyə başladı. Doldurulmuş tüfəng tirinin üstünə hazır qoyulmuşdu. Oleninin kefi daha da duruldu. Bir stansiyada nəzarətçi yaxınlarda – yolda bir adamın vəhşicəsinə öldürüldüyünü danışdı. Rastlarına silahlı adamlar çıxmağa başladılar. “Hə, demək buradan başlayır!” – Olenin öz-özünə söylədi. O hələ də haqqında çox eşitdiyi qarlı dağların mənzərəsini gözləyirdi. Bir dəfə axşamüstü noqay yamçı buludların arxasındakı dağları qamçı ilə göstərdi. Olenin acgözlüklə baxmağa başladı, ancaq hava tutqundu və buludlar yarıyadək dağları örtmüşdü. Oleninin gözüne nə isə boz, ağ, qıvrım şeylər görünürdü, nə qədər çalışdısa da, haqqında bir belə oxuduğu və eşitdiyi dağların mənzərəsində yaxşı bir şey tapa bilmirdi. O fikirləşdi ki, dağlar və buludlar tamamilə eyni şəkildədirlər və qarlı dağların xüsusi gözəlliyi barədə ona deyilənlər onun inanmadığı, Baxın musiqisi və qadına məhəbbət kimi, uydurma bir şeydir. Və o, dağların görünməsinə daha gözləmədi. Lakin ertəsi gün sübh tezdən öz arabasında təmiz havanın təsirindən yuxudan ayıldı və laqeydliklə

sağ tərəfə baxdı. Tamamilə aydın bir səhərdi. Birdən – ilk dəqiqədə ona elə gəldi ki, bu onun iyirmi addımlığındadır, – təmiz ağ nəhəngləri, onların incə cizgilərini və uzaq səmanı gördü. O özü ilə dağların və səmanın arasındakı bütün uzaqlığı, dağların bütün əzəmətini dərk edəndən sonra və bu gözəlliyin bütün nəhayət-sizliyini hiss etdikdə vahiməyə düşdü, elə bildi ki, onu qara basır, ya da yuxudadır. Silkələndi ki, yuxudan ayılsın. Dağlar öz yerlərində idi.

– Bu nədir? Bunlar nədir? – yamçıdan soruşdu.

– Dağlardır da, – noqay etinasızcasına cavab verdi.

– Mən də bayaqdan onlara baxıram, – Vanyuşa da dilləndi, – necə də gözəldir. Evdə desəm, inanmazlar.

Üçatlı araba hamar yolda sürətlə hərəkət etdikcə dağlar da, elə bil, özlərinin çəhrayı zirvələri ilə doğan günəşdə parılaraq üfüqdə qaçırdılar. Dağlar Olenini əvvəlcə təəccübləndirdi, sonra isə sevindirdi. Daha sonra başqa qara dağların dalından deyil, səhranın özündən baş qaldıran və uzaqlaşan qarlı dağlar silsiləsinə daha çox baxdıqca yavaş-yavaş bu gözəlliyə nüfuz etməyə və dağları hiss etməyə başladı. Bu dəqiqədən başlayaraq, onun bütün gördükləri, bütün fikirləşdikləri, bütün hiss etdikləri ondan ötrü dağların yeni, ciddi, əzəmətli xarakterini alırdı. Bütün Moskva xatirələri, rüsvayçılıq və peşmançılıq, Qafqaz barədə bütün boş xəyallar yoxa çıxıb, bir daha geri qayıtmırdı. Təntənəli bir səs, sanki, ona dedi: “İndi başladı”. Yol da, uzaqda görünən Terekin cizgisi də, stanitsalar da, camaat da indi ona daha zarafat kimi görünmürdü. Göyə baxan kimi dağları xatırlayırdı. Özünə, Vanyuşkaya baxanda gözünə yenə dağlar görünürdü. Budur, iki atlı kazak gedir, örtüyə keçirilmiş silahlar hər ikisinin çiyində bir qaydada yırğalanır, boz və kəhər atların ayaqları bir-birinə dolaşır, dağlar isə... Terekin arxasındakı aulda tüstü görünür, dağlar isə... Günəş doğur və qamışların dalından görünməyən Terekdə parılacaq, dağlar isə... Stanitsadan bir araba gəlir, qadınlar gedirlər, gözəl, cavan qadınlar, dağlar isə... Qaçaqqlar çöldə çapırlar, mənse gedirəm, onlardan qorxmuram, mənim silahım, gücüm və gənc - liyim var, dağlar isə...

IV

Terek boyunca səksən verstədek bir məsafədə yerləşən Qreben stanitsalarının bütün hissələri ərazi və əhali etibarilə də eyni xarakterdədir. Kazakları dağlılardan ayıran Terek bulanıq və sürətlə axır, lakin bozuntul qumu daima alçaq sağ qamışlıq sahilə axtdıqca və o qədər də hündür olmayan uçurumlu sol sahili onun köklü-köməcli yüzillik palıdlarını, çürümüş çinarlarını, cavan pöhrəliklərini yalayıb keçdikcə genişlənir və sakitləşir. Sağ sahilə dinc, ancaq hələ də narahat olan aullar yerləşir. Sol sahil boyu, sudan yarım verst aralıda yeddi-səkkiz verst məsafədə bir-birinin dalınca stanitsalar salınmışdır. Qədim zamanlarda bu stanitsaların böyük bir hissəsi sahilin özündə olub, lakin Terek hər il dağlardan şimala tərəf meyil edərək, onları yuyub aparıb, indi yalnız qalın ot basmış köhnə şəhərcik, böyütkən kolları və cırlanmış üzüm tənəklərinin sarmaşığı qalxdığı armud, alça, qovaq ağacları və bağlar görünür. İndi orada heç kəs yaşamır, yalnız qumun üstündə bu yerlərə alışmış maralların, yalquzaqların, dovşan və qırqovulların ayaq izləri görünür. Stanitsadan stanitsaya meşə içərisi ilə yol salınmışdı. Yolda məntəqələr düzəldilmiş və bu məntəqələrdə kazaklar durmuşdular. Məntəqələrin arasında uca çardaqlarda keşikçilər olurdu. Kazakların torpaqları yalnız üç yüz sajenlik münbit meşə zolağından ibarətdir. Onlardan şimalda isə Noqay, ya da Mozdok çöllərinin qumsallıqları başlayır və daha da şimala tərəf uzanaraq, Allah bilir, harada isə Truxmen, Həştərxan və Qırğız-Qaysa çölləri ilə birləşir, nəhayət, qarlı dağlardır ki, ancaq görünür, lakin hələ heç kəs bu dağlarda olmayıb. Bu məhsuldar meşəlik və bitki ilə zəngin zolaqda lap qədim zamanlardan Qreben kazakları adlanan hərbcı, gözəl və zəngin, köhnə məzhəbli ruslar yaşayırlar.

Onların ata-babaları olan köhnə məzhəblilər lap qədim zamanlarda Rusiyadan qaçmış və Terekin arxasında – Qrebenə çeçenlərin arasında Böyük Çeçenya meşəlik dağlarının birinci silsiləsində yerləşmişlər. Çeçenlərin arasında yaşamaqla onlarla qaynayıb-qarışmış, dağlıların adət və ənənələrini, həyat tərzini mənimsəmişlər. Ancaq bununla belə, orada rus dilini və köhnə məzhəbi əvvəlki təmizliyində, bütünlüklə saxlaya bilmişlər. Kazakların köhnə bir əfsanəsində deyilir ki, çar İvan Qroznı Terekə gəlib, Qrebindən qocaları

hüzuruna çağırırdı, çayın bu tərəfində onlara torpaq bağışlamış, onlara səmimi yaşamağı nəsihət eləmiş və söz vermişdir ki, onları təbəəliklərini, etiqadlarını dəyişməyə məcbur etməyəcəkdir. İndiyədək kazak tayfaları çeçenlərlə qohum hesab olunur və sərbəstliyə, veyl həyata, oğurluğa və müharibəyə məhəbbət onların xarakterinin başlıca cəhətlərini təşkil edir. Rusiyanın təsiri onların yalnız zərərinədir: seçkilərdə onlar sıxışdırılır, kilsə zəngləri çıxarılır, burada duran və gəlib-gedən qoşunlar tərəfindən incidilir. Kazak, vədiş üzrə, qardaşını öldürmüş dağlı igiddən daha çox onun stanitsasını qoruyan, lakin komasını papiros tüstüsü ilə dolduran rus əsgərinə nifrət edir. O, dağlı düşməninə hörmət bəsləyir, lakin ondan ötrü yabançı olan müstəbid əsgərə isə nifrət edir. Əslinə baxsan, rus mujiki kazakdan ötrü yabançı, vəhşi və mənfur bir məxluqdur. Kazak belələrini buraya gələn çərçilərin və sürülən malorusların simasında görmüşdü. Kazaklar onları həqarətlə “şapovalov” adlandırdılar. Gözəl geyimdə onlar çərkəzi yamsılayırlar. Ən yaxşı silahı, ən yaxşı atı çərkəzlərdən satın alır və ya oğurlayırlar. İgid kazak tatar dilini bilməklə öyünür, hətta öz qardaşı ilə gəzəndə də tatarca danışır. Bu xristian camaatının yarımvəhşi müsəlman tayfaları və əsgərlərlə əhatə olunmuş bir torpağa atılmaqlarına baxmayaraq, özlərini yüksək inkişaf dərəcəsində sayır və yalnız kazakı insan hesab edirdilər, qalanlarına isə nifrətlə baxırdılar. Kazak vaxtının çox hissəsini keşik məntəqələrində, yürüşlərdə, ovda, ya da balıq tutmaqla keçirir. O demək olar ki, heç zaman evdə işləmir. Yalnız müstəsna hallarda stanitsaya gəlir və bu zaman da eyş-işrətlə məşğul olur. Kazakların hamısının öz şərabi var, sərxoşluq onlarda ümumi bir meyildən çox, ənənədir, buna əməl etməmək mürtədlik olardı. Kazak qadına öz rifahı üçün ancaq bir vasitə, bir silah kimi baxır. Ancaq qızlara gəzməyə icazə verir, arvadı isə gənc yaşından ta qocalanadək özü üçün işləməyə məcbur edir və qadına bir şərqli kimi yanaşaraq, ondan itaətkarlıq və zəhmət tələb edir. Belə münasibət nəticəsində qadın fiziki və mənəvi cəhətdən çox inkişaf edir, xarici cəhətdən tabe olsa da, ümumiyyətlə, Şərqdə olduğu kimi, evdə, məişətdə Qərbə nisbətən müqayisədilməz dərəcədə, çox nüfuz və üstünlük qazanır. İctimai həyatdan uzaqlaşdırılması və ağır kişi işinə alışması ona məişətdə böyük üstünlük və qüvvət verir. Başqalarının yanında öz arvadı ilə mehriban və boş-boş danışmağı özünə sığışdırmayan kazak, onunla təkbətək qaldıqda, qeyri-ixtiyari olaraq

onun üstünlüyünü hiss edir. Bütün ev, bütün əmlak, bütün təsərrüfat qadın tərəfindən yaradılır, onun zəhməti və qayğısı ilə idarə olunur. Kazak zəhməti özünə rəva görməsə də, onun yalnız noqay işçiyə və qadına layiq olmasına qəti inansa da, dumanlı şəkildə duyur ki, özününkü adlandırılıb işlətdiyi bütün əşyalar bu zəhmətin məhsuludur və onu istifadə etdiyi şeylərdən məhrum etmək öz köləsi saydığı qadının anasının və ya da arvadının ixtiyarındadır. Bundan başqa, arvadın ixtiyarına verilmiş daimi, ağır kişi işi və qayğı Qreben qadınına xüsusi müstəqillik və kişi xarakteri vermiş, onda fiziki qüvvəni, sağlam düşüncəni, xarakterindəki qətiliyi və mətanəti son dərəcə artırmışdır. Qadınlar əksəriyyətlə kazaklardan güclü və ağıllı, daha inkişaf etmiş və daha gözəldirlər. Qreben qadınının gözəlliyi, ən təmiz çərkəz sifət tipi ilə şimal qadınının geniş və qüdrətli qədd-qamətinin birləşməsi kimi daha heyrətamizdir. Kazak qadınları çərkəz geyimindədirlər: tatar köynəyi, beşmet və lapçın, lakin yaylığı russayağı bağlayırlar. Paltarın şıxlığı, təmiz və qəşəng olması, evin səlqiəsi onların həyatında bir adət və zərurət olmuşdur. Kişilərə qarşı münasibətdə qadınlar, xüsusilə qızlar tam sərbəstdirlər. Novomlinskaya stanitsası Qreben kazaklarının kökü hesab olunur. Burada qədim qrebenlilərin adətləri o biri stanitsalara nisbətən daha çox hiyf edilib saxlanmışdır. Stanitsanın qadınları öz gözəllikləri ilə keçmiş zamanlardan bütün Qafqazda ad çıxarmışlar. Kazakların yaşayış vasitələri üzüm və meyvə bağlarından, qarpız və boranı bostanlarından, balıq tutmaqdan, ovdan, qarğıdalı və dan əkinindən, hərbi qənimətdən ibarətdir.

Novomlinskaya stanitsası Terekdən üç verst aralıdadır. Tereklə stanitsa arasında sıx meşə vardır. Stanitsanın ortasından keçən yolun bir tərəfi çaydır, o biri tərəfində isə üzüm və meyvə bağları uzanır və Noqay çöllərinin qumsallığı görünür. Stanitsa torpaq bənd və tikanlı çaqqal gavalısı kollarla ilə dövrəyə alınmışdır. Stanitsaya uca dirəkli, üstü qamışla örtülmüş kiçik damı olan darvazadan girib-çıxırlar. Darvazanın yanında taxta lafet üzərində qoyulmuş, nə vaxtsa kazaklar tərəfindən qənimət kimi alınmış və yüz ildən bəri atılmamış eybəcər bir top durur. Hərbi geyimli, qılınclı və tufəngli kazak darvazanın yanında bəzən keşikdə durur, bəzən durmur, ötüb-keçən zabitə bəzən salam verir, bəzən vermir. Darvazanın damı altında ağ lövhədə qara rənglə bu sözlər yazılmışdır: 266 ev, 897 kişi cinsi, 1012 qadın cinsi. Kazakların bütün evləri yerdən bir

arşın və daha çox hündürlükdə dirəklər üstündə tikilmiş və qamışla səliqə ilə örtülmüşdür: hündür damları var. Hamısı təzə olmasa da, düz və təmizdir, cürbəcür hündür artırmaları var, bir-birinin böyrünə dirənməyib, geniş və gözəl küçələr və dalanlar şəklində düzülmüşdür. Evlərin çoxunun iri, işıqlı pəncərələri qabağında, bostanların arxasında tünd-yaşıl rəngli qələmələr ucalmışdır, zərif açıq-yaşıl yarpaqları olan akasiyaların ağ çiçəkləri ətir saçır, bunlarla yanaşı, həyasızcasına işıldaayan sarı günəbaxanlara və burularaq yuxarı qalxan vəhşi qərənfillərə və üzüm tənəklərinə də rast gəlmək olur. Geniş meydanda üç dükən görünürdü: bunlarda əlvan mallar, günəbaxan toxumu, tərəvəz və şirin qoğal satılırdı. Hündür bərinin arxasında bir cərgə köhnə qələmələrin dalından polk komandirinin laylı pəncərələri olan və başqa evlərdən hündür, uzun evi görünürdü. İş günlərində, xüsusilə yayda stanitsanın küçələrində camaat həmişə az gözə dəyir. Kazaklar xidmətdə – məntəqələrdə və səfərdə, qocalar evdə olur, balıq tutur, ya da arvadlarla birlikdə bağlarda və bostanlarda işləyirlər. Yalnız lap qocalar, körpələr və xəstələr evdə qalırlar.

V

Yalnız Qafqaza məxsus xoş bir axşam idi. Günəş dağların arxasına enmişdisə də, hava hələ işıqdı. Şəfəq göyün üçdəbirini bürümüşdü, ağ tutqun nəhəng dağlar onun işığında aydın seçilirdi. Hava seyrək, durğun və səslə idi. Dağlardan səhraya bir neçə verst uzunluğunda kölgə düşmüşdü. Çöl, çayın o tərəfi, yollar – hər yer bomboşdu. Əgər harda isə çox təkəm-seyrək atlılar görünürdüsə, kazaklar məntəqədən, çeçenlər auldan təəccüb və maraqla atlılara baxır və bu bədxah adamların nəçi olduqlarını təyin etməyə çalışırdılar. Adamlar bir-birilərindən qorxu duqlarından axşam düşən kimi evlərinə çəkilir, yalnız heyvanlar və quşlar insandan çəkinmədən bu çöldə asudə dolaşırdı. Çəpər hörən kazak qadınları hələ gün batmamışdan gülə-gülə, danışa-danışa bağlardan evə qayıdırdılar. Bağlar da bütün ətraf kimi boşalırdı. Lakin stanitsa axşamın bu vaxtında xüsusilə canlanırdı, hər tərəfdən camaat piyada, atlı və cırıltılı arabalarda qayıdırdı. Qızlar qolları çırmamış köynəkdə, əllərində dəyənək, çöldən öz arxalarınca gətirdikləri tozanaq və ağcaqanad içərisində toplanmış mal-qaranı qarşılamaq üçün gülə-gülə, danışa-

danışa darvazalara tərəf yüyürdülər. Qarınları doymuş inək və camışlar küçələrə səpələnir və kazak qadınları əlvan beşmetlərdə onların arasında vurnuxurdular. Onların mal-qara böyürtüsünə qarışan fərəhli danışığı, cingilti gülüşləri, ciyilti eşidilirdi. Silahlı, atlı bir kazak məntəqədən möhlət alaraq, öz evinə qayıdır, pəncərəyə tərəf əyilib şüşəni döyür, səse kazak qadınının yaraşılıq başı görünür, gülüş səsləri və mehriban danışığı eşidilirdi. Çöldən qamış daşıyan enlisifətli, yırtıq paltarlı muzdur noqay cıltılı arabası yasavulun geniş, təmiz həyətinə döndərib öküzlərin boyunduruğunu çıxararaq, ev sahibi ilə tatarca danışdı. Dalına odun şələsi almış bir kazak qadını paltarının ətəyini ağ ayaqlarından xeyli yuxarı çəkərək, barılardan çətinliklə tuta-tuta bütün küçəyə yayılmış və adamların uzun illərdən bəri yanından ötüb-keçdikləri gölməçəni keçirdi. Ovdan qayıdan kazak zarafatla: “Bir az da yuxarı çək, həyasız”, – deyərək, gözlərini ona zilləmişdi. Kazak qadını ətəyini aşağı çəkdi və dalındakı odun yerə töküldü. Şalvarının balaqlarını çırmamış və boz tükü sinəsi açıq olan bir kazak balıq ovundan qayıdır, ciyində, içərisi hələ də çırpınan şamayı ilə dolu səbət gətirirdi. Və yolunu qısaltmaq məqsədilə qonşunun sındırılmış çəpərindən aşır və kaftanının ilişmiş ətəyini çəkirdi. Bir arvad quru bir budağı sürüyüb aparır və tindən balta zərbələri eşidilirdi. Küçənin hamar yerlərindən fıfıra oynadan kazak uşaqlarının çığırtısı gəlirdi. Arvadlar dövrə vurmamaq üçün çəpərlərdən aşır keçirdilər. Bütün bacalardan təzək tüstüsü qalxırdı. Gecə sükutu çökənədək hər bir həyətdə qızğın vurnuxma gedirdi.

Xorunji və məktəb müəlliminin arvadı Ulitka da başqaları kimi, qızı Maryankanın küçədən qovub gətirdiyi mal-qaranı qarşılamaq üçün öz həyətlərinin darvazasına tərəf getdi. Hörgünü açmağa hələ macal tapmamışdı ki, ağcaqanadlarla müşayiət olunan iri bir camış böyürərək, darvazadan içəri soxuldu, iri qara gözləri ilə ev sahibəsini tanıdı və quyruqlarını aramla böyürlərinə çırpın tox inəklər ağır-ağır onun dalınca içəri girdilər. Qədd-qamətli gözəl Maryanka qapıdan içəri keçib, ağacı tulladı və hörgünü açaraq, qaça-qaça həyətdə qaramalı yerbəyer eləməyə başladı. “Səfeh qız, çustlarını çıxar, əzib xarab elədin!” – deyərək anası çığırdı. Maryana “səfeh qız” adlandırılmaqdan heç də incimədi və bu sözləri nəvaziş kimi qarşılayaraq, öz işinə davam etdi. Maryananın sifəti toxuma yayıqla örtülmüşdü, əynində çəhrayı köynək və yaşıl beşmet vardı. O, həyətin çardağı

altında iri, kök bir heyvanın arxasında gizlənmişdi, ancaq camışı dilə tutması eşidilirdi: “Yerində durmaz ha! Eh, səni! Hə, hə anam!..” Bir azdan qız, qarı ilə birlikdə, tövlədən zirzəmiyə keçdi. Hər ikisinin əlində süd dolu iri güvəc vardı – bir günün sağımı idi. Bir azdan zirzəminin saxsı bacasından təzək tüstüsü qalxmağa başladı. Süddən qaymaq düzəldirdilər. Qız ocaq qaladı, qarı isə qarıya getdi. Stanitsaya artıq qaranlıq çökmüşdü. Meyvə və qaramal iyi, təzəyin kəşif tüstüsü bütün havaya yayılmışdı. Kazak qızları küçədə o yan-bu yana qaçırdılar. Həyətdə qarınlarını boşaldan heyvanların gücənməsi və sakit gövşək vurmaları eşidilirdi. Həyətlərdə və küçələrdə təkcə qadın və uşaq səsləri bir-birini haylayırdı. İş günlərində çox nadir hallarda sərxoş kişi səsi eşidilirdi.

Üzbəüz həyətdən hündürboylu, qoca, kişiyəbənzer bir qadın əlində əsgə gələrək Ulitkadan od istədi.

– Hə, yığıb-yığışdırdınız? – dedi.

– Qız ocaq qalayır. Od lazımdır? – deyən Ulitkanın səsinə başqasının işinə yarımasından doğan fərəh vardı.

Onlar hər ikisi evə keçdilər. Kiçik əşyalara alıxmamış qaba əllər titrəyə-titrəyə Qafqazda nadir şey hesab olunan kibrit qutusunun qapağını açdı. Kişiyəbənzer kazak qadın görünür ki, laqçırtı vurmaq niyyətilə pilləkəndə oturdu.

– Hə, ana, səninki məktəbdədir? – soruşdu.

– Hə, anam, hələ də uşaqlara dərs keçir. Yazıb ki, bayrama gələcəyəm, – deyən xorunji arvadı cavab verdi.

– Ağıllı adamdır da. Hər şey xeyrinədir.

– Əlbəttə, xeyrinədir.

– Mənim Lukaşam isə məntəqədədir, evə buraxmırlar, – dedi.

Xorunji arvadının bunu çoxdan bilməsinə baxmayaraq, yenidən kazaklığa göndərdiyi və xorunjinin qızı Maryanayla evləndirmək istədiyi Lukaşa barədə onunla söhbət etmək lazımdı.

– Məntəqədə də qalır?

– Qalır, anam. Bayramdan sonra evdə olmayıb. Bu yaxınlarda Fomuşkinlə ona köynək göndərmişdim. Deyir ki, pis deyil, rəisləri ondan razıdır. Onlar deyirlər ki, yenə qaçaq axtarırlar. Lukaşa deyir pis deyil, kefi kökdür.

Xorunjinin arvadı dedi:

– Allaha şükür. Bir sözlə, Tapandır.

Lukaşa igidliyinə görə Tapan adı almışdı. O, bir kazak uşağını tapıb, sudan xilas etmişdi. Xorunjinin arvadı öz tərəfindən Lukaşanın anasına xoş söz demək üçün bu əhvalatı xatırladı.

– Anacığım, Allaha şükür ki, oğlum yaxşıdır. Əhsən, hamı tərifləyir, – Lukaşanın anası dedi. – Bircə onu evləndirsəydim, rahat ölərdim.

– Nə olar ki, stanitsada qız azdır, nədir? – deyə hiyləgər xorunji arvadı kobud əlləri ilə kibrit qutusunun qapağını bağladı.

– Çoxdur, anacığım, çoxdur, – deyə Lukaşanın anası başını buladı. – Sənin qızın, Maryanuşkanı deyirəm, sənin qızın kimi bir qız axtarıram.

Xorunji arvadı Lukaşanın anasının niyyətini başa düşürdü. Lukaşa ona yaxşı kazak kimi görünəndə də, o, bu söhbəti qulaqardına vurdu. Əvvəla ona görə ki, o, xorunji arvadıdır və dövlətlidir, Lukaşa isə sadə bir kazak oğludur, yetimdir. İkincisi ona görə ki, belə tezliklə qızından ayrılmaq istəmirdi. Ən başlıcası, ona görə ki, nəzakət qaydaları belə tələb edirdi.

O, yığcam və sadə bir şəkildə dedi:

– Nə olar ki, Maryanuşka da böyüyüb, iri qız olacaq.

Lukaşanın anası dedi:

– Elçi göndərəcəyəm, qoy bağın əl-ayağını yığışdırım. Sənin mərhəmətinə baş əyməyə gələcəyəm, İlya Vasilyeviçə baş əyməyə gələcəyəm.

Xorunji arvadı qürurla dedi:

– İlya nə eləsin! Mənimlə danışmaq lazımdır. Hər şeyin vaxtı var.

Lukaşanın anası xorunji arvadının sərt sifətindən başa düşür ki, daha danışmağın mənası yoxdur, kibritlə əsgisini yandırıb, ayağa qalxdı və dedi:

– Bu sözləri unutma, anacığım, yadında saxla, – sonra əlavə etdi: – Gedim, ocaq qalayacağam.

O yandırılmış əsgini qabağa uzadılmış əlində yelləyə-yelləyə küçəni keçərək Maryankaya rast gəldi, qız ona baş əydi. O, qıza baxaraq fikirləşdi: “Gözəl qızıdır, işlək qızıdır. Daha nəyi böyüyəcək! Ərə getmək vaxtıdır, özü də yaxşı evə, Lukaşaya”.

Ulitka arvadın isə öz qayğısı vardı. O, astanada, oturduğu yerdə qalıb, nə barədə isə dərin fikrə getmişdi. Qızı onu çağırmayınca yerindən tərpənmədi.

VI

Stanitsanın kişi tayfası yürüşlərdə, məntəqələrdə, ya da kazakların dediyi kimi, keşikçi dəstələrində yaşayırlar. Stanitsada qoca kazak arvadlarının haqqında danışdıqları Lukaşka – Tapan axşamüstü Nijni-Prototski keşikçi dəstəsinin talvarında durmuşdu. Nijni-Prototski Terekin lap sahilində keşikçi məntəqəsidir. Lukaşka talvarın məhəccərinə dirsəklənib gözlərini qıyaraq, Terekin o tayında uzaqlara, gah da aşağıdakı yoldaşlarına baxıb, hərdənbir onlarla danışdı. Günəş artıq qıvrım buludların üstündə ağaran qarlı silsiləyə yaxınlaşdı. Onun ətayində doluşan buludlar getdikcə tünd kölgə halını alırdı, havaya axşam şəffaflığı yayılırdı. Yabancı meşə pöhrəliyindən sərinlik gəlirdi, lakin düşərgənin ətrafı hələ isti idi. Söhbət edən kazakların səsləri eşidilir və havadan asılıb dururdu. Sürətlə axan qəhvəyi Terek bütün öz sanbalı ilə birlikdə hərəkətsiz sahillərdən aydın fərqlənirdi. Onun suyu azalmağa başlamışdı və haradasa yaş qum sahillərdə və dayazlıqlarda bozarırdı. Məntəqənin qarşısındakı o biri sahil boşluqdu, yalnız saysız-hesabsız yastı çöl qamışlıqları dağın özünədək uzanırdı. Bir az yanda isə alçaq sahilə palçıq evlər, yastı damlar və çeçen aulunun qıfaoxşar bacaları görünürdü. Talvarda duran kazak iti gözləri ilə axşam tüstüsünə bürünmüş dinc aulda uzaqdan görünən göy və qırmızı paltarlı çeçen qadınlarına nəzər salırdı.

Kazaklar qaçaqların tatarlar tərəfdən keçib, hücum eləyəcəklərini hər saat gözləyirdilər. Xüsusilə may ayında Terek sahilində meşə elə sıxlaşır ki, bir adam da keçə bilmir, çay da elə dayazlaşır ki, onun bəzi dayaz yerlərindən piyada keçmək mümkün olur. İki gün qabaq kazakların polk komandiri bir sərəncam göndərmişdi. Orada deyilirdi ki, casusların verdiyi məlumata görə səkkiz nəfərdən ibarət bir dəstə Tereki keçmək niyyətindədir. Buna görə son dərəcə ehtiyatlı olmaq tapşırılırdı. Buna baxmayaraq, kazaklar tərəfindən məntəqədə heç bir ehtiyatlılığa riayət edilmirdi. Onlar evlərində olduğu kimi silahsız gəzir, atı yəhərli saxlamır, kimi balıq tutur, kimi ov eləyir və kimi də sərxoşluqla məşğul olurdu. Yalnız növbətçinin yəhərli atının ayağına çidar vurulub, meşənin yanında göyemlikdə otlayırdı; yalnız keşikçi çərkəzi paltarda, silahlı və qılınclı idi. Ucaboylu, arıq, həddindən artıq uzun bədəni, qısa

əlləri və ayaqları olan uryadnik düymələri açılmış bir beşmetdə komanın uçuqları üstündə oturmuşdu. Rəis tənbelliyi və sıxıntı-sına xas bir ifadə ilə gözlərini yumaraq, başını o əlindən bu əlinə dayayırdı. Çallaşmış gur qarasaqqallı yaşlı bir kazak qara kəmərlə bağlanmış köynəkdə suyun lap yanında uzanaraq, gurultu ilə burulan Terekə tənbel-tənbel tamaşa edirdi. İstinin əldən saldığı başqa kazaklar da yarıçılpaq halda kimi Terekdə paltar yaxalayır; kimi yüyən toxuyur, kimi də sahilin isti qumu üstündə uzanaraq zümsümə edirdi. Arıq və qara qarşalanmış sifəti olan sərxoş bir kişi iki saat qabaq kölgə olan, indi isə günəşin yandırıcı şüalarının düşdüyü koma divarlarından birinin yanında ölü kimi arxası üstə sərilməmişdi.

Talvarın üstündə duran hündürboylu, iyirmi yaşlı gözəl Lukaşa anasına oxşayırdı. Üzində və bütün bədəninin quruluşundakı gənclik kələ-kötürlüyünə baxmayaraq, görkəmi fiziki və mənəvi bir qüvvə ifadə edirdi. Xidmətə bu yaxınlarda qəbul edilərsə də, enli sifətinin ifadəsindən, sakit, təkəbbürlü duruşundan görünürdü ki, o, artıq kazaklara, ümumiyyətlə, həmişə silah altında olan adamlara xas hərbcə və bir qədər məğrur görkəmi mənimsəmişdir. Bir kazak olaraq özünü başqalarından aşağı tutmurdu. Enli çərkəzi çuxası bir neçə yerdən yırtılmış, papağı çeçensayağı, arxaya verilmiş, dizliyi dizlərindən aşağı endirilmişdi. Paltarı təqlid edən, xüsusi kazak şuxluğu ilə dururdu. Əsl igidin paltarı enli, yırtıq və səliqəsiz olmalı idi. Təkcə silahı zəngin olmalıdır. Ancaq bu yırtıq paltarı və silahı hamıya müyəssər olmayan, yalnız kazakların və dağlıların nəzərinə çatan xüsusi bir əda ilə geyir, taxır və özlərinə yaraşdırırdılar. Lukaşanın əsl igid görkəmi vardı. O, əlləri ilə qılıncından tutaraq, elə hey uzaq aula baxırdı. Sifətinin ayrı-ayrı cizgiləri qəşəng deyildi, lakin qədd-qamətini, qara qaşlarını, ağıllı sifətini görənlər hər bir adam qeyri-ixtiyari deyəcəkdi: "Yaxşı oğlandır!"

– Gör bir aula nə qədər arvad toplaşmış – deyə o, ağ parlaq dişlərini tənbel-tənbel aralaymış, heç bir kəsə müraciət etmədən kəskin səslə dilləndi.

Aşağıda uzanmış Nazarka dərhal başını qaldıraraq dedi:

– Yəqin, suya gedirlər.

– Bir güllə atasan, – Lukaşka gülümsədi, – hamısını pərən-pərən salasan.

– Güllə oraya çatmaz! Mənimki ötüb keçər də. Qoy bir bayramları olsun. Gireyxana qonaq gedəcəyəm, buza içməyə, – deyə Lukaşka üstünə hücum çəkən ağcaqanadları hirsə qovdu.

Cəngəllikdə eşidilən xışıltı kazakların diqqətini cəlb etdi. Ala bir tula tülək quyruğunu əsdirərək, iz axtara-axtara məntəqəyə yaxınlaşdı. Lukaşka ovçu qonşuları Yeroşka dayının itini tanıdı. İtin dalınca meşənin içərisi ilə gələn ovçu özü də görünürdü.

Yeroşka dayı ağappaq enli saqqalı olan nataraz bir kazakdı, elə geniş çiyinləri və sinəsi vardı ki, meşədə, onu kimləsə müqayisə etmək imkanı olmasa da, alçaqboylu görünürdü. Bədəninin bütün əzaları mütənasib idi. Əynində ətəkləri qatlanmış yırtıq bir arxalıq, ayaqlarında iplə patavalarına sarınmış maral dərisində çarıq vardı. Başına murdu getmiş ağ papaq qoymuşdu. Arxasında bir çiyindən davla və içərisində qırğı ovlamaq üçün toyuq və kərincək olan bir torba, o biri çiyindənə qayısa bağlı öldürülmüş vəhşi çölpişiyi asılmışdı. Kürəyindən toqqasına keçirilmiş və içərisində güllə, barıt və çörək olan torba, ağcaqanad qovmaq üçün at quyruğu, ağız getmiş, qana bulaşmış iri bir xəncər və iki ölü qırqovul asılmışdı. O, məntəqəyə baxıb, ayaq saxladı.

– Hey, Lyam! – axıcı, yorğun səslə iti elə çağırırdı ki, uzaqda meşədə əks-səda verdi və kazaklarda Flinta adlanan iri pistonlu tufəngini çiyinə keçirib, papağını yuxarı qaldırdı.

– Salam, keşikçilər, mərhəmətli adamlar! Hey! – deyə o, həmin güclü və fərəhli səslə kazaklara elə sərbəst müraciət etdi ki, sanki, çayın o tayında kimisə çağırırdı.

– Salam, dayıcan! Salam! – gənc kazakların səsləri hər tərəfdən eşidildi.

– Nə görmüsünüz? Danışın görək! – Yeroşka çərkəzi arxalığının qolu ilə enli qırmızı sifətinin tərini silib çıxırdı.

– Dayıcan, bilirsən nə var? Burada çınarda bir qırğı yaşayır. Axşam düşən kimi uçub gedir. – Nazarka göz basıb, çiyini və ayağını çəkdi.

– Nə danışsın! – Qoca inanmadı.

– Düzünü deyirəm, dayıcan, sən onu pus! – Nazarka gülərək dediklərini təsdiq etdi.

Kazaklar gülüşdülər.

Bu zarafatçı heç bir qırğı görməmişdi. Lakin Yeroşka hər dəfə

onların yanına gələndə onu cıratmaq və aldatmaq kazakların arasında dəb düşmüşdü.

Lukaşka talvarın üstündən Nazarkaya dedi:

– Eh, səfeh, səninki elə yalan danışmaq olsun!

Nazarka dərhal səsini kəsdi.

– Pusmaq lazımsa, pusaram, – deyə qoca səsləndi və bu, kazakların böyük sevincinə səbəb oldu. – Donuz görməmişiniz ki?

– Donuz görməyə nə var ki! – uryadnik əylənmək üçün təsadüf düşməsinə çox sevinərək, böyrü üstə çevrilib, uzun kürəyini hər iki əli ilə qaşımağa başladı. – Burada donuz yox, qaçaq tutmaq lazımdır. Dayıcan, sən bir şey eşitməmişən ki, hə? – səbəb olmadan gözlərini qıyıb, ağı dişlərini göstərdi.

– Qaçaq deyirsən? – qoca dedi. – Yox, eşitməmişəm. Hə, çaxırın varmı? Ver içək, mərhəmətli adam. Düzü, yorulmuşam. Bir az keçər, mən sənə təzəsini gətirərəm, düzünü deyirəm, gətirərəm. Gətir! – deyə əlavə etdi.

– Nədir, pusquya girmək istəyirsən? – uryadnik onun dediyini, sanki, eşitməyərək soruşdu.

– Gecə pusquda oturmaq istəyirəm. – Yeroşka dayı cavab verdi, – bəlkə, Allah qoysa, bayrama bir şey düzəltdim, sənə də verərəm, düzünü deyirəm.

– Dayıcan! Au! Dayıcan! – Luka yuxandan bərkdən çıxıb, hamının diqqətini cəlb etdi. Bütün kazaklar Lukaşaya tərəf baxdılar. – Sən yuxarı, axara get, orada bütöv bir sürü gəzir. Yalan demirəm. Bu yaxınlarda bizim kazak birini vurmuşdu. Düz sözümdür, – deyə əlavə edib, çiyində tüfəngini rahladı. Səsindən məlum idi ki, o gülmür.

– Eh, Lukaşka, Tapan buradadır ki! – qoca yuxarıya baxdı. – Harada vurmuşdu?

Lukaşka dedi:

– Sən heç görməmişən! Yəqin, kiçikdir. Dayıcan, lap arxın qırağında, – başını tərpədərək, ciddi bir tərzdə əlavə etdi: – Bir dəfə arxla gedirdik, o fınxırmağa başladı. Mənim tüfəngim örtükdə idi. İlyaska o dəqiqə vurub yıxdı. Dayıcan, mən sənə göstərərəm hansı yerdir. Yaxındadır. Bir gözlə. Mən onun bütün cığırına bələdəm. – Sonra qətiyyətlə, demək olar ki, amirənə bir tərzdə uryadnikə dedi: – Mosev əmi, növbəni dəyişmək vaxtıdır, – əmr verilməsini gözləmədən tüfəngini götürüb, talvardan aşağı enməyə başladı.

Haçandan-haçana uryadnik ətrafına baxıb dedi:

– Düş! Qurka, sənin növbəndir? Get! – sonra qocaya müraciətlə əlavə etdi: – Sənin Lukaşkan yaman fəndgir olub. Sənin kimi hey gəzir, evdə qərar tutmur, bu yaxınlarda birini öldürmüşdü.

VII

Gün artıq batmışdı, meşə tərəfdən gecənin kölgələri sürətlə irəliləyirdi. Kazaklar məntəqənin yanında öz işlərini bitirib, komada şam etməyə hazırlaşmışdılar. Təkcə qoca, çinarın altında oturub, hələ də qırğını gözləyir və ayağından bağlanmış kərkinçəyin ipini dartırdı. Qırğı ağacda əyləşmişdi, lakin toyuğun üstünə şığırmırdı. Lukaşka göyəm çəngəliyində, qırqovul cığırında oturaraq, qırqovul üçün tor toxuyur və mahnını mahnıya calayıb oxuyurdu. Hündür boyuna və iri əllərinə baxmayaraq, irili-küçüklü hər bir iş Lukaşkanın əlindən gəlirdi.

Çəngəliyin yaxınlığında Nazarkanın səsi eşidildi:

– Ehey, Luka! Kazaklar şam etməyə getdilər.

Nazarka qoltuğunda diri qırqovul, göyəmliyin arası ilə keçərək, cığıra çıxdı.

– Oho! – Lukaşka dedi. – Bu xoruzu haradan götürdün. Gərək ki, mənim tələməndir...

Nazarka Lukaşka ilə yaşd idi, o da nizami xidmətə baharda qəbul olunmuşdu.

O, çirkin, anq, sısqə bir oğlandı, cır səsi vardı ki, adamların qulaqlarında cingildəyirdi. Onlar qonşu və yoldaş idilər. Lukaşka otun üstündə bardaş qurub oturmuşdu və tələ düzəltdirdi.

– Bilmirəm kimindir, gərək ki, səninki olsun.

– Çinarın yanındakı çalanın dalından götürmüsən? Mənimkidir ki var. Dünən qurmuşdum.

Lukaşka qalxıb, tutulmuş qırqovula baxdı. Əli ilə onun tünd-yaşıl başını tumarladıqca, quş qorxusundan boynunu içəri çəkib, gözlərini yumurdu. O, quşu əlinə aldı.

– Bu gün plov bişiririk. Sən başını üz və tüklərini təmizlə.

– Özümüz yeyəcəyik, ya uryadnikə verəcəyik?

– Ona lazım deyil.

– Mən kəsməyə qorxuram, – Nazarka dedi.

– Bəri ver.

Lukaşka qılıncının altından balaca bir bıçaq çıxardı və tez quşun boğazına çəkdi. Xoruz çırpındı, lakin qanadlarını açmağa macal tapmamışdı ki, qana bulanmış başı əyildi və çırpınmağa başladı.

– Bax, belə! – Lukaşka xoruzu kənara tulladı. – Yağlı plov olacaq. Nazarka xoruza baxdı, əti çimçişdi.

– Mənə bax, Luka, o iblis yenə bizi pusquya göndərəcək, qırqovulu yerdən qaldırarkən əlavə etdi. “İblis” deyəndə Nazarka uryadniki nəzərdə tuturdu.

– Fomuşkini çaxır dalınca göndərdi. Bu gün onun növbəsi idi. Neçə gecədir ki, biz gedirdik. Yaxamızı yaxşı tanıyıb.

Lukaşka fit çala-çala məntəqəyə tərəf getdi.

– Özünlə ciyə də götür, – deyə çığırdı.

Nazarka itaət etdi.

– Bu gün mən ona deyəcəyəm, doğrudan da, deyəcəyəm. – Nazarka sözünü davam etdirdi. – Deyərik ki, getmirik, əldən düşmüşük. Bəlkə, sən deyəsən, sənə qulaq asar. Belə olmaz axı.

– Sən də söz dedin də. – Lukaşka, görünür, başqa şey barədə düşünürdü. – Boş şeydir. Əgər stanitsadan gecə bir yana göndərsəydilər, adamı yandırardı, orada gəzirsən, əylənirsən, burada nə var? Məntəqədə oldun, ya da pusquda oldun, nə fərqi var, eyni şeydir. Sən də!..

– Stanitsaya gedəcəksən?

– Bayramda gedəcəyəm.

Birdən Nazarka dedi:

– Qurka deyirdi ki, sənün Dunayka Fomuşkinlə gəzir.

– Cəhənnəmə gəzir! – deyə Lukaşka dişlərini ağırtdı, ancaq gülmədi. – Başqasını tapa bilmərəm?

– Qurka belə danışdı: guya, Fomuşkin onun yanına gedəndə əri evdə deyilmiş. O oturub piroq yeyir, Fomuşkin bir az oturub gedir. Pəncərədən eşidir ki, Dunayka Fomuşkinə deyir: “Yaramaz, çıxıb getdi. Bəs piroq niyə yemirsən, əzizim? Evə getmə, burada yat”. O isə pəncərədən çıxır: “Yaxşı”.

– Yalan deyirsən!

– Allah haqqı, düzünü deyirəm.

Lukaşka susurdu: “Demək, başqasını tapıb. Cəhənnəmə kil.. Qız qəhətdir-nədir? Onsuz da məndən soyumuşdu”.

Nazarka dedi:

– Sən də qərribə oğlansan. Xorunjinin Maryankasının yanına getsənə. O heç kəslə gəzmir?

Lukaşkanın qaşları çatıldı:

– Nə Maryanka! Elə hamısı birdir.

– Bir giriş də...

– Bəs nə bilirsən? Elə bilirsən ki, elələri stanitsada azdır?

Lukaşka yenə fit verərək, budaqlardan yarpaqları qoparda-qoparda məntəqəyə getdi.

Kolluqların arasından keçərkən, birdən hamar bir ağaca rast gəlib dayandı, xəncərin tiyəsinə çəkib, ağacdən bir çubuq kəsdi. “Yaxşı sünbə olar”, – dedi və əlində yellətməyə başladı.

Kazaklar məntəqənin suvaqlı dəhlizində, palçıq döşəmədə, alçaq tatar stolunun arxasında oturub şam edirdilər. Söhbət pusquya getməkdən düşdü. Kazaklardan biri komanın açıq qapısından uryadnikə müraciət etdi:

– Bu gün pusquya kim getməlidir?

– Hə, kim getməlidir? – deyərək uryadnik səsləndi.

– Burlak dayı gedib, Fomuşkin gedib, – o bunları heç də inamla demirdi.

– Bəlkə, sən gedəsən? Sən və Nazar. – Lukaya müraciət etdi,

– Yerquşov ayılıb, özünə gəlsə, gedər.

Nazarka yavaşdan dedi:

– Sən ayılsan, o da ayılar.

Kazaklar gülüşdülər.

Yerquşov komanın yanında sərxoş halda yatan kazak idi. O, gözlərini ovuşdura-ovuşdura özünü yenidən komaya salmışdı.

Lukaşka bu zaman ayağa qalxıb, silahını sahmana saldı. Uryadnik dedi:

– Hə, tez gedin, şam eləyin, gedin. – Kazakların razı olub-olmadıqlarını gözləmədən çıxıb, qapını arxasınca örtüdü. Görünür, kazakların ona qulaq asacaqlarına güman az idi. – Əgər əmr olmasaydı, göndərməzdim. Bir də gördün, yüzbaşı gəlib deyir ki, səkkiz nəfər qaçaq çayı keçib.

Yerquşov dedi:

– Hə, getmək lazımdır. Oldu! Getməmək olmaz, zaman belədir.

Mən deyirəm ki, getmək lazımdır.

Lukaşka iki əli ilə qırqovulun iri bir parçasını ağızına yaxın tutaraq, gah uryadnikə, gah da Nazarkaya baxırdı. Sanki, danışığ-lara tamamilə laqeyddi və uryadniklə Nazarkaya gülürdü. Kazaklar hələ pusquya getməyə macal tapmamışdılar ki, gecəyədək boş yerə çinarın altında oturmuş Yeroşka dayı qaranlıq dəhlizə girdi.

– Hə, uşaqlar, – dedi və onun yoğun səsi alçaq dəhlizdə gurul-dayıb, bütün səsləri batırdı. – Mən də sizinlə gedirəm. Siz çeçen-lərin, mən də donuzun pusqusunda oturaram.

VIII

Yeroşka dayı üç kazakla birlikdə, əyinlərində yapıncı, çiyinlə-rində silah, Terek boyu ilə pusqu üçün müəyyən edilmiş yerə get-dikləri zaman hava tamamilə qaralmışdı. Nazarka heç getmək istəmirdi, lakin Luka onun üstünə çıxırdan sonra yola hazırlaş-mışdı. Kazaklar susaraq bir addım getdikdən sonra arxın yanından burularaq, qamışlıqda güclə seçilən ciğirle Terekə yaxınlaşdılar. Sahildə suyun vurub qırağa çıxardığı yoğun və qara bir tir vardı və onun ətrafındakı qamışlar yenicə əzilmişdi.

– Burada pusquya oturacağıq? – Nazarka soruşdu.

Lukaşka dedi:

– Nə olar! Burada otur. Dayıya o yeri göstərib, bu saat gəlirəm.

Yerquşov dedi:

– Ən yaxşı yer buradır. Bizi görən olmayacaq, bizsə hər şeyi görəcəyik. Ən əla yerdir.

Nazarka ilə Yerquşov yapıncılarını yerə sərib, tirin dalında yer-ləşdilər, Lukaşka isə Yeroşka dayı ilə qabağa getdilər.

Lukaşka səssiz addımlarla qocadan qabağa keçib dedi:

– Dayıcan, bax burada, yaxındadır. Onların hardan keçdiklərini sənə göstərəm. Bu yeri təkcə mən tanıyıram.

Qoca da pıçıltı ilə cavab verdi:

– Göstər. Qiyamət oğlansan, Tapan.

Lukaşka bir neçə addım atandan sonra dayanıb, gölməçəyə tərəf əyilərək, fit verdi.

– Buradan su içməyə keçirlər, görmürsən? – təzə izi göstərib, yavaşcadan söyləndi.

Qoca dedi:

– İsa sənə yar olsun. Onlar arxın dalındakı gölməçədə olacaqlar. Mən otururam, sən get.

Lukaşka yapıncısını çiyində rahatlayıb, tək geri qayıtdı. O, sahille gedərək, gah sola – divar kimi durmuş qamışlığa, gah da sahildə gurlayan Terekə baxırdı. “Yəqin ki, indi çeçenlərdə də keşik çəkəni, ya da qamışlıqda sürünəni var”, – fikirləşirdi. Birdən bərk xışıltı və suyun şappıltısı onu diksindirirdi, tez silaha əl atdı. Sahildən tövşüyə-tövşüyə bir qaban çıxdı. Onun qara görkəmi suyun şəffaf səthindən qopub, qamışlıqda gizləndi.

Luka tez nişan aldı, lakin güllə atmağa macal tapmadı. Qaban artıq pöhrəlikdə gizlənmişdi. O təəssüflənib tüpürdü və yoluna davam etdi. Pusqu yerinə yaxınlaşıb, yenə ayaq saxladı və yavaşdan fit verdi. Fitinə səs verdilər və o, yoldaşlarına yaxınlaşdı.

Nazarka bürünüb yatmışdı. Yerquşov, Lukaşkaya yer vermək üçün azca kənara çəkildi, ayaqlarını altında qatlayıb oturdu.

– Yaxşı yerdir, oturmaq ləzzət verir, – dedi. – Yola saldın?

Lukaşka yapıncısını yerə sərərək, cavab verdi:

– Göstərdim ona. İndicə suyun yanında zırpı bir qabanı ürkütdüm. Görünür həmin qabandır. Yəqin ki, qamışın necə şaqqıldadığını eşitdin?

Yerqunov yapıncısına bürünüb dedi:

– Şaqqıltını eşitdim, indi bildim ki, heyvandır. Dedim, Lukaşka heyvanı ürkütdü. – Sonra əlavə etdi: – İndi isə yatıram, xoruzların banından sonra məni oyadarsan. Ona görə ki, qayda-qanun lazımdır. Mən yatıb yuxumu alaram, sonra sən yatarsan, mən oturaram.

– Çox sağ ol, mən heç yatmaq istəmirəm, – deyərək Lukaşka cavab verdi.

Gecə qaranlıq, ilıq və küləksizdi. Göyün yalnız bir tərəfində ulduzlar parıldaşırdı, o biri böyük hissəsi isə dağlardan gələn iri qara buludla örtülmüşdü. Qara bulud dağlarla birləşərək, küləksiz havada ağır-ağır hərəkət edib uzaqlaşır və öz əyilmiş kənarları ilə ulduzlu mavi səmadan kəskin fərqlənirdi. Kazak ancaq qabaq tərəfi – Tereki və uzaqları görürdü, arxadan və yanlardansa onu hasar kimi qamışlıq bürümüşdü. Qamışlar hərdən bir, sanki, səbəb olmadan tərپənməyə və bir-birinə dəyib xışıldamağa başlayırdı. Qamışların tərپənən başları aşağıdan baxanda göyün işıqlı kənarında ağacların xovlu budaqlarına oxşayırdı. Qabaqda, ayaqlarının lap

altında sahil guruldayırdı. Uzaqda isə qəhvəyi suyun hərəkət edən şəffaf axarı dayaz yerlərdə və sahilə yəknəsəq tərzdə qırışırdı. Daha uzaqda isə su, sahil və buludlar nüfuzedilməz qaranlıqda bir-birilə qovuşub birləşmişdi. Suyun səthi ilə qara kölgələr sürünürdü ki, kazakın öyrəmiş gözləri bunların su ilə axan ağac olduğunu müəyyən edə bilirdi. Ancaq hərdənbir üfünün parıltısı, qara aynada olduğu kimi, suda əks edərək, çayın o biri maili sahilini aydınladırdı. Gecənin aramlığı – qamışların xışiltısı, kazakların xorultusu, ağcaqanadların vızıltısı və suyun axını, gah da arabir uzaqda açılan güllə səsi, gah uçan sahilin gurultusu, gah da vəhşi meşə pöhrəliyində hər hansı bir heyvanınsa qopardığı şaqçılı ilə pozulurdu. Bir bayquş hərdən qanadlarını bir-birinə toxunduraraq Terek boyu uçurdu. O, kazakların lap başı üstündən meşəyə buruldu və ağaca tərəf uçaraq, artıq hərdənbir deyil, bəlkə də, hər dəfə qanadlarını bir-birinə toxundurdu və sonra qoca çinara qonaraq xeyli qurdalandı. Hər belə gözlənilməz səs eşidildikdə, oyaq kazak son dərəcə gərginliklə qulaq asır, gözləri qıyılır və tələsmədən əlini tufənginin üstündə gəzdirirdi.

Gecə yarından xeyli ötmüşdü. Qərbə tərəf uzanan qara buludun parçalanmış kənarları arasından təmiz ulduzlu göy görünürdü və qızılı ay dağların üstündə qızarmağa başladı. Sərin düşdü. Nazarka oyandı, nə isə mızıldanıb, yenə yuxuya getdi. Lukaşka danıxdı, qalxıb bıçağını çıxardı və çubuqdan sünbə yonmağa başladı. Başına cürbəcür fikirlər gəlirdi. Fikirləşirdi ki, görəsən, çeçenlər orada – dağlarda necə yaşayırlar, qaçaq adamları bu tərəfə necə keçirirlər, kazaklardan necə qorxmurlar və başqa yerlərə necə üzüb keçirlər. O, başını qaldırıb, çay boyu nəzər saldı, lakin heç bir şey görünmürdü. Hərdənbir çaya, Ayın xəfif işığında sudan güclə seçilən o biri sahilə baxarkən daha çeçenlər barədə fikirləşmirdi; gözləyirdi ki, vaxt çatan kimi yoldaşlarını oyatsın, özü isə stanitsaya getsin. Stanitsadakı Dunkasını və ya kazakların “məşuqə” adlandırdıqları kimi desək, cananını təsəvvürünə gətirdi. Onu dilxorluqla xatırladı. Artıq sübhün əlamətləri başlayırdı: suyun üzərində gümüşü duman ağarmağa başladı, yaxınlığında cavan qartallar şiddətlə fişqıraraq, qanad çalırıldı. Nəhayət, uzaq stanitsadan ilk xoruzun banı eşidildi. Bunun dalınca başqa bir xoruz səsini uzadaraq banladı və başqaları da ona səs verdilər.

“Oyatmaq vaxtıdır”, – Lukaşa fikirləşdi. Sünbəni qurtardı və göz qapaqlarının ağırlaşdığını hiss etdi. O, yoldaşlarına tərəf döndü və görünən ayaqlarından hansının kiminki olduğunu öyrənmək istədi. Lakin bu zaman birdən ona elə gəldi ki, Terekin o tayında nə işə şappıldadı və o yenə də orağabənzər Ayın altında dağların işıqlaşan üfününə, o biri sahilin xəttinə, Terekə və su ilə üzən ağac budağına baxdı. Su ilə üzən ağac budağı indi aydın seçilirdi. Ona elə gəldi ki, hərəkət eləyən odur, Terek isə ağac budağı ilə birlikdə hərəkətsiz durmuşdur. Lakin bu, ancaq bir an oldu. O yenə baxmağa başladı. İri qara bir budaq onun diqqətini daha çox cəlb etdi. Qəribə idi ki, bu budaq yırğalanmadan və burulmadan çayın ortası ilə üzürdü. Ona, hətta elə gəldi ki, budaq suyun axarı ilə axmır, bəlkə də, Tereki dayaz yerdən keçir. Lukaşka boynunu uzadaraq, onu diqqətlə izləməyə başladı. Budaq dayaz yerə çatıb dayandı və qəribə bir şəkildə tərpəndi. Budağın altında Lukaşaya, sanki, bir əl də göründü. “Qaçacağı tək özüm öldürəcəyəm” fikirləşdi və tüfəngini götürüb, səbirlə, ancaq cəld bir hərəkətlə dayaqları yerə bərkitdi, tüfəngi onların üstünə qoydu, çaxmağı çəkdi, nəfəsini içinə salaraq diqqətlə baxdı və nişan almağa başladı. “Onları oyatmayacağam”. Lakin ürəyi sinəsində elə bərk döyünürdü ki, əl saxlayıb qulaq asdı. Budaq birdən şappıldadı və suyu yara-yara yenə də bizim olduğumuz sahilə tərəf üzməyə başladı. “Nə olursa olsun, gözümdən qaçırmayım”, – fikirləşdi və budur, zəif Ay işığında, budağın qabağında ona bir tatar başı göründü. O, silahı düz başa tuşladı. Bu baş ona lap yaxın, lülənin ucunda göründü. Lülənin üstündən boylanıb baxdı. “Qaçaqdır ki var”, – sevinclə fikirləşdi və birdən kəskin bir hərəkətlə dizə çöküb, tüfəngi yenə də tuşladı, uzun tüfəngin lap ucunda güclə seçilən hədəfə baxdı və uşaqlıqdan mənimsədiyi kazak adəti üzrə “ataya və oğula” deyib çaxmağı çəkdi. Parıltılı alov qamışlığı və suyu bir anlığa işıqlandırdı. Güllənin kəskin və qırıq səsi çayın üstünə yayılaraq, harada isə uzaqda guruldadı. Budaq artıq çayın eninə deyil, axarı ilə burula-burula, yırğalana-yırğalana aşağı üzürdü.

– Tut, deyirəm! – deyərək Yerquşov tüfəngini axtararaq, kötüyün dalından qalxdı.

Luka dişlərini sıxaraq, ona tərəf pıçıldadı:

– Sus, şeytan. Qaçaq var.

– Kimi vurdu? – deyə Nazarka soruşdu. – Lukaşka kimi vurdu?

Lukaşka cavab vermirdi. O, tüfəngini doldurub, üzən budağın dalınca baxırdı. Budaq dayaz yerdə durdu, onun arxasından nə isə suda yırgalanan böyük bir şey göründü.

– Nəyə atdın? Nə üçün dinmirsən? – deyə kazaklar təkrar edirdilər.

– Deyirəm ki, qaçaqlardır! – deyə Luka təkrar etdi.

– Yalanı boşla! Bəlkə, tüfəngin öz-özünə açılıb?

– Qaçaq öldürmüşəm! Ona atmışam, – həyəcandan səsi titrəyən Lukaşka ayağa qalxdı. – Adam üzürdü... – deyib, dayaz yeri göstərdi. – Onu öldürdüm. Bura bax!

Yerquşov gözlərini silərək təkrar etdi:

– Yalanı boşla.

– Yalan niyə olur! Bax da. Buraya bax, – deyə Lukaşka onun çiyinlərindən tutub, güclə özünə tərəf elə əydi ki, Yerquşov inildədi.

Yerquşov Lukanın göstərdiyi istiqamətə baxıb, insan cəsədini görən kimi danışq tövrünü dəyişdi.

– Elədir! Mən sənə deyirəm, başqaları da olacaq. Düzünü deyirəm. – Yavaşdan səslənib, silahını yoxladı. – Bu, qabaqda gəlibmiş. O birilər də buradadırlar, ya da qarşı sahilə, yaxındadırlar. Mən düzünü deyirəm.

Lukaşka kəmərinə açdı və çərkəzi çuxasını soyunmağa başladı.

– Haraya, səfeh? – deyə Yerquşov ona çıxırdı. – Girən kimi heç nəyin üstündə həlak olarsan. Sənə düzünü deyirəm. Əgər öldürmüşsənsə, heç yerə getməyəcək. Qabını ver, bir az barıt töküm. Səndə var? Nazar! Sən tez məntəqəyə get, ancaq sahillə getmə, öldürərlər. Düzünü deyirəm.

Nazarka qəzəblə dedi:

– Tək, ay getdim ha! Özün get.

Lukaşka çuxasını çıxarıb, sahilə yaxınlaşdı.

Yerquşov tüfənginə barıt doldurub dedi:

– Sənə dedilər axı, girmə! Görürsən, tərpenmir. Mən görürəm. Səhərə az qalib, qoy məntəqədən gəlsinlər. Nazar, get. Eh, qorxursan? Qorxma deyirəm sənə.

Nazarka soruşdu:

– Luka, ay Luka, bir de görüm necə öldürdün?

Luka suya girmək fikrindən dərhal daşındı:

– Tez məntəqəyə xəbər verin, mən burada oturaram. Kazaklara da de ki, kəşfiyyat göndərsinlər. Əgər bu taydadırlarsa... tutmaq lazımdır.

Yerquşov ayağa qalxıb dedi:

– Mən deyirəm də, qaçıb gedərlər, düzdür, tutmaq lazımdır.

Yerquşov Nazarka ilə birlikdə ayağa qalxıb, xaç vurdu və məntəqəyə yollandılar. Ancaq onlar sahillə deyil, göyəm kollarını əyə-əyə meşə yoluna çıxıb getdilər.

Yerquşov gedərkən dedi:

– Bax, Luka, tərənmə ha, yoxsa burada da sənin axırına çıxarlar. Bax, deyirəm, ehtiyatlı ol.

– Get, bilirəm. – Luka silahını nəzərdən keçirib, yenə də kötüyün dalında oturdu.

Lukaşka tək oturub, dayazlığa baxır və kazakların yolunu gözləyirdi. Lakin məntəqə uzaq idi və səbri tükənirdi. O fikirləşirdi ki, öldürdüyü adamla birlikdə gəlmiş o biri qaçaqlar aradan çıxa bilərlər. Dünən əlindən çıxmış qabana təəssüfləndiyi kimi, indi də qaçaqların aradan çıxa biləcəklərinə təəssüflənirdi. O daha bir adam görmək niyyəti ilə gah yan-yörəsinə, gah da qarşı sahilə baxır və tufəngin dayaqlarını düzəldib, güllə açmağa hazırlaşdı. Özünün başqaları tərəfindən öldürülə biləcəyi fikri isə heç xəyalına da gəlmirdi.

IX

Hava artıq işıqlanırdı. Dayazlıqda qalıb, azca yırgalanan çeçen cəsədi indi aydın görünürdü. Birdən kazakın yaxınlığında qamışlar xışıldadı, addım səsləri eşidildi və qamışların başı tərpendi. Kazak tufəngin çaxmağını çəkib dedi: “Ata və oğula təvəkkül”. Çaxmağın şaqqıltısı eşidilən kimi addım səsləri kəsildi.

– Hey, kazaklar! Dayını öldürməyin! – deyə Yeroşka dayının sakit yorğun səsi eşidildi və o, qamışları aralayıb Lukaşaya yaxınlaşdı.

Lukaşka dedi:

– Allah haqqı, az qalmışdı ki, səni öldürüm.

– Nə vurmusan? – deyə qoca soruşdu.

Qocanın meşəyə və çayın üzərinə yayılmış ahəngdar səsi birdən gecənin sükutunu və kazakı bürümüş əsrarəngizliyi pozub dağıtdı. Sanki, hər şey birdən işıqlanıb aydınlaşdı.

Lukaşka çaxmağı buraxdı və arxayınlıqla ayağa qalxıb dedi:

– Dayıcan, sən heç bir şey görməmişən, mənə bir heyvan öldürmüşəm.

Qoca gözünü çəkmədən ətrafında Terekin burulduğu, ağaran insan kürəyinə baxırdı.

Luka deyirdi:

– Kürəyində ağac budağı üzürdü. Diqqətlə baxdım, o dəqiqə... Bir oraya bax! Odur! Göy şalvardadır, tüfəngi isə yoxdur. Görürsən ki!

– Niyə görmürəm! – deyə qoca ürəkdən dilləndi və sifəti nə isə ciddi bir ifadə aldı. – İgid öldürmüşən! – sanki təəssüfləndi.

– Oturub baxırdım. Gördüm ki, o tərəfdə nə isə qaralır. Hələ orada onu diqqətlə süzdüm. Sanki, bir adam yaxınlaşıb yıxıldı. Qəribə şeydir! İri bir budaq çayda üzürdü, özü də su axarı ilə üzünüb, çayı eninə yarıb keçirdi. Bir də gördüm ki, onun altında bir baş görünür. Bu nə möcüzədir! Boylandım, qamışların dalından yaxşı görmürdüm. Azca qalxdım, görünür, cüvəllağı səs eşidib dayazlığa çıxdı və ətrafa baxdı. Dedim ki, aldada bilməyəcəksən. Yenə də sürünüb baxdı. Eh, boğazımı, elə bil, qəhər tutub. Mən tüfəngi hazırlayıb, tərənəmədən gözləməyə başladım. O dayanıb, dayanıb yenə üzürdü. Ayın işıqlandırdığı yerə çatanda kürəyi görünürdü. “Ataya, oğula və müqəddəs ruha təvəkkül!” – dedim. Tüstü çəkildə onun çapaladığını gördüm. İnildeyirdimi, ya da mənə elə gəlirdi, bilmirəm. Fikirləşdim ki, Allaha şükür, öldürmüşəm. Su onu vurub dayazlığa çıxaranda, hər şey aydın göründü. Qalxmaq istəyirdi, ancaq taqəti yoxdu. Çapaladı, çapaladı, yerə sərildi. Hər şey aydın görünürdü. Görürsən də, tərənəm, demək, ölüb. Kazaklar məntəqəyə xəbər verməyə getdilər ki, o biriləri aradan çıxma bilməsinlər.

– Demək, tutmuşan! – qoca dilləndi. – İndi, qardaş, uzaq ol, – yenə də kədərli-kədərli başını buladı. Bu zaman sahildə hündürdən danışa-danışa və budaqları aralaya-aralaya gələn piyada və atlı kazakların səsi eşidildi. “Qayıq gətirirlər, nədir?” – deyə Luka səsləndi. Kazaklardan biri çığırdı:

– Əhsən, Luka! Çək sahilə!

Lukaşka qayıq gözləmədən və gözlərini öldürdüyü çeçəndən ayırmadan soyunmağa başladı.

Urıadnik çığırdı:

– Dayan, Nazarka qayıq gətirir.

Başqa bir kazak dedi:

– Səfeh! Bəlkə, diridir! Özünü ölülyə vurub! Özünlə xəncər apar.

– Sən danışığında ol! – deyə Luka şalvarını çıxara-çıxara çığırdı.

O, cəld soyundu, xaç vurub, şappılı ilə suya atıldı. Suya baş vuran dan sonra ağı qollarını ata-ata, belini sudan yuxarıda tutaraq fınxıra-fınxıra çayı eninə, dayazlığa tərəf üzməyə başladı. Sahilə cəm olmuş kazaklar ağız-ağıza verib danışırdılar. Üç nəfər süvari kazak hissəyə getdi. Döngədən qayıq göründü. Lukaşka dayaz yerə qalxıb, cəsədə tərəf əyildi və onu bir neçə dəfə silkələdi. – “Ölüdür!” – deyə oradan Lukanın sərt səsi eşidildi.

Güllə çeçenin başına dəymişdi. Onun əynində göy şalvar vardı, köynəyi, çərkəzi çuxası, tufəngi və xəncəri kürəyinə bağlanmışdı. Bunların da üstündən əvvəlcə Lukaşkanın zənnini azdıran həmin ağac budağı bağlanmışdı.

Çeçenin meyitini qayıqdan çıxarıb, sahildə otun üstünə qoyduqda dövrə vurub durmuş kazaklardan biri dedi:

– Sazan belə tora düşər ha!

Başqa kazak dedi:

– Özü də gör necə sapsarıdır!

Üçüncüsü dedi:

– Bizimkilər onları axtarmaq üçün haraya getdilər? Onlar, deyəsən axı, o taydadırlar. O, qabaqda gedən olmasaydı, belə üzməzdi. Təkbaşına niyə üzsün axı?

– Qoçaqdır ki, hamıdan qabaqda gəlib. Görünür ki, ən igidləridir, – deyə Lukaşka yaş paltarını sıxaraq, titrəyə-titrəyə istehza ilə səsləndi. – Saqqalı rənglənilib və vurulub.

– Çuxasını da kisədə dalına bağlayıb. Bu, onun üzməyini asanlaşdırıb.

Urıadnik ölünün üstündən götürülmüş xəncər və silahı əlində tutaraq dedi:

– Mənə bax, Lukaşka! Sən xəncəri də, çuxanı da özünə götür. Silah üçünsə gələrsən sənə üç sikkə verərəm. Görürsənmi, deşiyi var, – lüləyə üfürüb əlavə etdi: – Qoy mənə yadigar qalsın.

Lukaşka cavab vermədi. Görünür, belə dilənçilik xoşuna gəlmirdi. Ancaq onu da bilirdi ki, bunsuz mümkün olmayacaq.

– Bir şeytana bax! – deyə Lukaşka qaşqabağını töküüb, çeçen çuxasını yerə tulladı. – Barı, bir yaxşısı olaydı. Bu ki, heç nəyə yaramaz.

Başqa bir kazak dedi:

– Oduna getməyə yararar.

Lukaşka, görünür, qəzəbləndiyini unudaraq, rəisə verdiyi hədiyyədən istifadə etməyə çalışdı:

– Mosev! Mən evə gedirəm.

– Nə olar ki, get!

Hələ də silahı nəzərdən keçirən uryadnik kazaklara müraciətlə dedi:

– Uşaqlar, onu məntəqənin dalına aparın. Üstünə gün düşməmək üçün çadır düzəldin. Bəlkə, dağlılar onu almağa gəldilər.

Kimsə dedi:

– Hava hələ isti deyil.

Kazaklardan biri dedi:

– Çaqqal parçalasa, necə? Bu yaxşı şeydir məgər?

– Keşikçi qoyarıq, bəlkə, almağa gəldilər. Çaqqal parçalasa, yaxşı olmaz.

Uryadnik fərəhlə əlavə edib dedi:

– Hə, Lukaşka, necə ələyirsən, elə, uşaqlara bir vedrə çaxır ver.

Kazaklar ona havadar çıxdılar.

– Bu bir qaydadır, – dedilər, – Allah sənə xoşbəxtlik verib ki, bir əziyyət çəkmədən qaçaq öldürmüşən.

Lukaşka deyirdi:

– Xəncəri də, çuxanı da alın. Çoxlu pul verin. Şalvarı da satıram. Halalınız olsun. Mənim əynimə olmur. Şeytan çox arıqmış.

Kazaklardan biri çuxanı bir sikkəyə aldı. Bir başqası xəncər üçün iki vedrə çaxır verdi.

Luka dedi:

– İçin, uşaqlar, bir vedrəni sizə verirəm. Özüm stanitsadan gətirərəm.

Nazarka dedi:

– Şalvarı da doğrayıb, qızlara yaylıq verərsən.

Kazaklar qəhqəhə çəkib güldülər.

– Bəsdir güldünüz, – deyə uryadnik təkrar etdi, – cəsədi sürüyüb aparın. Belə zibili komanın yanına qoymusunuz...

– Nə durmuşsunuz? Onu buraya sürüyün, uşaqlar! – deyə Lukaşka həvəssiz halda cəsəddən yapışmış kazaklara əmr etdi. Kazaklar onun əmrini yerinə yetirdilər, sanki, rəis idi. Kazaklar cəsədi bir neçə addım sürüyüb, ayaqlarını buraxdılar. Onlar taxta parçası kimi yerə sərildi. Kazaklar aralanıb, bir müddət dinməz durdular. Nazarka cəsədə yaxınlaşıb, onun burulmuş boynunu düzəltdi ki, gicgahındakı girdə yara və sifəti görünsün...

– Bir gör necə nişan almısan! Lap beyninə, – dedi. – İtməz, sahibləri o saat tanıyacaqlar.

Kazaklardan cavab verən olmadı. Araya sükut çökdü.

Günəş artıq qalxmış və qürub şüaları ilə şəhli otları işıqlandırır. Terek yaxınlıqda, oyanmış meşədə gurlayırdı. Qırqovullar hər tərəfdən ağızbaağıza verib, səhəri qarşılayırdılar. Kazaklar meyitin ətrafında dövrə vuraraq, hərəkətsiz durub baxırdılar. Az qala belinə yapışmış tarım qarnının üstündə kəmərlə çəkilmiş təkçə göy rəngli şalvar olan qəhvəyi meyit, qədd-qamətli və gözəl idi. Əzələli qolları qabırğalarının yanında düz uzadılmışdı. Qanlı yarası olan təzə qırılmış, göyümtül, girdə başı dala əyilmişdi. Hamar qarsalanmış alını qırılmış yerdən kəskin fərqlənirdi. Bəbəkləri aşağı çökmüş, açıq gözləri yuxarı baxırdı. Vurulmuş qırmızı bıçları altında görünən ucları dartılmış nazik dodaqlarında, sanki, mehriban, xəfif bir təbəssüm donub qalmışdı. Kürən tüklü kiçik əllərində barmaqları içəri qatlanmış və dırnaqları həna ilə qızardılmışdı. Lukaşka hələ də geyinməmişdi. Bədəni yaşdı, boynu qızarmış, gözləri həmişəkindən çox parıldıyırdı. Enli yanaqları dartılırdı. Səhərin təravətli havasında sağlam ağı bədənindən güclə sezilən buxar qalxırdı.

O, ölüyə baxmaqdan həzz almış kimi dedi:

– O da bir insan olub!

Kazaklardan biri dilləndi:

– Əlinə düşsəydin, nəfəsini kəsərdi.

Araya çökmüş sükut pozuldu. Kazaklar deyib-danışmağa başladılar. İki nəfər çadırdan ötrü kol-kos qırmağa yollandı. Başqaları məntəqəyə keçdilər. Luka ilə Nazarka stanitsaya yola düşmək üçün hazırlaşmağa getdilər.

Yarım saatdan sonra Lukaşka ilə Nazarka Tereki stanitsadan ayıran sıx meşə ilə, demək olar, qaça-qaça evə gedirdilər. Onlar söhbətlərindən də qalmırdılar.

Luka sərt səsle deyirdi:

– Bax ha, sən ona demə ki, mən nə göndərmişəm. Bax, əri evdədir, ya yox.

– Mənsə Yamkanın yanına gedəcəyəm. Kef çəkəcəyik, ya yox? – deyə Nazarka itaətkarlıqla soruşdu.

– İndi də kef çəkməsək, nə vaxt çəkəcəyik? – Luka ona cavab verdi.

Kazaklar stanitsaya gələn kimi içib, axşamadək yatdılar.

X

Təsvir olunan bu hadisədən sonra üçüncü gün Qafqaza piyada polkunun iki rotası Novomlinskaya stanitsasına gəlib, burada qərar tutdu. Atları açılmış rota arabası artıq meydançada durmuşdu. Aşpazlar çala qazır və həyətlərdən kötük və ağac parçaları daşıyıb gətirərək, sıyq bişirirdilər. Feldfel adamları sayırdı. Arabaçılar atları bağlamaq üçün yerə paya vururdular. Kvartiryerlər¹ ev sahibləri kimi küçə döngələrində vurnuxaraq, zabit və əsgərlərə mənzil göstərirdilər. Burada yaşıl yeşiklər cərgə ilə düzülmüşdü. Ümumi arabalar və atlar durmuşdu. Sıyq bişirilən qazanlar da buradaydı. Kapitan da, poruçik də, Onisim Mixayloviç də, feldfel də burada idilər. Bütün bunlar rotaların qərar tutması üçün əmr verilmiş həmin stanitsada idi. Demək, rotalar evdə idilər. Burada niyə durmuşdular? Bu kazaklar kimlərdir? Rotaların burada qərar tutması onların xoşuna gəlirdimi? Məzhəbdə təfriqə salındıarmı? Bunlarla heç maraqlanmırdılar. Möhlət verilmiş yorğun və üst-başları toztorpaqlı əsgərlər beçə arı kimi intizamsız halda gurultu ilə meydan və küçələrə səpələnmişdilər. Kazakları qətiyyənlə sezmədən iki-iki, üç-üç fərəhlə danışa-danışa və silahlarını cingildəyərkə komalara girir, şeylərini divardan asır, torbalarını açır və arvadlarla zarafatlaşırdılar. Ağzılarında çubuq olan bir dəstə əsgər, sevdikləri sıyq bişirilən yerə toplaşmışdı. Onlar gah sezilmədən isti havaya qalxıb, yuxarıda ağ bulud kimi qəlizləşən tüstüyə, gah da ocağın əridilmiş şüşə kimi saf havada titrəşən ilğımına baxaraq, rusalardan fərqli olaraq tama-milə başqa cür yaşayan kazak və kazak arvadlarına məsxərə ilə

¹ *Kvartiryerlər* – Hərbi hərəkət zamanı ordunun mənzillə təchizi işinə baxan qulluqçular

gülürdülər. Bütün həyətlərdə əsgər görünürdü, onların bərkdən gülmələri, öz evlərini qoruyan, su və qab-qacaq verməyən kazak arvadlarının qızğın və zil səsləri eşidilirdi. Oğlan və qız uşaqları analarına və bir-birlərinə sığınaraq, indiyədək görmədikləri bu hərbi adamların bütün hərəkətlərini izləyir və onlardan xeyli aralıda dalarınca qaçırdılar. Qoca kazaklar komadan çıxıb, torpaq qalağının üstündə əyləşir, dinməz və qaşqabaqlı halda, əsgərlərin vurnuxmalarına tamaşa edirdilər, sanki, hər şeyə əlini çırpır və bunun nə ilə qurtaracağını dərk edə bilmirdilər.

Artıq üç aydan bəri Qafqaz polkuna yunker keçirilmiş Olenin üçün stanitsanın ən gözəl evlərindən birində – xorunji İlya Vasilyeviçin, yəni Ulitka qarının evində mənzil ayrılmışdı.

Olenin çərkəzi paltarda, Qroznıda almış olduğu kabardin atının belində beş saatlıq yoldan sonra fərəhli halda, onun üçün ayrılmış mənzilin həyətinə girdikdə, Vanyuşa tənənfəs ona dedi:

– Bu nə deməkdir, Dmitri Andreyeviç?

Olenin atını məhmızladı və araba ilə gəlib şeyləri yerbəyer eləyən Vanyuşanın tərlı, pırlaşlıq saçlarına, dilxor sifətinə baxıb soruşdu:

– Nədir ki, İvan Vasilyeviç?

Olenin görkəmindən, elə bil, tamamilə başqa adamdı. Həmişə tərtemiz qırılan üzünü indi bığ-saqqal basmışdı. Gecələr yatmaqdan solan sarı sifəti indi yanmışdı, yanaqları, alını, qulaqlarının dalı günün altında qıpqırmızı qızarmışdı. Təmiz təzə qara frak əvəzində əynində ağ, kirlı və enlı qırçınları olan çərkəzi çuxa və silah vardı. Qızarmış boynunu təzə, kraxmallı yaxalıq əvəzində, qanavuz arxalığının qırmızı yaxalığı örtmüşdü. Çərkəzsayağı geyinmişdi, ancaq pis geyinmişdi, görən biləcəkdı ki, o, igid deyil, rusdur. Hər şey həm belə idi, həm də belə deyildi. Buna baxmayaraq, onun bütün görkəmi sağlamlıq, gümrahlıq və təkəbbür saçırdı.

Vanyuşka dedi:

– Sizə gülünc görünür, ancaq bu camaatla danışın görüm, necə danışacaqsınız, adamı əl-qol açmağa qoymurlar. Onlardan heç bir kəlmə söz də qoparmaq olmur. – Vanyuşa dəmir vedrəni hirsle astanaya tulladı. – Elə bil, rus deyillər.

– Sən gərək stanitsa rəisindən soruşaydın.

– Axı mən bilmirəm, onlar harada oturur, – deyə Vanyuşa incik halda cavab verdi.

Olenin ətrafına baxıb soruşdu.

– Axı səni kim incidir?

– Heç bilmək olur ki! Tfu! Əsl ev sahibi yoxdur. Deyirlər ki, balıq tutmağa gedib. Qarısı da elə iblisdır ki, Allah özü saxlasın. – Vanyuşa başını tutub, cavab verdi. – Heç bilmirəm burada necə yaşayacağıq. Vallah, tatarlardan da pisdirlər. Özlərini hələ bir xristian da adlandıırırlar. Tatar da bunlardan yaxşı adamdır. “Balıq tutmağa gedib!” Bilmirəm, bunu haradan çıxardılar. – Vanyuşa sözünü qurtarıb üzünü çevirdi.

– Qayda-qanunları bizimkilər kimi deyil? – deyə Olenin atdan enmədən ona sataşdı.

Vanyuşa, görünür, onun üçün yeni olan bu qayda-qanundan narahət olsa da, bəxtinə sığınıb dedi:

– Atı bəri verin!

– Demək, tatar bunlardan yaxşıdır? Hə, Vanyuşa?

Olenin atdan enib, əlini yəhərə vurdu.

Vanyuşa qəzəbli səsle dedi:

– Siz gülürsünüz! Sizə gülünc gəlir!

– Dayan, İvan Vasilyeviç, hirsənmə, – deyə Olenin gülməkdə davam edərək, cavab verdi. – Bu saat ev sahibinin yanına gedib, hər şeyi yoluna qoyaram. Burada yaxşı günlər keçirəcəyik, ancaq darıxma.

Vanyuşa dinmədi, yalnız gözlərini qıyaraq, qəzəblə ağasının dalınca baxıb, başını buladı. Vanyuşa Oleninə ancaq bir ağa kimi baxırdı, Olenin də Vanyuşaya ancaq nöker kimi yanaşırdı. Əgər bir nəfər onların dost olduqlarını söyləsəydi, hər ikisi təəccüblənərdi. Ancaq onlar özləri də bilmədən dost idilər. Vanyuşa on bir yaşında onların evində nöker götürüləndə, Olenin də bu yaşda idi. Olenin on beş yaşında olanda o, eyni zamanda Vanyuşanın savadlanması ilə məşğul olurdu və ona fransızca oxumağı öyrətmişdi. Vanyuşa da bununla həddindən artıq fəxr edirdi. İndi də Vanyuşa kefi kök olduğu dəqiqələrdə fransızca atmaca sözlər atır və həmişə səfehçəsinə gülürdü.

Olenin evin artırmasına qəhdli və dəhlizin qapısını itələdi. Mar-yanka, kazak arvadlarının, adətən, evdə geydikləri təkcə çəhrayı bir köynəkdə qorxmuş halda qapıdan çəkildi və divara sıxılıb, tatar köynəyinin enli qolları ilə sifətinin aşağı hissəsini örtüdü. Olenin qapını bir az da açaraq, alaqlarıqda cavan kazak qızının hüdüür qədd-

qamətini gördü. O, iti və ehtiraslı marağı ilə qeyri-ixtiyari olaraq qızın nazik çit köynəyinin altından duyulan qiüvvətli qızlıq əlamətlərini, uşaqlıq vahiməsi və vəhşi bir yetikliklə ona zillənmiş gözəl qara gözlərini gördü. “Bir buna bax!” – Olenin fikirləşdi. “Belələri hələ çox olacaq!” Bunun dalınca başına belə bir fikir gəldi ki, o, evin başqa qapısını açıb. Qoca qarı Ulitka da bir köynəkdə arxası ona tərəf əyilib, döşəməni yuyurdu.

– Salam, anacan! Mən mənzil məsələsinə görə gəlmişəm... – deyə sözə başladı.

Kazak arvadı belini düzəltmədən hələ də gözəl olan sifəti ilə ona tərəf qanrıldı.

– Niyə gəlmisən? Bizə rişxənd eləməyə gəlmisən? Hə? Sənə elə rişxənd elərəm ki, özün də “afərin” deyərsən! – deyə çatılmış qaşları altından qonağa tərs-tərs baxaraq çığırdı.

Olenin əvvəllər mənsub olduğu yorğun və qəhrəman Qafqaz ordusunun hər yerdə, xüsusilə müharibə dostları olan kazaklar tərəfindən sevinclə qarşılanaacağını güman edirdi, indi isə belə qarşılanaşması onu heyrətə gətirdi. Lakin çəkinmədən başa salmaq istədi ki, o, mənzilin haqqını ödəyəcəkdir, qarı isə ona sözünü deməyə macal vermədi.

– Niyə gəlmisən? Çıban kimə lazımdır? Yoluq sifət! Qoy evin sahibi gəlib çıxsın, sənə yer göstərer. Sənin murdar pulun mənə lazım deyil. Pul görməmişik, nədir! Evi tənbəki tüstüsü ilə dolduracaq, sonra da pul verəcək. Səni gördüm kürəyin odlansın!.. – Oleninin sözünü kəsərək, zildən çığırdı.

“Görünür ki, Vanyuşa haqlıdır!” – Olenin fikirləşdi: – Tatar bunlardan yaxşıdır”, – və Ulitka qarının söyüşləri altında evdən çıxdı. Evdən çıxarkən, Maryana təkə həmin çəhrayı köynəkdə, lakin lap gözlərindək ağzını ağ yayıqla bağlamış halda gözlənilmədən onun yanından şığıyıb, dəhlizə çıxdı. Yalın ayaqlarını pillələrdə şappılda-daraq, sürətlə artırmadan düşüb dayandı, gülümsər gözləri ilə gənc oğlana baxıb, evin tininə keçdi.

Möhkəm, məlahətli yerşi, ağ yaylığının altından işıldayan gözlərinin vəhşi baxışı, gözəl qızın güclü qədd-qaməti indi Olenini daha da həyəcana gətirdi. “Gərək ki, o olsun” – fikirləşdi. Mənzil barədə daha az fikirləşərək, hələ də Maryankaya baxa-baxa Vanyuşanın yanına gəldi.

– Görürsən də, qız da vəhşidir, – deyə hələ də arabanın yanında əlləşən, ancaq kefi azca durulmuş Vanyuşa dilləndi. – Elə bil, ilxı madyanıdır! *Lafam*¹, – hündürdən və təntənəli bir tərzdə əlavə edib, qəhqəhə çəkdi.

XI

Axşamüstü ev sahibi balıq ovundan qayıtdı, mənzil üçün haqq veriləcəyini öyrənib, arvadını sakitləşdirdi və Vanyuşanın tələblərini yerinə yetirdi.

Təzə mənzildə hər şey sahmana salındı. Ev sahibləri isti evə köçüb, soyuq evi ayda üç sikkəyə yunkerə verdilər. Olenin yeyib yatdı. Axşama yaxın oyanıb, əl-üzünü yudu, üst-başını təmizlədi, nahar eləyib, papiros tüstülətdi və sonra keçib küçəyə açılan pəncərənin qabağında oturdu. İsti sovuşmuşdu. Oyma tirlı komanın köndələn kölgəsi tozlu küçəyə uzanaraq, hətta başqa evin aşağısına əyilirdi. Qarşı evin dik qamış damı batan günəşin şüaları altında işıldayırdı. Hava sərinləyirdi. Stanitsa sükut içindəydi. Evlərdən əsgərlərin səs-səmiri kəsilmişdi. Naxır hələ gəlməmiş, camaat hələ işdən qayıtmamışdı.

Oleninin mənzili kəndin, demək olar ki, lap kənarında idi. Arasıra Terekdən xeyli uzaqlarda, Oleninin keçib gəldiyi yerlərdə – Çeçnada, ya da Kalmık düzənliyində boğuq güllə səsləri eşidilirdi. Olenin üçaylıq köçəri həyatından sonra özünü yaxşı hiss edirdi. Yuyulmuş sifətdə bir tərəvət, səfərdən sonra güclü bədəninə adət etmədiyi bir təmizlik, yorğunluğu çıxmış əzalarında rahatlıq və güc hiss edirdi. İçərisində də bir tərəvət və aydınlıq vardı. O keçib gəldiyi səfərləri, sovuşmuş təhlükəni xatırladı. Xatırladı ki, təhlükə zamanı özünü yaxşı aparmış və igid qafqazlıların cəmiyyətində başqalarından heç də pis qəbul edilməmişdir. Moskva xatirələri indi, Allah bilir, haralarda qalmışdır. Köhnə həyat silinib getmişdi, yeni, tamamilə yeni bir həyat başlamışdı ki, bunda, hələlik, səhvi olmamışdı. Olenin burada, bu yeni adamların arasında, yeni adam olduğu üçün, özü barədə yaxşı rəy qazana bilərdi. O, özündə səbəbi məlum olmayan bir fərəhin tərəvətini hiss edir: gah pəncərədən, evin yanındakı kölgəlikdə fırfıra fırladan oğlan uşaqlarına, gah da səliqəyə salınmış yeni mənzilinə baxıb, bu təzə stanitsa həyatında

¹ Qadın (*fran.*)

onun üçün xoş keçəcəyini fikirləşirdi. Sonra yenə dağlara, səmaya nəzər saldıqda, bu əzəmətli təbiətin doğurduğu təəssürat onun bütün xatirə və xəyallarına yayılırdı. Onun düşündüyü və hiss etdiyi hər şeydə dağlar cəlvələniirdi.

Pəncərənin altında firfıra fırladan kazak uşaqları birdən döngəyə tərəf baxaraq çıxırışdılar:

– Qancıq iti öpüb! Dəstini yalayıb! Yeroşka dayı qancıq iti öpüb! Qancıq iti öpüb! Xəncərini içkiyə dəyişib, içib! – deyə bir-birinə sığınıb, geri çəkildilər.

Onlar bu sözləri ovdan qayıdan, çiyində silah və kəmərinə qırqovul asılmış Yeroşka dayıya deyirdilər.

– Mənim günahımdır, uşaqlar! Mənim günahımdır! – deyə o, küçənin hər iki tərəfindəki evlərin pəncərələrinə baxaraq qollarını tez-tez ölçürdü.

– Qancıq içkiyə qoymuşam, mənim günahımdır!

Görünürdü əsəbi halda təkrar edirdi, ancaq özünü elə göstərirdi ki, guya, bunun ona heç bir fərqi yoxdur.

Uşaqların qoca ovçu ilə belə rəftarı Olenini təəccübləndirdi və Yeroşka dayı adlandırdıqları bu adamın ağıllı sifəti və sağlam görkəmi onu daha çox heyrətləndirdi.

– Babacan! Kazak! – deyə ona müraciətlə dedi. – Buraya gəlin.

Qoca pəncərəyə baxıb, ayaq saxladı.

– Salam, mərhəmətli adam! – deyib qoca papağını saçları qısa vurulmuş başından çıxardı.

Olenin dedi:

– Salam, mərhəmətli adam. Bu uşaqlar sənə nə deyirlər?

Yeroşka dayı pəncərəyə yaxınlaşdı:

– Mən qocanı cırnadırlar. Eybi yoxdur, elə şeyləri sevirəm. Təki ürəkləri açılıns, – o, qoca və hörmətli adamlara xas sərt və ahəng-dar bir səslə dedi: – Sən ordu rəsisən, nədir?

– Yox, mən yunkerəm. Bu qırqovulu harada vurmusan? – deyə Olenin soruşdu.

– Meşədə üç fərə vurmuşam, – deyə qoca enli kürəyini pəncərəyə tərəf çevirdi. Onun kəmərinə qanlı başları çuxasını bulayan üç qırqovul asılmışdı. – Bəs bunları görmürsən? – deyə soruşdu. – İstəyirsən, ikisini özünə götür. A! – O, pəncərəyə iki qırqovul qoydu. – Sən də ovçusan? – soruşdu.

– Ovçuyam. Səfər zamanı dördünü vurmuşam.

– Dördünü? Çoxdur! – deyə qoca rixşəndlə səsləndi. – İçənsən?

Çaxır içirsən?

– Niyə ki? İçməyi də sevirəm.

– Hə, görürəm ki, yaxşı oğlansan! Biz dost olacağıq. – Yeroşka dayı dilləndi.

Olenin dedi:

– İçəri gəl, çaxır da içək.

– Gəlməyinə gələrəm, əvvəlcə bu qırqovulları al!

Qocanın sir-sifətindən görünürdü ki, yunker onun xoşuna gəlmişdir. Başa düşdü ki, yunkerin yanında havayı içmək mümkündür, buna görə də bir cüt qırqovulu ona bağışlamaq olar.

Bir neçə dəqiqədən sonra Yeroşka dayı komanın qapısında göründü. Qocanın qırmızı qəhvəyi sifətini dərin zəhmət qırışları, ağappaq ağarmış qalın saqqalı bürüsə də, iri güclü bədəni Oleninin diqqətini cəlb etdi. Ayaqlarının, qolları və çiyinlərinin əzələləri, cavan adamlarda olduğu kimi, dolu və şişman idi. Başında qısa vurulmuş saçlarının altından dərin yara yerləri bilinirdi. Damarlı, yoğun boynu kəl boynu kimi qat-qat idi. Kələ-kötür əlləri düyünlü və cızıq-cızıqdı. O, yüngül və cəld bir hərəkətlə astanadan içəri keçib, silahını çiyindən götürdü və küncə dayadı. Komada yerləşdirilmiş müxəlifəti müştəri gözü ilə nəzərdən keçirib, pəncələri içəri əyilmiş çarxqlı ayaqlarını yerə döymədən otağın ortasına gəldi. Onunla birlikdə otağa çaxır, araq, barıt və qurumuş qan iyi ilə qarışq xoşagəlməz, güclü bir iy doldu.

Yeroşka dayı ikonalara baş əydi, saqqalını tumarladı və Oleninə yaxınlaşıb, iri, qara əlini ona uzatdı.

– Qoşgildi! – dedi. – Bu tatarcadır, onların dilində “xoş gəlmişsiniz”, “Allah sizə yar olsun” deməkdir.

– Qoşgildi! Bilirəm, – deyə Olenin əlini ona uzatdı.

– Eh, qayda-qanunu bilmirsən! Sarsaq! – deyə Yeroşka narazılıqla başını buladı. – Əgər sənə “qoşgildi” deyirlərsə, sən cavabında deməlisən: “Allah razı bulsun”, yəni Allah, özün kömək elə. Bax, atam, belə deyərələr, daha qoşgildi deməzlər. Mən sənə hər şeyi öyrədənəm. Bizdə İlya Moseiç adlı birisi vardı, sizin ruslardandı, biz onunla dostduq. Yaxşı adamdı. İçən idi, oğru idi, ovçu idi, özü də necə ovçu! Mən ona hər şey öyrətmişdim.

– Bəs mənə nə öyrədəcəksən? – deyə Olenin getdikcə qoca ilə çox maraqlanıb soruşdu.

– Səni ova aparacağam, balıq tutmağı öyrədəcəyəm, çeçenləri sənə göstərəm, canan istəsən, onu da taparam. Mən belə adamam. Mən zarafatçılıam!.. – qoca gülümsədi. – Qoy əyləşim, atam, yorulmuşam. Karqa? – deyə sualla müraciət etdi.

Olenin soruşdu:

– Karqa nə deməkdir?

– Karqa gürcücə yaxşı deməkdir. Mən həmişə belə deyirəm. Dilimdə məsəl olub. Sevdiyim sözdür: karqa, karqa, belə də deyirəm. Demək, zarafat eləyirəm. Hə, atam, tapşır çaxır gətirsinlər. Sənin qoruyucu əsgərin var? Var? İvan! – deyə qoca çığırdı. – Axı sizdə elə əsgər tapılmaz ki, adı İvan olmasın. Səninki də İvandır?

– İvandır, Vanyuşa! Get ev sahibindən çaxır al gətir.

– Fərqi yoxdur, Vanyuşa olsun, ya da İvan, ikisi də birdir. Nədənindir, sizin əsgərlərin hamısı İvandır? İvan! – deyə qoca təkrar etdi. – Sən öyrən, atam, açılmış çəlləkdən olsun. Onların çaxırını stanit-sada birinci çaxır hesab olunur. Ancaq, bax ha, osmuşkasına otuz qəpikdən artıq vermə, o, yaman iblis arvaddır. Bizim camaat mürtəd, səfeh camaatdır. – Yeroşka dayı Vanyuşa otaqdan çıxandan sonra inamla sözüne davam etdi. – Onlar sizi adam yerinə qoymurlar... Sən onlardan ötrü tatarlardan da pissən. Guya, ruslar veyl adamlardır. Ancaq, mənə, sən əsgər olsan da, adamsan, səninki də ürəyin var. Düz demirəm? Belə deyil, atam? Buna görə də bizimkilər mənə xoşlamırlar. Ancaq mənim vecimə deyil. Mən şad-xürrəm adamam, hamını sevirəm, mən Yeroşkayam! Belədir, mənim atam!

Qoca əlini mehribanlıqla gənc oğlanın çiyninə vurdu.

XII

Artıq öz təsərrüfatını qaydaya salmış, hətta böyük dəlləyinə üzünü qırxdırmış olan və bölüyün gen-bol mənzillərdə yerləşməsi əlaməti olaraq şalvarının balaqlarını çəkmədən çıxarmış Vanyuşkanın kefi kökəlmişdi. O, Yeroşkaya nadir vəhşi bir heyvan kimi diqqətlə, lakin bədxahlıqla baxaraq, onun döşəməni batırmasına başını buladı və taxtın altından iki boş şüşə qab götürüb, ev sahibinin yanına getdi.

– Salam, mərhəmətli adamlar, – o, xüsusilə mülayim olmağı qərara alıb dedi: – Ağam tapşırırdı ki, sizdən çaxır alım, tökün aparım, mərhəmətli adamlar!

Qarı cavab vermədi. Kiçik tatar aynasının qabağında dayanan qız başına yaylıq bağlayır, dinməzəcə Vanyuşaya baxırdı.

Vanyuşa cibində mis pulları cingildəyərkən dedi:

– Mən pul verəcəyəm, möhtərəm adamlar. Siz mərhəmətli olsanız, biz də mərhəmətli olarıq. Belə yaxşıdır, – deyə əlavə etdi.

– Çox lazımdır? – qarı qırıq-qırıq soruşdu.

– Bir osmuşka.

Ulitka qarı qızına müraciətlə dedi:

– Get, qızım, tök ver. Açılmış çəlləkdən tök.

Qız açar və qrafın götürüb, Vanyuşa ilə birlikdə komadan çıxdı.

Olenin bu zaman pəncərənin yanından keçən Maryankanı qocaya göstərüb soruşdu:

– Deyin görüm, bu qadın kimdir?

Qoca dirseyini cavan oğlana toxundurub, göz vurdu.

– Dayan, – başını pəncərədən çıxardı. – Öhö! Öhö! – öskürüb böyürdü... – Maryanuşka, a Maryanuşka! Sev mənə, əzizim! – Sonra Oleninə müraciətlə pıçıldadı: – Mən zərəfatçıyam.

Qız başını döndərmədən qollarını qüvvətlə ataraq, kazak arvadlarına xas bir şıqlıq və təravətli yerişlə ötüb-keçdi. O yalnız odlu qara gözləri ilə qocaya ötəri bir nəzər saldı.

– Mənə sev, xoşbəxt olarsan! – deyə Yeroşka çıxıraraq, Oleninə göz vurub, sualedici bir tərzdə baxdı.

– Əhsən mənə, mən zərəfatçıyam, – əlavə etdi.

– Çariça qızıdır, elə deyil?

Olenin dedi:

– Güzəl qızıdır, çağır, gəlsin buraya.

Qoca dedi:

– Yox, yox. Onu Lukaşkaya alırlar. Luka yaxşı kazaktır, igiddir, bu yaxınlarda bir qaçaq öldürüb. Mən sənə yaxşısını taparam. Eləsini tapacağam ki, başdan-ayağa ipəyin, gümüşün içində gəzəcək. Dedim ha, eləyəcəyəm! Güzəlini tapacağam.

Olenin dedi:

– Qoca, sən nə danışırısan, axı bu günahdır?

– Günah? Nədir günah? – deyə qoca qətiyyətlə cavab verdi.

– Yaxşı qıza baxmaq günahdır? Onunla gəzmək günahdır? Bu sizdə belədir? Yox, amam, bu günah deyil, nicatdır. Səni yaradan Allah, qızı da yaradıb. Hər şeyi, amam, o yaradıb. Belə ki, yaxşı qıza baxmaq günah deyil. Qız ona görə yaradılıb ki, onu sevsən, ona baxıb sevinəsən. Mən belə düşünürəm, mərhəmətli adam.

Maryana həyətdən keçib, şərab çəlləkləri düzülmiş qaranlıq, sərin anbara girdi, adəti üzrə, dua oxuyub, çəlləyə yaxınlaşdı və borunu onun içinə saldı. Vanyuşa qapıda duraraq, qıza baxıb gülürdü. Qızın, arxa tərəfdən sallanan, qabaq tərəfdən isə dartılmış təkçə bir köynəkdə olması ona çox gülməli gəldi. Bundan da gülməlisi qızın boynundan asılan yarımmanatlıqlardı. O, bunların russayağı olmadığını fikirləşirdi. Əgər öz evlərində belə bir qız görseydilər, hamı ona gülərdi. “Ağaya deyəcəyəm ki, əyləncə üçün o *La fil kom se tre be*”¹, – fikirləşirdi.

– Niyə quruyub qalmısan, şeytan! – deyə qız birdən çığırdı. – Qrafini versənə.

Maryana bir qrafın sərin qırmızı çaxır doldurub, Vanyuşaya verdi. Vanyuşa ona pul uzatdı, qız isə onun əlini itələyib dedi:

– Pulu anama verərsən.

Vanyuşa gülümsündü.

Qız çəlləyin ağzını bağladığı zaman, Vanyuşa ayaqlarını götürüb qoyaraq, mehribanlıqla dedi:

– Əzizlərim, axı siz niyə belə qəzəblisiniz?

Qız gülümsündü.

– Bəs siz mərhəmətlisiniz?

– Mən və ağam çox mərhəmətliyik, – deyə Vanyuşa inandırıcı bir tərdə cavab verdi. – Biz elə mərhəmətliyik ki, harada yaşamışıqsa, ev sahibləri həmişə bizə minnətdar olublar. Ona görə ki, xeyirxah adamıq.

Qız dayanıb qulaq asdı.

– Sənin ağam evlidir?

– Yox! Bizim ağa cavandır, ancaq evli deyil. Alicənab ağalar cavan ikən evlənməyi heç zaman bacarmırlar, – deyə Vanyuşa nəsi-hətəmiz bir tərdə cavab verdi.

– Yaxşı işdir! Kələ dönüb, ancaq evlənmək üçün hələ cavandır. O, sizin hamınızın rəisidir? – deyə soruşdu.

¹ Qız, bu çox yaxşıdır (*fran.*)

– Mənim ağam yunkerdir, demək, hələ zabit deyil. Ancaq generaldan da artıq adı var, böyük adamdır. Ona görə ki, onu təkcə bizim polkovnik deyil, çar özü də tanıyır, – deyə Vanyuşa qürurla cavab verdi. – Biz başqa ordu lütləri kimi deyilik, bizim atamız özü senatordur, min nəfərdən artıq kəndlisi var və bizə də min manatlarla pul göndərir. Buna görə də bizi hər yerdə sevirilər. Başqası isə kapitandır, ancaq, di gəl, pulu yoxdur. Nə xeyri?

Qız onun sözünü kəsdi:

– Çıx, bağlayıram, – dedi.

Vanyuşa çıxarı götürüb, Oleninə bildirdi ki, *la fil se tre juli*¹ və səfehçəsinə qəhqəhə çəkib getdi.

XIII

Bu ara meydançada zənglər vuruldu. Camaat işdən qayıtdı. Qızılı toz buludlarına bürünmüş mal-qara qapılarda böyürməyə başladı. Qızlar və arvadlar küçə və həyətlərdə vurnuxaraq, mal-qaranı rahlayırdılar. Günəş uzaq qarlı dağların arxasında tamam gizlənmişdi. Yerə və göyə göyümtül kölgə çökmüşdü. Bağların üzərinə enmiş qaranlıqda zəif ulduzlar yanırdı. Stanitsada səs-küy azalırdı. Kazak arvadları mal-qaranı yerbəyer eləyəndən sonra küçələrin tininə çıxır və torpaq qalağının üstündə dəstə-dəstə oturub, tum çirtləyirdilər. Maryanka da iki inəyi və bir camışı sağandan sonra bu dəstələrdən birinə qoşuldu.

Bu dəstə bir neçə arvad və qızdan, bir nəfər də qoca kazakdan ibarətdi. Söhbət öldürülmüş çeçəndən gedirdi. Kazak danışır və arvadlar da onu sorğu-suala tuturdular.

Arvadlardan biri deyirdi:

– Ona, yəqin ki, böyük bəxşis verəcəklər?

– Bəs necə? Deyirlər, ona xaç nişanı göndərəcəklər.

– Mosev də onu incitmək istəmişdi. Silahını almışdı, yaxşı ki, Gizlyardakı rəis bundan xəbər tutdu.

– Mosev çox əclaf adamdır.

Qızlardan biri dedi:

– Deyirlər, Lukaşka gəlib axı.

– Yamkanın yanındadır (Yamka meyxana saxlayan subay,

¹ Qız çox qəşəngdir (*fran.*)

pozğun arvadı idi). Nazarka ilə birlikdə içirlər. Deyirlər ki, yarım vedrə içiblər.

Kimse dedi:

– Tapanın bəxti gətirib. Doğrudan da, tapandır. Bəs necə! Yaxşı adamdır. Ədalətlidir. Elə atası Kiryak da belə idi. Lap atasına çəkib. Onu öldürəndə bütün stanitsa ağlayırdı. Budur, gəlirlər, – deyə küçə ilə onlara tərəf gələn kazakları göstərib, sözünə davam etdi. – Yerquşov da özünü onlara çatdırıb! Yaman içəndir.

Lukaşka Nazarka və Yerquşovla birlikdə yarım vedrə çaxır içib, qızlara tərəf gəlirdi. Onlar üçü də, xüsusilə köhnə kazak qıpqırmızı idilər. Yerquşov səndirləyə-səndirləyə gəlir və hey bərkdən gülərək, Nazarkanın böyrünü dümsükləyirdi. O, qızlara tərəf çıxıb dedi:

– Hə, niyə oxumursunuz? Mən deyirəm ki, bizim kef məclisimizdə oxuyun.

– Gününüz necə keçdi? Gününüz necə keçdi? – deyə yerbəyerdən qızların səsi eşidildi.

Kazak arvadı dedi:

– Nə oxuyaq? Bayramdır? Özün qarını doldurmusan, özün də oxu.

Yerquşov hündürdən gülüb, Nazarkanı itələdi.

– Sən oxusana! Mən də oxuyaram. Deyirəm ki, mən cəldəm.

– Hə, gözəlçələr, yatmısınız. Nədir? Biz məntəqədən gəlmişik ki, təbrik eləyək. Lukaşkanı təbrik eləyək.

Lukaşka dəstəyə yaxınlaşıb, qızların qarşısında durdu və ləngliklə papağını çıxardı. Enli sifəti və boynu qıpqırmızı idi. O durub, yavaşdan və təmkinlə danışdı. Lakin onun bu təmkinli və ağır-ağır danışığında Nazarkanın boş laqırtısından daha çox canlanma və qüvvət hiss olunurdu. Nazarka, quyruğunu qaldırıb, finxıra-finxıra oynaqlaşan, sonra da dörd ayağını yerə dirəyib durmuş aygıra oxşayırdı. Lukaşka qızların qabağında sakitcə durmuşdu, gözləri gülümseyirdi, gah sərxoş yoldaşlarına, gah da qızlara baxaraq, az danışdı. Maryana dəstəyə yaxınlaşanda, o, tələsmədən rəvan bir hərəkətlə papağını çıxarıb, kənara çəkildi və sonra yenə onun qabağında duraraq, bir ayağını geri çəkdi, iri barmaqlarını kəmərinə keçirib, xəncəri ilə oynamağa başladı. Maryanka onun bu təziminə başını ağır-ağır əyməklə cavab verərək, torpaq qalağının üstündə oturdu və qoltuğundan tum çıxardı. Lukaşka tum çırtlaya-çırtlaya

gözlərini çəkmədən Maryanaya baxırdı. Maryana yaxınlaşdığı zaman hamı susmuşdu. Bir kazak arvadı sükutu pozub soruşdu:

– Hə? Uzun müddətə gəlmisiniz?

– Sübhə kimi, – Lukaşka təmkinlə cavab verdi.

Kazak dedi:

– Allah sənə yaxşı gün göstərsin. İndicə onu deyirdim ki, mən çox şadam.

– Mən də onu deyirəm, – deyə Yerquşov gülərək, söhbətə qarışdı. – Qonaqlara nə var ki! – deyə yolla keçən bir əsgəri göstərrib əlavə etdi. – Yaxşı əsgər arağını sevirəm!

Kazak arvadlarından biri dedi:

– Bu şeytanlardan üçünü də bizə göndəriblər. Babam stanitsa rəisliyinə getdi. Dedilər ki, heç bir şey eləmək mümkün deyil.

– Aha! Başın bəlaya düşüb? – Yerquşov dedi.

Başqa bir kazak arvadı soruşdu:

– Yəqin ki, tənbəki çəkirlər, hə? Qoy həyətdə nə qədər çəkirsə çəksin, komaya buraxmaram. Lap stanitsa rəisi özü gəlsin, buraxmaram. Yox bir, evi yığışdırıb aparsın da! Görürsən, o əclaf stanitsa rəisini deyirəm, öz evinə birini də buraxmayıb.

– Sevmirsən? – deyə Yerquşov yenə soruşdu.

Nazarka da ayağını Lukaşka kimi geri çəkib, papağını da onun kimi peysərinə tərəf endirib dedi:

– Onu da deyirlər ki, qızlara tapşınıb, əsgərlərə yorğan-döşək açsınlar, onlara çaxır və bal versinlər.

Yerquşov bərkdən qəhqəhə çəkib güldü və ona yaxın oturan qızı qucaqladı:

– Düzünü deyirəm.

– Əlini çək, qırsaqqız, – deyə qız cıyıldı. – Arvadına deyərəm.

– De! – çığırdı. – Nazarka lap düz deyir. Məktub gəlmişdi, axı o savadlıdır. Doğrudur. – O, növbə ilə başqa qızları da qucaqlamağa başladı.

Qırmızı dəyirmi sifətli Ustenka gülərək cıyıldı və qolunu ona qolayladı.

– Nə qırsaqqız olub yapışmısan, ay it oğlu? – Kazak kənara çəkildi, az qaldı ki, yıxılsın.

– Görürsən də, elə deyirlər ki, qızlarda güc yoxdur, az qalmışdı, məni öldürsün.

– Qırsaqqızın biri, kim sənə dedi ki, məntəqədən gələsən! – deyə Üstenka üzünü ondan çevirib, pıçqılıt ilə güldü... – Qaçaq yatıb yuxuya qalıb, ha? Bax o, səni doğrasaydı, lap yaxşı olardı.

– Yəqin ki, ağlayıb-sızıldadın! – deyə Nazarka gülümsədi.

– Elə ağıldım!

Yeroşka dedi:

– Görürsən də, onun heç bir dərdi yoxdur. Ağıldarı yəni? Hə, Nazarka?

Lukaşka bütün müddət susub, Maryankaya baxırdı. Onun belə baxması, görünür ki, qızı utandırır.

O, qıza tərəf yeriyib dedi:

– Maryanka, eşitmişəm ki, rəis sizin evə düşüb?

Maryanka həmişəki kimi dərhal cavab vermədi. Gözlərini ağır-ağır qaldırıb, kazaklara baxdı. Lukaşkanın gözləri gülümsəyirdi. Sanki, söhbətdən asılı olmayaraq, onların arasında bu zaman nə isə xüsusi bir şey baş verirdi.

Maryananın əvəzinə qarı söhbətə qarışdı:

– Onların işi yaxşıdır, iki otaqları var. Ancaq Fomuşkingilə də onların rəisini göndəriblər. Deyirlər ki, o, öz şeyləri ilə komanın yarı-dan çoxunu tutmuşdur, ailə evdə tərpnə bilmir. Bu görünən işdir ki, bütöv bir ordunu bir stanitsaya göndərəsən! Nə eləyə bilərsən? Axı burada onların nə işləri var?

Qızlardan biri dedi:

– Deyirlər ki, Terekin üstündən körpü salacaqlar.

Nazarka Üstenkaya yaxınlaşıb dedi:

– Mənə isə deyiblər ki, onlar çala qazacaq və cavan oğlanları sevmədikləri üçün qızları basdıracaqlar. – Və yenə də sevdiyi hərəkəti göstərdi, hamı bərkdən güldü. Yerquşov isə Maryananı ötürüb, onun yanındakı yaşlı kazak arvadını qucaqladı.

– Bəs Maryananı niyə qucaqlamadın? Hamısını cərgə ilə qucaqla da. – Nazarka dedi.

Kazak müqavimət göstərən qarını öpərək çığırdı:

– Yox, mənim qocam daha şirindir.

Qarı gülə-gülə:

– Bu saat məni boğacaq, – deyə çığırdı.

Küçənin o başında eşidilən aram addım səsləri onların gülüşünü kəsdi. Çiyinlərində silah olan üç şinelli əsgər bölük yeşiyi

yanındaki növbəni dəyişmək üçün gedirdilər. Köhnə kavalər yefreytor qəzəblə kazaklara baxaraq əsgərləri elə aparırdı ki, yolda durmuş Lukaşka ilə Nazarka kənara çəkilməli idilər. Nazarka geri çəkildi, Lukaşka isə yalnız gözlərini qıyaraq, başını və enli kürəyini döndərüb, yerindən tərpənmədi. Əsgərlərə kəc və qəzəbli nəzər salıb, başı ilə işarə elədi:

– Burada adamlar durublar, o tərəfdən keçin, gedin.

Əsgərlər tozlu yolla addımlayaraq, ötüb-keçdilər. Maryana güldü və bütün qızlar da ona qoşuldu.

Nazarka dedi:

– Gör necə qəşəng uşaqlardır, sanki, uzunətəkli tənzimləyicilərdir, – bunu deyib, əsgərləri təqlidən yolda addımladı.

Yenə hamı bərkdən gülüşdü.

Lukaşka yavaş-yavaş Maryanaya yaxınlaşdı.

– Bəs rəis sizdə harada olur? – soruşdu.

Maryana fikirləşdi.

– Təzə komaya buraxmışıq, – dedi.

– Özü necədir, qocadır, cavandır? – deyərək Lukaşka qızın yanında əyləşdi.

– Soruşmuşam ki? – deyərək qız cavab verdi. – Onun üçün çıxır gətirməyə gedəndə gördüm ki, Yeroşka dayı ilə pəncərənin qabağında oturublar, kürən bir adamdır. Ancaq bütöv bir araba müxəlifət gətirib.

Qız bunları deyib, gözlərini aşağı dikdi.

Lukaşka torpaq qalağının üstündə qıza daha da yaxınlaşıb, hələ də gözlərini ondan çəkmədən dedi:

– Çox şadam ki, məntəqədən icazə alıb gələ bilmişəm.

Maryana xəfif-xəfif gülümsəyib soruşdu:

– Uzun müddətə gəlmisən?

– Səhərə qədər. Təm ver! – əlini uzadıb, əlavə etdi.

Maryana gülüb, köynəyinin yaxasını açdı:

– Hamısını götürmə, – dedi.

Luka təmkinli və sakit bir pıçılı ilə dedi:

– Vallah, düzü, sənin üçün danxmışam. – Qızın qoltuğundan tən çıxararaq, daha da ona tərəf əyilib, gözləri gül-gülə nə isə pıçıldadı.

– Dedim ki, gəlməyəcəyəm, – Maryana birdən bərkdən səslənib, Lukaşkadan aralandı.

– Düzü... Sənə nə isə demək istəyirdim, – Lukaşka pıçıldadı, – vallah! Gəl, Maşenka.

Maryanka gülümsəmədən başını bulayıb, razılaşmadığını bildirdi.

Maryananın kiçik qardaşı bu zaman kazak arvadlarının yanına yüyürə-yüyürə gəlib dedi:

– Maryanka bacı! A bacı! Ana səni yeməyə çağırır.

– Bu saat gəlirəm, – deyə qız cavab verdi. – Sən get, atam, mən bu saat gəlirəm.

Lukaşka qalxıb, papağını azca qaldırdı.

– Görünür, yaxşı olar ki, mən də evə gedim, – o, özünü saymaz-yana göstərmək istədi, lakin gülməkdən özünü güclə saxlayıb, evin tinində gözədən itdi.

Stanitsanın üzərinə artıq gecə çökmüşdü. Qaranlıq səmaya ulduzlar səpələnmişdi. Küçələr qaranlıq və boşdu. Nazarka torpaq qalağının üstündə kazak arvadlarının yanında qaldı, onların bərkədən gülmələri eşidildi. Lukaşka isə sakit addımlarla qızlardan ayrılıb, pişik kimi sıçradı və tərənən xəncərini əli ilə tutub, evə deyil, xorunjinin evi istiqamətində qaçmağa başladı. İki küçə qaçandan sonra çərkəzi çuxasını yığıb, çəpərin kölgəsində yerə oturdu. “Sən bir xorunji qızına bax, – deyə Maryana barədə düşünürdü, – zarafat da eləmək olmur. Sən bir dayan!”

Yaxınlaşan qadın ayaqlarının səsi diqqətini cəlb etdi. O qulaq verdi və öz-özünə gülümsədi. Maryana başını aşağı dikərək və əlindəki quru budağı çəpərin dirəklərinə toxundura-toxundura sürətli və müntəzəm addımlarla düz onun üstünə gəlirdi. Lukaşka boylandı. Maryana diksinib, ayaq saxladı.

– Eh, məlun şeytan! Məni qorxutdun. Demək, evə getmədin, bərkədən güldü.

Lukaşka bir əli ilə qızı qucaqladı, o biri əli ilə isə qızın çənəsindən tutdu.

– Sənə nə isə demək istəyirdim... Allah haqqı!.. – Onun səsi titrəyir və tez-tez qırılırdı.

– Sən də gecə vaxtı söhbətə vaxt tapdın. – Maryana cavab verdi. – Anam gözləyir, sənə get öz cananının yanına.

Maryana onun əlindən xilas olub, bir neçə addım qaçdı. Öz çəpərlərindənkə qaçıb dayandı və onunla birgə qaçaraq ondan bir saat göz-ləməyi xahiş edən kazaka tərəf döndü.

– Hə, gecəquşu, nə demək istəyirdin? – dedi və yenə güldü.

– Sən məni məsxərəyə qoyma, Maryana! Allah haqq! Nə olsun ki, cananım var? Cəhənnəm olsun! Sən bir kəlmə de, gör səni necə sevəcəyəm. Nə desən, onu eləcəyəm. Budur, bax! – O, cibindəki pulları cingildətdi. – Yaşayırıq. Adamlar sevinirlər, bəs mən? Səndən heç bir fərəh görmürəm, Maryanuşka!

Qız heç bir söz demədən, onun qabağında durub, sürətli barmaqları ilə əlindəki quru budağı doğrayıb tökdü.

Lukaşka birdən dişlərini qıcıb, yumruğunu düyünlədi.

– Daha nə qədər gözləmək olar! Mən səni sevmirəm? Nə istəyirsən, mənə elə! – birdən qaşları qəzəblə çatıldı və qızın əllərindən yapışdı.

Maryana sifətinin sakit ifadəsini və səsini dəyişdi.

– Sən çox sırtıqlıq eləmə, Lukaşka, mənim sözlərimə qulaq as, – o, əllərini çəkmədən, özünü kazakdan uzaqlaşdırmağa çalışdı. – Məlumdur ki, mən qızam, sən mənə qulaq as. İxtiyar məndə deyil, əgər məni sevirənsə, gör sənə nə deyirəm. Əllərimi burax, mən özüm deyərəm. Ərə gedərəm, ancaq məndən heç bir axmaq hərəkət gözləmə. – Maryana üzünü çevirmədən dedi.

Lukaşka birdən-birə qızgın və qəzəbli bir adamdan mülayim, itaətkar və nəvazişkar bir adama çevrildi. Yaxından Maryananın gözlərinə baxıb gülümsədi:

– Ərə gedərsən? Axı bu bizim ixtiyarımızda deyil, – dedi. – Sən özün məni sev, Maryana!

Maryana ona sığınıb, dodaqlarından bərk-bərk öpdü. Onu coş-qunluqla özünə tərəf çəkib, “Qardaşım!” – deyə pıçıldadı, sonra birdən onun qolları arasından çıxıb, arxasına baxmadan həyət qapılarından içəri keçdi.

Kazak çox xahiş elədi ki, bir dəqiqə də durub, onun deyəcəyi sözlərə qulaq assın, Maryana isə dayanmadı.

– Get! Görərlər! – dedi. – Görürsənmi, deyəsən, bizim kirayənişin şeytan həyətdə gəzişir.

“Xorunji qızı ərə gedəcək! – Lukaşka öz-özünə düşündü. – Ərə getmək öz yerində, sən məni sev”.

O, Nazarkanı Yamkanın yanında tapdı və onunla içəndən sonra Dunyaşkanın yanına getdi və onun sədaqətsizliyinə baxmayaraq, gecəni onun yanında qaldı.

XIV

Maryana darvazadan içəri keçdiyi zaman Olenin, doğrudan da, həyətdə gəzişirdi və qızın dediyi bu sözləri eşitdi: “Kirayənişin şeytan həyətdə gəzişir”. O, bütün bu axşamı yeni mənzilin artırmasında Yeroşka dayı ilə keçirmişdi. Tapşırıq verib stolu, samovarı, çaxır və yanan şamı bayıra çıxartdırmış, qabağında çay, papiros çəkə-çəkə ayağının yanında, pillənin üstündə oturmuş qocanın söhbətlərinə qulaq asırdı. Havanın sakit olmağına baxmayaraq, şam yel çəkir və alov müxtəlif tərəfə əyilərək, gah artırmanın dirəyini, gah stol və qab-qacağı, gah da qocanın qırılmış ağ başını işıqlandırır. Pərvanələr qanadlarından toz səpələnə-səpələnə uçuşur, stola, stəkanlara toxunur, özlərini şamın oduna vurur, işığın dairəsindən kənarda, qaranlıq havada gözdən itirdilər. Olenin Yeroşka ilə ikilikdə beş butulka çaxır içmişdilər. Yeroşka stəkanları hər dəfə dolduranda birini Oleninə verir, onunla salamlaşır və yorulmadan danışırdı. O, kazakların köhnə yaşayışından, dalında təkbaşına on pudluq qaban leşi gətirən və biroturuma iki vedrə çaxır içən atası Şirokidən danışırdı. Özünün zəmanəsindən, taun xəstəliyi zamanı birlikdə Terekin o tayından bu tayına at keçirən dostu Gircikdən danışırdı. Bir səhər iki maral vurduğu ovdan da danışdı. Gecələr dalınca məntəqəyə gələn öz cananından da söhbət saldı. Və bütün bunları elə gözəl və həvəslə danışırdı ki, Olenin vaxtın necə keçdiyini belə hiss etmədi.

– Belə işlər, atacığım, – dedi, – sən mənim qızıl vaxtımda rəstəyə çıxmadın, hər şeyi sənə göstərərdim. İndi Yeroşka qab yalayır, ancaq vaxt vardı ki, Yeroşka bütün polkda gur-gur guruldayırdı. Ən yaxşı at, ən yaxşı qurda¹ kimdə idi? İcməyə kimin yanına gedərdilər, kiminlə kef çəkərdilər? Əhmədخانı öldürmək üçün dağlara kimi göndərmək olardı? Əlbəttə, Yeroşkanı. Qızlar kimi sevərdilər? Əlbəttə, Yeroşkanı. Çünki mən əsl igiddim. İcən, oğru, dağlarda ilki çırpışdıran, nəğməkar... müxtəsər, əlindən hər iş gələn bir adam – dim. İndi daha belə kazak yoxdur. Adam heç üzlərinə baxmaq istəmir. Boyları bax bu boyda. (Yeroşka yerdən bir arşın hündürlüyü göstərdi.) Səfeh çəkmə geyirlər, hamı onlara baxıb gülüşür. Ya içib

¹ Qafqazda hər şeydən artıq qiymətləndirilən qılınc və xəncər ustasının adıyla adlandırılır. Qurda – ustanın adıdır (*L.N.Tolstoy qeydi*).

sərxoş olurlar, içəndə də üzlerini görmə. Bəs mən kim idim? Mən oğru Yeroşka idim. Məni stanitsalarda az tanıyardılar, dağlarda isə məşhurdum. Knyazlar mənə qonaq gələrdilər, hamı ilə dostluq elərdim. Tatarla tatarım, erməni ilə erməni, əsgərlə əsgərdim, zabıtlə zabıt. Mənim üçün fərqi yoxdu, tək içən olsun. Mənə deyirlər ki, gərək günahını yuyasan, əsgərlə içmə, tatarla çörək kəsmə.

– Bunu kim deyir? – deyə Olenin soruşdu.

– Bizim keşişlər. İndi gör tatarların mollası, ya da qazısı nə deyir. Deyir ki: “Siz dinsiz, kafirsiniz. Donuz əti niyə yeyirsiniz?” Demək, hərə öz qanununu güdür. Ancaq, mənəcə, hamı birdir. Allah hər şeyi insanın sevinci üçün yaratmışdır. Heç nədə günah yoxdur. Elə heyvanlardan götürün. Onlar tatar qamışlığında da yaşayır, bizim qamışlıqda da. Hara gedirsə, ora evidir. Allahın verdiyini yeyirlər. Bizimkilər deyirlər ki, bundan ötrü biz qazan dibi yalayacağıq. Mən belə fikirləşirəm ki, bütün bunlar saxta şeylərdi, – əlavə edib susdu.

– Nə saxta şeylərdi? – deyə Olenin soruşdu.

– Bizim keşişlərin dedikləri. Atacığım, bizdə Çervlenada bir qoşun starşinası vardı, mənim dostumdu. O da mənim kimi qoçaq-dı. Çeçenyada onu öldürdülər. Hə, o deyirdi ki, bütün bunları keşişlər özlərindən uydururlar. “Öləcəksən, – deyirdi, – qəbrinin üstünü ot basacaq, vəssalam”. – Qoca gülümsədi.

– Qoçaq adamdı.

– Bəs sən necə yaşın var? – Olenin soruşdu.

– Allah bilir! Deyəsən, yetmiş var. Sizdə çarıça olanda mən yekə uşaqdım. İndi hesabını götür, nə qədər olar. Yetmiş olar?

– Olar. Ancaq sən yaxşı qalmısan.

– Hə də, Allaha şükür eləyirəm ki, sağlamam, ancaq ifritə arvad xarabladı...

– Demək, ölən kimi ot bitəcək? – deyə Olenin təkrar etdi.

Yeroşka, görünürdü ki, öz fikrini aydın ifadə etmək istəmir. O, bir qədər susdu.

– Bəs sən necə bilirdin? İç! – deyə gülümsəyərək, şərabı ona uzadıb çıxırdı.

XV

– Hə, nə barədə danışdırdım? – deyə qoca danışdıqlarını xatırlayıb, sözüünə davam etdi. – Bax, mən belə adamam! Mən ovçuyam. Polkda mənim kimi ikinci bir ovçu tapılmaz. Mən sənə hər cür quş, hər cür heyvan tapıb göstərəm. Hansı quş, hansı heyvan harada olur, hamısını bilirəm. Mənim itim də var, iki silahım da var, torum, davlam, qırğım da var. Allaha şükür, hər şeyim var. Əgər əsl ovçusansa, özünü öymürsənsə, hər şeyi sənə göstərəm. Bilirsən, mən necə adamam? Ləpir görən kimi o saat bilirəm ki, hansı heyvanındır və bilirəm ki, o, harada uzanacaq və su içmək, ya da ağnamaq üçün haraya gələcək. Buna görə pusqu düzəldib, gecəni keşik çəkirəm. Evdə oturub nə eləyəcəksən! Ancaq günaha batıb, sərxoş olacaqsan. Arvadlar gəlib, baş-qulağını aparacaq, uşaqlar çığırsacaqlar, lap dəli də olarsan. Ancaq axşam şəfəqində evdən çıxıb, meşədə yer seçərək, qamışı yatırıb üstündə oturmağın və qoçaq bir oğlan kimi, gözləməyin başqa ləzzəti var. Meşədə nələr olur, hamısını bilirsən. Göyə baxırsan, ulduzların sayrıdığıni görürsən və onların hərəkəti ilə bilirsən ki, nə qədər vaxt keçib. Hər tərəfində meşə tərپəşir, sənə oturub gözləyirsən ki, indicə budaqlar şaqıldayacaq və qaban sürtünməyə gələcək. Körpə qartalların cükküldədiyini, stanitsada xoruzların, ya da qazların ağıza verdiklərini eşidirsən. Əgər qazlar çığırsırsa demək, gecəyəridir. Bunların hamısını bilirəm. Bəzən uzaq güllə səsi eşidəndə başına fikir gəlir. Fikirləşirsən ki, kimdir atan? Mənim kimi heyvan gözləyən kazakdırmı, gülləsi dəyibmi, yoxsa daha da pis eləyib, heyvan qəzəblə qamışlığa girib, boş yerə qanını axıdacaq. Sevmirəm! Eh, sevmirəm! Boş yerə heyvanı niyə yaraladı. Axmaq! Axmaq! Ya da öz-özünə fikirləşirsən: “Bəlkə, qaçaq səfeh bir kazak balasını öldürüb”. Bütün bu fikirlər sənin başında hərlənir. Bir dəfə suyun qabağında oturub baxırdım. Gördüm ki, suyun üstü ilə bir beşik üzür. Bütöv beşikdi, ancaq bir tərəfi sınımışdı. Başıma cürbəcür fikirlər gəldi. Bu, kimin beşiyi ola bilər? Fikirleşdim ki, yəqin, sizin əsgərlər aula gəlib, çəçən arvadını aparıblar və uşağı da ayaqlarından tutub, divara vuraraq öldürüblər. Məgər belə etmirlər? Eh, bu adamlarda ürək yoxdur. Başıma belə bir fikir gəldi, onların halına acıdım. Fikirleşdim ki, beşiyi atıblar, arvadı qaçıırıblar, evi

də yandırlar. İgid isə tüfəngini götürüb, bizim tərəfə soyğunçuluğa gəlib. Hey oturub fikirləşirsən. Cəngəlliklə donuz sürüsünün keçdiyini eşitdikdə ürəyin döyünməyə başlayır. Anacığım, yaxınlaşın! Fikirləşirsən ki, duyuq düşərlər, buna görə oturub, qımıldanmırsan. Ürəyinsə döyünür: gup, gup, gup! Beləliklə, səni büruzə verir. Bu yaz bir sürü mənə yaxınlaşdı. “Ataya və oğula təvəkkül” – deyib atmaq istədim. Donuz öz balalarına fırxırıb, sanki, dedi: “Balalarım fəlakət var, burada insan oturub”. Balaları pərənpərəndə düşüb, özlərini kolluğa vurdular.

– Necə olur, donuz balalarına deyir ki, orada insan oturub? – Olenin soruşdu.

– Bəs sən necə bilirsən? Elə bilirsən ki, o, səfeh heyvandır? Yox, o insandan ağıldır, nahaq yerə adına donuz demirlər. O, hər şeyi bilir. Elə oradan götür ki, insan ləpirlə gedəndə onu görmür, donuz isə ləpir görəndə kimi, tez uzaqlaşır. Demək, onun ağı var, sən öz iyini duymursan, o isə bunu eşidir. Onu niyə demirsən ki, sən onu öldürmək istəyirsən, o isə meşədə özü üçün gəzmək istəyir. Sənin belə qanunun var, onun belə qanunu. O, donuzdur, ancaq heç də səndən pis deyil. O da sənin kimi Allah tərəfindən xəlf olunub. Eh, insan səfehdir, səfehdir insan! – qoca bir neçə dəfə təkrar etdikdən sonra başını aşağı dikib, fikrə getdi.

Olenin də fikrə getdi və artırmadan enərək, əlləri dalında, sakitcə həyətdə gəzişməyə başladı.

Yeroşka xəyaldən ayrılıb, başını qaldırdı və şamın titrək alovu ətrafında hərələnən və özünü oda vuran gecə kəpənəyinə diqqətlə baxdı.

– Səfeh, səfeh! – dedi. – Haraya soxulursan? Səfeh, səfeh! – qalxıb, öz yoğun barmaqları ilə onu qovmağa başladı.

– Yanarsan, a səfeh, bax, bu tərəfə uç, burada yer çoxdur. – deyərək zərif bir səslə dinir və yoğun barmaqları ilə ehtiyatla onun qanadlarından tutub, buraxmaq istəyirdi. – Öz-özünü məhv eləyirsən, mənimsə sənə yazığım gəlir.

O mirtıldana-mirtıldana şüşədən çıxır süziüb içərək, xeyli oturdu. Olenin isə həyətdə o baş-bu başa gəzişirdi. Birdən darvazanın dalından eşidilən pıçıltıya heyretləndi. Qeyri-ixtiyari olaraq nəfəsini içəri çəkib, qadın gülüşünü, kişi danışığını və öpüş səsini dinlədi. O, ayaqları ilə otu qəsdən xışıldadaraq, həyətin o biri başına getdi. Bir azdan çəpər şıqqıldadı. Tünd rəngli çərkəzi çuxa geymiş və başında qoyun

dərisindən papaq olan kazak (bu Luka idi) çəpərin dibi ilə ötübkəçdi. Ağ yaylıq bağlamış hündür bir qadınsa Oleninin yanından sürünüb getdi. Maryankanın qətiyyətli yerışı, sanki, ona deyirdi: “Nə mənim sənə, nə də sənin mənə dəxlin yoxdur”. Qız ev sahibinin artırmasına qalxanadək Olenin onun dalınca baxdı və hətta pəncərədən qızın yaylığını açaraq, səndəlidə oturmasını da gördü. Və birdən gəncin qəlbini kədər və yalqızlıq hissi, dumanlı arzu və ümidlər, kimə isə bir həsəd hissi bürüdü.

Evlərdə axırıncı işıqlar söndürüldü. Stanitsada axırıncı səslər kəsildi. Çəpərlər, həyətdə ağaran mal-qara, evlərin damları və boylubuxunlu qələmələr, bir sözlə, hər şey, sanki, sağlam, dinc zəhmət yuxusuna getmişdi. Yalnız rütubətli uzaqlardan qurbağaların arasıkəsilməz səsləri eşidilirdi. Şərqdə ulduzlar seyrəlmişdi, sanki, güclənən işığın içərisində ərimişdilər. Başının üstündə isə onlar hələ də sıx və uzaqda idilər. Qoca başını qoluna dayayıb mürgülüyirdi. Qarşıdakı həyətdə xoruz banladı. Olenin isə düşünərək, hələ də gəzişirdi. Onun qulağına bir neçə nəfərin oxuduğu mahnı səsi gəldi. Çəpərə yaxınlaşıb, qulaq asdı. Gənc kazakların oxuduğu şən mahnı ətrafa yaylırdı və onların arasında bir səs özünün bütün kəskinliyi ilə fərqlənirdi.

– Bilirsən, bu oxuyan kimdir? – qoca mürgüdən ayılıb dilləndi.
– Bu igid Lukaşkadır. O, bir çeçen öldürüb, ona görə də sevinir. Bilmirəm nəyə sevinir? Sarsaq, sarsaq!

– Sən heç adam öldürməsən? – deyə Olenin soruşdu.

Qoca birdən dirsəkləndi və sifətini Oleninin sifətinə yaxınlaşdırdı.

– Şeytan! – onun üstünə çığırdı. – Nə soruşursan? Bu barədə danışmaq lazım deyil. Can almaq çətindir, oh, elə çətindir! Xudahafız, atacığım, mən həm doymuşam, həm də sərxoşam, – deyib, ayağa qalxdı. – Sabah ova getmək üçün dalınca gəlim?

– Gəl.

– Ancaq tezdən dur ha. Yatıb qalsan, cərimə edəcəyəm.

– Bəlkə, səndən də tez durdum, – deyə Olenin cavab verdi.

Qoca getdi. Mahnı səsi də kəsildi. Addım səsləri və şən danışqlar eşidildi. Bir azdan mahnı yenə eşidildi, ancaq indi uzaqdan eşidilirdi və Yeroşkanın yoğun səsi də onlara qoşulmuşdu. “Bunlar necə adamdırlar, bu nə həyatdır!” – Olenin fikirləşib, köksünü ötürdü və evinə qayıtdı.

XVI

Yeroşka dayı xidmətdən çıxmış və kimsəsiz bir kazak idi. Arvadı iyirmi il bundan əvvəl pravoslav məzhəbini qəbul edərək onu atıb qaçmış və bir nəfər rus feldfebelinə ərə getmişdi. Övladı yox idi. Keçmiş zamanlarda stanitsada birinci qoçaq olduğundan danışarkən özünü öyməzdi. Polkda hamı onu keçmiş qaçaqlığına görə tanıyrdı. Çeçənlərdən və ruslardan bir nəfərin belə öldürülməsi ürəyincə deyildi. O, dağlara da gedir, ruslardan da oğurluq eləyir və iki dəfə də dustaqxanaya düşmüşdü. Həyatının çox hissəsi meşədə, ovda keçmiş, günlərlə bir parça çörəklə dolanmış və sudan başqa heç bir şey içməmişdi. Bunun əvəzində isə stanitsada səhərdən-axşamədək kef çəkirdi. Oleninin yanından qayıtdıqdan sonra bir-iki saat yatdı və hələ hava işıqlanmamış oyanıb, çarpayısında uzandığı halda, dünən tanış olduğu adam barədə düşünürdü. Oleninin sadəliyi onun çox xoşuna gəlmişdi. (Sadəlik o mənada ki, ondan şərab əsirgəməmişdi.) Olenin özü də xoşuna gəlmişdi. O təəccüblənirdi ki, nə üçün rusların hamısı sadə və zəngindirilər, nə üçün heç bir şey bilmirlər, ancaq hamısı alimdir. O, bütün bu məsələləri və Olenindən özünə nə xahiş etmək barədə özlüyündə düşünüb-daşındı. Yeroşka dayının koması çox böyükdü və köhnə də deyildi, ancaq burada qadının yoxluğu dərhal nəzərə çarpırdı. Kazakların təmizkar olmalarına baxmayaraq, otaq batıq və çox səliqəsizdi. Stolun üstündə qanlı bir köynək, yarım dənə yağlı kökə və onunla yanaşı qırğıya yedirtmək üçün ütülüb parçalanmış dolaşa atılıb qalmışdı. Səndəllərin üstünə səliqəsiz halda çarıq, tüfəng, xəncər, torba, islanmış paltar və əsgir parçaları atılmışdı. Küncdə üfunətli, çirkli su ilə dolu çəlləyə islanmaq üçün başqa çarıqlar salınmışdı. Tüfənglə dovla da orada idi. Döşəmənin üstünə top və bir neçə dənə öldürülmüş qırqovul atılmışdı, stolun yanında ayağından bağlanmış bir toyuq çirkli döşəməni dimdikləyə-dimdikləyə gəzişirdi. Yanmayan sobada südlüsiyqla dolu bir güvəc vardı. Sobanın üstündə kərkinçək civil-dəyərək, ipdən xilas olmağa çalışır, tülək qırğı sobanın kənarında sakitcə oturub, əyri-əyri toyuğa baxır və arabir başını sağdan sola əyirdi. Yeroşka dayı özü isə divarla soba arasında qoyulmuş gödək çarpayıda tək-cə bir köynəkdə arxası üstə uzanaraq, ayaqlarını sobanın üstünə uzatmış, yoğun barmağı ilə əlcəksiz gəzdirdiyi qırğının

əllərində açdığı yaraların gözünü qoparıb töküdü. Bütün otağı, xüsusilə onun özünün yan-yörəsini qocanı həmişə müşayiət edən kəsif, xoş, qarışıq bir iy doldurmuşdu.

– Dayı *uyde-ma?* (Yəni, dayı evdədirmi?) – deyə pəncərədən kəskin bir səs eşidildi. Qoca qonşusu Lukaşkanın səsini dərhal tanıdı.

– Uyde, uyde, uyde! Evdəyəm, gəl! – deyə qoca çığırdı. – Qonşu Marka, Luka Marka, dayının yanına gəlmisən? Ya məntəqəyə gedirsən?

Qırğı, sahibinin səsinə çırpındı, qanadlarını çırparaq, ipini dartışdırdı.

Qoca, Lukaşkanı sevirdi və nifrət etdiyi gənc kazak nəslində təkəcə onu istisna edirdi. Bundan başqa, Lukaşka, bir qonşu kimi, tez-tez qocaya şərab, qaymaq və Yeroşkada olmayan sairə təsərrüfat məhsulları verirdi. Bütün həyatı boyu düşkün olan Yeroşka dayı öz niyyət və məqsədini həmişə praktiki şəkildə izah edirdi. “Nə olar? Layiqli adamlardır, – öz-özünə deyirdi. – Mən onlara təzə quş verirəm, onlar da dayını yaddan çıxarmırlar: bəzən qoğal və kökə gətirirlər”.

– Salam, Marka! Səni görməyimə şadam, – deyə qoca cəld yalın ayaqlarını çarpayından yerə qoyub, cırıltılı döşəmə ilə bir neçə addım ataraq, barmaqları əyilmiş ayaqlarına baxdı və birdən onlar ona gülünc göründü. Gülümsündü, yalın dabanlarını bir neçə dəfə yerə vurub, qabağa yeridi. – Hə, cəldəm? – deyə xırda gözlərini parıldadıb soruşdu. Lukaşka gülümsündü.

– Hə, məntəqədə sənə vəd elədiyim çaxırı gətirmişəm.

– İsa sənə yar olsun, – deyə qoca döşəməyə tullanmış beşmet və şalvarını götürüb geyindi, üstündən kəmərlə bağladı, bardaqdan su töküüb, əllərini yudu və köhnə şalvarına sildi, daraq parçası ilə saqqalını darayıb, Lukaşkanın qabağında durdu.

– Mən hazır! – dedi.

Lukaşka bir parç tapıb sildi və onu şərəblə doldurdu, skamyada oturaraq, onu qocaya uzatdı.

– Sağ ol! Ata və oğula təvəkkül! – qoca şərəbi təntənə ilə aldı. – Səni görüm, istəyinə çatasan, mərd olasan, xaç nişanı alasan.

Lukaşka da dua oxuyub, şərəbi içdi və parç stolun üstünə qoydu. Qoca qalxıb, quru balıq gətirdi, onu astanada yerə qoyub,

çubuqla döyəclədi ki, yumşalsın, sonra onu cod əlləri ilə özünün yeganə göy nimçəsinə qoyaraq, stola gətirdi.

– Allaha şükür, hər şeyim var, qəlyanaltım da var, – deyə qoca qürurla səsləndi. – Hə, nə xəbər var, Mosev? – deyə soruşdu.

Lukaşka, görünür ki, qocanın fikrini öyrənmək üçün uryadnikin tufəngi ondan almasını danışdı.

– Tufəngə bənd olma, – qoca dedi. – Tufəngi verməsən, mükafat almazsan.

– Sən nə danışırsan, dayıcan! Həqiqi süvari xidmətdə olmayana nə mükafat! Ancaq tufəng əla Kırım tufəngi idi. Qiyməti səksən manatdır.

– Eh, rədd elə getsin! Mən bir dəfə yüzbaşı ilə höcət eləmişdim: atımı istəmişdi. Dedi ki, atı ver, sənə xorunji rütbə verim. Mən vermədim, elə ona görə də, heç bir rütbə almadım.

– Sən nə danışırsan, dayıcan? Atı axı almaq lazımdır, deyirlər ki, çayın o tayında əlli manatdan aşağıya ala bilməzsən. Anam da şərabi hələ satmayıb.

Qoca dedi:

– Eh! Biz bunun fikrini çəkmirdik. Yeroşka dayı sənin yaşında olanda noqaylardan sürü oğurlayıb, Terekin bu tərəfinə keçirirdi. Elə olurdu ki, gözəl bir atı bir ştof arağa, ya da bir yapıncıya dəyişirdim.

– Niyə elə ucuz verirdiniz? – Lukaşka soruşdu.

– Səfehəsən, Marka, səfehəsən! – qoca nifrətlə səsləndi. – Elə ona görə oğurluq eləyirsən ki, xəsislik eləməyəsən. Siz, yaqın ki, atların necə oğurlanmasını görməmişsiniz. Niyə dinmirsən?

– Nə dinim, dayıcan? – Lukaşka dedi. – Görünür, biz belə adamlardan deyilik.

– Səfehəsən, Marka, səfehəsən! Belə adamlardan deyilik! – qoca gənc kazakı yamsılayıb cavab verdi.

– Mən sənin yaşında olanda belə kazak deyildim.

– Bəs necə idin? – deyə Lukaşka soruşdu.

Qoca nifrətlə başını buladı.

– Yeroşka dayı sadə idi, heç nəyini əsirgəmirdi. Mənə qonaq gələndə onu içirdib, sərxoş eləyərdim, əzizləyib özümlə yatırdardım, onun evinə gələndə, hədiyyə, peşkəş aparardım. Adamlar o zaman belə eləyirdilər, daha indiki kimi yox. İndiki cavanlar ancaq onu

bilirlər ki, tum çırtlayıb, qabığını tüpürsünlər, – deyə indiki kazakların tumu necə çırtlayıb, qabığını necə tüpürdüklərini yamsılayıb sözünü nifrətlə bitirdi.

Lukaşka dedi:

– Bunu bilirəm. Elədir!

– Qoçaq adam olmaq istəyirsənsə, igid ol, mujik olma. Mujik də elə at alır, pul yığıb at alır.

Hər ikisi susdu.

– Dayıcan, stanitsada, ya da mənətdə adamın ürəyi elə sıxılır ki! Gəzməyə bir yer yoxdur. Bütün camaat qorxaqdır. Elə Nazarın özünü götürün. Bu yaxında aulda idik. Girey xan atdan ötrü bizi Noqaya çağırırdı. Heç kəs getmədi. Mən də tək getməyəcəkdim ki?

– Bəs dayın necə? Elə bilirsən ki, mən əfəlləşmişəm! Yox, əfəlləşməmişəm. Atını ver, bu saat Noqaya gedim.

– Boş danışıqdan nə çıxar? – Luka dedi. – Sən mənə de görüm Girey xanla necə eləyir? Deyir ki, sən atları ancaq Terekədək gətir gəl, lap bütöv bir ilxi olsun, mən yer taparam. Axı o da başıqırıqdır, inanmaq çətinidir.

– Girey xana inanmaq olar, onun bütün əcdadı yaxşı adamlar olub. Atası sədaqətli dost idi. Sən dayına inan, mən sənə pis şey öyrətmərəm. Ancaq yaxşı olar ki, ona and içdirəsən. Ancaq onunla gedəndə silahını hazır saxla. Atları böləndə daha ehtiyatlı ol. Bir dəfə az qalmışdı ki, bir çeçen mənə öldürsün. Ondan hər at üçün on manat istəmişdim. İnanmağına inan, ancaq silahsız yatma.

Lukaşka diqqətlə qocanı dinləyirdi.

– Dayıcan, deyirlər, səndə müşgülgüşah otu var.

– Müşgülgüşah yoxdur, ancaq mən sənə öyrədərəm ki, onu necə tapmaq olar. Sən yaxşı oğlansan, qocanı yaddan çıxarmırsan. Öyrədimmi?

– Öyrət, dayıcan.

– Tısbağa görmüsən də. Axı o, yaman bic olur.

– Əlbəttə, görmüşəm!

– Sən onun yuvasını tap və ağzını hör ki, içəri keçə bilməsin. O gəlib, yuvanın ətrafında hərlənəcək və dərhal geri qayıdacaq. Gedib müşgülgüşah tapıb gətirəcək ki, yuvasının ağzındakı çəpəri dağıtsın. Sənsə ertəsi gün səhər özünü oraya çatdır, o yerdən ki

yuvanın ağzını uçurub, demək, müşgülgüşah da orda olacaq. Götür və hara istəyirsən apar. Sənə daha nə qıfıl, nə də cəftə lazım olacaq.

– Sən bunu, dayıcan, sınaqdan çıxarmısan?

– Çıxarmağına çıxarmamışam, ancaq yaxşı adamlar belə deyirlər. Mən ancaq bir ovsun bilirdim, bu da o idi ki, ata minən kimi “Zdravstvuitya” duasını oxuyurdum və məni heç kəs öldürə bil-mirdi.

– Dayıcan, “zdravstvuitya” duası necə duadır?

– Bilmirsən? Eh, qəribə **camaatsınız!** Bilmirsinizsə, gəlin dayı - dan soruşun. Hə, qulaq as və mənimlə təkrar elə.

*Salam olsun Sionidə yaşayana,
O sənin hökmdarıdır.
Biz atlara minərik,
Sofoniye hayqırar, Zaxariye bağrır.
Mandıç atanı tanıyın,
Ürəkdən sevin!*

– Ürəkdən sevin, – deyə qoca təkrar etdi. – Bilirsən? Hə, təkrar elə!

Lukaşka gülümsədi.

– Dayıcan, yəni bundan ötrü səni öldürməyiblər? Belə şey olar?

– Yaman ağıllanmışınız. Sən hamısını əzbərlə və de. Bundan zərər çəkməzsən. “Mandıç” oxudunmu, işin düzələcək. – Qoca özü də güldü. – Sən isə, Luka, noqayların yanına getmə, belədir!

– Nə olub ki?

– Əvvəlki zaman deyil, siz də əvvəlki camaat deyilsiniz, kazakların zayı çıxıb. Budur, rusları da göndəriblər buraya. Cəza verərlər. Düzünü deyirəm, bu fikrindən əl çək. Sizin işiniz deyil. Biz, Girçiklə elə vaxtlar olurdu ki...

Qoca özünün tükənmək bilməyən əhvalatlarını danışmağa başladı. Lukaşka isə pəncərəyə baxdı.

– Hava tamam işıqlanıb, dayıcan, – deyə onun sözünü kəsdi.

– Vaxtdır. Nə vaxt istəsən gəl.

– İsa köməyinə çatsın. Mən isə ordu nəfərinin yanına gedəcəyəm. Söz vermişəm ki, onu ova aparım. Deyəsən, yaxşı adamdır.

XVII

Lukaşka Yeroşkanın yanından çıxandan sonra evlərinə gəldi. O qayıdanda torpaqdan qalxan rütubətli şeqli duman stanitsanın üstünü bürümüşdü. Dumanda seçilməyən qaramal hər tərəfdən hərəkət edirdi. Xoruzlar tez-tez ağız-ağıza verib banlaşırdı. Göyün üzü açılır və camaat yuxudan ayılırdı. Lukaşka lap yaxınlaşanda öz həyətlərinin dumandan islanmış çəpərini, komanın artırmasını və qapısı açılmış anbarı gördü. Duman çökmüş həyətdən balta səsi gəlirdi. Kimsə odun yarırdı. Lukaşka komaya keçdi. Anası yatağından qalxmışdı və sobanın qabağında duraraq, odun qalayırdı. Bacısı isə hələ də çarpayıda yatırdı.

– Hə, Lukaşka, kefdən doydun? – deyə anası yavaşdan səsləndi. – Gecəni harada idin?

– Stanitsada idim, – deyə oğlu tufəngini örtüyündən çıxarıb, nəzərdən keçirərək, həvəssiz cavab verdi.

Anası başını buladı.

Lukaşka tufəngin odluğuna barıt tökdü, kiçik torbadan bir neçə boş piston çıxarıb barıtlı doldurdu və əsgiyə bürünmüş sünbə ilə üstündən möhkəm basdı. Tıxanmış pistonları dişi ilə yoxladıqdan sonra torbanı yerinə qoydu.

– Ana, sənə demişdim ki, torbanı yamayasan. Yamamamısan? – soruşdu.

– Əlbəttə! Lal axşam nə isə yamayırdı. Yoxsa məntəqəyə getmək vaxtın çatıb? Mən səni doyunca heç görmədim.

– Yığışan kimi gedəcəyəm, – Lukaşka barıtı sarıyıb cavab verdi. – Bəs Lal hardadır? Bayırdadır?

– Gərək ki, odun yarar. Hey sənin üçün qüssələnir. Deyir ki, mən daha onu görə bilməyəcəyəm. Əli ilə sifətini göstərir, çirtıq çalıb, ürəyinin üstünə qoyur və əllərini sıxır. Guya, təəssüflənir. Gedib çağırım? Qaçaq barəsində deyilənlərin hamısını başa düşüb.

Lukaşka dedi:

– Çağır. Mənim orada piyim vardı, onu buraya gətir. Qılıncı yağ-lamaq lazımdır.

Qarı evdən çıxdı. Və bir neçə dəqiqədən sonra Lukaşkanın lal bacısı cırıltılı pillələrlə qalxıb, komaya girdi. O, qardaşından altı yaş böyükdü, bütün kar-lallara xas küt və qaba dəyişkən sifəti olma-

saydı, qardaşına çox oxşardı. Onun geyimi yamaqlı cod bir köynəkdən ibarətdi. Ayaqları yalın və çirkli idi. Başına köhnə göy yaylıq bağlamışdı. Boynu, əlləri və sifəti, mujiklərdə olduğu kimi, damardamardı. Paltarından və hər şeyindən bilinirdi ki, o, həmişə ağır kişi əməyi ilə məşğuldur. O, bir şələ odun gətirib, sobanın yanında yerə tulladı. Sonra bütün üzünü qırıqdıran fərəhli bir təbəssümlə qardaşına yaxınlaşdı, çiyinə toxundu və əlləri, sifəti və bütün bədəni ilə ona cəld işarələr göstərməyə başladı.

– Yaxşı, yaxşı! Əhsən, Styopka! – qardaşı başı ilə cavab verdi.
– Hər şeyi hazırlamısan, yamamısan, əhsən! Əvəzində all – deyə cibindən iki qoğal çıxarıb ona verdi.

Lalın sifəti qızardı. Sevincindən vəhşi bir səslə çığırdı. O, qoğalları alan kimi tez-tez bir tərəfi göstərərək və yoğun barmağını sifə-tində, qaşlarında gəzdirərək, əvvəlkindən daha iti bir hərəkətlə işarələr göstərməyə başladı. Lukaşka onu başa düşürdü və xəlifcə gülümsəyərək, başını tərpedirdi. Lal deyirdi ki, yaxşı olardı qardaşları qızlara çərəz versin, guya, qızlar onu sevirlər, onlardan ən yaxşısı olan Maryana onu sevir. Maryankanı bildirmək üçün o, tez-tez onların həyətinə tərəf işarə edir, öz qaşlarını, sifətini göstərir, ağzını marçıldadaraq, başını bulayırdı. “Sevir” sözünü bildirmək üçün əlini sinəsinə basır, öz əlini öpür və guya, kimi isə qucaqlayırdı. Anası komaya qayıtdı və lalın nədən danışdığını öyrənib gülümsündü və başını buladı. Lal qoğalları anasına göstərdi və təzədən vəhşi bir səslə çığırdı.

Anası dedi:

– Mən Ulitaya demişəm ki, bu yaxınlarda elçi göndərəcəyəm. Sözlərimi yaxşı qəbul elədi.

Lukaşka susub, anasına baxdı.

– Sən nə danışırısan, ana? Hələ şərəbı daşımaq lazımdır. At lazımdır.

– Vaxtım olanda apararam. – Görünürdü ki, oğlunun onun təsərrüfat işlərinə qarışmasını istəmirdi. Qarı oğluna dedi: – Gedəndə dəhlizdəki torbanı apar. Məntəqəyə gedəndə içinə şey qoymaq üçün qonşulardan borc eləmişəm. Bəlkə, xurcuna qoyasan?

– Yaxşı, – Lukaşka cavab verdi. – Əgər çayın o tayından Girey xan gələrsə, onu məntəqəyə göndər. Məni bir də evə gec buraxarlar. Onunla işim var.

O yığışmağa başladı.

Qarı dedi:

– Göndərərəm, Lukaşka, göndərərəm. Demək, Yamkanın yanında kef eləyirdiniz? Gecə mal-qaraya baxmaq üçün duranda, sənin mahnı oxuduğunu eşitdim.

Lukaşka cavab verməyib, dəhlizə çıxdı. Çantasını çiyindən aşırı, arxalığının ətkələrini belinə keçirib, tufəngini götürdü və astanada durdu.

– Xudahafiz, anacan, sən bir çəllək çaxırı Nazarka ilə göndərər-sən. Uşaqlara söz vermişəm. Dalınca gələcək, – deyə Lukaşka qapını dalınca örtüdü.

– İsa köməyin olsun, Lukaşka! Allah sənə yar olsun. Göndərərəm, təzə çəlləkdən göndərərəm, – qarı çəpərə yaxınlaşdı. – Ancaq qulaq as gör nə deyirəm – çəpərdən əyilib əlavə etdi.

Kazak ayaq saxladı.

– Burada kef çəkdim, halalın olsun! Cavan oğlansan, bunsuz keçinə bilməzsən. Allah də səni xoşbəxt eləyib. Lap yaxşı. Ancaq orada, oğul, özündən muğayat ol, elə olmasın ki... Hər şeydən əvvəl rəisini əzizlə! Mənsə şərabı da sataram, at almaq üçün pul da tədarük elərəm və qıza da nişan apararıq.

– Yaxşı, yaxşı! – oğul qaşqabağını töküüb cavab verdi.

Lal diqqəti cəlb etmək üçün çığırdı. Başını və əlini göstərdi. Bu başıqırıxıq çeçen deməkdir. Sonra qaşlarını çatıb, özünü elə göstərdi ki, guya, tufənglə nişan alır. Çığırdı və başını bulayaraq tezliklə oxumağa başladı. O deyirdi ki, Lukaşka yenə bir çeçen öldürsün.

Lukaşka onu başa düşüb gülümsündü və əli ilə yapıncının altındakı tufəngini tutaraq, iti və yüngül addımlarla dumanın içəri - sində gözdən itdi.

Qarı qapının yanında susub, bir qədər dayandıqdan sonra komaya qayıdaraq, dərhal işə başladı.

XVIII

Lukaşka məntəqəyə getdi, Yeroşka dayı isə həmin vaxtda itləri itləyib çəpərdən aşaraq, dal küçələrlə Oleninin mənzilinə çatdı. O, ova gedərkən arvadlara rast gəlmək istəmirdi. Yeroşka dayı çiy - nində tufəng və başdan-ayağa ov yarağında qapını açıb, içəri girdiyi

zaman Olenin hələ yatırdı, hətta Vanyuşa da oyanıb yatağından qalxmadan yan-yörəsinə baxaraq, qalxmaq vaxtının çatıb-çatmadığını fikirləşirdi.

– Yanğın! – deyə Yeroşka dayı yoğun səsi ilə çığırdı. – Həyəcan! Çeçenlər gəliblər! İvan! Ağaya samovar sal, dur! Cəld ol! – qoca çığırdı. – Bizdə qayda belədir, mərhəmətli adam! Qızlar da durublar. Bir pəncərədən boylan, bax, suya gedir, sənə yatırsan.

Olenin oyanıb, yerindən sıçradı. Qocanı görəndə və onun səsinə eşidəndə sevindi.

– Cəld ol! Cəld ol, Vanyuşa! – deyə çığırdı.

– Sən ova belə gedirmişsən. Camaat səhər yeməyini yeyir, sənə yatırsan. Lyam! Haraya soxulursan? – itə acıqlandı. – Silahını hazırlamısan, ya yox? – qoca elə çığırdı ki, elə bil, ev adamla doludur.

– Günahkaram, nə eyləyə bilərəm. Vanyuşa, barıt ver! Tərpən! Qoca çığırdı:

– Cərimə verməlisən.

– Dü te vulevu?¹ – deyə Vanyuşa gülümsədi.

– Sən bizlərdən deyilsən! Bizim kimi danışmırsan, şeytan! – qoca dişlərinin dibi ağara-ağara çığırdı.

Olenin iri uzunboğaz çəkmələri geyə-geyə zarafatla dedi:

– Birinci dəfə bağışlayarlar.

– Birinci dəfə bağışlayarlar, – deyə Yeroşka cavab verdi, – ancaq gələn dəfə bir vedrə çaxır cərimə verməlisən. Hava qızan kimi maral tapa bilməzsən.

Olenin dünən axşam qocanın dediyi sözləri təkrar edərək dedi:

– Tapsaq da, o bizdən ağıllıdır, onu aldada bilməzsən.

– Hə, gülürsən! Əvvəl bir öldür, sonra de. Hə, cəld ol! Bax, ev sahibi sənin yanına gəlir. – Yeroşka pəncərədən baxıb dedi: – Gör bir necə bəzənib-düzənib, təzə arxalıq geyib ki, sən onun zabit olduğunu görəsən. Eh, sizi camaat!

Doğrudan da, Vanyuşa gəlib bildirdi ki, ev sahibi ağanı görmək istəyir.

– Larjan², – deyə o, xorunjinin gəlməsinin mənasını dərindən düşünülmüş bir şəkildə ağasına xəbər verdi. Onun ardınca xorunji özü zabit paqonları olan təzə çərkəzi çuxasında, təmizlənmiş uzunboğaz

¹ Fransızca *du the, voulez vous?* – Çay istəyirsiniz? – demək istəyir.

² Pul (*fran.*)

çəkmələrdə (bu kazaklarda nadir bir şey idi), gülə-gülə və yayxana-yayxana otağa girdi və onu gəlişi münasibətilə təbrik etdi.

Xorunji İlya Vasilyeviç, təhsili Rusiyada almış məktəb müəllimi idi, ən başlıcası isə, alicənab olmasıdır. O, alicənab görünmək istəyirdi, lakin özünə verdiyi eybəcər yelbeyinlik təmtərağı və lovğalığı, pozuq danışığı arxasında istər-istəməz həmin Yeroşka dayını xatırladırdı. Bu onun günəşdə qarşalanmış sifətindən, əllərindən və qırmızı burnundan da məlum olurdu. Olenin onunla əyləşməsinə xahiş etdi.

Yeroşka ayağa qalxıb dedi:

– Salam, atam, İlya Vasilyeviç!

Oleninə elə gəldi ki, o, istehza ilə təzim etdi.

– Salam, dayıcan! Sən də burdasan? – xorunji ona laqəydcəsinə baş əyib cavab verdi.

Xorunji qırx yaşlarında sivri çalsaqqallı bir adamdı. O, quru, zərif və gözəldi, özünün qırx yaşına nisbətən hələ çox tərəvətli idi. Oleninin yanına gələrkən, görünür ki, adi bir kazak kimi qəbul ediləcəyindən ehtiyat edərək, özünün kim olduğunu dərhal ona çatdırmaq istədi. Özündənrazi bir təbəssümlə qocanı göstərərək, Oleninə müraciətlə dedi:

– Bu bizim misirli Nimvrodumuzdur. Ağa qarşısında mahirdir. Bizdə əlindən hər şey gələn birinci adamdır. Bilirsinizmi?

Yeroşka dayı yaş çarxı geydiyi ayaqlarına baxaraq, sanki, xorunjinin məharət və biliyinə təəccüblənib, dalgın halda başını yırğalayır və öz-özünə təkrar edirdi: “Nimrod gitski! Daha nələr düşünür?”

Olenin dedi:

– İstəyirik ova gedək.

Xorunji dedi:

– Mənimsə sizlə işim vardı.

– Buyurun!

– Siz alicənab bir adam olduğunuz, – xorunji sözə başladı, mən də özümü başa düşdüyüm kimi bizim də zabit rütbəmiz vardır, buna görə bütün xeyrixah adamlar tək biz də tədriclə, həmişə dərdləşə bilərik. – O, sözünü kəsib, təbəssümlə qocaya və Oleninə baxdı. – Ancaq bunu mənim razılığım ilə etsəniz, yaxşı olar. Çünki mənim arvadım bizim nəsilə ən səfeh qadındır, sizin dünənki tarixdə dediyiniz sözləri indiyədək başa düşməyib. Buna görə də mənim

mənzilim tövləsiz polk komandanı adyutantına altı manata başa gələ bilərdi. Pulsuz vermək məsələsinə gəldikdə, alicənab adam kimi bunu da edə bilərəm. Əgər istəsəniz, mən özüm zabit rütbəli bir adam kimi və bu ölkənin bir sakini kimi, bütün məsələlərdə şəxsən sizinlə razılaşa bilərəm, özü də bizim adətimizcə deyil, bütün məsələlərdə şərtə riayət edə bilərəm.

– Təmiz danışır, – deyə qoca mırıldandı.

Xorunji bu səpkidə hələ xeyli danışdı. Onun bu danışqlarından Olenin çətinliklə başa düşdü ki, xorunji mənzildən ötrü ayda altı manat gümüş pul istəyir. O, buna həvəslə razılaşdı və öz qonağına bir stəkan çay təklif etdi. Xorunji rədd etdi.

– Bizim səfeh adətimize görə camaat stəkanından çay içmək günahdır. Hərçənd ki, öz təhsilimə görə, mən bunu başa düşə bilərəm, ancaq arvadımın xasiyyəti elədir ki...

– Bəs nə buyurursunuz?

– Əgər icazə versəniz, öz xüsusi stəkanımı gətirərəm, – xorunji cavab verərək artırmaya çıxdı. – Stəkan gətirin! – çığırdı.

Bir neçə dəqiqədən sonra qapı aralandı və stəkan tutan çəhrayı qolluqlu, günəşdə qarsalanmış cavan bir əl qapının arasından içəri uzandı. Xorunji yaxınlaşıb stəkanı aldı və qızına nə isə pıçıldadı. Olenin xorunjinin xüsusi stəkanına və Yeroşka üçün camaat çay süzdü.

Xorunji ağı yana-yana çayını içdi.

– Sizi ləngitmək istəmirəm, – dedi. – Mənim də balıq ovuna böyük həvəsim var, ancaq burada az qalacağam, dərslərim var. Mən də bəxtimi sınamaq istəyirəm görüm Terekin nemətlərindən bəxtimə bir şey düşər, ya yox. Ümid edirəm ki, siz də bizə gəlib, bizim stanitsa adəti üzrə, ata-baba çaxırımızdan içərsiniz, – deyə əlavə etdi.

Xorunji baş əydi, Oleninin əlini sıxıb çıxdı. Olenin hazırlaşdığı müddətdə xorunjinin öz ev adamlarına tapşırıq verən amiranə səsini eşidirdi. Bir neçə dəqiqədən sonra Olenin şalvarı dizlərinədək çırmanmış və əynində yırtıq bir beşmet, çiyində tor olan xorunjinin pəncərənin qabağından keçdiyini gördü.

– Hiyləbaz adamdır, – camaat, stəkanında çayını içib qurtaran Yeroşka dayı dilləndi. – Doğrudanmı, ona ayda altı manat verəcəksən? Bu harada eşidilib! Stanitsada yaxşı evi iki manata verirlər. Ay kələkbaz! Mən özümünkünü sənə üç manata verərəm.

Olenin dedi:

– Yox, mən burada qalacağam.

– Altı manat! Görünür ki, pulun artıq düşüb. Eh! – deyə qoca cavab verdi. – İvan, çaxır ver!

Olenin yeyib, araq içdikdən sonra səhər saat səkkizdə qoca ilə birlikdə küçəyə çıxdı.

Qapıda atları qoşulmuş bir araba gördülər. Ağ yaylıqla gözlərinədək yaşmaq tutmuş, köynəyinin üstündən beşmet geymiş, ayaqlarında uzunboğaz çəkmə, əlində uzun çubuq olan Maryana öküzləri buynuzlarına bağlanmış iplə çəkib aparırdı.

– Anacığım! – qoca özünü elə göstərdi ki, guya, onu tutmaq istəyir.

Maryana əlindəki çubuqla ona qolaylandı və öz gözəl gözləri ilə fərəhlə hər ikisinə baxdı.

Oleninin kefi daha da duruldu.

Qızın ona baxdığını hiss edən Olenin silahını çiyinə ataraq dedi:

– Hə, gedək, gedək!

– Hi! Hi! – onların arxasınca Maryananın səsi eşidildi və bunun dalınca araba yerindən tərənib cırlıdı.

Onlar stanitsanın arxasındakı örüş yerlərini keçdikcə, qoca hey danışdı. Xorunji onun yadından heç çıxmırdı, dalınca asıb-kəsirdi.

– Axı niyə ona belə hirsin tutub? – Olenin soruşdu.

– Xəsisdir! Xoşuma gəlmir, – qoca cavab verdi. – Ölüb gedəcək, mal-dövləti qalacaq. Kimdən ötrü yığır? İki ev tikib. Bağının birini qardaşından qopardıb. Kağız-kuğuz işlərində də ustadır. Ona kağız yazdırmaq üçün başqa stanitsalardan axışib gəlirlər. Nə yazırsa, elə də olur. Necə lazımdırsa, elə də elətdirir. Axı kimin üçün yığır? Cəmi bir oğlu var, bir qızı. Onu da ərə verəndən sonra heç kimi qalmayacaq.

Olenin dedi:

– Qızı üçün cehiz yığır da.

– Nə cehiz? Qızı alacaqqlar, yaxşı qızıdır. Ancaq o elə şeytandır ki, dövlətliyə vermək istəyir. Böyük başlıq almaq istəyir. Luka adlı bir kazak var, həm qonşumdur, həm də qohumum, qoçaq oğlandır, çeçen öldürüb, çoxdandır ki, elçilik eləyirlər, vermir ki, vermir. Hər dəfə bir şey bəhanə gətirir. Deyir, qız hələ uşaqdır. Ancaq bilirəm ki, nə istəyir. İstəyir ki, gəlib, ona baş əysinlər. Bu, qızdan ötrü

bədnamçılıqdır. Ancaq yenə də Lukaşka üçün nişanlayırlar. Çünki o, stanitsada birinci kazakdır, igiddir, qaçaq öldürüb, xaç nişanı verəcəklər.

– Bəs bu nə deməkdir? Mən dünən həyətdə gəzişəndə gördüm ki, ev sahibinin qızı bir kazakla öpüşür. – Olenin dilləndi.

– Küyləyirsən? – deyə qoca çığırdı.

Olenin:

– Allah haqqı! – dedi.

– Arvadlar şeytan olur. – Yeroşka fikrə getdi.

– Necə kazakdı?

– Necəliyini görmədim.

– Papağı necə idi? Ağ idi?

– Bəli.

– Arxalığı qırmızı idimi? Sənin boyda olardı mı?

– Yox, məndən hündürdü.

– Odur, özüdür ki var. – Yeroşka bərkdən güldü. – Özüdür ki var. Mənim Markamdır. O, Lukaşkaymış. Mən onu zarafatla Marka çağırıram. O özü imiş. Sevirəm onu! Mən də, bax, belə olmuşam, atacağım. Onu niyə deyirsən? Mənim nişanım, mənim cananım da, bəzən anası ilə yatardı, mənə hey yanına soxulardım. Bəzən lap hündürdə yatardı. Anası yaman küpəgirən qarı idi, mənə heç sevməzdi. Elə vaxt olurdu ki, Girçik adlı dostumla gələrdim. Pəncərənin qabağına gəlib, onun çiyinə çıxardım, pəncərəni açıb axtarmağa başladım. O, taxtın üstündə yatardı. Bir dəfə onu yuxudan oyatdım. Dərindən ah çəkdi. Məni tanımadı. Kimdir? – soruşdu. Mən səsini çıxara bilməzdim. Anası artıq yerində qurcalanırdı. Papağımı çıxarıb, üzünə tutdum. Papağımın yırtığından o saat mənə tanıdı. Sıçrayıb yerindən qalxdı. Bəzən ürəyim heç nə istəməzdi, o isə mənə qaymaq, üzüm gətirərdi. – Yeroşka hər şeyi əyani şəkildə başa salaraq əlavə etdi. – Təkcə bu deyildi, yaxşı günlərimiz vardı.

– İndi necə?

– İndi isə itin dalınca gedək, qırqovulu ürkdüb ağaca qonduraq, orda vurarsan.

– Sən Maryankanın dalınca sürünərdin?

Qoca öz istəkli Lyamını göstərib dedi:

– Sən itə bax! Axşam sübut elərəm.

Onlar susdular.

Danışa-danışa yüz addım getdikdən sonra qoca yenə ayaq saxladı və yolda köndələn düşmüş quru şax budağı göstərib dedi:

– Sən necə bilirsen? Elə bilirsen ki, o belə olmalıdır? Yox. Bu budaq pis düşüb.

– Niyə pis düşüb?

O gülümsündü.

– Heç bir şey bilmirsən. Mənə qulaq as. Budaq belə düşəndə sən onun üstündən keçmə. Ya yanından öt keç, ya da “Ataya, oğula və müqəddəs ruha” duasını oxuyub, budağı yoldan götürüb at, sonra yoluna davam elə. Daha sənə heç bir şey olmaz. Qocalar mənə belə öyrədiblər.

Olenin dedi:

– Boş sözdür. Yaxşısı budur ki, sən Maryanadan danışasan. O, Lukaşka ilə gəzir?

– Sss! İndi sus! – qoca pıçiltı ilə yenə bu söhbəti kəsdi. – Ancaq qulaq as. Dörd dövrəmiz meşədir.

O, çarlıq ayaqlarını asta-asta yerə basaraq, sıx vəhşi meşəyə girən ensiz ciğirlə qabağa düşüb getdi. Bir neçə dəfə üz-gözünü turşudub, öz iri çəkmələrini yerə döyəcləyib xıçiltı qoparan, silahını ehtiyatsız aparan, onu bir neçə dəfə ağacların budaqlarına ilişdirən Oleninə baxdı.

– Səs salma, yavaş get, əsgər! – deyər qəzəblə ona pıçıldadı.

Havadan günəşin çıxdığı hiss olunurdu. Duman çəkilirdi, ancaq ağacların başı hələ də duman içindəydi. Meşə qorxunc dərəcədə hündür görünürdü. Hər addımda ərazi dəyişirdi. Ağac kimi görünən, məlum olurdu ki, koldur, nazik bir qamış isə adama ağac kimi görünürdü.

XIX

Dumanın bir hissəsi qalxıb, islanmış qamış taxtapuşlarını aşkara çıxarmışdı, bir hissəsi isə şəhə dönüb, yolu və çəpərin yanındakı otları islatmışdı. Hər yerdə bacalardan tüstü qalxırdı. Camaat stanit-sadan çıxırdı: kimi işə, kimi çaya və kimisi də məntəqəyə gedirdi. Ovçular ot bitmiş rütubətli yolla yanaşı gedirdilər. İtlər quyruqlarını bulaya-bulaya sahiblərinə baxaraq yolun kənarı ilə gedirdilər. Ağcaqanadlar havada vızıldaşaraq ovçuların kürəklərinə, gözlərinə

qonaraq, onları müşayiət edirdilər. Havada ot və meşə rütubətinin iyi duyulurdu. Olenin arabada oturub, öküzləri çubuqla qovlayan Maryanaya baxırdı.

Hava sakitdi. Stanitsadan eşidilən bayaqkı səslər daha ovçulara çatmırdı. Yalnız itlər göyemlikdə budaqları şaqqıldadır və ara-sıra quşlar ötüşürdü. Olenin bilirdi ki, meşə qorxuludur, qaçaqlar həmişə belə yerlərdə gizlənilir. Onu da bilirdi ki, meşədə silah piyada üçün ən güclü müdafiə vasitəsidir. O nəinki qorxurdu, hətta hiss edirdi ki, başqası da onun yerinə olsaydı, qorxardı. Buna görə də xüsusi bir gərginliklə dumanlı, rütubətli meşəyə baxır, hər cür seyrək, zəif səsə belə qulaq verib, silahdan yapışır və ondan ötrü xoş və yeni olan bir hissə duyurdu. Qabaqda gedən Yeroşka dayı qoşa heyvan ləpəri gördüyü hər bir gölməçənin yanında ayaq saxlayıb diqqətlə baxır və onu Oleninə göstərirdi. O, demək olar ki, danışmırdı, yalnız hərdənbir pıçiltı ilə öz göstərişlərini verirdi. Onların getdikləri yol vaxtilə araba yolu olmuş və çoxdan onu ot basmışdı. Hər iki tərəfdə qarağac və çinar meşəsi elə sıxdı ki, heç bir şey görünmürdü. Demək olar ki, hər bir ağaca aşağıdan-yuxarı cır üzüm tənəyi sarınmışdı. Aşağıda sıx göyəm kolluqları qaralırdı. Balaca talalar böyütkən kolları və boz tuğlu qamışlarla örtülmüşdü. Bəzi yerlərdə iri heyvan və dar tunellərə oxşayan qırqovul yolları yoldan çıxıb, meşənin içərisinə tərəf uzanırdı. Qaramal dırnağı dəyməmiş bu meşədəki bitkilərin gücü hər addımbaşı Olenini heyrətə gətirirdi. O hələ bu vaxtadək belə bir meşə görməmişdi. Meşə, təhlükə, qocanın əsrarəngiz pıçiltısı, qamətli Maryanka və dağlar Oleninə yuxu kimi gəlirdi.

– Qırqovulu ağaca oturtmuşam, – deyər qoca ətrafına baxıb, papağını gözünün üstünə endirdi. – Sifətini gizlət, – deyər qəzəblə Oleninə işarə edərək, az qala iməkləyə-iməkləyə qabağa süründü. – Qırqovul insan sifətini sevmir.

Qoca ayaq saxlayıb, ağaca baxdığı zaman Olenin hələ arxada idi. Qırqovul, ona hürən itin səsinə ağacda qaçqıldayanda Olenin onu gördü. Elə bu zaman Yeroşkanın iri tufəngi top kimi guruldadı və qırqovul lələkləri səpələnə-səpələnə yerə düşdü. Olenin qocaya yaxınlaşarkən başqa bir qırqovulu ürkütdü. O, tufəngini tuşlayıb, onu vurdu. Qırqovul, ox kimi yuxarı sıçradı, sonra isə budaqlara ilişə-ilişə daş kimi meşənin içərisinə yuvarlandı.

– Əhsən! – deyə quşu havada vurmağı bacarmayan qoca gülərək çığırdı.

Qırqovulları götürüb, yollarına davam etdilər. Qocanın hərəkət və tərifindən həyəcanlanmış Olenin ara vermədən qoca ilə danışdı.

– Dayan! Buraya gedək, – deyə qoca onun sözünü kəsdi. – Dünən burada maral ləpiri görmüşəm.

Meşənin içərisinə tərəf burulub, üç yüz addım gedəndən sonra qamışla örtülmüş və bəzi yerlərini su basmış bir talaya çıxdılar. Olenin hələ də qoca ovçudan geri qalırdı, ondan iyirmi addım irəlində gedən Yeroşka dayı əyilib, başı ilə ona mənalı-mənalı işarə elədi və əlini yellədi. Olenin özünü ona yetirib, qocanın ona göstərdiyi insan izini gördü.

– Görürsən?

– Görürəm. Nə olsun? – deyə Olenin bacardıqca sakit danışmağa çalışdı. – İnsan izidir.

Onun fikrindən qeyri-ixtiyari olaraq Kuperin Patfayindəri və qaçaqlar gəlib-keçdi, qocanın əsrarəngiz yerisinə baxaraq, bunun təhlükə, ya da ovdan əmələ gələn bir əsrarəngizlik olduğunu soruşmağa cəsarət eləməyib, şübhə içərisində qalmışdı.

– Yox, bu mənim izimdir, – deyə qoca sadəliklə cavab verdi və altında güclə heyvan izi sezilən otu göstərdi.

Qoca qabağa getdi. Olenin ondan geri qalmırdı. İyirmi addım getdilər və aşağı enərək, meşənin dərinliyində şaxəli bir armud ağacına yaxınlaşdılar. Ağacın altında torpaq qara idi və təzə heyvan peyini vardı.

Tənəklə hörülmüş bu yer örtülü, qaranlıq və sərin kiçik bir köşkə oxşayırdı.

– Səhər burada olub, – qoca dərinləndən nəfəs aldı. – Yuvadan tər iyi gəlir, təzə tər iyi.

Birdən onların on addımlığında meşədə dəhşətli bir şaqqıltı eşidildi. Hər ikisi səksənib, silahdan yapışdılar. Ancaq heç bir şey görünmürdü. Yalnız budaqların qırılması eşidildi. Bir anlığa heyvan ayaqlarının sürətli, muntəzəm tappıltısı eşidildi, sonra bu şaqqıltı gurultuya çevrildi, sakit meşədə daha uzaqlara yayıldı. Oleninin ürəyində elə bil nə isə qırıldı. O, meşənin yaşıl dərinliyinə diqqətlə baxdıqdan sonra, nəhayət, qocaya nəzər saldı. Yeroşka dayı tufəngini sinəsinə sıxıb hərəkətsiz durmuşdu: papağı peysərinə tərəf dala

atılmışdı, gözləri qeyri-adi bir parıltı ilə işıldayırdı. Mırıq sarı dişləri görünən açıq ağız bir vəziyyətdə donub qalmışdı.

– Buynuzlu heyvandır, – dedi. Və tütəngini hirsle yerə atıb çal saqqalını yoluşdurmağa başladı. – Maral buradaymış! Yol tərəfdən gəlsəydik! Axmağam! Axmaq! – Və qəzəblə saqqalından yapışdı. – Axmağam! Donuzam! – Saqqalını dartışdırıb təkrar edirdi. Duman-da meşənin üstü ilə, sanki, nə isə uçub keçdi. Ürküdülmüş maralın ayaqlarından qalxan gurultu getdikcə uzaqlaşır və ətrafa yayılırdı.

Hava qaralanda Olenin qoca ilə birlikdə yorğun, ac və gümrəh halda evə qayıtdı. Yemək hazırı. O, qoca ilə birlikdə yeyib-içdi, bundan qızışib kefi duruldu və artırmaya çıxdı. Günbatana yenə dağlar gözlərinin qarşısında ucalırdı. Qoca yenə ov, qaçaqlar, cananı, qayğısız qoçaqlıq həyatı barədə özünün bitib-tükənməz əhvalatlarını danışırdı. Maryana yenə evə girib-çıxır, həyətdən keçib-gedirdi. Bu gözəl qızın köynəyi altında qüvvətli bakirə bədəni sezilirdi.

XX

Ertəsi gün Olenin təkbaşına, qoca ilə birlikdə maralı ürküt-dükləri yerə getdi. Stanitsada hamının etdiyi kimi, o da darvazadan keçməyib, tikanlı çəpərdən aşıb keçdi. Çərkəzi çuxasına yapışmış tikanları çıxarıb qurtarmamışdı ki, irəlində gedən iti iki qırqovulu ürküdüb uçurtdu. O, göyem kolluğuna girən kimi hər addım başı bir qırqovul havaya qalxırdı. (Dünən qoca bu yeri ona göstərməmişdi, buranı dovla ilə ovlamaq üçün saxlamışdı.) Olenin on iki dəfə atəş açmaqla beş qırqovul vurmuşdu, göyem kolluqlarında onların dalınca o qədər sürünmüşdü ki, üz-gözündən damcı-damcı tər tökülürdü. O, itini səslədi, tütəngin çaxmağını buraxdı, qırmanın içinə güllə qoydu və çərkəzi çuxasının ətəyi ilə ağcaqanadları qovalaya-qovalaya dünənki yerə getdi. Ancaq hələ yolun özündə iz duymuş iti saxlamaq mümkün deyildi, o daha iki qırqovul vurdu. Beləliklə, başı onlara qarışdığından ancaq günortaya yaxın dünənki yeri tapa bildi.

Tamamilə aydın, sakit və isti bir gün idi. Səhər sərinliyi də meşədən çəkilmişdi. Qaynaşan ağcaqanadlar adamın lap sifətinə, əlinə və kürəyinə sancılırdı. Qara it boz rəng almışdı: kürəyi ağcaqanadlarla örtülmüşdü. Onlar çərkəzi çuxanın üstündən də neştərlərini

sanca bilirdilər. Buna görə də Oleninin çərkəzi çuxası da boz rəng almışdı. Olenin ağcaqanadların əlindən qaçmağa hazırıdı. Ona elə gəlirdi ki, yayda stanitsada yaşamaq mümkün deyil. Artıq o, evə qayıdırdı, lakin başqalarının belə şəraitdə yaşamaqlarını xatırlayıb, dözmək qərarına gəlmişdi və özünü ağcaqanadların ixtiyarına verməyə başladı. Qəribə işdi: günortaya yaxın bu hiss ona hətta xoş görünürdü. Hətta ona elə gəlirdi ki, əgər onu hər tərəfdən bürüyən bu ağcaqanadlar, tərlil çili ilə üzünə yaydığı bu ağcaqanad xamırı və bütün bədənində hiss etdiyi bu qaşınma olmasaydı, buradakı meşə ondan ötrü öz xüsusiyyətini və füsunkarlığını itirərdi. Bu sayı-hesabı bilinməyən cücülər bu vəhşi, həddindən artıq zəngin nəbatata, meşəni dolduran bu heyvan və quş bolluğuna, bu tünd yaşıllığa, bu qoxulu, isti havaya, Terekdən süzülərək harda isə yarpaqların altında fırıldayan bulanıq sulu bu arxlara elə yaraşırdı ki, əvvəllər Oleninə dəhşətli və dözülməz görünən bir şey indi ona xoş gəlmişdi. Dünən heyvan tapdığı yeri dolaşmış, heç bir şeyə təsadüf etmədiyindən dincəlmək istəmişdi. Günəş düz meşənin üstündə durmuşdu və Olenin talaya və ya yola çıxarkən düz onun kürəyinə və başına düşürdü. Yeddi ağır qırqovul belini ağrıdırdı. O, maralın dünənki izini axtarıb tapdıqdan sonra meşənin dərinliyində, dünən maralın yatdığı həmin yerdə kolun altına girmiş və maralın yatağında uzanmışdı. Ətrafındakı tünd yaşıllıqları, tərlil yeri, dünənki peyini, maralın dizinin yerini, heyvanın ayağı ilə qopardığı qara torpaq lopasını və özünün dünənki ləpirini nəzərdən keçirmişdi. Bura onun üçün sərin və rahatdı. Nə bir şey barədə fikirləşmiş, nə də bir şey arzulayırdı. Birdən onu heç bir səbəbi olmayan qəribə xoşbəxtlik və hər şeyə məhəbbət hissi bürüdü; keçmiş uşaqlıq adəti üzrə xax vurmağa və kimə isə minnətdarlıq etməyə başladı. Birdən onun başına xüsusi aydınlıqla belə bir fikir gəlmişdi ki, budur, bütün insanlardan xüsusilə fərqlənən mən – Dmitri Olenin indi tək, özü də gör harada, qoca, gözəl və bəlkə də, bu vaxtadək heç insan üzünü görməmiş bir maralın yaşadığı və indiyədək adamlardan heç kimin və heç zaman oturmamış və ağılına belə gəlmədiyi yerdə uzanmışam. “Mən oturmuşam, ətrafım – da isə cavan və qoca ağaclar ucalır və onlardan birinə cır üzüm tənəyi sarınmışdır, yaxınlığımda bir-birini qovalaya-qovalaya qırqovullar dolaşır və bəlkə də, öldürülmüş qardaşlarının iyini duyurlar”. O, öz qırqovullarını əlləmişdi və isti qana bulanmış əlini çərkəzi

çuxasına sildi. “Çaqqallar da, bəlkə, iy duyub, narazılıqla yan ötüb-keçirlər. Ağcaqanadlar, hər biri onlara iri ada kimi görünən yarpaqların arasından keçərək, havada vızıldayırlar. Bir, iki, üç, dörd, yüz, min, milyon ağcaqanad nə isə vızıldayır, nə üçünsə ətrafımda hərlənir və onlardan hər biri mən Dmitri Olenin kimi başqalarından fərqlənir”. O, ağcaqanadların nə vızıldadığını, nə fikirləşdiyini aydın təsəvvür edə bilirdi: “Uşaqlar, buraya, buraya gəlin! Bu adamı sancmaq olar”, – vızıldayıb ona yapışırdılar. Aydın oldu ki, o heç də rus dvoryanı, Moskva cəmiyyətinin üzvü, kiminsə dostu, qohumu deyil, bəlkə də, indi onun ətrafındakı adi ağcaqanadlardan biri, ya da beləcə bir qırqovul, ya da maraldır. “Mən də onlar kimi, Yeroşka dayı kimi, yaşayıb öləcəyəm. Və o, düz deyir: ancaq qəbrimizin üstündə ot bitəcək”.

“Hə, nə olsun ki, ot bitəcək? – o, yenə fikirləşirdi. – Hər halda, yaşamaq və xoşbəxt olmaq lazımdır, çünki mən yalnız bir şey arzulayıram, bu da xoşbəxtlikdir. Mən nə olursam olum, fərqi yoxdur, üstündə ot bitəcək bir heyvanam, başqa heç bir şey... ya da vahid Allahın bir hissəsi salınan çərçivəyəm. Hər halda, həyatı yaxşı yaşamaq lazımdır. Xoşbəxt olmaq üçün necə yaşamaq lazımdır və nə üçün əvvəllər mən xoşbəxt olmamışam?” Və o, öz keçmiş həyatını xatırlamağa başlayanda öz-özündən ikrah etdi. Ona heç bir şey lazım olmadığı halda, özüne tələbkar bir xudbin kimi baxırdı. Beləliklə, o, ətrafındakı tünd yaşıllıqlara, enən günəşə və aydın səmaya baxaraq, özünü əvvəlki kimi xoşbəxt hiss edirdi. “Mən nə üçün xoşbəxtəm və əvvəllər mən nə üçün yaşamışam? – fikirləşdi. – Mən özümə qarşı necə tələbkardım, necə düşünürdüm və özümə xəcalət çəkməkdən və dərddən başqa heç nə qazanmadım! Di gəl, xoşbəxt olmaq üçün mənə heç nə lazım deyil!” Birdən onun gözləri qarşısında, sanki, yeni bir aləm açıldı. “Xoşbəxtlik budur, – öz-özünə söyləndi. – Xoşbəxtlik ondan ibarətdir ki, başqası üçün yaşayasan. Bu da yadırdır. İnsanın daxilində xoşbəxtlik tələbatı vardır, demək o, qanunauyğunluqdur. Bu ehtiyacı xudpəsəndlik baxımından, yeni özün üçün sərvət, şöhrət, həyat rahatlığı, məhəbbət axtarmaqla təmin etmək istədikdə elə vəziyyət yarana bilər ki, bu arzuları yerinə yetirmək mümkün olmaz. Demək, xoşbəxtlik tələbi deyil, bu arzular qeyri-qanunidir. Bəs hansı arzular xarici şəraitə baxmayaraq, həmişə təmin oluna bilər? Bunlar hansı arzulardır?”

Məhəbbət və fədakarlıq!” Olenin, ona göründüyü kimi, bu həqiqəti kəşf etdiyi üçün elə sevinib həyəcanlandı ki, yerindən sıçradı və özünü ona fəda vermək, yaxşılıq etmək və sevmək üçün səbirsizliklə bir adam axtarmağa başladı. “Mənim özümə ki heç bir şey lazım deyil, – fikirləşdi. – Nə üçün başqaları üçün yaşamayım?” O, silahını götürüb tez evə qayıtmaq və bütün bu məsələləri təzədən düşünmək və imkan düşərsə, birisinə yaxşılıq etmək məqsədilə meşənin içərisindən çıxdı. Talaya gəlib, ətrafına boylandı: günəş artıq görünmürdü, ağacların üstündə hava sərinləyirdi. Ətraf ona tamamilə yad kimi gəldi, stanitsadakı yerlərə oxşamırdı. Birdən hər şey dəyişmişdi: hava da, meşənin xüsusiyyəti də. Göy üzünü buludlar bürüyürdü, ağacların başında külək vıyıldıyırdı, ətrafında ancaq qamışlıq və ağacları sındırılmış qoca meşə görünürdü. O, hansı bir heyvanınsa dalınca qaçmış itini səslədi. Birdən onu dəhşətli qorxu bürüdü. Canını vahimə basdı. Qaçaqları və haqqında ona danışılmış ölüm hadisəsini xatırladı. Gözləyirdi ki, indicə kolun dalından bir çeçen çıxacaq və o da öz həyatını qorumalı olacaq, ya öləcək, ya da qorxub qaçacaq. O, Allahı da, gələcək həyatını da düşündü, çoxdandı ki, bu barədə düşünmürdü. Ətrafını yenə qaranlıq, sərt vəhşi təbiət bürümüşdü. “Öləcəksən, heç bir xeyirxah iş tutmadan öləcəksən və heç kəs də bundan xəbər tutmayacaq, – fikirləşdi. – Belə vaxtda özündən ötrü yaşamağına dəyərmi?” O, stanitsanın yerləşdiyi güman etdiyi istiqamətdə irəlilədi. Ov barədə daha düşünmürdü, yorulub əldən düşdüyünü hiss edirdi. Hər bir kola, ağaca diqqətlə, az qala qorxu ilə baxırdı, hər dəqiqə həyatla vidalaşacağını gözləyirdi. Xeyli müddət hərləndikdən sonra Terekin qumlu soyuq suyu axan bir arxın kənarına gəlib çıxdı. Çox axtarmamaq üçün arx boyu getməyi qərara aldı. O, bu arxın haraya aparıb çıxaracağını bilmədən gedirdi. Birdən arxasında qamışlar saqqıldadı. Diksinib silahından yapışdı. Öz yerinə utandı. Yorulmuş it ağır-ağır nəfəs alaraq, arxın sərin suyuna girib, marçılı ilə içirdi.

Olenin də itlə birlikdə su içib, həmin istiqamətdə getdi. Güman eləyirdi ki, it onu aparıb, stanitsaya çıxaracaq. İtin ona qulaqyoldaşı olmasına baxmayaraq, ətraf ona hələ də qəmgin görünürdü. Meşə qaranlıqlaşır, külək köhnə sınıq ağacların başında daha da şiddətlənirdi. Hansı iri quşlarsa qaqqıldaşaraq ağaclardakı yuvaların həndəvərində vurnuxurdular. Bitkilər getdikcə seyrəkləşir, xışıldayan

qamışlıqlar və heyvan ayaqları ilə tapdanmış çılpaq qumlu talalar daha tez-tez gözə çarpırdı. Küləyin vıyılısına daha nə isə qüssəli yeknəsəq bir uğultu qarışırdı. Bir sözlə, insanın ürəyi sıxılırdı. O, belindən asılmış qırqovulları əlləyib, birinin çatışmadığını gördü. Qırqovul qırılıb düşmüşdü. Yalnız qanlı boynu və başı kəməmindən asılıb qalmışdı. Onu indiyədək hiss etmədiyi bir qorxu bürüdü. Allaha dua etməyə başladı, ancaq bir şeydən qorxurdu ki, heç bir yaxşılıq etmədən öləcəkdir. O isə fədakarlıq etmək üçün yaşamaq, yaşamaq istəyirdi.

XXI

Onun qəlbi, elə bil, birdən-birə işıqlandı. Rus danışıqçı, Terekin sürətli və ahəngdar səsinə eşitdi və bir neçə addımından sonra çayın hərəkət edən qəhvəyi səthi, sahillərdə və dayaz yerlərdə yaş, boz qumluqlar, uzaq çöl, çayın səthindən hündürdə görünən mən-təqə qülləsi, göyəmlikdə otlayan ayağı cidarlı yəhərli at və dağlar göründü. Qırmızı günəş bir anlığa buludların arasından çıxaraq, özünün axırncı şüaları ilə çay boyu sahili, qamışlıqları, qülləni və onun yanında dəstə ilə durmuş kazakları işıqlandırdı. Onların arasında Lukaşkanın gümrəh görkəmi, istər-istəməz, Olenin diqqətini cəlb etdi.

Olenin yenə də heç səbəb olmadan özünü tamamilə xoşbəxt hesab etdi. Terekin o tayındakı dinc aulla qabaq-qənşər olan Nijne-Prototski postuna girdi. Kazaklarla salamlayıb, onlardan birinə yaxşılıq etmək üçün hələ bir bəhanə tapmadan komaya keçdi. Komada da imkan düşmədi. Kazaklar onu soyuq qarşıladılar. O, daxmaya keçib papiros çəkdi. Kazaklar Oleninə az əhəmiyyət verdilər, əvvəla, ona görə ki, papiros çəkirdi, ikincisi, ona görə ki, bu axşam onların başqa əyləncəsi vardı. Öldürülmüş qaçağın meyitini almaq üçün qohumları bələdçi ilə birlikdə dağlardan gəlmişdilər. Kazak rəisinin stanitsadan gəlməsini gözləyirdilər. Öldürülmüş qaçağın qısa vurulmuş saqqalı qırmızı rənglə boyanmış uca boylu qardaşı yırtıq çərkəzi çuxada və papaqda olmasına baxmayaraq, hökmdar kimi sakit və əzəmətli görünürdü. Sifətdən qardaşına çox oxşayırdı. O, heç kəsə baxmadan və öldürülmüş qaçağa bir dəfə də olsun nəzər salmadan kölgəlikdə çömbəlib oturaraq, yalnız çubuq çəkib

tüpürür və hərdən bir amiranə səslə bir neçə kəlmə dinir və yoldaşı da ehtiramla onu dinləyirdi. Aydın məlum olurdu ki, rusları tamamilə başqa şəraitdə dəfələrlə görmüş olan bu igidi indi ruslar nəinki təəccübləndirmir, heç maraqlandırmırdı da. Olenin öldürülmüş qaçağa yaxınlaşıb baxan kimi onun qardaşı qaşları altından kinli sakit bir nəzər salıb, qəzəbli halda qırıq-qırıq nə isə dedi. Bələdçi tez öldürülmüş qaçağın sifətini ördü. İgidin sifətindəki əzəmət və sərtlik Olenini heyrətə saldı. O, çeçenin hansı auldan olduğunu soruşmaqla söhbətə başlamaq istəyirdi ki, çeçen gözünün ucu ilə ona baxıb tüpürdü və üzünü çevirdi. Olenin dağlının onunla maraqlanmamasına təəccübləndi və onun bu laqeydliyini özlüyündə səfehlik, ya da dili başa düşməməsi kimi yozdu. Çeçen yoldaşına müraciət etdi. Onun yoldaşı, bələdçisi və tərcüməçisi olan bu dağlı da onun kimi cır-cındır içindəydi, ancaq onun kimi kürən deyil, ağı dişləri və qara parıltılı gözləri olan qaraşın oynaq bir adamdı. Bələdçi həvəslə söhbətə başladı və Olenindən papiros istədi.

– Onlar beş qardaşıdır, – deyə özünün pozuq yarımrus dilində danışmağa başladı. – Bununla üçüncü qardaşdır ki, ruslar öldürüblər, ancaq ikisi qalıb. O, igid adamdır, çox igid adamdır, – deyə bələdçi çeçeni göstərdi. – Əhməd xanı (öldürülmüş qaçağın adı idi) öldürəndə o, qamışlıqda oturubmuş, hamısını görüb. Onu qayığa qoymalarını, sahilə çıxarmalarını gözləri ilə görüb, gecəyədək orada oturub. Qocanı öldürmək istəyib, ancaq başqaları qoymayıblar.

Lukaşka söhbət eləyənlərə yaxınlaşıb oturdu.

– Hansı auldandır? – deyə soruşdu.

Bələdçi Terekin arxasındakı göyümtül dumanlı dərəni göstərdi.

– Bax, o dağlardır. Soyuq su eşitmişsən? Ondan on verst o tərəfədir.

– Soyuq suda Girey xanı tanıyırsan? – deyə soruşdu. O, sanki, bu tanışlıqla fəxr edirdi. – Mənim dostumdur.

– Mənim qonşumdur, – deyə bələdçi cavab verdi.

– Əhsən! – deyə Lukaşka, görünür ki, bununla çox maraqlandığından bələdçi ilə tatarca danışmağa başladı.

Bir azdan yüzbaşı və iki nəfər kazakın müşayiəti ilə stanitsa reisi atla gəldilər. Yeni kazak zabitlərindən olan yüzbaşı kazaklarla salamlaşdı. Ancaq onlardan heç kəs ona ordusayağı: “Sağlamlıq arzulayıraq, zati-aliləri”, – deyə çıxırmayıb, sadəcə olaraq baş əydilər. Bəziləri,

o cümlədən Lukaşka qalxıb, əsgəri bir görkəm aldılar. Uryadnik məlumat verdi ki, postda hər şey qaydasındadır. Bütün bunlar Oleninə gülünc göründü, elə bil, bu kazaklar əsgər-əsgər oyunu oynayırdılar. Lakin bu rəsmilik tezliklə adi münasibətə çevrildi. Başqaları kimi çevik bir kazak olan yüzbaşı bələdçi ilə tatarca qızgın söhbətə başladı. Onlar nə isə bir məktub yazıb bələdçiyə verdilər, əvəzində pul alıb, meyiti hazırlamağa başladılar.

– Luka Qavrilov hansınısınız? – deyə yüzbaşı soruşdu. Lukaşka papağını çıxarıb yaxınlaşdı.

– Sənin barəndə polkovnikə raport göndərmişəm. Nə çıxacaq, bilmirəm. Səni xaç nişanına yazmışam, uryadnikliyə tezdir. Sava-dın var?

– Heç yoxdur.

– Qoçaq oğlana oxşayırsan! – yüzbaşı özünü reis kimi göstər-məkdə davam etdi. – Papağını qoy. Hansı Qavrilovlardansan? Şiro-kilərdənsən?

– Qardaşı oğludur, – uryadnik cavab verdi.

– Bilirəm, bilirəm. Hə, gedin, onlara kömək edin! – deyə kazak-lara müraciətlə dedi.

Sevincindən Lukaşkanın üzü elə pənildədi ki, əvvəlkindən gözəl göründü. Uryadnikdən uzaqlaşdıb papağını qoydu və yenə də Oleninin yanında oturdu.

Meyiti qayığa apardıqları zaman, onun qardaşı sahilə yaxınlaşdı. Kazaklar qeyri-ixtiyari geri çəkilib, ona yol verdilər. O, ayağını qüv -vətlə yerə vurub, qayığa atıldı. Buradan, Oleninin sezdiyi kimi, bütün kazakları nəzərdən keçirib, yenə də yoldaşından qırıq-qırıq nə isə soruşdu. Yoldaşı Lukaşkanı göstərüb, nə isə cavab verdi. Çəçen Lukaşkaya baxdı və ağır-ağır ondan üz döndərüb, o biri taya bax-mağa başladı.

Olenin oynaq bələdçidən soruşdu:

– O nə dedi?

– Səninki bizimkini öldürür, bizimki sizinkini öldürür. Hamısı xırda-mırda şeylərdir, – deyə bələdçi, görünür ki, Olenini aldadıb, dişlərini ağardaraq gülümsədi və qayığa atıldı.

Öldürülənin qardaşı tərpənmədən oturub, diqqətlə qarşı sahilə baxırdı. O elə nifrət edirdi ki, onu burada hətta heç bir şey maraq -landırmırdı. Bələdçi qayığın ucunda durub avanı o tərəf-bu tərəfə

keçirməklə qayığı məharətlə idarə edir və durmadan danışırdı. Qayıq suyun axarını köndələninə yararaq, getdikcə balacalaşırdı, səsləri daha güclə eşidilirdi və nəhayət, onlar hamının gözü qabağında, atlarının dayandığı o biri sahilə yaxınlaşdılar. Meyiti sahilə çıxardılar və atın ürkməsinə baxmayaraq, onu yəhərin üstünə qoydular. Və özləri də ata minərək aulun yanındakı yolla addım-addım getməyə başladılar. Auldan adamlar çıxıb, onlara baxırdılar. Bu tərəfdə isə kazakların kefi həddindən artıq kök idi. Hər tərəfdən gülüş və zarafat səsləri eşidilirdi. Yüzbaşı ilə stanitsa rəisi yeyib-icmək üçün daxməyə keçdilər. Lukaşka fərəhli sifətinə ciddi bir ifadə verməyə çalışaraq, dirsəklərini dizinə dayayıb, Oleninin yanında oturmuşdu və əlində çubuq yonurdu.

– Bu çəkdiyiniz nədir? – Lukaşka sanki yetikliklə soruşdu. – Yaxşı şeydir?

Lukaşka bu sualı, görünür ki, Oleninin kazakların içərisində tək olduğunu və özünü yaxşı hiss etmədiyini başa düşdüyü üçün verdi.

– Elə-belə adət etmişəm. – Olenin cavab verdi. – Necə bəyəm?

– Hm! Əgər bizlərdən birimiz çəksəydik, qiyamət qopardı. Görürsünüz də, dağlar uzaqda deyil, – Lukaşka dərəni göstərdi. – Ancaq ha gedirsən, çatmırsan!.. Siz evə tək necə gedəcəksiniz? Hava qaralıb. Əgər istəsəniz, mən sizi ötürürəm. Siz uryadnikdən icazə alın.

Olenin fərəhli kazakın sifətinə baxıb düşünürdü: “Qoçaq oğlandır”. O, Maryankanı və darvaza ağzında eşitdiyi öpüş marçılığını xatırlayıb, Lukaşkaya, onun savadsız olmasına acıdı. “Bu nə səfehlikdir? – fikirləşirdi. – İnsan başqasını öldürüb və buna ən gözəl bir iş tutmuş kimi sevinir, razılıq eləyir. Görəsən başa düşür ki, burada sevinəsi bir iş yoxdur? Görəsən başa düşür ki, xoşbəxtlik başqasını öldürməkdə deyil, özünü fəda etməkdədir?”

Qayığı yola salan kazaklardan biri Lukaşkaya müraciətlə dedi:

– Hə, qardaş, daha onun gözünə görünmə. Eşitdin sənin barəndə nə soruşdu?

Lukaşka başını qaldırdı.

– Xaçsuyuna çəkilən? – Lukaşka bu söz altında ölmüş çəçeni nəzərdə tutub soruşdu.

– Xaçsuyuna çəkilən daha qalxmaz, kürən qardaşını deyirəm.

Lukaşka gülərək dedi:

– O, Allahına şükür eləsin ki, buradan sağ-salamat getdi.

Olenin Lukaşkaya dedi:

– Nəyə sevinirsən? Sənin qardaşını öldürsəydilər, sevinərdin?

Lukaşkanın Oleninə baxan gözləri gülümsəyirdi. O, sanki, Oleninin ona demək istədiklərinin hamısını başa düşürdü, ancaq bu fikirlərdən çox yüksəkdə dururdu.

– Nə olar ki? Bunsuz olmur! Bizim qardaşımızı məgər öldürümlər?

XXII

Yüzbaşı ilə stanitsa rəisi çıxıb getdilər. Olenin isə Lukaşkanın ürəyi açılısın deyə və qaranlıq meşə ilə tək getməmək üçün Lukaşkaya icazə istədi və uryadnik onu buraxdı. Olenin fikirləşirdi ki, Lukaşka Maryanarı görmək istəyir və bir sözlə, belə xoş sifətli və söhbətçil kazakla yoldaşlığına sevindi. Lukaşka ilə Maryana onun xəyalında qeyri-ixtiyari olaraq birləşdilər və onların barəsində düşünməkdən Olenin həzz aldı: “O, Maryanarı sevir, – Olenin özlüyündə fikirləşirdi. – Mənsə onu sevə bilərdim”. Onlar qaranlıq meşə ilə evə getdikləri zaman Olenini güclü və ondan ötrü yeni olan məhəmət hissi bürümüşdü. Lukaşka da içəridən sevinirdi. Bir-birindən bu dərəcədə fərqli olan bu iki cavan arasında məhəbbətə oxşar bir hiss duyulurdu. Onlar hər dəfə bir-birlərinə baxdıqları zaman gülmək istəyirdilər.

– Sən hansı darvazadan gedəcəksən? – deyə Olenin soruşdu.

– Orta darvazadan. Mən sizi gölə qədər ötürəcəyəm. Ondən o tərəfə isə daha heç nədən qorxmayın.

– Mən qorxuram bəyəm? Qayıdın, minnətdaram. Özüm tək gedərəm.

– Eybi yoxdur! Onsuz da bir işim yoxdur. Siz niyə qorxmaya – sınız? Biz də qorxuruq, – deyə o da gülərək, onun heysiyyətinə toxunmamaq istədi.

– Mənim yanıma gedək. Söhbət elərik, içərik, səhər gedərsən.

– Məgər gecələmək üçün yer tapmaram, – Lukaşka gülümsədi, – uryadnik xahiş elədi ki, qayıdım...

– Dünən sənin mahnı oxuduğunu eşitdim, üstəlik, səni gördüm də...

– Bütün adamlar... – Luka başını buladı.

– Deyirlər evlənirsən, doğrudur? – Olenin soruşdu.

– Anam evləndirmək istəyir. Hələ heç atım da yoxdur.

– Sən nizami xidmətdə deyilsən?
– Hardan olacağam! İndi-İndi hazırlaşırım. Hələ atım yoxdur. Heç yerdə də tapmaq olmur. Buna görə də evləndirmirlər.

– At neçəyədir ki?

– Bu yaxınlarda çayın o tayında satırdılar, altmış manata vermədilər, at isə noçay atı idi.

– Sən mənə drabant ola bilərsən. (Drabant səfər zamanı zabitlərə verilən bir növ çapar idi.) Səndən ötrü xahiş edəyəm və sənə at da bağışlaram, – deyə birdən Olenin səsləndi. – Düzünü deyirəm, iki atım var, mənə lazım deyil.

– Necə yəni lazım deyil? – Lukaşka gülümsədi. – Niyə bağışlayasınız? Biz Allahın köməklili ilə keçinirik.

– Düz sözümdür! Yoxsa drabant olmaq istəmirsən? – Olenin Lukaşkaya at bağışlamaq fikri başına gəldiyi üçün sevindi. Lakin o, nədənsə sıxılıb utandı. Deməyə söz axtarırdı.

Sükutu birinci Lukaşka pozdu:

– Rusiyada öz eviniz varmı?

Olenin özünü saxlaya bilməyib, dedi ki, nəinki bir dənə, bəlkə də, bir neçə evləri var.

– Yaxşı evdir? Bizimkindən böyükdür? – deyə Lukaşka sadəlövhcəsinə soruşdu.

Olenin dedi:

– Çox böyükdür, sizinkindən on dəfə böyük olar, üçmərtəbədir.

– Bizdəkilər kimi atlarınız da varmı?

– Mənim yüz atım var. Hərəsi üç yüz, dörd yüz manatlıq, ancaq sizinkilər kimi deyil. Hərəsinin gümüş pulla üç yüz manat qiyməti var. Yorğa atlardır. Ancaq buradakı atları çox sevirəm.

– Buraya öz xoşunuzla gəlmişsiniz, ya göndəriblər, – Lukaşka, sanki, hələ də istehza ilə soruşdu. – Baxın, siz burada azmısınız, – o, yanından ötüb-keçdikləri cıgırı göstərüb əlavə etdi. – Siz sağ tərəfə getməli idiniz.

– Mən öz xahişimlə gəlmişəm, – Olenin cavab verdi. – Sizin yerləri görmək, səfərlərdə olmaq istəyirdim.

– İndicə səfərə çıxardım, – deyə Luka səsləndi. Sonra qulaq asıb, əlavə etdi. – Gör bir çaqqallar necə ulayır.

– Adam öldürdüyün üçün səni heç qorxu bürümür? – Olenin soruşdu.

– Nədən qorxacağam? Nə səfərə çıxardım! – Lukaşka təkrar etdi. – Elə istəyirəm, elə istəyirəm ki...

– Bəlkə, birlikdə gedək. Bizim rota bayram ərəfəsində gedəcək, sizinkilər də həmçinin.

– Buraya gəlmək üçün sizdə həvəs varmış! Ev var, at var, nökrər var. Mən sizin yerinizə olsaydım, hey kef çəkərdim. Sizin rütbeniz var?

– Mən yunkerəm, indi isə təqdim olunmuşam.

– Əgər küyləmirsinizsə, güzəranınız elədir ki, mən sizin yerinizə olsaydım, heç yerə getməzdim. Mən elə bu halımda da heç yerə getmərəm. Bizim güzəranımız xoşunuza gəlirmi?

Olenin dedi:

– Bəli. Çox yaxşıdır.

Onlar, beləliklə, söhbət eləyə-eləyə stanitsaya yaxınlaşanda hava tamam qaralmışdı. Meşənin zülməti onları hələ də bürümüşdü. Külək hündürdə, ağacların başında uğuldayırdı. Çaqqallar, sanki, lap böyürlərində ulayır, gülür və ağlayırdılar. İrəlidə, stanitsada isə artıq arvad səsləri, itlərin hürüşməsi eşidilirdi, komalar aydın seçilir, işıqlar yanır və havadan təzək tüstüsünün iyi gəlirdi. Oleninə, xüsusilə bu axşam elə gəlirdi ki, evi də, ailəsi də, bütün xoşbəxtliyi də bu stanitsadadır, o heç zaman, heç yerdə burada olduğu kimi xoşbəxt yaşamamış və yaşaya da bilməz. O, bu axşam hamını, xüsusilə Lukaşkanı elə sevirdi ki! Olenin evə çatdıqda özünün həmişə mindiyi atı deyil, Qroznıda aldığı, çox cavan olmayan babat atı özü tövlədən çıxarıb, Lukaşkaya verdi, Lukaşka təəccüb qaldı.

Lukaşka dedi:

– Niyə mənə bağışlayırsınız? Axı hələlik mənim sizə heç bir xidmətim olmayıb.

– Düzünü deyirəm, onun məndən ötrü heç bir dəyəri yoxdur, – Olenin cavab verdi. – Al, sən də mənə bir şey bağışlarsan... Birgə səfərə gedəndə baxarıq.

Luka özünü itirdi:

– Axı bu nə deməkdir? Məgər at ucuzdur? – o, ata baxmadan deyirdi.

– Götür, götür! Əgər götürməsən, inciyrəm. Vanyuşa, boz atı ona ver.

Lukaşka atın cilovundan tutdu.

– Minnətdaram, ancaq ağılasığan iş deyil...

Olenin on iki yaşlı uşaq kimi xoşbəxt idi.

– Buraya bağla! Yaxşı atdır, onu Qroznıda almışam. Yaxşı qaçır.

Vanyuşa, bizə qaçır ver, komaya gedək.

Çaxır gətirildi. Lukaşka oturdu və şərəbqabını əlinə aldı.

– Allah qoysa, mən də sizə xidmət edərem, – o, çaxır içdi. – Sizin adınız nədir?

– Dmitri Andreiç.

– Hə, Dmitri Andreiç, Allah sənə yar olsun! Dost olacağıq. Sən də bizə gəl. Düzdür, biz varlı deyilik, ancaq qonağa hörmət eləyə bilərik. Anama da tapşırıram ki, qaymaqdan, ya da üzümdən, nə lazım olarsa, gətirsin. Məntəqəyə gəlsən, sənin qulluğunda hazıram, ova, çayın o tayına, hara istəsən, gedərəm. Bu yaxınlarda bir qaban vurmuşdum, kazaklara payladım, bilsəydim, sənə gətirərdim.

– Yaxşı, çox sağ ol. Ancaq sən onu arabaya qoşma, arabaya heç qoşulmayıb.

– Atı da heç arabaya qoşarlar! – Lukaşka başını aşağı dikdi.

– Onu da sənə deyim ki, mənim Girey xan adında bir dostum var. O məni dağdan enən yolda pusquda durmağa çağırır. Birlikdə gedərik. Mən səni ələ vermərəm, rəisin olaram.

– Gedərik, bir vaxt gedərik.

Lukaşka, elə bil, tamamilə sakitləşdi və Oleninin ona olan münasibətini başa düşdü. Onun sakitliyi və rəftarındakı sadəlik Olenini təəccübləndirdi, hətta bir qədər xoşuna gəlmədi. Onlar xeyli söhbət etdilər və axşamdan xeyli keçmiş Lukaşka sərxoş deyil (o heç zaman sərxoş olmazdı), çox içmiş halda Oleninin əlini sıxıb getdi.

Olenin onun yanından çıxandan sonra Lukaşkanın nə edəcəyini görmək üçün pəncərədən baxdı. Lukaşka başını aşağı dikərək, sakitcə gedirdi. Atı darvazadan çıxarıandan sonra başını silkələyib, pişik kimi atın belinə atıldı, cilovu əlinə alıb, qıy vuraraq, küçə ilə çapdı. Olenin fikirləşirdi ki, Lukaşka Maryananın yanına gedib, sevincini ona bildirəcəkdir. Lakin onun belə etməməsinə baxmayaraq, Olenin qəlbində dünyada heç zaman duymadığı bir sevinc duyurdu. O, atı nəinki Lukaşkaya bağışladığını, hətta nə üçün bağışladığını və özünün xoşbəxtlik barədə olan yeni nəzəriyyəsini

Vanyuşaya danışmaya bilmədi. Vanyuşa bu nəzəriyyəni bəyənmədi və bildirdi ki, *larjan ilnyapa*¹ və buna görə də bütün bunlar boş şeylərdir.

Lukaşka evlərinə gedib, atdan yerə sıçradı və atı anasına verib tapşırırdı ki, onu kazak ilxısına qatsın. Özü isə həmin gecə məntəqəyə qayıtmalı idi. Lal atın başını çəkib apardı və işarələrlə başa saldı ki, o, atı bağışlayan adamı görsə, ona səcdə eləyəcək. Qarı isə oğlunun danışdıqlarına başını bulayaraq, özlüyündə qərara gəldi ki, Lukaşka atı oğurlayıb və buna görə də lala tapşırırdı ki, sübhün gözü açılmamış onu ilxiya aparsın.

Lukaşka təkbaşına məntəqəyə yollandı və bütün yolboyu Oleninin bu hərəkəti barədə düşündü. At, Lukaşkanın fikrincə, yaxşı olmasa da, ancaq azı qırx manata dəyərdi və Lukaşka bu hədiyyə üçün sevinirdi. Ancaq bu bəxşişin nə üçün verildiyini o heç cür başa düşmürdü və buna görə zərər qədər minnətdarlıq hissi duymurdu. Əksinə, onun fikrindən yunkerin bununla pis niyyətdə olduğu barədə dumanlı şübhələr keçirdi. Bu niyyətin məhz nədən ibarət olmasını özünə aydınlaşdırma bilmirdi, lakin tanımadığı bir adamın ancaq səxavət üzündən ona qırx manatlıq bir at bağışlaması da ona qeyri-mümkün görünürdü. Əgər o, sərxoş olsaydı, deyərdin ki, lovğalanıb, ancaq yunker ayıq idi və buna görə də, yəqin, onu hər hansı pis bir iş üçün satın almaq istəyib. “Yox, məni aldada bilməzsən! – Lukaşka fikirləşdi. – At ki hələlik mənədir, dalısına baxarıq. Mən də çörəyi burnuma yemirəm. Görək kim kimə kələk gələcək!” – deyərək, Oleninlə ehtiyatlı olmaq ehtiyacı duyur və buna görə də özündə ona qarşı bədxah bir hissə aşılayırdı. O, atı necə ələ keçirdiyi barədə heç kimə bir söz demədi. Birinə deyirdi ki, almışam, o birinə isə cavab verməkdən yayınırdı. Lakin stanitsada tezliklə hamı bu həqiqətdən xəbər tutdu. Lukaşkanın anası, Maryana, İlya Vasilyeviç və başqa kazaklar Oleninin bu münasibətsiz hədiyyəsindən xəbər tutan kimi heyərlənib, Olenindən ehtiyat etməyə başladılar. Lakin ehtiyat etmələrinə baxmayaraq, bu hərəkət onlarda Oleninin sadəliyinə və varına böyük bir hörmət doğurdu.

Birisi dedi:

– İlya Vasilyeviçin evində yaşayan yunkerin Lukaşkaya əlli manat - lıq bir at bağışladığını eşitmişəmmi? Dövlətli adamdır.

¹ Pul yoxdur (*fran.*)

– Eşitmişəm, – deyə ikinci bir adam dərindən düşünüb cavab verdi. – Görünür, ona bir qulluq eləyib. Görək bundan nə çıxacaq. Tapanın bəxti gətirib.

Üçüncüsü isə belə deyirdi:

– Yunker tayfası çox hiyləgər olur. Yəqin ki, bir kələyi var.

XXIII

Oleninin həyatı yeknəsəq bir qaydada keçirdi. Rəisləri və yol - daşları ilə əlaqəsi çox az idi. Qafqazda varlı yunkerin vəziyyəti bu cəhətdən çox əlverişlidir. Onu işə və təlimə göndərmirdilər. Ekspedisiyadakı iştirakına görə o, zabitliyə təqdim edilmişdi və zabit rütbəsi gələndək, onu heç kəs narahat etmirdi. Zabitlər onu zadəgan hesab edirdilər və buna görə də onunla ləyaqətlə dolanırdılar. Dəstədə kart oyunları, zabitlərin təşkil etdiyi kef məclisləri onu cəlb etmirdi və o özü də stanitsadakı zabit cəmiyyətindən və zabit həyatından kənar olmağa çalışırdı. Stanitsalarda zabit həyatı çoxdan müəyyən bir qayda şəklini almışdı. Hər bir yunker, yaxud zabit qalada müntəzəm surətdə pivə içdiyi, qumar oynadığı və ekspedisiya üçün aldığı mükafatlar barədə danışdıqları kimi, stanitsada da ev sahibləri ilə birlikdə çaxır içir, qızları yeməyə, bala qonaq eləyir, kazak qızlarının dalınca sürünür, onları sevir və bəzən onlarla evləndirilirdi. Olenin həmişə özünəxas bir qaydada yaşayırdı və keçilmiş yola qeyri-iradi nifrət edirdi. Burada da o, Qafqaz zabiti həyatının tapdanmış çıxır ilə getmədi.

Öz-özünə elə vərdiş yaranmışdı ki, hava işıqlanan kimi yuxudan oyanırdı. Çay içəndən və öz artırımında dağlara, səhərə və Maryanaya tamaşa etdikdən sonra öküz dərisindən olan yırtıq çuxasını, çarıq adlanan islanmış ayaqqabılarını geyir, xəncərini belinə bağlayır, silahını, yemək və tütün torbasını götürüb, iti arxasınca səsləyir və səhər saat altıda stanitsanın arxasındakı meşəyə yollanırdı. Axşam saat yeddidə yemək və tütün torbasına əl vurmada kəmərinə beş-altı qırqovul asılmış halda yorğun-ağrın, acqarına evə qayıdırdı. Əgər fikirləri də torbadakı papirosları kimi göz qabağında olsaydı, o zaman aydın görmək olardı ki, on dörd saat ərzində onun başına bircə fikir də gəlməmişdir. O, gümrah, qüvvətli və tamamilə xoşbəxt halda evə qayıdırdı. O deyə bilməzdi ki, bütün bu müddət

ərzində nə fikirləşmişdir. Başında dolanan nə fikirdi, nə xatirə və nə də xəyal, bunların ancaq parçaları idi. Bəzən xəyaldan ayılaraq öz-özündən soruşdu: nə barədə fikirləşir? O, özünü ya bağlarda arvadı ilə birlikdə işləyən bir kazak, ya dağda bir qaçaq, ya da öz-özündən qaçan bir qaban şəklində görürdü. Hər şeyə qulaq verərək, hər tərəfə baxaraq, qırqovul, qaban və ya da maral gözləyirdi.

Axşamlar Yeroşka dayı mütləq onun yanında olurdu. Vanyuşa çaxır gətirir, onlar yavaşdan söhbət eləyə-eləyə içir və hər ikisi razı halda yatmağa gedirdilər. Ertəsi gün yenə ov, yenə sağlam yorğunluq, yenə də söhbət edə-edə içmək və yenə də xoşbəxtlik hissi. Bəzən bayramda və ya da istirahət günündə bütün günü evdə keçirirdi. Bu zaman onun başlıca məşğuliyyəti Maryana idi, pəncərələrdən və ya da artırmadan qızın bütün hərəkətlərini, özü də bilmədən, acgözlüklə izləyirdi. O, Maryankaya baxaraq, onu da dağların, göyün gözəlliyi kimi sevirdi (ona belə gəlirdi) və onunla əlaqəyə girmək barədə heç nə fikirləşmirdi. Ona elə gəlirdi ki, onunla Maryankanın arasında, bu qızla kazak Lukaşkanın və ya varlı bir zabitlə bir kazak qızının arasında baş verə bilən bir əlaqə yarana bilməz. Ona elə gəlirdi ki, əgər o da yoldaşları kimi etməyə cəhd göstərsə, özünün həzlə dolu müşahidələri sonsuz bir əzaba, pərişanlıq və peşmançılığa çevriləcəkdir. Bundan başqa o, bu qadına qarşı münaşibətində, özünə bu qədər ləzzət vermiş fədakarlıq göstərmişdir. Ən başlıcası bu idi ki, o, Maryanadan qorxurdu və ona məhəbbət barədə zarafatyana bir söz deməyə çəkinirdi.

Bir dəfə yayda Olenin ova getməyib, evdə oturmuşdu. Birdən gözləmədiyi halda, kübar cəmiyyətində görüşdüyü moskvalı tanışı çox gənc bir oğlan yanına gəldi.

– Ah, *mon cher*, mənim əzizim, sən burada olduğunu bilib, çox sevinmişəm, – deyərək Moskva-fransız ləhcəsində sözə başladı və öz danışığında fransız sözlərini işlədərək, beləcə söhbətinə davam etdi: – Mənə deyirlər ki: “Olenin”, mən də fikirləşirəm ki... Bir gör tale bizi harada görüşdü. De görüm, necəsən? Nə olub? Niyə buraya gəlmisən?

Knyaz Beletski özünün bütün tarixçəsini: müvəqqəti olaraq bu polka necə daxil olduğunu, baş komandanlığın onu adyutantlığa dəvət etməsini və bu vəzifə ilə qətiyyənlə maraqlanmamasına baxmayaraq, səfərdən sonra onun yanına gedəcəyini danışdı.

– Bu xarabada xidmət edərkən, heç olmasa, özümə bir mənsəb, xaç... rütbə... qazanaram, məni qvardiyaya keçirərlər. Bütün bunlar özüm üçün olmasa da, qohum-əqrəba üçün, tanışlar üçün lazımdır. Knyaz məni çox yaxşı qəbul elədi. O, çox nəcib adamdır, – Beletski aravermədən danışdı. – Ekspedisiyada iştirakıma görə Anna ordeninə təqdim edilmişəm. İndi isə səfərdə burada yaşayacağam. Bura əla yerdir. Necə qadınlar var! Bəs siz necə yaşayırsınız? Mənə sizin barənizdə bizim kapitan, tanıyırsınız, Starsev xəbər verdi, xeyirxah və səfeh bir adamdır... O dedi ki, siz qəribə vəhşi bir həyat keçirirsiniz, heç kəslə görüşmürsünüz. Mən başa düşürəm, siz buradakı zabitlərlə yaxınlaşmaq istəmirsiniz. Çox şadam ki, sizinlə görüşəcəyəm. Mən burada uryadnikin evinə düşmüşəm. Orada bir qız var, Üstenka. Sizə deyim ki, füsunkar bir qızıdır.

O, Oleninin fikrincə, həmişəlik tərک etmiş olduğu aləmdən fransız və rus sözləri işlədərək danışdı. Beletski barədə ümumi rəy ondan ibarət idi ki, o, mehriban və mərhəmətli bir adamdır. O, bəlkə, həqiqətdə də belə idi. Lakin Beletskinin mehriban və qəşəng sifətinə baxmayaraq, o, Oleninin heç xoşuna gəlmirdi. Ondan Oleninin tərک etmiş olduğu səfalətin qoxusu gəlirdi. Ancaq hər şeydən çox ona ağır gələn bu idi ki, köhnə dünyadan olan bu adamı özündən uzaqlaşdırmağı qəti bacarmırdı. Sanki, bu köhnə, keçmiş aləm onun üzərində dəfədlməz hüquq qazanmışdı. Oleninin özünə də, Beletskiyə də acığı tutur və öz iradəsindən asılı olmayaraq, danışığında fransız sözləri işlədir, baş komandan və moskvalı tanışları ilə maraqlanır və bu kazak stanitsasında hər ikisi fransız ləhcəsində danışdığı üçün, zabit yoldaşlarına, kazaklara nifrətlə yanaşır və Beletski ilə dostcasına rəftar edərək, onun evinə gedəcəyini vəd edir və onu da öz evinə çağırırdı. Lakin Olenin özü Beletskinin yanına getmədi. Vanyuşa isə Beletskini xoşladı, dedi ki, o, əsl ağadır.

Beletski dərhal stanitsada varlı Qafqaz zabitinin adı həyatına daxil ola bildi. Oleninin gözləri qarşısında bir ayın içərisində stanitsanın köhnə sakininə çevrildi: o, qocaları içirdir, axşamlar evində qonaqlıq düzəldir və özü də qızların yanına qonaqlığa gedir və öz müvəffəqiyyətləri ilə öyünürdü. Hətta iş o yerə çatdı ki, qızlar və arvadlar onu nədənsə “baba” deyə çağırmağa başladılar. Beletskini

şərabı və qadınları sevən bir adam kimi tanımış kazaklar da ona öyrəşdilər və hətta onu, onlardan ötrü müəmmalı olan Olenindən də artıq sevdilər.

XXIV

Səhər saat beş idi. Vanyuşa komanın artırmasında çəkmə boğazı ilə samovarı yelləyirdi. Olenin atla Terekə çimməyə getmişdi. O, bu yaxınlarda özünə *təzə əyləncə* tapmışdı: atı Terekdə çimdirirdi. Ev sahibəsi *öz daxmasında idi*. Daxmanın bacasından yanmaqda olan *sobanın qara qəliz tüstüsü qalxırdı*. Qız camışı sağırdı. “Bir yerdə *dayansana, lənətə gəlmiş!*” – deyə səbri tükənmiş qızın səsi eşidilir və onun ardınca sağımın aram səsi gəlirdi. Küçədə, evin yanında at ayaqlarının tappılısı eşidildi. Olenin yaş, sağrısı işildayan tünd-boz atın belində darvazaya çatdı. Yaraşlıq başına *təkcə qırmızı bir yaylıq* (bu, köynək adlanırdı) bağlanmış Maryana başını *anbardan çıxarıb baxdı* və yenə içəri çəkildi. Olenin əyninə *qırmızı qanovuz köynək, ağ çərkəzi çuxa geymiş* və üstündən bağladığı *kəmərindən xəncər asmışdı*. Başında *hündür papaq* vardı. O, yaş atın üstündə *şəstlə oturmuşdu*, əyilib darvazanı açmaq istərkən *çiyindəki tufəngi o biri əli ilə tutdu*. Saçları *hələ də yaşdı*, üzündən *gənclik və gümrahlıq yağırdı*. O, özlüyündə *elə bilirdi ki, yaxşıdır, cəlddir, igidə oxşayır*. Ancaq *belə düşünmək ədalətli* olmazdı. Hər bir *təcrübəli qafqazlının gözündə o, yenə də əsgər* idi. Başını *uzatmış qızı gördükdə, daha cəld əyilib, darvazanı açdı*, cilovları *əlində tutmuş olduğu* halda *ata qamçı ilişdirib, həyəətə keçdi*. “Vanyuşa, *çay hazırdır mı?*” – deyə *o anbarın qapısına tərəf baxmadan fərəhlə səsləndi*. O, *atın hər bir əzələsini gərərek, yüyənini çeynəməsinə və çəpərdən sıçramağa hazır bir vəziyyətdə duraraq, ayaqlarını həyətin quru giline döyməsinə böyük bir ləzzətlə tamaşa edirdi*. “*Ca pre*”¹ – deyə Vanyuşa cavab verdi. Olenin *elə gəlirdi ki, Maryana boynunu uzadaraq hələ də baxır, o isə ona tərəf baxmadı*. Olenin *atdan yerə sıçrayaraq, artırmaya qalxanda tufəngi ilişdi, az qaldı ki, büdrəsin, qorxu içində anbara tərəf baxdı, orada heç kəs görünmürdü, yalnız sağımın həmin aram səsi eşidilirdi*.

¹ Hazırdır (*fran.*)

O, komaya girəndən az sonra artırmaya çıxdı, əlində kitab, ağızda çubuq və qarşısında bir stəkan çay, hələ sübhün çəp şüalarının düşmədiyi bir tərəfdə oturdu. Günorta yeməyinədək heç yerə getmək fikrində deyildi, bu gün çoxdan təxirə saldığı məktubları yazmaq istəyirdi, ancaq nədənsə artırmadakı yerini tərk edib, ona bir həbsxana kimi görünən komaya keçmək istəmirdi. Ev sahibəsi sobanı qalayıb qurtardı, qızı qaramalı naxıra apardı və geri döndükdən sonra həyətdəki təzəyi yığışdırıb, divara yapmağa başladı. Olenin oxuyurdu, ancaq qabağına açıb qoyduğu kitabda yazılanlardan heç bir şey başa düşmürdü. Gözlərini tez-tez kitabdan çəkərək, qarşısında hərəkət edən bu güclü gənc qadına baxırdı. Qadın evin nəm sübh kölgəsinə girəndə də, ilk şən şüalarla işıqlandırılmış həyətin ortasına çıxanda da onun əlvan paltardakı biçimli bədəni günəşdə parıldaıyır və yerə qara kölgə salırdı. O, qızın bircə hərəkətini də gözündən yayınmağa qoymurdu. Qızın qamətinin sərbəstcəsinə və məlahətlə əyilməsinə, əynindəki təkçə çəhrayı köynəyinin sinəsindən başlayaraq, yaraşığı ayaqlarınadək bütün bədənini örtməsinə, belini dikəldərkən tarım çəkilən köynəyinin altında qalxıb-enən sinəsinin qabarıq cizgilərinə, qırmızı köhnə başmaqlarının içində ensiz dabanlarının öz şəklini dəyişmədən yerə qoyulmasına, çırmamış qüvvətli qollarının əzələləri gərilərək kürəyinin, sanki, qəzəblə atmasına və qara mənalı gözlərinin arabir ona dikilməsinə fərəhlə tamaşa edirdi. Qızın nazik qaşları çatılsa da, gözlərində bir məmnuniyyət və öz gözəlliyini duymaq hissi ifadə olunurdu.

– Hə, Olenin, çoxdan durmusunuz? – Qafqaz zabıt sürtükündə həyətdə girən Beletski Oleninə müraciət etdi.

– A, Beletski! – deyərək Olenin əlini ona uzatdı. – Niyə belə tezdən?

– Çarəm nədir! Evdən qovublar. Bu gün mənim yanımda ziyafət var, – sonra o qıza müraciət etdi: – Maryana, Ustenkanın yanına gələcəksən də?

Beletskinin bu qadına belə sadəcə müraciət etməsi Olenini təəccübləndirdi. Maryana isə, sanki, onu eşitməyərək başını aşağı dikdi və kürəyi çiyinə qoyub öz cəld, kişisayağı yerisi ilə komaya tərəf getdi.

– Utanır, əzizim, utanır, – Beletski onun dalınca səsəndi, – sizdən utanır, – fərəhlə gülümsəyib, artırmaya qalxdı.

– Necə yəni sizdə ziyafət var? Kim sizi qovub?

– Mənim ev sahibim Üstenkanın yanında ziyafətdir və siz də bala çağırılmışınız. Bal deyəndə, yeni piroq olacaq və bir də qızlar.

– Bəs biz orada nə edəcəyik?

Beletski məkrli-məkrli gülümsündü və göz vurub, Maryananın daxil olduğu komaya tərəf işarə elədi.

Olenin çiyinlərini çəkib qızardı.

Beletski dedi:

– Vallah, siz qərribə adamsınız! Hə, danışın!

Oleninin qaşları çatıldı. Beletski bunu görüb, yaltaqcasına gülümsündü:

– Deyin görüm, axı bu necə olur, – dedi, – bir evdə yaşayırsınız... özü də belə yaxşı qızla, əla, gözəl qızla.

– Qərribə gözəldir! Mən belə qadın görməmişəm, – deyə Olenin dilləndi.

– Bəs daha nə var ki? – Heç bir şey başa düşməyən Beletski soruşdu.

– Bəlkə də, qərribədir, – Olenin cavab verdi. – Ancaq nə üçün mən olan şeyi deməyim? Burada yaşadığım vaxtdan mənim üçün, sanki, qadın mövcud deyil. Əslində elə belə də yaxşıdır. Axı, bizlə bu qadınlar arasında ümumi nə ola bilər? Yeroska dayı isə, başqa məsələdir. Onunla mənim ümumi bir ehtirasımız var, bu da ovdur.

– Bəli də! Ümumi nə ola bilər? Mənimlə Amaliya İvanovna arasında ümumi nə var? Eyni şey. Deyin ki, onlar çirkclidirlər, deyim hə, bu, başqa məsələ.

– Mən Amaliya İvanovnalrı tanıyırdım və onlarla rəftar etməyi də heç zaman bacarmamışam, – deyə Olenin cavab verdi. – Ancaq onlara hörmət etmək olmaz, buna isə hörmət edirəm.

– Hörmət eləyin də! Kim sizə mane olur?

Olenin cavab vermədi. Görünür ki, o, başladığı söhbəti axıra çatdırmaq istəyir. Bu söhbət onun ürəyindən idi.

– Bilirəm ki, mən istisnalıq təşkil edirəm. (Aydın görünür ki, o, xəcalət çəkir.) Mənim həyatım elə qurulmuşdur ki, öz qayda-qanunumu dəyişməyə heç bir ehtiyac görmürəm, mənə elə gəlir, sizin kimi yaşasaydım, burada qala bilməzdim, hələ onu demirəm ki, indi yaşadığım kimi xoşbəxt yaşaya bilməzdim. Bundan başqa, mən siz -dən fərqli olaraq onlarda başqa şey axtarır, başqa şey görürəm.

Beletski inamsızcasına qaşlarını qaldırdı:

– Hər halda, axşam yanıma gəlin, – dedi. – Maryana da olacaq. Mən sizi tanış edərəm. Gəlin, xahiş eləyirəm. Danıxsanız, çıxıb gedərsiniz. Gələcəksinizmi?

– Gələrdim, ancaq düzünü deyim ki, ciddi aludə olmaqdan qorxuram.

– O, o, o! – Beletski çığırdı. – Ancaq nə olursa olsun, gəlin. Mən sizi sakitləşdirərəm. Gələrsinizmi? Söz verirsinizmi?

– Gəlməyinə gələrəm, ancaq, düzü, başa düşmürəm ki, biz orada nə eləyəcəyik, nə rol oynayacağıq?

– Sizdən xahiş eləyirəm. Gələrsinizmi?

Olenin dedi:

– Bəlkə, gəldim.

– Heç belə şey olar, bu qədər füsunkar qadınların arasında da adam rahib kimi yaşayar? Bu, nə həvədir? Nə üçün həyatını pozasan, nə üçün olan şeydən istifadə etməyəsən? Eşitmişsiniz ki, bizim rota Vozdvijenskayaya gedəcək?

Olenin dedi:

– İnanıram. Mənə deyiblər ki, səkkizinci rota gedəcək.

– Yox, mən adyutantdan məktub almışam. O yazır ki, knyaz özü yürüşdə iştirak edəcək. Mən şadam, onunla görüşərik. Bura mənə daha cana yığır.

– Deyirlər, tezliklə basqın eləyəcəyik.

– Eşitməmişəm. Ancaq onu eşitmişəm ki, Krinovitsın basqında iştirak etdiyinə görə Anna nişanı alıb. Poruçik adı gözləyirdi, – Beletski gülümsədi. – Ancaq gör iş necə gətirdi. O, qərargaha getdi...

Hava qaralmağa başlayırdı və Olenin ziyafət barədə düşünməyə başladı. Dəvət edilmək ona əzab verirdi. Getmək istəyirdi, lakin orada nə olacağını fikirləşmək ona qəribə və bir qədər də qorxunc görünürdü. Bilirdi ki, orada qızlardan savayı nə kazaklar, nə də qarılar olacaq. Nə olacaq? Özünü necə aparmalıdır? Nə deyəcək? Onlar nə deyəcəklər? Onlarla bu vəhşi kazak qızları arasında nə kimi əlaqə olacaq? Beletski belə qəribə, ədəbsiz və bununla belə, ciddi münasibətlər barədə ona danışmadı... Orada, Maryana ilə bir komada olacağı barədə düşünmək ona qəribə gəldi, bəlkə də, onunla danışmalı oldu. Qızın əzəmətli boy-buxununu xatırlayanda bu ona qeyri-mümkün göründü. Beletski danışdı ki, bunlar sadə şeylərdir. “Görəsən, Beletski Maryana ilə də belə rəftar edəcək?”

Maraqlıdır, – o fikirləşirdi. – Yox, yaxşısı budur ki, getməyim. Bütün bunlar çirkin və boş şeylərdir, ən ümdəsi isə mənasızdır”. Ancaq onu yenə bir sual narahat edirdi: bütün bunlar necə olacaq? Verdiyi söz, sanki, əl-qolunu bağlamışdı. O heç bir şeyi qərarlaşdırmadan getdi, Beletskinin yaşadığı evə çatıb, içəri keçdi.

Beletskinin yaşadığı koma Oleninin koması kimi idi. O yerdən iki metr hündürdə dirəklər üstündə tikilmişdi. İki otaqdan ibarətdi. Oleninin hündür pilləkənlə qalxıb, daxil olduğu birinci otağın yuxarı başında döşəklər, xalılar, yorğanlar, mütəkkələr kazak qaydasınca, zövqlə və xüsusi bir səliqə ilə üst-üstə yığılmışdı. Buradaca yan divarlardan mis ləyənlər və silahlar asılmışdı. Taxtın altına qarpız və boranı yığılmışdı. İkinci otaqda iri bir soba, stol, kətilər və qədim məzhəbli ikonalar vardı. Beletski öz qatılma çarpayısı, yük çamandanları, üstündə silah asılmış xalçası, stola düzülmüş tualet şeyləri və şəkilləri ilə birlikdə burada yerləşmişdi. Kətilin üstünə ipək xalat atılmışdı. Aranıb-daranmış Beletski isə tək-cə bir alt paltarda çarpayıda uzanıb, “*Ses trois mousquetaires*”¹ oxuyurdu.

Beletski yatağından sıçrayıb qalxdı.

– Görürsünüz də, necə yerləşmişəm. Yaxşıdır mı? Yaxşı oldu ki, gəldiniz. Onlar yaman qızğın işləyirlər. Heç bilirsiniz, piroqu nədən hazırlayırlar? Xəmiri donuz ətini və üzümle yoğururlar. Ancaq iş bunda deyil. Bir baxın görün, orada nə qızğın iş gedir!

Pəncərədən baxanda ev sahibinin komasında, doğrudan da, qeyri-adi bir vurnuxma gördülər. Qızlar əllərində gah bir şey, gah da başqa bir şey tutaraq, dəhlizə girib-çıxırdılar.

– Tez olacaq? – Beletski çıxırdı.

Komadan cingiltili qəhqəhə eşidildi:

– Bu saat! Baba, yoxsa acmısan?

Qolları çırmalı toppuş, alyanaq Üstenka boşqab aparmaq üçün Beletskinin komasına gəldi.

– Eh, sən! Boşqabları sındıraram, – deyər Üstenka Beletskinin üstünə çıxırdı. Sonra gülərək Oleninə dedi: – Sən də, heç olmasa, qızlar üçün çərəz tədarükündə ol.

– Maryana gəlib? – Beletski soruşdu.

– Bəs necə? Xəmiri o gətirib.

Beletski dedi:

¹ “Üç müşketyor” (fran.)

– Bilirsinizmi, əgər bu Ustenkanı yaxşı geyindirsən, təmizləsən, ona tumar versən, bizim gözəllərin hamısından yaxşı olar. Siz kazak qızı Borşevanı görmüsünüzdü? O, polkovnikə ərə gedib. Necə füsunkar bir *dignite*¹. Bu hardandır...

– Mən Borşevanı görməmişəm. Ancaq mənim zənnimcə, onların bu geyimindən yaxşı heç bir şey ola bilməz.

– Ah, mən hər cür həyata uyuşmağı yaxşı bacarıram. – Beletski fərəhlə köksünü ötürdü... – Gedim görüm, onlar nə eləyirlər.

O, xalatını çiyinə atıb çıxdı. – SİZSƏ çərəzin qeydinə qalın! – deyə çığırdı.

Olenin öz denşiyini qoğal və bal almağa göndərdi və pul vermək ona birdən çox pis gəldi, sanki, kimi işə pulla satın alırdı və buna görə də denşiyin: “Nə qədər cövhrəli və nə dəqər ballı alım?” – sualına qəti bir cavab verə bilmədi.

– Özün bil.

– Hamısına? – köhnə əsgər mənalı şəkildə soruşdu. – Cövhrəli çox bahadır, on altı manata satırlar.

– Hamısına al, hamısına, – Olenin pəncərənin yanında oturdu və özü də təəccüb qaldı ki, ürəyi niyə belə döyünür, o, sanki, mühüm və pis bir işə hazırlaşdı.

Beletski qızların otağına girdikdə, Olenin orada çıxırtı qopdu – ğunu eşitdi və bir neçə dəqiqədən sonra Beletskinin oradan çıxırraraq və gülə-gülə çıxdığını və pillələrlə endiyini gördü.

– Qovdular, – dedi.

Bir neçə dəqiqədən sonra Ustenka komaya girib, qonaqları tən-tənəli şəkildə otağa dəvət etdi.

Onlar komaya girdikləri zaman, doğrudan da, hər şey hazırıdı. Ustenka divarın yanında pərqu balıqları sahmana salırdı. Stolun üstünə həddindən artıq kiçik bir dəsmalla örtülmüş bir qrafın çaxır və quru balıq qoyulmuşdu. Komadan xəmir və üzüm iyi gəlirdi. Başlarına adi qaydada yaylıq salmış və yaraşlıq beşmet geymiş altı nəfər qız sobanın dalında bir küncə sıxılıb pıçıldaşır, danışıb-gülürdülər.

Ustenka qonaqları stola dəvət edib dedi:

– Acizənə xahiş edirəm ki, mənim mələikəmə dua eləyəsiz.

Olenin istisnasız gözəl olan bu qızların arasında Maryankaya baxdı və onunla bu bayağı və xoşagəlməz şəraitdə rastlaşması ürə-

¹ Ləyaqət (*fran.*)

yini sıxdı. O, özünü səfeh və yöndəmsiz hiss edirdi və Beletski kimi hərəkət etməyi qərara aldı. Beletski bir qədər təntənə ilə, lakin özünə arxayın və açıq-saçıq halda stola yaxınlaşaraq, Ustenkanın sağlığına bir stəkan şərab içdi və başqalarını da belə etməyə çağırırdı. Ustenka bildirdi ki, qızlar çaxır içmirlər.

– Balla içmək olar, – qızların arasında kiminsə səsi eşidildi.

İndicə dükəndən bal və şirniyyat alıb qayıtmış olan denşiyi çağırıldı. Denşik paxılıqdanmı, ya da nifrətdənmə, qaşları altından kef çəkən ağalara baxıb, boz kağıza bükülmüş bal parçasını və qoğalları ehtiram və vicdanla onlara verdi, pulun artığı və alınan şeylərin qiyməti barədə ətraflı məlumat vermək istəyirdi ki, Beletski onu otaqdan qovdu.

Beletski stəkanlara tökülmüş çaxıra bal qatışdırıb, üç girvənkə qoğal stolun üstünə tökdü və qızları onların dayandıqları künclərdən güclə dartıb gətirərək stolun arxasında əyləşdirdi və onlara qoğal paylamağa başladı. Olenin qeyri-ixtiyari Maryankaya baxıb gördü ki, o günəşdə yanmış kiçik əli ilə iki nanəli və bir darçınlı girdə qoğal götürüb, onlarla nə edəcəyini bilmir. Ustenkanın və Beletskinin özlərini açıq-saçıq aparmalarına və məclisdəkiləri şənəndirmək üçün çalışmalarına baxmayaraq, söhbət darıxdırıcı keçirdi. Olenin danışmaq üçün söz axtarıb taparkən, başqalarında maraq və rişxənd hissi oyatdığını və öz utancaqlığının onlara da yoluxduğunu başa düşürdü. Qızarırdı və ona elə gəlirdi ki, xüsusilə Maryana özünü pis hiss edir. “Yəqin, onlar gözləyirdilər ki, biz onlara pul verək, – fikirləşirdi. – Bunu biz necə edəcəyik? Bircə tez verib gedəydim!”

XXV

– Necə olur ki, sən öz kirayənişininizi tanımırısan? – deyərək Beletski Maryankaya müraciətlə soruşdu.

Maryanka Oleninə baxıb dedi:

– Necə tanıyım ki, heç bizə gəlmir.

Olenin nədənsə qorxurdu və elə qızıxdı ki, nə cavab verəcəyini bilmədi. O dedi:

– Mən sənin anandan qorxuram. Birinci dəfə sizin evinizə gələndə abırımı tökdü.

Maryanka qəhqəhə çəkib güldü.

– Sən də qorxdun? – ona baxıb, üzünü yana çevirdi.

Olenin gözəl qızın sifətini bütünlüklə birinci dəfə burada gördü, əvvəllər o, sifətini gözlərindək yayılıqla bağlardı. O, stanitsada nahaq yerə birinci gözəl hesab olunmurdu. Ustenka alçaqboylu, dolu, qırmızıyanaq, fərəhli qonur gözləri, qırmızı dodaqlarında həmişə təbəssüm gəzən, daim gülən və dinib-danışan yaxşı bir qız idi. Maryana isə, əksinə, heç də yaxşı deyildi, ancaq gözəldi! Əgər onun uca boy-buxunu, iri sinəsi və çiyinləri, başlıcası isə, qara kölgə ilə əhatə olunmuş qara badamı gözlərinin ciddi və bununla belə, zərif ifadəsi, ağzının mehriban görkəmi və təbəssümü olmasaydı, sifəti həddindən artıq mərd və demək olar ki, kobud görünərdi. O az-az hallarda gülümsərdi, bunun əvəzində isə onun təbəssümü insanı həmişə məftun edərdi. Ondən qızlıq qüvvəsi və qızlıq gümrəhlığı saçılırdı. Bütün qızlar gözəldirlər, lakin onlar özləri də, qoğal gətirən dənşik də, istər-istəməz, Maryanaya baxırdılar, qızlara müraciət edərkən, üzlərini ona tərəf tuturdular. Başqalarının arasında o, məğrur və şən bir çarıçaya oxşayırdı.

Beletski ziyafətin ləyaqətini saxlamağa çalışaraq, ara vermədən danışır, qızları çaxır süzməyə məcbur edir, onlarla əylənir və Maryananı “sizin” la votre adlandıraraq, onun gözəlliyi barədə Oleninə fransızca ədəbsiz sözlər deyir və onu da özü kimi etməyə çağırırdı. Olenin daha dözə bilmirdi. Beletski ad günü qeyd edilən Ustenkanın şərəblə birlikdə öpüş də paylamalı olduğunu bildirdikdə, Olenin buradan qaçmaq üçün bir bəhanə axtardı. Ustenka buna razılaşdı, ancaq bir şərtlə ki, toylarda olduğu kimi, onun boşqabına pul qoysunlar. “Kaş bu iyərənc qonaqlığa gəlməyəydim!” – Olenin özlüyündə düşünərək, ayağa qalxıb getmək istədi.

– Haraya gedirsiniz?

Olenin qaçmaq niyyətilə dedi:

– Gedim, tütün gətirim.

Beletski onun qolundan tutdu və fransızca ona dedi:

– Məndə pul var.

“Getmək olmaz, burada pul vermək lazımdır”, – deyə Olenin öz bacarıqsızlığına acıdı. Mən Beletski kimi edə bilmərəmmi? Gərək gəlməyəydim, madam ki, gəlmişəm, onların kefini pozmamalıyam. Kazaksayağı içmək lazımdır. Çapuranı (səkkiz stəkan çaxır tutan taxta parçadır) götürüb, çaxır tökdü və demək olar ki, hamısını içdi.

O içəndə qızlar təəccüblə, demək olar ki, qorxu ilə ona baxırdılar. Bu onlara qəribə və ədəbsiz göründü. Ustenka da onların hərəsinə bir stəkan çaxır süzüb, hər ikisi ilə öpüşdü. Boşqabına qoyulmuş dörd manatı silkələyib dedi:

– Budur, qızlar, kef çəkəcəyik.

Olenin daha çəkinmirdi, söhbətə qurşanmışdı.

Beletski Maryananın qolundan tutub dedi:

– Hə, Maryana, indi çaxır öpüşlə birlikdə sən payla.

Maryana cavabında barmağı ilə zarafatla onu hədələyib dedi:

– Dayan, səni bir öpüm ki!

– Babanı pulsuz da öpmək olar, – deyə başqa bir qız da söhbətə qarışdı.

– Gör nə ağıllı qızıdır, – Beletski müqavimət göstərən qızı öpdü və Maryanaya müraciətlə: – Yox, sən çaxır öz kirayənişinə ver! – deyə təkid etdi. O, qızın qolundan tutaraq onu taxtın yanına gətirdi və Oleninlə yanaşı oturdu.

– Gör bir nə gözəldir! – deyə Maryananın başını yana çevirdi.

Maryana müqavimət göstərmirdi, əksinə, öz badamı gözlərini Oleninin üzündə gəzdirərək, təkəbbürlə gülümsəyirdi.

– Gözəl qızıdır! – Beletski bir də dilləndi.

Maryananın baxışı, sanki, təkrar edirdi: “Gör necə gözələm”.

Olenin nə etdiyini fikirləşmədən Maryananı qucaqlayıb öpmək istədi. O, birdən sıçrayıb qalxdı, ayağı ilə Beletskini və stolun üstündəki qapağı yerə salıb, sobaya tərəf qaçdı. Qışqırıq və qəhqəhə qopdu. Beletski qızlara nə isə pıçıldadı və birdən hamı komadan dəhlizə qaçdılar və qapını bağladılar.

Olenin Maryanadan soruşdu:

– Bəs nə üçün Beletskini öpdün, mənə isə öpmək istəmirsən.

– Elə-belə, istəmirəm, vəssalam, – onun alt dodağı və qaşları titrədi. – O babadır, – gülümsəyərək əlavə etdi. Sonra qarıya yaxınlaşib döyməyə başladı. – Niyə bağlamısınız, məlunlar?

Olenin ona yaxınlaşıb dedi:

– Nə olar ki, qoy onlar orada qalsın, biz burada.

O, qaşqabağını töküüb, əli ilə Olenini özündən uzaqlaşdırdı. O, yenə Oleninə elə əzəmətli göründü ki, özünə gəlib, tutduğu iş üçün xəcalət çəkdi. Qarıya yaxınlaşıb, onu silkələdi.

– Beletski, açın! Bu, nə səfeh zarafatdır?

Maryana yenə ürəkdən fərəhlə güldü.

– Hə, məndən qorxursan? – dedi.

– Sən də elə anan kimi hirslisən.

– Sənsə get, Yeroşka ilə çox-çox otur, bundan ötrü qızlar səni sevirlər. – O, yaxından Oleninin gözlərinə dik baxıb gülümsədi.

Olenin bilmədi ki, nə cavab versin.

– Əgər sizə gəlib-getsəydim? – qəflətən soruşdu.

– Onda başqa cür olardı, – deyə başını silkələdi.

Bu zaman Beletski qapını itələyib açdı. Maryana Oleninə tərəf elə geri çəkildi ki, ombası onun ayağına toxundu.

“Əvvəllər düşündüklərim boş-boş şeylərdir: məhəbbət də, özünü fəda etmək də, Lukaşka da. Ancaq bir xoşbəxtlik var: kim xoşbəxtdirsə, o da haqlıdır” – başından belə bir fikir keçdi və Mar – yankanı tutub, gicgahlarından və yanağından öpdü. Maryana qəzəblənmədi, yalnız hündürdən gülüb, o biri qızların yanına qaçdı.

Bununla da ziyafət qurtardı. Ustenkanın qoca anası işdən qayıdıb, bütün qızları söyüb qovdu.

XXVI

“Bəli, – Olenin evə qayıdarkən düşünürdü, – özümə bir az da sərbəstlik versəydim, bu kazak qızına dəlicəsinə vurulacaqdım”. O, bu fikirlərlə uzanıb yatdı və güman eləyirdi ki, bütün bunlar sovuşub keçəcək və o, keçmiş həyatına qayıdacaqdır.

Keçmiş həyat isə qayıtmadı. Onun Maryanaya olan münasibəti başqalaşdı. Əvvəllər onları bir-birindən ayıran divar uçmuşdu. İndi onlar rastlaşanda Olenin artıq onunla salamlışırdı.

Kirayə pulu almağa gəlmiş ev sahibi Oleninin varlı və səxavətli olduğunu bilib, onu evinə qonaq çağırırdı. Qarı onu mehribanlıqla qəbul etdi. Ziyafət günündən sonra Olenin axşamlar tez-tez ev sahiblərinin yanına gedir və gecəyədək onlarda otururdu. O, sanki, stanitsada köhnə qayda ilə yaşamaqda davam edirdi, ancaq içəri – sində hər şey alt-üst olmuşdu. Bütün gününü meşədə keçirir, hava qaralan kimi, tək, ya da Yeroşka dayı ilə birlikdə ev sahiblərinin yanına gedirdi. Ev sahibləri də ona elə öyrəşmişdilər ki, getməyəndə təəccüblənirdilər. O, çaxır üçün yaxşı pul verirdi və dinc bir adamdı. Vanyuşa ona çay gətirir, o, sobanın yanında küncdə otururdu, qarı

ondan utanmadan öz işini görür və onlar çay və çaxır içə-içə kazakların işlərindən, qonşulardan, Rusiyadan söhbət edirdilər. Olenin Rusiya barədə danışarkən, onu sorğu-suala tuturdular. Bəzən əlinə kitab alıb, özlüyündə oxuyurdu. Maryana bu zaman ya sobanın üstündə, ya da qaranlıq küncdə keçi kimi dizlərini qatlayıb oturardı. O, söhbətdə iştirak etməzdi, lakin Olenin onun gözlərini, sifətini görür, hərəkətlərini, tum çırtlamasını eşidir və hiss edirdi ki, o danışanda qız varlığı ilə qulaq kəsilib dinləyir və o susaraq, kitab oxuduqda, qızın komada olduğunu hiss edirdi. Bəzən ona elə gəlirdi ki, qızın gözləri ona zillənmişdir və bu gözlərin parıltısı ilə rastlaşanda, qeyri-ixtiyari susaraq, ona baxırdı. Bu zaman qız dərhal gizlənirdi və o da özünü qarı ilə məşğul kimi göstərərək, onun nəfəsinə, bütün hərəkətlərinə qulaq asır, qızın baxışını yenə gözləyirdi. Başqalarının yanında o, çox zaman özünü Oleninlə şən və mehriban aparırdı, təklikdə isə vəhşi və kobud idi. Olenin bəzən onlara gedəndə, Maryana hələ küçədən qayıtmamış olurdu, birdən onun qüvvətli ayaqlarının səsi eşidilər və açıq qapıdan onun mavi çit köynəyi görünərdi. Otağın ortasına çatıb, Olenini gördükdə gözləri ehmalca, mehribanlıqla gülümsərdi, bundan Olenin həm sevinər, həm də onu dəhşət bürüyərdi.

O, heç bir şey axtarmır, qızdan heç bir şey gözləməirdi, lakin qızın onun yanında olması ondan ötrü gündən-günə bir zərurətə çevrilirdi.

Olenin stanitsa həyatına elə uyuşmuşdu ki, keçmiş ona tamamilə yabançı görünür, gələcək, xüsusilə onun yaşadığı dünyanın xaricində olan gələcək onu qətiyyənlə məşğul etməzdi. Evdən, qohum və tanışlardan aldığı məktublarda özünü onunla təhqir edilmiş sayırdı ki, bu məktublarda ondan məhv olmuş bir adam kimi nigaran qalmalarından yazırdılar, halbuki, o, öz stanitsasında onun kimi həyat keçirməyən bütün adamları məhv olmuş hesab edirdi. O, qəti inanmışdı ki, əvvəlki həyatından ayrılmasına və öz stanitsasında özünəxas tənha həyat keçirməsinə heç zaman peşman olmayacaqdır. Yürüşlərdə və qalalarda onun üçün yaxşı keçirdi. Yalnız burada, Yeroşka dayının qanadları altında, öz meşəsində, stanitsanın kənarında olan öz koma-sında, xüsusilə Maryana ilə Lukaşkanı xatırlayanda, əvvəllər içərisində yaşadığı və hələ orada onu qəzəbləndirən, indi isə onun üçün tamamilə iyərənc və gülünc olan bütün o həyatın saxtallığını daha aydın görürdü. O, burada özünü gündən-günə daha sərbəst və insan kimi

hiss edirdi. Qafqaz ona, təsəvvür etdiyindən tamamilə başqa cür görünürdü. “Burada heç bir yapıncı, sıldırım uçurum, amalat bəylər, qəhrəmanlar və canilər yoxdur, – fikirləşirdi. – İnsanlar təbiət kimi yaşayırlar: ölürlər, doğulur, bir yerə toplaşır, yenə doğulur, vuruşur, içir, yeyir, sevinir, yenə ölürlər və burada təbiətin günəş, ot, heyvan, ağac üçün qoyduğu dəyişilməz şəraitdən başqa heç bir ayrı şərait yoxdur. Bunlardan başqa onların heç bir qanunu yoxdur...” Buna görə də bu adamlar onun özü ilə müqayisə edildikdə, Oleninə gözəl, qüvvətli, azad görünür və onlara baxarkən öz əvəzinə qüssələnir, xəcalət çəkirdi. Çox zaman onun başına, hər şeyi atıb, kazaklığa yazılmaq, koma, mal-qara almaq, bir kazak qızıyla evlənmək – ancaq Lukaşkaya güzəştə getdiyi Maryana yox – Yeroşka dayı ilə bir yerdə yaşamaq, onunla ova, balıq tutmağa, kazaklarla yürüşə getmək kimi ciddi fikirlər gəlirdi. “Bəs niyə bunu etməm? Nəyi gözləyirəm?” – öz-özündən soruşdu. O, özünü təhrik edir, utandırır: “Bəlkə, ağıllı və ədalətli hesab etdiyim bir şeyi yerinə yetirməyə qorxuram? Məgər adi bir kazak olmaq, təbiətə yaxın yaşamaq, heç kimə pislilik etməmək, üstəlik, adamlara yaxşılıq etmək arzusu qabaqlar düşündüyüm nazir və ya polk komandirliyi arzusundan pisdirmi?” Ancaq hansı bir səssə ona deyirdi ki, gözləsin və qərara gəlməsin. Onu belə dumanlı fikir saxlayırdı ki, guya, o, Yeroşka və Lukaşka kimi yaşaya bilməyəcək, çünki onun başqa xoşbəxtliyi var, onu, xoşbəxtliyin özünü qurban verməkdən ibarət olması fikri saxlayırdı. Lukaşka ilə rəftarı onu hələ də sevindirirdi. O, özünü başqasına qurban vermək üçün həmişə fürsət axtarırdı, lakin belə fürsət düşmürdü. Bəzən o, yenicə kəşf etdiyi xoşbəxtlik üsulunu unudur və Yeroşka dayının həyatına qovuşmaq üçün özünü qadir hesab edirdi: sonra isə birdən özünə gəlir, dərhal özünü düşüncəli surətdə fəda etmək fikrindən yapışır, bu fikir əsasında bütün adamlara və başqasının xoşbəxtliyinə aramla və qürurla baxırdı.

XXVII

Lukaşka, üzüm yığımından qabaq, atla Oleninin yanına gəldi. O həmişəkindən daha qoçaq görünürdü.

– Hə, evlənirsən? – Olenin onu fərəhlə qarşılayıb soruşdu.

Lukaşka ona birbaşa cavab verməkdən yayındı.

– Budur, sizin atı çayın o tayında dəyişdim. Ancaq atdır hal Kabardin *lov-tavrosudur*¹. Mən belə atın həvəskarıyam.

Onlar təzə atı gəzdirib baxdılar. At, doğrudan da, çox yaxşı idi: enli, uzun, axta bir kəhərdi, dərisi işım-ışım işıldayırdı, şələ quyruğu, incə, zərif cins yalı və cilovu vardı. Elə kökdü ki, Lukaşkanın dediyi kimi, üstündə lap uzanıb yatmaq olardı. Dırnaqları, gözləri və dişləri cins atlarda olduğu kimi gözəldi və dərhal nəzərə çarpırdı. Olenin ata heyran oldu. O, Qafqazda hələ belə gözəl ata rast gəlməmişdi.

Lukaşka atın boynunu tumarlayaraq dedi:

– Hələ bir yerişini görşəniz! Gedişi də yaxşıdır. Ağıllıdır. Sahibinin dalınca elə gedir ki!

– Üstündə çox pul verdin? – Olenin soruşdu.

– Heç saymadım, – Lukaşka gülümsəyib, cavab verdi. – Dostumdan almışam.

– Xariqədir, gözəl atdır. Neçəyə verərsən? – Olenin soruşdu.

– Yüz əlli manat veriblər, sizə isə elə-belə verərəm, – deyərək Lukaşka fərəhlə səsləndi. – Siz istəyin, mən verim, yəhərini çıxarım, aparın. Mənə elə-belə – işlək bir at verərsiniz.

– Yox, heç cür götürməyəm.

– Sizə, bax, peşqəş də gətirmişəm. – Lukaşka kəmərinə açdı və ondan asılmış iki xəncərdən birini çıxarıb verdi. – Çayın o tayından almışam.

– Hə, çox sağ ol.

– Üzümü isə anam söz verdi ki, özü gətirsin.

– Lazım deyil, hələ görüşəcəyik. Mən ki xəncərin əvəzində sənə pul verməyəcəyəm.

– Elə şey olar, axı biz dostuq. Bir dəfə çayın o tərəfində Girey xan məni öz evinə aparıb dedi ki, hansını istəyirsən, seç götür. Bax, mən bu qılıncı götürdüm. Bizdə qayda belədir.

Onlar komaya keçib çaxır içdilər.

– Sən hələ burada qalacaqsan? – Olenin soruşdu.

– Yox, xudahafizləşməyə gəlmişəm. Məni indi məntəqədən Terekin o tərəfindəki bölüyə göndəriblər. Bu gün yoldaşım Nazarla gedirəm.

– Bəs toy nə vaxt olacaq?

¹ Lova Kabardin atları zavodunun tavirusu (damğası) Qafqazda ən yaxşılarından biri hesab olunurdu.

– Tezliklə qayıdacağam, elçi göndərərəm, sonra yenə də xidmətə gedəcəyəm. – Luka həvəssiz halda cavab verdi.

– Bəs nişanlıyı görməmiş gedəcəksən?

– Bəs necə! Onun nəyinə baxacağam? Siz yürüşdə olsanız, bizim bölükdə Lukaşka Şirokini soruşun. Orada bilirsiniz, nə qədər qaban var! Mən ikisini öldürmüşəm. Sizi də apararam.

– Hə, xudafəziz! İsa sənə yar olsun!

Lukaşka ata minib, Maryankanın yanına getmədən, küçəyə çıxdı. Nazarka onu burada gözləyirdi.

– Hə? Getməyək? – Nazarka Yamkanın yaşadığı tərəfə göz vurub soruşdu.

Lukaşka dedi:

– A! Atı onun yanına apar, əgər mən gec gəlsəm, ata ot verərsən. Səhərə yaxın bölükdə olmalıyıq.

– Yunker daha sənə bir şey bağışlamadı?

Lukaşka atdan düşüb, onu Nazarkaya verdi.

– Yox, yaxşı ki, xəncəri ona bağışlamaqla qurtardım. Yoxsa atı istəyəcəkdi, – dedi.

O, Oleninin lap pəncərəsi qabağında həyəət atılıb, ev sahibinin pəncərəsinə yaxınlaşdı. Hava tamam qaralmışdı. Maryana birçə köynəkdə saçlarını darayaraq, yatmağa hazırlaşdı.

– Mənəm! – deyə kəzak pıçıldadı.

Maryana öz adını eşidən kimi, ciddi-laqeyd sifəti birdən-birə canlandı. O, pəncərəni qaldırıb, həm qorxu və həm də sevinc içəri-sində başını bayıra çıxardı.

– Nədir? Nə lazımdır? – dedi.

Lukaşka dedi:

– Aç! Məni bir dəqiqəliyə içəri burax. Sənin üçün lap darıxmışam.

– O, pəncərədən qızın başını qucaqlayıb öpdü. – Burax da!

– Nə boş-boş danışırsan! Dedim ki, buraxmıram. Uzun müddətə gedirsən?

O cavab vermir, ancaq qızı öpürdü. O da daha soruşmadı.

Lukaşka dedi:

– Görürsən də, pəncərədən yaxşı qucaqlamaq olmur.

– Maryanuşka! – qarının səsi eşidildi. – Kiminlə danışırsan?

Lukaşka tanınmasın deyə papağını çıxarıb, pəncərənin altında yerə oturdu.

– Tez çıx get! – deyə Maryana pıçıldadı.

Sonra anasına cavab verdi:

– Lukaşka gəlmişdi, atamı soruşurdu.

– Nə olar, göndər buraya.

– Getdi, deyir ki, vaxtım yoxdur.

Lukaşka, doğrudan da, əyilə-əyilə sürətli addımlarla pəncərənin altı ilə həyəətə qaçdı və oradan da Yamkanın yanına getdi. Onu tək-cə Olenin gördü. İki çapur çaxır içib, Nazarka ilə birlikdə stantit-sadan çıxdılar. İsti, qaranlıq və sakit bir gecə idi. Onlar dinmədən gedirdilər. Ancaq atların ayaqlarının səsi eşidilirdi. Lukaşka kazak Minqal haqqında mahnı oxumağa başladı, lakin birinci şeiri qurtarmamış susub Nazarkaya müraciətlə dedi:

– Axı mənəni içəri buraxmadı.

– O! – Nazarka səsləndi. – Mən bilirdim ki, buraxmayacaq. Bilirsən Yamka mənə nə dedi: guya, yunker onlara gedib-gəlməyə başlayıb. Yeroşka dayı da lovçalanırmış ki, Maryanaya görə yunkerdən bir flinta alıb.

Lukaşka qəzəblə dedi:

– Yalan deyir o məlun! Maryana elə qız deyil. Yoxsa o qoca şeytanın qabırğalarını sındırıb tökərəm, – və o, özünün sevimli mahnısını oxumağa başladı.

*İzmaylov torpağından,
Gözəl ağa bağından,
Bir qartal qanadlanıb uçub getdi uzağa,
Bir igid də dalınca getdi onu tutmağa.
Çağırdı o qartalı sağ qolunun üstünə,
Qartal da dilə gəldi, dedi onun üzünə:
İndi uçub gedərəm uzaq gömgöy dənizə,
Ağappaq qu quşunu öldürərəm özümçün
O şirin qu ətini dimdiklərəm bütün gün...*

XXVIII

Ev sahiblərigildə nişan idi. Lukaşka stanitsaya gəlsə də, Oleninə baş çəkməmişdi. Olenin də, xorunjinin onu dəvət etməsinə baxmayaraq, nişana getmədi. Stanitsada yaşadığı vaxtdan belə kədərlənməsi heç olmamışdı. O, Lukaşkanın bəzənib-düzənmiş halda, anası ilə birlikdə axşamüstü ev sahibigilə getməsinə görmüşdü. Lukaşkanın ona niyə belə soyuq olması fikri onu narahat edirdi. Olenin öz komasına qapılıb, gündəliyini yazmağa başladı.

“Mən bu axır zamanlarda çox düşündüm və çox dəyişildim. Hətta əlifba kitablarında yazılanlara gəlib çıxdım. Xoşbəxt olmaq üçün yalnız bir şey lazımdır: sevmək, fədakarlıqla sevmək, hamını və hər şeyi sevmək, məhəbbət torunu hər tərəfə atmaq: kim tora düşsə, onu da götürmək. Vanyuşanı, Yeroşka dayını, Lukaşkanı, Maryankanı mən belə tutdum”.

Olenin bu sözləri yazarkən Yeroşka dayı onun yanına gəldi.

Yeroşkanın kefi lap kökdü. Olenin bu günlərdə axşamüstü Yeroşkanın yanına gedib, onu həyətdə bir qaban cəsədinin yanında görmüşdü, o, kiçik bir bıçaqla şən və təkəbbürlü bir halda onun dərisini tez-tez soyurdu. İtlər, Lyam da onların arasında, yanında uzanaraq, quyruqlarını ehmalca tərpedə-tərpedə baxırdılar. Uşaqlar çəpərin dalından hörmətlə göz qoyur, hətta onu, həmişə olduğu kimi, daha cıratmırdılar. Onunla heç vaxt mehriban münasibətdə olmayan qonşu arvadlar indi onunla salamlaşır, kimi bir parç çıxır, kimi qaymaq və kimi isə un gətirirdi. Ertəsi gün Yeroşka üst-başı bütöv qana bulaşmış halda öz anbarında oturub, təzə qaban ətinə girvənkə-girvənkə bəzisinə pulla, bəzisinə isə çaxıra satırdı. Onun sifətində, sanki, bu sözlər yazılmışdı: “Allah üzümə gülüb, heyvan öldürmüşəm, indi dayı hamıya lazım olub...” Bunun nəticəsində də içib, stanitsadan heç yana çıxmırdı, budur, dördüncü gün idi ki, içirdi. Bundan başqa o nişanda da içmişdi.

Yeroşka dayı ev sahibinin yanından, lap sərxoş halda, Oleninin yanına gəlmişdi. Üz-gözü qızarmış, saqqalı pırtlaşmışdı. Lakin əynin - də güləbətənlə işlənmiş təzə qırmızı beşmet və əlində çayın o tayın - dan gətirmiş olduğu boranı balalayka vardı. O, çoxdan Oleninə vəd etmişdi ki, ona kefi versin, indi də kefi kökdü. Oleninin yazı ilə məşğul olduğunu görüb kədərləndi.

– Yaz, yaz, atam, – deyə Oleninlə kağız arasında, sanki, hansı bir ruhunsa oturduğunu zənn edib pıçıldadı və onu qorxutmasın deyə yavaşcadan, səssiz-səmirsiz döşəmənin üstündə oturdu. Yeroşka dayı sərxoş olduğu zaman döşəmədə oturmağı sevdi. Olenin ona baxıb, çaxır gətirməyi tapşırırdı və yazmağa davam etdi. Yeroşka tək içməyə darıxırdı, söhbət istəyirdi.

– Ev sahibigildə nişanda idim. Adam deyillər ki, donuzdurlar! Qalmaq istəmədim! Sənin yanına gəldim.

– Balalayka sənin üçün hardandır? – Olenin soruşdu və yenə yazısına davam etdi.

– Çayın o tayında idim, atam, oradan almışam, – yenə də yavaşcadan dilləndi. – Mən çalmaqda ustayam: tatar havası, kazak havası, ağa havası, əsgər havası, hansını istəyirsən, çalım.

Olenin yenə də ona baxıb gülümsündü və yazısına davam etdi.

Oleninin gülümsəməsi qocanı ürəkləndirdi.

– Hə, tulla getsin, atam! Tulla! – deyə birdən qətiyyətlə səsləndi. – Hə, səni incidiblər, rədd elə, tüpür getsin! Bu nədir, hey yazırsan! Xeyri nədir?

O, yoğun barmaqları ilə döşəməni taqqıldadaraq, öz kobud sirsifətini qəzəblə büzüşdürüb, Olenini cıradırdı.

– Şər, fitnə yazmaqdan nə çıxar? Yaxşısı budur ki, göz, kef elə, qoçaq ol!

Yazı yazmaq qocanın fikrincə, fitnə və şərdən başqa bir şey deyildi.

Olenin qəhqəhə çəkib güldü. Yeroşka da güldü.

O, döşəmədən qalxıb, özünün balalaykada çalmaq məharətini göstərməyə və tatar mahnıları oxumağa başladı.

– Yazmaq nədir, mərhəmətli adam! Yaxşısı budur ki, qulaq as gör sənə nə oxuyuram.

Əvvəlcə özünün qoşmuş olduğu mahnını oynaya-oynaya oxudu.

*Ay di-di-di-di-di-da
Onu gördünüz harda.
Yəqin ki, bazardadır.
Dükanda sancaq satır.*

Sonra keçmiş dostu feldfəbelin ona öyrətmiş olduğu mahnını oxudu:

Birinci gün eşqə düşdüm,
Əzab çəkdim çərşənbəni.
Üçüncü gün ürək açdım,
Bir gün gözlədim naməni.
Cümə günü cavab gəldi,
Şənbə dedim: ölüm yetdi –
Çıxardım son qərarımı.
Bazar günü sevgi bitdi,
Unutdum əziz yarımı...

Və ya da:

Ay di-di-di-di-di-da
Onu gördünüz harda.

Sonra göz vura-vura, çiyinlərini əsdirərək, oynaya-oynaya oxudu.

*Öpərəm, qucaqlaram,
Qırmızı lent alaram,
Nadejenka deyərəm –
Nadejenka, məni sən,
Doğrudanmı, sevirsən...*

Beləliklə, qoca elə qızıqdı ki, qoçaqçasına atıla-atıla, otaqda cavansayağı təkbaşına oynamağa başladı.

Di-di-li və bunun kimi mahnıları, ağa mahnılarını o ancaq Olenin üçün oxudu. Sonra isə daha üç stəkan çaxır içib, keçmiş zamanları xatırladı, əsl kazak və tatar mahnılarını oxumağa başladı. Sevdiji bir mahnını oxuyanda arada səsi birdən titrədi və ancaq balalaykanın simlərini dınqıldadaraq susdu.

– Eh, dostum! – dedi.

Olenin onun səsinin qəribə çıxmasına qanrılıb baxdı: qoca ağlayırdı. Yaş gözlərində donub qalmışdı, yalnız bircəsi yanağı ilə süzü – lürdü.

– Ey mənim dövrənim, ötüb-keçdin, daha qayıtmazsan, – qoca hıçqırıb susdu. – İç də, niyə içmirsən! – deyər birdən gözlərini silmədən öz boğuc səsi ilə çığırdı.

Bir tavlın mahnısı ondan ötrü xüsusilə təsirli idi. Bu mahnının sözləri az idi, onun bütün füsunkarlığı kədərli nəqəratında idi: “Ay, day! Dalalay!” Yeroşka mahnının sözlərini tərcümə etdi: “İgid, qoyun sürüsünü auldan çıxarıb, dağlara aparmışdı, ruslar gəlib aulu yandırmış, bütün kişiləri qırmış, bütün arvadları əsir aparmışdılar. İgid dağdan qayıtdı: aulun əvəzində boş bir yer qalmışdı, anası da yoxdu, qardaşları da, evləri də yoxdu, təkə bir ağac qalmışdı. İgid ağacın altında oturub ağladı. O, tək, sənin kimi tək qalmışdır və igid oxumağa başladı: “Ay, day! Dalalay!” Bu ürəksizlədicə nəqəratı qoca bir neçə dəfə təkrar etdi.

Yeroşka axırıncı nəqəratı qurtarıb, birdən divardakı silahı götürdü, həyəətə çıxdı və hər iki lülədən havaya güllə açdı. Və yenə daha qəmli halda: “Ay, day! Dalalay a-a!” – oxuyub susdu.

Olenin onun ardınca artırmaya çıxıb, sükutla, qaranlıq ulduzlu göydə güllələrin parlacağı istiqamətə baxdı. Ev sahiblərinin işığı yanırdı, səslər eşidilirdi. Həyətdə qızlar artırmanın və pəncərələrin yanında toplaşmış və komadan dəhlizə girib-çıxırdılar. Bir neçə kazak dəhlizdən bayra çıxırdılar və özlərini saxlaya bilməyib, qocanın mahnısının axırına və güllə səsinə uyğun qıy vurdular.

– Bəs sən niyə nişanda deyilsən? – Olenin soruşdu.

– Qoy cəhənnəm olsunlar! – deyə qoca mızıldandı, göründü ki, onu orada təhqir eləyiblər. – Sevmirəm, sevmirəm! Eh, camaatdır da! Komaya keçək! Qoy onlar kef eləsinlər, biz də öz kefirmizdə olaq.

Olenin komaya qayıtdı.

– Lukaşkanın kefi kökdürmü? Mənim yanına gəlməyəcək? – deyə soruşdu.

– Lukaşka kimdir ki! Ona yalandan deyiblər ki, mən sənənin yanına qız gətirirəm, – qoca pıçıldadı. – Qız nədir ki? Əgər istəsək, o bizim olacaq: pulu bir az çox ver, qız olsun bizim. Düz sözümdür, mən sənənin üçün düzəldərəm.

– Yox, dayıcan, əgər sevmirsən, pulla iş aşmaz. Yaxşısı budur ki, bu barədə danışma.

– Sənənlə məni sevən yoxdur, yetimik! – deyə Yeroşka dayı birdən səsləndi və yenə ağladı.

Olenin qocanın dediklərinə qulaq asa-asa həddindən artıq içmişdi. “Demək, indi mənim Lukaşkam xoşbəxtdir”, – fikirləşdi.

Ancaq o, qüssəli idi. Qoca bu axşam o qədər içdi ki, döşəməyə yuxılıb qaldı. Vanyuşa əsgərləri köməyə çağırıb, qocanı bayıra çıxartdılar. Vanyuşanın qocaya, onun özünü belə pis aparmasına elə acığı tutmuşdu ki, artıq fransızca heç bir söz demədi.

XXIX

Avqust ayı idi. Neçə gün idi ki, göydə bir dənə də bulud yoxdu. Günəş dözülməz dərəcədə yandırdı, səhərdən isti külək əsərək, ləpədən ləpəyə və yollarda qızmar qumu bulud kimi qaldıraraq, qamışların, ağacların və stanitsanın üstünə yayırdı. Otlar və ağacların yarpaqları tozla örtülmüşdü. Yollar və şoranlıqlar çılpqlanıb bərkimişdi. Terekin suyu çoxdan azalmışdı, sürətlə axır və arxalarda quruyurdu. Stanitsanın yanındakı gölün qaramal tərəfindən tapdanmış lilli sahili çılpqlanmışdı. Bütün günü qız və oğlanların suda şappıltı ilə çimmələri və çığırtısı eşidilirdi. Çöldə gölməçələr və qamışlar artıq qurumağa başlamışdı. Qaramal mələşərək çölə qaçırdı. Vəhşi heyvanlar uzaq qamışlıqlara və Terekin arxasındakı dağlara çəkilməmişdi. Ağcaqanad və miğmiğalar ovalıqların və stanitsaların üzərini bulud kimi bürümüşdü. Qarlı dağlar boz dumanla örtülmüşdü. Hava seyrək və üfunətli idi. Qaçaqqlar, deyilənə görə, dayazlaşmış çaydan keçərək, bu tərəfə gəlirdilər. Günəş hər axşam yanar qırmızı şəfəq içərisində batırdı. Qızgın iş zamanı idi. Stanitsanın bütün əhalisi qarpız bostanlarında və üzümlüklərində qarışqa kimi qaynaşırdı. Bağları sarmaşığı ot basmış, sərin, sıx kölgələr bürümüşdü. Hər tərəfdə yetişmiş ağır üzüm salxımları enli şəffaf yarpaqların arasında qaralırdı. Bağlara gedən tozlu yolda qara üzümlə dolu cırıltılı arabalar bir-birinin ardınca düzülmişdi. Tozlu yollarda üzüm salxımları təkərlərin altında qalıb əzilmişdi. Köynəkləri üzüm şirəsinə bulaşmış oğlan və qızlar əllərində və ağızlarında üzüm salxımları tutaraq, analarının dalınca qaçırtdılar. Yollarda tez-tez qüvvətli çiyinlərində üzüm səbətləri daşıyan üst-başları tökülmüş işçilərə təsadüf olunnurdu. Gözlərindək yaşmaqlanmış qızlar ağızlarında üzümlə dolu arabalara qoşulmuş öküzləri sürürdülər. Arabalara rast gələn əsgərlər kazak qızlarından üzüm istəyir, onlar da araba gedə-gedə onun üstünə qalxıb, üzümü çəngə ilə əsgərlərin ətəyinə tökürdülər. Bəzi həyətlərdə üzüm artıq sıxılırdı. Gecənin iyi havanı doldurmuşdu.

Çardaqların altında qırmızı təknelər görünürdü. Balaqları çırmanmış, baldırları bulaşmış noqay işçilər heyətlərdə vurnuxurdular. Donuzlar finxıra-finxıra üzüm puçallarını yeyir və içərisində eşələnirdilər. Komaların hamar damlarına başdan-ayağa qara üzüm saxımları sərilib, gündə qurudulurdu. Qarğalar və sağsağanlar damların ətrafında dənlenir və ora-bura uçuşurdular.

İllik əməyin məhsulu fərəhlə toplanırdı, bilki məhsul bol və yaxşı idi. Kölgəli yaşıl bağlarda, üzümlüklər dəryasında hər tərəfdən gülüş, mahnı və qadın səsləri eşidilir, qadınların əlvan paltarları gözə çarpırdı.

Maryana günün günorta çağında öz bağlarında şaftalı ağacının kölgəsində oturaraq, açılmış arabadan ailəsi üçün nahara yemək götürürdü. Məktəbdən qayıtmış xorunji, qızı ilə üzbəüz, yerə sərilmiş çulun üstündə oturaraq, səhəngdən su tökərək əllərini yuyurdu. Göldən yenicə gəlmiş Maryananın kiçik qardaşı köynəyinin qolları ilə tərini silir və ağır-ağır nəfəs alaraq, narahat halda bacısına, anasına baxıb, yemək gözləyirdi. Qoca anası günəşdə yanmış güclü qollarını çırmayaraq, alçaq, girdə tatar stolu üstünə üzüm, quru balıq, qaymaq və çörək düzürdü. Xorunji əllərini silib, papağını çıxardı, xaç vurdu və stola yaxınlaşdı. Oğlan səhəngi götürüb, doyunca su içdi. Ana və qız dizlərini qatlayıb, stolun yanında oturdular. Kölgədə də dözülməz isti idi. Bağın üstündə hava pis qoxuyurdu. Güclü ilıq külək budaqların arasından keçərək, sərinlik yaymadan bağın hər tərəfinə səpələnmiş armud, şaftalı və tut ağaclarının başını eyni cür aşağı əyirdi. Xorunji yenə də dua edərək, arxasından, tənək yarpaqları ilə örtülmüş çaxır dolçasını götürdü, ağzına dayayıb içəndən sonra arvadına verdi. Xorunji təkə bir köynəkdə idi, yaxası açıq olduğundan əzələli tüküli sinəsi açıqda qalmışdı. Onun zərif, bic sifəti fərəhli idi. Nə duruşunda, nə də danışıqında həmişəki siyasətçiliyi nəzərə çarpırdı. O, şən idi və sadə görünürdü.

– Axsamadək talvarın dalındakı yeri qurtara bilərik? – deyərək soruşdu.

– Yiğarıq, – deyərək qanı cavab verdi, – ancaq hava əlimizi saxlamasa. – Sonra əlavə etdi: – Dyomkinlər hələ heç yarınsını yığmayıblar. Təkcə Ustenka işləyir, özünü əldən salıb.

– Onların işi deyill – Qoca lovğalıqla cavab verdi.

Qarı səhəngi qızına verib dedi:

– Maryanuşka, al iç! Allah qoysa, toy eləməyə bir şeyimiz olacaq.

– Qabaqcadan danışma! – xorunjinin qaşları ehmalca çatıldı. Qız başını aşağı dikdi.

– Nə üçün danışmayaq? – qarı dedi. – İş qurtarmışıq, vaxta bir o qədər də çox qalmayıb.

Xorunji yenə dedi:

– Qabaqcadan danışma. İndi yığışmaq lazımdır.

– Lukaşkanın təzə atını gördün? – qarı soruşdu. – Dmitri Andreveviçin bağısladığı at daha yoxdur, onu başqasına dəyişib.

Xorunji dedi:

– Yox, görməmişəm. Bu gün kirayənişinin nökeri ilə danışdım. Deyir ki, yenə min manat almışıq.

– Bir sözlə, yaman varlıdır, – qarı təsdiq etdi.

Bütün ailə şən və məmnun idi. İş yaxşı gedirdi. Üzüm çoxdu və o, gözlədiklərindən daha yaxşı idi.

Maryana nahar eləyəndən sonra öküzlər üçün ot qoydu, beş-metini yumrulayıb başının altına qoydu və arabanın altında, əzilmiş şirəli otun üstündə uzandı. Əynində təkəcə qırmızı kofta vardı, başqa sözlə, başına ipək yaylıq bağlamışdı, bozarmış göy çit köynək geymişdi: ancaq ona çox isti idi. Sifəti od tutub yanırdı, ayaqlarına yer tapa bilmirdi, gözləri yuxulu və yorğunluqdan islanmışdı. Dodaqları qeyri-ixtiyari aralanırdı, ağır və dərindən nəfəs alırdı.

İş iki həftə idi ki, başlamışdı və ağır, arasıkəsilməz zəhmət qızın bütün həyatını əhatə etmişdi. Sübh tezdən, dan yeri qızaran kimi, yerindən qalxıb üzünü soyuq su ilə yuyur və yaylığa bürünərək, ayaqyalın mal-qara dalınca yüyürürdü. Sonra tələsik ayaqqabısını, beşmetini geyib, çörək bağlamasını götürür və öküzləri arabaya qoşaraq bağa gedirdi. Orada yalnız bir saat istirahət edirdi, sonra üzüm salxımı kəsir, səbət daşıyır, axşam şən, yorğunluq hiss etmədən öküzlərin ipini çəkərək, onları çubuqla qova-qova stanitsaya qayıdırdı. Qaranlıq düşəndə mal-qaranı yerbəyer eləyir və köynəyin enli cibinə tum doldurub, küçənin tininə – qızlarla gülübdanışmağa gedirdi. Axşam qızartısı çəkilən kimi, komaya qayıdıb, atası, anası və qardaşı ilə birlikdə qaranlıq komada şam eləyəndən sonra sağlam, qayğısız halda içəri keçib, sobanın üstündə oturur və

mürgüləyə-mürgüləyə kirayənişinin söhbətinə qulaq asırdı. O gedən kimi yatağına uzanıb, səhərə kimi şirin və sakit yatarı. Ertəsi gün də belə keçirdi. O, Lukaşkanı nişan günündən sonra daha görməmişdi və sakitcə toy vaxtını gözləyirdi. Kirayənişinə də alışmışdı və onun üzərində hiss etdiyi baxışından zövq alırdı.

XXX

İstidən nəfəs almaq mümkün deyildi, ağcaqanadlar dəstə ilə arabanın sərin kölgəsinə doluşmuşdu, qardaşı da qurdalandıqca ona toxunurdu. Bunlara baxmayaraq, Maryana yaylığını başına çəkib yatmaq istəyirdi ki, birdən qonşu qız Ustenka yüyürə-yüyürə onun yanına gəldi və arabanın altına girib, onunla yanaşı uzandı.

– Hə, yatın, qızlar! Yatın! – deyə Ustenka arabanın altında özünə yer elədi. Sonra ayağa qalxıb dedi: – Belə rahat deyil.

O, arabanın kölgəsindən çıxıb, yaşıl budaqlardan qırdı və onları hər iki tərəfdən arabanın təkərlərindən asdı və beşmetini də üstə saldı.

Sonra yenə də arabanın altına girərək oğlana çığırdı:

– Çəkil, kazakın qızların yanında nə işi var? Dur, get!

Arabanın altında rəfiqəsi ilə ikilikdə qalan Ustenka onu iki əli ilə qucaqladı və ona qısılib, Maryananı yanaqlarından, boynundan öpməyə başladı.

– Əzizim! Qardaşım, – deyə öz zərif, aydın gülüşü ilə qaqqıldadı.

– Görünür ki, babadan öyrənmişən, – Maryana onun qolları arasından çıxmağa çalışdı. – Burax deyirəm!

Onlar elə bərkədən gülüşdülər ki, anası onların üstünə çığırdı.

– Yoxsa paxıllıq eləyirsən? – Ustenka pıçıldadı.

– Boş danışma! Gəl yataq. De görüm, niyə gəlmisən?

Ustenka susmaq bilmirdi.

– Sənə elə söz deyəcəyəm ki... Deyim?

Maryana dirsəklənib, başından sürüşmüş yaylığını düzəltdi:

– Hə, nə deyəcəksən?

– Sənin kirayənişinin barədə bilirsən nələr bilirəm?

– Bilməli bir şey yoxdur, – deyə Maryana cavab verdi.

– Ah, səni kələkbaz qız! – deyə Ustenka onu dirsəkləyib güldü.

– Heç bir şey demirsən. Sizə gəlib-gedirmi?

– Gəlib-gedir. Nə olsun ki! – Maryana birdən qıpqırmızı qızardı.
– Bax, mən sadə qızam, hər şeyi danışıram, niyə gizlədim,
– Üstənkənin şən qırmızı sifəti dalğın bir ifadə aldı. – Bununla məgər
bir adama pislik eləyirəm? Onu sevirəm, vəssalam.

– Babanı sevirsen?

– Hə də!

– Günahdır axı! – deyə Maryana etiraz elədi.

– Eh, Maşenka! Qızlıqda gəzməsək, bəs nə vaxt gəzəcəyik?

Bir kazaka ərə getsəm, başlayacağam doğmağa, ehtiyacın nə oldu-
ğunu görəcəyəm. Budur, sən Lukaşkaya ərə get, onda sevinc heç
ağılına da gəlməyəcək. Başın uşaqlara, işə qarışacaq.

– Bəziləri ərə gedəndən sonra da yaxşı yaşayırlar. Fərqi yoxdur.

– Mayrana arxayincasına cavab verdi.

– Heç olmasa, bir dəfə de görək, Lukaşka ilə aranda nə olub?

– Nə olacaq. Nişan göndərib, vəssalam. Atam bir il təxirə saldı.

Bu günsə danışblar ki, payızda aparsınlar.

– Bəs o, sənə nə deyib?

Maryana gülümsündü.

– Məlumdur ki, nə deyəcək. Deyirdi ki, sevirəm. Çox xahiş edirdi
ki, onunla bağa gedim.

– Gör bir necə qırsaqqızıdır! Sənsə, yəqin ki, getmədin. Ancaq
yaman qoçaq olub. Birinci igiddir. Həmişə də bölükdə olur. Bu yaxın-
larda bizim Kirka gəlmişdi, deyirdi ki, qiyamət bir at dəyişib. Guya,
həmişə sənin üçün darıxır.

– Başqa daha nə deyir? – Üstənka Maryanadan soruşdu. – Hamı-
sını görə biləsən, – deyə Maryana güldü. – Bir dəfə də atla pəncə-
rənin qabağına gəlmişdi. İçmişdi, yalvardı ki, içəri buraxım.

– Bəs niyə buraxmadın?

– Yox, bir buraxaydım da! Mənim sözüüm birdir, dedim, qur-
tardı. Mən daş kimi möhkəməm! – Maryana ciddi bir tərzdə cavab
verdi.

– Ancaq qoçaqdır. Ağız açsa, heç bir qız ondan keçməz.

– Qoy başqalarının yanına getsin, – Maryana qürurla cavab verdi.

– Ona yazığın gəlmir?

– Yazığım gəlir, ancaq səfeh iş tutmaram. Bu, pis şeydir.

Üstənka birdən başını rəfiqəsinin sinəsinə qoyub, əlləri ilə onu
qucaqladı və gülməkdən bütün bədəni titrədi. – Səfehənsən, vallah!

Özünə xoşbəxtlik istəmirsən – və yenə Maryankanı qıdıqlamağa başladı.

– Ay, bəsdir! – Maryana gülə-gülə çıxırdı. – Lazutkanı əzdim.

– Bir gör məlunlar yenə oynaqlaşılar, sakitləşmək bilmirlər, – deyə yenə də arabanın dalından qarının yuxulu səsi eşidildi.

– Xoşbəxtlik istəmirsən, – deyə Üstenka azca dikəlib, pıçılı ilə təkrar etdi. – Ancaq, vallah, sən xoşbəxtsən! Səni necə sevirlər! Özün belə kobud ola-ola səni sevirlər. Eh, mən sənə yerində olsaydım, sizin kirayənəşini barmağıma dolardım. Bizdə olanda mən ona baxırdım, az qalırdı ki, gözləri ilə səni yesin. Mənim babacığım, varlı olsa da, mənə daha nələr verməyib. Sizinki isə, eşitmişəm, rus varlılarından birincisidir. Onun dənsiki deyirmiş ki, onların öz nöqərləri var.

Maryana azca dikəldi və fikrə gedib gülümsədi.

– Bilirsən, o, bizim kirayənəşin bir dəfə mənə nə dedi, – əlindəki otu dişi ilə qıra-qıra dilləndi. – O dedi ki, mən kazak, Lukaşka, ya da sənə qardaşın Lazutka olmaq istərdim. Görəsən, niyə belə deyir?

– Yalan deyir, ağına gələni deyir, – Üstenka cavab verdi.

– Mənimki daha nələr demir! Pozğunun biridir!

Maryana başını yumrulanmış beşmetin üstünə atdı, qolunu Üstenkanın çiyinə qoyub, gözlərini yumdu. Bir qədər susduqdan sonra:

– Bu gün başa işləməyə gəlmək istəyirdi: atam onu çağırmışdı,

– dedi və yuxuya getdi.

XXXI

Gün artıq arabaya kölgə salan armud ağacının dalından çıxmışdı, onun çəpəki şüalanı Üstenkanın hördüyü budaqların da arasından süzülərək, arabanın altında yatan qızların üz-gözünü yandırır. Maryana oyanıb, yaylığını sahmana saldı. Ətrafa nəzər salarkən armud ağacının dalında çiyində silah dayanıb, atası ilə söhbət edən kirayənəşinlərini gördü. Maryana Üstenkanı dümsüklədi və heç bir söz demədən onu qıza göstərib gülümsədi.

Olenin narahat halda ətrafına boylanıb, budaqların arxasında Maryananı görməyərək deyirdi:

– Dünən getmişdim, bir dənə də tapmadım.

Xorunji dərhal dilini dəyişərək dedi:

– Siz düz o tərəfə gedin, baxımsız bir bağ var, orada həmişə dovşan olur.

Qarı fərəhlə dilləndi:

– İş vaxtı gedib, dovşan axtarmaq asan iş deyil! Gəlib bizə kömək etsəydiniz, daha yaxşı olardı. Qızlarla işlərdiniz. Hə, qızlar, qalxın!

Maryana və Ustenka pıçıldaşaraq, arabanın altında özlərini gülməkdən güclə saxlayırdılar.

Oleninin Lukaşkaya əlli manatlıq at bağışladığını eşidəndən sonra ev sahibləri ona çox mehriban olmuşdular. Xüsusilə, xorunji onun Maryanaya yaxınlıq eləməsindən, sanki, zövq alırdı.

– Mən işləməyi bacarmıram, – arabanın altından Maryananın göy köynəyini və qırmızı yaylığını görmüş Olenin yaşıl budaqların arasından oraya baxmamağa çalışırdı.

Qarı dedi:

– Gəl, şaftalı qurusu verərəm.

Xorunji qarının sözlərini izah və təshih etmək məqsədilə dedi:

– Bu, keçmiş kazak qonaqpərustliyi qaydasınca qarının səfəhləməsidir. Güman edirəm ki, siz Rusiyada yalnız şaftalı qurusu deyil, cürbəcür ananas mürəbbələri və isladılmış meyvələr çox yemisiniz.

– Demək, baxımsız bağ da var? – deyə Olenin soruşdu. – Onda mən gedim. – O, yaşıl budaqlar arasına iti bir nəzər salıb, papağını azca qaldırdı və yaşıl üzüm tənəklərinin düz cərgələri arasında gözdən itdi.

Olenin bağa, ev sahiblərinin yanına qayıdanda günəş artıq bağların çəpəri arasında gizlənmiş və onun parçalanmış şüaları şəffaf yarpaqların arasında parıldaşırdı. Külək əsir, üzümlüklərə tərəvətli bir sərinlik yayılmağa başlayırdı. Olenin hələ uzaqdan sövq-təbi ilə tənək cərgələrinin arasında Maryananı göy köynəyindən tanıdı və meyvə dəre-dərə ona yaxınlaşdı. Qızıışmış it də bəzən sulanmış ağzı ilə alçaqdakı salxımları qoparırdı. Qollarını çırmamış, yaylığını buxarığundan aşağı sallamış Maryana istidən qızarmış halda, ağır salxımları kəsərək, səbətə yığırdı. Əlində tutduğu səbəti yerə qoymadan durub, mehribancasına gülümsədi və yenə işinə davam etdi. Olenin yaxınlaşdı və əllərini boşaltmaq üçün tufəngini çiyinə saldı. “Bəs sizinkilər hardadır? Allah qüvvət versin! Sən təksən?” – demək istəyirdi

ki, susub, heç bir söz demədi, ancaq papağını yuxarı çəkdi. Maryana ilə təklildə qalmaq onun üçün çətindi, lakin bilə-bilə özünə əziyyət vermək üçün ona yanaşdı.

Maryana dedi:

– Birdən arvadları güllə ilə öldürərsən ha!

– Yox, mən güllə atmıram.

Hər ikisi susdu.

– Heç olmasa, kömək elə!

Olenin bıçaq çıxarıb, **dinməz-söyləməz salxımları kəsməyə** başladı. O, aşağıdan, yarpaqların altından **üç girvənkə ağırlığında** gilələri bir-birinə sıxılmış **sıx bir salxım** tapıb, acizlikdən **onu Maryanaya** göstərdi.

– Hamısını kəsim? Kal deyil ki?

– Ver bura.

Onların əlləri bir-birinə toxundu. Olenin onun əlini tutdu, qız gülümsəyərək ona baxdı.

– Bu yaxınlarda **ərə gedirsən, hə?** – Olenin soruşdu.

Maryana cavab vermədən ona ciddi bir nəzər salıb, üzünü yana çevirdi.

– Lukaşkanı sevirсэн?

– Həsəd aparıram.

– Çətin işdir! Doğrudan da, sən elə gözəlsən ki!

Birdən, dediyi söz üçün həm qorxuya düşdü və həm də utandı. Dediylər ona çox mənasız göründü. O qızışıb, özünü itirdi və qızın hər iki əlindən tutdu.

– Nə cür varamsa, sənə daxli yoxdur! Daha məsxərəyə niyə qoyursan! – deyər Maryana cavab verdi, lakin baxışlarından görü - nürdü ki, o, Oleninin məsxərə etmədiyinə əmindir.

– Məsxərə nədir! Əgər bilsəydin ki, mən səni... – Sözləri hiss etdiyi ilə müvafiq gəlməyərək, daha bayağı səslənirdi, buna baxma - yaraq davam edirdi: – Bilmirəm, səndən ötrü daha nələr etməyə hazırım...

– Əl çək, qırsaqqız!

Onun sifəti, işiltılı gözləri, qabarıq sinəsi, qəşəng ayaqları isə tamam başqa şey deyirdi. Oleninə elə gəlirdi ki, qız ona dedikləri bütün sözlərin necə bayağı olduğunu başa düşmüşdü, lakin o, belə mülahizələrin fəvqündə dururdu. Ona elə gəlirdi ki, qız, onun

demək istədiyi və ona deyə bilmədiyi bütün sözləri çoxdan bilir, lakin bunları ona necə deyəcəyini eşitmək istəyir. “Və necə də bilməsin, qıza söyləyəcəyi sözlər yalnız qızın özündən ibarətdi? Lakin qız başa düşmək istəmirdi, cavab vermək istəmirdi”, – fikirləşirdi.

– Ay! – birdən tənəyin yaxınlığında Ustenkanın səsi və zərif gülüşü eşidildi. – Dmitri Andreiç, gəlin, mənə kömək eləyin. Mən təkəm! – deyə özünün girdə, sadə sifətini yarpaqların arasından göstərdi.

Olenin heç bir cavab verməyib, yerindən tərpənmədi.

Maryana saxımları kəsməkdə davam edirdi, lakin gözünü kirayənişindən çəkmirdi. Olenin nə isə demək istəyirdi, lakin dayanıb çiyinlərini çəkdi və tufəngi çiyinə qaldırıb, iti addımlarla bağdan çıxdı.

XXXII

Olenin bir neçə dəfə ayaq saxlayıb, Maryanka ilə Ustenkanın cingiltili gülüşlərinə qulaq asdı. Qızlar birləşib, nə isə çığırırdılar. Olenin bütün axşamı meşədə ovda keçirdi. Heç bir şey vurmada şər qarışanda evə qayıtdı. Həyətdən keçərkən, ev sahiblərinin komasının açıq qapısından Maryananın göy köynəyini gördü. O, Vanyuşanı bərkədən çağırırdı ki, gəldiyini bildirsən və artırmada əvvəlki yerində oturdu. Ev sahibləri bağdan qayıtmışdılar: onlar komadan çıxıb, öz evlərinə keçdilər və onu öz yanlarına çağırmadılar. Maryana iki dəfə darvazadan küçəyə çıxmışdı. Bir dəfə alaqqaranlıqda ona elə gəldi ki, qız ona tərəf baxdı. O, qızın hər bir hərəkətini acgözlüklə izləyir, lakin yaxınlaşmağa cürət etmirdi. Qız evə girəndən sonra Olenin artırmadan düşüb, həyətdə gəzişməyə başladı. Maryana daha evdən çıxmırdı. Olenin bütün gecəni həyətdə yuxusuz keçirərək, ev sahiblərinin evindən eşidilən hər səsə qulaq verdi. Axşamdan onların nə danışdıqlarını, necə şam etdiklərini, yorğan-döşəyi çıxarıb yatdıqlarını, Maryananın nəyə isə güldüyünü, sonra isə hamının sakitləşdiyini eşitdi. Xorunji pıçılıtlı ilə qarışa nə isə deyirdi, kimsə nəfəs alırdı. O, öz evinə keçdi. Vanyuşa soyunmadan yatırdı. Olenin ona həsəd apardı və sanki, hələ də nəyi isə gözləyirmiş kimi həyətdə gəzişməyə başladı. Ancaq nə evdən çıxan vardı, nə də qurcalanan. Yalnız üç nəfərin aram nəfəsi eşidilirdi. O, Maryananın nəfəsini tanıyırdı və hey durub, onu və öz qəlbinin döyüntüsünü dinləyirdi. Stanit-

sada hər şey sükuta qərç olmuşdu, Ay çıxdı və həyətdə fısıldayaraq uzanan və ağır-ağır ayağa qalxan qaramal aydın sezilməyə başladı. Olenin qəzəblə öz-özündən soruşdu: “Mənə nə lazımdır?” və öz gecəsindən ayrılı bilmirdi. Birdən ev sahibləri tərəfdən ayaq səsləri və döşəmə cırlıtısı eşidildi. O, qapıya tərəf cumdu, ancaq yenə də aram nəfəsdən başqa heç bir şey eşidilmirdi. Həyətdə yenə camış bərk fısıldayandan sonra dönüb, qabaq dizləri üstə, sonra tamam qalxaraq, quyruğunu qaldırdı və həyətin quru gil döşəməsi üstündə nə isə aramla şappıldadaraq, yenə də fısıltı ilə Ayın qaranlığında uzandı. O, öz-özündən soruşdu: “Mən nə etməliyəm?” və qəti qərara gəldi ki, gedib yatsın. Yenə də səs eşidildi və onun xəyalında, bu aylı, dumanlı gecədə həyətdə çıxan Maryananın surəti canlandı. Və o yenə pəncərəyə tərəf cumdu və yenə ayaq səsləri eşitdi. Artıq hava işıqlanana yaxın pəncərəyə yaxınlaşıb, pəncərənin taxtalarını itələdi və qapıya tərəf qaçdı. Doğrudan da, Maryananın nəfəs alması və addım səsləri eşidilirdi. O, sürgüdən tutub, qapını döydü. Yalın, ehtiyatlı addımlar, döşəməni ehmalca cırlıdaraq, qapıya yaxınlaşdı. Sürgü tərpendi, qapı cırlıdadı. İçəridən çöl nəəsi və boranı iyi bayıra vurdu. Astanada Maryana göründü. O, Ay işığında onu ancaq bir anlığa gördü. Qız qapını çırparaq, öz-özlüyündə nə isə pıçıldayıb, yüngül addımlarla geri qaçdı. Olenin qapını yavaşca-dan döyməyə başladı, cavab verən olmadı. O, pəncərəyə tərəf qaçaraq, qulaq asmağa başladı. Birdən sərt və çığırqan bir kişi səsi onu sarsıtdı.

– Yaxşı işdir! – deyə ağpapaqlı alçaq bir kazak həyətdə tərəfdən Oleninə yaxınlaşdı. – Gördüm, yaxşı işdir.

Olenin Nazarkanı tanıdı, nə edəcəyini, nə deyəcəyini bilmədən susurdu.

– Yaxşı işdir! Mən stantsiya idarəsinə gedib, sübut eləyəcəyəm, atasına deyəcəyəm. Bir xorunji qızına bax! Biri ona azlıq eləyir.

Olenin dedi:

– Məndən nə istəyirsən, sənə nə lazımdır?

– Heç nə lazım deyil, mən ancaq stantsiya idarəsinə xəbər verəcəyəm.

Nazarka, görünür ki, bilərəkdən bərkədən danışdı.

– Bir gör, nə qoçaq yunkerdir!

Olenin əsirdi, rəngi ağappaq ağarmışdı.

– Bura gəl, bura gəl! – deyə Nazarkanın qolundan tutub, öz evinə apardı.

– Axı heç nə olmayıb, o, məni içəri buraxmadı, mən heç bir şey... O, namuslu qızıdır...

Nazarka dedi:

– Orada ayırd elərlər.

– Onsuz da mən sənənin payını verəcəyəm... Bir dayan!

Nazarka susdu. Olenin öz evinə qaçıb, kazak üçün on manat gətirdi.

– Axı heç bir şey olmayıb. Ancaq fərqi yoxdur, mən günahkaram, al, sənə verirəm! Sən allah, heç kəs bilməsin. Axı heç nə olmayıb...

– Salamət qalın, – deyə Nazarka gülərək, həyətdən çıxdı.

Nazarka bu gecə stanitsaya Lukaşkanın tapşırığı ilə gəlmişdi. Oğurluq atdan ötrü yer hazırlamaq üçün. O, küçədən keçərkən addım səslərini eşitmişdi. Ertəsi gün səhər bölüyə dönərək, on manatı necə qazandığını lovgalıqla danışdı. Ertəsi səhər Olenin ev sahibləri ilə görüşdü, heç kim heç bir şey bilmirdi. Maryana ilə danışmadı, qız ona baxaraq, ancaq gülürdü. Gecəni yenə boş-boşuna həyətdə gəzinərək, yuxusuz keçirdi. O biri günü qəsdən ovda keçirdi və axşam evdə qalmamaq üçün Beletskinin yanına getdi. O, özündən qorxurdu və özünə söz vermişdi ki, bir daha ev sahiblərinin yanına getməsin. Ertəsi gecə feldfel Olenini yuxudan oyatdı. Rota həmin saat basqına gedəcəkdi. Olenin buna sevindi və fikirləşdi ki, bir daha stanitsaya qayıtməsın.

Basqın dörd saat davam etdi. Rəis Olenini görmək istədi, onunla qohumdu və ona təklif etdi ki, qəragahda qalıb işləsin. Olenin təklifi rədd etdi. O, stanitsasız yaşaya bilməzdi və evə göndərilməsini xahiş etdi. Basqında iştirak etdiyi üçün ona əvvəllər çox arzuladığı bir əsgər xaçı verildi. İndi o, bu xaçı və bundan daha əvvəl təqdim edildiyi, lakin hələlik heç bir şey çıxmayan zabitlik rütbəsinə də tamamilə laqeyddi. Olenin qəza-qəziyyətsiz Vanyuşa ilə yola çıxdı və öz rotasından bir neçə saat qabaq stanitsaya çatdı. Bütün axşamı artırmada oturub, Maryanaya baxdı. Bütün gecəni isə yenə də məqsədsiz, fikirsiz həyətdə gəzindi.

Ertəsi gün Olenin yuxudan gec oyandı. Ev sahibləri getmişdilər. O, ova getmədi, gah kitab oxuyur, gah artırmaya çıxıb, yenə evə keçir və yatağa uzanırdı. Vanyuşa elə bildirdi ki, o xəstələnib. Axşamüstü Olenin qətiyyətlə ayağa qalxıb, məktub yazmağa başladı. Gecədən xeyli ötmüşədək oturub yazdı. O, məktubu yazdı, ancaq göndərmədi, çünki onsuz da heç kim onun nə demək istədiyini başa düşməyəcəkdi. Bir də, bunların Oleninin özündən başqa heç kimin başa düşməsi lazım deyildi. O yazırdı:

“Mənə Rusiyadan başsağlığı məktubları yazırlar: qorxurlar ki, mən bu ucqar yere çəkilərək, məhv olacağam. Mənim bərəmdə yazırlar: o, kobudlaşacaq, hər şeydən geri qalacaq, içməyə başlayacaq və hələ bir üstəlik kazak qızına da evlənəcək. Nahaq söz deyil: Yermolov deyib ki, kim Qafqazda on il xidmət etsə, ya cızığundan çıxacaq, ya da pozğun bir qadına evlənəcəkdir. Necə dəhşətdir! Doğrudan da, qrafinya B.-nin əri kamerger, ya da dvoryan rəhbəri olmaq kimi böyük bir səadət qismətim ola bilədisə, özümü, doğrudan da, məhv edə bilməzdimmil! Siz hamınız məndən ötrü necə iyrənc və zavallısınız! Siz səadət və həyatın nə olduğunu bilmirsiniz! Həyatı bütün təbii gözəlliyində sınaqdan çıxarmaq lazımdır. Hər gün qarşımda gördüklərimi: başı daim qarlı əlçatmaz dağları, öz yaradıcısının can verdiyi ilk qadının ibtidai gözəlliyinə malik əzəmətli bir qadını görmək və başa düşmək lazımdır. O zaman aydın olar ki, kim özünü məhv edir, kim həqiqət və yalan içərisində yaşayır – siz, ya mən? Sizin öz-özünüzdü aldatmanız, bilsəniz, mənə nə qədər iyrənc və miskin görünür. Öz komamın, öz meşəmin və sevgimin yerində o salonları, yağlanmış saçlarının uclarına özgə hörüyü bağlamış o qadınları, süni tərzdə hərəkət edən o dodaqları, o gizlədilmiş çirkin və zəif bədən üzvlərini, o danışıq sayılmağa hüququ olmayan, lakin məcburən danışıq hesab edilən saray kəkələmələrini təsəvvürümə gətirəndə, mənə dözülməz dərəcədə iyrənc görünür. O küt sifətləri, sifətlərinin ifadəsi “Mən zəngin gəlin olsam da, eybi yoxdur, olar, yaxınlaş”, deyən o varlı gəlinləri, məclislərdəki o yer göstərmələri və yerdəyişmələri, oğlanla qız arasındakı o həyasız miyançılığı, o daimi dedi-qoduları və ikiüzlülüüyü, o qayda-qanunu – kimə əl verməyi, kimə baş əyməyi, kiminlə danışmağı və nəhayət, nəsil-dən-nəslə

qanla keçən (və həm də hamısı şüurlu şəkildə zərurətinə inamla baş verir) daimi darıxmanı təsəvvür edirəm. Həqiqətin və gözəlliyin nə demək olduğunu görmək və başa düşmək lazımdır, onda sizin bütün dedikləriniz və düşündükləriniz, mənə və özünlüzə arzuladığınız səadət kül kimi havaya sovrulacaqdır. Səadət təbiətlə birgə olmaq, onu görmək, onunla danışmaq deməkdir. Təsəvvür edirəm, onlar: “Allah eləməmiş, o, sadə bir kazak qızına evlənib kübar cəmiyyət üçün tamamilə məhv olar” – deyə sidq ürəklə mənə acıyırlar. Mənsə ancaq bir şey arzulayıram, o da sizin düşündüyünüz mənada, tamamilə məhv olmaqdır. Mən sadə bir kazak qızına evlənməyi arzulayıram, ancaq bunu bacarmıram, çünki bu, məndən ötrü layiq olmadığı yüksək bir səadət olardı.

Kazak qızı Maryananı ilk dəfə gördüyüm gündən üç ay keçmişdir. İçərisindən çıxdığım aləmin anlayış və mülahizələri o zaman məndə hələ təzə idi. Mən o zaman inanmırdım ki, bu qadını sevé bilərəm. Ondan dağların və səmanın gözəlliyi kimi zövq alırdım və zövq almaya bilməzdim, çünki o da təbiət kimi gözəldi. Sonra mən hiss etdim ki, bu gözəlliyi seyr etmək həyatımda bir zərurətə çevrilmişdir və mən öz-özümdən soruşmağa başladım: mən onu sevirəmmi? Lakin özümdə təsəvvür etdiyim bu hissə oxşar heç bir şey tapa bilmədim. Bu nə təklük kədəri və evlənmək arzusuna, nə platonik məhəbbətə, nə də ehtiyac hiss etdiyim cismani sevgiyə oxşayırdı. Mənə onu görmək, onu eşitmək, onun yaxında olmasını bilmək lazımdı, belə vaxtlarda mən nəinki xoşbəxt, bəlkə də, sakit olurdu. Onunla birgə olduğum və ona toxunduğum ziyafətdən sonra hiss etdim ki, mənimlə bu qadın arasında etiraf edilməmiş olsa da, qınlı və qarşısını almaq üçün mübarizə edilə bilməz bir əlaqə vardır. Ancaq mən hələ mübarizə edirdim. Öz-özümə deyirdim: həyatımın səmimi mənasını heç bir zaman başa düşməyəcək bir qadını sevmək olarmı? Qadını təkcə gözəlliyinə görə, heykəl – qadını sevmək olarmı? – öz-özümdən soruşdum, ancaq öz hissimə hələ inanmasam da, artıq onu sevirdim.

Onunla birinci dəfə olaraq, danışdığım ziyafətdən sonra bizim münasibətimiz dəyişdi. Əvvəlcə o, məndən ötrü yad, lakin xarici təbiətin müəzzəm bir cismi idi. Ziyafətdən sonra isə o, məndən ötrü insana çevrildi. Mən onunla görüşməyə, danışmağa, bəzən atasının yanına işə getməyə və aqşamları bütünlüklə onlarda oturmağa baş -

ladım. Bütün bu yaxın əlaqələrdə o, mənim gözümdə əvvəlki kimi təmiz, əlçatmaz və əzəmətli olaraq qalırdı. O, hər şeyə həmişə eyni dərəcədə sakitliklə, qürur və fərəhlə, laqeydliklə cavab verirdi. Bəzən o, mehriban olurdu, lakin çox zaman onun hər baxışı, hər bir sözü, hər bir hərəkəti insanda şəfqət hissi oyadan, insanı məftun edən bu laqeydliyi ifadə edirdi. Hər gün dodaqlarımda saxta bir təbəssümlə, bir şeyi bəhanə edərək ürəyimdə ehtiras və arzuların əzabı ilə onunla zarafatla danışırıdım. O görürdü ki, mən özümü yalandan belə göstərməyə çalışıram, bununla belə, fərəh və sadəliklə mənə baxırdı. Daha bu vəziyyətə dözə bilmirdim. Mən onun qarşısında yalan danışmaq istəmirdim, düşündüyüm və hiss etdiyim hər şeyi ona demək istəyirdim. Bağda olduğum zaman xüsusilə həyəcanlanmışdım. Mən öz məhəbbətimi elə sözlərlə ona deməyə başladım ki, indi onları xatırlamağa belə utanıram. Ona görə xatırlamağa utanıram ki, mən bunları cəsarət edib deməməli idim. Çünki o, bu sözlərdən və onların vasitəsilə ifadə etdiyim hissədən ölçülməz dərəcədə yüksəkdə dururdu. Mən susdum və o gündən mənim vəziyyətim dözülməz oldu. Onunla əvvəlki zarafat rəftarımı saxlayaraq, alçalmaq istəmir və hiss edirdim ki, onunla açıq və sadə əlaqə saxlamaq dərəcəsinə yüksələ bilməmişəm. Bəs mən nə etməliyəm? – ümitsizliklə özümdən soruşdum. Boş xəyallara dalaraq, onu gah məşuqəm, gah da arvadım kimi təsəvvür edirdim və hər iki fikri ikrah hissi ilə özümdən uzaqlaşdırırdım. Onu özümə qulluqçu qız etmək də dəhşətli idi. Bu, adam öldürmək kimi bir şey olardı. Bizim zabitlərdən birinin buradakı kazak qızlarından birinə evləndiyi kimi onu da xanım, Dmitri Andreyeviç Oleninin arvadı etmək daha pis olardı. Əgər mən bir kazak, Lukaşka olmağı, at oğurlamağı, çaxır içməyi, mahnı oxumağı, adam öldürməyi və gecə sərxoş halda pəncərədən onun yanına soxulmağı bacarsaydım, öz-özümə: “mən kiməm, nəyə lazımam” suallarını verməsəydim, məsələ başqa cür ola bilərdi; bir-birimizi başa düşərdik və mən də xoşbəxt ola bilərdim. Mən özümü bu həyata həsr etmək təşəbbüsündə oldum və öz zəifliyimi, öz düşkünlüyümü daha güclü hiss etdim. Mən özümü və öz mürəkəb, ahəngdar olmayan, eybəcər keçmişimi unuda bilmirdim. Gələcəyim də mənə daha ümitsiz görünürdü. Uzaq qarlı dağlar və bu əzəmətli xoşbəxt qadın hər gün gözlərimin qabağındadır. Dünyada yeganə mümkün olan bu səadət mənim üçün deyildir; bu qadın

məndən ötrü deyildir. Mənim vəziyyətimdə ən dəhşətli və ən şirin cəhət odur ki, mən onu başa düşdüyümü hiss edirəm, o isə heç zaman məni başa düşməyəcəkdir. Onun məni başa düşməməsi məndən aşağı durmasından əmələ gəlir, əksinə, o, məni başa düşməməlidir. O, xoşbəxtdir: o, təbiət kimi bir qaydada rahat, öz-özlü - yündə yaşamalıdır. Mənsə pozğun, zəif bir məxluqam, istəyirəm ki, mənim eybəcərliyimi, mənim iztirablarımı başa düşsün. Gecələri yatmır və heç bir məqsədım olmadan onun pəncərəsinin altında gəzişirdim və özüm də bilmirdim ki, mənə nə olub. Ayn 18-də rotamız basqına getdi. Mən üç gün stanitsada olmadım. Həm kədərli, həm də laqeyddim. Dəstədə oxunan mahnılar, kart oyunları, içki, mükafatlar barədə söhbətlər həmişəkindən daha iyrenc görünürdü. Bu gün evə gəlib, onu, öz komamı, Yeroşka dayını, artırmamdan qarlı dağları gördüm və məni elə bir güclü sevinc hissi bürüdü ki, hər şeyi başa düşdüm. Mən bu qadını həyatımda birinci və ilk dəfə olaraq əsl məhəbbətlə sevirəm. Bilirəm ki, mənə nə olub. Öz hissimlə alçalmağıma qorxmuram, öz məhəbbətimdən utanmıram, onunla fəxr edirəm. Mən sevdiyim üçün günahkar deyiləm. Bu mənim iradəmdən asılı olmayaraq baş vermişdir. Öz məhəbbətimdən özümü fəda etməklə xilas olmuşam, kazak Lukaşkanı Maryanaya olan məhəbbətindən özümə sevinc uydururdum, bununla yalnız öz məhəbbət və qısqanclığımı təxərrüşə gətirirdim. Bu, əvvəllər duyduğum ideal, necə deyərlər, ülvi məhəbbət deyildi: o həvəs də deyildi ki, adam öz məhəbbətindən zövq alır, öz hissini mən-bəyini özündə duyur və hər şeyi özü edir. Mən bunu da duymuşdum. Bu hələ həzzi az arzulamaq deməkdir. Bu nə isə başqa şeydir. Bəlkə, mən Maryanada təbiəti, təbiətin bütün gözəlliyinin təcəssümünü sevirəm: lakin mənim öz iradəm yoxdur, mənim vasitəmlə onu hansı sövq-təbii bir qüvvə sevir, bütün ilahi dünya, bütün təbiət bu məhəbbəti qəlbimə dolduraraq deyir: sev! Mən onu ağıllımla, təsəvvürümlə deyil, bütün varlığım sevirəm. Mən onu sevməklə özümü bütün xoşbəxt ilahi dünyanın ayrılmaz hissəsi hesab edirəm. Mən əvvəllər təklil həyatında gəldiyim qənaətlər barədə yazmışdım, lakin heç kəs deyə bilməz ki, onlar nə cür çətinliklə məndə yaranmışdır, nə cür fərəhlə mən onları dərk etmişəm və həyata yeni, açıq bir yol görmüşəm. Məndə bu qənaətlərdən savayı, əziz heç bir şey yox idi. Lakin... məhəbbət gəldi və onlar indi daha yoxdur və

onlar üçün təəssüflənmirəm də! Hətta belə soyuq, birtərəfli əqli bir əhvali-ruhiyyəni nə üçün qiymətləndirdiyimi özüm də başa düşə bilmirəm. Güzəllik gəldi və həyatın bütün daxili işlərini kül kimi göyə sovurdu. Əlimdən getmiş bütün şeylərə təəssüflənmirəm. Özünü fəda etmək – boş şeydir. Cəfəngiyatdır. Bu, lovğalıq, layiq olduğu bədbəxtlikdən qaçmaq, başqasının səadətinə həsəd aparmaq hissindən xilas olmaq deməkdir. Başqası üçün yaşamaq, yaxşılıq etmək! Nə üçün? Qəlbimdə özümə qarşı bircə məhəbbət və onu sevmək, onun həyatı ilə yaşamaq kimi bircə arzu olduğu halda nə üçün başqası üçün yaşayım? İndi mən səadəti başqaları, Lukaşka üçün arzulamıram, indi daha başqalarını sevmirəm. Əvvəllər özümə deyə bilirdim ki, pis fikirdir. Maryananın, mənim, Lukaşkanın başına nələr gələcək? – sualları mənə əzab verəcəkdirdi. İndi isə mənim üçün heç bir fərqi yoxdur. Mən öz-özümə yaşamıram, nə isə məndən güclü, mənə rəhbərlik edən bir qüvvə var. Mən əzab çəkirəm, lakin əvvəllər ölü idim, ancaq indi yaşayıram. Bu gün onlara gedib, ona hər şeyi açıb deyəcəyəm”.

XXXIV

Olenin bu məktubu yazaraq, axşamdan xeyli ötmüş ev sahiblərilə gətirdi. Qarı sobanın dalındakı taxtın üstündə oturub, pələyirdi. Maryana başaçıq şam işığında iş tikirdi. O, Olenini görəndə kimi, yerindən sıçrayıb yaylığını götürdü və sobaya yaxınlaşdı.

Anası dedi:

– Maryanuşka, sən də bizimlə otur.

– Yox, başım açıqdır, – deyərək qız sobanın üstünə qalxdı.

Olenin onun yalnız dizini və aşağı sallanmış qəşəng ayağını görürdü. Qarı Maryananı qaymaq dalınca göndərərək, Olenini qonaq elədi. Maryana boşqabı stolun üstünə qoyub, yenə sobanın üstünə qalxdı. Olenin onun ancaq gözlərini hiss edirdi. Onlar təsərrüfat barədə danışdılar. Üllita qarının qonaqpərəstliyi getdikcə qızırsırdı. O, Olenin üçün üzüm şorabası, üzüm, kökə və ən yaxşı şərab gətirərək, öz çörəyini fiziki əməklə əldə edən adamlara xas sadəlik, kobud və qürurlu bir qonaqpərəstliklə onu qonaq etməyə başladı. Əvvəllər öz kobudluğu ilə Olenini heyrətə gətirən qarı, indi qızına qarşı öz sadə nəzakəti ilə tez-tez onu təsirləndirirdi.

– Allaha niyə naşükür olaq, atacağım! Hər şeyimiz var, şükür olsun, çaxır da çəkmişik, şoraba da qoymuşuq, üç çəllək üzüm satırıq, içməyə də qalar. Sən getməyə tələsmə! Toyda sənənlə kefləyəcəyik.

– Bəs toy nə vaxt olacaq? – Olenin soruşdu və sifətinin birdən-birə qıpqırmızı olduğunu və ürəyinin şiddətlə vuraraq ağrıdığını hiss etdi.

Sobanın dalında qızın tərپəşdiyini və tum çırtlamasını eşitdi.

– Gərək ötən həftə olaydı, biz hazırıq, – qarı elə sakit bir tərdə, arxayınlıqla cavab verdi ki, sanki, Olenin dünyada heç olmayıb və yoxdur. – Mən Maryanuşka üçün hər şey yığıb, ehtiyat görmüşəm. Onu yaxşı köçürəcəyik. Ancaq iş bir az düz gətirmir. Bizim Lukaşka çox gəzir. Başı kəfə qarışıb! Dinc durmur! Bu yaxınlarda bölmədən kazak gəlmişdi, dedi ki, o, Noqaystana gedib.

Olenin dedi:

– Birdən tələyə düşər ha!

– Mən də deyirəm də: Lukaşka, şuluqluq eləmə! Ancaq cavan-dır da, lovğalanır. Axı hər şeyin vaxtı var. Əgər bir şey qoparmı-sansa, oğurlamı-sansa, qaçaq öldürmüşənsə, əhsən! İndi otur, sakit yaşa. Yoxsa işin tamam xarab olar.

– Mən də dəstədə onu iki dəfə görmüşəm, elə həmişə kefdədir, hələ bir atını da satıb. – Olenin sobanın üstünə baxdı.

Qızın iri qara gözləri hirsle ona dikilmişdi. Olenin dedikləri üçün xəcalət çəkdi.

– Nə olar! O heç kimə pislik eləmir, – Maryana birdən səsləndi. – Öz puluna kefləyir də, – deyib ayaqlarını salladı və sobanın üstündən yerə tullanıb çıxdı və qapını bərkədən çırpdı.

Qız evdə ikən Olenin gözləri ilə onu izləyirdi, sonra isə qarıya baxıb, onu gözləyir və Ulita qarının dediklərindən heç bir şey başa düşmürdü. Bir neçə dəqiqədən sonra qonaqlar gəldilər: Ulitanın qoca qardaşı, Yeroşka dayı və onların dalınca da Maryana ilə Üstenka içəri girdilər.

– Gününüzü yaxşı keçirdiniz? – deyər Üstenka Oleninə müraciətlə mızıldandı. – Hələ də kefləyirsiniz?

– Bəli, kefləyirəm, – Olenin cavab verdi və nədənsə utanıb sıxıldı.

O getmək istədi, ancaq bacarmadı. Susmaq da ona qeyri-mümkün görünürdü. Qoca onun köməyinə çatdı: o içmək istədi

və onlar içməyə başladılar. Sonra Olenin Yeroşka ilə içdi. Olenin çox içdikcə, ürəyində bir o qədər ağırlıq hiss edirdi. Qocalar isə qızışırdılar. Qızların hər ikisi sobanın üstündə oturaraq, onlara baxıb pıçıladaşırdılar. Kazaklar axşamadək içdilər. Olenin bir kəlmə də dinmir və hamıdan çox içirdi. Kazaklar nə isə çığırırdılar. Qarı onları qovur və daha çaxır vermirdi. Qızlar Yeroşka dayıya gülürdülər. Hamı artırmaya çıxdığı zaman artıq saat on idi. Qocalar özləri xahiş etdilər ki, gecəni Oleninin yanında qalıb, kef çəksinlər. Ustenka evlərinə qaçdı. Yeroşka kazakı Vanyuşanın yanına apardı. Qarı komanı yığışdırmağa getdi. Maryana evdə tək qaldı. Olenin özünü gümrah hiss edirdi, elə bil, indicə yuxudan ayılmışdı. O hər şeyə göz qoyurdu və qocaları qabağa buraxıb, özü evə qayıtdı. Maryana yatmağa hazırlaşdı. O, qıza yaxınlaşıb nə isə demək istəyirdi ki, boğazı tıxandı. Qız dizlərini qatlayıb, yatağının üstündə oturdu, küncə tərəf çəkilib, ondan uzaqlaşdı və dinmədən ürkək vəhşi bir nəzərlə ona baxdı. Görünür, qız, ondan qorxurdu. Olenin də bunu hiss etdi: öz-özünə acıdı və xəcalət çəkdi, ancaq bununla belə, qızda heç olmasa, belə bir hiss oyatmasından məğrur bir həzz duydu.

– Maryana! – dedi, – mənə heç yazığın gəlmir? Bilsən, mən səni necə sevirəm.

Qız bir az da geri çəkildi:

– Gör çaxır səni necə dilləndirir. Heç bir şey qoparda bilməyə-cəksən.

– Yox, çaxırdan deyil. Lukaşkaya getmə. Mən sənə evlənərəm.

O, bu sözləri dediyi zaman: “Mən nə danışırım? – fikirləşdi. – Bu sözləri sabah da deyərəmmi? Deyərəm, yaqın, deyərəm və indi də təkrar edərəm” – daxili səsi ona cavab verdi.

– Mənə gələrsənmi?

Qız ciddi bir tərzdə ona baxdı və qorxusu, sanki, sovuşub keçdi.

– Maryana! Mən dəli olacağam. Özümdə deyiləm. Nə əmr etsən, onu da elərəm, – qızğın-incə sözlər öz-özünə yağırdı.

– Nə boş-boş danışsən, – deyə Maryana birdən, Oleninin ona uzatdığı əlini tutdu. Lakin o, Oleninin əlini itələmədi, əksinə, öz güclü quru barmaqları ilə sıxdı. – Ağalar məgər kəndli qızına evlə-nirlər? Get!

– Hə, gələrsənmi? Mən hər şeyi...

– Bəs Lukaşkanı nə eləyək? – deyə qız güldü.

Olenin əlini qızın əlindən çəkərək, onun cavan bədənini bərk qucaqladı. Qız isə maral kimi onun qolları arasından sıçrayıb çıxdı və yalın ayaqları ilə artırmaya qaçdı. Olenin özünə gəlib, xəcalət çəkdi. O, Maryana ilə müqayisədə yenə də özünə çox iyrenc göründü. Lakin öz dediklərinə bir dəqiqə də olsun peşman olmadan evinə getdi. Və burada çaxır içən qocalara əhəmiyyət vermədən, uzanıb, çoxdan bəri yatmadığı şirin bir yuxuya getdi.

XXXV

Ertəsi gün bayram idi. Axşam bütün camaat küçədə idi, onların bərbəzəkli paltarları batan günəşin şüaları altında par-par parıldayırdı. Şərab həmişəkindən çox hazırlanmışdı. Camaat zəhmətdən xilas olmuşdu. Kazaklar bir aydan sonra yürüşə çıxacaqdılar və bir çox ailədə toya hazırlıq görülürdü.

Meydançada, stanitsa idarəsinin qabağında, birində yeməli şeylər və tum, o birində isə yaylıq və çit satılan iki dükanın yanında camaat daha çox idi. Baftasız və başqa bəzəksiz boz və qara sadə arxalıq geymiş qocalar stanitsa idarəsinin yanında torpaq qalaqlarının üstündə oturmuşdular, bəziləri ayaq üstə durmuşdular. Qocalar öz aralarında məhsul və cavan uşaqlar, ictimai işlər və keçmiş barədə sakit və aramla söhbət edərək, vüqar və laqeydliklə gənc nəslə baxırdılar. Arvadlar və qızlar onların yanından keçərkən, ayaq saxlayıb, başlarını aşağı dikirdilər. Cavan kazaklar isə hörmətlə addımlarını yavaşdır və papaqlarını çıxararaq bir neçə müddətə başlarının qabağında tuturdular. Qocalar susurdular. Kimi ciddi, kimi nəvazişlə ötüb-keçənlərə baxaraq, ağır-ağır papaqlarını çıxarırdı və yenə başlarına qoyurdular.

Kazak qızları hələ yallı getməyə başlamamışdılar, əlvan beşmətlərdə, başlarını və gözlərini örtmüş ağ yaylıqlarda dəstə vuraraq, yerdə və evlərin torpaq qalaqları üstündə, günəşin çəpəki düşən şüalarından qorunaraq, kölgəliklərdə oturmuşdular, bərkdən danışib-gülüşürdülər. Oğlanlar və qızlar lapta¹ oynayırdılar. Topu yuxarıya, aydın göyə ataraq, çıxırtı və ciyilti ilə meydanda qaçışırdılar. Yeni-yetmə qızlar isə meydançanın o biri küncündə artıq yallı gedir, zərif, ürkək səsləri ilə mahnı oxuyurdular. Katiblər, imtiyazlı kazaklar və

¹ Lapta – oğlanlar və qızlar iki dəstəyə ayrılıb top-top oynayırlar.

bayrama görə evlərinə qayıtmış gənc oğlanlar bafta ilə işlənmiş təzə ağ, qırmızı çuxa geyərək, sifətlərində bayram sevinci hiss olunduğu halda, qol-qola verib, iki-iki, üç-üç gəzişir, arvad və qızların bir dəstəsindən o biri dəstəsinə yaxınlaşıb ayaq saxlayır və kazak qızları ilə hənəkləşirdilər. Nazik mahuddan göy rəngli zərbaftalı çuxa geymiş dükançı – erməni, içəridə cərgə ilə qatlanmış güllü yaylıqlar görünən dükanın açıq qapısı ağızında duraraq, Şərq taciri lovğalığı və təkəbbürü ilə müştəri gözləyirdi. Bayrama tamaşa etmək üçün Terekin o tayından gəlmiş iki nəfər qırmızısaqqallı, ayaqyalın çeçen öz tanışlarının evi qabağında çömbəlib oturaraq, saymazyanə çubuq çəkib tüpürür və camaata baxaraq, öz boğaz səsləri ilə bir-biri ilə danışırdılar. Arabir bayramsayağı geyinməmiş köhnə şinelli bir əsgər meydançadakı bu ala-bəzək adamların arasından keçib-gedirdi. Bəzi yerlərdə içmiş kazakların sərxoş mahnı oxumaları eşidilirdi. Bütün komaların qapıları bağlanmış və artırmalar axşamdan yuyulub təmizlənmişdi. Hətta qarılar da küçələrdə idi. Həmişə tozlu olan quru küçələrdə ayaq altına qarız və boranı tum qabıqları tökülmüşdü. Hava isti və hərəkətsiz idi, aydın səma gömgöy və şəffafdı. Damların arxasından görünən dağların ağ tutqun zirvələri yaxın görünürdü. Batan günəşin şüalarından çəhrayı rəng almışdı. Hərdənbir çayın arxası tərəfdən uzaq top gurultusu eşidilirdi. Stanitsanın üzərində isə müxtəlif fərəhli bayram səsləri bir-birinə qarışmışdı.

Olenin Maryananı görmək niyyəti ilə bütün səhəri həyətdə gəzişdi. Qız isə ev-eşiyi yığıdırandan sonra kilsəyə səhər duasına getmişdi. Sonra da gah torpaq qalağı üstündə qızlarla oturub tum çırtlanmış, gah da rəfiqələri ilə birlikdə həyətdə qaçaraq, fərəh və mehriban-casına kirayənişinə baxmışdı. Olenin başqalarının yanında onunla zarafatla danışmağa qorxurdu. O, dünənki sözünün gerisini ona demək və ondan qəti cavab almaq istəyirdi. Dünən axşamkı dəqiqə kimi bir fürsət gözləyirdi. Lakin bu fürsət ələ düşmürdü və o da belə qeyri-müəyyən vəziyyətdə qalmaq üçün özündə daha qüvvə hiss etmirdi. Qız yenə küçəyə çıxdı, bir az keçəndən sonra Olenin özü də haraya getdiyini bilmədən onun dalınca çıxdı. O, əynində göy atlas beşmet, qızın oturduğu tini burulduqda arxasınca qızların gülüşməsinə ürək ağrısı ilə eşitdi.

Beletskinin evi meydançada idi. Olenin evin yanından keçərkən Beletskinin səsinə eşitdi: “İçəri gəlin”. O da içəri keçdi.

Bir az söhbətdən sonra hər ikisi pəncərənin qabağında oturdu. Çox çəkmədi ki, təzə beşmet geymiş Yeroşka da gəldi və onların yanında yerə oturdu.

– Bax, o zadəganvari dəstəni görürsünüzmü? – Beletski küncdə ala-bəzək paltarlar geymiş dəstəni papirosu ilə göstərib gülümsədi. – Mənimki də ordadır, qırmızı geyinib. Təzə paltarlıdır. Bəs nə üçün xorovoda¹ başlamırlar? – Beletski pəncərədən boylanıb çığırdı. – Dayanın, hava qaralan kimi biz də gedərik. Sonra da onları Üstenkagilə çağırıyıq. Onlara qonaqlıq vermək lazımdır.

– Mən də Üstenkagilə gələrəm. – Olenin qətiyyətlə səsləndi. – Maryana da olacaq?

– Olacaq, gəlin! – deyə Beletski onun bu sözüne heç də təəccüblənmədi. – Ancaq görün nə gözəldir, – deyə o, ala-bəzək camaatı göstərib əlavə etdi.

– Hə, gözəldir! – Olenin onun sözünü təsdiq edərək, laqeyd görünməyə çalışdı. – Belə bayramlarda, – deyə əlavə etdi, – mənə həmişə təəccübləndirir ki, nə üçün bu gün, məsələn, ayın on beşində adamlar birdən-birə məmnun və şad olurlar? Hər şeydə bayram hiss olunur. Gözlər də, sifətlər də, səslər də, hərəkətlər də, paltar da, hava da, günəş də – hər şey bayramsayağıdır. Bizdə isə daha belə bayramlar yoxdur.

Belə mülahizələri sevməyən Beletski dedi:

– Bəli, – sonra Yeroşkaya müraciətlə dedi: – Qoca, bəs sən niyə içmirsən?

Yeroşka Beletskini göstərib, Oleninə göz vurdu. Bununla demək istədi ki, sən bu dostun yaman lovğa adamdır.

Beletski stəkanı qaldırdı. – Allah birdi, – deyib içdi (yəni “Allah verdi” – qafqazlılar bu sözü içdikləri zaman işlədirlər).

– *Sau bul!* (salamat ol) – deyə Yeroşka gülümsəyib, öz şərabını içdi.

O ayağa qalxıb, pəncərədən baxdı və Oleninə dedi:

– Sən də deyirsən ki, bayram! Bu da bayramdır?! Sən bir görəydin, keçmişlərdə necə kef çəkirdilər. Arvadlar bafta ilə işlənmiş sarafan geyinib, küçəyə çıxardılar. Boyunlarından iki cərgə qızıl pul asardılar, başlarına qızıl çutqu qoyardılar. Gedəndə ciring-ciring səs salardı. Hər arvad bir knyaz xanımı idi. Elə olurdu ki, bütün bir dəstə

¹ *Xorovod* – yallıyaoxşar rus xalq oyunu

küçəyə çıxıb, mahnı oxuyardı, səsdən qulaq tutulardı. Bütün gecəni kef çəkərdilər. Kazaklar isə çəlləyi həyəətə diğirladıb oturar və sübhədək içərdilər. Sonra əl-ələ verib, stanitsaya çıxar və qabaqlarına çıxanı da özləri ilə aparar və bir evdən o biri evə qonaq gedərdilər. Elə vaxt olurdu ki, üç gün kef edərdilər. Yadımdadır ki, atam üzgözü qızarmış və şişmiş halda, papaqsız evə gələrdi. Hər şeyini itirmiş olurdu. Gələn kimi də uzanardı. Anam onun xasiyyətini bilirdi. Ayılmaq üçün ona təzə kürü və çaxır verərdi. Özü isə stanitsaya onun papağını axtarmağa gedərdi. Bu qayda ilə iki gün yatardı. Bax, belə adamlar vardı. Yoxsa, indikilər kimi.

– Bəs sarafan geymiş qızlar tək gəzərdilər? – deyə Beletski soruşdu.

– Hə, tək gəzərdilər! Elə olurdu ki, kazaklar piyada, ya da atlı gəlib deyərdilər ki, gedək qızların xorovodunu dağıdaq. Gedərdilər, qızlar isə əllərinə kötək alıb, düşərdilər onların üstünə. Pəhriz bayramında bir qoçaqlıq göstərdilər ki, gəl görəsən, qızlar onların özünü də, atlarını da döyərdilər. Əgər onların dəstəsini yara bilsəydilər, sevdiyi qızı götürüb, aparırdılar. Qızlar necə istəyirdilərsə, eləcə də sevirdilər. Belə qızlar vardı! Kraliça idilər!

XXXVI

Bu zaman yan küçədən meydançaya iki atlı çıxdı. Onlardan biri Nazarka, o biri isə Lukaşka idi. Lukaşka bərk yolla ayaqlarını ehmalca yerə basan kök kəhər kabardin atının üstündə azca yanak oturmuşdu. At addımladıqca onun parıltılı zərif yallı gözəl başı geri atılırdı. Məharətlə qaba keçirilmiş tufəngdən, belinə bağladığı tapançadan və yəhərin dalında bükülmüş yapıncıdan məlum olurdu ki, Lukaşka yaxın və sakit yerdən gəlmir. Lukaşkanın yanakı şux oturuşunda, qamçını ehmalca atın qarnı altında şappıldadan əlinin laqeyd hərəkətində, ətrafı süzən qara gözlərinin məğrur baxışında güclülüüyü və gənclik özünə arxayınlığı ifadə olunurdu. Gözəl at, gümüşlə bəzənmiş yəhər qayıışı və gözəl kazakın özü meydanda olan camaatın diqqətini cəlb etdi. Arıq və alçaqboylu Nazarka Lukaşkadan çox pis geyinmişdi. Qocaların yanından keçərkən, Lukaşka dayandı və ağ qıvrım papağını qaldırıb, saçları vurulmuş qara başının üstündə tutdu.

– Çoxmu noqay atı qovub gətirmisən? – deyə qaşqabağını tökmüş tutqun baxışlı bir qoca soruşdu.

– Babacığım, sən, yaqın, saymısan ki, soruşursan? – Lukaşka qanlıb cavab verdi.

Qoca üz-gözünü daha da turşudub dedi:

– Ona görə də o cavanı nahaq yerə öz dalınca gəzdirirsən.

“Bir gör, məlun hamısını bilir!” – Lukaşka özlüyündə söyləndi və sifəti qayğılı bir ifadə aldı. Lakin küncdə çoxlu kazak qızının durduğunu görüb, atı onlara tərəf sürdü.

Atı birdən saxlayıb, güclü, acıqlı bir səslə çıxırdı:

– Gün aydın, qızlar! Mənsiz qocalmısınız, ifritələr, – gülümsədi.

– Salam Lukaşka! – yer-yerdən fərəhli səslər eşidildi. – Çox pul gətirmisən? Qızlara çərəz alsana! Uzun müddətə gəlmisən? Çoxdandır ki, səni görmürük.

– Nazarka ilə bir gecəliyə kef çəkməyə gəlmişik, – deyə Lukaşka atı qamçılaraq, qızların üstünə sürdü.

– Buna görə də Maryanka səni tamam yaddan çıxarıb da, – deyə Ustenka Maryananı dümsükləyib ciyildədi və nazik səslə güldü.

Maryana atdan aralanıb başını dala atdı və parlaq iri gözləri ilə sakitcə kazaka baxdı.

– Çoxdandır ki, yoxsan! Atı üstümə niyə sürürsən? – deyə soyuq bir tərdə dillənib, üzünü ondan çevirdi.

Lukaşka xüsusilə fərəhli görünürdü. Sifəti sevinc və qoçaqlıq saçırdı. Maryananın soyuq cavabı, görüntür, ona təsir elədi. Qaşları birdən çatıldı.

– Anacığım, ayağını üzəngiyə bas, səni dağlara aparım! – deyə birdən çıxırdı və atını qızların içərisində oynadaraq, sanki, pis fikirləri özündən qovmağa çalışdı. O, Maryanaya tərəf əyildi. – Öpəcə-yəm, elə öpəcəyəm ki!

Maryananın gözləri onun gözləri ilə rastlaşdı və birdən qızardı. O geri çəkildi.

– Sən daha ağ elədin. Ayaqlarımı tapdarsan, – başını aşağı əyib, gözlərini ox işarəli göy corab geymiş ayaqlarına, ensiz gümüş bafta ilə işlənmiş qırmızı çustlarına dikdi.

Lukaşka Ustenkaya müraciət etdi, Maryana qucağında uşaq tutmuş kazak arvadı ilə yanaşı oturdu. Uşaq qıza tərəf dartınıb, koppuş əli ilə onun göy beşmetinin üstündən asılmış muncuq

sapından yapışdı. Maryana ona tərəf əyilib, çəpəki Lukaşkaya baxdı. Lukaşka bu zaman çərkəzi çuxasının altından qara beşmetinin cibindən içərisində çərəz və tum olan bir bağlama çıxartdı.

– Hamını qonaq eləyirəm, – deyə bağlamani Ustenkaya verdi və Maryanaya baxıb gülümsündü.

Qızın karıxdığı üzündən bilindi. Gözəl gözlərinə duman çökdü. O, yaşmağını dodaqlarından aşağı çəkib, birdən, onun muncuqlarından tutmuş uşağın ağı üzünə dayayıb, ehtirasla öpməyə başladı. Uşaq əllərini qızın qabarıq sinəsinə dayayıb, dişsiz ağızını açdı və çığırmağa başladı.

– Uşağı niyə boğursan? – deyə uşağın anası onu qızın əlindən aldı və süd vermək üçün beşmetinin yaxasını açdı. – Yaxşı olardı ki, oğlanla salamlaşaydın.

– Atı rahlayan kimi Nazarka ilə gəlib, bütün gecəni kef çəkəcəyik, – deyə Lukaşka atı qamçılıyıb, qızlardan uzaqlaşdı.

O, Nazarka ilə birlikdə yan küçəyə burulub, bir-birinin yanında durmuş iki komaya yaxınlaşdı.

– Çatdıq, qardaş! Tez gəl! – deyə Lukaşka yoldaşına səsləndi, qonşu həyətin yanında atdan düşüb, onu öz həyətlərinin hörmə qapısından ehtiyatla içəri keçirdi. Küçədən atı tutmağa gələn və bayramsayağı geyinmiş lal bacısına: “Styonka, salam!” – deyib onu işarə ilə başa saldı ki, ata yəhəri açmadan ot versin.

Lal atı göstərərək uğuldadı və ağızını marçıldadıb, atın burnundan öpdü. Bununla onu demək istəyirdi ki, atı sevir və at yaxşı atdır.

Lukaşka tufəngindən tutaraq, artırmaya qalxdı.

– Salam, anacığım! Nədir, hələ küçəyə çıxmamısan? – dedi.

Anası qapını onun üçün açdı.

– Heç gözləmədim, ağılıma da gəlməzdi ki, sən gələrsən. Kirka deyirdi ki, sən gəlməyəcəksən.

– Çaxır gətir, anacığım. Nazarka yanıma gələcək, onunla bayram eləyəcəyik.

– Bu saat, Lukaşka, bu saat, – deyə qarı cavab verdi. – Bizim arvadlar da gəzirlər, bizim lal da gedib.

O, açarları götürüb, tələsik anbara getdi.

Nazarka atını rahladı və tufəngini çıxarıb, Lukaşkanın yanına gəldi.

XXXVII

– Salamət ol, – deyə Lukaşka çaxır dolu fincanı anasından alıb, onu ehtiyatla aşağı əyilmiş başına yaxınlaşdırdı.

Nazarka dedi:

– Gördün də, Burlak baba nə dedi: “Çoxmu at sürüb gətirmiş sən?” Görünür, xəbəri var.

– Sehrbazdır! – Lukaşka bir kəlmə ilə cavab verdi. – Nə olsun? – başını bulayıb, əlavə etdi. – Atlar artıq çayın o tayındadır, qoy axtarıb tapsınlar.

– Yaxşı deyil.

– Nə yaxşı deyil?! Sabah onun üçün çaxır apar. Belə eləsək, heç nə olmaz. İndi isə kef eləmək lazımdır. İç! – Lukaşka bu sözü Yeroşka dayının dediyi kimi dedi. – Sonra küçəyə, qızların yanına gedərik. Sən get bal gətir, ya da lalı göndərim. Sübhədək kef edəcəyik.

Nazarka gülümsədi.

– Burada çox qalacağıq ki? – dedi.

– Qoy kefimizi çəkək. Sən araq dalınca get! Al, bu da pul!

Nazarka itaətkarlıqla Yamkanın yanına qaçdı.

Yeroşka dayı ilə Yerquşov harda kef çəkildiyini, vəhşi quş kimi, iylə bilərək, sərxoş halda bir-birinin dalınca komaya soxuldular.

Yeroşka onların salamına cavab vermək əvəzinə anasına tərəf çığırdı:

– Yarım vedrə də ver! Hə, şeytan, de görək, hardan oğurlamısan! – Yeroşka çığırdı. – Əhsən! Sevirəm!

– Sevirəm, sevirəm! – Lukaşka gülümsəyərək cavab verdi. – Yun-kerlərdən qızlara çərəz daşıyırsan. Eh, qoca!

– Düz deyil, bax, bu düz deyil! Eh, Marka! – qoca qəhqəhə çəkib güldü. – O məlun bir dəfə məndən xahiş elədi! Get, dedi, aramızı düzəlt. Mənə çaxmaq tüfəngi də verirdi. Yox, cəhənnəm olsun! Mən düzəldərdim, ancaq sənə yazığım gəldi. Hə, de görüm, harda idin? – qoca tatarca soruşdu.

Lukaşka ona cəsarətlə cavab verirdi.

Tatarca pis bilən Yerquşov hərdənbir rus sözləri işlədirdi.

– Mən deyirəm də, at aparıb. Mən yəqin bilirəm, – onun sözünü təsdiq edirdi.

– Biz Gireyka ilə getdik, – deyə Lukaşka danışmağa başladı. (O, Girey xanı Gireyka adlandırmaqla kazaklara öz qoçaqlığını göstərmək istəyirdi.) Çayın o tayında lovgalanıb deyirdi ki, bütün səhraya bələddir və yanılmadan düz gedəcək. Biz çıxanda mənəm Girey kam gecə qaranlığında azdı, o yan-bu yana vurnuxmağa başladı, bir şey çıxmadı. Aulu tapmasaydı, geri qayıdacaqdıq. Görünür ki, sağa tərəf getmişik. Gecəyarıyadək axtardıq. Yaxşı ki, itlər hürməyə başladılar.

Yeroşka dayı dedi:

– Səfehsiniz. Biz də elə olub ki, çöldə azmışıq. Səhradır da, nə bilmək olar! Tez bir tərənin üstünə çıxıb, bax beləcə yalnızca kimi ulamağa başlayırdım. (O, ovuclarını ağzının yanına tutub uladı, elə bil, bir sürü canavar ağızbaağıza verib ulaşır.) O saat itlər səsimə hürüşürdü. Hə, de görüm, tapa bildiniz?

– Tez tapdıq. Noqay arvadları az qalmışdı ki, Nazarkanı tutsunlar.

Evə qayıtmış olan Nazarka incik halda dedi:

– Yox bir, tutmuşdular.

– Getdik. Gireyka yenə yolu səhv saldı. Heç cür ləpə döyəne gedib çıxıb bilmirdik. Bizə elə gəlirdi ki, Terekə tərəf gedirik, ancaq, əslində isə ondan uzaqlaşırıdık.

Yeroşka dayı dedi:

– Sən ulduzlara baxaydın da.

– Mən də onu demək istəyirdim, – deyə Yerquşov da söhbətə qarışdı.

– Hər tərəf qarqara idi, o yan-bu yana vurnuxdum, bir madyan tutub, başına noxta keçirdim və öz atımı buraxdım. Fikirleşdim ki, o bizi izlə aparıb çıxarar. Necə olsa yaxşıdır? O, finxıra-finxıra burnunu aşağı dikib getdi. Axır ki, bizi stanitsaya aparıb çıxardı. Yenə yaxşı oldu, hava tamam işıqlanmışdı. Ancaq onu bildik ki, atları meşədə gizlətdik. Sonra çayın o tayından paltarsız bir adam gəlib, atları sudan keçirdi.

Yerquşov başını buladı:

– Mən də onu deyirəm də, çox zirəksən. At çox idi?

– Hamısı burdadır. – Lukaşka əlini cibinin üstünə vurdu.

Bu vaxt qarın içəri girdi. Lukaşka sözünü deyib qurtara bilmədi.

– İç! – deyə çıxırdı.

- Bir dəfə Girçiklə lap gec getdik... – Yeroşka sözə başladı.
– Hə, sənə qulaq asmaq mümkün deyil, – deyə Lukaşka səsəndi. – Mən getdim, – o, çapurdakı şərabını içib, kəmərinə möhkəm çəkdi və küçəyə çıxdı...

XXXVIII

Lukaşka küçəyə çıxanda, hava artıq qaralmışdı. Payız gecəsi sərin və küləksizdi. Meydanın bir tərəfində yüksələn qara qovaqların arxasından bədirlənmiş qızılı ay görünürdü. Komaların bacalarından qalxan tüstü dumana qarışaraq, stanitsanın üstünə yayılırdı. Bəzi pəncərələrdən işıq düşürdü. Havaya təzək, üzüm puçalı iyi və duman yayılmışdı. Danışiq, gülüş, mahnı, tum çırtılmaq səsəri bir-birinə qarışaraq, gündüzdəkindən daha aydın eşidilirdi. Qaranlıqda çəpərlərin və evlərin yanında ağ yaylıqlar və ağ papaqlar koma-koma görünürdü.

Meydanda qapıları açıq olan işıqlı dükanın qabağında toplaşmış kazak və qızların paltarları qaralıb, ağarıb və hündürdən oxunan mahnı, gülüş səsəri və danışiq eşidilirdi. Qızlar əl-ələ verərək, tozlu meydanda aramla yallı gedirdilər. Qızlardan arıqı və ən çirkini oxuyurdu:

*Bu meşənin dalından, meşə qaranlığından
Ay-da-luli!
Bu bağıın arasından, bağıın yaşıllığından
İki igid gəlirdi – iki ucaboy oğlan...
Biri-birindən gözəl, nə, subay oğlan...
Gəldilər, yetişdilər, yol üstə dayandılar,
Dayandılar, baxdılar, dörd yana boylandılar.
Bir gözəl qız da gəldi, oğlanlara yanaşdı,
Bir gözəl qız da gəldi, oğlanlarla danışdı:
Görəsən, hansınızın qisməti olacağam...
O gözəl qismət oldu ağbənizli cavana,
Ağbənizli, ağüzlü, yaraşığılı oğlana
Oğlan tutdu yapışdı onun sağ biləyindən,
Oğlan aldı-apardı, onu neçə cərgədən.
Yoldaşları yanında lovğalandı o ki var,
Bir görün nə arvaddı... qiyamətdi, qardaşlar!*

Qarılar onların yanında durub, mahnıya qulaq asırdılar. Oğlanlar və qızlar ətrafda duraraq, yanlarından keçən qızlara sataşır, hərədən bir yallı gedənlərin arasına girib, sıranı pozurdular. Beletski ilə Olenin çərəkəzi çıxada və papaqda qapının qaranlıq tərəfində duraraq, kazak ləhcəsində deyil, alçaqdan, ancaq eşidiləsi bir tərzdə öz aralarında danışıq və adamların diqqətini cəlb etdiklərini duyurdular. Təzə köynək və beşmet geymiş əzəmətli Maryana da qırmızı beşmetdə olan yoğun Ustenka ilə yanaşı yallı gedirdi. Olenin və Beletski Maryana ilə Ustenkanı dəstədən necə çıxarmaq barədə danışırdılar. Beletski fikirləşirdi ki, Olenin bunu ancaq əylənmək üçün istəyir, Olenin isə öz qismətinin qərarını gözləyirdi. O, necə olursa olsun bu gün Maryananı təklikdə görmək, hər şeyi açıb ona demək və onun arvadı olmağı istəyib-istəmədiyini soruşmaq niyyətindəydi. Bu məsələnin ondan ötrü çoxdan mənfə həl edildiyinə baxmayaraq, güman edirdi ki, bütün duyduqlarını ona danışmaq iqtidarındadır və qız onu başa düşəcəkdir.

Beletski dedi:

– Bəs bunu mənə niyə demirdiniz? Ustenka vasitəsilə mənə bunu düzəldərdim. Qəribə adamsınız!

– Nə etmək olar? Tezliklə bir vaxt gələr ki, hamısını sizə danışaram. İndi isə, siz allah, elə edin ki, o, Ustenkanın yanına gəlsin.

– Yaxşı. Bu asan işdir... – dedi və sonra nəzakət xətinə əvvəlcə Maryanaya müraciət etdi: – Hə, Maryanka, sən Lukaşkaya deyil, ağ oğlana qismət olacaqsan, hə? – və cavab gözləmədən Ustenkaya yaxınlaşıb xahiş etməyə başladı ki, Maryananı da özü ilə gətirsin. O, sözünü qurtarmamışdı ki, başqa bir mahnı oxundu və qızlar birbirilərini dartaraq, yallı getməkdə davam etdilər. Onlar bu mahnını oxuyurdular:

*Bu bağın arxasından
Gəldi gəzməyə qoçaq
Keçdi küçə boyunca...
Birinci yol keçəndə
Sakitcə əl elədi.
İkinci yol keçəndə
Papağını yellədi.
Üçüncü yol keçəndə*

Gəlib birdən dayandı.
Üz tutdu mənə doğru
Heç bilmirəm o, niyə.
Dedi: "Səni gəzirdim
Səndən gileylənməyə
Niyə görə axı sən,
Məni görüb gülürsən,
Nə çəkirsən özünü,
Daha başa gəlmirsən.
Təngə gəlib axır ki
Sakitləşərsən.
Yenə də yada salıb
Fikirləşərsən.
Tez yanlayaram,
Nişanlayaram –
Alaram səni,
Olarsan axır ömür yoldaşım.
Mənim əlimdən
Dad çəkib onda
Hey axıdarsan
acı göz yaş..."
Mən ki bilirdim nə deyim ona –
Cürətim yoxdu
Cavab verməyə
Taqətim yoxdu...
Getdim başa gəzməyə
Duysun halımı.
Dostuma baş endirdim,
Düşürtdüm dəsmalımı.
"İzin ver, mehriban qız,
Yapışım ağ əlindən.
Yapış bu ağ əlimdən,
Sev, gözəl qız, məni sən!"
Bilmirəm necə edim...
Lal olmuşam, əcəb iş...
İndi hayandan tapım
Sevgilimə bir bəxşiş.

*Güllü şalımı verdim,
Boylandım hər tərəfə.
Bu güllü şala görə
Öpdüm onu beş dəfə...*

Lukaşka Nazarka ilə birlikdə dəstəni yarıb, qızların arasında dolanmağa başladı. Lukaşka öz zil səsi ilə mahnıya qoşulub, qollarını ata-ata dəstənin ortasında gedirdi. "Hə, biriniz çıxın da!" – dedi. Qızlar Maryankanı itələdilər, o çıxmaq istəmirdi. Mahnının arasından zərif bir gülüş, şappıltı, öpüş səsi və pıçılıt eşidilirdi.

Lukaşka Oleninin yanından keçərkən, mehribanlıqla ona baş əydi.

– Dmitri Andreiç! Siz də baxmağa gəlmisiniz? – dedi.

– Bəli, – deyə Olenin quru bir tərzdə qətiyyətlə cavab verdi.

Beletski Ustenkanın qulağına tərəf əyilib, nə isə dedi.

Ustenka cavab vermək istədi, ancaq macal tapmadı. İkinci dəfə onun yanına çatanda dedi:

– Yaxşı, gələrik.

– Maryana da gələcək?

Olenin Maryanaya tərəf əyildi:

– Gələcəksən? Xahiş edirəm, heç olmasa, bir dəqiqəliyə gəl. Mən səninlə danışmalıyam.

– Qızlar gəlsələr, mən də gələrəm.

– Xahiş elədiyimi deyəcəksənmi? – deyə ona tərəf əyilib soruşdu. – Bu gün kefin kökdür.

Qız artıq ondan uzaqlaşdı. Olenin qızın dalınca getdi.

– Deyəcəksən?

– Nəyi deyəcəyəm?

– Üç gün qabaq soruşduğumu, – Olenin yenə onun qulağına tərəf əyildi. – Mənə gələrsənmi?

Maryana fikirləşdi.

– Deyərəm, – cavab verdi, – bu gün deyərəm.

Qaranlıqda gənc adama dikilmiş gözləri fərəh və mehribanlıqla parıladı. Olenin hələ də onun dalınca gedirdi. Yaxından qıza tərəf əylmək onu sevindirirdi.

Lukaşka oxumağına davam edərək, qızın qolundan bərk dartdı və onu sıradan ortaya çıxardı. Olenin yalnız: "Ustenkanın yanına

gəl” – deməyə macal tapıb, öz yoldaşının yanına qayıtdı. Mahnı qurtardı. Lukaşka da, Maryana da dodaqlarını silib öpüşdülər. Lukaşka deyirdi: “Yox, beş dəfə”. Danışığı, gülüşü, o tərəf-bu tərəfə qaçışı rəvan hərəkətlər və rəvan səslər əvəz etdi. Çox içmiş görünən Lukaşka qızlara çərəz paylamağa başladı. O, məzəli təsirli bir lovğalıqla deyirdi:

– Hamınızı qonaq edirəm. Əsgərlərlə kef eləmək istəyənlər isə dəstədən rədd olsunlar, – qəzəblə Oleninə baxıb əlavə etdi.

Qızlar ondan aldığı çərəzi gülə-gülə bir-birinin əlindən qapırdılar. Beletski və Olenin bir kənara çəkildilər.

Lukaşka öz səxavətindən, sanki, xəcalət çəkərək, papağını çıxardı və qolu ilə alını silərək, Maryana ilə Ustenkaya yanaşdı.

– Əgər mənim sevgilimsənsə, niyə özünü çəkirsən? – yenicə oxumuş olduqları mahnının sözlərini təkrar edərək, Maryanaya müraciətlə: – özünü çəkirsən? – deyə daha qəzəblə təkrar etdi. – Ərə gəlsən, əlimdən dad çəkərsən, – əlavə edib, Ustenka və Maryanayı birlikdə qucaqladı.

Ustenka onun qolları arasından çıxdı, kürəyinə elə vurdu ki, əli əzildi.

– Yenə də xorovod oynayacaqsınız? – deyə Lukaşka soruşdu.

– Qızlar bilirlər, – deyə Ustenka cavab verdi. – Mənsə evə gedəcəyəm, Maryanka da bizə gəlmək istəyir.

Kazak Maryanayı qucaqlamaqda davam edərək, onu camaatdan ayıraraq, evin qaranlıq tininə apardı.

– Maşenka, getmə, – dedi, – axırıncı dəfədi, kef çəkirik. Get evə, sənin yanına gələcəyəm.

Maryana dedi:

– Evdə nə eləyəcəyəm? Bayram ondan ötrüdür ki, gəzəsən, Ustenkanın yanına gedəcəyəm.

– Axı onsuz da evlənəcəyəm.

Maryana dedi:

– Yaxşı, ona baxarıq.

Lukaşka onu sinəsinə sıxıb, yanağından öpdü və ciddi bir tərzdə dedi:

– Hə, gedəcəksən?

Maryana onun qolları arasından çıxıb uzaqlaşdı:

– Burax! Niyə əl çəkmirsən? – dedi.

Lukaşka dayanıb, başını buladı və tənə ilə dedi:

– Eh, qızıcığaz!.. Sənin üçün pis olar ha. Əlimdən dad çəkərsən, – üzünü ondan çevirib, qızlara çıxırdı: – Çalın dal!

Onun dediyi, sanki, Maryananı qorxudub, qəzəbləndirdi. O, ayaq saxladı.

– Nə pis olacaq? – soruşdu.

– O da.

– Nə o?

– O ki kirayənişin əsgərlə gəzirsən və məni daha sevmirsən.

– Kefim belə istəyir, sevmirəm. Sən mənim nə atamsan, nə də anam. Nə istəyirsən? Kimi istəsəm, onu da sevəcəyəm.

– Demək belə! – Lukaşka dedi. – Yadında saxla! – o, dükana yaxınlaşdı. – Qızlar! – deyə çıxırdı. – Niyə dayanmışsınız? Yenə xorovod oynayın. Nazarka, get, çaxır gətir.

– Nə oldu, gələcəklər? – Olenin Beletskidən soruşdu.

– Bu saat gələrlər, – Beletski cavab verdi. – Gedək, onlar üçün qonaqlıq düzəltmək lazımdır.

XXXIX

Gecədən xeyli keçmiş Olenin Maryana və Üstenkanın dalınca Beletskinin komasından çıxdı. Qızların ağ yaylığı qaranlıq küçədə ağarırdı. Ay qızılı rəng alaraq, çöl tərəfə enirdi. Stanitsanın üzərində gümüşü duman durmuşdu. Hər tərəf sakitdi, heç yerdə işıq görünmürdü, yalnız uzaqlaşan qadınların ayaq səsləri eşidilirdi. Oleninin ürəyi şiddətlə vururdu. Pörtmüş sifəti rütubətli havada sərinləyirdi. O, göyə və indicə çıxdığı komaya baxdı. Komanın işığı söndürülmüşdü. O, yenidən uzaqlaşan qadınların kölgələrinə baxdı. Ağ yaylıq dumanın içərisində görünmürdü. Olenin tək qalmaqdan qorxurdu. O elə xoşbəxt idi ki! Artırmadan yerə atılıb, qızların dalınca qaçdı.

Üstenka dedi:

– Eh, səni! Görərlər!

– Zərəri yoxdur.

Olenin Maryananın yanına gəlib, onu qucaqladı. Maryana müqavimət göstərmədi. Üstenka dedi:

– Öpüşməkdən doymamısan-nədir. Evlənərsən, onda öpərsən, indi isə gözlə.

– Xudahafiz, Maryana, sabah atanın yanına gəlib, özüm deyərəm. Sən heç bir söz demə.

– Mən nə deyəcəyəm! – deyə Maryana cavab verdi.

Qızlar ikisi də qaçıb getdilər. Olenin olanları xatırlaya-xatırlaya tək getdi. O, bütün gecəni sobanın yanındakı küncdə onunla birlikdə keçirmişdi. Ustenka bir dəqiqəliyə də komadan çıxmayıb, başqa qızlar və Beletski ilə əylənirdi. Olenin Maryana ilə pıçıltı ilə danışdı.

– Mənə gələrsənmi? – deyə o, qızdan soruşdu.

– Aldadarsan, almazsan? – qız fərəh və sakitliklə cavab verirdi.

– Bəs məni sevirsənmi? Allah xatirinə söylə.

– Nə üçün sevməyim, şikəst deyilsən ki! – Maryana onun əllərini sərt əlləri içərisində sıxaraq, gülə-gülə cavab verirdi. – Nə yaxşı əllərin var, ağappaq, yumşaq, elə bil, qaymaqdır, – dedi.

– Mən zarafat eləmirəm. De görüm, gələrsənmi?

– Əgər atam versə, niyə gəlməyim...

– Bax, yadında saxla, əgər məni aldatsan, dəli olaram. Sabah anana və atana deyərəm, elçiliyə gələcəyəm.

Maryana birdən qəhqəhə ilə güldü.

– Nə olub?

– Heç, gülməlidir.

– Düz sözümdür. Bağ, ev alaram, kazak yazırlaram...

– Ancaq bax, onda başqa arvadları sevmə! Belə şeylərə qəzəbim tutur.

Olenin xəyalında bütün bu sözləri ləzzətlə təkrar etdi. Bunları xatırlamaq onun üçün həm ağır, həm də həddindən artıq fərəhli idi. Ağır idi, ona görə ki, qız onunla danışarkən həmişəki kimi yenə də sakitdi. Bu yeni vəziyyət onu, elə bil, zərrə qədər həyəcanlandır mırdı. Maryana, sanki, ona inanmır və gələcək barədə düşünmürdü. Oleninə elə gəlirdi ki, qız onu ancaq hazırkı zamanda sevir, gələcək isə onun üçün yoxdur. Fərəhli idi, xoşbəxt idi, ona görə ki, qızın bütün sözləri ona həqiqət kimi görünürdü, onun arvadı olmağa razılaşırdı. “Bəli, – deyə öz-özünə söylənirdi, – biz bir-birimizi ancaq o zaman başa düşəcəyik ki, o, tamamilə mənim olsun. Belə məhəbbət üçün söz deyil, həyat, bütöv bir həyat lazımdır. Sabah hər şey məlum olacaq. Mən artıq belə yaşaya bilmirəm, sabah onun atasına, Beletskiyə deyəcəyəm, lap bütün stanitsaya yayacağam...”

Lukaşka iki yuxusuz gecədən sonra bayramda o qədər içmişdi ki, ömründə birinci dəfə ayağa qalxa bilməyib Yamkanın yanında yatmışdı.

XL

Ertəsi gün Olenin həmişəkindən tez oyandı və oyanan kimi də nə edəcəyini düşündü. O, qızın öpüşünü, sərt əlləri ilə əllərini sıx - masını və bu zaman onun dediyi “Nə yaxşı ağ əllərin var!” sözlərini xatırladı. Sıçrayıb yatağından qalxdı və dərhal ev sahiblərinin yanına gedib, Maryana ilə evlənmək istədiyini onlara bildirmək istədi. Günəş hələ çıxmamışdı, Oleninə elə gəldi ki, küçədə nə isə qeyri-adi bir həyəcan var. Adamlar piyada və atlı halda o tərəf-bu tərəfə gedir və danışirdilər. O, çərkəzi çuxasını çiyinə atıb, artırmaya çıxdı. Ev sahibləri hələ oyanmamışdılar. Küçə ilə beş nəfər atlı kazak gedir və bərkədən danışirdilər. Hamıdan qabaqda Lukaşka öz enli kabardin atında gedirdi. Kazaklar danışır və çığırırdılar, sözlərindən heç bir şey başa düşmək olmurdu.

Biri deyirdi:

– Yuxarı posta get!

O biri deyirdi:

– Tez atını yəhərlə və özünü bizə çatdır.

– O biri darvazadan çıxmaq yaxın olar.

– Mübahisəni kəsin, – Lukaşka çığırdı, – orta darvazadan getmək lazımdır...

Toz-torpağa bulaşmış və atı tər içində olan bir kazak dedi:

– Oradan yaxın olar.

Dünənki içkidən sonra Lukaşkanın üz-gözü şişib qızarmışdı, papağını boynuna tərəf dala əymişdi. O, amiranə surətdə çığırırdı, sanki, rəis idi.

– Nə olub? Haraya gedirsiniz? – deyə Olenin kazakların diqqətini çətinliklə özünə cəlb etdi.

– Qaçaqları tutmağa gedirik, ləpədöyəndə səngər qurub oturublar. İndi oraya gedirik, ancaq adamımız azdır.

Kazaklar çığırmaqda və dəstəyə adam toplamaqda davam edərək, küçə ilə gedirdilər. Olenin fikirləşdi ki, getməsə, yaxşı olmaz, həm də güman edirdi ki, tez qayıdacaqdır. O geyindi, tufəngini

güllə ilə doldurdu və Vanyuşanın tələm-tələsik yəhərlədiyi atın belinə sıçradı və stanitsanın çıxacağında özünü kazaklara çatdırdı. Kazaklar tələsərək dövrə vurmuş və gətirilmiş çəlləkdən taxta parça çaxır süzərək, bir-birilərinə ötürür və öz səfərləri üçün dua edirdilər. Təsadüfən stanitsada olan cavan, şux geyimli bir xorunji də toplanmış olan bu doqquz kazaka komandanlıq etmək vəzifəsini öz üzərinə götürərək, onlarla birlikdə içməkdə idi. Toplanmış kazakların hamısı sırası idi və xorunji bir rəis görkəmi almışdısa da, hamı ancaq Lukaşkaya qulaq asırdı. Kazaklar Oleninə əhəmiyyət vermirdilər. Hamı ata minib yola düşdüyü zaman, Olenin xorunjiyə yaxınlaşıb, nə baş verdiyini soruşmağa başladı. Adətən mehriban olan xorunji ona təkəbbürlə yanaşıb öz böyüklüyünü bildirmək istədi. Olenin məsələnin nə yerdə olduğunu güc-bəla ilə ondan öyrənə bildi. Qaçaqları axtarmaq üçün göndərilən atlılar stanitsanın səkkiz verstliyində ləpədəyəndə bir neçə nəfər dağlı görmüşdü. Qaçaqlar çalada səngərə girib atəş açır və hədələyirdilər ki, diri-diri təslim olmayacaqlar. İki nəfər kazakla qaçaqları axtarmağa getmiş uryadnik, qaçaqların keşiyini çəkməyə qalaraq, başqa kazakları köməyə çağırmaq üçün kazaklardan birini stanitsaya göndərmişdi.

Günəş yenidən qalxmağa başlayırdı. Stanitsanın üç verstliyində hər tərəfdə çöl başlayırdı. Yeknəsəq, qüssəli və quru səhrada dolaşmaq mal-qara ləpirlərindən ara-sıra görünən quru otlardan, alçaq qamışlarla örtülmüş dərələrdən, az tapdanmış seyrək cığırlardan və lap uzaqlarda üfüqdə görünən noqay köçəri obalarından savayı nəzərə heç bir şey çarpmırdı. Ərazinin kölgəsizliyi və sərtliyi adamı heyrətə salırdı. Çöldə günəş həmişə qırmızı çıxır və qırmızı da batırdı. Külək qopanda özü ilə dağ hündürlüyündə qum sovurub gətirirdi. Bu səhərki kimi sakitlik olanda və bu sakitlik heç bir hərəkət və heç bir səslə pozulmadıqda, xüsusilə heyrətamiz olur. Bu səhər günəşin çıxmasına baxmayaraq, stepdə hər şey sakit və tutqun, xüsusilə boş və yumşaq idi. Hava hərəkətsizdi: yalnız atların ayaq səsləri və fıxırtısı eşidilirdi. Bu səslər də zəif idi və dərhal yoxa çıxırdı.

Kazaklar yolun çox hissəsini dinməz-söyləməz getdilər. Kazak silahını həmişə elə səliqə ilə taxır ki, o nə cingildəyir və nə də tiq-qıldayır. Silahın tiqqıldaması kazakdan ötrü böyük qüsurdur. Stanitsadan gələn iki atlı yolda onlara çataraq, bir-iki kəlmə danışdılar.

Lukaşkanın atı büdrədimi, ya da ota ilişdimi, nədənsə qabağa cumdu. Bu, kazaklarda pis əlamətdir. Kazaklar bir-birilərinə baxdılar və bu dəqiqədə xüsusi əhəmiyyəti olan bu vəziyyətə fikir verməməyə çalışaraq, üzlerini yana çevirdilər. Lukaşka atın başını çəkib, qaşlarını çatdı və dişlərini qıcaraq, qamçını başının üstünə qoydu. Cins kabardin atı birdən dördayağa səkdirdi və hansı ayağını yerə qoyacağını bilməyərək, sanki, qanadlanıb uçmaq istədi. Lakin Lukaşka qamçı ilə onun dolu sağrılarında bir çırpdı, iki çırpdı, üç çırpdı və kabardin atı dişlərini qıcaraq, quyruğunu aşağı salladı, fınxıraraq dal ayaqları üstə qalxıb, kazaklardan bir neçə addım aralandı.

– Eh, cins atdır! – deyərək xorunji səsləndi.

– Şir kimi atdır, – deyərək yaşlı kazaklardan biri bunu təsdiq etdi.

Kazaklar susaraq, atları gah addım-addım, gah da yorğa sürürdülər. Yalnız bu vəziyyət onların sükutunu və hərəkətlərinin təmtərağını pozmuşdu.

Çöllə getdikləri səkkiz verst yolda kazaklar yalnız onlardan bir verst aralı ağır-ağır gedən və üstündə noqay alaçıqı olan araba gördülər. Bu, öz ailəsi ilə birlikdə bir obadan o biri obaya köçən noqay idi. Bundan başqa, onlar bir dərədə almacıq sümükləri çıxmış, cır-cındır içində olan iki noqay qadın dallarında səbət, təzək yapmaq üçün, stepdən keçmiş mal-qaranın peyinini yığıqlarını gördülər. Kalmık dilində pis danışan xorunji noqay qadınlardan nə isə soruşmağa başladı. Lakin onlar xorunjini başa düşmürdülər və görünür ki, qorxudan bir-birinə baxırdılar. Lukaşka yaxınlaşıb atını saxladı, cəld adı qaydada salamlaşdı və noqay qadınlar, görünür ki, buna sevindilər və onunla öz qardaşları kimi sərbəst danışmağa başladılar.

– Ay, ay, kop qaçaq! – deyərək əlləri ilə kazakların getdiyi istiqaməti göstərərək, şikayətçi bir tərzdə dilləndilər. Olenin onların “Qaçaqlar çoxdur” – dediyini başa düşdü.

Belə işləri heç zaman görməmiş olan və onların haqqında ancaq Yeroşka dayının söhbəti əsasında təsəvvürü olan Olenin kazaklardan geri qalmamaq və hər şeyi görmək istəyirdi. O, kazaklardan həzz alır, hər şeyə göz qoyur, hər şeyə qulaq asır və müşahidə aparırdı. Özü ilə qılınc və doldurulmuş tüfəng götürsə də, kazakların ona yad münasibətini görüb, bu işdə yerli-dibli iştirak etməmək qərarına

gəldi. Onun fikrincə, onsu da dəstədə onun igidliyi isbat olunmuşdu. Ən başlıcası da ona görə ki, o, indi çox xoşbəxt idi.

Birdən uzaqda güllə səsi eşidildi.

Xorunji əl-ayağa düşdü və kazakların kiçik hissələrə ayrılması və hansı tərəfdən yaxınlaşmaları barədə sərəncam verməyə başladı. Lakin kazaklar, görünür ki, bu sərəncama heç bir əhəmiyyət verməyərək, ancaq Lukaşkanı dinləyir və ancaq ona baxırdılar. Lukanın görkəmində bir sakitlik və təmtəraq ifadə olunurdu. O, öz kabardin atını adi qaydada sürsə də, o biri atlar ona çata bilmirdi. Lukaşka gözlərini qıyaraq, hey qabağa baxırdı.

– Budur, atlı gəlir, – deyə atın başını çəkdi və başqaları ilə bərabərləşdi.

Olenin nə qədər diqqətlə baxdısa da, bir şey görmədi. Tezliklə kazaklar iki atlıni seçə bildilər və sakit addımlarla düz onların üstünə getdilər.

– Onlar qaçaqlardır? – deyə Olenin soruşdu.

Kazaklar, onların nəzərincə, mənasız olan bu suala cavab vermədilər. Qaçaqqlar gərək axmaq olaydılar ki, çayın bu tərəfinə atla üzüb keçəydilər.

– Odur, Rodka əlini yelləyir, – Lukaşka artıq aydın seçilən iki atlıni göstərdi. – Bizə tərəf gəlirlər.

Doğrudan da, bir neçə dəqiqədən sonra məlum oldu ki, atlılar qaçaqların yerini öyrənməyə getmiş kazaklardır. Uryadnik Lukaya yaxınlaşdı.

XLI

Lukaşka ancaq:

– Uzaqdadırlar? – deyə xəbər ala bildi.

Bu zaman otuz addımlıqda qısa və quru güllə səsi eşidildi. Uryadnik azca gülümsündü.

– Bizim Qurkadır, qaçaqlara atır, – başı ilə güllə açılan tərəfi göstərdi.

Bir neçə addım getdikdən sonra onlar bir qum təpəsinin dalında oturub, tufəngini dolduran Qurkanı gördülər. Qurka darıxdığından o biri qum təpəsinin dalında oturmuş qaçaqlara atəş açırdı. Oradan bir güllə vıyıldı.

Xorunjinin rəngi ağarmışdı, o, özünü itirmişdi. Lukaşka atdan düşdü, atı kazaklardan birinə verib, Qurkanın yanına getdi. Olenin də eyni hərəkətlə, əylə-əylə onun dalınca getdi. Güllə açan kazaka yenəcə yanaşmışdılar ki, başlarının üstündən iki güllə vıylıtı ilə ötüb-keçdi. Lukaşka Oleninə baxdı və əyildi.

– Andreiç, səni vururlar, – dedi. – Yaxşısı budur ki, çəkilib gedəsən. Sənin burada işin yoxdur.

Lakin Olenin mütləq qaçaqlara baxmaq istəyirdi.

O, iki yüz addımlıqda olan təpənin dalında papaq və tüfəng gördü. Birdən orada tüstü göründü və bir güllə də uçub keçdi. Qaçaqdar dağın altında bataqlıqda oturmuşdular. Onların oturduğu yer Olenini heyrətə saldı. Ora da bütün step kimi eyni idi, lakin qaçaqlar orada gizləndikləri üçün, sanki, seçilirdi. Hətta o yer Oleninə məhz qaçaqlardan ötrü yaranmış kimi görünürdü. Lukaşka atın yanına qayıtdı. Olenin də onun dalınca getdi.

Luka dedi:

– Otlə yüklənmiş bir araba lazımdır, yoxsa bizi qırırlar. Odur, təpənin dalında otlə yüklənmiş bir noqay arabası durub.

Xorunji onu dinlədi və uryadnik bu fikirlə razılaşdı. Ot arabasını gətirdilər və kazaklar onun dalında gizlənərək, üst-başlarını otlə örtüdü. Olenin bir təpənin üstünə çıxdı, buradan hər şeyi görürdü. Ot arabası irəliləyirdi. Kazaklar onun dalına sığınıb irəliləyirdilər. Çeçenlər – onlar doqquz nəfərdilər – yanaşı diz-dizə oturub güllə açmırdılar.

Hər tərəf sakitdi. Birdən çeçenlər tərəfdən Yeroşka dayının ay-da-la-lay – mahnısına oxşar həzin bir mahnının qəribə səsləri eşidildi. Çeçenlər bilirdilər ki, buradan salamat qurtara bilməyəcəklər və qaçmaq nəfsindən xilas olmaq üçün dizlərini kəmərlə bir-birinə bağlayıb, silahlarını hazır tutaraq, ölümqabağı mahnı oxuyurdular.

Kazaklar ot arabası ilə getdikcə yaxınlaşırdılar və Olenin hər dəqiqə güllə açılacağını gözləyirdi. Lakin sakitlik qaçaqların yalnız kədərli mahnısı ilə pozulurdu. Birdən mahnı kəsildi, qısa güllə səsi eşidildi, güllə arabanın yan ağacına dəydi, çeçencə söyüş və zingilti eşidildi. Güllə güllənin dalınca açılır və arabaya dəyib şıppıldaırdı. Kazaklar atmırdılar və cəmi beş addımlıqda idilər.

Bir an da keçdi və kazaklar arabanın hər iki tərəfindən qıy vurub çıxdılar. Lukaşka qabaqda idi. Olenin yalnız bir neçə güllə səsi,

çığırtı və inilti eşitdi. Ona elə gəlirdi ki, gözünə tüstü və qan görünür. Atın başını buraxdı və özünü bilmədən kazakların yanına qaçdı. Gözlərini dəhşət bürümüşdü. Heç nədən baş çıxara bilmirdi, ancaq onu başa düşürdü ki, hər şey qurtarıb. Lukaşka rəngi yaylıq kimi ağarmış halda yaralı bir çeçenin qollarından tutub çıxırırdı: “Onu öldürmə! Diri aparacağam!” Bu həmin kürən çeçen idi ki, öldürülmüş qaçaq qardaşının meyiti dalınca gəlmişdi. Lukaşka onun qollarını burdu. Birdən çeçen onun əlindən çıxıb, tapançadan atəş açdı. Lukaşka yıxıldı. Qarnında qan göründü. O qalxdı, ancaq rusca və tatarca söyərək, yenə də yıxıldı. Üstündə və altında qan getdikcə çoxalırdı. Kazaklar ona yaxınlaşıb, kəmərinə açmağa başladılar. Nazarka kömək etməmişdən qabaq qılıncını heç cür qınına keçirə bilmirdi. Qılıncın ağız qanlı idi. Kürən, bıçları vurulmuş çeçenlər ölmüş və doğranmış halda yerə səpələnmişdilər. Təkcə Lukaşkanı vuran başdan-ayağa yara içərisində olan tanış çeçen sağ idi. O, vurulmuş qırğı kimi tamamilə qana bulaşmış və rəngi ağarmış halda dişlərini qıcıyaraq, iri əsəbi gözləri ilə dörd dövrəsinə baxır və çömbəltmə oturaraq, əlində xəncər hələ də özünü qorumağa hazırlayırdı. Xorunji yan tərəfdən ona yaxınlaşdı və sanki dövrə vurmaq istəyirmiş kimi cəld tapança ilə onun qulağının dibindən vurdu. Çeçen qabağa cumdu, ancaq bacarmayıb yıxıldı.

Kazaklar tənəffəs halda ölümləri daşıyır və onların silahlarını götürürdülər. Bu kürən çeçenlərin hərəsi bir cür idi, hər birinin öz xüsusi cizgiləri vardı. Lukaşkanı arabanın yanına gətirdilər. O hələ də rus və tatar dillərində söyürdü.

– Yalan deyirsən, əllərimlə boğaram! Mənim əlimdən qurtara bilməyəcəksən! Ananı! – qırıq-qırıq çıxırırdı. Çox çəkmədi ki, zəif düşüb susdu.

Olenin evinə yola düşdü. Axşam ona dedilər ki, Lukaşka ölüm ayağındadır və çayın o tərəfindən olan bir tatar onu otlarla müalicə edir.

Ölümləri stanitsa idarəsinə daşıyıb gətirdilər. Arvadlar və uşaqlar onlara baxmaq üçün toplaşmışdılar.

Olenin hava qaralanda evə qayıtdı. Uzun müddət gördüklərinə özünə gələ bilmədi. Lakin gecə dünənki xatirələr yenə də yer-bəyerdən üzərinə çökdü. Pəncərədən baxdı. Maryana komadan anbara keçərək, təsərrüfat işləri ilə məşğuldu. Anası üzüm bağına

getmişdi. Atası idarədə idi. Olenin qızın işini görüb qurtarmasını gözləmədən, onun yanına getdi. O, komada idi və arxası ona dayanmışdı. Olenin güman elədi ki, o, xəcalət çəkir.

– Maryana, – dedi, – a Maryana! Yanına gəlmək olar?

O, birdən qanrıldı. Gözləri azca yaşarmışdı. Sifətində gözəl bir kədər vardı. Dinməz və əzəmətlə baxırdı. Olenin təkrar etdi:

– Maryana! Mən gəlmişəm ki...

– Əl çək! – dedi. Onun sifəti dəyişməmişdi, lakin gözlərindən yaş süzülürdü.

– Nə üçün ağlayırsan? Nə olub?

– Nə olub? – deyə qız kobud sərt səsi ilə təkrar etdi. – Kazakları öldürüblər, o ölüb.

– Lukaşkanı? – Olenin soruşdu.

– Get, sənə nə lazımdır?

– Maryana! – Olenin ona yaxınlaşdı.

– Heç zaman məndən sənə bir şey düşməyəcək.

– Maryana, belə demə, – Olenin yalvardı.

– Get, zəhlətökən! – deyə qız çığırdı və ayaqlarını yerə döyərək, təhdidedici bir tərzdə ona tərəf yeridi. Onun sifətindən elə kin və qəzəb yağır ki, Olenin birdən ona bağlanmağın mənasız olduğunu və bu qadının əlyetməzliyi barədə əvvəllər düşündüyünün şəksiz bir həqiqət olduğunu başa düşdü.

Olenin ona heç bir söz demədən komadan çıxdı.

XLII

Evə qayıdıb, iki saat tərpənmədən yatağında uzandı, sonra qalxıb rota komandirinin yanına getdi və qərargaha göndərilməsini xahiş etdi. Heç kəslə xudahafizləşmədən, Vanyuşa vasitəsilə ev sahibləri ilə haqq-hesabı çürütdü və polkun durduğu qalaya getməyə hazırlaşdı. Təkcə Yeroşka dayı onu yola salırdı. Onlar oturub içdilər, bir də, bir də içdilər. Moskvadan yola düşdüyü kimi, indi də, üçatlı araba qapıda durmuşdu. Lakin Olenin, o zaman olduğu kimi, daha öz-özü ilə hesablaşmır və burada düşündükləri, etdikləri bütün şeylər haqqında “boş şeylərdir” demirdi. O daha özünə yeni həyat vəd etmirdi. O, Maryananı əvvəlkindən çox sevirdi və indi bilirdi ki, heç zaman onun tərəfindən sevilməyəcəkdir.

Yeroşka dayı deyirdi:

– Hə, xudahafiz, atam! Səfərə gedəndə ağıllı ol, sən mən qocaya qulaq as. Basqına gedəndə, ya da güllə açılan bir yerdə olduqda, camaat çox olan yerə girmə. Axı mən – köhnə canavar, çox şey görmüşəm. Sizinkilər bir şeydən qorxan kimi, tez camaatın içinə girib sığınır, fikirləşir ki, camaatın içərisində şən olar. Ancaq daha da pis eləyir: axı gülləni həmişə adam çox olan yerə açirlar. Mən həmişə camaatdan uzaq olardım, tək gəzərdim. Buna görə də bir dəfə də yaralanmamışam. Öz dövrənimdə daha nələr görməmişəm?

Otağı yığırdıran Vanyuşa dedi:

– Axı kürəyində güllə qalıb.

– Onu kazaklar zarafatla eləyiblər. – Yeroşka cavab verdi.

– Belə də! İçdik. Vanka Sitkin adında bir kazak vardı. İçib sərxoş olmuşdu. Birdən tapançadan güllə açdı, güllə də gəlib, düz həmin bu yerə dəydi.

– Bərk ağrıdı? – Olenin soruşdu və sonra əlavə etdi: – Vanyuşa, qurtarırsan?

– Eh! Haraya tələsirsən! Qoy danışım... Güllə məni yamanca sarsıtdı, ancaq o sümüyü sındıra bilmədi, elə burada da qaldı. Mən ona dedim ki, qardaş, az qalmışdı məni öldürəsən, ha! Sən başıma nə oyun açdın? Mən bununla səndən əl çəkən deyiləm. Sən gərək mənə bir vedrə çaxır verəsən.

Onun danışığına, demək olar ki, qulaq asmayan Olenin yenə soruşdu:

– Bərk ağrıdırdı?

– Qoy qurtarım da. Bir vedrə çaxır gətirdi. İçdik. Qan elə hey axırdı. Bütün koma qana bulaşmışdı. Burlak baba dedi: “Bu kişi ölər axı. Bir ştof da şirin çaxır ver, yoxsa səni məhkəməyə verərik”. Yenə də gətirdilər. Hey içdik...

– Bəs ağrıtmırdı? – deyə Olenin yenə soruşdu.

– Ağrı nədir! Sözüümü kəsmə, belə şeyləri sevmirəm. Qoy sözüümü qurtarım. İçhaiç, sübhədək o ki var içdik. Elə oradaca, sərxoş olub, sobanın üstündə yatmışam. Səhər oyandım, belimi heç cür düzəldə bilmirdim.

– Bərk ağrıdırdı? – Olenin yenə təkrar soruşdu və güman eləyirdi ki, nəhayət, indi daha öz sualına cavab ala biləcəkdir.

– Məgər deyirəm ağrıdırdı... Ağrıtmırdı, ancaq belimi düzəldib, gözə bilmirdim.

– Yaran sağaldımı? – Oleninin ürəyi elə sıxıldı ki, hətta heç gülmədi də.

– Yaram yaxşı oldu, ancaq güllə hələ də burdadır. Bir əllə bax, – deyə o, köynəyini qaldırıb, enli kürəyini göstərdi: sümüyün yanında güllə tərənirdi.

– Bir görürsən, necə tərənir, – sanki, bir oyuncaq kimi güllə ilə əylənirdi. – Bax, indi dala getdi.

– Lukaşka sağalacaqmı? – Olenin soruşdu.

– Allah bilir. Doktor yoxdur, dalınca gediblər.

– Həkimini hardan gətirəcəklər, Qroznıdan?

– Yox, atacağı, əgər mən çar olsaydım, sizin rus həkimlərini çoxdan asmışdım. Onlar ancaq kəsib-doğramağı bacarırlar. Bizim kazak Baklaşevin də ayağını kəsib, adamlıqdan çıxardılar. Səfeh adamlardır. İndi Baklaşev nəyə yarayar? Yox, atacağı, dağlarda yaxşı doktorlar var. Bir dəfə dostum Girçiyi səfərdə sinəsinin bax bu yerindən yaralamışdılar, sizin doktorlar onu sağaltmaqdan boyun qaçırdılar, Saib isə dağdan gəlib, onu sağaltdı. Onlar, atacağı, otları yaxşı tanıyırlar.

Olenin dedi:

– Bəsdir, cəfəngiyat danışdınız. Yaxşısı budur ki, mən qərar-gahdan həkim göndərim.

– Cəfəngiyat! – qoca onu yamsıladı. – Səfeh! Səfeh! Cəfəngiyat! Həkim göndərim! Əgər sizinkilər yaxşı müalicə etsəydilər, kazaklar, lap çeçenlər də onların yanına gedərdilər, daha sizin zabitlər, polkovniklər dağdan doktor çağırmazdılar. Sizinkilər başdan-ayağa saxtadırlar.

Olenin cavab vermədi. O, yaşadığı və yenə də oraya qayıtdığı bu dünyada hər şeyin saxta olması fikr ilə tamamilə razı idi.

– Lukaşka necədir? Yanında olmusan? – soruşdu.

– Ölü kimi uzanıb. Nə yeyir, nə içir, ürəyi ancaq araç istəyir. Araç içməsi pis deyil. Heyif olsun. Yaxşı oğlandı, mənim kimi igiddi. Mən də bir dəfə ölürdüm. Qarılar hey ağlaşdırlar. Başım istidən od tutub yanırdı. Yatağımı müqəddəs təsvirlərin altına çəkmişdilər. Uzanmışdım, məndən yuxarıda, sobanın üstündə isə balaca-balaca təbilçilər durmuşdular. Mən onlara acıqlandıqca, onlar təbili daha

bərkədən döyəcləyirdilər. (Qoca güldü.) Yanıma keşiş gətirdilər, mənə dəfn etmək istəyirdilər. Eşidirdim ki, deyirlər: dünyaya uymuşdu, arvadlarla gəzib, günaha batıb, pəhriz saxlamayıb, balalaykada çalıb. Dedilər ki, tövbə elə. Mən də tövbə eləməyə başladım. Günahkaram, dedim. Keşişin bütün sözlərinə “günahkaram” – deyə cavab verirdim. O, balalayka barədə də soruşdu. Bunda da günahkaram, dedim. O lənətə gəlmiş hardadır? Sən yerini göstər və onu sındır. Dedim ki, məndə deyil. Ancaq onu komada torun içində gizlətmişdim, bildirdim ki, tapmayacaqlar. Məndən əl çəkildilər, hə, “öl” dedilər. Onlar gedən kimi balalaykanı çalmağa başladım... Hə, mən nədən danışırıdım? – deyə sözlünə davam etdi. – Sən mənə qulaq as, camaatdan həmişə uzaq gəz, yoxsa öldürərlər. Düzü, sənə yazığım gəlir: sən içənsən, səni sevirəm. Sizinkilər isə təpəyə çıxmağı sevirlər. Burada bir nəfər yaşayırdı, Rusiyadan gəlmişdi, elə hey təpəyə çıxardı. Qəribə idi, təpəyə də yamac deyirdi. Təpə görə kimi üstünə qalxardı. Bir dəfə sevinclə təpənin üstünə qalxmışdı. Çeçen də onu nişan alıb öldürmüşdü. Dayaq qoyub atmaqda çeçenlər qoçaqdırlar, məndən də mahirdilər. Mənasız öldürməyi sevmirəm. Elə vaxt olurdu ki, sizin əsgərlərə baxıb, təəccüb qalırdım. Çox səfehdirilər! Hamı dəstə ilə gedir, üstəlik, bir özlərinə qırmızı yaxalıq da tikirlər. Belə halda, güllə heç boşa çıxar: birini vurub yıxırlar, o biri yenə gedir. Çox səfehdirilər! – qoca başını bulayıb, təkrar etdi. – Səpələnib, özü də tək-tək gedə bilməzlər? Belədə arxayın ola bilərsən. O daha səni nişan ala bilməz. Sən də belə elə.

– Hə, çox sağ ol! Xudahafiz, dayıcan! Allah qoysa, görüşərik. Olenin qalxıb, dəhlizə tərəf yönəldi.

Qoca döşəmənin üstündə oturub, ayağa qalxmırdı. O dedi:

– Belə xudahafizləşərlər? Axmaqсан, axmaq! Eh, gör camaat necə olub! Bütöv bir il yoldaşlıq eləmişik, indi xudahafiz deyib gedir. Axı mən səni sevirəm, sənə yazığım gəlir! Belə ətiacı olduğun üçün də həmişə təksən. Ürəyəyatan adam deyilsən. Elə vaxt olub ki, yatmayıb, sənin barəndə fikirləşmişəm, nə isə sənə heyifsilənirəm. Mahnıda deyildi ki:

*Taleyimiz, əziz qardaş,
Bizi atdı yad ellərə.*

Sən də beləsen.

Olenin yenə dedi:

– Hə, xudahafiz.

Qoca qalxıb, əlini ona uzatdı. Olenin onun əlini sıxdı və getmək istədi.

– Üzünü, üzünü bəri tut.

Qoca hər iki kobud əli ilə onun başından tutub, yaş bıqları və yaş dodaqları ilə onu üç dəfə öpüb ağladı.

Olenin arabaya oturdu.

Qoca göz yaşları arasından **hiçqıra-hiçqıra** dedi:

– Elə beləcə gedirsən? Heç olmasa, yadigar bir şey bağışla, atacağım. Flintanı **bağışla**. İkisi nəyinə lazımdır?!

Olenin tüfəngi çıxarıb, ona verdi. Vanyuşa **deyinməyə** başladı:

– Bu qocaya daha nə verməmişən, yenə də gözü doymur.

Qoca dilənçi. Hamısı boş adamlardır, – deyib paltosuna büründü və arabanın qabağında oturdu.

– Sus, donuzun biri donuz! – deyə qoca gülərək çıxırdı. – Gör bir necə xəsisdir.

Maryana anbardan çıxdı və laqeydliklə üçatlı arabaya baxıb baş əydi və evə keçdi.

– *La fil*¹, – deyə Vanyuşa göz vurdu və səfehçəsinə bərkdən güldü.

– Getdik! – Olenin hirsle səsləndi.

– Xudahafiz, atam! Xudahafiz! Səni unutmayacağam! – deyə Yeroşka çıxırırdı.

Olenin qanrılıb arxaya baxdı. Yeroşka dayı ilə Maryana, görünür ki, öz işləri barədə danışirdilər. Nə qoca, nə də qız daha ona baxmırdılar.

¹ Qız (*fran.*)

HACI MURAD

HACI MURAD

Mən kövsənlərin arası ilə evə qayıdırdım. Yayın tən ortası idi. Ot çalınıb qurtarmışdı. Bu günə-sabaha çovdar biçini başlanacaqdı.

İlin bu fəslinin özünəməxsus gözəl çiçəkləri olur; qırmızı, ağ, çəhrayı, ətirli yonca gülləri, sırtıq qızçıçəkləri, kənarları dümağ, ortası sapsarı, tünd qoxulu “məhəbbət” gülləri, bal iyli qızılı vəzərəklər, zanbağaoxşar ağ, bənövşəyi uzunsaplaq zəngçiçəkləri, yerə yaprımış noxud gülləri, sarı, qırmızı, çəhrayı, bənövşəyi yaraşlıq skabiozlar, üstü azacıq çəhrayıya çalan yumşaq tüklü, xoş rayihəli bağayarpağıları, səhər-səhər – cavanlıq çağında və günəş altında tündgöy, axşamtərəfi – qocalıq çağında isə maviləşən və get-gədə qırmızıya çalan güləvərlər, badam iyi verən, zərif, tezsolan sarı sarmaşlıq gülləri...

Mən əlvan çiçəklərdən böyük bir dəstə düzəltməyə sonra evə tərəf üz qoymuşdum ki, birdən yolun qırağındakı çökəkdə gözəl moruğu çiçəyi olan bir ayıpəncəsi kolpanı gördüm. Bizdə qanqalın bu növünə “tatar” deyirlər. Ot biçini zamanı kəndlilər ona toxunmağa çalışaraq, yalnız ətrafını biçirlər. Əgər bilməyib kəssələr, dəryazın burnunda götürüb otun içindən qırağa atırlar ki, əl-ayağa batmasın. Birdən ağılıma gəldi ki, bu ayıpəncəsini dərib topladığım çiçəklərin ortasına qoyum. Çökəyə endim, çiçəklərdən birinin ortasına sancılaraq süst düşüb şirin-şirin mürgüləyən tüklü torpaq arısını qovub, ayıpəncəsini üzümə başladım. Lakin bu o qədər də asan iş deyildi: saplağının tikanlarla örtülü olması və bu tikanların əlimə sarıdığı dəsmalın üstündən belə barmaqlarıma batması bir yana dursun, saplağın özü ağılasıqmaz dərəcədə möhkəmdi, onu lif-lif eləyib qoparana kimi beş dəqiqə əlləşməli oldum. Nəhayət, mən çiçəyi üzüb qurtaranda, saplaq artıq didik-didikdi, çiçək özü isə əvvəlki kimi tərəvətli, əvvəlki qədər gözəl görünürdü. Bundan başqa, o öz qaballığına, yöndəmsizliyinə görə dərdiyim zərif güllərə yaraşmırdı. Mən yalnız öz kökü üstündə qəşəng olan bu çiçəyi əbəs

yerə məhv etdiyimə təəssüflənərək, onu yerə atdım: “Bundakı enerjiyə, bundakı həyat gücünə bir bax! – Mən çiçəyi qopararkən çəkdiyim əziyyəti yenidən xatırlayaraq düşündüm. – Necə də inadla qorunurdu, həyatını necə də baha qiymətə təslim etdi!”

Mən keçən ildən dincə qoyulmuş, indi isə təzəcə şumlanmış tarlanın ortası ilə uzanan tozlu, qaratorpaq yolla gedirdim. Tarla mülkədarınkı idi, o qədər böyükdü ki, yolun hər iki tərəfindən tutmuş ta qabaqdakı yalı aşana kimi hamar şumlanmış, lakin hələ malalanmamış qara torpaqdan başqa heç nə gözə dəymirdi. Yer yaxşı sürülmüşdü. Nə bir ot vardı, nə də başqa bir göyerti, hər tərəf qarqarayı. “İnsan nə qədər dağıdıcı, nə qədər qəddar bir məxluqdur, o öz həyatını təmin etmək üçün nə qədər canlı varlığı, bitkini məhv etmişdir”, – düşündüm və qeyri-ixtiyari olaraq, nəzərlərimlə bu ölü, qara sahədə həyatdan bir nişanə axtardım. Qabaqda, sağdan, yolun üst tərəfində gözümə bir kol dəydi. Yaxınlaşarkən bunun bayaq çiçəyini əbəs yerə dərib, sonra da atdığım “tatar”dan biri olduğunu gördüm.

“Tatar” kolpanı üç zoğdan ibarətdi. Onlardan biri ortadan qoparıldığından qalan hissəsi kəsik biləyi xatırladırdı. O biri iki zoğun hərəsinin üstündə bircə çiçək vardı. Bu çiçəklər, görünür, əvvəl qırmızı imiş, lakin indi qaralmışdı. Zoğun biri sındığından, yarısı ucundakı çirkli çiçəklə birlikdə sallana qalmışdı. Digəri isə qara torpağa batıb bulaşmasına baxmayaraq, hələ də öz qamətini şax saxlaya bilmişdi. Görünür, kolun üstündən təkər keçmişdi. Təkər keçəndən sonra yenidən qalxıb dirçəldiyindən indi bir qədər yana əyilmişdi. Lakin, hər halda, yerə sərili deyildi... Sanki, onun bədəninin bir hissəsini qoparmış, içəlatını çölə tökmüş, qollarını vurub yerə salmış, gözlərini çıxarmışdılar. Lakin o hələ sağdı və ətrafında özü kimi milyonlarla bitkini məhv etmiş insana can verməmişdi.

“Gücə bax! – düşündüm. – İnsan hər şeyə qalib gəldi, saysız-hesabsız otları tələf etdi, bu isə hələ də təslim olmamışdır”.

Birdən keçmiş zamanlarda Qafqazda baş vermiş qəribə bir əhvalat yadıma düşdü. Bunun bir hissəsini mən öz gözümlə görmüşəm¹, bir hissəsini başqalarından eşitmişəm, bir hissəsi isə təsəvvür

¹ Povestdə təsvir olunan hadisələr 50-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir. Tolstoy bu vaxt Qafqazda yaşayırdı.

vürümün məhsuludur. Xatırımda və təsəvvürümdə canlanan həmin hadisə budur.

I

Min səkkiz yüz əlli birinci ilin axırları idi. Soyuq bir noyabr axşamı Hacı Murad ətirli təzək tüstüsünə bürünmüş “Məhkənd” adlı narahat çeçen auluna daxil oldu.

Müəzzinin zil azan səsi yenicə kəsilmişdi. Təzək tüstüsünün xoş iyi duyulan təmiz dağ havasında arı şanı kimi bir-birinin böyrünə sıxılmış daxmaların həyətlərinə girən mal-qaranın böyürtüsü, qoyun-quzunun mələşməsi, bir-birilə nə barədəsə mübahisə edən kişilərin hay-küyü, aşağıdan, bulaq başından arvadların, uşaqların səsi aydın eşidilirdi.

Hacı Murad Şamilin naibi idi. O öz igidliylə şöhrət qazanmışdı. Həmişə bir yerə gedəndə yanınca xüsusi bayraq götürərdilər. Ətrafında onlarca igid at oynadardı. İndisə onun yanında bircə müridi vardı. Üz-gözünü başlıqla sarımışdı, bərk-bərk büründüyü yapıncının altından tüfənginin ucu görünürdü. O, nəzəri mümkün qədər az cəlb etməyə çalışır, qara iti gözlərini yolda rast gəldiyi adamların üzünə ehtiyatla zilləyərək, onları diqqətlə nəzərdən keçirirdi.

Aulun ortasına çatanda Hacı Murad meydana tərəf uzanan küçə ilə getməyib, atının başını sol cinahdakı dar döngəyə çevirdi. Dağın ətəyində qazılmış ikinci daxmaya çatanda atı saxlayıb o yan-bu yana göz gəzdirdi. Daxmanın dəhlizində heç kim görünmürdü, ancaq damda, təzəcə şirə çəkilmiş tüstü bacasının dalında kürkə bürünmüş bir adam uzanmışdı. Hacı Murad daxmanın damında uzanan adamı qamçının sapı ilə tərpedib, astaca səslədi. Kürkün altından qoca bir kişi dikəldi. Onun başında gecəpapağı, əynində kirdən işıldayan cırıq arxalıq vardı. Qocanın kirpiksiz gözləri qızarmış və bulaşmışdı. O, göz qapaqlarını bir-birindən yaxşı aralamaq üçün gözünü tez-tez qırpırdı. Hacı Murad: “Salamləyküm”, – deyib üzünü açdı.

Qoca, Hacı Muradı tanıyıb:

– Əleykümsalam, – deyə dişsiz ağzını açaraq gülümsədi, bir əlini yerə, digərini arıq dizinə dirək verib qalxdı və bacanın yanındakı taxtadaban başmaqlarını ayağına keçirməyə çalışdı. Nəhayət, buna

müvəffəq olandan sonra tələsmədən qarışıq kürkünü geydi və dama söykənmiş nərdivandan tuta-tuta dalı-dalı aşağı enməyə başladı. Qoca həm geyinəndə, həm də nərdivanla düşəndə dərisi qırıqlarla örtülmüş, gündən yanıb qaralmış nazik boynunu o yan-bu yana əy-əy başını bulayır, dişsiz ağızını hey marçıldadırdı. Həyatə enəndən sonra o, qonaqpərəstlik əlaməti olaraq, bir əli ilə Hacı Muradın atının cilovundan, o birisi ilə sağ üzəngidən yapışdı. Lakin tez atından yerə sıçrayan qıvrac və güclü mürid qocanı kənar edib özü üzəngidən yapışdı.

Hacı Murad atdan düşdü və yüngülcə axsaya-axsaya dəhlizə getdi. Bu vaxt qapı açıldı, içəridən on dörd-on beş yaşlı bir oğlan uşağı qaçaraq çıxıb dayandı və dəymiş qarağatı andıran qara parlaq gözlərini təəccüblə gələnlərə zillədi.

– Qaç məscidə, atanı çağır, – deyə qoca ona əmr etdi, sonra Hacı Muradı qabaqlayaraq, daxmanın yüngül qapısını cırıltı ilə açdı. Hacı Murad otağa girərkən içəri qapıdan orta yaşlı, nazik, arıq bir arvad çıxdı. Onun əynində göy çaxçur vardı, sarı köynəyinin üstündən qırmızı beşmet geymişdi. Qucağında yastıq və döşəkcə tutmuşdu.

– Xoş gəlmisiniz, – o, Hacı Muradı salamladı və ikiqat əyilib daxmanın yuxarı başında qonağa oturmaq üçün yer düzəltməyə başladı.

Hacı Murad:

– Allah oğlanlarını saxlasın, – deyə cavab verib yapıncısını, tütəngini, qılıncını çıxarıb qocaya uzatdı.

Qoca tütəngi, qılıncı ehmalca alıb, hamar suvaq çəkilməmiş, tər-təmiz ağardılmış divarda parıldayan iki iri ləyənin arasında, ev sahibinin silahıyla yanaşı mıxdan asdı.

Hacı Murad belindəki tapançasını düzəldərək, arvadın yerə döşədiyi döşəkcəyə, yastığa tərəf getdi və çərkəzi çuxasının ətəyini geri atıb əyləşdi. Qoca da yalın ayaqlarını altına yığıb, onun qabağında dizi üstə oturdu, sonra gözlərini yumub əllərini qoşalayaraq sifətinə yaxınlaşdırdı, astadan dua oxumağa başladı. Hacı Murad da onun kimi etdi. Duadan sonra hər ikisi salavat çevirdi.

Hacı Murad qocadan soruşdu:

– Təzə nə xəbər var?

– Elə bir xəbər yoxdur, – deyə qoca ölgün, qırmızı gözlərini Hacı

Muradın üzünə deyil, sinəsinə zillədi. – Mən anların yanında oluram, bir az bundan qabaq gəlmişəm, dedim, bir oğluma dəyim. Xəbər varsa da, o bilər.

Hacı Murad hiss etdi ki, onu maraqlandıran məsələdən qocanın xəbəri var, ancaq qəsdən demək istəmir, odur ki, başını yavaşca tərpədir, daha heç nə soruşmadı.

– Təzə xəbər deyəndə, elə ürəkaçan bir şey yoxdur, – deyər qoca sükutu pozdu. – Təzə odur ki, dovşanlar baş-başa verib məsləhət tökürlər ki, nə təhər eləyək qartalları qovaq. Qartallar da ki onlara aman vermir: birini burada parçalayır, birini orada parçalayır. Keçən həftə urus it uşağı miçitlilərin ot tayalarını yandırır. Allah onların divanını eləsin. – Qoca hiddətlə xırıldadı.

Hacı Muradın müridi içəri girdi, qüvvətli ayaqlarını geniş ataraq, torpaq döşəmədə səssiz, qıvrıq addımlarla divara yanaşdı, Hacı Murad kimi üstündə yalnız tapançasını və xəncərini saxlayaraq, yapıncısını, tufəngini, qılıncını soyunub onları Hacı Muradın silahı asılan mıxlara keçirdi.

Qoca, müridi göstərərək, Hacı Muraddan soruşdu:

– Bu kimdir?

– Mənim müridimdir. Adı Eldardır, – Hacı Murad cavab verdi.

Qoca:

– Lap yaxşı, – deyib Eldara Hacı Muradın böyründə, nəmədin üstündə yer göstərdi.

Eldar bardaş qurub oturdu, quzu gözlərini andıran qəşəng mülayim gözlərini söhbətə qızışmış qocanın üzünə zillədi. Qoca nağıl edirdi ki, keçən həftə aulun cavanları iki əsgər tutub birini öldürüblər, o birini də Vedenə¹, Şamilin yanına göndəriblər. Hacı Murad qocanın söhbətini fikri dağınıq halda dinləyir, tez-tez qapıya baxır, bayırdan gələn səsə, şıqqılıtya qulaq verirdi. Dəhlizdə ayaq səsləri eşidildi, qapı cınladı, ev sahibi Sado içəri girdi.

Bu, qırx-qırx beş yaşlı, qısasaqqal, uzunburun bir adam idi. Gözləri, onu çağırmağa qaçan və atası ilə bir yerdə içəri girib qapının yanında oturan on beş yaşlı oğlunun gözləri qədər qaynar olmasa da, onlar kimi qara idi. Sado ayaqqabılarını qapının yanında çıxardı, tükü getmiş papağını çoxdan qırılmamış, qapqara tükü başından peysərinə tərəf itələdi və Hacı Muradın qarşısında çömbəlib oturdu.

¹ Veden – Şamilin iqamətgahı olan aulun adıdır.

O da, atası kimi, gözlərini yumub əllərini sifətinə yaxınlaşdırdı, dua oxuyub salavat çevirdi, yalnız bundan sonra danışmağa başladı. Sado dedi:

– Şamil əmr verib ki, Hacı Muradı ya ölü, ya diri ələ keçirmək lazımdır. Sonra əlavə elədi: – Şamilin göndərdiyi adamlar dünən qayıdılar, camaat da Şamilin sözündən çıxmağa qorxur, odur ki, ehtiyatlı olmaq lazımdır. – Mənim evimdə, – deyər, Sado sözünə davam etdi, – nə qədər ki canımda can var, heç kim mənim qonağıma bir şey eləyə bilməz. Dərd çölün dəridir. Bu barədə fikirləşmək lazımdır.

Hacı Murad ona diqqətlə qulaq asır və fikri ilə razılaşaraq, başını tərpedirdi. Sado sözünü qurtaranda o dedi:

– Yaxşı. İndi ruslara bir adamla kağız göndərmək lazımdır. Mənim müridim gedər, ancaq ona bələdçi lazımdır.

– Qardaşım Batanı göndərərəm, – deyər Sado cavab verib oğluna tərəf çöndü. – Batanı çağır gəlsin.

Uşaq yay kimi açılaraq, yerindən sıçradı və qollarını yelləyə-yelləyə tez otaqdan çıxdı. On dəqiqədən sonra o, qarabuğdayı, qıçları qısa, cılız bir çeçenlə geri qayıtdı. Çeçenin əynində ora-burası süzölmüş, qollarının ağı didik-didik olub, saçaqlanmış sarı çuxa vardı. Qıçlarına geydiyi qara meşin boğazlıqlar aşağı sürüşüb qırışmışdı. Hacı Murad təzə gələn adamla salamlaşdı, artıq söz işlətmədən qısaca dedi:

– Mənim müridimi rusların yanına kimi ötürə bilərsənmi?

– Niyə ötürürəm, – Bata cəld və təbəssümlə cavab verdi, – lap yaxşı ötürürəm. Mənim qabağımda bir çeçen də dura bilməz. Baş-qası, ola bilsin ki, söz də verər, gedər də, ancaq içindən bir şey çıxmaz. Amma mən bacararam.

– Yaxşı, – deyər Hacı Murad dilləndi, – çəkdiyən zəhmətin müqabilində bu qədər alacaqsan. – O, üç barmağını göstərdi.

Bata başını tərpedərək anladığını bildirdi və əlavə etdi ki, ondan ötrü pul qiymətli deyil, o, namus ucundan Hacı Murada qulluq eləməyə həmişə hazırdır. Hacı Muradı dağlarda tanımayan yoxdur, onun donuz ruslara necə divan tutduğunu hamı bilir.

Hacı Murad:

– Yaxşı, – dedi. – İpin uzununu, sözün qıyası!

– Düz buyurursunuz, danışmaram, – Bata razılaşdı.

– Arqunun¹ burulduğu yerdə, sıldırımla üzbəüz, meşənin içindəki talada iki ot tayası var, görmüsənmi?

– Görmüşəm.

– Orada atlılarımdan üç nəfəri məni gözləyir, – deyə Hacı Murad sözünə davam etdi.

Bata başını tərپətədi:

– Bəli.

– Xan-Mağomanı soruşarsan. Xan-Mağoma nə eləmək, nə demək lazım olduğunu bilir. Onu rusların nəçərnəyi knyaz Voront - sovun yanında aparıb çıxarda bilərsənmi?

– Apararam.

– Apararsan, sonra da geri qaytararsan. Bacararsan?

– Bacararam.

– Apararsan, qayıdan baş yenə də meşəyə gələrsiz. Mən orda olacağam.

– Hamısını yerinə yetirərəm, – deyə Bata ayağa qalxdı və əlini döşünə qoyub baş əyərək içəridən çıxdı.

Bata gedəndən sonra Hacı Murad ev sahibinə dedi:

– Bir adam da Hexiyə göndərmək lazımdır. Hexidə belə eləmək lazımdır... – deyə o, çuxasının vəznəsinin birindən tutaraq mətləbi anlatmaq istəyirdi ki, içəri girən iki arvadı görüb dərhal əlini aşağı saldı və susdu.

Gələnlərdən birisi bayaq yerə döşək salan, yastıq qoyan orta-yaşlı, arıq arvad idi. Bu, Sadonun qadını idi. O birisi, qırmızı çax - çurlu, yaşıl beşmetli, sinəsi başdan-başa gümüş pula tutulmuş döşüklü yeniyetməcə bir qız idi. Onun arıq kürəyinə düşən qısa, lakin yoğun, qara cod hörüyünün ucundan gümüş manatlıq asılmışdı. Atasının və qardaşının gözlərinə oxşayan, qarağat giləsi kimi qara gözləri gənc çöhrəsində şəh bir təbəssümlə parlayaraq, onun ciddi görünmək cəhdinə xələl gətirdi. Qız qonaqlara baxmırdı, lakin onların içəridə olduqlarını hər an hiss etdiyi aydın görünürdü.

Sadonun arvadı, üstündə çay, umac, yağlı fəşəli, pendir, yuxa və bal olan alçaq, dəyirmi stol gətirmişdi. Qızın əlində aftafa, ləyən və məhrəba vardı.

Ayaqlarında dabansız qırmızı çüvək olan arvadlar səssiz yeriyyə-yeriyə gətirdiklərini qonaqların qabağına qoyduqları müddətdə

¹ Arqun – çay adıdır.

Hacı Muradla Sado susurdular. Eldar isə arvadların içəridə olduğu bütün vaxtı quzu gözlərini öz dizlərinə zilləyib heykəl kimi hərəkətsiz qalmışdı. Yalnız qadınlar çıxdıqdan sonra onların xəfif addımlarının səsi qapının çölündə eşidilməz olduğdan sonra Eldar geniş nəfəs aldı. Hacı Murad isə vəznəsinin birini çuxasının döşündən götürüb onun ağızına tıxanmış gülləni dartaraq altından lülələnmiş bir kağız çıxartdı.

– Oğluma çatasıdır, – deyə o, kağızı ev sahibinə göstərdi.

Sado soruşdu:

– Cavabını hara?

– Sənə, sən də mənə çatdırarsan.

Sado:

– Arxayın ol, – deyib kağızı öz vəznəsinin içərisində gizlətdi.

Sonra aftafanı götürərək, ləyəni Hacı Murada tərəf çəkdi. Hacı Murad arxalığının qollarını ağı, əzələli biləklərindən yuxarı çırmayıb, əllərini Sadonun aftafadan tökdüyü dupduru soyuq suyun altına tutdu. Hacı Murad əllərini yuyub təmiz, cod dəsmalla qurulaıqdan sonra süfrəyə tərəf əyildi. Eldar da onun kimi elədi. Qonaqların çörək yedikləri müddətdə Sado onların qabağında oturub dönə-dönə Hacı Murada dil-ağız edir, onu özünə layiq bilərək qapısına düşdüyü üçün razılığını bildirirdi. Qapının yanında oturan uşaq işıldayan qara gözlərini Hacı Muraddan çəkmədən gülümsəyir, sanki, atasının dediklərini öz təbəssümü ilə təsdiq edirdi.

Hacı Murad dünəndən bəri dilinə heç nə dəymədiyinə baxma - yaraq, yalnız pendirlə azacıq çörək yedi, sonra xəncərinin altından bıçağını çıxartdı və baldan götürərək yuxanın üstünə yaxdı.

Qoca özü becərdiyi baldan Hacı Muradın yediyini görüb məmnun halda dedi:

– Bizim bala söz yoxdur. Bu il Allah verib; keçən illərə görə həm boldur, həm də yaxşıdır.

Hacı Murad:

– Əlhəmdüillah, – deyib süfrədən çəkildi.

Eldar hələ doymamışdı, lakin bununla belə, o da mürşidinə baxıb süfrədən çəkildi və aftafayla ləyəni götürüb Hacı Muradın yanına qoydu.

Sado, Hacı Muradı evində qonaq saxlamaqla öz həyatını təhlükədə qoyduğunu yaxşı bilirdi, çünki Şamil, Hacı Muradla arası

dəyəndən sonra bütün çeçen əhalisinə xəbər göndərmişdi ki, kim ona öz evində yer versə, ölümə məhkum ediləcəkdir. Sado bilirdi ki, aulun camaatı Hacı Muradın burada olmasından hər dəqiqə duyuc düşüb, onu ələ verməyi tələb edə bilər. Lakin bu, nəinki Sadonu qorxudurdu, əksinə, hətta onu sevindirirdi. Sado, qapısından içəri girən qonağını qanı qiymətinə olsa belə müdafiə etməyi, qorumağı özünə borc bilirdi. Buna görə də o, özünün kişi kimi hərəkət etməsindən fərəhlənir, bununla fəxr edirdi.

– Nə qədər ki, mənim evimdəsən, başımı bədənimdən ayırma-
yınca, heç kim sənə bir şey eləyə bilməz, – deyərək o, üzünü Hacı
Murada tutaraq bayaqkı sözlərini təkrar etdi.

Hacı Murad onun parıldayan gözlərinə diqqətlə baxdı, sözlə-
rinin sədaqətlə deyildiyinə əmin olaraq razılıq etdi:

– Allah səni dost yanında xar eləməsin, Allah ömrünü uzun
eləsin.

Sado Hacı Muradın yaxşı sözlərinin müqabilində heç nə demə-
dən əllərini döşünə qoyub baş əydi.

Pəncərələrin taxtalarını bağlayıb buxarıya odun atdıqdan sonra
Sado qəlbində xüsusi bir sevinc, xoş bir həyəcan olduğu bir halda
qonaq otağından çıxıb ailəsinin yaşadığı otağa keçdi. Arvadlar hələ
yatmamışdılar, onlar qonaq otağında dincəlməkdə olan xatalı
qonaq haqqında söhbət edirdilər.

II

Həmin gecə Hacı Muradın qonaq qaldığı aulun on beş verstli-
yindəki Vozdvijenski adlanan ön qaladan üç əsgər və bir kiçik zabıt
istehkamı tərk edib, “Şahgirən” darvazasından çölə çıxdılar. Əsgər-
lərin əyinlərində yarım kürk, başlarında qoyun dərisindən papaq,
ayaqlarında, o vaxt Qafqaz əsgərlərinin geydikləri, dizdən yuxarı,
yekə uzunboğaz çəkmə vardı; şinələrini lülələyib çiyinlərindən aşır-
mışdılar. Əsgərlər, çiyinlərində tüfəng, əvvəlcə yolla gedirdilər; beş-
altı yüz addım irəlilədikdən sonra sağa burularaq, yoldan kənara
çıxdılar, çəkmələrilə quru xəzəli xışıldada-xışıldada iyirmi-iyirmi beş
addım gedib, qara gövdəsi gecənin qaranlığında seçilən, sınıb
böyrü üstə yığılmış çinar ağacının yanında dayandılar. Bu çinarın
həndəvərində həmişə pusquçular qoyulurdu.

Əsgərlər meşə ilə yerişkən, sanki, ağacların zirvəsi ilə harasa axışan parlaq ulduzlar indi dayanaraq, çıpaq budaqların arasından qaranlığa nur saçır.

– Yaxşı ki, quraqlıqdır, – deyə kiçik zabit Panov uzun süngülü tüfəngini çiyindənə alıb tıqqıltıyla ağacın gövdəsinə söykədi. Əsgərlər da tüfənglərini ağaca dayadılar.

Birdən Panov öz-özünə acıqlı-acıqlı deyinməyə başladı:

– Yoxdur ki, yoxdur... salıb itirmişəm. Bəlkə də, yadımdan çıxıb orada qalıb, ya da ki, yolda düşüb.

– Nə axtarırsan ki, – əsgərlərdən biri şən, gümrəh səslə soruşdu.

– Demimin başını... Zəhrimar hara yoxa çıxdı?!

– Çubuğun yəni salamatdırı? – deyə gümrəh səslə əsgər yənə soruşdu.

– Çubuq burdadır, əlimdədir.

– Onda yerdə çala düzəlt, tənəkini elə birbaşə yerdən çək, necə olar, hə?!

– Əşi, qoy görək sən də, heç elə şey olar?..

– Niyə olmur, bu saat düzəldərik, olar.

Pusqu zamanı papiros çəkmək qadağan idi, lakin bu, demək olar ki, əslində, pusqu deyildi, ön qarovul idi. Ona görə qoyulurdu ki, dağlılar, qabaqlarda olduğu kimi, xəlvətçə topları irəli çəkərək, qalanı atəşə tuta bilməsinlər. Buna görə də Panov özünü tənəkəki çəkməkdən məhrum etməyi lazım bilmədiyindən şən əsgərin təklifinə razı oldu. Şən əsgər cibindən bıçağını çıxarıb yeri eşməyə başladı. Çala hazır olduqda içərisini, yan-yörəsini əli ilə hamarladı, çubuğu yandan sancıb quraşdırdı, sonra tənəkəki çalaya doldurub barmağı ilə aşağı basdı. Beləliklə də, demi hazır oldu. Kibrit alışaraq, qarnı üstə uzanmış əsgərin enli sifətini bir an işıqlandırdı. Demi fısıldadı, Panov od almış çirt tənəkəsinin xoş iyini hiss etdi...

– Deyəsən, düzəldə bildin... – deyə o, kötüyün üstündən ayağa qalxdı.

– Düzəldin də sözdür!..

– Afərin, Avdeyev! Yamanca bəzət şeysən. O yana dur görüm.

Avdeyev ağzından tüstü buraxa-buraxa kənara çəkilib kiçik zabitə yer verdi.

Panov qarnı üstə yerə uzandı, deminin çubuğunu kürkünün qolu ilə silib sümürməyə başladı.

Hamısı çəkib doydudan sonra əsgərlərin arasında yavaş-yavaş söhbət qızıxdı.

– Danışılar ki, – deyə əsgərlərdən biri ağır-ağır dilləndi, – bölük komandiri yenə də yeşiyə əl atıb... guya, pulları uduzub.

Panov dedi:

– Verər, saxlamaz.

– Bəs necə, əlbəttə, verər, yaxşı zabitdir, – Avdeyev təsdiq etdi.

– Yaxşı zabitdir, – deyə danışığı birinci başlayan əsgər boğuc bir səslə sözüne davam etdi. – Mənə qalsa, hamısından məsləhəti odur ki, bölüyün camaatı onunla açıq danışa, deyə ki, götürmüşən, bari de görək nə qədər götürmüşən, nə vaxt qaytaracaqsan.

Panov ağzını demidən çəkib dedi:

– Bölüyün öz işidir, birlikdə nə cür məsləhət görərlər, elə də elərik.

Avdeyev yenə də onun sözünü təsdiq elədi:

– Bəs necə, birlik dediyin böyük şeydir.

Narazı əsgər isə deyilməyində davam edirdi:

– Yulaf almaq lazımdır. Yaza özümə çəkmə düzəltməliyəm, pul lazımdır. Pul da ki, belə.

– Dedim ki, bölük özü bilər, – Panov təkrar etdi. – Birinci dəfə deyil ki... Neçə dəfə götürüb, sonra yenə qaytarıb verib.

O vaxtlar Qafqazda saxlanan hər bölüyün özünün ayrıca təsərrüfatı olurdu. Əsgərlər öz içərilərindən adam seçib təsərrüfatı idarə etməyi ona tapşıırırdılar. Bölük, xəzinədən adambaşına altı manat əlli qəpik alaraq özü özünü ərzaqla təmin edirdi: kələm əkirdi, ot çalırdı, araba saxlayırdı; hər bölük özünün hann atları ilə öyünürdü. Pullar xüsusi yeşikdə saxlanılırdı, açar isə bölük komandirində olurdu. Bəzən görürdün ki, bölük komandiri borc olaraq, bölüyün yeşiyindən pul götürürdü. İndi də belə olmuşdu, əsgərlər də bu barədə danışırıdılar. Qaraqabaq əsgər Nikitin bölük komandirindən haqq-hesab tələb etməyi məsləhət görür, Panovla Avdeyev isə bunu lazım bilmirdilər.

Panovdan sonra Nikitin demiyə bir neçə qullab vurub, kənara çəkildi, şinelini altına sərrib oturdu və ağaca söykəndi. Əsgərlər susdular. Yalnız yuxarıda, başları üzərində küləkdən silkələnən

ağaçların zirvəsi xışıldayırdı. Birdən bu yeknəsəq ahəstə xışiltıya çaqqalların səs-küyü qarışdı. Onlar ulayır, zingildəyir, ağlayır, qəh-qəhə çəkirdilər.

– Lənətə gəlmişlərin səsinə bir bax... – Avdeyev dilləndi.

– Sənə gülürlər, – deyə dördüncü əsgər xoxol ləhcəsində cır səslə cavab verdi. – Görünür, sifətinin əyriliyini lağa qoyurlar.

Yenə də ətraf sükuta qərq oldu, yalnız külək ulduzların qabağını açıb-örtdükcə ağaçların yarpaqsız budaqları şıqqıldayırdı.

Şən Avdeyev birdən üzünü Panova tutaraq soruşdu:

– Antonıç, heç darıxan vaxtın olurmu?

– Nə darıxmaqbazlıqdır, – deyə Panov ağızucu cavab verdi.

– Mən hərdənbir yaman darıxıram, elə darıxıram ki, az qalır ürəyim partlasın.

– Yox əşi?! – deyə Panov təəccüb etdi.

– Onda, yadıncadırmı, olan-olmaz pullarımı arağa verib içmişdim? Bunun hamısını dərdədən eləmişdim. Ürəyim başladı darıxmağa, gen dünya başıma dar oldu. Dedim, nə olar-olar, içib keflənəcəyəm.

– Ancaq bəzən görürsən, adam içəndən sonra daha pis darıxır.

– Düz deyirsən, amma çarəm nədir?

– Axı sənə nə olub ki, darıxırsan?

– Nə olacaq, evin xiffətini eləyirəm.

– Evdə olanda varlı dolanırsınız?

– Varlı deyəndə, güzəranımız pis keçirdi. Yaxşı yaşayırdıq.

Bu sözdən sonra Avdeyev, Panova dəfələrlə nağil elədiklərini yenidən təkrar etməyə başladı:

– Axı, mən öz xoşuma, qardaşımın yerinə gəlmişəm, – deyə Avdeyev danışdı. – Onun ailəsi böyükdü, uşaqları vardı. Ancaq mənim heç nəyim yox idi, təzəcə evləndirmişdilər. Anam ağır açdı. Fikirleşdim ki, nə itirərəm, qoy gedim, bəlkə, elədiyim bu yaxşılıq yadlarında qalar. Ağanın yanına getdim. Bizim kəndin ağası yaxşı adamdı, dedi: “Afərin, get”. Mən də eləcə, qardaşımın yerinə əsgər gəldim.

Panov:

– Nə olar, – dedi, – pis iş görməmişən.

– Ancaq Antonıç, inanırsanmı ki, indi darıxıram. Çoxu da elə ona görə darıxıram ki, yaxşı, mənə nə düşmüşdü qardaşımın yerinə

əsgər getdim. Fikirləşirəm ki, indi o, orada kefini sürür, mən də burada əzab-əziyyət çəkirəm. Fikirləşdikcə məni od götürür. Günah da olsa, nə eləyim, özüm öz öhdəmdən gələ bilmirəm.

Avdeyev bir qədər susduqdan sonra soruşdu:

– Demini yenə doldurummu çəkək?

– Nə olar, doldurursan doldur!

Lakin əsgərlərin tənbəki çəkmək arzusu bu dəfə baş tutmadı. Avdeyev yerindən qalxaraq, demini təzəcə sazlamaq istəyirdi ki, meşənin yeknəsəq xışiltısından yoldan ayaq səsləri eşidildi. Panov tüfəngini götürüb ayağı ilə Nikitini tərپətđi. Nikitin yerindən qalxaraq şinelini götürdü. Üçüncü əsgər – Bondarenko da ayağa durdu.

– Amma, uşaqlar, nə yuxu görürdüm, – deyə o dillənəndə Avdeyev barmağını dodaqlarına apararaq, Bondarenkoya susmağı əmr etdi.

Əsgərlər yerlərində donaraq qulaq verməyə başladılar. Yumşaq addım səsləri yaxınlaşırdı. Görünür, gələnlərin ayağında çəkmə yox, nə isə başqa ayaqqabı var idi. Qaranlıqda xəzəlin xışiltısı, quru çör-çöpün şıqqıltısı get-gedə daha aydın gəlirdi. Sonra danışq səsləri eşidildi. Sözləri boğazda qaynada-qaynada demələrindən məlum idi ki, gələnlər çeçen dilində danışirlar. Əsgərlər indi nəinki səsi eşidirdilər, onlar ağacların arasında, yolla sovuşmaqda olan iki kölgəni də seçə bildirdilər. Kölgələrdən biri hündür, digərisə qısa idi. Onlar əsgərlərin tuşuna çatanda, Panov, əlində tüfəng, iki yoldaşı ilə birlikdə yola çıxaraq:

– Kimdir gələn? – deyə çağırırdı.

– Çeçen mirnaya, – qısa kölgə alayarımcıq rus dilində cavab verdi. Bu, Bata idi. O, əlləri ilə üst-başını göstərərək əlavə etdi: – Rujyo yox, şaşka yox. Kinez nado.

Batanın boyca özündən hündür yoldaşı onunla yanaşı dayanıb susurdu. Onun da üstündə silah yox idi.

Panov üzünü yoldaşlarına tutub dedi:

– Görünür, gizli xəbər gətiriblər, polkovnikin yanına aparmaq lazımdır.

Bata yenə dilləndi:

– Kinez Vorontsov krepko nado. Bolşoy delo nado.

– Yaxşı, yaxşı, apararıq, – deyə Panov cavab verdi, sonra üzünü Avdeyevə çevirərək əlavə etdi: – Bondarenkonu da götür, bunları

sən apar. Növbətçiyə təhvil verib qayıdarsan. Özün də ehtiyatlı ol, qat qabağına, aralı yeri. Bu qırxıqbaşları belə görmə, yaman bic olurlar.

– Bəs bu nə deyir? – Avdeyev ucu süngülü tüfəngini, zərbə yetirirmiş kimi, irəli verdi, – elə ilişdirərəm, o tərəfindən çıxar.

– Tay süngüylə vurub deşəndən sonra o nəyə gərəkdir? – deyə Bondarenko dilləndi. – Haydı arş!

İki əsgərlə dağlıların ayaq səsləri kəsiləndə Panovla Nikitin öz yerlərinə qayıtdılar.

Nikitin dedi:

– Görəsən, gecənin bu qaranlığında bunların nə itiyi itib?

– Görünür, itib ki, gəzirlər, – deyə Panov cavab verdi. Amma hava soyudu, ha... – O, şinelini açıb geydi və ağacın dibində oturdu.

İki saatdan sonra Avdeyevlə Bondarenko qayıtdılar.

– Necə oldu, təhvil verdinizmi? – Panov soruşdu.

– Təhvil verdik. Polkovnikgil hələ yatmamışdılar. Düz öz yanına apardıq, – deyə Avdeyev cavab verdi. – Amma, qardaş, bu qırxıqbaşlar çox yaxşı oğlanlarmış. Allaha and olsun, düz sözümüdürl! Yoluzunu onlarla söhbət eləmişəm.

– Sənə nə var, sən elərsən, – Nikitin donquldandı.

– Doğrudan, lap bizim rusiyalılara oxşayırlar. Biri evlidir, soruşuram ki, maruşka bar?¹

Deyir: “Bar”. Soruşuram, barançuk bar?²

Deyir: “Bar, bir cüt”. Belə-belə danışıb söhbət eləyirdik. Yaxşı oğlanlardır.

Nikitin istehza ilə dedi:

– Yaxşıdırlar, yamanca tanımısan. Təklidə hansının əlinə düşsən, bağırısaqlarını ayağına dolayar.

– Görünür, səhərə az qalır, – Panov ağacların arasından göyə baxdı.

Avdeyev yerə oturaraq onun sözünü təsdiq etdi.

– Hə, bir azdan işıqlaşacaq, ulduzlar seyrəli.

Əsgərlər yenə də susdular.

¹ Arvadım var? (tatar.)

² Uşağın var? (tatar.)

III

Kazarmalarda və əsgər evlərində çıraqlar çoxdan sönmüşdü, lakin qaladakı ən yaxşı evlərdən birinin bütün pəncərələrindən hələ də işıq gəlirdi. Bu evdə baş komandanın oğlu, Kurinski polkunun komandiri, saray yavəri knyaz Semyon Mixayloviç Vorontsov yaşayırdı. Vorontsov özünün məşhur Peterburq gözəli olan arvadı Mariya Vasilyevna ilə birlikdə bu kiçik Qafqaz qalasında elə bir cəlcəllə ömür sürürdü ki, buranın tarixində hələ heç kim bu cür yaşamamışdı. Vorontsovun özünə, xüsusən də, arvadına elə gəlirdi ki, onlar burada nəinki adicə güzəran keçirir, hətta hər şeydən məhrumdurlar. Qalada yaşayan başqa adamlar isə onların dəm-dəsgahına təəccüb edirdilər.

İndi, gecə saat on ikidə, ev sahibləri bütün döşəmə boyu xalı salınmış, ağır, bahalı pərdələri endirilmiş qonaq otağında, lomber masasının¹ dövrəsində, dörd şamın işığında qonaqlarla oturub vərəq oynayırdılar. Oynayanlardan biri ev sahibi, polkovnik Vorontsov özü idi. Üzünsifət, sarısaç bir adam idi, saray yavərinə məxsus akselbantı, venzeli² vardı. Onun oyun şəriki isə, knyaginya Vorontsovanın əvvəlki ərindən olan oğluna dərs vermək üçün bu yaxınlarda xanım tərəfindən şəhərdən dəvət olunmuş, Peterburq Universitetinin namizədi, pərişan saçlı, qaraqabaq bir gənc idi. Onlarla üzbəüz iki zabıt oturmuşdu: biri enlisifət, qırmızıyanaq, sabiq qvardiyaçı, bölük komandiri Poltoratski, digəri isə, həddindən artıq şax oturmmuş, qəşəng sifətli, laqeyd görünüşlü polk yavəri idi. Uca-boylu, dolubədənli, irigözlü, qaraqaşlı gözəl knyaginya Mariya Vasilyevna özü isə geniş tumanını Poltoratskinin qıçına toxunduraraq, onunla yanaşı əyləşib, qonşusunun vərəqlərinə baxırdı. Onun danışığından, baxışından, təbəssümündən, bədəninin hərəkətindən, ondan gələn ətir qoxusundan məst olan Poltoratski özünü itirir, knyaginyanın yaxınlığından başqa hər şeyi unutmaq dərəcəsinə gələrək, oyunda tez-tez səhv edir, bununla da öz şərikinə get-gedə daha çox əsəbiləşdirirdi.

Poltoratski tuzu yerə atanda yavər qıpqırmızı qızarıb dedi:

¹ *Lomber masası* – vərəq oyunu üçün xüsusi biçimli masa. Lomber – qədim vərəq oyunu.

² *Akselbant, venzel* – çiyinə və döşə vurmaq üçün zərli, hörmə qaytan (*tərc.*)

– Yox, bu oyun olmadı! Yenə tuzu yandırdı.

Sanki, yuxudan ayrılmış Poltoratski heç nə anlamadan, bir-birindən aralı, qara mülayim gözlərini narazı yavərin üzünə zilləyib matmat baxırdı.

Mariya Vasilyevna təbəssümlə:

– Onu əfv ediniz, – dedi və Poltoratskiyə müraciətlə əlavə etdi:
– Görürsünüzmü, axı, mən sizə deyirdim...

Poltoratski gülümsündü:

– Siz dediyiniz tamamilə başqa şeydi.

– Doğrudanmı? – deyə xanım da gülümsündü. Bu cavab təbəssümü Poltoratskini elə həyəcanlandırdı, elə sevindirdi ki, o, qıpqır - mızı pörtdü və vərəqləri yerindən qapıb, qarışdırmağa başladı.

– Sənin növbən deyil, canım, – deyə yavər vərəqləri acıqlı-acıqlı ondan alıb, bir barmağında bahalı üzük olan əlini əsəbi-əsəbi tərpedərək, özü paylamağa başladı, sanki, o, vərəqləri tez başından eləmək istəyirdi.

Bu zaman Vorontsovun kamerdineri içəri girib xəbər verdi ki, növbətçi, knyazı görmək istəyir.

– Bağışlayın, cənablar, – deyə Vorontsov rus dilində ingilis şivəsilə danışdı. – Mariya, mənim yerimdə sən oturarsan.

Knyaginya xoşbəxt qadınlara məxsus şən təbəssümlə gülüm - səyərək:

– Razısınızmı? – deyə oyunçulardan soruşdu və ipək paltarını xışıldadaraq cəld, qıvraq bir hərəkətlə, uca qamətini dikəldib ayağa qalxdı.

İndi, vərəqdən əsla başı çıxmayan knyaginya ilə oynayacağından son dərəcə məmnun qalan yavər:

– Mən həmişə və hər şeyə razıyam, – deyə cavab verdi. Poltoratski isə yalnız qollarını yana açıb gülümsündü.

Knyaz yenidən qonaq otağına qayıdanda artıq oyun qurtarmaq üzrə idi. Vorontsov olduqca şad və həyəcanlı görünürdü.

– Bilirsinizmi, mən sizə nə təklif etmək istəyirəm?

– Nə təklif etmək istəyirsiniz?

– Şampan şərabı içməklə aranız necədir?

– Mən buna həmişə hazırım, – deyə Poltoratski cavab verdi.

Yavər də etiraz etmədi:

– Nə olar, şampan şərabı içmək bəd olmaz.

– Vasili! Gətirin görək, – deyə knyaz xidmətçini səslədi.

Mariya Vasilyevna üzünü ərinə tutaraq soruşdu:

– Səni nə üçün çağırırdılar?

– Heç, növbətçiydi, bir də başqa bir adam.

– Kim idi? Nə istəyirdi? – deyə Mariya Vasilyevna cəld xəbər aldı. Vorontsov çiyinlərini çəkdi.

– Deyə bilmərəm.

Mariya Vasilyevna təkrar etdi:

– Deyə bilməzsən... Baxarıq.

Şampan şərabı gətirdilər.

Qonaqlar adama bir qədər içdikdən sonra oyunu başa çatdırıb, bir-birilə hesablaşdılar, vidalaşmağa başladılar.

– Sabah meşəyə sizin bölüyünüzü təyin olunub? – deyə knyaz, Poltoratskidən soruşdu.

– Bəli. Necə məgər?

Knyaz xəfif təbəssümlə:

– Onda sabah biz görüşəcəyik, – dedi.

Yalnız Mariya Vasilyevnanın iri ağ əlini indicə necə sıxacağı barədə düşünən Poltoratski, Vorontsovun dediklərini yaxşı-yaxşı anlamadan cavab verdi:

– Mən buna çox şadam.

Mariya Vasilyevna Poltoratskinin əlini nəinki həmişəki kimi möhkəm sıxdı, hətta onu bərk-bərk silkələdi də. “Qaratoxmaq qadını” düşməklə etdiyi səhvi ona bir daha xatırladıb gülümsündü. Poltoratski knyaginyanın bu zərif, şən təbəssümündə bir nəvaziş, bir məna duydu...

Poltoratskinin evə gedərkən keçirdiyi həyəcanı yalnız onun kimi yüksək cəmiyyətdə böyüyüb tərbiyə almış adamlar anlaya bilirlər. Yalnız onlar bilirlər ki, ucqar bir yerdə aylarla keçirilən tənha hərbi həyatdan sonra yenidən, öz cəmiyyətindən olan bir qadına, həm də knyaginya Vorontsova kimi bir qadına rast gələrkən insan qəlbini necə həyəcanlı bir sevinc doldurur...

O, zabit yoldaşı ilə birlikdə yaşadığı evə çatıb qapını itələdi, lakin qapı bağlı idi. Taqqıldatdı – açan olmadı. Qanı qaraldı, bağlı qapını ayağı ilə, qılıncının ucu ilə döyəcləməyə başladı. İçəridən addım səsləri eşidildi. Poltoratskinin təhkimli kəndlilərindən olan xidmətçisi Vavilo cəftəni qaldırdı.

- Qapını niyə bağlamısan? Axmaq!
- Açıq qoymaq olar, Aleksey Vladimiroviç?..
- Yenə keflisən? Olub-olmadığını bu saat sənə göstərəm... Poltoratski Vavilonu vurmaq istədi, lakin fikrindən vaz keçdi.
- Yaxşı, canın çıxsın. Şamı yandır görək.
- Bu dəqiqə.

Vavilonun kefi, doğrudan da, yuxarı idi. Özü də bölüyün təsərrüfat işlərinə baxan İvan Matveyeviçin ad günü münasibətilə düzəltdiyi qonaqlıqda içmişdi. Vavilo evə qayıdandan sonra öz həyatını təsərrüfat başçısının yaşayışı ilə müqayisə edərək fikrə getdi. İvan Matveyeviçin gəliri vardı, evli idi, bir ildən sonra istefaya çıxmaq ümidində idi. Vavilo isə hələ uşaqlıqdan yuxarıya, ağılağa nöker gətirilmişdi. İndisə yaşı qırxıdan ötürdü, lakin o hələ də evlənmə bilməyib ömrünü-gününi başısoyuq ağasının yanında, daim səfərlərdə keçirirdi. Düzdür, ağası pis adam deyildi, çox döymürdü, ancaq yenə də – buna yaşayışımı demək olardı? “Söz verib ki, Qafqazdan qayıdandan sonra azad eləyəcəyəm, hara gedirsən get. Ancaq mən hara gedə bilərəm, haram var... Günüm it günüdür”. Bu qəmli fikirlərlə Vavilonu yuxu basmağa başladı. Özünü saxlaya bilmədi, girib evdən bir şey aparmasınlar deyə, qapının cəftəsini vurub yatdı.

Poltoratski yoldaşı Tixonovla yatdıqları otağa girdi.

– Hə, nə var, uduzdunmu? – səsə yuxudan ayılan Tixonov soruşdu.

– Əksinə, on yeddi manat udmuşam, hələ desən bir şüşə də əla şampan şərabı içmişik.

– Üstəlik də ki, Mariya Vasilyevnaya o ki var tamaşa eləmişən, hə?

– Mariya Vasilyevnaya da tamaşa eləmişəm, – deyə Poltoratski təsdiq etdi.

Tixonov söhbəti dəyişdirdi:

– Bir azdan durmalıyıq. Altıda çıxmaq lazımdır.

Poltoratski xidmətçini səslədi:

– Vavilo, bax səhər məni düz beşdə dartıb oyadarsan.

– Sizi necə oyadım, oyadanda qalxıb yumruğun altına salırsınız.

– Dedim oyadarsan, eşitdinmi?

– Baş üstə.

Vavilo ağasının çəkmələrini, paltarını götürüb otaqdan çıxdı. Poltoratski isə yatağına girdi, gülümsəyə-gülümsəyə papiros yandırıb

şamı söndürdü. O, qaranlıqda gözləri önündə Mariya Vasilyevnanın gülümsər çöhrəsini görürdü...

Vorontsovgil də o saat yatmadılar. Qonaqlar gedəndən sonra Mariya Vasilyevna ərinə yaxınlaşaraq onun qarşısında dayandı və üzünə ciddi bir ifadə verib fransızca dedi:

– *Eh bien, vous allez me dire ce que c'est?*

– *Mais, ma chere...*

– *Pas de "ma chere!" C'est un emissaire, n'est-ce pas?*

– *Quand meme je ne puis pas vous le dire.*

– *Vous ne pouvez pas? Alors c'est moi qui vais vous le dire!*

– *Vous?*¹

– Hacı Muraddır, eləmi? – deyər knyaginya ərinin gözlərinin içinə baxdı. O, neçə gündən bəri Hacı Muradla aparılan danışıqlar haqqında eşitmişdi və elə zənn edirdi ki, bir az bundan əvvəl ərinin yanına gələn adam Hacı Muradın özüdür.

Vorontsov inkar edə bilmədi, lakin arvadının zənnini boşa çıxardaraq dedi ki, gələn Hacı Murad özü yox, gizli qasid idi. Xəbər gətirmişdi ki, sabah Hacı Murad, meşənin qırılması nəzərdə tutulan yerə – onun yanına gələcək.

Yeknəşəq qala həyatında baş verəcək bu hadisəyə gənc Vorontsovlar – ər də, arvad da şad idilər. Bu xəbərin kişinin atası üçün nə qədər xoş olacağı bərədə bir xeyli danışdıqdan sonra ər-avad gecə saat üçə işləmiş yatağa uzandılar.

IV

Şamilin göndərdiyi müridlərdən yaxasını qurtarmağa çalışaraq, üç gün yuxusuz qalmış Hacı Murad, Sado "Gecəniz xeyrə qalsın", – deyib otaqdan çıxan kimi yuxuya getdi. O, paltarını soyunmadan, ev sahibinin qoyduğu qırmızı pərqu yastıqlara dirsəklənib yuxuya getmişdi. Eldar ondan bir qədər aralıda, divarın yanında yatmışdı. O, arxası üstə uzanaraq, güclü qol-qıçını geniş açmışdı. Ağ çərkəzi çuxası üzərində

¹ – Hə, indi deyərsənmi ki, səni niyə çağırmışdılar?

– Axı, mənim əzizim...

– "Əzizim-zad" yoxdur! O tərəfdən adam gəlib, elədimmi?

– Əgər belə də olsa, mən deyə bilmərəm.

– Deyə bilməzsən, onda istəyirsən mən deyim?

– Sən? (*fran.*)

qara vəznələr görünən qabarıq sinəsi yastıqdan düşmüş, qırxıq göyümtül başından hündürdə idi. Təzəcə tük gəlmiş üst dodağı uşaq dodağı kimi yuxarı dartılaraq, nə isə sorurmuş kimi yığılıb-açılırdı. O da Hacı Murad kimi paltarını soyunmadan, tapançasını, xəncərini belindən açmadan yatmışdı. Buxarıda yanib qurtarmaqda olan odunlar çatırdayır, rəfə qoyulmuş xırdaca çıraq zəif-zəif şölələndirdi.

Gecənin bir yarısı qonaq otağının qapısı cırlıdadı, Hacı Murad dərhal dikələrək əlini tapançaya atdı. Sado içəri girib torpaq döşəmənin üstü ilə səssiz addımlarla irəli yeriyirdi.

– Nə olub? – Hacı Murad, heç yatmayıbmış kimi, gümrah səsle soruşdu.

Sado Hacı Muradın qarşısında oturaraq dedi:

– Fikirləşmək lazımdır. Sənin gəldiyini bir arvad damdan görüb ərinə xəbər verib, indi bütün aul bilir. Bu saat qonşunun zənəni bizim arvadın yanına qaçıb gəlmişdi. Deyir, qocalar yığışblar məscidin qabağına, istəyirlər səni dayandıralar.

Hacı Murad:

– Getmək lazımdır, – dedi.

Sado ayağa qalxdı:

– Atlar hazırdır, – deyib cəld içəridən çıxdı.

Hacı Murad pıçıldadı:

– Eldar!

Eldar öz adını, ələxüsus mürşidinin səsini eşitcək yerindən sıçrayıb ayağa qalxaraq papağını başında düzəltdi. Hacı Murad silahını taxıb yapıncısını çiyinə saldı. Eldar da silahlanaraq yapıncısını geydi. Hər ikisi dinməz-söyləməz dəhlizə çıxdı. Qarağöz oğlan uşağı atları yaxına çəkdi. Gecənin ölü sükutunda at ayağının səsinə kim isə qonşu daxmanın qapısından başını çıxartdı, başqa birisi ayaqqa - bılarının taxta dabanı ilə daşlıq küçəni taqqıldada-taqqıldada başı - yuxarı məscidə tərəf götürüldü.

Ay batmışdı, lakin ulduzlar qara səmada parlaq işıqla yanaraq, evlərin damlarının, xüsusən aulun baş tərəfindəki minarəli məscidin siluetini gecənin zülmətindən ayırırdı. Məscid tərəfdən qarışıq səslər eşidilirdi.

Hacı Murad cəld tüfəngindən yapışıb ayağını dar üzəngiyə qoydu və səs salmadan bir anda qalxıb yəhərin hündür yastığında oturdu. Sağ ayağının vərdişli hərəkətilə üzəngini axtara-axtara:

– Allah min əvəzini versin! – deyib ev sahibinə razılıq etdi; sonra qamçının ucunu atın cilovundan yapışmış uşağa toxunduraraq kənara çəkilməsinə işarə etdi. Uşaq qırağa durcaq, at nə etməli olduğunu özü bilirmiş kimi, gümrah addımlarla dar döngədən böyük yola tərəf yönəldi. Eldar atını Hacı Muradın ardınca sürürdü. Sado, əynində kürk, qollarını tez-tez yellədə-yellədə onların dalınca az qala qaçaraq, ensiz küçənin gah o tərəfinə, gah bu tərəfinə keçirdi. Döngənin qurtaracağında, yolun o tayında bir kölgə tərpendi, sonra isə başqası göründü.

– Dayan! Kimdir gələn? Dayan! – deyə kim isə qışqırınca bir neçə adam qaranlıqdan çıxıb yolu kəsdi.

Lakin Hacı Murad dayanmadı, cəld tapançasını qoburdan çıxartdı, atını mahmızlayaraq birbaş, yolunu kəsən adamların üstünə sürdü. Yolda duranlar dağılıdılar. Hacı Murad dala qanılmadan, atını sürətlə yorğaladaraq, yolla başı aşağı endi. Eldar onun ardınca iti yortamla gedirdi. Dal tərəfdə iki dəfə tufəng açıldı, iki güllə atlıların qulağının dibindən vıyldayıb keçdi. Hacı Murad əvvəlki sürətlə yoluna davam edirdi.

Təxminən, üç yüz addım getdikdən sonra o, yüngülcə tövşüyən atının başını yığıb, dinləməyə başladı. Qabaq tərəfdən, dərədən qıjov çayın şırlıtısı gəlirdi, yuxarıda – aulda xoruzlar səs-səsə verib banlaşırdı. Birdən bu səslərin içərisində dal tərəfdən yaxınlaşmaqda olan at ayağının tappılısı və danışıq səsləri eşidildi. Hacı Murad atı tərpedərək, yenə də əvvəlki müntəzəm yerişlə çaya tərəf endi.

Arxadan çaparaq gələn iyirmiyə qədər atlı tezliklə Hacı Muradı haqladı. Aul camaatından olan bu adamlar Hacı Muradı ələ keçirməyi qərara almışdılar. Bəlkə də, onlar özlərini Şamilin yanında təmizə çıxartmaq məqsədilə belə hərəkət edirdilər – özlərini ələ göstərirdilər ki, guya, onun düşməninə tutmaq istəyirlər. Adamlar qaranlıqda seçiləcək qədər yaxınlaşanda, Hacı Murad atı saxlayıb cilovu buraxdı. Sol əlinin vərdişli hərəkətilə tufəngin qoburunun düymələrini açaraq, sağ əli ilə onu çıxartdı. Eldar da tufəngini hazırladı.

– Nə istəyirsiniz? – deyə Hacı Murad qışqırdı. – Tutmaq istəyirsiniz? Di tutun görüm! – O, tufəngi üzünə götürdü.

Aul sakinləri dayandılar. Hacı Murad tufəngi əlində hazır tutaraq dərəyə enməyə başladı. Atlılar yaxınlaşmadan onun ardınca düşdülər. Hacı Murad dərənin o tayına adlayanda, dalınca gələnler onu

səslədilər ki, deyəsi sözləri var, qulaq assın. Buna cavab olaraq, Hacı Murad tufəngdən bir güllə atıb, atın başını buraxdı.

O, bir də dayananda artıq nə ardınca gələn adamların səs-küyü, nə də xoruzların banlaması eşidilirdi. İndi yalnız meşədən su şınlıtsı gəlir, arabir də kor yapalağın yanıqlı səsi gecənin sükutunu pozurdu. Qara divarı andıran meşə lap yaxındaydı. Hacı Muradın müridləri onu həmin bu meşədə gözləyirdilər. O, meşəyə çatanda atın başını yığdı, nəfəsini dərib fit verdi və sonra sakit dayanaraq, qulaq asmağa başladı. Bir dəqiqədən sonra meşədən də fit səsi eşidildi. Hacı Murad atı yoldan çıxarıb meşəyə sürdü. Yüz-yüz iyirmi addım getdikdən sonra ağacların arasından ocağın qırağında oturmuş adamların siluetini və yarıya qədər işıq düşən, ayağı cıdarlanmış yəhərli atı gördü.

Ocağın qırağında oturan adamlardan birisi cəld yerindən qalxdı. Hacı Murada yanaşaraq, bir əli ilə onun atının cilovundan, digəri ilə üzəngidən yapışdı. Bu, Hacı Muradın təsərrüfat işlərinə baxan siğə qardaşı, avar Hənəfi idi.

Hacı Murad atdan düşərək:

– Odu söndürün, – dedi.

Adamlar ocağı dağıdaraq, odlu kösövləri tapdalayıb keçirməyə başladılar.

Hacı Murad yerə sərildi, yapıncıya tərəf gedə-gedə soruşdu:

– Bata bura gəlmişdi?

– Gəlmişdi, Xan-Mağoma ilə getdilər, xeyli vaxt olar...

– Hansı yolnan getdilər?

– Bu yolnan, – deyə Hənəfi əli ilə, Hacı Muradın gəldiyi tərəfin əks istiqamətində meşənin içərisilə uzanan yolu göstərdi.

– Çox yaxşı, – Hacı Murad tufəngini çıxarıb doldurmağa başladı. – Sərhesab olmaq lazımdır, indicə dalımcə tökülmüşdülər, – deyə o, kösövü ayaqlayıb söndürən adama müraciət etdi.

Bu, çeçen Hənzəlo idi. Hənzəlo yapıncıya tərəf gedib qoburlu tufəngini yerdən götürdü və dinməz-söyləməz talanın o başında, Hacı Muradgilin gəldiyi tərəfə yönəldi. Eldar öz atını və Hacı Muradın atını azacıq kənara çəkib hərəsini bir ağaca bağladıqdan sonra Hənzəlo kimi, tufəngini çiyinə aşırıb talanın başqa tərəfində dayandı. Ocaq söndürüldüyündən ətraf bayaqkı kimi qaranlıq görünürdü. Göydə ulduzlar zəif-zəif sayırırdı.

Hacı Murad ulduzlara baxıb təyin etdi ki, gecə yarıdan ötüb, namazın vaxtı keçir. O, yapıncısını çiyinə saldı, həmişə özləri ilə gəzdirdikləri aftafanı Hənəfidən alıb suyun qırağına getdi.

Hacı Murad dəstəmaz aldıqdan sonra yapıncının üstündə ayaqyalın dayanıb üzünü qibləyə çevirdi və əllərini qaldıraraq namaza başladı.

Namazı qurtardıqdan sonra o yenə də düşərgəyə qayıtdı, xurcunun yanında yerə sərilmiş yapıncının üstündə oturub qollarını dizlərinə söykədi, başını aşağı salaraq fikrə getdi.

Hacı Murad bəxtinin gətirəcəyinə həmişə inanırdı. Hər hansı bir işi başlarkən həmin işin mütləq müvəffəqiyyətlə nəticələnəcəyinə bəri başdan tam əmin olurdu. Həqiqətdə də, o, demək olar ki, uğursuzluq nə olduğunu bilmirdi. Onun fırtınalı, tufanlı həyatında bəzi nadir hallar istisna edilirsə, həmişə taleyi üzünə gülmüşdü. Hacı Murad indi də belə olacağına ümid edirdi. O, xəyalına gətirirdi ki, Vorontsovdan alacağı qoşunla Şamilin üstünə gedib onu əsir götürəcək, intiqam alacaq; bunun üçün də rus padşahı Hacı Muradı təltif edəcək, nəticədə də o, nəinki yenidən təkcə Avaristana hakim olacaq, həm də bütün çeçen torpağını özünə tabe edəcəkdir. Bu fikir-xəyal içərisində necə yuxuladığını özü belə bilmədi.

...Budur, hər tərəfdən “La ilahə illəllah” sədələri ucalır, adamlar “Hacı Murad gəlir!..” – deyə qışqırırlar... Hacı Murad atıları ilə birlikdə ley kimi şığıyaraq Şamilin başının üstünü alır, onu arvadları ilə bir yerdə əsir götürür. O, hıçqıra-hıçqıra ağlaşan arvadların səsini eşidir... Hacı Murad yuxudan ayıldı. Nə “La ilahə illəllah” sədələri eşidilirdi, nə “Hacı Murad gəlir” sözləri, nə də arvadların fəryadı. Yalnız harada isə ulaşan, ağlaşan, qəhqəhə çəkən çaqqalların səsi gecənin sükutunu pozurdu. Hacı Muradı yuxudan oyadan da onların səsi idi. O, başını qaldırıb ağacların budaqları arasında şərq tərəfdə ağarmaqda olan göyə baxdı, sonra üzünü bir qədər aralıda oturan müridə tutaraq, Xan-Mağomanın qayıdıb-qayıtmadığını xəbər aldı. Xan-Mağomanın hələ gəlmədiyini öyrənib başını aşağı saldı və o saat da yenidən mürgüledi.

Bu dəfə Hacı Murad yuxudan Xan-Mağomanın şən səsinə ayıldı. O, Bata ilə birlikdə öz elçilik vəzifəsini yerinə yetirib indicə qayıtmışdı. Xan-Mağoma o saat Hacı Muradın yanında oturub yolda əsgərlərə rast gəldiyini, onlarla birlikdə birbaşa knyazın yanına

getdiyini, onun özüylə danışdığını, knyazın sevindiyini və səhər Miçik çayının o tayında, rusların meşə qıracağıları yerin yanındakı Şələ talasında onların qabağına çıxacağını vəd etdiyini nağıl eləməyə başladı. Bata da arabir yoldaşının sözünü kəsərək bəzi təfərrüatları əlavə edirdi.

Hacı Murad özünün rusların tərəfinə keçmək təklifinə Vorontsovun nə dediyini, nə cür cavab verdiyini müfəssəl xəbər aldı. Xan-Mağoma ilə Bata bir ağızdan dedilər ki, knyaz Hacı Muradı bir qonaq kimi qəbul edib əlindən gələn hörməti göstərəcəyinə söz verdi. Sonra Hacı Murad yol barədə soruşdu. Xan-Mağoma yolu lap yaxşı tanıdığını, özü onu birbaşa aparıb rusların yanına çatdıracağını bildirəndə Hacı Murad, Bataya vəd etdiyi üçlüyü çıxarıb verdi. Müridlərinə isə tapşırırdı ki, xurcundan onun qızıl işləməli yarağını və çalmalı papağını çıxartsınlar, özləri də üst-başlarını, silahlarını təmizləyib səliqəyə salsınlar. Rusların yanına yaxşı getmək lazımdı. Müridlər silahları, yəhər-yüyəni təmizləyib, atları tumarlayana kimi ulduzlar bir-bir əriyib yox oldu, hava işıqlaşdı, səhər mehi qalxdı.

V

Səhərin ala qararığından iki böyük əsgər əllərində balta, Poltoratskinin komandası altında “Şahgirən” darvazasından çıxıb qaladan on verst aralandılar və dörd tərəfə mühafizəçilər düzüb, hava işıqlaşan kimi meşəni qırmağa başladılar. Ocaqlarda tısıldaya-tısıldaya, çirtıldaya-çirtıldaya yanan yaş odunların ətirli tüstüsünə qarışaraq yerə yatmış duman saat səkkizə yaxın yuxarı qalxmağa başladı. Əvvəlcə beş addımdan o yan görə bilməyən, yalnız bir-birinin səsinə eşidən əsgərlər indi həm tüstülənən ocaqları, həm də kəsilib böyrü üstə yıxılmış ağaclarla örtülü meşə yolunu aydın seçirdilər. Günəş seyrəlməkdə olan dumanda parlaq bir ləkə kimi gah görünür, gah da yenidən yox olurdu. Poltoratski, onun aşağı rütbəli zabiti Tixonov, üçüncü bölüyün iki zabiti və vaxtilə “Paj korpusu”nda¹ Poltoratski ilə bir yerdə oxumuş, sonra isə duel üstündə süvari qvardiya hissəsindən kənar edilmiş baron Freze yoldan bir qədər aralıda, talada təbillərin üstündə oturmuşdular.

¹ Paj korpusu – adlı-sanlı dvoryan uşaqları oxuyan qapalı hərbi məktəb.

Təbillərin yan-yörəsində yemək şeylərindən açılmış kağız-kuğuz, papiros qırıntıları və boş şüşələr nəzərə çarpırdı. Zabitlər araq içib qəlyanaltı eləmişdilər, indi də qara ingilis pivəsi içirdilər. Təbilçi səkkizinci şüşənin ağzını açırdı. Poltoratski, gecə az yatmasına baxmayaraq, kefi kök və gümrah görünürdü. Təhlükəli yerlərdə özünü əsgərlərinin arasında hiss etməkdən o, həmişə qayğısız bir sevinc, mənəvi bir qüvvət duyurdu.

Zabitlərin arasında təzə xəbər haqqında qızgın söhbət gedirdi.

Hamı general Slepsovun ölümündən danışırdı. Lakin heç kəs bu ölümə həyatın ən mühüm qanununun təzahürünü, yəni ömrün sona yetərək, yenidən əvvəlki mənsəyinə qayıtdığını görmürdü. Burada yeganə nəzərə çarpan şey yalnız igidlikdi, əlində qılınc, dağlıların üstünə cumaraq, onları amansızcasına qırıb tökən bir zabitin qəhrəmanlığı idi.

Lakin hamı, xüsusən də, müharibə görmüş zabitlər yaxşı bilirdilər ki, nə o vaxt Qafqazda gedən davada, nə də başqa yerlərdə bəri başdan nəzərdə tutulan və ya yazılarda təsvir edilən əlbəyaxa qılınc, süngü vuruşması olmur, olanda da yalnız qorxub qaçanları doğrayır, süngüləyirlər. Söhbət edən zabitlər isə əlbəyaxa vuruşma haqqında uydurulanları həqiqət kimi qəbul edirdilər. Bunun üçün də onlar indi belə sakit, şən və məğrur halda, kimi igidcəsinə, kimi çox təvazökar bir görkəmlə təbillərin üstündə oturub papiros çəkir, pivə içir, zarafatlaşırdılar. Zabitlər Slepsovu aparın ölümün, hər an gəlib onlardan hər birini yaxalaya biləcəyini anlaya-anlaya onu saymırdılar. Həqiqətdə də, söhbətin ortasında, sanki, onların fikrini təsdiq edərək, yoldan solda qəflətən açılan tüfəngin qanı coşduraraq şəng səsi eşidildi. Güllə şən vıyltı ilə dumanlı havanı yararaq, haradasa ağaca dəyib tappıladı. Düşmənin atəşinə cavab olaraq, bir neçə yerdən əsgər tüfənglərinin boğuş gurultusu eşidildi.

– Oho! – deyərək Poltoratski sevincə qışqırdı. – Bu ki mühafizə xəttindədir! – O, üzünü Frezeyə tutdu. – Hə, Kostya qardaş. Bəxtin gətirib, yeri bölüyünün yanına. Biz bu saat bir iş başlayacaq ki, gəl görəsən. Əsl tamaşa olacaq.

Qvardiya zabiti şərəfindən məhrum edilmiş baron cəld yerindən qalxaraq, iti addımlarla tüstü çıxan tərəfə – bölüyün içərisinə getdi. Poltoratskinin kabardin cinsindən olan balaca kəhər atını yaxına çəkdi. O atlandı, bölüyü səraya düzüb, güllə atılan tərəfə

– mühafizə xəttinə apardı. Mühafizə üçün qoyulmuş əsgərlər meşənin qırağında, üzüaşağı sallanıb gedən çılpaq bir dərənin ağzında dayanmışdılar. Külək meşəyə tərəf əsirdi. Dərənin bu tayından tutmuş o tayına qədər hər yer aydın görünürdü.

Poltoratski bölüklə birlikdə mühafizə xəttinə çatanda günəş artıq dumandan çıxmışdı. Təxminən, yüz sajn aralıda, dərənin o tayından başlanan kolpan meşəliyi ətəyində bir neçə atlı nəzərə çarpırdı. Bu, Hacı Muradı izləyən çeçenlərdi; yəqin ki, onun rusların tərəfinə keçdiyini öz gözlərilə görmək istəyirdilər. Onlardan bir nəfəri mühafizəçilərə güllə atıb. Əsgərlərdən də bir neçəsi ona atəşlə cavab verdikdə çeçenlər dala çəkiliblər, bununla da atışma kəsildi. Lakin Poltoratski gələndən sonra yenidən atəş əmri verdi. Kiçik zabitlər onun komandasını təkrar edərək əsgərlərə çatdıran kimi bütün xətt boyu, bir-birinin ardınca coşqunluq təlqin edən şən atəş səsləri eşidildi, tüfənglərin lüləsindən çıxan tüstü qəşəng mavi laylarla havaya yayıldı. Belə bir əyləncədən şadlanan əsgərlər silahlarını tələsik dolduraraq dalbadal atırdılar. Görünür, çeçenlərin də qanı oynadı. Onlar da atlarını irəli çapıb dalbadal bir neçə güllə atdılar. Əsgərlərdən biri yaralandı. Bu əsgər gecə pusquda duran Avdeyev idi. Yoldaşları onun yanına gələrkən Avdeyev ikiəlli qarnını tutub üzü üstə uzanaraq o yan-bu yana yırğalanırdı.

– Tüfəngi təzəcə doldururdum, bir də qulağım çaldı ki, nə isə çıqqıldadı, – deyə onun qonşuluğunda olan əsgər nağıl edirdi.
– Baxıb gördüm tüfəng əlindən düşüb.

Avdeyev Poltoratskinin bölüyündən idi. Əsgərlərin bir yerə toplandığını görüb, Poltoratski atını onların yanına sürdü.

– Nədir, qardaş. Yaralanmısan? – soruşdu. – Harana dəyib?
Avdeyevdən cavab çıxmadi.

– Tüfəngi təzəcə doldururdum, cənab zabit, – deyə bayaq danışan əsgər yenidən dilləndi, – bir də qulağım çaldı ki, nə isə çıqqıldadı. Baxıb gördüm tüfəng əlindən düşüb.

– Pah, pah, pah... – deyə Poltoratski başını buladı. – Nədir, Avdeyev, ağrıyır?

– Ağrımır, ancaq yeriməyə qoymur. Cənab zabit, bir-iki qurtum arağ olsaydı...

O vaxtlar Qafqaz əsgərlərinin içdikləri arağ, daha doğrusu, spirt tez tapıldı. Panov, qaşqabaqlı halda, qazançasının qapağına

tökdiyü spirti Avdeyevin dodaqlarına yaxınlaşdırdı. Avdeyev bir-iki qurtum içib, tez əli ilə qapağı kənar elədi.

– Ürəyim götürmür, – dedi, – özün iç.

Panov spirtin qalanını başına çəkdi. Avdeyev ayağa qalxmaq istədi, lakin bacarmadı. Əsgərlər şineli yerə sərib yaralını onun üstünə uzatdılar.

– Cənab zabıt, polkovnik gəlir, – deyə feldfebel Poltoratskiyə xəbər verdi.

– Yaxşı, Avdeyevi sən özün götürdərsən, – Poltoratski kiçik zabıtə tapşırıq verdikdən sonra qamçını yelləyib atını iti yortamla Vorontsovun qabağına sürdü.

Vorontsov özünün təmiz ingilis cinsindən olan küren aygırını minmişdi, polk yavəri, bir nəfər kazak, bir də dilmanc çeçen onu atlı müşayiət edirdilər.

– Nə olub belə? – deyə o, Poltoratskidən xəbər aldı.

– Bir dəstə atlı bizim mühafizəçilərin üstünə düşmüşdü, – deyə Poltoratski cavab verdi.

– Boşlayın görək, hamısı sizin öz işinizdir.

Poltoratski gülümsündü.

– Məndə heç bir günah yoxdur, knyaz. Özləri dinc durmurlar.

– Eşitdim ki, əsgər yaralanıb, elədir?

– Bəli, çox təəssüf. Yaxşı əsgərdir.

– Yarası ağırdır?

– Görək ki, ağırdır, qarnından dəyib.

– Mənim hara getdiyimi bilirsinizmi? – deyə Vorontsov soruşdu.

– Xeyr, bilmirəm.

– Ağılınıza da gəlmir?

– Gəlmir...

– Hacı Murad üzə çıxıb... bu saat bizimlə görüşəcək.

– Ola bilməz!

– Dünən adam göndərmişdi. – Vorontsov uğurdan doğan təbəssümünü zorla gizlədə bilirdi. – Bu saat məni “Şələ talası”nda gözləməlidir. Siz həmin yerə kimi nişançı düzəndən sonra özünüz gələrsiniz mənim yanına.

– Baş üstə! – Poltoratski əlini papağına aparıb hərbi təzim etdikdən sonra aralanıb bölüyünün içərisinə getdi. O, əsgərləri iki hissəyə bölüb hər hissəni ayrılıqda bir-birinin ardınca zəncirvari

düzdürdü. Birini feldfebelin başçılığı ilə görüş yerinin sol cinahına göndərdi, digərini isə özü sağ cinaha apardı. Dörd nəfər əsgər də yaralı Avdeyevi şinelin arasında qalaya qayıtdı.

Poltoratski nişançıları lazım olan yerlərə düzdükdən sonra Vorontsovun yanına qayıdırdı ki, ardınca çaparaq gələn süvariləri görüb atının başını yıgıdı.

Onların içərisində hamıdan irəlində ağıyalı atın üstündə əynində ağ çərkəzi çuxa, başında çalmalı papaq olan zəhmli bir adam gəlirdi. Üstündəki silah qızilla işlənmişdi. Bu, Hacı Murad idi. O, Poltoratskiyə çatıb öz dilində nə isə dedi. Poltoratski qaşlarını qaldırdı, əllərini yana açaraq heç nə başa düşmədiyinə işarə etdi və gülümsündü. Hacı Murad da gülümsünərək, onun təbəssümünə təbəssümlə cavab verdi. Uşaq gülümsəməsini andıran bu təbəssümdəki saflıq, mülayimlik Poltoratskini heyrətə saldı. O, adı ürəklərdə dəhşət oyadan bu dağlıni bu cür təsəvvür etmirdi. O, quru, qarabaq, tamamilə yad bir şəxslə rastlaşacağını fikirləşdiyi halda, indi qarşısında xoş təbəssümlə gülümsünən çox sadə bir adam görürdü. Poltoratskiyə elə gəlirdi ki, bu adam yad deyil, onun köhnə tanış, dostudur. Onun sifətində yalnız bir xüsusiyyət nəzəri cəlb edirdi ki, bu da başqalarının gözləri içərisinə nüfuzedic bir diqqətlə, sakit-sakit baxan, iri və bir-birindən nisbətən çox aralı gözləri idi.

Hacı Muradın başının atlıları dörd nəfərdən ibarətdi. Onlardan biri bu gecə Vorontsovun yanına gələn Xan-Mağoma idi. Bu, qırmızınaq, girdəsifət, kirpiksiz qara gözləri parıldayan, gülüş bir adam idi. Mürşidi müşayiət edənlerin içərisindəki enlikürək, çatmaqaş, əllərini, üz-gözünü tük basmış adam, Hacı Muradın bütün var-yoxunu idarə edən tavlınli¹ Hənəfi idi. Onun yedəyində, üstünə ağzınacan dolu iri xurcun aşırılmış ehtiyat minik atı vardı. Atlılardan iki nəfəri diqqəti daha çox cəlb edirdi. Onlardan biri beldən qadın kimi nazik, kürəkdən enli, bığyeri yenice tərleyən, quzugözlü, sarışın, gözəl bir gənçdi. Bu Eldar idi. Digərisə bir gözü kor, qaşları, kirpikləri tökülmiş, kürən saqqalı qayçılanmış çeçen Həməzəlo idi. Onun burnunun üstündə bu yanağından o yanağına uzanan iri çapıq vardı.

Poltoratski bu vaxt yolda görünən Vorontsovu əli ilə Hacı Murada da göstərdi, Hacı Murad atını ona tərəf sürdü və yaxınlaşınca

¹ Şimali Dağıstanda yaşayan xalqın adıdır.

sağ əlini döşünə qoyub öz dilində nə isə deyərək dayandı. Dilmanc çəçen tərcümə etdi:

– Deyir, rus padşahına təslim oluram, ona qulluq eləmək istəyirəm. Deyir, çoxdan gəlmək fikrindəydim. Şamil buraxmırdı.

Vorontsov dilmancı axıra kimi dinlədikdən sonra zamşa əlcəkli əlini Hacı Murada uzatdı. Hacı Murad bu ələ baxdı, bir an duruxduqdan sonra onu möhkəm sıxaraq, gah da Vorontsova baxa-baxa yenə də nə isə dedi.

– Deyir ki, ancaq hər adamın əli ilə təslim olmaq istəməirdim. Sənə razı oldum, ona görə ki, sərdarın oğlusan. Sənə hörmətim çoxdur.

Vorontsov təşəkkür əlaməti olaraq, başını tərpətdi. Hacı Murad öz atlılarını göstərərək yenə danışdı.

Dilmanc knyazı başa saldı:

– Deyir, bu adamlar mənim müridlərimdir. Onlar da mənim kimi ruslara qulluq eləməyə hazırdırlar.

Vorontsov atlılara nəzər salıb onlara da başını tərpətdi.

Kirpiksiz, qaragöz, gülürüz çəçen Xan-Mağoma da başını tərpədən, Vorontsova nə isə, görünür, məzəli bir söz dedi, çünki üz-gözünü tük basmış avar, ağappaq dişlərini göstərərək gülümsədi, kürən Həməzəlo isə yalnız tək qırmızı gözünü bir an parladıb Vorontsova baxır, sonra yenidən nəzərlərini atının qulaqlarına zillədi.

Vorontsovla Hacı Murad onları müşayiət edən adamlarla birlikdə qalaya yola düşdükdən sonra mühafizə xəttini tərk edən əsgərlər bir yerə toplaşdı, öz fikirlərini söyləməyə başladılar.

– Lənətə gəlmiş, başındakı tüklərin sayı adam qırıb. Amma indi baxırsınız, ona burada necə hörmət-izzət göstərəcəklər.

– Bəs necə ki! Kişi, Şamilin birinci sərkərdəsiydi. İndi, yəqin...

– Yox canım, igidliyinə söz ola bilməz.

– Amma kürəni gördünüzmü, kürəni!? Adama canavar kimi baxırdı.

– Demə, demə! Yamanca kəmfürsət şeyə oxşayır...

Əsgərlərin hamısı kürənə xüsusi diqqət yetirmişdi.

Yola yaxın yerlərdə meşə qıran əsgərlər yüyürüb tamaşaya çıxırdılar. Zabit onların üstünə qışqıraraq qovmaq istərkən Vorontsov onu dayandırdı.

– Qoy köhnə tanışlarını görsünlər. – Polkovnik üzünü yaxında dayanan əsgərə tutub sözləri ağır-ağır tələffüz edərək ingilis şivəsilə soruşdu. – Sən bunun kim olduğunu bilirsənmi?

– Xeyr, knyaz həzrətləri.

– Hacı Muraddır, eşitmisənmi?

– Necə ki, eşitməmişəm, knyaz həzrətləri. Neçə kərə ona toy tutmuşuq!

– Hə, ancaq onun da toy tutduğu vaxtlar olub.

Polkovniklə danışa bildiyinə sevinən əsgər:

– Elədir ki var, knyaz həzrətləri, – deyə cavab verdi.

Söhbətin özünün barəsində getdiyini başa düşən Hacı Muradın gözlərində şən bir təbəssüm vardı. Vorontsov qalaya kefikök qayıtdı.

VI

Vorontsov Rusiyanın Şamildən sonra ikinci və ən baş, ən güclü düşməni dilə tutub rusların tərəfinə çəkmək, onu birinci olaraq, qəbul etmək kimi bir işin özünə, məhz özünə müyəssər olmasından son dərəcə məmnun idi. Ancaq bir şey pis idi ki, Vozdvijenskdə qoşun komandanı general Meller-Zakomelskiydi, ona görə də, əslində, bütün bu işlər onun vasitəsilə görülməliydi. Vorontsov isə generala heç bir xəbərdarlıq vermədən hər şeyi özü etmişdi. Odur ki, məsələ pis nəticə verə bilərdi. Bu fikir Vorontsovun kefini bir qədər pozurdu.

Evə çatdıqda Vorontsov Hacı Muradın müridlərini polk yavərinə tapşırıb özünü içəri apardı.

Geyimli-kecimli, gülərlüzlü knyaginya Mariya Vasilyevna Hacı Muradı özünün altı yaşlı, qıvrımsaç, qəşəng oğlu ilə birlikdə qonaq otağında qarşladı. Hacı Murad əlini döşünə qoydu və özüylə birlikdə içəri girən dilmancın vasitəsilə təntənə ilə bildirdi ki, knyaz onu evinə dəvət etdiyi üçün özünü bu gündən knyaza dost bilir, dostun bütün ailəsi isə dostdan ötrü onun özü qədər əziz və müqəddəsdir. Hacı Muradın həm sifəti, boy-buxunu, həm də danışığı, davranışı Mariya Vasilyevnanın xoşuna gəldi. Ağ, iri əlini ona verərkən Hacı Muradın pörtüb qızarması isə knyaginyanın ona rəğbətini daha da artırdı. Mariya Vasilyevna qonağa oturmaq üçün yer göstərdi. Qəhvə içib-içmədiyini soruşub, xidmətçiyə qəhvə gətirməsini əmr etdi. Lakin qəhvə ortalığa gəldikdə Hacı Murad içməkdən boyun qaçırdı. O, rusca azacıq başa düşürdü,

lakin danışa bilmirdi, deyilənləri başa düşməyəndə isə gülümsəyirdi. Onun gülümsəməsi Poltoratskinin xoşuna gəlidiyi kimi, knyaginyanın da xoşuna gəlmişdi. Mariya Vasilyevnanın Bulik deyə çağırıldığı qıvrım-saçlı, itibaxışlı oğlu isə anasının yanında dayanıb, qeyri-adi qəhrəmanlıqları haqqında çox şeylər eşitdiyi Hacı Muraddan gözünü çəkmirdi.

Vorontsov Hacı Muradın gəlməsi haqqında komandanlığa xəbər göndərmək üçün onu arvadının yanında qoyub, özü dəftərxanaya getdi. Qroznı qalasına, sol cinah komandanı general Kozlovskiyə özü cavab hazırlayıb, atasına məktub yazdıqdan sonra yenə də tələsik evə qayıtdı. O, arvadının yaxasını Hacı Murad kimi qorxulu, yad bir adamın əlində qoyub getdiyinə görə Mariya Vasilyevnanın acıqlanaçağından ehtiyat edirdi. Çünki Hacı Muradla xüsusi rəftar olunmalıydı. Elə eləmək lazım idi ki, o nə incisin, nə də həddən ziyadə nəvaziş görsün. Lakin o, əbəs yerə qorxurdu. Hacı Murad qoltuqlu kürsüdə oturub, Vorontsovun oğulluğu Buliki dizinin üstünə almışdı. Özü də başını yana əyərək, Mariya Vasilyevnanın gülə-gülə dilmanc vasitəsilə dediklərinə diqqətlə qulaq asırdı. Mariya Vasilyevna deyirdi ki, əgər o, hər yetən dostuna həmin dostunun bəyəndiyi şeyi bağışlasa, onda tezliklə özü Həzrət Adəm kimi lüt qalar...

Knyaz içəri girəndə Hacı Murad, Buliki təəccübləndirərək və narazı salaraq dizinin üstündən yerə qoyub, ayağa qalxdı, üzündəki şuxluq dərhal dəyişilib ciddi bir ifadə ilə əvəz olundu. O yalnız Vorontsov əyləşəndən sonra oturdu. Əvvəlki söhbəti davam etdirərək, Mariya Vasilyevnaya cavab verdi ki, onların adəti belədir: bir şey ki, dostunun, qonağının xoşuna gəlmiş, gərək həmin şeyi mütləq ona bağışlayasan. Sonra Hacı Murad, yenidən onun dizləri üstünə dırmaşmış Bulikin qıvrım saçlarını sıgallayaraq Vorontsova rusca dedi:

– Tvoja sın kunak.

– Sənin bu quldurun çox gözəl adamdır, – deyərək Mariya Vasilyevna fransız dilində ərinə müraciət etdi. – Bulikin xəncərə maraqla tamaşa elədiyini görəndə kimi, xəncəri belindən açıb ona bağışladı.

Bulik xəncəri atalığına göstərdi. Mariya Vasilyevna dedi:

– *C'est un objet de prix*¹.

– *Il faudra trouver l'occasion de lui faire cadeau*², – deyərək Vorontsov cavab verdi.

¹ Qiymətli şeydir (fran.)

² Fırsət düşən kimi əvəzini çıxmaq lazımdır (fran.)

Hacı Murad heç kimin üzünə baxmadan uşağın qıvrım saçlarını sıgallayır və deyirdi:

– İgid oğlandır, igid oğlandır.

Vorontsov xəncərin, ortası uzunsov girintili, iti polad tiyəsini yarıya kimi qınından siyirib baxdıqdan sonra dedi:

– Güzəl xəncərdir, çox güzəl xəncərdir. – Knyaz üzünü dilmanca tutdu: – Deynən çox sağ olsun. Soruş ki, ona nə kimi xidmətim dəyə bilər?

Dilmanc knyazın sözlərini tərcümə etdikdə, Hacı Murad ona heç bir şey lazım olmadığını söyləyib xahiş etdi ki, bir yer versinlər, namaz qılsın. Vorontsov kamerdinerini çağıraraq tapşırırdı ki, Hacı Muradın arzusuna əməl etsin.

Özü üçün ayrılmış otaqda tək qaldıqda Hacı Muradın sifəti dəyişildi: üzündəki bəzən razılıq, mehribanlıq, bəzən də şadlıq bildiren xoş ifadə indi qayğı ilə əvəz olundu. Onu fikir götürdü.

Vorontsov Hacı Muradı onun gözlədiyindən çox-çox yaxşı qəbul etmişdi. Lakin məhz burada özünə göstərilən hörmət-izzətdən o şübhələnir, Vorontsova və zabitlərinə etibarını azalırdı. Ağına hər şey gəlirdi: qorxurdu ki, tutarlar, əllərini, ayaqlarını qandallayıb Sibirə göndərələr, yaxud da elə buradaca öldürələ. Ona görə də çox sərhəsabdi.

O, içəri girən Eldardan müridlərə harada yer verildiyini, silahlarına toxunub-toxunulmadığını, atların harada bağlandığını soruşdu.

Eldar cavab verdi ki, atlar knyazın öz atları bağlanan tövlədədir. Müridləri sarayda yerləşdiriblər, silahlarını almayıblar, özlərini də dilmanc bu saat yedirdib-ıçırdır.

Bütün bunların nə demək olduğunu anlama bilməyən Hacı Murad yalnız başını buladı, sonra soyunub dəstəməz almağa başladı. Namaz qılıb qurtardıqdan sonra Eldara özünün gümüş xəncərini gətirdi, geyinib, silahını belinə bağladı və ayaqyalın, taxtın üstündə bardaş qurub oturdu, məsələnin gərisini gözləməyə başladı.

Saat beşə işləyəndə gəlib onu knyazın yanına, nahara çağırdılar.

Yemək zamanı Hacı Murad buluddan, Mariya Vasilyevna götürdüyü yerdən boşqabına qoyduğu plovdan başqa dilinə heç nə vurmadi.

– Qorxur ki, onu zəhərləyək, plovu mən götürdüyüm yerdən götürdü, – deyər Mariya Vasilyevna ərinə baxdı, sonra dilmanc vasitəsilə Hacı Murada müraciət edərək, indi bir də nə vaxt namaz qılaçağını xəbər aldı. Hacı Murad əvvəlcə beş barmağını, sonra isə günəşi göstərdi.

Knyaginya gülümsədi:

– Demək, vaxta az qalır.

Vorontsov zəngli saatını cibindən çıxarıb yayını basdı, saat dörd on beş dəqiqəni vurdu. Görünür, zəng səsi Hacı Muradı təəccübləndirmişdi. O, yayı bir də basmağı knyazdan xahiş edərək, saati alıb baxdı.

Mariya Vasilyevna ərinə dedi:

– *Voilà l'occasion! Donnez-lui la montre*¹.

Vorontsov dərhal saati Hacı Murada təklif etdi. Hacı Murad əlini döşünə qoyub minnətdarlığını bildirdi və knyazın bəxşişini qəbul etdi. O, dönə-dönə saatin yayını basaraq qulaq asır və razılıqla başını tərpədir.

Nahardan sonra knyaza xəbər verdilər ki, general Meller-Zakomelskinin yavəri gəlib, onu görmək istəyir.

Yavər knyaza çatdırdı ki, general, Hacı Muradın üzə çıxdığını eşidib və bu barədə ona heç bir məlumat verilmədiyindən son dərəcə narazı qalıb. İndi Hacı Muradın dərhal öz sərəncamına göndərilməsini tələb edir. Vorontsov generalın əmrinin yerinə yetiriləcəyini yavərə bildirdi, sonra dilmanc vasitəsilə generalın tələbini Hacı Murada anladaraq, özüylə birlikdə Mellerin yanına getməyi ondan rica etdi.

Yavərin nə üçün gəldiyindən xəbər tutan Mariya Vasilyevna o saat anladı ki, əri ilə generalın arasında böyük inciklik baş verə bilər. Odur ki, ərinin etirazına baxmayaraq, onunla və Hacı Muradla birlikdə generalın yanına getməyə hazırlaşdı.

– *Vous ferlez beaucoup mieux de rester; c'est mon affaire, mais pas la votre*².

– *Vous ne pouvez pas m'empêcher d'aller voir madame la generale*³.

¹ Firsət deyirdin, bu da firsət! Saati bağışla ona (*fran.*)

² Sən evdə qalsan daha yaxşı olar, axı bu sənin işin deyil, mənim öz işimdir (*fran.*)

³ Sən mənim generalın xanımını ziyarət etməmə mane ola bilməzsən (*fran.*)

– Başqa vaxt gedərdin.

– Mən indi istəyirəm.

Çarə yox idi. Vorontsov razı oldu, hər üçü birlikdə generalın hüzuruna yola düşdü.

Onlar içəri girdikdə qaşqabaqlı Meller soyuq bir nəzakətlə Mariya Vasilyevnanı arvadının otağına ötürdü, yavərinə isə Hacı Muradı qəbul otağına aparmağı və onun icazəsi olmadan heç yerə buraxmamağı əmr etdi. Sonra da kabinetinin qapısını açaraq:

– Buyurun, – deyə Vorontsovu qabağa saldı.

Kabinetə daxil olduqda knyazın oturmasını təklif etmədən onun qarşısında dayanıb dedi:

– Burada hərbi rəis mənəm. Ona görə də düşmənlə aparılan bütün danışıqlar mənim vasitəmlə olmalıdır. Nə üçün siz Hacı Muradın üzə çıxmağı barədə mənə məlumat vermirdiniz?

Hiddətlənmiş generaldan qaba rəftar gözləyərək, həyəcan keçirən Vorontsovun rəngi ağarmışdı, müsahibinin hiddəti ona da sirayət edirdi. O dedi:

– Özü yanıma gizli qasid göndərmişdi ki, ancaq mənə təslim olmaq arzusundadır.

– Mən sizdən xəbər alıram ki, nə üçün mənə məlumat vermirdiniz?

– Məlumat vermək niyyətindəydim, baron, ancaq...

– Mən sizin üçün baron deyiləm, zati-aliləriyəm.

İndiyə kimi özünü saxlayan baronun səbri burada tükəndi. Ürəyində çoxdan bəri yığılan nə vardısı hamısını boşaltdı:

– Mən iyirmi yeddi ilin ərzində öz hökmdarıma ona görə xidmət eləmirəm ki, dünəndən, srağagündən qulluğa başlayan hər o-bu, mən dura-dura özünün qohumluq əlaqələrindən istifadə edib, ixtiyarı çatmayan işlərə əl atsın.

– Ədalətsiz danışmayın, zati-aliləri, rica edirəm, – deyə Vorontsov onun sözünü kəsdi.

General daha da əsəbiləşdi:

– Mən həqiqəti deyirəm və heç vaxt icazə vermərəm ki...

Elə bu vaxt Mariya Vasilyevna ipək tumanını xışıldada-xışıldada, ardınca da Meller-Zakomelskinin alçaqboylu, sadə görkəmli qadını içəri girdi.

– Yaxşı, bəsdirin, baron. Simon sizə pislik eləməyi ağına belə gətirməz, – deyə Mariya Vasilyevna söhbətə qarışdı...

– Knyaginya, mənim dediyim o deyil...

– Bəsdir, bəsdir, yaxşısı budur ki, buraxaq getsin... Necə deyiblər: fərsiz mübahisə fərli davadan yaxşıdır. Mən nə danışırım?

– Mariya Vasilyevna güldü.

Dilbər qadının füsunkar təbəssümü qarşısında tərک-silah olan acıqlı generalın bıqları qaçdı...

– Mən haqlı olmadığımı etiraf edirəm, – deyər Vorontsov dilləndi.
– Ancaq...

– Mən də bir az hirsələndim. – Meller əlini Vorontsova uzatdı.

Sülh yaranmışdı. Qərara alındı ki, Hacı Murad müvəqqəti olaraq, Mellerin yanında qaldıqdan sonra sol cinah komandanının sərəncamına göndərsin.

Qonşu otaqda oturan Hacı Murad deyilənlərin hamısını başa düşməsə də, hər halda, o şey ki, ona lazım idi – anladı. Anladı ki, mübahisə onun bərəsində gedir və onun Şamildən üz döndərər buraya gəlməsi ruslardan ötrü çox böyük əhəmiyyətə malik bir hadisədir; demək əgər Sibirə sürgün eləməsələr və ya öldürməsələr, o, ruslardan çox şey tələb edə bilər. Bundan da əlavə, o başa düşdü ki, Meller-Zakomelski vəzifəcə böyükdürsə də, tabeliyində olan Vorontsov qədər qüvvəyə, nüfuza malik deyildir, demək, Meller-Zakomelski yox, Vorontsov lazımlı adamdır. Buna görə də Meller-Zakomelski onu öz yanına çağırır danışdırarkən Hacı Murad qürurunu pozmadan şəstlə cavab verdi ki, dağdan enib gəlməkdən məqsədi ağ padşaha xidmət etməkdir, o hər bir izahatı yalnız öz sərdarına, yəni Tiflisdə oturan baş komandan knyaz Vorontsova verəcəkdir.

VII

Yaralı Avdeyevi qalanın girəcəyində xırda, xəfə bir evdə yerləşən hərbi xəstəxanaya gətirib, ümumi palatadakı boş çarpayılardan birinin üstünə uzandırdılar. Palatada dörd adam yatırdı: birinin xəstəliyi yatalaq idi, qızdırmanın dərindən yerinin içində o yan-bu yana çapalayır, digərinin titrətmə-qızdırmadan rəngi-ruyu saralmış, gözlərinin altı gömgöy göyərmişdi. Üşütməsinin vaxtı yaxınlaşdığından dalbadal əsnəyirdi. Qalan iki nəfər isə yaralı idi; hər ikisi üç həftə qabaqki basqında yaralanmışdı: biri – əlindən (o gəzə

bilirdi), o biri isə – çiyindən (o, çarpayıda oturmuşdu). Yatalaqlıdan başqa, xəstələrin hər üçü təzə gətirilən yaralını əhatə edib, onu gətirən adamlara suallar verməyə başladılar.

– Aynı vaxtlar görürsən, gülləni adamın başına dolu kimi yağdırırlar, heç bir şey olmur, amma indi cəmi-cümlətəni atılan beş-altı güllə olub, – deyə Avdeyevi gətirənlərdən biri nağıl eləyirdi.

– Kimin alınına nə yazılıb, o da olacaq!

Əsgərlər Avdeyevi çarpayaya uzandırarkən o, ağrının şiddətindən:

– Oh! – deyib bərkdən inildədi. Uzandırıb qurtarandan sonra isə qaşlarını düyünləyərək, daha səsinə çıxarmadı, yalnız fasiləsiz olaraq barmaqlarının uclarını tərpedirdi. O, yarasını əllərilə tutub hərəkətsiz halda gözlərini qarşıda bir nöqtəyə zilləmişdi. Nəhayət, həkim gəldi. O, güllənin arxadan çıxıb-çıxmadığını yoxlamaq üçün yaralını üzü üstə çevirməyi əmr etdi.

– Bu nədir belə? – deyə həkim, Avdeyevin kürəyindəki və yumşaq yerindəki iri çalın-çarpaz ağ zolaqları göstərdi.

– Köhnə şeydir, cənab doktor, – deyə Avdeyev hiçqıldaya-hiç qıldaya cavab verdi.

Bu çarıqlar onun içkiyə xərclədiyi pulların üstündə aldığı cəzanın nişanəsi idi...

Avdeyevi yenidən arxası üstə çevirdilər. Həkim onun qarnının içərisini uzun müddət zondla qurdalayaraq, gülləni axtarıb tapdısa da, çıxara bilmədi. Yaranın ağzını yapışqanlı məlhəmlə örtüb sarıdıqdan sonra həkim getdi. Cərrahın yaranı qurdaladığı, bağladığı müddət ərzində Avdeyev dişlərini bir-birinə sıxaraq gözüyumulu halda uzanıb qalmışdı. Həkim getdikdən sonra isə o, gözlərini açdı və təəccüblə ətrafına baxdı. Onun gözləri xəstələrə və feldşərə zillənmişdi, lakin yaralı, sanki, bu adamları yox, nə isə onu heyrətə salan başqa bir şey görürdü.

Avdeyevin yoldaşları – Panovla Seryogin ona baş çəkməyə gəldilər. Avdeyev yenə də əvvəlki kimi arxası üstə uzanıb təəccüblə qabağa baxırdı. O, gözləri önündə dayanan yoldaşlarını gördüdə, uzun müddət onları tanıya bilmədi.

– Pyotr, evə, bəlkə, bir sözündən, tapşırığından var, – deyə Panov soruşdu.

Avdeyev, gözünü Panovun üzünə dikməsinə baxmayaraq, cavab vermədi.

Panov yoldaşının irisümüklü, soyuq əlinə toxunaraq sualını təkrar etdi:

– Deyirəm, evə bir sifarişin-zadın yoxdur ki?..

Avdeyev, sanki, yuxudan ayıldı:

– Gəlmisən, Antonıç?!

– Hə, gəldim görüm nə təhərsən... Evə bir sözün-filanın yoxdur ki? Seryogin yazar.

– Seryogin, – deyə Avdeyev gözlərini zorla ona tərəf çevirdi, – yazarsanmı?.. Yaxşı, onda belə elə. Yaz ki, oğlunuz Petruxa ömrünü sizə bağışladı... Qardaşının paxıllığını çəkirdi. Keçən gecə sənə danışmışam, bilirsən... İndi daha həsəd aparmıram. Qoy dolansın, mən şadam, Allah başından töksün. Belə də yaz, Seryogin...

Bunu dedikdən sonra o, bir xeyli susub, hərəkətsiz gözlərini Panovun üzünə zillədi.

– Hə, demini tapdın? – deyə o birdən soruşdu.

Panov dinməzəcə başını tərpətdi.

Avdeyev təkrar etdi:

– Demini, demini deyirəm. Tapdın?

– Torbada imiş...

– Lap yaxşı... Hə, indi şam verin, ölürəm.

Bu vaxt öz əsgərini yoluxmağa gələn Poltoratski içeri girdi.

– Nədir, qardaş, yaran çoxmu incidir? – deyə soruşdu.

Avdeyev gözlərini yumaraq başını buladı. Onun erli sifəti solğun və ciddi idi. Avdeyev cavab vermədi, yalnız Panova müraciətlə xahişini təkrar etdi:

– Şam ver, ölürəm...

Onun əlinə yanılı şam vermək istədilər, lakin barmaqları bükülmədiyindən saxlaya bilmədi. Odur ki, şamı barmaqlarının arasına keçirib özləri tutdular. Poltoratski getdi. O gedəndən beş dəqiqə keçmiş feldşer qulağını Avdeyevin ürəyinə yaxınlaşdırıb dinlədi və keçindiyini xəbər verdi.

Tiflisə göndərilən məlumatda Avdeyevin ölümü aşağıdakı kimi təsvir olunurdu: “Noyabr ayının 23-də Kurinski polkunun iki bölüyü qaladan çıxıb meşə qırmağa getmişdi. Günortaya yaxın dağlılardan ibarət böyük bir dəstə meşə qıran əsgərlərimizin üstünə qəfil hücum keçdi, mühafizə xəttindəki əsgərlər geri çəkilməyə başladılar. Bu vaxt ikinci bölük süngü hücumuna keçərək, dağlıları pərakəndə

saldı. Toqquşma əsnasında iki əsgər yüngül yaralanmış və biri ölmüşdür. Dağlılardan isə yüz nəfərə qədər ölən və yaralanan olmuşdur”.

VIII

Petruxa Avdeyev Vozdvijenskidedəki hərbi xəstəxanada can verdiyi gün, onun qoca atası, əvəzində əsgər getdiyi qardaşının arvadı, böyük qardaşının ərlük qızı, donmuş xırman yerində yulaf döyürdülər. Axşam qar yağdığından səhərə yaxın hava bərk şaxtalı idi. Qoca özü hələ xoruzun üçüncü banı yuxudan ayılmışdı, o, buz bağlamış pəncərəyə düşən parlaq ay işığını görüncə sobanın üstündən düşdü, ayaqqabılarını, kürkünü geydi. Papağını başına qoyub xırmana yollandı. Orada bir-iki saat işlədikdən sonra evə qayıdaraq, oğlunu və arvadları oyatdı. Qızla arvadlar xırmana gələndə oranı qardan təmizlənmiş gördülər. Kürəklə çalğı, bir tərəfdə təll atılmış ağ kövrək qarın ortasına sancılmışdı: kürək – başaşağı, çalğı isə – başıyuxarı. Yulaf dərzləri, süpürülmüş xırmanda bu başdan o başa sünbül-sünbülə iki cərgə döşənmişdi. Hərə yulaf toxmaqlarından birini götürdü, üçlükdə müntəzəm zərbələrlə dərzləri döyməyə başladılar. Qoca ağır toxmağı qüvvətlə endirərək küləşi əzir, qız sərrast zərbə ilə üstədən vurur, gəlin çevirirdi.

Ay batdı, artıq yavaş-yavaş işıqlanırdı. Döyüncülər cərgənin birini təzəcə başa çıxmışdılar ki, qocanın böyük oğlu Akim xırmana gəldi. Onun əynində qısa kürk, başında qulaqlı papaq vardı.

Qoca dayanıb toxmağın uzun sapına söykənərək, oğlunun üstünə qışqırdı:

– Niyə gəlib işdən-gücdən yapışmırsan, nə veyillənirsən?

– Atları rahatlamaq lazım deyil?!

– Atları rahatlamaq, – deyə qoca onun ağzını əydi, – atları qarın rahatlar. Toxmağı götür. Çox yağlanmısan, içməkdən macal tapmırsan.

– İçkini mənə sən alırsan? – deyə Akim mırıldandı.

Qoca qaşqabağını tökərək qeyzlə soruşdu:

– Nə dedin?!

Oğlu dinməz-söyləməz toxmağı götürdü, yulaf dərzlərinin üstünə dörd yandan zərbələr etməyə başladı: tap, tapa-tap, trap,

tapa-pa-tap... Tap, – hamısından axırda qocanın ağır toxmağının tappılması eşidildi.

– Peysərin, ora bax, elə bil, yeyib-yatmış ağa peysəridir. Amma mənim ənimdə şalvar da durmur, – deyə qoca aradabir zərbədən əlini saxladı və ahəngi itirməmək üçün yalnız toxmağı havada fırlatdı.

Cərgəni döyüb qurtardılar, arvadlar dırmıqla küləşi ayırmağa başladılar.

– Petruxa axmaq idi ki, sənin yerinə gedirdi. Əsgərlik elə əsl sənin yerindi, orda qəlplik eləyə bilməzdin. Səndən burda fayda yoxdur. Petruxa evdə sənin kimisinin beşinin əvəziydi.

Açılmış dərz bəndlərini seçib kənara atmaqda olan gəlin:

– Bəsdir, ay ata, – dedi – az danla.

– Az danla! Altı başsınız e, saxla görüm, nə cür saxlayırsan, heç birinizdən də ki, Allaha şükür, bir kömək yox... Petruxa, elə vaxt olurdu, iki adamın işini tək görürdü, nəinki...

Qocanın arvadı bərk-bərk sarınmış yun patavalarının üstündən geydiyi təzə çarıqları ilə qarı xışıldada-xışıldada, həyətdən xırmana salınmış cığırla işləyənlərin yanına gəldi. Kişilər sovrulmamış taxılı kürəklə bir yerə toplayırdılar. Gəlinlə qız da yeri süpürürdü.

– Katta gəlmişdi. Deyir hamı ağalığa kərpic daşımağa gedə gərək, – deyə qarı xəbər verdi. – Süfrəni salıb hazırlamışam, gəlin çörəyinizi yeyin.

– Yaxşı, çal atı qoş, get, – deyə qoca, Akimə tapşırırdı. – Özün də bax, elə eləmə ki, keçən dəfəki kimi, sənin əvəzinə mən cavab verim. Hardan alım indi Petrukanı...

– O, evdə olanda onun üzünü danlayırdınız, – deyə Akim atasının üstünə bu dəfə çımxırdı. – İndi o yoxdur, düşmüsünüz mənim üstümə.

– Adam ol, düşməsin, – deyə qarı da acıqlı-acıqlı dilləndi. – Petruxa oğuldu, sənin tayın deyildi.

– Yaxşı, bəsdir, – Akim donquldandı.

– “Bəsdir”. Unu arağa verib içdin, indi də deyirsən bəsdir.

– Keçənə güzəşt deyərlər!

Gəlinin bu sözündən sonra hamı toxmaqları bir tərəfə qoyub, evə getdi.

Ata-oğul arasındakı bu narazılıq çoxdan, demək olar ki, lap Pyotrın əsgər getdiyi gündən başlanmışdı. Hələ o vaxt, qoca

uduzduğunu, tərnləri verib yapalaq aldığı hiss etmişdi. Doğrudur, qoca başa düşürdü ki, qanunla uşaqlığın yerinə uşaqsız getməlidir. Akimin dörd uşağı vardı. Pyotr isə hələ təzəcə evlənmişdi. Ancaq işləməkdə Pyotr eynilə atasına oxşamışdı: zirək, qoçaq, qüvvətli, dözümlü, xüsusən də zəhmətsevən bir işçiydi. Həmişə əli işdəydi. O da atası kimi, işləyənlərin yanından laqeyd keçə bilməzdi, gərək o saat dönüb kömək edəydi: ya dəryazı alıb bir-iki vər ot çalaydı, ya arabaya yığaydı, ya ağac qıraydı, ya odun yaraydı. Qocanın ona heyfi gəlirdi, ancaq çarəsi nə idi?! Əsgərlik ölüm kimi bir şeydi. Əsgər həmişəlik qoparılmış bir tikəydi. Xatırlamağın, qan qaraltmağın mənası yoxdu. Qoca bunu başa düşürdü, ancaq hərdən bir, böyük oğlunu sanmaq məqsədilə, indiki kimi, Pyotrdan söz salırdı... Ana isə kiçik oğlunu tez-tez xatırlayırdı və iki ildən bəriydi ərinə yalvarırdı ki, Petruşaya bir az pul göndərsin. Ancaq qoca susub hesabı içəri verirdi.

Avdeyevgil varlı dolanırdılar, qocanın gizləndə pulu da vardı, lakin nə olur-olsun, ehtiyata toxunmağa əli gəlmirdi. İndi qarın, ərinin Pyotrdan söz saldığına gördükdə belə qərara gəldi ki, oğluna pul göndərməyi yenə qocadan xahiş eləsin, desin: “Yulafı satanda heç olmasa bircə manat göndər”. Qarın belə də etdi. Cavanlar ağalığa kərpic daşımağa gedəndən sonra evdə qocayla tək qaldıqda ərini dilə tutub yulafın pulundan Petruşaya bir manat göndərməyi onun boynuna qoydu. Belə ki, sovrulmuş yulafdan birlikdə on iki çərək ölçüb çuvallara tökdükdən və ağızlarını səliqəylə közəyib üç xizəyə yüklədikdən sonra, qarın əvvəlcədən keşişə yazdırmış olduğu mək-tubu ərinə verdi, qoca vəd etdi ki, şəhərdə kağızın içərisinə bir manat da pul qoyub oğluna yola salsın.

Əynində təzə kaftan, təzə kürk, ayağında təmiz ağ yun patava olan qoca məktubu alıb pul kisəsinə qoydu, Allaha dua eləyib xaç çəkdiəndən sonra qabaqdakı xizəyə oturub şəhərə yola düşdü. Axırını xizəkdə atı nəvəsi sürürdü. Qoca şəhərə çatanda, məktubu dalandara oxutdurub, başını tərpedə-tərpedə diqqətlə qulaq asdı.

Petruşanın anasının məktubunda əvvəla xeyir-dua, ikincisi, hamıdan çox-çox salam yazılmışdı. Sonra isə kirvəsinin öldüyü xəbər verilir. Axırda da deyilirdi ki, Aksinya (Pyotrun arvadı) “onların yanında yaşamaq istəmədi, qulluqçuluğa çıxıb getdi. Deyilənlərə görə yaxşı yaşayır, özü də ağı başında dolanır”. Manatın barəsində də qeyd olunmuşdu. Məktubun lap sonunda qarının öz dilindən

çıxan nə vardisa hamısı olduğu kimi yazılmışdı. Bunu, ürəyi qubarlanmış qarı gözləri yaşara-yaşara keşişdən özü xahiş etmişdi.

Məktubun sonu belə idi:

“Petruşenka, mənim əziz balam, tərən oğlum, onu da biləsən ki, nisgilin məni öldürür, ağlamaqdan az qalıb ki, gözüm kor olsun. Canım-ciyərim, evimin dirəyi oğul, məni kimə tapşırıdın getdin?”

Bu yerə çatanda qarı bərkədən zarıldaıyıb ağlamış və demişdi:

– Nə yazmısan, bəsdır...

Yazılanlar isə elə məktubda da qaldı. Petruşaya nə arvadının evdən getmək xəbəri çatdı, nə anasının son sözləri, nə də manat... Məktubla pul onun qara xəbəri ilə birlikdə geri qayıtdı. Polk mirzəsi, Petruşanın müharibədə “padşah, vətən və pravoslav dini uğrunda” həlak olduğunu bildirirdi.

Qarı bu xəbəri alanda, nə qədər ki, macalı vardı, haray-həşir qoparıb ağladı-sıtqadı. Sonra isə qalxıb işdən-gücdən yapışdı. Birinci bazar günü isə kilsəyə gedib təziyə mərasimi düzəltirdi, oğlunu rəhmətə getmişlərin cərgəsinə yazdırdı. “Allah bəndəsi Pyotrun” xatirəsini rəhmətlə yad etsinlər deyərək, rəhmdil adamlara çörək payladı!¹

Əsgər arvadı Aksinya da “cəmi bircə il yaşadığı” sevimli ərinin ölüm xəbərini eşidəndə oxşayıb ağladı. O həm ərinin ölümünə vaysınır, həm də özünün puç olmuş ömrünə heyfəsilənirdi. Qadın öz oxşamalarında “gah Pyotr Mixayloviçin” qıvrım tellərini, onun məhəbbətini, yetim Vankası ilə keçirdiyi öz acı güzəranını xatırlayıb, gah da qardaşına rəhmi gəlib, arvadını özgə qapılarına salan Petruşanı danlayırdı.

Ürəyində isə, Aksinya Pyotrun ölümünə sevinirdi. Çünki o, evində yaşadığı darğadan yenə hamilə idi. İndi daha onu heç kim danlaya bilməzdi, həm də ki, indi darğa, Aksinyanı məhəbbətə sövq edərkən özü dediği kimi, onunla evlənə bilərdi.

IX

Rusiya səfirinin oğlu, İngiltərədə oxuyub təlim-tərbiyə almış Mixail Semyonoviç Vorontsov, yüksək rütbəli rus məmurları arasında, zəmanəsinə görə nadir Avropa təhsilinə malik, şöhrətsevən, özündən

¹ “Proşvira” deyilən yumru çörəyi parça-parça doğrayıb kilsədə camaata paylayırlar (tərc.)

aşağı adamlarla rəftarında mülayim, nəvazişli, özündən yüksəkdə duranlarla münasibətində isə tükü tükədən seçən, həssas bir əyan sayılırdı. Həyat onun üçün yalnız bir formada mövcud idi: hökmranlıq və mütilik. Bütün yüksək dərəcəli xidməti ad və ordenlərə layiq görülmüş o, çox məhərətli, hətta Napoleona belə Krasnı ətrafında qələbə çalmış bir hərbi xadim hesab olunurdu. 51-ci ildə yaşı artıq yetmişdən ötmüştü də, özü hələ qoca görünməyirdi, qıvraq idi. Xüsusən ağılı. Hökmranlığının möhkəmlənməsinə, şöhrətinin artmasına, yayılmasına xidmət edən incə, hiyləgər zəkası hələ kəskinliyini itirməmişdi.

O, arvadı qrafinya Branitskaya ilə birlikdə böyük var-dövlətə malikdi. Qafqazın canişini vəzifəsində yüksək məvəcib alırdı. Vorontsov vəsaitinin yarısından çoxunu Kırımın cənub sahilində tikdirməkdə olduğu gözəl saraya və onun ətrafında saldırdığı bağa sərf edirdi.

1851-ci il, dekabrın 4-də axşam onun Tiflisdəki sarayı önündə üçatlı kuryer faytonu dayandı. Hacı Muradın, ruslara təslim olduğu barədə general Kozlovskidən xəbər gətirmiş zabit, üst-başı tozlu, keyimiş qılçalarını ovuşdura-ovuşdura, yorğun addımlarla gözətçilərin yanından keçib canişin sarayının geniş pilləkənləriylə yuxarı qalxdı. Kuryerin gəldiyi Vorontsova xəbər veriləndə axşam saat altı idi. O, nahara gedirdi. Vorontsov kuryeri bilatəxir qəbul etdi və buna görə də nahara bir neçə dəqiqə gecikdi. O, qonaq otağına girəndə yeməyə dəvət olunmuş otuz nəfərə qədər adam, knyaginya Yelizaveta Ksaveryevnanın yanında oturanlar, pəncərələrin yanında topa-topa dayanıb söhbət edənlər – hamı qalxıb, üzünü içəri girən knyaza tərəf çevirdi. Vorontsov hər gün geydiyi adi qara hərbi pəncəyində idi, çiyinlərində epolet əvəzinə xırdaca yarım paqon vardı, boynundan ağ xaç asılmışdı. Qırxıq, hiyləgər üzü şirin-şirin gülümsəyir, qıyılmış gözləri içəridəkiləri nəzərdən keçirirdi. O, iti, yumşaq addımlarla qonaqlara yanaşdı, gecikdiyi üçün xanımlardan üzr istədi, kişilərlə salamlaşdı, sonra qırx beş yaşlı, ucaboylu, dolubədənli, Şərq üslubunda gözəl bir xanıma yaxınlaşaraq, yemək stoluna aparmaq üçün qolunu ona təklif etdi. Bu qadın gürcü knyaginyası Manana Orbeliani idi. Knyaginya Yelizaveta Ksaveryevna özü əlini, bığlarının cod tükləri biz-biz duran sarışın, gəlmə generala verdi. Gürcü knyazı qolunu knyaginyanın rəfiqəsi qrafinya Şuazelə təqdim etdi.

Doktor Andreyevski, yavərlər və başqa kişiler – kimi xanımlarla, kimi xanımsız, öndə gedən üç cüt adamın ardınca stola tərəf yeridi. Ayaqlarında çəkmə, dizəcən uzun corab, əyinlərində kaftan olan lakeylər stulları dala-qabağa çəkərək, qonaqlara oturmaq üçün yer düzəldirdilər; metrdotel¹ təntənəli bir əda ilə iri gümüş kasadan boşqablara buğlanan şorba töküdü.

Vorontsov uzun stolun arxasında, ortada əyləşdi. Onunla üzbə-üz knyaginya Yelizaveta Ksaveryevna ilə general oturdular. Canişinin sağında gözəl xanım Orbeliani, solunda isə qəşəng biçimli, qaraqaş, qaragöz, alyanaq, üstü-başı parlaq zinətli, daim gülümsəyən gürcü knyajnası yerləşdi.

– *Excel lentes, chere amie*² – deyə Vorontsov, kuryerin nə xəbər gətirdiyilə maraqlanan arvadının sualına fransızca cavab verdi. – *Simon a eu de la chance*³.

Yalnız Vorontsovun özü üçün bu xəbər o qədər də yeni deyildi, çünki danışıqlar çoxdan aparılırdı. Oturanlar üçünsə bu, tamamilə gözlənilməz, olduqca maraqlı bir hadisə idi. Odur ki, knyaz hamı eşitsin deyə ucadan danışaraq, Şamilin çox nüfuzlu, çox igid köməkçisi Hacı Muradın ruslara təslim olduğunu və bu günə-sabaha Tiflisə gətiriləcəyini qonaqlara nağıl eləməyə başladı.

Nahar edənlərin hamısı, hətta stolun aşağı başında öz aralarında nə barədə isə asta-asta danışib-gülüşən gənclər, yavərlər, məmurlar – hamı susub Vorontsova qulaq asırdı.

O qurtaranda Yelizaveta Ksaveryevna yanında oturan cod bıqlı kürən generala müraciət edərək soruşdu:

– General, siz bu Hacı Murada heç rast gəlmisinizmi?

– Dəfələrlə, knyaginya!

General bunu deyib, 43-cü ildə, dağlılar Gərgibeli alandan sonra bir dəfə Hacı Muradın general Passekin dəstəsinə rast gəldiyini, onların gözü önündə polkovnik Zolotuxini doğrayıb ölümcül hala saldığını danışdı.

Vorontsov generala xoş bir təbəssümlə qulaq asırdı, görünür, azdanışan generalın söhbətə qoşulmasından məmnun qalmışdı. Lakin birdən Vorontsovun üzü dalğınlaşdı, qəmgin bir görkəm aldı.

¹ *Metrdotel* – süfrənin hazırlanmasına nəzarət edən baş lakey (*tərc.*)

² Olduqca şad xəbərdir, mənim əzizim (*fran.*)

³ Semyonun bəxti gətirib (*fran.*)

Söhbətə qızışmış general Hacı Muradla ikinci dəfə üz-üzə gəl-
diyini nağıl eləməyə başlamışdı.

– Axı, o vaxt, gərək xatırınızda ola, knyaz həzrətləri, – deyə o,
Vorontsova müraciət etdi, – “Suxarı ekspedisiyası”¹ zamanı bizi
yardıma möhtac qoyan həmin bu Hacı Murad olmuşdu.

Vorontsovun gözləri qıyıldı.

– Nəyə möhtac qoyan? – deyə o soruşdu.

Məsələ burasında idi ki, qoçaq general “yardım” deyərkən rus
ordusunun uğursuz Darqo səfəri zamanı baş vermiş bir əhvalatı
nəzərdə tuturdu. O vaxt əgər yeni qoşun hissələri köməyə gəlmə-
səydi, həm Vorontsov özü, həm də onun başçılıq etdiyi böyük əsgər
dəstəsi qırılıb məhv olacaqdı. Hamıya çox yaxşı məlum idi ki,
Vorontsovun komandanlığı altında keçirilmiş Darqo hərbi səfəri,
həqiqətən, çox biabırçı bir hadisə idi. Həmin əməliyyat zamanı rus-
lardan çoxlu ölən və yaralanan olmuşdu, bir neçə top itirmişdilər.
Adamlar bunu bilirdilər və ona görə də bu barədə Vorontsovun pad-
şaha yazdığı məlumatdakı kimi izah etməyə çalışırdılar, yəni Darqo
səfərini rus ordusunun parlaq qələbəsi adlandırırdılar. “Yardım” sözü
isə bunun heç də parlaq qələbə deyil, böyük insan tələfatı ilə
nəticələnmiş bir səhv olduğuna açıq işarə idi. Qonaqların hamısı
bunu başa düşmüşdü, odur ki, bəziləri özlərini elə aparırdılar ki,
guya, heç də generalın sözünün mənasına varmırlar, digərləri isə
qorxmış halda məsələnin sonunu gözləyirdilər, belələri də vardı ki,
bir-birilərinə baxıb altdan-altdan gülümsünürdülər. Yalnız cod bıçlı
kürən general heç bir şey hiss etmirdi, odur ki, söhbəti davam
etdirərək, knyazın sualına sakitcə cavab verdi:

– Yardıma deyirəm, zati-aliləri.

Sevdiyi mövzuya cəlb olunmuş general get-gedə artan həvəslə
əhvalatı olduğu kimi nağıl elədi. Hər dəfə də “yardım” sözünü,
sanki, xüsusi bir məhəbbətlə təkrar edirdi:

“...Onda həmin bu Hacı Murad bizim hissəni məharətlə ortadan
yanb ikiyə böldü, əgər yardım göndərməsəydilər, birimiz də salamat
qurtara bilməzdik. Çünki...”

¹ “Suxarı ekspedisiyası” (Darqo hərbi səfəri) – 1845-ci ilin may ayında
Vorontsovun komandanlığı altında Şamilin baş iqamətgahı Darqo aulu üzərinə
olan hərbi səfər nəzərdə tutulur. Rusların çox tələfat verdikləri bu səfər zamanı
əsgərlər bərk aclıq çəkirdilər. Belə ki, bir suxarını bir neçə adam arasında
bölməyə məcbur olurdular. Səfər “Suxarı ekspedisiyası” adını buradan almışdır.

General fikrini axıra kimi sübut etməyə macal tapmadı. İşin nə yerdə olduğunu başa düşən Manana Orbeliani generalın sözünü kəsərək, Tiflisdəki mənzili barədə ona suallar verdi. General təəcübləndi, içəridəkiləri bir-bir nəzərdən keçirdi, gözləri stolun aşağı başından mənalı nəzərlərlə ona baxmaqda olan yavərinin gözlərinə sataşanda birdən-birə hər şeyi anladı. Knyaginyanın sualına cavab vermədən qaşqabağını töküüb, başını aşağı saldı və boşqabda qabağına qoyduqları, adını-dadını bilmədiyi zərif xörəyi tələsik, çeynəmədən udmağa başladı.

İçəridə gərgin bir vəziyyət yarandı, lakin knyaginya Vorontsovanın o biri tərəfində oturan gürcü knyazı qonaqları bu vəziyyətdən qurtara bildi. Bu əyan, axmaq olsa da, yaltaqlıqda çox mahir və həssas bir adam sayılırdı. Knyaz heç bir şeydən xəbəri yox imiş kimi, Əhməd xan Mehdilinskinin dul arvadını Hacı Muradın necə götürüb qaçdığını ucadan danışmağa başladı.

– Gecənin bir yarısı girir kəndə, nə ki lazımdır götürəndən sonra başının atlıları ilə birlikdə çıxıb gedir.

Knyaginya Vorontsova soruşdu:

– Nə üçün məhz bu arvad ona lazım olmuşdu?

– Onunçün ki, əri ilə düşmənciliyi vardı, hərləyirdi öldürə, ancaq xana ömrünün sonuna kimi heç yerdə rast gələ bilmədi, qisasını rəqibinin dul qalmış arvadını götürüb qaçmaqla çıxdı.

Knyaginya bunları fransızcaya tərcümə edərək, gürcü knyazının yanında oturan qoca rəfiqəsi qrafinya Şuazelə başa saldı.

Qrafinya heyrətindən gözlərini yumub başını bulaya-bulaya dedi:

– *Quelle horreur!*¹

Vorontsov gülümsünə-gülümsünə onu sakit etməyə çalışdı:

– Yox, yox, mənə danışın ki, o əsirilə əsl cəngavərə layiq bir hörmətlə rəftar etmişdir, sonra isə azad buraxmışdır.

– Bəli, qadının qohumlarından lazımı qədər pul aldıqdan sonra buraxmışdır.

Knyazın bu sözləri Hacı Murad haqqında gedən söhbətə isti-qamət verdi... Saray adamları başa düşdülər ki, Hacı Murada nə qədər çox əhəmiyyət versələr, tərifləsələr, Vorontsovun bir o qədər xoşuna gələcəkdir.

– Son dərəcə cürətli adamdır! Nadir igiddir!

¹ Bu dəhşətdir (fran.)

– Bəs necə, qırx doqquzuncu ildə gündüzün günorta çağı soxulub Temir-Xan-Şuraya, dükanların hamısını qarət edib.

Stolun aşağı başında oturan bir erməni, həmin hadisə zamanı Temir-Xan-Şurada imiş, odur ki, Hacı Muradın o vaxt göstərdiyi qəhrəmanlığı qonaqlara yerli-yataqlı nağıl etdi. Ümumiyyətlə, naharın əvvəlindən axırına qədər söhbət yalnız Hacı Muraddan getdi. Birinin ağzından söz qurtarmamış o biri söhbətə girişərək, onun qoçaqlığını, aqlını, alicənablığını tərifləyirdi. Kim isə danışıdı ki, bir dəfə Hacı Murad əsir aldığı iyirmi altı adamın hamısını öldürdü. Lakin qonaqlar buna da etiraz etdilər:

– Nə etmək olar. *A la guerre comme a la guerre*¹.

– Yox, şübhəsiz ki, o böyük adamdır.

– Əgər o, Avropada doğulsaydı, bəlkə də, yeni Napoleon olardı, – deyə yaltaqlıqda istedadı olan axmaq gürcü knyazı qeyd etdi.

O bilirdi ki, hər dəfə Napoleonun adı çəkiləndə canişinin xoşuna gəlir. Çünki Vorontsov Napoleona qarşı müharibədə qazandığı qələbəyə görə aldığı ağ xaçı hələ də döşündə gəzdirdi.

Vorontsov dedi:

– Napoleon olmasa da, hər halda, ondan igid bir süvari generalı çıxardı.

– Napoleon olmasa, Mürat² olardı.

– Elə adı da oxşayır – Hacı Murad.

Kim isə dedi:

– Hacı Murad təslim oldu, indi Şamilin işi bitər.

Bir başqası cavab verdi:

– Onlar hiss edirlər ki, indi (bu “indi” Vorontsovun vaxtında deməkdir) daha davam gətirə bilməyəcəklər.

– *Tout cela est grace a vous*³ – deyə Manana Orbeliani Vorontsova müraciət etdi.

Vorontsov dalbadal üzərinə yuvarlanmaqda olan yaltaqlıq dalğalarını yavaşıtmağa çalışırdısa da, ürəyində bundan həzz alırdı. Ona görə də öz xanımını qonaq otağına müşayiət edərkən kefi olduqca kök idi.

Nahardan sonra qonaq otağında qəhvə içməyə başladılar. Vorontsova

¹ Müharibənin müharibə qaydası var (*fran.*)

² *Mürat (1767-1815)* – Napoleonun silahdaşı, məşhur fransız generalı.

³ Bunun hamısı sizin sayənizdədir (*fran.*)

sov hamıya xüsusi mehribanlıq göstərirdi. Sarı, cod bıçlı generala yanaşarkən canişin özünü elə apardı ki, guya, bayaq nahar zamanı onun pis vəziyyətdə qalıb xəcalət çəkməsindən xəbəri yoxdur.

Gonaqların hamısına baş çəkib kefini soruşduqdan sonra knyaz varaq oynamaq üçün əyləşdi. O yalnız qədim lomber oyununu xoşlayırdı. Knyazla oynayanlardan birisi gürcü knyazı, digəri lomber oynamağı Vorontsovun kamerdinerindən öyrənmiş erməni generalı, üçüncüsü isə öz nüfuzu ilə məşhur olan doktor Andreyevski idi.

Vorontsov, üzərində I Aleksandrın rəsmi olan qızıl tütün qutusu yanına qoydu və atlas vərəqin kağızını cırıb paylamaq istəyirdi ki, kamerdineri italiyalı Covani içəri girdi, gümüş podnosda gətirdiyi məktubu knyaza uzadaraq dedi:

– Yenə qasid gəlmişdir, zati-aliləri.

Vorontsov qonaqlardan üzr istəyib, vərəqləri stolun üstünə qoydu və zərfi açaraq məktubu oxumağa başladı.

Məktub knyazın oğlundan idi. O, Hacı Muradın necə təslim olduğundan və özü ilə Meller-Zakomelski arasında baş verən toqquşmadan yazırdı.

Knyaginya ərinə yanaşmış, oğlunun nə yazdığını xəbər aldı.

– Yenə də həmin məsələ barəsində yazır. *Il a eu quelques desagreements avec le commeandant de la place, Simon o eu tort. But all is well what ends well!* – Vorontsov məktubu arvadına verdi və onun qurtarmasını ehtiramla gözləyən oyunçulara müraciət edərək, vərəq götürmələrini rica etdi.

Həm özü üçün vərəq götürdükdən sonra Vorontsov tütün qutusunu açdı, qocalıqdan dərisi qırışmış barmaqları ilə fransız tütünündən bir çimdik götürüb burnuna çəkdi. Kefi xüsusilə kök olduqda o həmişə belə edərdi.

X

Ertəsi gün Hacı Murad Vorontsovun yanına gələrkən knyazın qəbul otağı adamlarla dolu idi. Dünənki cod bıçlı, kürən general da burada idi. O tam rəsmi formada, döşündə ordenləri olduğu halda, knyazla görüşüb-ayrılmağa gəlmişdi. Alayın təchizat işlərinə xəyanət

¹ Qala komendantı ilə aralarında balaca inciklik olub. Günah Semyonda imiş. Barışblar (fran.)

etdiyindən məhkəməyə verilmək qorxusu olan alay komandiri də burada idi; ölkə daxilində araç alıb-satmaq hüququnu dövlətdən satın almış, zəngin erməni taciri də burada idi. Doktor Andreyevskinin təhti-himayəsində olan bu adam, müqavilə müddətinin uzadılmasını xahiş etməyə gəlmişdi; cəbhədə öldürülmüş bir nəfər zabitin təpədən-dırnağa qara geyinmiş dul qadını da burada idi. O, özünə təqaüd kəsilməsini, yaxud uşaqlarının dövlət hesabına məktəbə götürülməsini xahiş etməyə gəlmişdi; olub-olmazını əlindən çıxarıb müflis olmuş, gözəl milli geyimli gürcü knyazı da burada idi; o da kilsənin ixtiyarından çıxmış torpaqlardan ona pay verilməsini xahişə gəlmişdi; bir nəfər pristav qoltuğunda boru kimi bükülü iri kağız tutmuşdu; Qafqazı yeni üsulla işğal etməyi lazım bilən bu adam öz layihəsini təqdim eləməyə gəlmişdi. Burada bir nəfər də xan var idi, onun da gəlməkdən məqsədi ancaq bundan ibarət idi ki, sonra evinə qayıtdıqda knyazın yanında olduğunu nağıl eləsin.

Növbə gözləyən bu adamlar sarısaç, yaraşılıq gənc yavər tərəfindən bir-bir knyazın hüzuruna dəvət olunurdu.

Hacı Murad yüngülcə axsaya-axsaya, qıvrıq addımlarla içəri girdikdə bütün gözlər ona zilləndi. Hacı Murad otaqdakıların bir-birinin qulağına pıçıldayaraq, onun adını çəkdiqlərini eşitdi.

Hacı Muradın əynində uzun, ağ çərkəzi çuxa var idi, tox-san arxa-lığının yaxasında nazik gümüş qaytan parlayırdı, qıçlarına dizə qədər qara meşin boğazlıq geymişdi, ayaqlarında yenə də meşindən əlcək kimi kip çüvək vardı. Qırıq başına qoyduğu papağın üstündən çalma bağlamışdı. Bu, həmin çalma idi ki, onun üstündə Əhməd xan şeytançılıq edib Hacı Muradı general Klugenauya¹ həbs etdirmişdi. Onun Şamilin tərəfinə keçməsinin də səbəbi bu çalma olmuşdu. Hacı Muradın ayağının biri o birindən azacıq qısa olduğundan parket döşəmə üzərində cəld addımlarkən bütün nazik bədəni yırğalanırdı. Onun bir-birindən çox aralı gözləri sakitcə qabağa baxır və sanki, heç kimi görmürdü.

Yaraşılıq yavər onunla görüşdü və knyaza xəbər verincəyədək əyləşib gözləməsini xahiş etdi. Lakin Hacı Murad oturmadı, dayandığı yerdə əlini xəncərinin altından toqqasına keçirib, ayağının birini qabağa qoyaraq, içəridəkiləri nifrətli nəzərlərlə gözdən keçirməyə başladı.

¹ Klugenu (1791-1851) – Qafqaz ordusunun generalı, Dağıstan yürüşünün iştirakçısı.

Vorontsovun dilmancı knyaz Tarxanov Hacı Murada yanaşib onunla danışmağa başladı. Hacı Murad dilmancın suallarına könül-süz-könülsüz qısa cavab verirdi. Prstavdan şikayət etməyə gəlmiş qumuq knyazı kabinetdən çıxan kimi yavər Hacı Muradı çağırırdı, onu kabinetin qapısına kimi aparıb içəriyə buraxdı.

Vorontsov Hacı Muradı stolun yanında ayaq üstə qəbul etdi. Baş komandanın qoca, ağ sifəti dünənki kimi gülümsər deyildi, əksinə, ciddi və təkəbbürlü idi.

Hacı Murad, yuxarı başında çox iri stol qoyulmuş, pəncərələri yaşıl jalüzlü¹ geniş otağa daxil olduqda gündən yanmış balaca əllərini ağ çər-kəzisinin çarpazlandığı yerdə döşünə qoydu, gözlərini döşəməyə dikərək, təmiz qumuq ləhcəsində aydın səsle, tələsmədən, ehtiramla dedi:

– Təslim olub, padşahın və sizin yüksək himayəniz altına keçirəm. Söz verirəm ki, canım ağızımdan çıxana kimi rus padşahına namusla qulluq edəcəyəm. Ümidvaram ki, sizin və mənim düşmənim olan Şamilə qarşı apardığınız müharibədə sizə köməyim dəyəcəkdir.

Dilmanc bu sözləri tərcümə etdikdən sonra Vorontsov başını qal-dırıb Hacı Murada nəzər saldı. Hacı Murad şax onun üzünə baxdı.

Göz-gözə gələn bu adamların nəzərləri bir-birilərinə, sözlə ifadə oluna bilməyəcək çox şeylər deyirdi. Hacı Muradın gözlərindən oxunanlar heç də dilmancın dediklərinin eyni deyildi... Onların gözləri bir-birləri haqqında əsl həqiqəti sözsüz də açıb deyirdi. Vorontsovun gözlərindən məlum idi ki, o, Hacı Muradın dediyi sözlərdən birinə də inanmır, bilir ki, o, bütün rusların, onların adət və ənənə -lərinin düşmənidir, ömrünün axırına kimi də düşmən olaraq qala-caqdır; indi yalnız buna görə təslim olur ki, başqa çarəsi yoxdur. Hacı Murad özü də bunu başa düşür, lakin yenə də özünün səda -qətli olduğuna baş komandanı inandırmağa çalışırdı. Hacı Mura -dın gözləri isə deyirdi ki, bir ayağı gorda olan bu qoca müharibə haqqında yox, axirət haqqında fikirləşsə, daha yaxşı olar, ancaq qoca olsa da, hiyləgərdir, ehtiyatlı tərپənmək lazımdır. Vorontsov özü də bunu qanır, lakin yenə də Hacı Muradla söhbətindən yalnız bir məqsəd – müharibədə qələbə qazanmaq məqsədini güdürdü.

– Bunu başa sal ki, – deyər Vorontsov dilmanca müraciət etdi (o gənc zabitlərə sən deyirdi), – bizim hökmdar qüdrətli olduğ

¹ Jalüz – qaytanla bir-birinə bərkidilmiş nazik ağac laylarından düzəldilmiş pərdə

qədər də rəhmdildir, yaqın ki, mənim edəcəyim xahişi nəzərə alıb onu bağışlayar və özünü də qulluğa götürər. Başa saldınmı? – deyə o, gözlerini Hacı Muraddan çəkmədən soruşdu. – Hökmdarımın mərhəmətli qərarını alıncayadək onu qəbul etməyi və burada qaldığı müddətdə gününün xoş keçməsi üçün binagüzarlıqda olmağı mən öz üzərimə götürürəm.

Hacı Murad yenə də əllərini döşünə qoydu və nəhayət, tez-tez danışmağa başladı.

Dilmancın başa saldığına görə, o deyirdi ki, qabaqlar, 39-cu ildə Avaristanı idarə edərəkən o, ruslara sədaqətlə xidmət edirmiş və düşmən Əhməd xan olmasa imiş, heç bir zaman ruslara xain çıxmazmış. Əhməd xan nə cür olur-olsun, onun başını əkməyə çalışmış, buna görə də onu general Klugenauya şeytanlayıbmiş.

Vorontsov:

– Bilirəm, bilirəm, – deyə cavab verdi (həqiqətdə isə o, əgər bilirdisə də, bütün bunları çoxdan unutmuşdu). – Bilirəm. – Vorontsov əyləşərək, Hacı Murada divarın yanındakı taxtda yer göstərdi. Hacı Murad əyləşmədi, qüvvətli çiyinlərini çəkərək qandırdı ki, o belə bir hörmətli adamın hüzurunda oturmağa cürət etmir.

– Həm Əhməd xan, həm də Şamil – ikisi də mənim düşmənimdir, – deyə o, dilmanca müraciətlə sözüne davam etdi. – Knyaza de ki, Əhməd xan öldü, ondan qisas ala bilmədim, ancaq Şamil sağdır, mənə etdiklərinin əvəzini ondan çıxmayınca gora ayaq basmaram, – Hacı Murad qaşlarını çataraq, dişlərini qıcaadı.

Vorontsov sakitcə:

– Bəli, bəli, – dedi. Sonra üzünü dilmanca tutaraq soruşdu. – Yaxşı, bu Şamildən nə cür intiqam almaq istəyir? Deynən, otura bilər, ayaq üstə durmasın.

Hacı Murad yenə də oturmaqdan boyun qaçırdı. Knyazın sualına cavab verdi ki, o, rusların tərəfinə məhz elə buna görə keçib ki, Şamili məhv etməkdə onlara kömək etsin.

Vorontsov dedi:

– Yaxşı, bunlar hamısı doğrudur, ancaq nə cür hərəkət eləmək fikrindədir? Otur, otur...

Hacı Murad oturdu və dedi ki, əgər ona qoşun verib ləzgilərin sərhədinə göndərsələr, bütün Dağıstanı ayağa qaldırar, ondan sonra Şamil duruş gətirə bilməz.

– Bu pis fikir deyil. Bu mümkündür, – deyə Vorontsov cavab verdi. – Fikirləşərəm.

Dilmanc Vorontsovun sözlərini Hacı Murada başa saldıqda o bir qədər fikrə gedib sonra yenidən dilləndi:

– Sərdara bir də onu de ki, mənim ailəm düşmənin əlində qalıb. Nə qədər ki ailəm Dağıstandadır, əlim-qolum bağlıdır, burada sizə qulluq eləyə bilmərəm. Əgər mən qoşun götürüb onun üstünə getsəm, arvadımı da öldürər, anamı da, uşaqlarımı da – birini də sağ qoymaz. Knyaza de ki, birtəhər mənim ailəmin köməyinə yetsin. Onları dağlı əsirləri ilə dəyişib xilas eləsin, ondan sonra mən ya ölərəm, ya da Şamilin küllünü göyə sovuraram.

Vorontsov:

– Yaxşı, yaxşı, – deyə cavab verdi, – bu barədə fikirləşərəm. İndi de, getsin qərargah rəisinin yanına, öz vəziyyətini, məqsədini, arzusunu ona danışib yazdırsın.

Bununla da, Hacı Muradın Vorontsovla olan birinci görüşü qurtardı.

Həmin günün axşamı Şərq üslubunda düzəldilmiş teatrda italyan operası gedirdi. Vorontsov öz lojasında əyləşmişdi, bu vaxt başında çalmalı papaq olan axsaq Hacı Muradın gözəgəlimli qaməti parterdə göründü. O, Vorontsovun yavəri Loris-Melikovun müşayiətilə içəri girib birinci cərgədə oturdu. Üzündə heç bir təəccüb əlaməti olmadan, şərqilərə, müsəlmanlara xas bir ləyaqət və laqeydliliklə birinci pərdəyə qulaq asdıqdan sonra yerindən qalxdı, tamaşaçıları sakit nəzərlərlə süzə-süzə və hamının diqqətini özünə cəlb edə-edə içəridən çıxdı.

O günün səhəri bazar ertəsinə açılırdı. Adətən, həftənin bu günü axşamlar Vorontsovun evində şənlik gecəsi keçirilirdi. Yenə də çilçıraqban zalda qış bağçasının yaşıllıqları arasından rəqs melodi - yalan süzülərək ətrafa yayılırdı. Əyinlərinə boyun və döşüaçıq qolsuz paltar geyinmiş gənc və ortayaşlı xanımlar şıq mundirli kişilərin qolları arasında fırlanaraq rəqs edirdilər. Bufetin yanında əyinlərində qırmızı frak, ayaqlarında uzunboğaz corab və üstüaçıq çəkmə olan lakeylər qədəhlərə şampan şərabı tökür, əllərində gümüş podnos, xanımlara yanaşaraq konfet təklif edirdilər. “Sərdarın” arvadı da, artıq yaşının keçmiş olmasına baxmayaraq, yarıüryan halda qonaqların arasında gəzib-dolanır, hamıya şəfqətlə gülümsünürdü. O, bir

tərəfdə dayanıb, dünən axşam teatrdakı kimi, qonaqları kəmetinə nəzərlərlə süzən Hacı Murada yanaşdı, dilmancın köməyiylə onunla da bir neçə kəlmə mehriban-mehriban danışdı. Ev sahibəsinin ardınca başqa qadınlar da Hacı Murada yanaşır, yanıüryan bədənlə-rindən həya etmədən onun qarşısında dayanır, eyni sualı təkrar edərək bütün bu gördüklərinin ona necə təsir bağışladığını xəbər alırdılar. Vorontsov özü də çiyinlərində qızıl epolet, döşündə bu çiyindən o çiyinə zərli akselbant, boynunda ağ xaç, aşırma lent olduğu halda Hacı Muradın yanına gəlib eyni sualı verdi. Görünür, o da, başqa soruşanlar kimi, tamamilə əmin idi ki, Hacı Muradın burada gördükləri xoşuna gəlməyə bilməz. Hacı Murad isə hamıya verdiyi cavabı Vorontsova da təkrar edərək dedi ki, onlarda belə şeylər yoxdur. Belə şeylərin onlarda olmaması pisdirmi, yaxşıdırımı, bu barədə öz fikrini söyləmədi.

Hacı Murad ailəsinin xilas edilməsi barədə burada da Vorontsovla danışmaq istədi, lakin knyaz özünü eşitməməzliyə vurub ondan uzaqlaşdı. O gedəndən sonra Loris-Melikov Hacı Muradı başa saldı ki, iş barəsində danışmaq üçün bura münasib yer deyildir.

Saat on biri vuranda Hacı Murad Mariya Vasilyevnanın bağışladığı saati cibindən çıxarıb baxdı, sonra Loris-Melikovdan getməyin mümkün olub-olmadığını soruşdu. Loris-Melikov cavab verdi ki, getmək olar, ancaq qalsa, daha yaxşı idi. Buna baxmayaraq, Hacı Murad ixtiyarına verilmiş faytona oturub özü üçün ayrılan mənzilə yola düşdü.

XI

Hacı Muradın Tiflisdə olduğunun beşinci günü canişinin yavəri Loris-Melikov baş komandanın tapşırığı ilə onun yanına gəldi.

– Mən can-başla sərdara qulluq etməyə hazırım, – deyərək Hacı Murad öz diplomatik adəti üzrə başını aşağı əyərək, əllərini döşünə qoyub cavab verdi, sonra gülümsər üzlə Loris-Melikova baxaraq əlavə etdi: – Buyur.

Loris-Melikov stolun yanındakı qoltuqlu kürsüdə əyləşdi. Hacı Murad onunla üz bəzə alçaq taxtın üstündə bardaş qurub oturdu, əllərini dizlərinə söykəyərək başını aşağı salıb, Loris-Melikovun dediklərinə diqqətlə qulaq asmağa başladı. Loris-Melikov tatar dilində

sərbəst danışırdı. Hacı Murada bildirdi ki, knyaz onun keçmişindən yaxşı xəbərdar olsa da, onun bütün həyat tarixçəsini öz ağızından eşitmək arzusundadır.

– Xahiş edirəm, bütün başına gələnləri mənə danışasan, – dedi.
– Mən hamısını yazıb, sonra rus dilinə tərcümə edəcəyəm, knyaz göndərəcək padşaha.

Hacı Murad bir qədər susdu (o nəinki başqası danışanda onun sözünü kəsməzdi, həm də danışan adam sözünü qurtarandan sonra bir qədər də gözlərdi ki, bəlkə, müsahibi yenə bir şey demək istəyir), sonra başını qaldırıb papağını peysərinə tərəf sürüşdü və yenə də Mariya Vasilyevnanı əsir edən o xüsusi, uşaq təbəssümü ilə gülümsündü.

– Bu mümkündür, – deyə cavab verdi. Görünür, öz həyat tarixçəsinin padşah tərəfindən oxunacağını eşitmək onun üçün xoş idi.

– Mənə danış (tatar dilində, danışmaq zamanı ehtiram əlaməti olaraq, “sən” əvəzinə “siz” demirlər), özü də lap əvvəldən, arxayın-
arxayın, – Loris-Melikov xırda cib dəftərini çıxardı.

Hacı Murad dedi:

– Danışmaq olar, ancaq başıma gələnlər o qədərdir ki, hansını nağil eləyəsən... Əhvalatım çox uzundur.

– Eybi yoxdur, bir günə qurtarmasan, gerisini sabah da danışar-
san, – deyə Loris-Melikov cavab verdi.

– Lap başdan başlayım?

– Bəli, lap başdan: harada anadan olmusan, harada yaşamısan – hamısını.

Hacı Murad başını aşağı salıb uzun zaman beləcə oturdu. Sonra taxtın yanında yerə düşmüş bir çubuğu götürüb xəncərinin altından şirmayı dəstəli, qızıl işləməli, ülgüc kimi iti polad bıçağını çıxartdı, çubuğu yona-yona danışmağa başladı.

– Yaz: mən Selmesdə anadan olmuşam. Bura, bizim dağ camaatı demişkən, eşşəyin başı boyda bir auldur. Bizdən iki güllə mənzili aralıda Xunzax¹, orada xan zadələr yaşayırdılar. Bizim ailəmiz onların ailəsi ilə yaxın idi. Mənim anam xanın böyük oğlu Əbununsal xana döşündən süd verib əmizdirmişdi. Ona görə də mən xanın oğlanları ilə yaxın idim. Onlar üç nəfər idilər. Əbununsal xan

¹ Xunzax – Avaristanın mərkəzi

mənim qardaşım Osmanın süd qardaşıydı. Ümmi xan mənim siğə qardaşım idi. Bir də Bulaç xan idi ki, onu Şamil qayadan atdırıb öldürtdü. Bunu sonra danışaram. Mənim on beş yaşım olardı. Bir gün müridlər başladılar aulbaaul gəzməyə. Onlar ağac qılınclarını daşa döyə-döyə qışqırırdılar ki: “Müsəlman qardaşlar, qəzavatdır!” Çeçenlər keçdilər müridlərin tərəfinə, avarlar da başladılar keçməyə. Mən o vaxt xanın sarayında yaşayırdım, oğulları ilə qardaş kimi idim. İstədiyimi eləyirdim. Yaxşı da varlanmışdım. Atlarım vardı, tufəngim, pulum vardı. Kefim istədiyi kimi dolanırdım, heç nəyin də fikrini eləmirdim. Qazı-Molla öldürülüb yerinə Həməzət¹ keçənə kimi bu cür yaşadım. Həməzət xanların yanına elçi göndərib xəbər elədi ki, əgər onlar qəzavata qoşulmasalar, o, Xunzaxı darmadağın eləyəcək. Məsələ bu cür olanda fikirləşmək lazım gəldi. Xanlar ruslardan qorxurdular, qəzavata qoşulmağa cürət eləmiridilər. Ona görə də xanın arvadı məni ortancıl oğlu Ümmi xanla birlikdə Tiflisə göndərdi ki, Həməzətdən qorunmaq üçün rusların başda oturan nəçərniiyindən kömək istəyək. Baş nəçərnii onda baron Rozen idi. O heç birimizi qəbul eləmədi – nə məni, nə də Ümmi xanı. Tapşırırmışdı bizə desinlər ki, kömək edər. Ancaq heç bir şey eləmədi. Elə o oldu ki, zabitləri biz düşdüyümüz mənzilə gəlib-gətməyə, Ümmi xanla qumar oynamağa başladılar. Onlar cavan xanı içirdib özləri ilə pis-pis yerlərə aparırdılar. Axırda Ümmi xan olub-olmazını qumara qoyub onlara uduzdu. Bədəndən fil kimi sağlam, qüvvətli, şir kimi cəsur bir oğlandı, ancaq xasiyyətə çox zəifdi, su kimi hər tərəfə axırdı. Əgər mən onu Tiflisdən çıxarıb apar-masaydım, atlara, silaha qədər uduzacaqdı. Tiflis səfərindən sonra mənim fikrim dəyişildi, başladım xanın arvadını, oğullarını dilə tutmağa ki, qəzavata qoşulsunlar.

– Fikrin nəyə görə dəyişildi, – deyə Loris-Melikov soruşdu. – Ruslar xoşuna gəlmədi?

Hacı Murad bir qədər susdu, sonra:

– Xeyr, xoşuma gəlmədilər, – deyə qətiyyətlə cavab verib gözlərini yumdu. – Bundan başqa da, bir iş olmuşdu, ondan sonra mən qəzavata qoşulmaq fikrinə düşmüşdüm.

– Nə iş?

¹ *Qazı-Molla və Həməzət* – öz istiqlalyyətləri uğrunda mübarizə aparan Dağıstan xalqlarının Şamildən qabaqkı başçıları.

– Selmesin yaxınlığında xanla mənim üç müridlə toqquşmamız oldu, ikisi qaçıb qurtardı, üçüncüsünü mən tapança ilə öldürdüm. Mən ona yanaşıb silahını götürmək istəyəndə gördüm ki, hələ sağdır. Gözləri açıqdı, mənə baxırdı. Dedi: “Sən məni öldürdün. Nə olar, qanımlı sənə halal eləyirəm. Ancaq müsəlmansan, cavansan, qolunda qüvvətin var, qəzavata qoşul. Allahın bizə əmri belədir”.

– Sən də qoşuldun, hə?

– Qoşulmadım, ancaq başladım fikirləşməyə, – deyə Hacı Murad cavab verdi və yarımçıq qalmış hekayətinin gerisini danışmağa başladı: – Hə, Həmzət başının atlıları ilə Xunzaxa yaxınlaşanda biz ağsaqqallardan ona xəbər göndərdik ki, qəzavata razıyıq, ancaq başı çıxan, elmlı bir adamı gəlsin, bizi başa salsın görə qəzavata nə cür qoşulmaq lazımdır. Həmzət əmr eləyir ki, göndərdiyimiz qocaların bığlarını qırıxsınlar, burunlarını deşsinlər, hərəsinin burnundan bir kal fətir asıb geri göndərsinlər. Ağsaqqallar qayıdıb dedilər ki, qəzavətin nə olduğunu bizə başa salmaq üçün Həmzət şeyxi yanımıza göndərməyə hazırdır, ancaq bu şərtlə ki, xanın arvadı kiçik oğlunu onun yanına girov göndərsin. Xanın arvadı Həmzətin sözüne inanıb, Bulaç xanı onun yanına göndərdi. Həmzət cavan xanı yaxşı qarşılayandan sonra adam göndərib böyük qardaşlarını da qonaq çağırırdı. Adamlarına tapşırırdı desinlər ki, onun atası böyük xana qulluq eləmək arzusundadır. Özbaşına yaşayan bütün başqa arvadlar kimi, xanın arvadı da bacarıqsız, ağıldan zəif, ötkəm-xasiyyət bir adam idi. Oğullarının ikisini birdən göndərməyə ürək eləmədi. Təkcə Ümmi xana icazə verdi. Mən də onunla getdim. Həmzətin düşərgəsinə bir verst qalmış müridlər qabağımıza çıxdılar, ətrafımızda at oynada-oynada, güllə ata-ata, mahnı oxuya-oxuya bizi Həmzətin çadırına kimi ötürdülər. Həmzət çadırdan çıxdı, Ümmi xanın atının üzəngisindən yapışib, onu xana layiq hörmətlə qarşıladı. Dedi: “Mən ömrümdə sizin ailəyə heç bir pislik eləməmişəm, eləmək də istəmirəm. Ancaq siz də məni öldürməyin, camaatı qəzavata qaldırmağıma da mane olmayın. Əmin olun ki, atam atınıza qulluq elədiyi kimi özüm də bütün qoşunumla birlikdə sizə qulluq eləyəcəyəm. İcazə verin, sizin evdə yaşayım. Mən məsləhət verməklə sizə bacardığım köməliyi göstərəcəyəm, ancaq siz nə təhər kefinizdir, elə də eləyin”. Ümminin danışmaqda əli yox idi. O cavab verməyə söz tapa bilmədiyindən susurdu. Mən dedim ki,

əgər elədirsə, onda Həməzət Xunzaxa getsin, orda xan da, anası da onu layiqincə qəbul edərlər. Ancaq mənəi qoymadılar danışam, elə bu vaxt da mən birinci dəfə Şamillə üz-üzə gəldim. O, burada, imamın¹ yanında idi. Mənə dedi:

– Səndən soruşurlar, xandan soruşurlar.

Mən səsimi kəsdim, Həməzət Ümmi xanı çadıra apardı. Bir azdan sonra Həməzət mənəi içəri çağırıb tapşırtdı ki, onun elçiləri ilə birlikdə Xunzaxa gedim. Getdim. Elçilər xanın arvadını dilə tutmağa başladılar ki, böyük oğluna da Həməzətin qonaqlığına getməyə izin versin. Mən xəyanəti gördüm, ona görə də xanın arvadına dedim ki, oğlunu göndərməsin. Ancaq necə deyərlər, arvadın saçı uzun olur, ağı qısa. Xanın arvadı gələn adamların sözüne inanıb, böyük oğluna da Həməzətin yanına getməyi əmr etdi. Əbununsal getmək istəmədi. Onda xanım başladı ki, qorxundan getmərsən. O, oğlunu harasından sancmağı yaxşı bilirdi. Əbununsal hirsələndi, daha anası ilə danışmayıb, nökrələrə əmr elədi atı yəhərləsinlər. Mən də onunla getdim. Həməzət Əbununsal xanı Ümmi xandan da yaxşı qarşıladı. Özü atlanıb iki güllə mənzilinə xanın qabağına çıxmışdı. Dalınca gələn əlibayraqlı müridlər at oynadırdılar, güllə atırdılar, nəğmə oxuyurdular. Biz düşərgəyə çatanda Həməzət Əbununsal xanı öz çadırına apardı. Mən atların yanında qaldım.

Mən təpənin ayağında dayanmışdım, birdən Həməzətin çadırından güllə səsləri gəldi. Tez çadıra tərəf yüyürdüm. Gördüm Ümmi xan üzüqoylu yerə yıxılıb, al-qanın içindədir. Əbununsal əlində xəncər, müridlərlə vuruşurdu. Üzünün bir tərəfi çapılıb aşağı sallanmışdı; o bir əliylə çapığı tutub, o biri əliylə də yaxına gələnə xəncərdən keçirirdi. Həməzətin qardaşını mənim gözümlün qabağında doğradı, başqa birisinin üstünə cummaq istəyirdi ki, bu vaxt müridlər onu gülləyə tutdular. Əbununsal yığıldı.

Hacı Murad susdu, onun yanib əsmərləmiş üzünə boğuc qızartı çökdü, gözləri qanla doldu.

– Bunu görəndə canıma qorxu düşdü, mən qaçdım.

Loris-Melikov təəccüb etdi:

– Belə de! Mən elə fikirləşirdim ki, sən ömründə qorxu nə olduğunu bilməmişən...

¹ *İmam* – XIX əsrin birinci yarısında dağlıların dini rəhbərləri və hərbi sərkərdələri olan şəxsə deyilirdi.

– Ondan sonra, doğrudan da, qorxu bilməmişəm. O vaxtdan həmişə bu biabırçılığı yadıma salmışam, yadıma salanda da heç nədən qorxmamışam.

XII

– İndi daha bəsdir. Namazımın vaxtıdır, – Hacı Murad bunu deyib çərkəzinin qoltuq cibindən Vorontsov verən saatını çıxartdı və çox ehtiyatla yayını basdı, başını yana əyib uşaq təbəssümünü andıran təbəssümünü gizlətməyə çalışaraq, qulaq asdı. Saat on iki beş dəqiqəni vurdu.

Hacı Murad gülümsəyərək yarı rusca, yarı tatarca dedi:

– Kunak Vorontsov peşkəş. – Sonra tatar dilində əlavə etdi: – Yaxşı adamdır.

– Hə, yaxşı adamdır, – deyə Loris-Melikov cavab verdi. – Elə saat da yaxşı saatdır. Hə, sən namazını qıl, mən oturub gözlərəm.

– Yaxşı, nə deyirəm, – Hacı Murad qalxıb yataq otağına keçdi.

Otaqda tək qaldıqda, Loris-Melikov Hacı Muradın danışdıqlarından ən mühümlərini cib dəftərçəsində qeyd etdi. Sonra papiros yandırıb otaqda o baş-bu başa gəzinməyə başladı. Yataq otağına açılan qapı ilə üz-büz olan ikinci qapıya yanaşanda bir neçə adamın o tərəfdə tatar dilində nə isə iti-iti danışdıqlarını eşitdi. O, söhbət edənləri Hacı Muradın müridləri olduğunu anladı, qapını açaraq onların yanına keçdi.

Otaqdan yalnız dağlılara məxsus bir cür turşumuş gön iyi gəlirdi. Əynində çirkli, cırıq arxalıq olan tək-göz, kürən Hənzələ pəncərənin yanında, yapıncının üstündə oturub noxta hörürdü. O, xırıltılı səslə nə isə hərarətlə danışdı, lakin Loris-Melikov içəri girən kimi susub, ona məhəl qoymadan öz işi ilə məşğul oldu. Gülərüzlü Xan-Mağoma onun qabağında ayaq üstündə dayanmışdı. O, qara, kirpiksiz gözlərini parıldada-parıldada, dişlərini ağarda-ağarda eyni sözü təkrar edirdi. Yaraşılıq Eldar qüvvətli qollarını çırmayıb, mıxdan asılmış yəhərin tapqırlarını silirdi. Əsas işçi və eyni zamanda təsərrüfat işlərinə baxan Hənifə isə içəridə deyildi. O, mətbəxdə nahara xörək hazırlayırdı.

Loris-Melikov Xan-Mağomaya salam verib soruşdu:

– Nə barədə mübahisə edirdiniz?

– Budur da, elə hey Şamili tərifləyir, – deyə Xan-Mağoma Loris-Melikova əl verib görüşdü. – Deyir Şamil böyük adamdır. Həm dərin elmi savadı var, həm müqəddəsdir, həm də igiddir.

– Bəs belə ki tərifləyir, niyə ondan üz çevirdi?

– Üz çevirməyini neynirsən, tərifləməyini de... – Xan-Mağoma dişlərini ağardıb gözlərini parılatdı.

Loris-Melikov soruşdu:

– Demək, onu müqəddəs hesab edirsən, eləmi?

– Əgər müqəddəs olmasaydı, xalq onun sözüne baxmazdı, – deyə Həməzəlo tez cavab verdi.

Xan-Mağoma dedi:

– Müqəddəs Şamil deyil, müqəddəs Mansur idi. Əsl müqəddəs o idi. O, imam olanda xalq tamam ayrı cür yaşayırdı. Aulları gəzən – də camaat tökülüb gəlirdi, adamlar onun çuxasının ətəyini öpürdü, günahı olan günahını boynuna alıb, tövbə eləyirdi, günahı olmayan and içirdi ki, pis iş tutmayacaq. Qocalar deyirlər, o vaxt adamların hamısı əsl Allah bəndəsi kimi yaşayırmış: nə papiros çəkirmişlər, nə içki içirmişlər, namazlarını, dualarını keçirməzmişlər, arada qan da olsa, bir-birinin təqsirindən keçirmişlər.

Pul tapanda, ya başqa bir şey tapanda, onu uzun payanın başına bağlarmışlar, payanı da yolun qırağında basdırarmışlar. O vaxt Allah camaatın başından tökülmüş, indiki kimi deyilmiş. – Xan-Mağoma susdu.

– Heç indi də dağlarda içki içən, papiros çəkən yoxdur, – deyə Həməzəlo dilləndi.

Xan-Mağoma Loris-Melikova göz vurub dedi:

– Sənin Şamilin lamoroydur.

“Lamoroy” dağlılara verilmiş nifrətamiz ləqəb idi.

Həməzəlo cavab verdi:

– “Lamoroy” dağlı deməkdir. Dağlarda da qartallar yaşayır...

– Bax, buna sözüm yoxdur, bunu yamanca gupadın! – deyə Xan-Mağoma dişlərini ağartdı. O, öz müxalifinin tutarlı cavab verməsinə fərəhlənirdi.

Xan-Mağoma Loris-Melikovun əlində gümüş papiros qutusunu görüb ondan papiros istədi. Loris-Melikov deyəndə ki, bəs axı tütün çəkmək onlara mandır, nə üçün çəkir, Xan-Mağoma göz vurub başı ilə Hacı Muradın yataq otağını göstərdi və dedi ki, nə qədər ki görən

yoxdur, çəkmək olar. Xan-Mağoma yavərdən aldığı papirosu dərhal tüstülətməyə başladı. O, tüstünü içəri çəkmədən, qırmızı dodaqlarını bacarıqsızcasına büzərək, ağızından buraxırdı.

– Bu, yaxşı iş deyil, sən eləyirsən, – deyə Həməzəlo sərt-sərt mırıldanıb otaqdan çıxdı. Xan-Mağoma onun ardınca baxıb göz vurdu, sonra üzünü Loris-Melikova tutaraq soruşdu ki, şəhərdə haradan yaxşı ipək arxalığ və ağ papaq almaq olar.

– Necə mægər, yəni pulun o qədər çoxdur?

Xan-Mağoma yenə ona göz vuraraq cavab verdi:

– Var, taparıq.

– Sən ondan bir soruş ki, pulu haradan alıb, – deyə Eldar gülə-gülə qəşəng üzünü Loris-Melikova çevirdi.

Xan-Mağoma tez cavab verdi:

– Haradan alacağam, udmuşam.

Sonra nağıl elədi ki, dünən Tiflisdə gəzərkən rus dənşikləriylə ermənilərdən ibarət bir dəstə adamın küçədə qumar oynadığını görür. Yerdə çoxlu pul toplanıbmiş: üç qızıl pul, xeyli də gümüş. Xan-Mağoma oyunun nə cür oynanıldığını dərhal başa düşdü, cibindəki qara pulları cingildədə-cingildədə irəli duraraq, yerdəki pulların hamısına gedir.

– Bəs nə təhər hamısına gedirdin, cibində bir şey vardı? – deyə Loris-Melikov soruşdu.

– Özümün cibimdə cəmi-cümlətanı on ikicə qəpiyim vardı, – deyə Xan-Mağoma dişlərini ağartdı.

– Yaxşı, bəlkə, birdən uduzaydın – onda?

– Onda bunun canı sağ olsun. – Xan-Mağoma tapançasını göstərdi.

– Onlara verərdin?

– Niyə verirdim? Qaçardım, kim də tutsa, vurub öldürərdim. Qurtardı getdi.

– Nə oldu, uddun?

– Hə, hamısını yığışdırdım, düzəldim yola.

Xan-Mağoma ilə Eldarın nə cür adam olduqlarını Loris-Melikov yaxşı başa düşürdü. Xan-Mağoma deyən-gülən, kefcil, öz enerjisini haraya sərf edəcəyini bilməyən, həmişə şən, yelbeyin bir adam idi. O nə öz canının qədir-qiyətini bilirdi, nə də – özlərinin. O, həyatla oynayırdı. Elə məhz bu oyun həvəsinə idi ki, indi rusların

tərəfinə keçmişdi, sabah ola bilərdi ki, yenə də eyni həvəslə qayıdıb Şamilin tərəfinə keçsin. Eldar isə tamamilə başqa idi. O, öz mürşidinə son dərəcə sadıqdi, sakit təbiətli, qüvvətli. Sözündə möhkəm bir gənc idi. Loris-Melikov yalnız kürən Həməzəlonu başa düşə bilmirdi. Yavər gördürdü ki, bu adam Şamilə tamamilə sadıq olmaqla bərabər, ruslara sonsuz nifrət bəsləyir, onlardan iyrenir, onlara rəfedilməz ikrah hissilə baxır. Buna görə də onun nə üçün rusların tərəfinə keçdiyini Loris-Melikov heç cür anlaya bilmirdi. Bununla əlaqədar olaraq Loris-Melikovun ağına gələn bir fikrə yüksək rütbəli şəxslərdən də bəziləri şərik çıxırdılar; bu fikir isə ondan ibarətdir ki, Hacı Muradın rusların tərəfinə keçməsi də, onun Şamilə öz arasında ədavət olduğu barədə dediyi sözlər də – hamısı hiylədir. Buraya gəlməkdən onun məqsədi rusların zəif cəhətlərini öyrəni bilmək, sonra isə yenidən hücumə keçməkdir. İndi Həməzəlo özünün bütün hərəkətlərlə yavərin bu fikrini təsdiq edirdi. “O biri müridlərlə Hacı Muradın özü niyyətlərini gizlətməyi bacarırlar, ancaq bu, hədsiz nifrətini bürüzə verməyə bilmir”, – Loris-Melikov fikirləşirdi.

O, Həməzəlo ilə danışmaq istədi. Araya söz ataraq, burada danxıb-danxmədiyini soruşdu. Lakin Həməzəlo əlindəki işi dayandırmadan tək gözü ilə Loris-Melikova tərs-tərs baxıb xırıltılı səslə qısaca cavab verdi:

– Yox, danxmıram.

Yavərin başqa suallarına da o bu cür cavab verirdi.

Loris-Melikov hələ Hacı Muradın adamlarının yanında ikən, dördüncü mürid – avar Hənəfi də içəri girdi. Onun üz-gözünü, boynunu tük basmışdı, qabanıq sinəsini örtən sıx tüklər yosunu xatırladırdı. Bu, azdanışan, cantıraq bir adam idi. O da, Eldar kimi, öz ağasının hər bir əmrinə sözsüz əməl edirdi.

Hənəfi müridlərin otağına düyü aparmaq üçün gəlmişdi. Loris-Melikov onu dayandırıb haralı olduğunu, Hacı Muradın yanında nə vaxtdan qulluq elədiyini xəbər aldı.

– Beş ildir, – deyərək Hənəfi Loris-Melikovun sualına cavab verdi. – Onunla mən bir auldanıq. Mənim atam onun əmisini öldürmüşdü; onlar da hərləyirdilər məni öldürələr. – Hənəfinin gözləri çatma qaşlarının altından sakit-sakit Loris-Melikovun üzünə baxırdı. – Mən də gedib ağız açdım ki, məni özlərinə qardaşlığa götürsünlər.

– “Qardaşlığa götürmək” nə olan şeydir?

– İki ay başımı-üzümü qırxdırmadım, dirnaqlarımı tutmadım, sonra gəldim qapılarına. Məni Hacı Muradın anası Fatimatın yanına buraxdılar. Fatimat məni döşündən əmizdirdi. Bununla da biz olduq qardaş.

O biri otaqdan Hacı Muradın səsi eşidildi. Eldar, ağasının onu çağırıldığını bilən kimi əllərini silib ayağa qalxdı və iri, tələsik addımlarla qonaq otağına keçdi. Azacıq sonra isə geri qayıdıb Loris-Melikova dedi:

– Səni yanına çağırır.

Vorontsovun yavəri zarafatçı Xan-Mağomaya bir papiros da verib qonaq otağına keçdi.

XIII

Loris-Melikov qonaq otağına girəndə Hacı Murad onu gülər üzlə qarşıladı:

– Hə, gerisinə qulaq asacaqsan? – deyə taxtın üstündə oturdu.

– Bəli, bəli, mütləq, – deyə Loris-Melikov cavab verdi. – Mən də sənin müridlərinin yanında idim, söhbət edirdim. İçərilərində bir nəfəri çox zarafatçıdır.

– Hə, Xan-Mağoma. Yüngül adamdır, – deyə Hacı Murad cavab verdi.

– Ancaq onun cavan, qəşəng oğlan olmağına baxma, polad kimi möhkəmdir.

Onlar bir qədər susdular.

– Hə, deyirsən gerisini danışım?

– Bəli, bəli.

– Mən xanların necə öldürüldüyünü nağıl elədim. Onları qırandan sonra Həmzət Xunzaxa girib xanın imarətində oturdu, – deyə Hacı Murad hekayətini davam etdirdi. – Təkcə anaları qalmışdı. Həmzət onu yanına çağıtdırır. Arvad başlayır deyinməyə, ağzına gələni deməyə. Onda Həmzət müridi Əsildara göz eləyir, Əsildar da onu daldan vurub öldürür.

– Yaxşı, bəs onu nə üçün öldürtdürürdü? – deyə Loris-Melikov soruşdu.

– Bəs necə, öküzü soyub bıçağı ombasında sındırmaq olmaz. Bütün xan nəslinin kökünü kəsmək lazımdı. Elə də elədilər. Şamil də

xanın balaca oğlunu öldürdü. Qayadan atdı. Bütün Avaristan Həmzətin ixtiyarına keçdi. Hamı tabe oldu, ancaq qardaşımnan mən ona boyun əymək niyyətində deyildik. Biz ondan xanların qanını almalydıq. Özümüzü elə göstəirdik ki, guya, boyun əyirik, amma, əslində, fikirləşirdik ki, nə təhər eləyək xanların qanı yerdə qalmasın. Babamla məsləhətləşib belə qərara gəldik ki, gözləyək saraydan çıxsın, bir yerdə pusquda durub – öldürək. Kim isə danışığımızı eşidir, gedib hamısını Həmzətə xəbər verir. O da babamı yanına çağırtırıb deyir: “Bax, nəvələrinin mənim bərəmdə pis fikrə düşmələri doğrudursa, onda sən də onlarla bir ağacdan asılacaqsan. Mən Allahın əmrini yerinə yetirirəm, heç kəs mənim qabağımnda dura bilməz. Get, özün də dediklərimi yadından çıxarma”. Babam evə gəlib bunları bizə danışdı. Onda qərara gəldik ki, gözləməyək, bayramın birinci günü məsciddə məsələni qurtaraq. Yoldaşlarımız boyun qaçırdılar, qardaşımla mən qaldım. Biz də adama iki tapança götürdük, yapıncıya bürünüb məsciddə gətdik. Həmzət, başında da otuza qədər əli siyirmə qılnclı mürid içəri girdi. O, xanın arvadının başını kəsən sevimli müridi Əsildarla yanaşı gedirdi. Əsildar bizi görəni kimi qışqırdı ki, “yapıncıları çiyinizdən götürün! Bunu deyib mənə yanaşdı. Xəncəri yapıncının altında əlimdə hazır tutmuşdum. Onu öldürüb Həmzətin üstünə cumdum. Bu vaxt qardaşım Osman onu gülləylə vurdu. Həmzət yıxılmadı, xəncəri siyirib Osmanın üstünə cumanda mən işini bitirdim. Müridlər otuz nəfərdir, biz – iki. Qardaşım Osmanı öldürdülər, mən vuruşa-vuruşa aradan çıxdım, özümü pəncərədən bayıra atıb qaçdım. Həmzətin öldürüldüyünü eşidən kimi Xunzaxın bütün camaatı ayağa qalxdı. Müridlərdən qaçan qaçdı, qaçmayanların hamısını qırdılar.

Hacı Murad susub dərindən nəfəsini dərdi.

– Bura qədər işlər yaxşı gedirdi, – deyə o, sözüne davam etdi.
– Sonra hamısı korlandı. Həmzətin yerinə Şamil keçdi. Mənim yanıma adam göndərib xəbər elədi ki, gəlsin, birlikdə ruslarla vuruşaq; hədələyirdi ki, əgər təklifinə razı olmasam, Xunzaxı alt-üst eləyib özümü də öldürəcək. Mən də cavab göndərdim ki, nə özüm onun yanına gedirəm, nə də onu yanıma buraxıram.

– Nə üçün onun yanına getmədin? – deyə Loris-Melikov soruşdu.

Hacı Murad qaşlarını çatdı və o saat cavab vermədi.

– Gedə bilməzdim. Qardaşım Osmanın da qanı, Əbununsal xanın da qanı Şamilin üstündə idi. Ona görə də getmədim. General Rozen Avaristana əvvəlcə Qazı-qumuq xanı, Məhəmməd Mirzəni, sonra da Əhməd xanı böyük təyin elədi. İş belə gətirdi ki, Əhməd xanla aram bərk dəydi. Xanın qızı Səltənəti oğluna istəyirdi, vermədilər. Elə bildi ki, mən müqəssirəm. Qəzəblənib, nöqərlərini göndərmişdi ki, əl altdan məni öldürsünlər. Ancaq mən fürsət ələ vermədim. Onda gedir general Klugenauya məni şeytanlayıb, deyir ki, guya, mən avarları qoymuram əsgərlərə odun versinlər. Bir də onu deyir ki, başıma çalma qoymuşam, bax həmin bu gördüyünü, deyir bu o deməkdir ki, mən Şamilə satılmışam. General inanmır, tapşır ki, mənə toxunmayın. Ancaq general Tiflisə gedəndən sonra Əhməd xan öz bildiyi kimi elədi, bir bölük əsgərin köməyi ilə məni tutdu, əlimi-qolumu zəncirləyib topun təkərinə bağladı. Altı gün, altı gecə məni bu cür saxladılar. Yeddinci gün açib Temir-Xan-Şuraya apardılar. Məni qırx əsgər aparırdı, hamısının da əlində dolu tüfəng. Qollarım bağlıydı, özü də əsgərlərə tapşırıq verilmişdi ki, əgər qaçmaq fikrinə düşsəm, o saat vursunlar. Mən bunu bilirdim. Biz Maksahın yanından keçirdik, cığır çox dar idi, sağ tərəf əlli sajin dərinliyində uçurum idi. Mən yanımcə gedən əsgərin sağ tərəfinə keçib uçurumun qırağına yanaşdım. Əsgər mane olmaq istədi, bacarmadı. Mən ondan yapışıb uçuruma atıldım. Əsgər öldü, ancaq mən, necə ki, görürsən, sağ qaldım. Qabırğalarım, başım, qollarım, ayaqlarım – hamısı xurd-xəşil olmuşdu. İstədim sürünüb özümü bir tərəfə salam, bacarmadım. Başım hərlənirdi, bu vaxt yuxu tutur yatıram. Oyananda gördüm təkərdən-dırnağa qan içindəyəm. Çoban məni görüb, camaatı çağırdı. Götürüb aula apardılar. Qabırğalarım, başım sağaldı, ayağım da sağaldı, ancaq ki qısa qaldı.

Hacı Murad əyri ayağını irəli uzatdı.

– Hər nədi, işimə yarayır, bəsimdir, – dedi. – Camaat xəbər tutdu, yanıma gəlib-getməyə başladılar. Sağalandan sonra Selmesə getdim. Avarlar yenə də məni özlərinə başçı dəvət eləyirdilər. – Hacı Muradın sakit səsində qürur hiss olunurdu. – Razi oldum.

O, cəld yerindən qalxdı, xurcundan çantarı götürdü, onun içərisindən iki saralmış məktub çıxarıb birini Loris-Melikova verdi. Məktublər general Klugenaudan idi. Loris-Melikov oxumağa başladı. Birinci məktubda yazılmışdı:

“Praporşik Hacı Murad! Sən mənim yanımda xidmət edirdin, mən səndən razı idim və səni yaxşı bir adam hesab edirdim. Bu yaxınlarda general-mayor Əhməd xan mənə xəbər verdi ki, sən rus hökumətinə xain çıxmısan, başına çalma qoymusan, Şamilə əlaqən var, adamları öyrədirsən ki, ruslardan olan böyüklərin sözünə qulaq asmasınlar. Əmr elədim ki, səni həbs edib mənim yanıma göndərsinlər. Sən qaçdın. Bunun yaxşı və ya pis olduğunu deyə bilmərəm. İndisə mənə qulaq as. Əgər sənin vicdanın böyük padşaha qarşı pakdırsa, əgər günahsızsansa, gəl yanıma. Heç bir şeydən ehtiyat eləmə, mən sənə müdafiəçinəm. Xan sənə heç nə edə bilməz, onun özü mənə tabedir, demək, sən qorxmaya bilərsən”.

Məktubun gerisində Klugenau özünün sözübütöv və ədalətli adam olduğunu qeyd edərək, Hacı Murada, onun yanına gedib üzə çıxmasını məsləhət görürdü.

Loris-Melikov birinci məktubu oxuyub başa çıxdıqda Hacı Murad ikinci kağızı ona verməzdən əvvəl, birinci məktuba necə cavab verdiyini danışdı:

– Mən də ona yazdım ki, başıma çalma qoyurdum, ancaq onu Şamilə görə yox, axirət üçün qoyurdum. O ki qaldı Şamilin tərəfinə keçmək, deməliyəm ki, mənim nə belə bir arzum var, nə də bunu eləyə bilərəm. Ona görə ki, mənim atamın, qardaşımın, qohumlarımla – hamısının ölümünə səbəb odur. Rusların da yanına qayıda bilmərəm, ona görə ki, mənim şərəfimi təhqir ediblər. Xunzaxda əl-ayağım bağlı olanda bir ədna mənim üstümə... eləyib. Həmin adam öldürülməyincə mən rusların yanına qayıtmaram. Ən çoxu da ona görə qayıtmaram ki, fırıldaqçı Əhməd xandan ehtiyat eləyirəm. Onda general mənə, bax, bu məktubu göndərdi. – Hacı Murad ikinci saralmış kağızı Loris Melikova verdi.

Yavər oxumağa başladı:

“Məktubuma cavab verdiyin üçün sağ ol. Yazırsan ki, geri qayıtmağa qorxmursan, ancaq gavurlardan bir nəfəri səni təhqir etdiyi üçün təzədən rusların içərisinə gəlmək istəmirsən, ancaq səni inandırırım ki, rusların qanunları ədalətlidir. Sənə qarşı o cür alçaq hərəkətdə olmağa cürət etdiyinə görə həmin adamın necə cəzalandırılacağını sən öz gözünlə görə bilərsən. Mən artıq bu məsələnin yoxlanılması üçün əmr də vermişəm. Bilirsən, Hacı Murad, mənim səndən rəncidə olmağa haqqım var, ona görə ki, sən mənə,

mənim sözü bütün adam olmağıma etibar eləmirsən, ancaq, bununla belə, incimirəm, çünki mən, ümumiyyətlə, siz dağlıların xasiyyətinə bələdəm, bilirəm ki, siz çox nadir hallarda başqalarına bel bağlayırsınız. Əgər sənin vicdanın ruslara qarşı təmizdirsə, əgər başına çalmalı papaq qoymağın ancaq və ancaq axirəti düşünməyindən irəli gəlsə, onda sən haqlısan, demək, rus hökumətinin üzünə və mənim gözümlərinə içinə cürətlə baxa bilərsən. Səni təhqir edən isə, inan ki, öz cəzasını alacaqdır. Zəbt olunmuş əmlakın da yenidən özünə qaytarılacaqdır, onda sən rus qanununun nə demək olduğunu biləcəksən. Onu da bilməlisən ki, ruslar məsələyə başqa cür baxırlar; alçağın biri səni təhqir etdiyinə görə sən onların gözündə heç də hörmətdən düşmürsən. Mən özüm gimrililərə¹ izin vermişdim ki, çalma bağlasınlar, çünki mən buna adi bir şey kimi baxıram; odur ki, təkrar edirəm: sən heç bir şeydən qorxmaya bilərsən. Bu məktubu göndərdiyim adamla bahəm birbaş mənim yanıma gəl, o mənə sadıq adamdır, o, sənin düşmənlərinin qulu deyil, hökumət yanında xüsusi hörməti olan bir adamın dostudur”.

Məktubunun gerisində də Klugenu bu qayda ilə Hacı Muradı dilə tutub, üzə çıxarmağa çağırırdı.

Loris-Melikov məktubu oxuyub başa çıxdıqda Hacı Murad dedi:

– Mən bu sözlərə inanmadım. Klugenuanın yanına da getmədim. Mənim üçün hər şeydən vacib o idi ki, Əhməd xandan qisasını alam, bunu da rusların köməyi ilə eləmək mümkün deyildi. Elə bu vaxt Əhməd xan Selmesi mühasirəyə aldı, fikri o idi ki, ya məni tutsun, ya da öldürsün. Mənim adamım çox az idi, aradan çıxma bilməyəcəkdim. Belə bir vaxtda Şamilin yanından adam gəlib, mənə kağız gətirdi. Yazırdı ki, Əhməd xanın əlindən qurtarmaqda, onu öldürməkdə mənə kömək eləməyə hazırdır. Cəmi Avaristanı da mənim ixtiyarına verirdi. Çox götür-qoy eləyəndən sonra Şamilin tərəfinə keçdim. O gündən də ki, həmişə ruslarla dava eləmişəm.

Burada Hacı Murad indiyə kimi aparmış olduğu bütün hərbi əməliyyatları nağıl elədi. Bu əməliyyatlar olduqca çox idi və Loris-Melikov onlardan bəzilərini bilirdi. Onun daim müvəffəqiyyətlə nəticələnən bütün yürüşləri, basqınları öz gözlənilməzliyi və misilsiz cürətliliyi ilə hamını heyrətə salırdı.

¹ *Gimri* – Şamilin anadan olduğu aul.

– Şamilə mən heç vaxt dost olmamışıq, – deyə Hacı Murad öz hekayətini sona yetirdi. – O məndən qorxurdu, həm də mənsiz keçinə bilmirdi. Mən ona lazım idim. Bu vaxt iş belə gətirdi, məndən soruşdular ki, Şamildən sonra imam kim olacaq. Cavab verdim ki, kimin qılıncı itidir, o. Bunu gedib Şamilə xəbər verirlər, o da məndən yaxasını qurtarmaq fikrinə düşür. Məni göndərdi Tabasara¹. Getdim min qoyun çapıb gətirdim, üç yüz də at. Ancaq buna qane olmadı, dedi ki, onun tapşırığını yaxşı yerinə yetirməmişəm; bunun üstündə naibliyimi əlimdən aldı, özümə də əmr elədi ki, pulları ona göndərim. Mən də min qızıl göndərdim. Onda Şamil müridlərini göndərib olub-olmazımın hamısını əlimdən aldı. Özümü də yanına tələb eləyirdi. Bilirdim ki, öldürməyə çağırır. Ona görə də getmədim. Adamlarını göndərdi ki, məni tutsunlar, yaxanı ələ vermədim. Atışdıq, aradan çıxdım, getdim Vorontsovun yanına. Ancaq ailəmi götürə bilmədim. Anam da, arvadım da, oğlum da Şamilin əlində qaldı. İndi sərdara de ki, nə qədər ki külfətim oradadır, mən heç bir şey eləyə bilmərəm.

– Çatdıraram, – deyə Loris-Melikov cavab verdi.

– Çalış, səy elə. Varım-yoxum hamısı sənindir, ancaq knyazın yanında mənə kömək elə. Əlim-qolum bağlıdır, ipin ucu Şamilin əlindədir.

Bu sözlərlə Hacı Murad bütün başına gələnləri Loris-Melikova danışib qurtardı.

XIV

Dekabrın iyirmisində Vorontsov hərbiyyə naziri Çernışova aşağıdakı məktubu yazdı. Məktub fransızca idi.

“Möhtərəm knyaz, son poçt ilə sizə məktub göndərməməyimin səbəbi o idi ki, istəyirdim, əvvəlcə, Hacı Muradla nə edəcəyimizi müəyyənləşdirəm. Bir də ki, axır vaxtlar bir qədər kefsiz idim. Bundan əvvəlki məktubumda Hacı Muradın üzə çıxması barədə sizə yazmışdım. O, Tiflisə ayın səkkizində gəlib və həmin günün səhəri də mən onunla tanış olmuşam. Səkkiz-doqquz gün onunla danışmışam, gələcəkdə bizim üçün nə edə biləcəyi barədə düşünmüşəm. Çünki bu saat o, öz ailəsindən olduqca nigərandır. Tamamilə açıq

¹ *Tabasaran* – Cənubi Dağıstanda yer adıdır.

deyir ki, ailəsi Şamilin əlində olduğu müddətdə özünü sərbəst hiss edə bilməz. Demək, hələlik bizə xidmət etmək, Rusiya hökuməti tərəfindən əfv olunduğu və yaxşı qarşılandığı müqabilində öz minnətdarlığını işdə sübut etmək iqtidarında deyildir. Yaxın və əziz adamlarının talelərinin naməlum olması onu gərgin daxili həyəcan keçirməyə məcbur edir. Burada yanına təyin etdiyim adamlar məni inandırır ki, o nə yemək yeyir, nə gecələr yatır, elə hey namaz qılır, dua edir, bir də ki icazə alıb, bir neçə kazakın müşayiəti ilə at belində gəzintiye çıxır. Ömrü boyu vərdiş etdiyi və indi onun üçün labüd olan bu mütəhərrik əyləncədən başqa, heç bir şeyə meyil göstərmir. Hər gün yanıma gəlib, ailəsindən bir xəbər olub-olmadığını soruşur. Məndən xahiş edir ki, əmr verəm, bütün cəbhə boyu sərəncamımızda olan əsirlərin hamısını toplayıb onun ailəsinin əvəzinə Şamilə təklif edələr. Bundan əlavə, özü Şamilə bir qədər də pul vermək istəyir. Deyir, bu məqsəd üçün ona pulla kömək edə biləcək adamlar var. Hey təkrar edir ki, ailəmi xilas edin, sonra isə imkan verin, qoyun yaxşılığınızdan çıxım (öz dediyinə görə, İrəvan xətində bizə daha yaxşı xidmət göstərə bilər). Deyir: “Əgər bir ayın ərzində sizə böyük bir yaxşılıq eləməsəm, onda məni istədiyiniz kimi cəzalandırın”.

Mən ona cavab vermişəm ki, bu dediklərini haqlı hesab edirəm; düzdür, bizdə çox adam tapılar ki, onlar Hacı Muradın ailəsinin bizim yanımızda girov deyil, Dağıstanda olmağına görə ona etibar eləməsin; ancaq mən inanıram və bütün imkanlardan istifadə edib sərhədlərimizdəki əsirləri toplatdıracağam; ailəsinin müqabilində Şamilə vermək üçün özü tapacağı puldan əlavə. Mən əsgəri nizamnaməmiz mövcubincə, ona pul verə bilmərəm. Lakin ola bilsin ki, kömək eləmək üçün başqa imkanlar tapa bildim. Bundan sonra öz fikrimi Hacı Murada açıb açıq söylədim ki, Şamil heç vaxt onun ailəsini verməyə razı olmaz. Çox mümkündür ki, Şamil bunu ona açıq bildirəcək və təqsirindən tamamilə keçəcəyini, əvvəlki vəzifələrini özünə qaytaracağını vəd edərək, geri dönməsini tələb eləyəcək, qayıtmadığı təqdirdə isə anasını, arvadını, altı baş uşağını qıracağı ilə onu hədələyəcəkdir. Buna görə də soruşdum ki, Şamil-dən belə bir təklif olsa, necə hərəkət edəcəyini indi mənə açıq deyə bilər, ya yox. Hacı Murad əllərini və üzünü göyə tutub dedi ki, hamısı Allahın iradəsindədir; ancaq o, hər halda, gedib özünü düşmənin əlinə verməyəcəkdir, çünki əmindir ki, Şamil heç vaxt

təqsirindən keçib onu sağ qoymaz. O ki qaldı arvad-uşağının öldürülməsi ehtimalına, heç ağılı kəsmir ki, Şamil belə bir sarsaq iş tuta; birincisi, ona görə ki, onu özünə daha amansız, daha təhlükəli düşmən eləmək istəməz; ikincisi də, Dağıstanda bir çox nüfuzlu, hörmətli adamlar var ki, onlar Şamili bu cür hərəkət etməyə qoymazlar. Axırda mənə bir daha təkrar etdi ki, gələcəkdə nə olacağını Allah bilir, ancaq hələlik onu yalnız bircə şey düşündürür ki, bu da ailəsinin azad olmasıdır; sonra yalvarıb Allah naminə xahiş etdi ki, çeçen sərhədinə qayıtması üçün ona icazə verim və lazımı yardım göstərim. Belə fikirdədir ki, Çeçenistana yaxın bir yerdə olsa, oradan bizim nümayəndələrin icazəsi və köməkliylə öz ailəsiylə əlaqə saxlaya bilər, arvad-uşağının həqiqi vəziyyətindən daim xəbərdar olar, onları xilas etmək üçün yaxından çalışar; hətta naiblərdən bəziləri onunla müəyyən dərəcədə yaxındırlar; belə fikirdədir ki, qismən artıq ruslara tabe edilmiş, qismən isə bitərəf olan çeçen əhalisi içərisində onun üçün yaxşı olar. Ona gecə-gündüz rahatlıq verməyən məqsədinə nail olmaq üçün orada bizim icazəmiz və köməyimizlə bir çox faydalı şəxslərlə əlaqə saxlaya bilər. Məqsədinə çatıb qəlbən rahat olması bizim xeyrimizə çalışması, etibarımızı qazanması üçün ona imkan yaradar. Xahiş edir ki, onu iyirmi-otuz igid kazakla yenə də Qroznaya¹ qalasına göndərim; həmin kazaklar, bir tərəfdən, Hacı Muradı düşməndən müdafiə edər, digər tərəfdən isə, biz onun niyyətlərinin səmimiliyinə inanarıq.

Möhtərəm knyaz, təsəvvür edin ki, bütün bunlar mənə çox çətin bir vəziyyətdə qoyur, çünki hara çevirirsən, ən böyük məsuliyyət mənim üzərimə düşür. Ona tamamilə etibar etmək son dərəcə ehtiyatsızlıq olardı, bunu mən gözəl başa düşürəm, lakin bununla belə, əgər biz bu adamı bütün qaçmaq imkanlarından məhrum etmək fikrinə düşsək, onda gərək onu mütləq bağlı saxlayaq. Bu isə, zənnimcə, həm ədalətsizlik olardı, həm də – siyasətsizlik. Bu xəbər tezliklə bütün Dağıstana yayılıb, orada Şamilin əleyhinə açıqdan-açığa mübarizəyə qalxışmağa hazır olan (belələri isə çoxdur) adamları həvəsdən salardı və bununla da, işimizə böyük ziyan vurardı. Bu adamlar, ruslara təslim olmaq məcburiyyətində qalmış Hacı Muradın – imamın ən igid, ən tədbirli köməkçisinin buradakı vəziyyətilə olduqca maraqlanırlar. Əgər biz onunla bir əsir kimi davransaydıq,

¹ Qroznaya – Sünja çayı üzərində qaladır.

onda Hacı Muradın Şamilə xəyanəti bizdən ötrü böyük əhəmiyyətini tamamilə itirərdi.

Ona görə də fikirləşirəm ki, ayrı cür yox, məhz belə də hərəkət etməliydim. Lakin bununla belə, hiss edirəm ki, əgər Hacı Murad sabahısı gün yenidən qaçmaq fikrinə düşsə, məni buraxdığım böyük səhvə görə təqsirləndirə bilərlər. Qulluq işində, xüsusən də belə dolaşmış işlərdə, özünü səhv etmək təhlükəsi qarşısında qoymadan, yeri gəldikcə cavabdehliyi şəxsən öz üzərinə götürmədən, düz yolla getmək çətin və bəlkə də, qeyri-mümkündür. Madam ki, bir yolu düz hesab edirsən, onunla da getməlisən, nə olar, olar.

Hörmətli knyaz, sizdən rica edirəm, bu məsələni əlahəzrət imperatorun nəzər-diqqətinə çatdırasınız. Əgər həzrəti-əqdəsimiz mənim hərəkətimi lütf qılıb bəyənsə, özümü xoşbəxt hesab edəcəyəm. Mən yuxarıda sizə yazdıqlarımın hamısını general Zavadovskiye və general Kozlovskiye də yazmışam, ona görə ki, Kozlovski gələcəkdə Hacı Muradla bilavasitə münasibətdə olacaqdır. Mən Hacı Muradı bəri başdan xəbərdar eləmişəm ki, Kozlovskinin icazəsi olmadan o heç bir iş görə bilməz və heç bir yana da gedə bilməz. Demişəm bizdən ötrü daha yaxşı olar ki, o bizim mühafizə dəstəimizin müşayiətilə tez-tez atlı gəzintiyə çıxa, camaata görünə. Yoxsa Şamil şayiə yaya bilər ki, ruslar Hacı Muradı bağlı saxlayırlar. Ancaq demişəm, söz versin ki, Vozdvijenskə getməyəcəkdir. Çünki o, əvvəlcə mənim oğluma təslim olub və indi onu özünə dost hesab edir. Bu səbəbdən də oraya, onun yanına getmək təşəbbüsündə ola bilər. Ancaq mənim oğlum həmin yerlərdə rəis deyildir, ona görə də arada inciklik baş verə bilərdi. Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyəm ki, Vozdvijensk qalası bizə düşmən olan bir çox kəndlərin bilavasitə yaxınlığındadır. Hacı Muraddan ötrü isə, özünün arzu etdiyi kimi, yaxın adamları ilə əlaqə saxlaya bilməsi üçün Qroznaya qalası hər cəhətdən əlverişlidir.

Mən, Hacı Muradın öz xahişinə görə, həmişə onu müşayiət etmək üçün iyirmi seçmə kazakdan başqa, rotmistr Loris-Melikovu da ona qoşmuşam. Bu, çox ləyaqətli, bacarıqlı və olduqca ağıllı bir zabıtdır, özü də həm tatar dilini bilir, həm də Hacı Murada yaxşı bələddir, elə Hacı Murad burada olduğu on gündə, Şuşa qəzasının rəisi podpolkovnik knyaz Tarxanovla bir evdə yaşamışdır. Tarxanov Tiflisə qulluq işi üçün gəlmişdi. Həqiqətən, ləyaqətli bir simadır və mən ona tamamilə inanıram. O da Hacı Muradın etimadını

qazana bilmişdi. Tatarca da çox gözəl danışdığından biz onun vasitəsilə Hacı Muradla bəzi mühüm və məxfi məsələlər barəsində söhbət etdik.

Mən Hacı Muradın barəsində Tarxanovla məsləhətləşdim, o da mənə bu fikrimlə tamamilə razılaşdı ki, məsələnin həllində yalnız üç yol vardır: ya gərək, mən etdiyim kimi, işimizin xeyri naminə ona etibar göstərüb azad buraxasan, ya gərək həbsə alıb, bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək, qoymasın ki qaçsın (çünki pis rəftar olunduğu təqdirdə onu saxlamaq o qədər də asan olmaz), yaxud da ki, gərək sürgün edib, bu ölkədən tamamilə uzaqlaşdırasan. Lakin bu sonuncu iki yol bizim üçün heç də əlverişli deyildir, bu cür hərəkət etsəydik, onda biz Hacı Muradla Şamilin arasında baş vermiş münaqişədən əldə edəcəyimiz mənfəəti nəinki öz əlimizlə məhv etmiş olardıq, eyni zamanda, biz bu hərəkətimizlə, dağlıların arasında Şamilin hökmranlığına qarşı yavaş-yavaş artan narazılığı və gələcəkdə başlanılabiləcək üsyanı dayandırmış olardıq. Knyaz Tarxanov mənə dedi ki, o özü də Hacı Muradın sözlərinin səmimiyyətinə inanır, əmindir ki, o, Şamilin vədlərinə aldanıb yenidən onun yanına qayıtmaz; çünki yaxşı bilir ki, Şamil heç vaxt onu bağışlamayacaqdır və fürsət tapan kimi, əfv vəd etməsinə baxma - yaraq, öldürtdürəcəkdir. Burada Hacı Muradla olan söhbətlərindən sonra onu təşvişə salan yeganə bir şey varsa, o da Hacı Muradın öz dininə həddindən artıq sadıq olmasıdır. Knyaz etiraf edir ki, Şamil ona yalnız bu yolla təsir göstərə bilər. Lakin Şamil, yuxarıda ərz elədiyim kimi, Hacı Muradı heç vaxt inandıra bilməz ki, o qayıdan kimi və ya bir qədər sonra edam edilməyəcəkdir.

Bu qədər, möhtərəm knyaz, burada baş verən son hadisələr barədə sizə ərz etmək istədiklərim bundan ibarətdir”.

XV

Bu məktub Tiflisdən dekabrın 24-də yola salındı, 52-ci ilin Yeni il bayramı axşamı isə hərbi qasid onu, yollarda on atın bağırını çatlatdıqdan, on sürücünün bədənini döyüb qaçırdığından sonra o zamankı hərbiyyə naziri knyaz Çernışova yetirdi. 1852-ci il yanvarın 1-də Çernışov başqa işlərlə bərabər, Vorontsovun məktubunu da imperator Nikolayın hüzuruna apardı.

Çernışov bir çox səbəblərə görə Vorontsovu sevmirdi: əvvəla, ona görə ki, Vorontsov hamının yanında böyük hörmətə malik idi; ikincisi, hədsiz-hesabsız var-dövləti vardı, üçüncüsü də ona görə ki, Vorontsov əsl zadəgan idi, o isə, hər halda, *parvenu*¹ idi. Ən başlıcası da, Vorontsovu o səbəbə sevmirdi ki, imperatorun ona xüsusi hörməti vardı. Buna görə də Çernışov hər fürsətdən istifadə edərək, Vorontsovu gözdən salmağa çalışırdı. Keçən dəfə Qafqaz işləri barədə Nikolaya məlumat verərkən orada başda oturanların səhlənkarlığı ucundan rusların kiçik bir hərbi dəstəsinin dağılır tərəfindən demək olar ki, tamamilə məhv edildiyini söyləyərək, imperatoru Vorontsovdan narazı salmağa müvəffəq ola bilmişdi. İndisə onun Hacı Murad haqqındakı binagüzarlığını padşahın gözündə pis qələmə vermək niyyətində idi. Hökmdan inandırmaq istəyirdi ki, həmişə rusların mənafeyi xilafına olaraq, yadellilərə himayədarlıq göstərən, onlara həddən artıq güzəştə gedən Vorontsov bu dəfə də, Hacı Muradı Qafqazda saxlamaqda ağılsız iş görmüşdür. Ona görə ki, Hacı Muradın rusların yanına gəlməkdən məqsədi, çox güman, onların müdafiə vasitələrini öyrəni bilməkdən ibarətdir. Bunun üçün də yaxşı olar ki, Hacı Murad Rusiyanın mərkəz rayonlarına göndərilib hələlik orada saxlansın. Yalnız ailəsini dağdan xilas edib gətirdikdən sonra Hacı Muradın sadıqlığına bel bağlayıb, ondan istifadə etmək olar.

Lakin bu planı yerinə yetirmək Çernışova qismət olmadı, çünki yanvarın birində səhər-səhər Nikolayın ovqatı xüsusilə təlx idi, buna görə də yalnız etiraz etmək xatirinə, heç kimin heç bir təklifinə də qol qoymazdı. Çernışovun təklifini isə heç qəbul etməzdi, çünki imperatorun bu adamdan zəhləsi gedirdi və onu hərbi nazir vəzifəsində yalnız ona görə saxlayırdı ki, hələlik bu vəzifəni apara biləcək başqa adam tanımırdı. Bununla belə, Nikolay dekabristlərin istintaqı gedərkən onun necə canfəşanlıq etdiyindən, Zaxar Çernışovun² var-yoxuna yiyələnmək niyyətilə həmin adamı məhv etməyə çalışmasından xəbərdar idi və onu xəbis bir adam hesab edirdi. Beləliklə, Nikolayın müəyyən bir saatda kefinin aşağı olması sayəsində

¹ Rəiyyət oğlu (*fran.*)

² Çernışov Zaxar Qriqoryeviç (1796–1862) – Dekabristlər hərəkatının iştirakçısıdır. 1825-ci il üsyanında bilavasitə iştirak etməmişdi, lakin gizli təşkilatın üzvü olduğuna görə çar hökuməti onu əvvəlcə Sibirə sürgün etmiş, katorqa müddəti qurtarandan sonra isə Qafqaza əsjərliyə göndərmişdi. Z.Q.Çernışov knyaz A.Çernışovun uzaq qohumu idi.

Hacı Murad Qafqazda qaldı, əgər Çernışov öz təklifini başqa bir vaxtda eləsə idi, bəlkə də, Hacı Muradın taleyi çönəcəkdi. Lakin indi bu dəyişiklik olmadı.

Saat onun yarısı idi, iyirmi dərəcəlik şaxtada hər şey dumana bürünmüş kimi görünürdü. Bu vaxt, Nikolay Pavloviçin həmişə gəzintiyə çıxarkən mindiyi kirşəyə bəzən xırda bir kirşənin qozlusunda oturan və başında göy məxmərdən, ucları şiş papaq olan yekəsəq-qal faytonçu – bu, knyaz Çernışovun faytonçusu idi – atı Qış Sarayının kiçik giriş qapısının qabağına sürüb saxladı və orada, bayaqdan bəri ağasını gözləyən, cilovun ucunu, qalın pambıqlı kaftanda daha da yoğun görünən yambızının altına qoyub, soyuqdan donmuş əllərini bir-birinə sürtən dostunu – knyaz Dolqorukinin faytonçusunu başının hərəkətilə salamladı.

Çernışovun əynində çal qunduz xəzinədən iri yumşaq yaxalığı olan şinel, başında rəsmi formaya əsasən, xoruz lələkli üçkünc şlyapa vardı. O, dizinin üstünə çəkdiyi ayı dərisini kənara ataraq, qaloşsuz üşümüş ayaqlarını ehmalca kirşədən çıxartdı (Çernışov qaloş geymək nə olduğunu bilməməsilə həmişə fəxr edərdi) və qıçlarının uyuşuğunu açmaq üçün qıvrıq yeriməyə çalışaraq məhmızlarını cingildədə-cingildədə, qapıçının ehtiramla açdığı qapıdan gəbənin üstü ilə içəri daxil oldu. Dəhlizdə şinelini soyundu və onu qabağına yüyürən qoca saray lakeyinin qolları üstünə ataraq güzgüyə yanaşdı, qıvrım parikli başından şlyapasını ehtiyatla götürdü, güzgüdə özünü gözdən keçirib qocalıqdan dərisi qırışmış əllərinin vərdişli hərəkətilə xətbəşilərini, kəkilini pırpızlatdı; xaçını, akselbantını və irisaçaqlı epoletlərini düzəlttikdən sonra qocalıqdan zəifləmiş ayaqlarını ağır-ağır ataraq, yastı pilləkənə döşənmiş gəbənin üstü ilə yuxarı qalxmağa başladı.

Çernışov, əyinlərində rəsmi geyim, qapının ağzında dayanaraq kamal-ehtiramla ona təzim edən saray lakeylərinin yanından ötüb qəbul otağına girdi. Burada imperatorun növbəti yavəri onu hörmətlə qarşıladı. Həmin vəzifəyə yenicə təyin olunmuş şux görkəmli bu zabitin əynində təzə mundir, çiyinlərində epolet, döşündə akselbant vardı, qırmızıyanaq üzü hələ gənclik tərəvətini itirməmişdi. Nazik qara bığları vardı, xətbəşilərini, Nikolay Pavloviç kimi, gözlərinə tərəf daramışdı. Hərbiyyə nazirinin müavini knyaz Vasili Dolqoruki, Çernışovu görüncə yerindən qalxıb onunla salamlaşdı.

Nikolay Pavloviçin bıqlarına, bakenbardlarına, xətbəşilərinə oxşayan bıqları, bakenbardları, xətbəşiləri Dolqorukinin küt sifətinə yaraşır verirdi, üz-gözündən darıxdığı hiss olunurdu.

Çernışov sualedici nəzərlərlə qapını göstərərək, növbəti yavərə fransızca müraciət etdi:

– *Lempereuq?*¹

– *Sa Majeste Vient de rentrer*² – deyər yavər cavab verdi. Görünür, o danışarkən öz danışığına qulaq verir və səsinin yaxşı çıxmasından xüsusi həzz alırdı. Sonra yavər, yüngül, müntəzəm addımlarla qapıya tərəf getdi. O elə yeriyirdi ki, başına suyla dolu stəkan qoysaydın, bir damcı yerə düşməzdi. Təpədən-dırnağa bütün vücudunda indi daxil olacağı yerə yüksək ehtiram duyulurdu. O, səssiz açılan qapını aralayır, içeridə gözdən itdi. Bu vaxt Dolqoruki portfelindəki kağızları yoxlayır, Çernışov isə qaşları çatılı halda, otaqda o baş-bu başa gəzinərək ayaqlarının uyuşğunu açır və imperatorun hüzurunda deyəcəyi sözləri fikrində götür-qoy edirdi. Çernışov kabinetin qapısının yanından ötəndə qapı yenə də səssizcə açıldı, bayaqkıdan daha şux və hörmətkar görünən saray yavəri içeridən çıxıb əlinin hərəkət ilə naziri və onun müavinini hökmdarın hüzuruna dəvət etdi.

Qış Sarayı yanğından sonra artıq çoxdan idi ki, təmir edilib qurtarmışdı. Lakin Nikolay hələ də yuxarı mərtəbədə yaşayırdı. Məlumat üçün gələn nazirləri, yüksək rütbəli zabitləri, məmurları qəbul etdiyi kabineti dörd iri pəncərəsi olan çox hündür bir otaqda yerləşirdi. Yuxarı başda divardan I Aleksandrın böyük rəsmi asılmışdı. Pəncərələrin arasında iki büro qoyulmuşdu. Divarın yanında bir neçə stul düzülmüşdü, otağın ortasında çox iri yazı stolu var idi, onun arxasında Nikolayn qoltuqlu kürsüsü, qabağında isə qəbul olunanlar üçün stullar qoyulmuşdu. Əynində qara sürtük, çiyinlərində epolet əvəzinə xırdaca yarımqaçon olan Nikolay stolun arxasında oturmuşdu; o, toqqayla möhkəm sıxılmış bir qədər şişman qarnını qabağa verərək, iri bədənini kürsünün söykənəcəyinə dayayıb, hərəkətsiz, sönük gözlerini içeri girənlərə zilləmişdi. Xətbəşiləri daz kəlləsini örtən pariklə mahiranə bir ustalıqla daranıb birləşdirilmişdi, yastı və çox yekə alınının daha da uzun göstərdiyi ağı, uzunsov üzünün ifadəsi bu gün xüsusilə soyuq, xüsusilə donuq idi.

¹ İmperator? (*fran.*)

² Əlahəzrət indicə qayıdıb (*fran.*)

Həmişə ölgün gözləri daha da ölgünləşmişdi; yuxarıya doğru eşilmiş bığları altından hündür yaxalığı, yanlarından isə dümdüz kol-basa kimi sallanan bakenbardları ilə əhatələnmiş təmiz qırxılı kök yanaqları və yaxalığına sıxılı çənəsi onun sifətinə narazı, hətta qəzəbli bir ifadə verirdi.

İmperatorun əhvalının bu cür olmasına səbəb yorğunluğu idi. Yorğunluğunun səbəbi isə o idi ki, dünən axşam maskaradda olmuşdu. Orada, həmişəki kimi, özünün quş nişanlı kavalərqard maskasında gəzinərkən, ona tərəf sıxlaşan və onun çox iri, təkəbbürlü vücudu qarşısında cəsarətsizliklə kənara çəkilən izdihamin içərisində yenə də keçən maskarad zamanı rast gəldiyi maskalı xanımla qarşılaşmışdı. O vaxt həmin maska gələcək maskaradda onunla görüşəcəyini vəd edərək, adamların arasında qeyb olmuşdu. Dünənki maskaradda həmin maskalı xanım Nikolaya yanaşanda imperator onu bir daha buraxmadı, qoluna girib, belə məqsədlər üçün həmişə hazır saxlanan xüsusi lojaya tərəf apardı. Burada o, öz xanımı ilə təklikdə qala bilərdi. Dinməzəcə qapıya çatdıqda Nikolay o yan-bu yana boylanaraq, gözlərilə xidmətçini axtardı, lakin onu görə bilmədi. Qaşqabağını tökdü, özü qapını itələyib açaraq, xanımın ardınca lojaya girdi.

– *Il y a quelqu'un*¹, – deyə maskalı xanım dayandı.

Loja, doğrudan da, boş deyildi: balaca məxmər divanın üstündə iki nəfər yanaşı oturmuşdu. Onlardan biri ulan zabiti, digəri isə əynində maskarad paltarları olan çox gənc, sarı qıvrımsaçlı, qəşəng bir qadın idi, o, maskasını üzündən götürmüşdü. Zəhmli qamətini düzəldərək şax dayanmış Nikolayı görüncə sarısaç qadın üzünü gizlətmək üçün cəld maskasını geydi. Dəhşətindən quruyub qalmış ulan zabiti isə divandan qalxmadan hərəkətsiz gözlərini Nikolaya zilləmişdi.

Nikolay özünün başqalarına təlqin etdiyi dəhşətə nə qədər öyrəşsə də, hər dəfə bu dəhşəti adamların üzündə görmək onun üçün xoş idi. O, bəzən, qorxudan özünü itirmiş adama gözlənilmədən bir neçə mehriban söz deməklə onu heyrətə salmağı da sevirdi. İmperator bu dəfə də elə hərəkət etdi.

– Hə, dostum, sən məndən cavansan, – deyə, dəhşətdən donub qalmış zabitə müraciət etdi, – yeri, mənə güzəştə gedə bilərsən.

¹ Burada adam var (*fran.*)

Zabit divandan sıçrayıb qalxdı, rəng verib rəng ala-ala, qəddini düzəltmədən maskalı qadının ardınca lojadan çıxdı. Nikolay öz xanımı ilə tək qaldı.

Xanım maskasını üzündən götürdükdə onun iyirmi yaşında qəşəng bir qız olduğu aşkara çıxdı. Bu, tərbiyəçi isveçli qadının qızı idi. Nikolaya etiraf etdi ki, hələ uşaq ikən onun şəkillərini görüb aşiq olmuş, ona uzun müddət öz qəlbində pərəstiş etmiş, nəhayət, qərara gəlmişdir ki, nə olursa olsun, onun diqqətini cəlb etməyə nail olacaqdır. İndi isə artıq bu arzusuna çatmışdır və öz dediyi kimi, ona başqa heç bir şey lazım deyildir.

Həmin qızı Nikolayın, adətən, qadınlarla görüşdüyü yerə apar-dılar, imperator orda bir saatdan artıq vaxtını onunla keçirdi.

O, gecə öz otağına qayıdıb, həmişə fəxr etdiyi sərt, ensiz çar-payısına uzandı, öz fikrincə, Napoleonun papağından heç də az məşhur olmayan şinelinin (o, elə beləcə də deyirdi) üstünə ördü, lakin uzun müddət gözünə yuxu getmədi. O gah bu qızın həm qorxu, həm sevinc ifadə edən ağ çöhrəsini, gah da daimi aşnası Nelidovanın möhkəm çiyinlərini gözləri önünə gətirərək, bu iki qadını bir-birilə müqayisə edirdi. Evli adamın əxlaqsızlıqla məşğul olmasının yaxşı iş olmadığı isə onun heç ağına belə gəlmirdi və əgər birisi bunu ona irad tutsaydı, o çox təəccüb edərdi. Lakin özünün düzgün hərəkət etdiyinə tam əmin olduğuna baxmayaraq, daxilində nə isə pis bir duyğu onu narahat edirdi; o, bu duyğunu boğmaq üçün, həmişə həyəcanlı dəqiqələrində ona sakitlik verən bir şeyi, yəni özünün nə qədər böyük bir insan olduğunu düşün-məyə başladı.

Gec yuxuya getməsinə baxmayaraq, o, həmişəki kimi, yenə də saat səkkizə işləmiş oyanıb yatağından qalxdı: yuyundu, adəti üzrə, üzünü, hətə bədənini buzla sürtdü və ta uşaqlıqdan bəri hər səhər əzbər dediyi “İman gətirdim”, “Həzrət Məryəm”, “Böyük xalığımız” dualarının sözlərindəki mənaya heç də varmadan onları təkrar etdikdən sonra şinelini, furajkasını geyib, kiçik qapıdan sahil küçə -sinə çıxdı. Bir qədər getmişdi ki, qarşısına özü kimi çox ucaboy bir gənc çıxdı; mundirindən və şlyapasından onun ali hüquq məktəbi -nin tələbəsi olduğu görünürdü. Bu məktəbdə azadfikirli adamların olmasına görə Nikolay Pavloviçin oradan xoşu gəlməzdi, odur ki, indi oranın mundiri gözünə sataşan kimi qaşqabağını tökdü. Lakin

tələbənin ucaboy olması, bədənini şax tutması və əlini şlyapasının yanına aparıb qabiliyyətlə rəsmi təzim edərkən dirsəyini həddindən artıq yuxarı qaldırması imperatorun acığını soyutdu.

- Familiyan nədir? – deyə o soruşdu.
- Polosatovdur, imperator həzrətləri.
- Afərin!

Tələbə əli şlyapasında olduğu halda dayanmışdı. Nikolay ayaq saxladı.

- Hərbi xidmətə getmək istəyirsənmi?
- Xeyr, imperator həzrətləri.
- Axmaq!

Bunu deyərkən Nikolay çöndü və dilinə təsadüfi olaraq, gələn sözləri bərkədən təkrar edə-edə uzaqlaşdı. “Koperveyn, Koperveyn”. Bu, axşamkı qızın familiyası idi. “Çox pis, çox pis”. O, nə danışdığı barədə fikirləşmirdi, yalnız diqqətini buna cəlb etməklə öz hissini yatırmaq istəyirdi. “Görəsən, mən olmasaydım, Rusiyanın taleyi necə olardı, – deyə o, daxilindəki acı duyğunun yenidən baş qaldırdığını hiss edib, öz-özünə dilləndi. – Bəli, bəli, mənsiz tək cə Rusiyanın yox, Avropanın da taleyi çox şübhəli olardı”. Bu vaxt Nikolay öz qayını olan Prussiya kralını¹, onun zəifliyini, axmaqlığını yadına salıb başını buladı.

İmperator geriye dönüb artırmaya yaxınlaşanda, arxa tərəfdən qırmızı paltarlı lakey oturmuş bir kareta Saltikov qapısına² doğru gedirdi. Nikolay Yelena Pavlovnanın³ karetasını tanıdı. Yelena Pavlovna onun nəzərində nəinki elmdən, şeiriyyətdən, hətta dövlət idarəsindən belə dəm vuran başıboş, səfeh adamların səciyyəvi nümayəndəsiydi; bu adamlar belə xəyal edirdilər ki, özləri özlərini, Nikolayın onları idarə etdiyindən daha yaxşı idarə edə bilərlər. Lakin o görürdü ki, bu cür adamların nə qədər başlarından bassa da, onlar bir ucdan artırlar. Nikolay bu yaxınlarda ölən qardaşı Mixail Pavloviçi xatırlayırdı. Həm acı təəssüf, həm kədər qarışıq bir hiss qəlbini bürüdü. Qaşqabağını tökərək yenə də özü-özünə pıçıldamağa, dilinə gələn təsadüfi sözləri təkrar etməyə başladı. Yalnız saraya girəndən sonra onun pıçiltısı kəsildi.

¹ Prussiya kralı – IV Fridrix Vilhelm (1795–1861)

² Saltikov qapısı – Qış Sarayının küçə qapılarından birinin adıdır.

³ Yelena Pavlovna (1806–1873) – Böyük knyaz Mixail Pavloviçin arvadı; Peterburq dvoryan dairələrində liberal əhvali-ruhiyyəli bir qadın sayılırdı.

O, mənzilinə gəlib güzgünün qabağında dayandı, əmgəyini örtən xırdaca parikini və bakenbardlarını sıgallayıb, bığlarını burduqdan sonra birbaş məlumat vermək, sərəncam almaq üçün yanına gələnləri qəbul etdiyi kabinetə keçdi.

O, birinci olaraq, Çərnişovu qəbul etdi. Çərnişov Nikolayın üzündən, ələxüsus, gözlərindən dərhal anladı ki, bu gün imperatorun ovqatı xüsusilə təlxidir. Onun dünən axşamkı sərgüzəştindən xəbərdar olduğundan bu dilxorluğun səbəbini də başa düşdü. Çərnişovla soyuq-soyuq görüşüb, əyləşmək üçün yer göstərdikdən sonra Nikolay ölgün gözlərini ona zillədi.

Çərnişov əvvəlcə, ordunun təsərrüfat işlərinə baxan məmurlar arasında aşkara çıxarılmış oğurluq haqqında məlumat verməli, sonra Prussiya sərhədində olan qoşun hissələrinin təzədən yerləşdirilməsi məsələsinə keçməli, sonra yeni il münasibətilə təltif olunmuş adamların birinci siyahısından düşənlər barədə məlumat verməli, ondan sonra Hacı Muradın ruslar tərəfinə keçməsi haqqında Vorontsovun göndərdiyi məktubun məzmununu bildirib, ən axırda xoşagəlməz bir məsələdən, yəni Tibb Akademiyasından olan bir tələbənin öz professorunun həyatına qəsd etməsilə əlaqədar işdən danışmalı idi.

Nikolay dodaqları bir-birinə sıxılı halda, adsız barmağında sanballı qızıl üzük olan ağı iri əllərilə kağız vərəqələrini sıgallayıb, gözü-nü Çərnişovun alnından və kəkilindən çəkmədən, onun oğurluq haqqında dediklərinə dinməzəcə qulaq asırdı.

Nikolay əmindir ki, hamı oğurluq edir. O bilirdi ki, təsərrüfat məmurlarını cəzalandırmaq lazımdır və belə qərara gəlmişdi ki, onların hamısını əsgərliyə verdirsin. Lakin onu da bilirdi ki, bu tədbir, əvvəlkilərin yerini tutacaq yeni təsərrüfat məmurlarının təzədən oğurluq etməsinə heç də mane olmayacaqdır. Məmurların peşəsi oğurluq eləmək, onun vəzifəsi isə oğruları cəzalandırmaq idi. Bütün bunlar onun çoxdan zəhləsini tökmüş olsa da, o, bu vəzifəsini vicdanla yerinə yetirirdi.

– Görünür, bizim Rusiyada tək bircə nəfər təmiz adam var, – deyə o dilləndi.

Çərnişov Rusiyadakı bu yeganə təmiz adamın da Nikolay olduğunu dərhal anlayıb, təsvibedici bir təbəssümlə gülümsündü.

– Yəqin ki, belədir, əlahəzrət, – deyə cavab verdi.

– Qoy qalsın, üstünü yazaram, – Nikolay kağızı sol tərəfə qoydu. Bundan sonra Çernışov qoşunun yeni hərəkəti haqqında, təltif olunanlar haqqında danışmağa başladı. Nikolay siyahısını gözdən keçirdi, bir neçə adamın adını sildi, sonra isə Prussiya sərhədinə iki diviziya çəkilməsi barədə qısa, qəti sərəncam verdi.

Nikolay Prussiya kralının 48-ci ildən sonra qəbul etdiyi konstitusiyanın¹ acığını heç cür unuda bilmirdi, odur ki, qaynına yazdığı məktublarda, yaxud müsahibə zamanı ona ən səmimi dostluq hiss-ləri izhar etməsinə baxmayaraq, Prussiya sərhədində, hər ehtimala qarşı, qoşun saxlanılmasını lazım bilirdi. İkinci bir tərəfdən, qoşun Prussiyada xalq arasında üsyan başlanacağı təqdirdə (Nikolay hər yerdə adamların üsyana hazır olduqlarını görürdü) öz qaynının taxt-tacını müdafiə etmişdi². Sərhəddə qoşun saxlanması Nikolaya bir də ona görə lazım idi ki, Prussiya kralına verdiyi məsləhətlər daha da əhəmiyyət kəsb edib təsir göstərsin.

“Mən olmasaydım, görəsən, indi Rusiya nə edərdi?” – o yenə də fikrindən keçirdi və soruşdu:

– Daha nə var?

– Qafqazdan qasid gəlib. – Çernışov bunu deyib, Hacı Muradın ruslar tərəfinə keçdiyi barədə Vorontsovun yazdıqlarını danışmağa başladı.

Nikolay maraqlandı:

– Belə de! Demək, işin əvvəli pis gətirmir.

Çernışov cavabında:

– Görünür, – dedi, – zati-aliniz tərəfindən tətbiq olunmuş plan öz gözəl nəticəsini verməyə başlayır.

Strateji istedadına olan bu tərif Nikolay üçün xüsusilə xoşdur, çünki o öz strateji istedadı ilə üzdə fəxr etsə də, qəlbinin dərinli-yində başa düşürdü ki, bu bacarıq onda yoxdur. Odur ki, indi özü barədə daha müfəssəl təriflər eşitmək istəyirdi.

– Sən necə başa düşürsən? – deyə soruşdu.

¹ *Konstitusiya* – burada: mütələqyyəti məhdudlaşdıran qanun mənasındadır. Prussiya kralı IV Fridrixin 1848-ci ildə inqilab nəticəsində qəbul etdiyi konstitut-siyanın son dərəcə mütədil olmasına baxmayaraq, Nikolay onu liberalizmə lazımsız güzəşt hesab edir, zəiflik təzahürü kimi qiymətləndirirdi.

² 1849-cu ildə Macarıstanda Avstriya hökmrənliyinə qarşı inqilabi üsyan olmuşdur. Həmin üsyan zamanı Nikolay Avstriya imperatoru Frans İosifin xahişilə oraya xeyli qoşun göndərərək qəhrəman macar xalqının öz milli azadlığı uğrunda mübarizəsinin amansızcasına yatırılmasına kömək etmişdir.

– Belə başa düşürəm ki, əgər çoxdan zati-alinizin planı üzrə hərəkət etsəydilər, yəni meşəni qırıb düşmənin bütün ehtiyatını tələf edə-edə, tədricən irəliləşəydilər, indi Qafqaz çoxdan təslim olmuşdu, Hacı Muradın üzə çıxmasının səbəbini mən ancaq bunda görürəm. O başa düşmüşdür ki, daha davam gətirə bilməyəcəklər.

– Doğrudur, – deyə Nikolay dilləndi.

Əslində, meşəni qırmaq və sursatı tələf etmək yolu ilə tədricən düşmən torpağında qabağa getmək planı Yermolovla Velyaminov tərəfindən irəli sürülmüşdü və Nikolayın planının tamamilə əksi idi. Nikolayın öz planı isə, birdəfəlik hücum etməklə Şamilin iqamətgahını götürməyi, bu quldur yuvasını həmişəlik darmadağın etməyi nəzərdə tuturdu. O qədər insan qırğını ilə nəticələnən 1845-ci il Darqo yürüşü məhz bu plan üzrə edilmişdi. Buna baxmayaraq, Nikolay meşəni qırmaq və sursatı tələf etməklə tədricən irəliləmək planını da öz adına çıxırdı. Məntiq nəzərə alınarsa, tədricən hərəkət etmək, meşələri qırıb düşmən sursatını tələf etmək planının onunku olduğuna başqalarını inandırmaq üçün o, bu planın tam əksi olan 45-ci il hərbi yürüşünün həyata keçirilməsində vaxtilə özünün israr etdiyini gizlətməliydi. Lakin o bunu gizlətmirdi, əksinə, bir-birinə açıqdan-açığa zidd olsa da, hər iki planla – həm özünün 45-ci il ekspedisiyası ilə, həm də tədricən hərəkət tədbiri ilə eyni dərəcədə fəxr edirdi. Əhatə olunduğu şəxslərin daimi, aşkar, iyrenc yaltaqlığı onu o dərəcəyə gətirib çıxartmışdı ki, Nikolay öz ziddiyyətlərini görmürdü, hərəkətlərində və danışığında nə həqiqəti nə - zərə alırdı, nə məntiqə, nə də ki, heç olmasa, ağlabatan bir şeyə əsaslanırdı. Əksinə, tamamilə əmin idi ki, onun bütün əmrləri, göstərişləri nə qədər mənasız, ədalətsiz və ziddiyyətli olsa da, onlar sonradan həm məna kəsb edir, həm də ədalətli olur, aralarındakı ziddiyyət isə yox olub gedir. Məhz ona görə ki, bu göstərişləri, əmr - ləri o vermişdir.

Qafqaz işlərindən məlumat verdikdən sonra Çernışov Tibbi-Cərrahiyyə Akademiyası tələbəsinin hərəkəti barədə danışanda Nikolay həmin tələbə haqqında da bu cür göstəriş verdi.

Məsələ ondan ibarət idi ki, imtahan zamanı bir gənc, eyni fəndən iki dəfə kəsildikdən sonra üçüncü kərə imtahan vermək üçün təşəbbüs göstərir, imtahan götürən onu bu dəfə də kəsdikdə son dərəcə əsəbi olan tələbə bunu ədalətsizlik hesab edərək cib bıçağını

stolun üstündən qapır və əsəbi bayğınqlıqla professorun üstünə atılaraq onu bir neçə yerdən cüzi yaralayır.

– Familiası nədir? – deyər Nikolay soruşdu.

– Bjezovski.

– Polyakdır?

– Əsli polyakdır, özü də katolikdir, – deyər Çernışov cavab verdi. Nikolay qaşqabağını tökdü.

O, polyaklara çox pisliklər etmişdi. Bu pisliklərin səbəbini izah etmək üçün o, bütün polyakların yaramaz olduqlarına, şübhəsiz, inanmalı idi. Nikolay isə onları həqiqətdə də yaramaz sayır və onların başına gətirdiyi pisliklərin dərəcəsiindən asılı olaraq, bu xalqa nifrət edirdi.

– Bir az gözlə. – O, bu sözləri deyib, gözlərini yumdu, başını aşağı saldı.

Çernışov bunu Nikolaydan dəfələrlə eşitdiyindən, bilirdi ki, hər hansı bir mühüm məsələni həll etmək üçün Nikolaya yalnız bir neçə saniyə vaxt lazımdır ki, fikrini cəmləşdirə bilsin; bu vaxt, sanki, daxili bir səs onun köməyinə gəlir, necə hərəkət etməli olduğunu deyirdi. Beləliklə də, məsələ həll edilir və ən düzgün qərar çıxarılmış olurdu. Tələbənin əhvalatı, Nikolayın qəlbində polyaklara qarşı olan kinli hisslərə yeni təkan vermişdi. İndi o, bu hissləri mümkün qədər tam təmin etmək üçün düşündüyü bir anda həmin daxili səs aşağıdakı qərarı çıxartmaqda yenə də ona kömək etdi. Padşah təhriri məruzəni alıb, vərəqin kənarındaki ağ yerə iri xətlə bu sözləri yazdı:

“Ölümə layiqdir. Ancaq həmd olsun Allaha ki, bizdə ölüm cəzası yoxdur. Onu yenidən tətbiq etmək də mənim işim deyildir. Min nəfərlik ikişər sıranın arasından on iki dəfə keçirilsin¹. Nikolay”.

O, adəti üzrə, hərflərə qeyri-təbii bəzək verərək quyruqlu bir qol çəkdi.

Nikolay yaxşı bilirdi ki, həqiqətdə on iki min zərbə nəinki əziyyətli ölüm deməkdir, həm də lüzumsuz qəddarlıqdır, çünki ən qüvvətli adamı öldürmək üçün beş min zərbə kifayətdir. Lakin bizdə ölüm cəzasının olmadığını düşünmək onun üçün xoş olduğu kimi, özünün amansız qəddarlığı da ona xüsusi ləzzət verirdi.

¹ Belə bir cəzaya məhkum olan müqəssiri, üz-üzə durmuş iki sıra soldatın arasından keçirirdilər. Bu vaxt hərə öz növbəsində onun çılpaq kürəyinə çubuqla bir dəfə vururdu (*tərc.*)

Tələbə haqqında sərəncam yazdıqdan sonra kağızı Çernişova tərəf itələdi.

– Budur, – dedi, – oxu.

Çernişov oxudu və məsələnin həllindəki müdrikiyə heyran olduğunu bildirmək üçün başını ehtiramla aşağı saldı.

– Tələbələrin də hamısını meydana toplamaq lazımdır ki, bu cəzanı gözləri ilə görsünlər, – deyə Nikolay əlavə etdi.

Ürəyində isə belə fikirləşirdi: “Bunun onlardan ötrü xeyri olar. Mən bu inqilabi ruhu onların beynindən çıxararam, kökündən dartıb qopararam”.

– Baş üstə, – deyə Çernişov cavab verdi və bir qədər susub, parikinin altından çıxan kəkilini düzəltmədən sonra yenidən Qafqaz məsələsinə qayıtdı:

– İndi Mixail Semyonoviçə nə cür cavab yazmağı buyurursunuz?

Nikolay dedi:

– Mənim planıma möhkəm riayət edilməlidir. Çeçenistanda yaşayış yerlərini dağıtmaq, ərzaq ehtiyatını tələf etmək və qəfil basqınlarla onları narahat etmək lazımdır.

– Hacı Murad haqqında əmriniz nədir? – deyə Çernişov soruşdu.

– Bəs axı, Vorontsov yazır ki, ondan Qafqazda istifadə etmək fikrindədir.

Çernişov Nikolayın nəzərlərindən qaçınaraq:

– Bu ehtiyatsızlıq olmazdı mı? – dedi. – Məni o qorxudur ki, Mixail Semyonoviç hər şeyə çox tez inanan adamdır.

Nikolay Vorontsovun tədbirini Çernişovun pis qələmə vermək niyyətində olduğunu hiss edərək sərt-sərt soruşdu:

– Bəs sənin fikrin necə idi?

– Mən belə fikirləşirdim ki, onu Rusiyaya göndərmək daha təhlükəsiz olardı.

– Sən fikirləşirdin, – deyə Nikolay istehza ilə cavab verdi. – Amma mən fikirləşmərəm, özüm də Vorontsovun fikri ilə razıyam. Ona beləcə də yazarsan.

Çernişov:

– Baş üstə, – dedi və ayağa qalxaraq getmək üçün təzim etdi.

Bütün söhbət zamanı, Nikolayın suallarına cavab olaraq, yalnız qoşunun yeni hərəkəti barədə bir neçə kəlmə söz deyən Dolqoruki də baş əyib təzim etdi. Çernişovdan sonra padşahın hüzuruna

vidalaşmaq üçün gəlmiş qərb vilayətinin general-qubernatoru Bibikov içəri buraxıldı.

Nikolay, pravoslavlığı¹ qəbul etməyərək qiyama qalxışan kəndlilərə qarşı Bibikovun gördüyü tədbirləri bəyənib ona əmr etdi ki, tabe olmaq istəməyənlərin hamısını hərbi məhkəməyə versin. Bu isə həmin kəndlilərin hamısını “sıra arasından keçirmə” cəzasına məhkum etmək deməkdi. Bundan əlavə, qubernatora tapşırdı ki, dövlət hesabında olan bir neçə min kəndlinin alınıb padşah xanədanının şəxsi ixtiyarına verilməsi barədə məlumat dərc etmiş qəzet redaktorunu əsgərliyə göndərdirsən².

– Mən bunu belə lazım bildiyim üçün edirəm, – deyə imperator sözünü bitirdi. – Bu barədə söz güləşdirməyə də heç kimə icazə vermərəm.

Bibikov, pravoslavlığı qəbul etmək istəməyən katoliklər haqqındakı sərəncamın bütün amansızlığını və dövlət ixtiyarındakı kəndlilərin – o zamankı yeganə azad adamların alınıb xüsusi şəxslərin ixtiyarına verilməsinin, yəni padşah xanədanının təhkimli kəndlilərinə çevrilməsinin tam ədalətsiz bir iş olduğunu başa düşürdü. Lakin etiraz edə bilməzdi. Nikolayın verdiyi sərəncamla razılaşmamaq Bibikovdan ötəri, qırx il ərzində qazandığı və istifadə etdiyi yüksək mövqedən, nüfuzdan – hər bir şeydən məhrum olmaq deməkdi. Ona görə də, çallaşmaqda olan qarasaçlı başını mütiliklə aydı, bununla da imperatorun qəddar, sərsəri, ədalətsiz iradəsinə itaət etdiyini, onun bütün hökmünü yerinə yetirməyə hazır olduğunu bildirdi.

Bibikov getdikdən sonra Nikolay öz padşahlıq borcunu layiqincə yerinə yetirdiyini düşünüb ləzzətlə gərnəşdi, saatına baxdı və geyinib çıxmaq üçün yan otağa keçdi. Orda çiyinləri epoetli, döşü ordenli, lentli mundirini geyib qəbul salonuna keçdi. Salonda yüz-dən artıq adam: mundirli kişilər, yaxası açıq gözəl geyimli xanımlar – hər kəs qabaqcadan müəyyən edilmiş yerdə oturub padşahın təşrif gətirməsini səbirlə gözləyirdi.

Nikolay ölgün gözlərini qabağa zilləyib sinəsini gərmişdi, mundirinin üstündən belinə bağladığı toqqanın həm aşağısından, həm də

¹ Rusiya çarlarının, xüsusən I Nikolayın irticaçı siyasi tədbirlərindən biri də bu idi ki, Rusiyanın qərbində yaşayan və katolik məzhəbindən olan kəndlilərə pravoslavlığı zorla qəbul etdirdin (*tərc.*)

² O vaxtlar dövlət hesabında olan kəndlilər çar xanədanının və ayrı-ayrı mülkədarların ixtiyarında olan kəndlilərə nisbətən bir qədər sərbəst idilər (*tərc.*)

yuxarisından qarnı pırtlayıb çıxmışdı. İçəridəkilərin hədsiz bir yal-taqlıqla ona tərəf çevrilmiş nəzərlərini hiss edincə o daha təntənəli görkəm aldı. Gözünə tanış bir şəxs dəydikdə, həmin adamın kim olduğunu xatırlamağa çalışaraq ayaq saxlayır, bəzən rus, bəzən isə fransız dilində onu dindirib iki-tüç kəlmə söz deyir, sonra da soyuq ölgün gözlərini danışdığı adamın üzünə zilləyərək onun dediklərinə qulaq asırdı.

Həminin Yeni il təbrikini dinlədikdən sonra Nikolay kilsəyə keçdi.

Allah da öz nöqərləri vasitəsilə bu dünya adamları tək Nikolay təbrik etdi, təriflədi. Nikolay isə daha dinləməkdən usandıqı bu təbrik və tərifləri elə qəbul edirdi ki, guya, elə belə də lazımdı. Bunun hamısı belə də olmalı idi, ona görə ki, bütün dünyanın rifahı, səadəti ondan asılı idi və o, yorulmasına baxmayaraq, yenə də öz kömək əlini dünyadan əsirgəmirdi. İbadətin sonunda saç-saqqalı xüsusi səliqəylə daranmış geniş “Uzun illər” duasını avazla oxumağa başladı, xor dəstəsi gözəl bir səslə ona qoşuldu. Bu vaxt Nikolay qapıya tərəf çönərkən pəncərənin yanında dayanmış Nelidovanı gördü və dünən axşamkı qızla müqayisədə üstünlüyü bu qəşəng, qüvvətli çiyinləri olan qadına verdi.

Kilsədən çıxdıqdan sonra o, imperatriçanın otağına gedib bir neçə dəqiqəsini öz ailəsinin yanında, uşaqları və arvadı ilə deyib-gülməklə keçirdi. Bundan sonra isə Ermitajdan keçib saray naziri Volkonskinin yanını getdi və sözarası ona tapşırırdı ki, özünün xüsusi vəsaitindən dünənki qızın anasına ömürlük təqaüd təyin etsin. Volkonski ilə işini qurtarandan sonra, həmişə olduğu kimi, xizyəyə oturub gəzintiyə çıxdı.

Nahar bu gün Pompey salonunda¹ idi. Süfrəyə imperatorun kiçik oğulları Nikolaydan və Mixaildən başqa, baron Liven, qraf Rjevusski, Dolqoruki, Prussiya elçisi və bir də Prussiya kralının saray yavəri dəvət olunmuşdu.

Həmin imperatriça ilə imperatorun gəlməsini gözləyirdi. Bu vaxt Prussiya elçisi ilə baron Liven arasında Polşadan alınan axırıncı həyəcanlı xəbərlə əlaqədar maraqlı söhbət başlanmışdı.

Liven deyirdi:

– *La Pologne et Sausase se sont les deux chautheres de la*

¹ Pompey salonu – Qış Sarayındakı salonlardan birinin adıdır.

*Russie. Il nous faut 100.000 homes a peu pres dans chacun de ces deux pay*¹.

Elçi üzünə saxta bir təəccüb ifadəsi verib dedi:

– *Vous dites, Pologne?*²

– *Oh, oui, c'etait un coup de maitre de Maetternich de nous en avoir laisse l'embarras*³.

Söhbətin bu yerində imperatriça, onun ardınca da Nikolay salona daxil oldular. İmperatriçanın başı əsirdi, üzündə donuq bir təbəssüm vardı. Stolun arxasında əyləşdikdən sonra Nikolay, Hacı Muradın rusların tərəfinə keçdiyini oturanlara xəbər verib əlavə etdi ki, onun meşələri qırmaq və istehkamlar tikmək yolu ilə dağlıları sıxışdırmaq haqqında verdiyi sərəncam nəticəsində Qafqaz müharibəsi indi tezliklə qurtarmalıdır.

Elçi elə bu gün səhər kralın saray yavərilə söhbət zamanı Nikolayın özünü böyük strateq hesab etmək kimi bir zəifliyi olduğu barədə danışmışdı. İndisə imperatorun dediklərini eşidincə yavərlə ötəri gözləşib, bu planı o ki var tərifi və dedi ki, bu, Nikolayın nadir strateji bacarığa malik olduğuna yeni sübutdur.

Nahardan sonra Nikolay teatra gedib, yüzlərlə üryan qadının rəqs etdiyi baletə baxdı. Bu qadınlardan birisi onun diqqətini xüsusilə cəlb etdi... Nikolay baletmeysteri hüzuruna çağırtdırıb öz təşəkkürünü bildirdi və ona brilyant qaşlı üzük bağışlanmasını yanındakılara tapşırırdı.

Ertəsi gün Çernışov yenə məlumat üçün padşahın yanına gəldikdə Nikolay Vorontsova olan sərəncamını təkrar edərək dedi ki, indi, Hacı Murad təslim olduqdan sonra çeçenləri daha tez-tez narahat etmək, onları bütün sərhəd boyu sıxışdırmaq lazımdır.

Çernışov bu məzmununda Vorontsova məktub yazdı, bir gün sonra isə başqa bir hərbi qasid yollarda atların bağrını çatlada-çatlada, faytonçuların ağız-burnunu əzə-əzə Tiflisə tələsirdi.

¹ Polşa ilə Qafqaz hərəsi bir yandan Rusiya üçün bəla kəsilmişdir. Biz bu ölkələrin hər birində azı yüz min adam saxlamalıyıq (*fran.*)

² Deyirsiniz, yeni Polşa da? (*fran.*)

³ Pa, bəs necə! Bu çətin vəziyyətdən çıxmağı öhdəməzə buraxmaqda Metternix çox məharətlə bizə kələk gəldi (*fran.*)

XVI

Nikolay Pavloviçin həmin əmrinə rəğmən, 1852-ci ilin yanvar ayında dərhal Çeçenistana basqın edildi.

Basqın üçün ayırlan hərbi hissə dörd batalyon piyadadan, iki yüz kazakdan və səkkiz topdan ibarətdi. Sıraya düzülmüş hissə yolla hərəkət edirdi. Yolun hər iki tərəfilə, bir-birinin ardınca zəncirvari düzülmüş nişançılardan ibarət mühafizə dəstəsi keçirdi. Ayaqlarında uzunboğaz çəkmə, əyinlərində qısa kürk, başlarında dəri papaq, çiyinlərində tüfəng, boyunlarında aşırma qatar olan mühafizəçilər dərə-təpə ilə enib qalxa-qalxa irəliləyirdilər. Həmişə olduğu kimi, düşmən torpağı ilə hərəkət edən hərbi hissə mümkün qədər səs salmamağa çalışırdı. Yalnız arabir çala-çuxura düşüb silkələnən top arabalarının taqqıltısı eşidilir, yaxud səs salmamaq haqqındakı əmri başa düşməyən top atlarının fıxırtısı, kişnərtisi sükutu pozurdu. Bəzən də hiddətlənmiş zabıt xırlıtlı, boğuş səslə tabeliyində olanların üstünə qışqırır, mühafizə dəstəsi səpələndiyinə, yaxud əsas hissədən çox aralandığına və ya hissəyə çox yaxın yeridiyinə görə deyiniirdi. Tək bircə dəfə sükutun pozulmasına başqa şey səbəb oldu. Mühafizə dəstəsilə əsas hissə arasındakı yerdə qarətikan kolluğundan, qarınının altı və gerisi ağ, beli boz bir dağ keçisi çıxdı, onun ardınca da xırda buynuzları belinə tərəf əyilmiş başqa bir keçi görüldü. Ürkmüş gözəl heyvanlar qabaq ayaqlarını döşlərinə qısaraq, iri sıçrayışlarla yerlərdən qopdular. Yolla gedən hissəyə o qədər yaxın gəldilər ki, əsgərlərdən bir neçəsi şaqqıldayıb gülə-gülə, hay-küylə onlara tərəf cumaraq, süngü ilə vurmaq istədi. Lakin keçilər tez geri çönərək, bir anda nişançıların səfini yarıb keçdilər, bir neçə atlı kazak və bölük itləri tərəfindən təqib olunaraq, quş kimi dağlara tərəf götürüldülər.

Hələ qış idi, lakin günəş artıq öz yolunu günbəgün daha yük-səkdən salmağa başlamışdı. Səhər tezdən yola çıxmış dəstə cəmi on verst getmişdi. İndi günortaüstü gün elə şaxıyırdı ki, əsgərlər artıq istilənməyə başlamışdılar. Onun parlaq şüaları topların mis lüləsində xırdaca günəş tək bərq vurur, polad süngülərdə əks olunaraq göz qamaşdırırdı.

Arxa tərəfdə dəstənin indicə keçib gəldiyi dumduru sulu, xırda qıjov çay şırıldaıyırdı. Qabaqda əkilmiş tarlalar, dərəli-təpəli biçənək

yerləri görünür, daha irəlidə – meşələrlə örtülmüş əsrarəngiz qara dağlardan o tərəfdə başqa qayalar boylanır, ta uzaqlarda, yüksək üfüqdə isə daim füsunkar, daim dəyişən qarlı dağlar sinələrinə səpələnmiş milyonlarla almaz dənələrində günəşi əks etdirirdi.

Beşinci bölüyün qabağınca əynində qara sürtük, başında dəri papaq, belində qılınc olan ucaboy, qəşəng bir zabit gedirdi. O, bu yaxınlarda qvardiyadan gəlmişdi, familiyası Butler idi. Bir tərəfdən, qüvvətverici həyat eşqi, yaşamaq sevinci, digər tərəfdən, ölüm təhlükəsi, fəaliyyət həvəsi və vahid iradəylə idarə olunan ümumi, nəhəng bir işin iştirakçısı olmaq şüuru bu an onun bütün varlığına hakim idi. Butler bununla ikinci dəfə idi ki, belə əməliyyata çıxırdı. Gənc zabit fərəhlə fikirləşirdi ki, bu saat onları atəşə tutacaqlar, o isə nə yanından ötüb-keçən mərmilərdən qorxaraq başını əyəcək, nə də gül-lələrin viyılına fikir verəcəkdir. Əksinə, keçən əməliyyat zamanı olduğu kimi, yenə də başını dik tutaraq, gözlərində təbəssüm, yoldaşlarını, əsgərləri nəzərdən keçirəcək, laqeyd səsle onlara kənar bir şeydən söhbət açacaqdır.

Dəstə rahat yoldan burulub biçilmiş qarğıdalı tarlasının içərisilə uzanan aزیşlənmiş yola düşdü. Meşəyə çatmağa az qalırdı ki, birdən haradansa atılan top mərmisi qərribə bir viyılı ilə əsgərlərin başı üzərindən sovuşaraq, yolun qırağına arabaların yanına düşüb torpağı eşdi.

– Başlanır, – deyə Butler şən təbəssümlə yanınca gedən yoldaşına müraciət etdi.

Doğrudan da, mərmidən sonra meşədən bir dəstə atlı çeçen çıxdı. Dəstənin ortasında yaşıl rəngli böyük bir bayraq nəzərə çarpırdı. Uzağı yaxşı görənlər qoca böyük çavuşu, yaxıngörən Butlerə bildirdi ki, yəqin, Şamilin özü də onların içərisindədir. Atlılar dağın döşü ilə dərəyə enərək gözdən itdilər, sonra bir qədər keçmiş sağ tərəfdə yaxınlıqdakı təpənin başında yenidən görünüb, aşağıya enməyə başladılar. Əynində qalın qara sürtük, başında iri ağ dairəvi dəri papaq olan gödək general yorğa atın üstündə Butlerə yanaşaraq, ona əmr etdi ki, öz bölüyünü götürüb, sağ tərəfdən enməkdə olan atlıların qabağını kəssin. Butler dərhal bölüyünü göstərilən istiqamətə apardı, lakin dərəyə çatmamış, arxa tərəfdən dalbadal iki dəfə top atıldığıni eşitdi. Geri qanrılarkən iki topun ağızından qalxan boz tüstü topalarının dərə boyunca yayılmaqda olduğunu gördü.

Yəqin, dağlılar topla qarşılanacaqlarını zənn etməmişdilər, odur ki, geri qayıtdılar. Butlerin bölüyü onların ardınca güllə yağdırmağa başladı, dərə başdan-başa tüstü ilə örtüldü, yalnız dərənin o tayında atlı kazaklar tərəfindən təqib olunan dağlıların atışa-atışa tələsik geri çəkildiklərini görmək olurdu. Hərbi hissə dağlıların ardınca irəlilə-yөрkən ikinci dərənin yamacında bir aula rast gəldi.

Butler öz bölüyü ilə birlikdə kazakların ardınca yüyürə-yüyürə aula girdi. Yerli əhalidən heç kəs gözə dəymirdi. Əsgərlərə taxılı, ot tayalarını, evləri yandırmaq əmri verilmişdi. Çox keçmədi ki, aulu acı tüstü bürüdü. Əsgərlər ora-bura soxularaq, əllərinə keçən avadanlığı evlərdən bayıra tökür, dağlıların özləri ilə apara bilmədikləri toyuq-cücəni qovub tutur, güllə ilə vururdular. Zabitlər isə tüstü tutmayan yerdə oturub səhər yeməyi yeyir və araç içirdilər. Çavuş taxtanın üstündə onlara bir neçə şan bal gətirdi. Çeçenlərdən səs-soraq yox idi. Günortadan bir qədər keçmiş dala çəkilmək əmri verildi. Aulun dal tərəfindən bölüklər taqım-taqım sıraya düzüldü. Butlerin bölüyü bu dəfə arxaya düşdü. Hissə yola çıxan kimi çeçenlər yenidən göründülər və rusların ardınca düşərək onlara atəş açdılar.

Hissə açıqlığa çıxandan sonra dağlılar çəkilib getdilər. Butlerin əsgərlərindən ölüb-yaralanan olmadığından əməliyyatdan o çox gümrəh və kefi kök qayıdırdı. Hissə səhər keçib-gətdiyi çaydan yenidən keçərək, qarğıdalı tarlalarının və biçənəklərin arası ilə yoluna davam edərkən bölüklərin nəğməçiləri ön sıraya çıxıb, mahnı oxumağa başladılar. Külək yox idi, hava elə sakit, təmiz və şəffafdı ki, yüz verst aralıdakı qarlı dağlara əl uzatsan, sanki, çatardı, nəğməçilərin gur səslə oxuduqları mahnı bir anlığa qırılarkən yalnız müntəzəm ayaq səsləri və top arabalarının taqıltısı eşidilirdi. Butlerin beşinci bölüyündə, "Nişançının işi tamam başqadır, ondan igid, ondan igid hardadır!" nəqəratı ilə oxunan oynaq mahnını bir yunker alay şərəfinə qoşmuşdu.

Butler atını bilavasitə rəisi və mənzil yoldaşı mayor Petrovla yanaşı sürür və ürəyində qvardiyadan çıxıb Qafqaza gəldiyinə hədsiz dərəcədə sevinirdi. Onun qvardiyadan çıxmasına ümdə səbəb Peterburqda var-yoxunu qumarda uduzması olmuşdu. Başqa çarəsi yox idi. Başa düşürdü ki, qvardiyada qalsa, özünü qumar oynamaqdan saxlaya bilməyəcək, uduzmağa isə artıq bir şeyi yox idi. İndi

isə bütün bunlara son qoyulmuş, yeni bir yaşayış, əsl qəhrəmana layiq gözəl bir həyat başlanmışdı. İndi o artıq həm müflis olduğunu unutmuşdu, həm də ödənilməmiş borclarını. Qafqaz, müharibə, əsgərlər, zabitlər, sərxoş, xoşxasiyyət, igid mayor Petrov – bütün bunlar ona o qədər xoş təsir bağışlayırdı ki, gənc zabit bəzən özünün orada, papiros tüstüsü ilə dolu otaqlarda, başında dözülməz bir ağrı, qəlbində rəqibinə qarşı nifrət olduğu halda oturub vərəq aldığı, banka getdiyi¹ Peterburqda deyil, burada, bu gözəl ölkədə, igid qafqazlıların arasında olduğuna inana bilmirdi.

“Nişançının işi tamam başqadır, ondan igid, ondan igid hardadır!” – deyə nəğməçilər oxuyur, Butlerin atı bu mahnının ahənginə uyğun olaraq, gümrəh addımlarla irəliləyirdi. Bölüyün boz qıllı köpəyi Trezorka da quyruğunu dik tutub rəis kimi işgüzar bir görkəmlə Butlerin bölüyünün qabağınca asta-asta qaçırdı. Butler özündə bir gümrəhlik, toxtaqlıq, qəlbində isə sevinc duyurdu. Müharibəni o ancaq belə təsəvvür edirdi ki, özünü güllənin qabağına versin, heç bir təhlükədən çəkinməsin, beləliklə də, təltif olunsun, buradakı və Rusiyadakı dostlarının hörmətini qazansın. Müharibənin başqa cəhəti: əsgərlərin, zabitlərin, dağlıların yaralanması, ölməsi isə onun xəyalına belə gəlmirdi. O hətta qeyri-şüuri olaraq, müharibə haqqındaki öz romantik təsəvvürünü pozmaq üçün heç vaxt yaralananlara, ölənlərə baxmırdı. Bu gün də elə oldu. Ruslardan üç nəfər ölən və on iki nəfər yaralanan vardı. O, arxası üstə yerə sərilmiş meyitin yanından keçərkən onun mum kimi sapsarı əlinin qərribə bir şəkildə bükülmüş olduğunu və başındakı qırımızı ləkəni ötəri gördü, lakin dayanıb baxmadı. Dağlıları isə həmişə at belində, vuran-tutan adamlar kimi təsəvvür edir və bilirdi ki, onlardan qorunmaq lazımdır.

– Hə, belə-belə işlər, qardaş, – deyə mayor, mahnı ara verdikdə Butlərə müraciət etdi. – Bura sizin Piteriniz deyil. Sağa bax düzlən, solo bax düzlən... Bizdə iş başqa cürdür. Odur, getdik, zəhmət çəkdik, vəssalam. İndi də birbaş evə qayıdırıq. Maşurka qutabdan, yağlı borşdan verəcək, yeyəcəyik. Yaşayış budur. Elə deyilmi? Hə, uşaqlar, başlayın görək. “Şəfəq sökülərkən”, – deyə o sevdiyi mahnını oxumağı nəğməçilərə əmr etdi”.

Mayor, feldşerin qızı ilə ər-arvad kimi yaşayırdı. Qabaqlar hamı

¹ “Vərəq almaq”, “banka getmək” – qumar sözləridir.

onu “Maşka” deyə çağırırdı, mayorla yaşamağa başlayandan sonra isə Mariya Dmitriyevna oldu. Mariya Dmitriyevna otuz yaşlı gəşəng sonsuz bir qadın idi. Sarışın saçları vardı, bütün sifətini çil basmışdı. Keçmişə necə olsa da, hazırda mayora sadıq bir rəfiqə idi, bir dayə kimi ona qulluq edir, qayğısını çəkirdi. Tez-tez huşunu itirincəyədək içib keflənən mayora da məhz bu lazım idi.

Qalaya gəlib çatdıqda hər şey mayorun dediyi kimi oldu. Mariya Dmitriyevna onu, Butleri və onların nahara dəvət etdikləri iki nəfər başqa zabiti hazırladığı dadlı xörəklərlə yedizdirdi. Mayor o qədər içmişdi ki, daha danışa bilmirdi. Odur ki, qalxıb öz otağına yatmağa getdi. Butler də stoldan durdu, yorğun, lakin razı və içdiyini çaxırdan nəşəli halda öz otağına keçdi. Paltarını soyunub yatağına girən kimi əlini qıvrırmsaçlı gəşəng başının altına qoyub möhkəm yuxuya getdi.

XVII

Basqın zamanı dağıdılan aul Hacı Muradın ruslara təslim olmasından qabaq gecə qaldığı aul idi.

Hacı Muradın gecələdiyi evin sahibi Sado rusların aula yaxınlaşdığını eşidincə ailəsini yığışdırıb dağa aparmışdı. Yenidən aula qayıdarkən o, öz daxmasını dağılmış gördü: dam uçurulmuş, qapı-pəncərə, dəhliz yandırılmış, otaqların içərisi əsgərlər tərəfindən mürdarlanmışdı. Sadonun oğlunun, həmin gecə Hacı Murada elə vəcdlə baxan o qaragözlü gəşəng uşağın meyitini, üstünə qara yapıncı çəkilməmiş atın belində məscidin qabağına gətirmişdilər. Əsgərlər onu süngü ilə kürəyindən vurub öldürmüşdülər. O vaxt Hacı Murad gələrkən onun qulluğunda duran abırlı, möhtərəm qadın indi başaacaq, saçları dağılıq halda dayanıb oğlunun cənəzəsi üzərində üz-gözünü cırr, şivən qoparırdı, parça-parça etdiyi köynəyinin altında qocalara məxsus sallaq döşləri görünürdü. Sado bel götürüb, qonşuları ilə birlikdə oğluna qəbir qazmağa getmişdi. Onun qoca atası isə daxmanın uçuq divarı yanında oturub sönük gözlərini əllərinə dikərək bıçaqla çubuq yonurdu. O, arıxanadan təzəcə qayıtmışdı. Arıxananın yanındakı iki xırda ot tayası yandırılmış, qocanın öz əli ilə əkib-becərdiyi ərik, gilənar ağacları sınımış və ütölmüşdü. Hamısından betəri isə bu idi ki, arı pətəklərinin hamısı yanıb tələf

olmuşdu. Bütün evlərdən və məscid meydanından arvadların şivəni eşidilirdi. Oraya, Sadonun oğlundan başqa, iki nəfərin də meyitlərini gətirmişdilər. Xırda uşaqlar da analarına qoşulub ağlaşır, qışqırır-dılar. Yeməyə bir şey tapmayan ac mal-qara həyətlərdə böyürüşdü. Həmişə aulun küçələrində oynayan, səs-küy salan iri uşaqlar indi dayanıb qorxa-qorxa böyüklərə baxırdılar.

Bulağın görünüşünü, görünür, əsgərlər qəsdən murdarlamışdılar ki, əhali su götürə bilməsin. Məscidi də batırmışdılar, indi molla öz mütəllimlərilə birlikdə **oranı təmizləməklə** məşğuldu.

Meydana toplaşan **ağsaqqallar çömbəltmə** oturub öz vəziyyətləri barədə **məsləhətləşirdilər**. Ruslara olan **nifrətindən** heç kim danışmırdı. Bu **an böyükdən-kiciyə** bütün çeçenlərin **qəlbini** dolduran hissə **nifrətdən daha güclü** idi. Yox, bu, nifrət deyildi, bu, rus köpəklərini insan etməmək şüurundan doğan hədsiz bir ikrah hissi idi. Onlar bu məxluqun mənasız, lüzumsuz qəddarlığı qarşısında **şaşır** və **iyrənirdilər**; onların rusları qırmaq, tərək etmək arzusu, insanların siçovulları, zəhərli **əqrəbləri**, **canavarları** məhv etmək arzusunə bənzər **çox təbii** bir **özünümüdafiə hissindən** irəli gəlirdi. Aul **camaatının** qarşısında iki yol vardı: ya **gərək burada qalaydılar**, min zəhmət hesabına illər boyu **tikib düzəltmələri** və **indi düşmənin bu qədər asanlıqla** və **mənasızcasına** viran etdiyi ev-**eşiklərini** yenidən **olmazın zəhmət** və **əziyyətlə** **qaydaya** **salıb** hər **dəqiqə** rusların yeni **basqınlarını** **gözləyəydilər**, ya da ki **dini qanunları** xilafına, **qəlblərində** ruslara qarşı olan **nifrət** və **ikrah hissi** xilafına onlara **tabe** **olaydılar**.

Ağsaqqallar **dua** etdilər və bir **səslə** **belə** **qərara** **gəldilər** ki, **Şamilin yanına** **adam** **göndərüb** **ondan kömək** **istəsinlər**. Bundan sonra **dərhal** **adamlar** **öz bərbad** **güzəranlarını** **sahmana** **salmağa** **başladılar**.

XVIII

Basqının ertəsi günü səhər-səhər, Butler, adətən, Petrovla içdiyi səhər çayından əvvəl bir qədər **gəzmək** və **hava almaq** məqsədilə **dal** **qapıdan** **küçəyə** **çıxdı**. Günəş **dağların** **ardından** **yenicə** **boylanmışdı**. Onun **işığına** **qərqlənmiş** **sağ** **cərgədəki** **ağ** **daxmalara** **baxmaq** **olmurdu**, lakin **sol** **tərəfdə** **cərgə-cərgə** **üfünqə** **doğru** **çəkilən** **bir-birindən** **hündür**, **meşəli** **qara** **dağları**, onların **arxasında**, **sanki**,

zirvəsini ağ buludlara bənzətməyə çalışaraq göylərə yüksələn qarlı silsilə dağlara tamaşa etmək, həmişə olduğu kimi, insana toxtaqlıq verir, sevindirirdi.

Butler bu dağları seyr edir, sinə dolusu nəfəs alır və özünün yaşadığına, bəli, məhz özünün, həm də belə gözəl dünyada yaşadığına sevinirdi. Onun sevincinin səbəblərindən biri də dünənki əməliyyatda – həm hücum zamanı, həm də, xüsusən, dağlıların yağdırdıqları güllələrin altında geriye çəkilərkən özünü yaxşı aparması idi. Bundan da əlavə, ona elə gəlirdi ki, dünən yürüşdən qayıdandan sonra nahar zamanı Petrovun kəbinsiz arvadı – hamı ilə səmimi və xoş davranan, yedirib-ıçırən Maşa, yaxud Mariya Dmitriyevna ona qarşı xüsusilə nəvazişkardır. Mülayim çil-çil üzü şən təbəssümlə gülümsəyən, yoğun hörüklü, enli kürək, qabanq döşlü Mariya Dmitriyevna Butleri qeyri-ixtiyari olaraq cəlb edirdi. Lakin o fikirləşirdi ki, bu hissə qapılmaq, xoşxasiyyət, sadədil yoldaşının haqqında insafsızlıq olardı. Ona görə də Mariya Dmitriyevna ilə sadə və hörmətlə dolanır və bunun üçün də özündən razı qalırdı. İndi Butler ancaq bu barədə düşünürdü.

Onu fikirdən ayıran, tozlu yolda qarşı tərəfdən eşidilən çoxlu at ayağının səsi oldu, elə bil, bir neçə atlı çaparaq yaxınlaşırdı. Butler başını qaldırdıqda küçənin aşağısından bir dəstə süvarinin gəldiyini gördü. On beş-iyirmi kazakdan ibarət bu dəstənin qabağınca iki atlı gəlirdi, onlardan birinin əynində ağ çərkəzi çuxa, başında hündür, çalmalı papaq var idi. Digəri isə rus ordusu zabiti idi, əynində göy çərkəzi çuxa olan bu qarabəniz, donqarburun adamın paltarı və silahı tamam gümüş içərisindəydi. Çalmalı adamın altında, yalquyuğu rənginə nisbətən daha açıq, balaca başlı, ceyrangözlü çox qəşəng kürən at vardı, zabit isə hündür oynaq bir Qarabağ atı minmişdi. Atbaz Butler birinci atın çox qüvvətli olduğunu dərhal təyin etdi və gələnlərin kim olduqlarını öyrənmək üçün ayaq saxladı. Bu an zabit, İvan Matveyeviçin yaşadığı evi qamçı ilə göstərərək Butlərə müraciət etdi:

– Hərbi naçalnik ev bura?

Danışarkən sözləri hallandırmamasından və ləhcəsindən onun rus olmadığını başa düşdü.

– Buradır ki var, – deyib zabit yaxına gələrək gözü ilə çalmalı adamı göstərərək soruşdu:

– Bu kimdir?

– Bu Hacı Murad. Bura gəldi, hərbi naçalnik evdə qonaq qalacaq, – deyə zabit bərbad rus dilində cavab verdi.

Butler Hacı Muradın haqqında çox şeylər eşitmişdi. Rusların tərəfinə keçdiyini də bildirdi, lakin onu bu kiçik qalada görə biləcəyini heç ağılına belə gətirməzdi.

Hacı Murad dostanə nəzərlərlə ona baxırdı.

– Salaməleyküm, xoş gəlmisən, – deyə Butler əzbərlədiyi tatar sözlərilə onu salamladı.

Hacı Murad başını tərpədərək cavab verdi:

– Sağ ol. – Sonra atını Butlerin yanına sürüb, iki barmağına qamçının bağını keçirtməyi əlini ona uzatdı.

– Naçalnik? – deyə soruşdu.

– Yox, naçalnik burdadır, bu saat çağırım, – deyə Butler zabitə müraciət etdi və tez pilləkəni qalxıb evin qapısını itələdi.

Lakin Mariya Dmitriyevnanın “baş qapı” adlandırdığı küçə qapısı bağlı idi. Butler qapını döydü, içəridən cavab çıxmadığını görünə, evin yanından burulub həyəətə girdi. Dənşikini səslədi, yenə də cavab almadı. İki dənşikdən heç birini tapa bilməyib, mətbəxə girdi. Başını yun şalla bağlamış, qıpqırmızı pörtmüş Mariya Dmitriyevna ağ ətli biləklərini çirməyib, əlləri qədər ağ xəmindən yayılmış yuxanı qutab üçün xırda-xırda doğrayırdı.

– Bu dənşiklər haraya yoxa çıxıblar? – deyə Butler soruşdu.

– İçməyə getdilər, – deyə Mariya Dmitriyevna cavab verdi. – Ney-nirdiniz ki?

– Qapını, deyirdim açsınlar; evinizin qabağında düz bir yığın dağlı durub. Hacı Murad gəlib.

Mariya Dmitriyevna güldü:

– Zarafat eləməyə başqa söz tapmadınız?

– Mən zarafat eləmirəm. Doğru sözümdür. Odur, dayanıblar küçə qapısında.

– Siz allah düz deyirsiniz?

– Özümdən söz düzəltməyəcəyəm ki, gedin baxın. Dayanıblar qapıda.

– İşə düşmədik! – Mariya Dmitriyevna paltarının qollarını aşağı saldı, yoğun hörüklərinə taxdığı sancaqları düzəldib dedi: – Onda mən gedim İvan Matveyeviçi oyadım.

– Yox, lazım deyil, özüm gedib açaram.

– Nə olar, lap yaxşı. – Mariya Dmitriyevna yenidən işə girişdi.

Hacı Muradın “Qroznaya” qalasında olduğunu irəlincədən bilən İvan Matveyeviç onun buraya gəldiyini eşidəndə, az da olsun, təəcüblənmədi; yerinin içində dirsəklənib papiros eşdi, yandırdı, sonra bərkəndən öskürə-öskürə və onun başına bəla göndərən rəislərinin ardınca deyinə-deyinə geyinməyə başladı. Geyinib qurtardıqda işə dənsikdən “dərman” tələb etdi. Dərmanın nə demək olduğunu yaxşı bilən dənsik araş gətirdi. Araşdan içib üstündən qara çörək yeyə-yeyə donquldandı:

– Qarışdırmaqdan pis şey yoxdur. Dünən çaxır içdim, başım ağrıyır, hə, indi mən hazır. – O qalxıb qonaq otağına keçdi. Butler Hacı Muradı və onu müşayiət edən zabiti artıq buraya gətirmişdi.

Hacı Muradla gələn zabit sol cinah komandanının yazılı əmrini İvan Matveyeviçə verdi. Əmrdə deyilirdi ki, Hacı Muradı qəbul etmək, onun gizli qasidlər vasitəsilə dağlılarla əlaqə saxlamasına icazə vermək və qaladan bayıra yalnız atlı kazak dəstəsinin müşayiətilə buraxmaq lazımdır.

Kağızı oxuduqdan sonra İvan Matveyeviç Hacı Murada diqqətlə baxdı və yenidən gözlərini kağıza zillədi. Beləliklə, bir neçə dəfə gah məktuba, gah müsafirinə baxdıqdan sonra, nəhayət, nəzərlərini Hacı Muradın üzündə saxlayıb tatarca dedi:

– Yaxşı, bəy, yaxşı. – Sonra üzünü donqarburun zabitə tutub əlavə etdi: – Qoy qalib yaşasın. Ancaq açıqca başa sal: mənə əmr olunub ki, onu qaladan heç yana buraxmayım. Əmrə əməl etmək işə bizim müqəddəs vəzifəmizdir. Onu harada yerləşdirsək yaxşı olar, sənin ağılin nə kəsir, Butler? Dəftərxanada qalsa, necə olar?

Butler cavab verməyə macal tapmamış, mətbəxdən gəlib qapıda dayanmış Mariya Dmitriyevna İvan Matveyeviçə müraciət etdi:

– Dəftərxanada nə üçün? Qoyun burada yaşasın. Qonaq otağını verərik, bir də ki, avadanlıq yığdığımız balaca otağı. Həm də burada göz qabağında olar. – Bunu deyib Mariya Dmitriyevna Hacı Murada baxdı, onun nəzərləri ilə rastlaşınca tez üzünü yana çevirdi.

– Nə deyim... Mənə elə gəlir ki, Mariya Dmitriyevna haqlıdır, – deyərək Butler dilləndi.

İvan Matveyeviç qaşqabağını tökdü:

– Yaxşı, sən get öz işinə, burada arvadlıq bir iş yoxdur.

Bütün bu söhbət zamanı Hacı Murad xəncərinin dəstəsindən tutub, xəfif bir nifrətlə gülümsünürdü. İvan Matveyeviçin təklifinə cavab olaraq, bildirdi ki, harada yaşamasının onun üçün fərqi yoxdur. Ona yalnız bir şey lazımdır və buna da sərdardan icazə alıb ki, onun öz yerlilərilə əlaqə saxlamasına maneçilik olmasın. Odur ki, dağdan gələn olanda yanına buraxılmasını arzu edir.

İvan Matveyeviç buna əməl olunacağını bildirib, Butlerdən xahiş etdi ki, yemək gətirilənə və otaq hazır olana kimi qonaqları söhbətlə məşğul etsin, özü isə lazımı kağızlar yazmaq və lazımı tapşırıqlar vermək üçün dəftərxanaya getməli olduğunu bildirib içəridən çıxdı.

Hacı Muradın yeni tanış olduğu adamlara münasibəti dərhal müəyyənləşdi. Buraya gəldiyinin ilk dəqiqələrindən başlayaraq o, qəlbində İvan Matveyeviçə qarşı yalnız nifrət hiss edirdi, buna görə də özünü onunla çox təkəbbürlü aparırdı. Ona yemək hazırlayan, süfrə açan Mariya Dmitriyevna isə çox xoşuna gəlirdi. Bu qadın həm sadəliyi, həm yad millətə məxsus xüsusi gözəlliyi ilə ürəyinə yatırdı. Həm də Mariya Dmitriyevnanın Hacı Murada meyli qeyri-şüuri olaraq, ona da sirayət edirdi. O, ev sahibəsinə baxmamağa çalışırdı. Onunla danışmırdı, lakin gözləri bilaixtiyar ona tərəf yönəlir, onun hərəkətlərini izləyirdi.

Butlərlə o çox tez dostlaşdı. Hacı Murad gənc zabitlə uzun-uzadı və məmnuniyyətlə söhbət edir, yaşayışını soruşur, öz həyatını nağıl edir, ailəsinin vəziyyəti haqqında gizli qasidlərin gətirdikləri xəbərləri ona danışır, hətta ailəsinə xilas etmək haqqında da onunla məslə-hətləşirdi.

Gizli qasidlərin gətirdikləri xəbərlər isə yaxşı deyildi. Qalada olduğu dörd gün ərzində Hacı Murad iki dəfə qasidlə görüşdü, hər dəfə də yalnız pis xəbər eşitdi.

XIX

Hacı Murad rusların tərəfinə keçdikdən sonra onun ailəsi Veden auluna gətirilib, orada Şamilin hökmü oluncaya kimi, nəzarət altında saxlanılırdı. Onun qoca anası Fatimat, iki arvadı, beş körpə uşağı yüzbaşı İbrahim Rəşidin evində dustaq idi. On səkkiz yaşlı oğlu Yusif isə, onun kimi, öz talelərinin necə olacağını gözləyən

dörd nəfər başqa müqəssirlə birlikdə zindanda, daha doğrusu, bir səjn dərinliyi olan qaranlıq kalafada saxlanılırdı.

Qərar isə ona görə ləngiyirdi ki, Şamil səfərə çıxmışdı. O, rusların üstünə yürüşə getmişdi.

1852-ci il yanvarın 6-da Şamil ruslarla vuruşmadan sonra Vedənə, evinə qayıdırdı. Bu vuruşmada, rusların fikrincə, Şamil məğlub edilərək, Vedənə qaçmışdı. Onun özünün və müridlərinin fikrincə, isə o, ruslara qələbə çalaraq, onları qovmuşdu. Nadir hallarda şəxsən döyüşə girən Şamil bu davada özü güllə atmış, sonra da qılıncını siyirərək, atını birbaşa rusların üstünə səyirtmək istəmişdisə də, müridləri buraxmamışdılar. Onlardan iki nəfəri oradaca, Şamilin yanında öldürülmüşdü.

Şamil Vedənə çatarkən günorta idi; onu əhatə edən müridlər at oynadır, tufəngdən, tapançadan güllə atır və hey "Lə iləhə illəllah" deyərək qışqırırdılar.

Böyük Veden aulunun camaatı öz hökmdarını qarşılamaq üçün küçəyə tökülüb, damların üstünə çıxmışdı. Onlar da şənlik əlaməti olaraq, tufəngdən, tapançadan güllə atırdılar. Şamilin mindiyi ağ ərəb atı evə yaxınlaşdığını hiss edərək, oynaq bir əda ilə cilov gəmirirdi. Onun yəhər-yüyeninin bəzəyi çox sadə və qızıl-gümüşsüzdü: qırmızı qayışdan məharətlə çəkilmiş, ortası ağzolaqlı cilovu, misdən düzəldilmiş stəkanabənzər üzəngiləri vardı, yəhərin altından qırmızı tərlik görünürdü. İmamın əynində, üstünə qəhvəyi mahud çəkilmiş, boynundan və qollarının ağzından içərisinin qara xəzi görünən kürk var idi. Kürkün üstündən nazik belinə qara qayışla xəncər bağlanmışdı. Başına geydiyi uzun papağının yastı təpəsindən qara qotaz sallanırdı. Papağına doladığı çalmanın bir ucu boynunun ardına düşmüşdü. Ayaqlarında yaşıl məst, qıçlarında isə sadə qaytanla bağlanmış boğazlıq vardı.

Ümumiyyətlə, imamın üstündə bəzək-düzək, qızıl-gümüş, zinət yox idi və məhz buna görə də silahları, paltarları qızıl-gümüşlə bəzədilmiş müridlərin içərisində onun hündür mütənasib qaməti, qüdrətli cüssəsi, sadə geyimi xalqa əzəmətli görünürdü. Şamil də məhz bunu arzu edir və bunu bacarırdı. Onun qayçı ilə vurulmuş, sarı saqqalla əhatələnmiş solğun üzü, müttəsil qıyılı xırda gözləri daş kimi hərəkətsizdi. Aulla gedərkən minlərlə gözün ona baxdığını hiss edirdi, lakin öz gözləri heç kimə baxmırdı.

Hacı Muradın arvadları da evin başqa adamları ilə birlikdə uşaqlarını götürüb dəhlizə – imama tamaşa etməyə çıxmışdılar. Yalnız Hacı Muradın anası qoca Fatimat yerindən tərpənməmişdi. O, ağı saçları dağınıq halda, otağın içərisində yerə oturub uzun qolları ilə arıq dizlərini qucaqlamışdı, zil qara gözləri buxarıda yanib qurtarmaqda olan kösövlərə zillənmişdi. O da, oğlu kimi, həmişə Şamilə nifrət edirdi, indi isə bu nifrəti əvvəlkindən qat-qat artdığından onu görmək belə istəmirdi.

Şamilin təntənəli gəlişini Hacı Muradın oğlu Yusif də görmədi. O, əsir olduğu zindandan bu qaranlıq, üfunətli çuxurdan yalnız güllə səslərini, “Lə iləhə illəllah” sədalarını eşidir və ancaq daxilində həyat çağlayan, lakin azadlıqdan məhrum edilmiş gənc insanların keçirə biləcəyi üzücü bir iztirab keçirirdi. Üfunətli çuxurda oturub, daim gözləri qarşısında, özü kimi məhbus olan, hamıdan çox bir-birinə nifrət edən, gücdən düşmüş, zəifləmiş bu çirkli, bu zavallı insanları görən Yusif indi yuxarıda hava, işıq, azadlıq həsrəti çəkmədən öz əmirlərinin ətrafında at oynadan, güllə atan, səs-səsə verib ucadan “Lə iləhə illəllah” deyən adamlara bütün varlığı ilə qibtə edirdi.

Şamil aulun ortasından keçərək öz imarətinin qabağındakı içəri həyəətə bitişik olan geniş həyəətə daxil oldu. Birinci həyətin açıq darvazası önündə iki nəfər silahlı ləzgi dayanmışdı. Bu həyəət adamlarla dolu idi. Onlardan bəzisi uzaq yerlərdən öz şəxsi işləri üçün gəlmişdi, bəzilərini mühakimə etmək, hökm çıxartmaq üçün Şamil özü çağırtdırmışdı, bəzilər isə cürbəcür xahişdən, minnətdən ötrü buraya toplaşmışdılar. Şamil içəri girərkən həyətdəkilərin hamısı ayağa qalxdı, əllərini döşlərinə qoyaraq imamı ehtiramla salamladı. Bəziləri isə diz üstə çökdü və Şamil küçə qapısından girib içəri həyətin qapısına çatana kimi beləcə dayandılar. Şamil onu gözləyənlərin içərisində xoşu gəlmədiyi bir çox şəxsləri, öz xahişləri, gəlib-gətmələri ilə zəhləsini tökən təvəqqeçiləri görüb tanıdısa da, onun daş kimi hərəkətsiz üzünü tərpənmədi; onların yanından keçib içəri həyəətə girdi və sola burularaq, evinin dəhlizi önündə atdan düşdü. Şamil budəfəki davada mənən daha çox gərginlik keçirmiş və yorulmuşdu. Çünki bu davanı dildə qələbə adlandırmasına baxmayaraq, həqiqətdə öz müvəffəqiyyətsizliyini bilirdi. Bilirdi ki, bir çox çeçen aulları düşmənlər tərəfindən qarət edilmiş və yandırılmışdır,

hərdəmxəyal, yelbeyin çeçen camaatı isə tərəddüd edir, onlardan bəziləri, xüsusən, sərhədə yaxın yerlərdə yaşayanlar rusların tərəfinə keçməyə hazırdılar. Bütün bunlar ağır və dözülməz bir haldı, bu barədə ciddi düşünmək, tədbir görmək lazımdı. Lakin bu dəqiqə Şamil bir şeyi arzu edirdi. O da bu idi ki, istirahət etsin, arvadlarının içərisində hamıdan çox sevdiyi on səkkiz yaşlı, qaragözlü, ceyranyerişli kistin¹ qızı Əminətdən ailəvi nəvaziş görsün.

Əminət uzaqda deyildi, o buradaca, içəri həyətdə evin qadınlar yaşayan hissəsini kişilər yaşayan hissəsindən ayıran taxta barının o tərəfində idi. (Şamil yəqin bilirdi ki, bu saat atdan düşərkən, Əminət başqa arvadları ilə birlikdə barının arasından ona baxır.) Lakin bununla belə, indi nəinki onun yanına getmək, onu görmək, hətta tük döşəklərin üstündə uzanıb dincəlmək belə mümkün deyildi. Hər şeydən qabaq günorta namazı qılmaq lazım idi. İndi bu işə azacıq da olsun həvəs hiss etməsə də, xalqın dini rəhbəri olmaq etibarilə buna məcbur idi; bundan da əlavə, namaz qılmaq onun özü üçün hər gün çörək yemək kimi vacib bir şeydi. Odur ki, Şamil dəstəmaz alıb namaz qıldı. İbadətdən sonra qapıda gözləyənləri yanına çağırdı.

İçəriyə birinci olaraq Şamilin qayınatası və müəllimi Cəmaləddin girdi. Bu uca qamətli, qar kimi ağ saqqallı, qırmızı yanaqlı, nurani bir qoca idi. Dua-sənadan sonra söhbətə girişən Şamildən səfərinin necə keçdiyini xəbər aldı və onun davada olduğu müddətdə dağlarda baş verən hadisələri ona nağıl etdi.

Qanlıq üstündə öldürülənlərdən, mal-qara oğurluqlarından, bəzi adamların təriqəti pozub içki içməsindən, tütün çəkməsindən danışdıqdan sonra Cəmaləddin Hacı Muradın adam göndərib öz ailəsini rusların yanına qaçırmaq istədiyini də xəbər verdi və əlavə etdi ki, məsələnin üstü vaxtında açılmışdır, hazırda onun külfəti Vedənə gətirilib, imamın qərarına kimi burada nəzarət altına alınmışdır. Bütün bunların barəsində Şamillə danışib məsləhətləşmək üçün ağsaqqallar yan tərəfdəki qonaq otağına toplaşmışdılar. Cəmaləddin Şamilə məsləhət gördü ki, onları elə bu gün qəbul etsin, çünki üç gündür onun yolunu gözləyirlər.

Şamil özünün sevmədiyi, lakin baş hərəmi olduğu üçün evdə hamının hörmət etdiyi bizburun, qarabəniz, çirkinsifət Zeydətini gətirdiyi xörəklə nahar elədikdən sonra qonaq otağına keçdi.

¹ Kistin – Arqun vadisində yaşayan xalqın adıdır.

İmamın məşvərət şurasına daxil olan altı nəfər ağsaqqal, çal-
saqqal, sarısaqqal qoca, Şamil içəri gircək ayağa qalxdı. Onların
başlarında çalmalı-çalmasız hündür papaq, əyinlərində təzə arxalığ,
çərkəzi çuxa vardı, bellərinə qayış toqqa ilə xəncər bağlamışdılar.
Şamil onların arasında hamıdan xeyli uca görünürdü. Qocalar da
imamla birlikdə əllərini yuxarı qaldırıb gözləri yumulu halda dua
edərək, salavat çevirirdilər. Sonra hamı oturdu. Şamil yuxarı başda,
ortada qoyulmuş qalın hündür döşəyin üstündə əyləşdi, həll olunası
bütün məsələlərin müzakirəsi başlandı.

Müxtəlif cinayətlərdə ittiham olunan şəxslərin işlərini şəriət əsa-
sında həll etdilər: iki nəfərin oğurluq üstündə əllərinin kəsilməsini,
bir nəfərin adam öldürmək üstündə boynunun vurulmasını qərara
aldılar. Üç nəfərə isə bəraət verdilər. Sonra əsas məsələyə keçərək,
çəçenlərin ruslar tərəfinə adlamasına qarşı tədbirlər düşünməyə
başladılar. Bu işin qarşısını almaq üçün Cəmaləddin imamın
dilindən belə bir müraciətnamə tərtib etmişdi:

“Allah-taala kəramət və rəhmətini sizdən əsirgəməsin. Eşidirəm
ki, ruslar sizi yağlı dillərlə, şirin vədlərlə təslim olmağa çağırırlar.
İnanmayın onlara, ruslara boyun əyməyin, dözüün və səbir edin. Bu
yolda çəkdiyiniz bütün əzab-əziyyətin müqabilində, bu dünyada
olmasa da, axirətdə öz mükafatınızı alacaqsınız. Keçmiş, silah-
larınızı əlinizdən aldıkları vaxtları yadınıza salın. Əgər o vaxt, yəni
1840-cı ildə, Allah-taala sizi ağıllandırmasaydı, siz indi belinizə bağ-
ladığınız xəncər əvəzinə, çiyinizdə süngülü rus tüfəngi əsgərlik
edirdiniz, arvadlarınızın da abır-isməti çoxdan götürülmüşdü. Gələ-
cək haqqında fikirləşəndə heç vaxt keçmiş unutmayın. Ruslara qar-
şı vuruşa-vuruşa ölmək onlara boyun əyməkdən yaxşıdır. Səbir edin
və dözüün, mən bir əlimdə “Qurani-Kərim”, bir əlimdə qılınc, gəlib
sizi rusların üstünə aparacağam. Hələlik isə nəinki ruslara boyun
əyməməyi, hətta belə bir fikri aqlınıza gətirməməyi sizə əmr edirəm”.

Şamil müraciətnaməni bəyəndi və imzalayaraq, sərhəd boyun-
dakı çəçen aullarına göndərilməsini tapşırırdı.

Ən axırda Hacı Muradın məsələsinin müzakirəsi başlandı. Bu
məsələnin Şamildən ötrü çox böyük əhəmiyyəti vardı. O, bu barədə
heç kimə bir söz deməsə də, ürəyində yaxşı bilirdi ki, əgər bacarıqlı,
cürətli və igid Hacı Murad ondan üz çevirməsəydi, indi Çəçenistanda
bu işlər baş verməzdi. Hacı Muradla barışmaq, onu yenidən əvvəlki

xidmətinə qaytarmaq yaxşı olardı; bu mümkün olmadıqda isə, elə etmək lazımdı ki, o, ruslara kömək eləməsin. Odur ki, necə olursa olsun onu buraya çağırmaq və gələndən sonra öldürmək lazım idi. Hacı Muradı aradan götürmək üçün Şamilin qarşısında iki yol vardı: ya gərək Tiflisə ələltəndən adam göndərib orada öldürtdürəydi, ya da ki, gərək buraya çağırtdırıb, burada başını əkəydi. Onu Vedənə gətirmək üçünsə yalnız tək birçə vasitə vardı ki, bu da onun ailəsi, ələlxüsus, oğlu idi. Şamil bilirdi ki, Hacı Murad oğlunu çox sevir. Buna görə də oğlunun vasitəsilə hərəkət etmək lazımdı.

Müşavirlər bu barədə öz rəylərini deyib susduqda Şamil gözlərini yumaraq fikrə getdi.

Müşavirlər, bunun nə demək olduğunu bilirdilər. Onlar başa düşürdülər ki, imamları bu an peyğəmbərin səsini dinləyir, necə hərəkət etmək lazım olduğu barədə ondan göstəriş alır. Beş dəqiqə sürən təntənəli sükutdan sonra Şamil gözlərini açdı və onları daha çox qıyaraq dedi:

- Hacı Muradın oğlunu buraya gətirin.
- Elə burdadır, – deyə Cəmaləddin dilləndi.

Doğrudan da, bu vaxt Hacı Muradın oğlu Yusif bayır həyətin darvazasında dayanıb gözləyirdi. O, anqlamış, rəngi solmuşdu, cırıq-cırıq olmuş paltarları üfunət qoxuyurdu; lakin bununla belə, qaməti, üzü və nənəsi Fatimatın gözləri tək zil qara gözləri qəşəngliyini itirməmişdi.

Yusif atasının Şamilə qarşı olan hisslərinə şərək deyildi. O, keçmişdə olanları bilmirdi, yaxud bilsə də, bu işlər onun öz başına gəlmədiyindən atasının Şamilə bu cür inadla ədavət saxlamasının səbəbini anlaya bilmirdi. Yalnız bir şeyi – Xunzaxda bir naib oğlu kimi keçirdiyi o asudə və şən həyatı davam etdirməyi arzulayan Yusifə öz atasının Şamilə qarşı düşmənçiliyi tamamilə lazımsız bir şey kimi görünürdü. Atasının ziddinə olaraq, o da dağlarda hamının qızğın pərəstisi etdiyi Şamilə bütün qəlbi ilə valeh idi. Yusif indi də qəlbində imama qarşı xüsusi bir ehtiram hissi olduğu halda qonaq otağına girib qapının ağzında dayandı, başını qaldırarkən gözləri Şamilin diqqətlə baxan qıyıq gözlərilə rastlaşdı. Bir qədər durduqdan sonra irəli gedib Şamilin uzun barmaqları olan iri ağ əlini öpdü.

- Sənsənmi, Hacı Muradın oğlu?
- Mənəm, imam.

- Sən onun nə elədiyini bilirsənmi?
- Bilirəm, imam, özüm də buna çox heyifsilənirəm.
- Yazmaq bacarırsanmı?
- Mən molla olmağa hazırlaşırdım.

– Onda atana yaz ki, əgər bu bayrama kimi qayıdıb mənim yanıma gəlsə, onun günahından keçəcəyəm, özü də yenə əvvəlki işində, vəzifəsində olacaq. Əgər qayıtmasa, rusların yanında qalsa, onda... – Şamilin qaşları çatıldı, üzü zəhmli bir ifadə aldı, – onda sənin nənəni, ananı verəcəyəm aullara, əldən ələ keçirsinlər... özünün də boynunu vurduracağam.

Yusifin üzündə bir cizgi belə tərpənmədi. O, Şamilin dediklərini anladığına işarə olaraq, başını aşağı saldı.

- Beləcə də yaz, adam göndərəcəyəm, ver ona.

Şamil susub uzun-uzadı Yusifə baxdı.

– Yaz ki, sənə rəhmim gəlir, öldürməyəcəyəm, ancaq gözlərini çıxartdıracağam, necə ki, bütün xainlərini çıxartdıraram. Get.

Yusif yalnız Şamilin yanında sakit görünürdü. Qonaq otağından çıxan kimi ardınca gələn adamın üstünə atılıb onun belindəki xəncəri qınından çəkdi, özünü öldürmək istədi. Lakin olmadı, tez biləyindən yapışdılar, əl-qolunu bağlayıb yenə də zindana apardılar.

Həmin axşam namazdan sonra hava qaranlıqlaşanda Şamil ağ kürkünü geydi, barının o tayına – arvadları yaşayan tərəfə keçərək Əminətin otağına getdi. Lakin Əminət içəridə deyildi. O, böyük arvadların yanında idi. Şamil heç kimə görünməməyə çalışaraq, qapının dalına girib gözləməyə başladı. Lakin Əminət Şamildən acıq eləmişdi, ona görə ki, əri ipək paltarlığı ona yox, Zeydətə bağışlamışdı. Əminət Şamilin bu tərəfə keçdiyini, onun otağına girdiyini, onu axtardığını görürdü, amma yenə də öz otağına getmədi. O, Zeydətənin qapısının ağzında uzun müddət dayanıb durdu və qaranlıqda kürkü ağara-ağara otağa girib-çıxan ərinə baxıb xısın-xısın güldü. Şamil onu əbəs yerə xeyli müddət gözlədikdən sonra qayıdıb öz otağına getdi, artıq gecə namazının vaxtı yaxınlaşdı.

XX

Hacı Murad qalada İvan Matveyeviçin evində bir həftə yaşadı. O, özü ilə yalnız iki nəfər götürmüşdü: Hənəfini, bir də Eldarı.

Mariya Dmitriyevna, üz-gözünü tük basmış Hənəfi ilə yola getmirdi, hətta bir dəfə onu mətbəxdən itələyib bayıra salmışdı, bunun üstündə də Hənəfi az qalmışdı ki, onu doğrasın. Buna baxmayaraq, görünür, Mariya Dmitriyevna öz qəlbində Hacı Murada qarşı xüsusi rəğbət və hörmət hiss edirdi. İndi artıq Hacı Murada yeməyi o gətirmirdi, o, bu qayğını indi Eldarın öhdəsinə buraxmışdı. Bununla belə, onu görmək, qulluq göstərmək üçün hər bir fürsətdən istifadə edirdi. Eyni zamanda o, Hacı Muradın ailəsini xilas etmək üçün aparılan bütün danışıqlarda **çox fəal iştirak** edir, onun neçə arvadı, neçə uşağı olduğunu, **hətta yaşlarını belə bilirdi**. Hər dəfə Hacı Muradın yanına **gizli qasid gəldikdə** Mariya Dmitriyevna ondan-bundan söhbətin nəticəsini soruşub öyrənməyə can atırdı.

Butler isə bir həftə ərzində Hacı Muradla tamamilə dostlaşmışdı. Hərdənbir Hacı Murad onun otağına gedirdi, hərdənbir də o Hacı Muradın yanına gəlirdi. Bəzən onlar dilmancın köməyi ilə söhbət edirdilər, bəzən isə xüsusi vasitələrlə – işarə, him-cim, ələlxüsus, təbəssümlə öz fikirlərini bir-birlərinə başa salırdılar. Görünür, Hacı Muradın Butlerdən **çox xoşu** gəlirdi. Bunu, hər şeydən əvvəl, Eldarın Butlerə münasibətindən hiss etmək olardı. Hər dəfə Butler Hacı Muradın otağına girəndə Eldar dişlərini ağardaraq onu gülərlə qarşılayır, altına tez döşək salır, qılıncı belində olduqda, alıb divardan asırdı.

Butler, Hacı Muradın siğə qardaşı tükü Hənəfi ilə də dostlaşmışdı. Hənəfi çoxlu Dağıstan mahnısı bilirdi, yaxşı da səsi vardı. Butlerin xətri **xoş olsun** deyər, Hacı Murad Hənəfini çağırır, ən yaxşı hesab etdiyi mahnıları ona oxutdururdu. Hənəfi bu mahnıları zil səslə, qeyri-adi dərəcədə aydın, ifadəli bir tərzdə oxuyurdu. Onlardan biri Hacı Muradın xüsusilə **xoşuna** gəlirdi. Bu nəğmənin bəzən əzəmətli, bəzən qüssəli melodiyası Butleri heyran edirdi. O, dilmancdan mahnının məzmununu soruşub yazdı.

Mahnı bir zamanlar Hacı Muradla Hənəfinin arasında olmuş qan ədavəti haqqında qoşulmuşdu.

Məzmunu belə idi:

“Qəbrimin torpağı quruyacaqdır, sən məni unudacaqsan, sevimli anam! Qəbiristanı bir gün ot basacaqdır, o ot sənin ələmini unuduracaqdır, ey qoca atam. Bacımın göz yaşı quruyacaqdır, kədər onun da qəlbini tərək edəcəkdir.

Amma sən məni unutmayacaqsan, böyük qardaşım, nə qədər ki, sağdır düşmənim mənim. Sən də unutmazsan, kiçik qardaşım, ta mənimlə yanaşı yatana kimi.

Sən ey odlu güllə, ölüm yayırsan, lakin mənə qul olan deyildinmi sən? Ey qara torpaq, məzarda üstümü sən örtəcəksən, atımın ayaqları altında tapdalanan deyildinmi sən? Amansızsan, ölüm, amma sənə də ağa idim vaxtilə mən. Mənim bədənimi torpaq örtəcək, ruhumsa uçub göyə gedəcək”.

Hacı Murad həmişə bu mahnını gözüyumulu dinlər, mahnı uzanan, get-gedə həzinləşən ahənglə sona yetdikdə isə başını bulayaraq eyni sözü rus dilində təkrar edərdi:

– Xoroş pesnya, umniy pesnya!¹

Xüsusi, coşqun dağ həyatının poeziyası Hacı Muradın gəlişindən sonra onunla və müridlərilə yaxınlaşan Butleri indi daha çox məftun edirdi. O özü üçün arxalıq, çərkəzi çuxa və bir cüt boğazlıq aldı. İndi Butlərlə elə gəlirdi ki, özü də dağlıdır, o da bu adamların yaşadığı qeyri-adi bir həyatla yaşayır.

Hacı Murad getdiyi gün İvan Matveyeviç onu yola salmaq üçün evinə bir neçə zabit topladı. Zabitlərdən kimi Mariya Dmitriyevnanın stəkanlara çay süzdüyü stolun arxasında, kimi də üstünə araç, çaxır şüşələri, yemək şeyləri düzülmiş başqa stolun arxasında əyləşmişdi. Bu vaxt əynində yol paltarları olan Hacı Murad iti, yumşaq addımlara, axsaya-axsaya içəri girdi.

Hamı yerindən qalxdı, növbə ilə əl verib onunla görüşdü. İvan Matveyeviç taxtın üstündə ona yer göstərdi, lakin Hacı Murad təşəkkür edib, pəncərənin qabağında stulda oturdu. İçəri girməsilə yaranan sükut, görünür, onu heç də sıxmırdı. O, hamını diqqətli nəzərlərlə gözdən keçirdikdən sonra laqeyd-laqeyd üstündə samovar və yemək şeyləri olan stola baxdı. Hacı Muradı birinci dəfə görən diribaş zabit Petrovski Tiflisin xoşuna gəlib-gəlmədiyini dilmanc vasitəsilə ondan xəbər aldı.

– Ayya, – deyə Hacı Murad cavab verdi.

Dilmanc tərcümə etdi.

– Deyir ki, hə.

– Nə xoşuna gəlib?

Hacı Murad öz dilində nə isə dedi. Dilmanc başa saldı:

¹ Xoroş pesnya, umniy pesnya – yaxşı mahnıdır, ağıllı sözləri var.

- Hər şeydən çox teatr xoşuna gəlib.
- Bəs baş komandanın evində keçirilən bal necə, xoşuna gəlibmi?

Hacı Muradın qaşları çatıldı.

– Hər millətin öz adəti, qanunu var. Bizim arvadlarımız bu cür geyinmirlər, – deyə o, Mariya Dmitriyevnaya baxdı.

– Soruşun görək nəyi bəyənəməyib?

– Bizdə məsəl var, – Hacı Murad üzünü dilmanca tutdu, – deyər-lər: it eşşəyi ətə qonaq eləyib, eşşək iti – ota. İkisi də ac qalıb. – O gülümsündü. – Hər millətin öz adəti özünə xoşdur.

Bundan sonra söhbət kəsildi. Zabitlərdən kimi çay içməyə, kimi qəlyanaltı eləməyə başladı. Hacı Murad ona təklif olunan çayı alıb qabağına qoydu.

Mariya Dmitriyevna soruşdu:

– Meyliniz nə çəkir – qaymaqımı, bulkamı?

Hacı Murad baş əydi.

– Hə, demək, xudahafizləşirik, – deyə Butler onun dizinə toxundu. – Haçan görüşəcəyik?

Hacı Murad gülümsəyərək, rusca cavab verdi:

– Proşay, proşay, kunak bulur. Krepko kunak tvoya. Vremya – ayda paşol. – Gedəcəyi tərəfi göstərmək istəyirmiş kimi başını tərpətdi.

Eldar qapıda göründü. O, əlində qılınc tutmuşdu, çiyindənən nə isə iri ağı bir şey aşırırmışdı. Hacı Murad əlinin hərəkətilə onu çağırırdı. Eldar iri addımlarla naibinə yanaşdı, ağı yapıncını və qılıncı ona uzatdı. Hacı Murad yerindən qalxdı, yapıncını alıb qolunun üstünə salaraq, Mariya Dmitriyevnanın qarşısında tutdu və dilmanca müraciət edərək nə isə dedi:

Dilmanca tərcümə etdi:

– Deyir ki, sən bu yapıncını tərifləyirdin, götür.

– Nə xəcalətdir?.. – Mariya Dmitriyevna qızardı.

Hacı Murad cavab verdi:

– Belə lazımdır. Adətimiz belədir.

Mariya Dmitriyevna yapıncını aldı.

– Çox sağ olun. Allah eləsin ki, oğlunuzu qurtara biləsiniz. – Mariya Dmitriyevna bunu deyib tatarca əlavə etdi: – Uqlan yaxşı. – Sonra yenə də üzünü dilmanca tutdu: – Deyin ki, Allahdan arzum budur ki, o öz ailəsini tezliklə qurtara bilsin.

Hacı Murad Mariya Dmitriyevnaya baxıb razılıqla başını tərptədi. Sonra Eldarın əlində tutduğu qılıncı alıb İvan Matveyeviçə uzatdı. İvan Matveyeviç qılıncı alaraq dilmanca müraciət etdi:

– Deyin ona ki, mənim kəhər axtamı götürsün, bəxşeyişinin müqabilində verməyə daha başqa bir şeyim yoxdur.

Hacı Murad əlini üzünün qabağında yellədi və bununla da bildirdi ki, ona heç bir şey lazım deyil, atı da götürməyəcəkdir. Sonra isə əli ilə dağları və öz ürəyini göstərüb qapıya tərəf yönəldi. Hamı onun dalınca getdi. İçəridə qalan zabitlər qılıncı qınından siyirərək tiyəsinə nəzərdən keçirdikdən sonra onun ən yaxşı poladdan çəkilmiş korda olduğunu qət etdilər.

Butler Hacı Muradla birlikdə artırmaya çıxdı. Bu vaxt heç kimin gözləmədiyi halda baş verən bir hadisə Hacı Muradın ölümü ilə nəticələnəcəkdə, lakin fərasətliliyi, cəldliyi və özünü itirməməsi onu qurtardı.

Yaxınlıqdakı Daş-Kiçü adlı kumik aulunun camaatı yanında Hacı Muradın çox böyük hörməti vardı. Məşhur naibi, heç olmasa, uzaqdan görmək üçün onlar dəfələrlə qalaya gəlmişdilər. Hacı Muradın getməyinə üç gün qalmış yanına adam göndərüb onu cümə gününə öz məscidlərinə dəvət etmişdilər. Lakin Daş-Kiçüdə yaşayan qumuq knyazları Hacı Muradla qan düşməni idilər, onu görməyə gözləri yox idi. Knyazlar camaatın niyyətindən xəbər tutduqda bildirdilər ki, onlar Hacı Muradı məscidə buraxmayacaqlar. Aulun adamları bir-birinə dəydi, camaatla knyazların tərəfdarları arasında xəncər davası düşdü. Rus komandanlığı dağlıların vuruşmasını yatırdı və Hacı Murada xəbər göndərdi ki, məscidə getməsin. Hacı Murad da getmədi. Hamı elə bildi ki, məsələ bununla bitdi. Lakin Hacı Murad qaladan yola düşmək üçün içəridən çıxıb, qapıda gözləyən atlara tərəf yönəlmək istərkən, İvan Matveyeviçin və Butlerin tanıdıqları qumuq knyazı Arslan xan at üstündə İvan Matveyeviçin evinə yanaşdı. Arslan xan Hacı Muradı görcək tapançasını qapıb onu nişan aldı. Lakin o, atəş açmağa macal tapmamış, Hacı Murad, axsaqlığına baxmayaraq, pişik çevikliyi ilə artırmadan yerə sıçrayıb rəqibinin üstünə cumdu. Arslan xanın gülləsi açıldı, ancaq dəymədi. Hacı Murad onu haqlayıb bir əli ilə atın cilovundan yapışdı, o biri əli ilə xəncərini siyirib tatarca nə isə qışqırdı. Bu an Butlerlə Eldar özlərini yetirib onların əllərini tutdular. Güllə səsinə

İvan Matveyeviç içəridən çıxdı və məsələnin nə yerdə olduğunu bilincə dedi:

– Bu nə alçaq işdir, Arslan, sən mənim evimdə tutursan. Yaxşı deyil, qardaş! Çöldə – bacarana baş qurban, ancaq mənim evimdə belə şeylər ayıbdır.

Boydan, cüssədən balaca, qarabuğdayı bir adam olan Arslan xan tərədən-dırnağa uçuna-uçuna rəngi qaçmış halda atdan düşdü, Hacı Muradı hiddətli nəzərlə süzüb İvan Matveyeviçlə birlikdə içəriyə keçdi. Hacı Murad isə ağır nəfəs ala-ala, gülümsünə-gülümsünə atların yanına qayıtdı.

– O, bunu nə üçün öldürmək istəyirdi? – deyə Butler dilmancdan soruşdu.

Dilmanc Hacı Muradın cavabını tərcümə etdi:

– Deyir qanunumuz belədir. Arslan xan məndən qan qisası almamışdır. Ona görə də öldürmək istəyirdi.

– Yaxşı, bəs dalınca gəlib yolda çatsa necə? – deyə Butler soruşdu.

Hacı Murad gülümsündü.

– Nə olar ki, çatar – öldürər. Demək Allahın əmri belədir. – Bunu deyib sonra rusca əlavə etdi: – Nu, proşay.

Hacı Murad atın yalından yapışib, onu ötürməyə çıxanların hamısını nəzərdən keçirdi, gözləri Mariya Dmitriyevnanın gözlərinə sataşarkən üzünə mehriban bir təbəssüm qondu.

– Əlvida, matuşka, – deyə ona müraciət etdi. – Sağ ol.

– Allah kömək eləsin, ailənizi qurtarasınız, – deyə Mariya Dmitriyevna yenə də təkrar etdi.

Hacı Murad bu sözləri başa düşmədisə də, qadının onun dər-dinə şərik olduğunu anladı və razılıqla başını tərpətdi.

– Bax, öz dostunu yaddan çıxarma, – deyə Butler ona müraciət etdi.

Hacı Murad üzünü dilmanca tutdu:

– Ona de ki, mən onunla ürəkdən dostam. Heç vaxt unutmaram.

Onun şikəstliyinə baxmayaraq, ayağını üzəngiyə toxundurması ilə qalxıb hündür yəhərdə oturması bir oldu. Adəti üzrə əlini belinə aparıb tapançasını yoxladı, qılıncını düzəltdi və yalnız at belində oturan dağlılara məxsus xüsusi bir qürurla İvan Matveyeviçin evindən uzaqlaşdı. Hənəfi ilə Eldar da atlandılar, ev sahibləri və zabitlər

dostcasına vidalaşdıqdan sonra atlarını mürşidlərinin ardınca sür -
dülər.

Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də gedənlərin haqqında hər kəs
öz fikrini deməyə başladı.

– Aynı cür igiddir!

– Görmədin Arslan xana canavar kimi soxuldu?! Üzü o saat
dəyişdi.

Petrovski dedi:

– Olsun ki, dələduzun biridir, hamıya kələk gələcək.

– Allahdan istərdim ki, onun kimi dələduzdan bizim rusların
içərisində çox olaydı, – deyə birdən Mariya Dmitriyevna acıqlı-acıqlı
söhbətə qarışdı. – Bir həftə bizdə qaldı, yaxşılıqdan başqa ondan bir
şey görmədik. Xoşrəftar, ağıllı, ədalətli adamdır.

– Siz bunları hardan bildiniz belə?

– Bildim də, hardan olduğunu neyləyirsiniz...

Bu vaxt içəridən çıxan İvan Matveyeviç dedi:

– Aşiq olmuşan? Elədir ki var...

– Lap aşiq olmuşam. Sizə nə? Ancaq yaxşı adamı pisləmək
lazım deyil. Tatar olsa da, yaxşı adamdır.

– Düz deyirsiniz, Mariya Dmitriyevna, – deyə Butler dilləndi. – Afə -
rin, yerində onu müdafiə edirsiniz.

XXI

Çeçen sərhədinə yaxın qalalarda həyat yenə də əvvəlki kimi
davam etməkdə idi. O vaxtdan bəri yalnız iki dəfə dağlıqlarla xırda
toqquşma olmuşdu. Hər iki dəfə də əlüstü bölüklər düzlənmiş,
kazaklar, milisionerlər atlanmışdırlarsa da, dağlıqları dayandıra bilmə -
mişdilər. Onlar aradan çıxıb getmişdilər. Bir kərə də dağlıqlar Vozdvi -
jenski qalasında, suvatda bir nəfər kazakı öldürüb səkkiz at
aparmışdılar. Çeçen aulunun dağıdılmasından sonra daha başqa
başqın olmamışdı. Ancaq knyaz Baryatinskiyin sol cinaha yeni
komandan təyin edilməsilə əlaqədar olaraq, Çeçenistan üzərinə
böyük yürüş gözlənilirdi.

Vəliəhdin dostu knyaz Baryatinski əvvəlcə Kabarda polkunun
komandiri idi. O, indi bütün sol cinaha komandan təyin olunub
Qroznaya qalasına gələcək, xüsusi dəstə təşkil etmişdi ki, hərbi

nazir Çernışovun Vorontsova yazdığı məktuba əməl edərək padşahın əmrini yerinə yetirsin. Vozdvijenskidə toplanmış dəstə qaladan çıxıb Kurinski istiqamətində irəliləyərək mövqə tutmuşdu. İndi qoşun orada düşərgə salıb meşəni qırmaqla məşğul idi. Gənc Vorontsov mahuddan tikilmiş gözəl bir çadırdə yaşayırdı, arvadı Mariya Vasilyevna da aradır düşərgəyə gəlir və çox zaman gecəni orada qalırdı. Mariya Vasilyevnanın knyaz Baryatinski ilə əlaqəsini hamı bilirdi. Buna görə də əsgərlər və kübar cəmiyyətindən olma-yan zabitlər onun ardınca qaba söyüşlər yağdırdılar, çünki Mariya Vasilyevna hər dəfə düşərgədə qalanda onları gecələr pusquya göndərirdilər. Adətən, dağlılar gecədən-gecəyə toplan rusların mövqeyinə yaxınlaşdıraraq düşərgəyə atəş açırdılar. Ancaq mərmilər əksər hallarda hədəfi tutmurdu. Ona görə də adi vaxtlarda bu atəşlərə əhəmiyyət verilmirdi. Lakin Mariya Vasilyevna düşərgədə olanda, dağlılar toplanını yaxına çəkib onu qorxuda bilməsinlər deyə, lazımi yerlərə pusquçular göndərilirdi. Bir xanımın əmin-amanlığı xatirinə gecələri səhərə kimi pusquda durmaq işə təhqiramızdı, əskiklikdi. Odur ki, əsgərlər və yüksək cəmiyyətə buraxılmayan zabitlər ağızlarına gələnini onun dalınca deyirdilər.

Butler də bir gün, xidmət etdiyi qaladan icazə alıb bu düşərgəyə öz sabiq dostları ilə görüşməyə gəldi. O, bu zabitlərdən bəzilərilə Pajski korpusta bir yerdə oxumuşdu, duz-çörək kəsmişdi, bəzilərilə ləşə bir yerdə hərbi xidmətdə olmuşdu. İndi onlar Kurinski polkunda yuxarı rütbəli zabitlərin yanında yavərlik, mülazimlik edirdilər. Gəlişinin ilk dəqiqələrindən başlayaraq vaxtı çox şən keçirdi. Butler, Poltoratskinin çadırında onu sevinclə qarşılayan çoxlu tanışi ilə görüşdükdən sonra Vorontsovun yanına gətdi. Onunla da azacıq tanış idi, vaxtilə bir polkda xidmət etmişdilər. Vorontsov Butleri çox mehriban qarşılayaraq, knyaz Baryatinskiyə təqdim etdi və sol cinahın Baryatinskidən əvvəlki komandanı general Kozlovskinin gətməsi münasibətilə onun şərəfinə düzəlttdiyi ziyafətə dəvət elədi.

Ziyafət çox gözəl təşkil olunmuşdu. Qaladan altı çadır gətirib bir-birinə bitişik, baş-başa qurmuşdular. Onların içərisində bu başdan o başa qoyulmuş stolların üstünə səliqə ilə düzölmüş xörək dəsgahı, içki şüşələri süfrəyə yaraşiq verirdi. Hər şey Peterburqu, qvardiya həyatını andırırdı. Saat ikidə hamı süfrəyə əyləşdi. Stolun bir tərəfində ortada Kozlovski, o biri tərəfində Baryatinski oturmuşdu.

Kozlovskinin sağında Vorontsov özü, solunda isə arvadı əyləşmişdi. Onların o yanında-bu yanında da Kabarda və Kurinski polklarının zabitləri oturmuşdular. Butlerlə Poltoratski yanaşı oturub yanlarındakı zabitlərlə birlikdə deyib-gülür və içki içirdilər. Qızartma ortalığa gələndə denşiklər qədəhlərə şampan şərabı tökməyə başladılar. Poltoratski səmimi təlaş və təəssüflə Butlerə dedi:

– Bizim “necə ki” biabır olacaq.

– Nə üçün?

– Axı o, nitq söyləməlidir. Necə danışacaq, bacarır məgər?

– Hə, qardaş, düz deyirsən, belə yerdə nitq söyləmək güllə yağa-yağa istehkam almaq deyil. Bir tərəfdən, xanımın burda olması, bir tərəfdən də ki, bu əyanlar... Çətin olacaq. Düzü, ona baxıram, yazığım gəlir, – deyə zabitlər öz aralarında danışdılar.

Nəhayət, təntənəli dəqiqə gəlib çatdı Baryatinski ayağa durdu, qədəhini qaldıraraq, Kozlovskiyə müraciətlə qısa nitq söylədi. O, sözünü qurtaranda Kozlovski yerindən qalxdı və qətiyyətli bir səslə dedi:

– Əlahəzrəti-hümayunun iradəyi-alisilə mən burdan gedirəm, sizdən ayrılıram, cənab zabitlər... Necə ki, indiyə qədər bir yerdə olmuşuq, bundan sonra da mənə həmişə özünüzlə bir yerdə hesab eləməyinizi xahiş edirəm. Necə ki məlumunuzdur, məsəl var, deyərlər ki, tək əldən səs çıxmaz. Necə ki bu belədir, möhtərəm cənablar, xidmətim zamanı aldığım bütün mükafatlara, hədiyyələrə görə, imperator həzrətlərindən gördüyüm böyük səxavətlərə görə, rütbəmə, hörmətimə, təmiz adıma – hər şeyə... – burada onun səsi titrədi, – hər şeyə görə mən ancaq sizə minnətdaram, bunların hamısı sizin sayənizdədir, əziz dostlarım! – Birdən onun qırıq üzü daha da qırıq, pörtdü, göz yaşları gilələndi. – Necə ki, bu, belədir, səmimi-qəlblə, ürəkdən sizə təşəkkür eləyirəm, necə ki də öz böyük minnətdarlığımı bildirirəm...

Kozlovski nitqini davam etdirə bilmədi, yerlərindən qalxıb ona yanaşan zabitləri qucaqlamağa başladı. Hamını qəhər boğurdu. Knyaginya üzünü dəsmalla örtmüşdü. Knyaz Semyon Mixayloviçin dodaqları titrəyir, gözləri tez-tez qırılırdı. Hətta Kozlovskini az tanıyan Butler də göz yaşlarını saxlaya bilmədi. Bütün bunlar onun həddən ziyadə xoşuna gəlirdi. Sonra sağlıqlar başlandı. Baryatinskiyin, Vorontsovun, zabitlərin, əsgərlərin şərəfinə badə qaldırdılar.

Nəhayət, qonaqlar həm içdikləri şərəbdən, həm də daim xüsusilə vəcdə gəldikləri hərbi şövqdən nəşəli halda süfrə başından ayağa qalxdılar.

Bayırda çox gözəl, günəşli, sakit bir hava vardı, sərin meh ruha gümrəlik verirdi. Hər tərəfdə ocaqlar çıtıldayır, hər yerdən nəğmələr eşidilirdi. Sanki, hamı nəyə isə sevinir, bayram edirdi. Qəlbini dolduran fərəhdən özünü bəxtiyar sanan Butler Poltoratskinin çadırına getdi. Burada bir neçə zabit oturub qumar oynayırdı, yavər yüz manat qoymuşdu. Butler **pantolonunun**¹ cibindəki pul kisəsini ovcunda bərk-bərk sıxaraq iki dəfə çadırdan çıxdı, lakin yenə də dözə bilmədi, qumar oynamayacağı haqda özünə və qardaşlarına verdiyi möhkəm sözə baxmayaraq, oturub vərəq götürdü.

Heç bir saat keçməmişdi ki, Butler qıpqırmızı qızarmış, tərlemiş, üst-başı tabaşirə² batmış halda stola dirsəklənərək, ucları əzik vərəqlərin altından öz borclarını yazırdı. O qədər uduzmuşdu ki, hesablamağa belə ürəyi gəlmirdi. O, hesablamamış da bilirdi ki, bütün maaşını bəri başdan bacarıb alsa, atını satıb pulunu üstünə qoysa, yenə də, tanış olmadığı bu yavərin onun ayağına yazdığı pulları ödəyə bilməyəcəkdir. Butler oyunu davam etdirmək istəyirdi, lakin üz-gözündən sərtlik yağan yavər ağ təmiz əllərində tutduğu vərəqləri bir yana qoyub, stolun üstündə Butlerin adının yanından alt-alta yazdığı rəqəmləri saymağa başladı. Butler pərt halda üz istəyərək dedi ki, uduzduqlarını bu saat verə bilməyəcəkdir, evdən göndərər. O, bu sözləri deyərək sezdi ki, hamı onun halına acıyır, hamı, hətta, Poltoratski belə ona tərəf baxmamağa çalışır. “Bu, axırncı axşam idi. Gərək heç oynamaya idim. Vorontsov öz çadırına dəvət edirdi, əgər oraya getsəydim, hamısından yaxşıydı”, – deyə o fikirləşirdi. İndisə düşdüyü vəziyyət nəinki yaxşı deyildi, hətta dəhşətli idi.

Butler dostları, tanışları ilə vidalaşib qalaya yola düşdü. Evə çatdıqda isə çarpayına yıxılaraq bir üzü üstə on səkkiz saat yatdı – bu cür, adətən, qumarda uduzanlar yatırlar. Mariya Dmitriyevna Butlerin bikef olmasından, onu qalaya kimi müşayiət etmiş kazaka çaypulu vermək üçün on şahı borc istəməsindən, söz soruşarkən

¹ *Pantolon* – o vaxtlar geyilən dar şalvar (*tərc.*)

² Oyunun xüsusiyyətindən asılı olaraq oyunçu udduğu-uduzduğu pulun miqdarını tabaşirə stola yazır (*tərc.*)

qısa cavab verməsindən onun uduzduğunu hiss edib, İvan Matveyeviçin üstünə düşdü, Butleri düşərgəyə buraxdığına görə onu o ki var danladı.

Ertəsi gün saat on ikidə yuxudan aylan Butler öz vəziyyətini xatırlayınca yenidən yuxuya dalmaq, hər şeyi unutmaq istədi, lakin mümkün deyildi. Tanış olmadığı bir adama borclu qaldığı 470 manatı vermək üçün çarə fikirləşib tapmaq lazım idi. Tapdığı çarələrdən isə biri bu idi ki, qardaşına məktub yazdı, günahını boynuna aldı və tutduğu işdən **peşman olduğunu** bildirərək yalvardı ki, atalarından qalan **yeganə şərikli dəyirmanın hesabına** olaraq, ona axırıncı dəfə **500 manat pul göndərsin, bir məktub da** özünün xəsis bir qadın qohumuna yazaraq hansı müamiləylə olursa olsun, ona 500 manat pul göndərməsini xahiş etdi. Butler bilirdi ki, İvan Matveyeviçdə olmasa da, Mariya Matveyevnada, yəqin ki, pul olar. Odur ki, İvan Matveyeviçin yanına gedib ağız açaraq, 500 manat borc istədi.

– Mən əsirgəməzdim, – deyə İvan Matveyeviç cavab verdi. – Lap bu saat sayardım. Ancaq **Maşka** verməz. Bu arvad tayfası çox simic olur, Allah onları kəssin. Ancaq birtəhər vəziyyətdən çıxmaq lazımdır, gerek zəhrimarı tapasan. O, lənətə gəlmiş nədir, o markitanti¹ deyirəm, onda olmaz?

Lakin markitanta heç ağız açmağına dəyməzdi. Beləliklə, Butlerin xilas olması üçün yalnız iki ümid yeri qalırdı – qardaşı, bir də ki, xəsis qohumu.

XXII

Çeçenistanda öz məqsədinə nail ola bilməyən Hacı Murad Tiflisə qayıtdı. O hər gün Vorontsovun iqamətgahına gedir, canişinlə görüşə bildikdə ona yalvarır, Dağıstan əsirlərini yığdırıb öz ailəsinin müqabilində Şamilə təklif etməsini xahiş edirdi. Dönə-dönə deyirdi ki, bunsuz əl-qolu bağlıdır, belə bir vəziyyətdə o nə özü arzuladığı kimi ruslara xidmət edə bilər, nə də Şamili aradan qaldırır. Vorontsov isə əlindən gələni edəcəyini deyərək, qeyri-müəyyən cavablar verir, general Arqutinski Tiflisə gələndən sonra onunla məsləhətləşib hər şeyi həll edəcəyini bildirərək məsələni gecikdirirdi.

¹ *Markitant* – orduda yeyinti məhsulları satan adam (XIX əsrdə).

Belə olduqda Hacı Murad Vorontsovdan xahiş etdi ki, ona Zaqafqaziyanın xırda şəhərlərindən biri olan Nuxada müvəqqəti yaşamağa icazə versin. O belə güman edirdi ki, ailəsini xilas etmək məqsədilə Şamillə danışıq aparmaq və öz yaxın adamları ilə görüşmək üçün ora daha münasib yerdir. Bundan başqa, Nuxa müsəlman şəhəridir, məscidi var, namaz qılmağa, ibadətlə məşğul olmağa ora Tiflisdən əlverişlidir. Vorontsov bu barədə Peterburqa məktub yazdı, ancaq bununla belə, özü bəri başdan Hacı Murada gedib Nuxada qalmağa icazə verdi.

Həm Vorontsovin təsəvvürüncə, həm də Peterburq hökumət dairələrindən olan şəxslərin və habelə Hacı Muradın əhvalatından xəbərdar olan ruslardan çoxunun təsəvvürüncə, bu əhvalat ya Qafqaz müharibəsinin gedişində uğurlu bir dönüş, ya da ancaq maraqlı bir hadisə idi. Hacı Muradın öz fikrincə isə, bütün bunlar onun həyatında baş verən dəhşətli bir təbəddülət idi. O, xüsusən son vaxtlar, bunun belə olduğuna daha çox inanırdı. Hacı Murad Dağıstandan qaçarkən, bir tərəfdən, öz canını qurtarırdı, digər tərəfdən də, Şamilə olan nifrəti onu bu işə vadar edirdi. Qaçıb rusların tərəfinə keçməyin bütün çətinliyinə baxmayaraq, o, məqsədinə nail oldu. Hacı Murad ilk günlər hətta öz müvəffəqiyyətinə sevinir və doğrudan da, Şamilə hücum etmək məsələsi üzərində düşünürdü. Bunun üçün əvvəlcə ailəsini oradan çıxartmalı idi. Lakin bu fikri həyata keçirtmək onun ilk günlər düşündüyündən daha çətin idi. Şamil onun ailəsini tutub əsir almışdı, arvadlarını aullara paylamaqla, oğlunu öldürmək, kor etməklə hədələyirdi. İndi Nuxaya gedərkən Hacı Murad Dağıstandakı dostlarının, tərəfdaşlarının köməyi ilə öz ailəsini istər hiylə işlətməklə, istərsə də zorla Şamilin cəngindən qoparmaq ümidində idi. Axırıncı dəfə Nuxada görüşdüyü gizli qasid xəbər gətirmişdi ki, Hacı Murada sadıq qalan arvadlar onun ailəsini qaçıрмаq, özlərilə birlikdə rusların tərəfinə keçirmək fikrindədirlər, ancaq hələlik bu iş üçün çox az adam hazırdır. Onlar ailəni indi saxlandığı yerdən, yəni Veden aulundan qaçıрмаğa cəsarət eləmirlər, ancaq söz verirlər ki, əgər Hacı Muradın arvad-uşağını Vedəndən başqa bir yerə köçürsələr, yolda onları xilas eləsinlər. Hacı Murad həmin qasidlə öz dostlarına xəbər göndərərək, ailəsinin xilasını üçün üç min manat verəcəyini bildirdi.

Nuxada Hacı Murada məscidin və xan sarayının yaxınlığında beş otaqdan ibarət balaca bir ev vermişdilər. Onun yanına təyin olunmuş zabıtlar, dilmanc və eyni zamanda öz müridləri də həmin evdə yaşayırdılar. Hacı Muradın günləri Dağıstandan xəbər gözləməkdə, gələn qasidlərlə söhbət etməkdə və icazə verildiyi kimi, atlanıb Nuxanın ətrafında gözləməkdə keçirdi.

Aprelin 8-də gəzməkdən evə qayıdanda Hacı Murada xəbər verdilər ki, Tiflisdən məmur gəlib onu gözləyir. Məmurun nə üçün gəldiyini tez öyrənmək arzusunə baxmayaraq, Hacı Murad, məmurun pristavla birlikdə oturub onu gözlədiyi otağa yox, əvvəlcə öz otağına gedib günorta namazını qıldı, ibadət etdi. Yalnız bundan sonra qalxıb, həm qəbul otağını, həm də qonaq otağını əvəz edən xırda salona keçdi. Tiflisdən gələn yoğun mülki müşavir Kirillov xəbər gətirmişdi ki, Vorontsov xahiş edir general Arqutinski ilə görüşmək üçün Hacı Murad ayın 12-də Tiflisdə olsun.

– Yaxşı, – deyərək Hacı Murad acıqlı-acıqlı cavab verdi.

Məmur Kirillov onun xoşuna gəlməmişdi.

– Pul necə, gətirmisən?

– Gətirmişəm, – deyərək Kirillov cavab verdi.

– İki həftənin pulunu indi ver, – Hacı Murad əvvəlcə on, sonra da dörd barmağını göstərdi. – Tez ol.

– Bu saat verərik, – deyərək məmur yol çantasından pul kisəsini çıxartmağa başladı və Hacı Muradın başa düşmədiyini zənn edərək, rusca pristava müraciət elədi: – Görəsən, pul bunun nəyinə gərəkdir?

Lakin Hacı Murad deyiləni başa düşdü və tərs-tərs məmura baxdı. Pul çıxarmaqda olan Kirillov, Tiflisə qayıdanda Vorontsova xəbər verməyə bir şey olsun deyərək, Hacı Muradla söhbətə girişmək istədi; onun Nuxada necə yaşadığını, darıxıb-darıxmadığını dilmanc vasitəsilə soruşdu. Hacı Murad əynində mülki libas olan silahsız, gödək, yoğun məmura nifrətlə baxdı, lakin cavab vermədi. Dilmanc sualı təkrar etdi.

– De ki, mən onunla danışmaq istəmirəm. Pulları versin.

Bu sözlərdən sonra Hacı Murad pulları saymağa hazırlaşaraq, stolun arxasına keçib oturdu.

Kirillov qızilları çıxartdı, stolun üstündə hərəsi on dənədən yeddi topa düzəltdi (Hacı Murada gündə beş qızıl verirdilər), sonra onları

Hacı Murada tərəf sürüşdü. Hacı Murad pulları çuxasının qolunun qatlamasına töküüb, ayağa qalxdı və tamamilə gözlənilmədən, mülki müşavirin başının daz yerinə bir qapaz vurub qapıya tərəf yönəldi. Mülki müşavir yerindən sıçrayıb qalxdı və özünün polkovnik rütbəsinə malik olduğunu bildirərək, dilmanca əmr etdi Hacı Murada desin ki, onunla bu cür rəftar etməyə ixtiyarı yoxdur. Pristav da Kirillovun sözünü təsdiqlədi. Lakin Hacı Murad bunu bildiyinə işarə olaraq, başını tərpedib otaqdan çıxdı.

– Nə eləyə bilərsən ona, – deyərək pristav dilləndi. – Dinərsən, xəncəri dürtər qarnına – qurtardı getdi. Bu məlunlarla çalib-çağırmaq çətinidir. Mənə elə gəlir ki, bu başlayıb yavaş-yavaş cilov gəmirməyə.

Hava qaranlıqlaşan kimi üz-gözləri başlıqla bərk-bərk sarınmış iki qasid gəldi. Pristav onları Hacı Muradın otağına apardı. Gələnlərdən biri kök, qarabəniz tavlınli, digəri isə arıq bir qoca idi. Onlar Hacı Murada xoş xəbər gətirməmişdilər. Ailəsinin xilas etmək üçün fürsət gözləyən dostları, indi Şamildən qorxub məsələdən açıqdən-açığa boyun qaçırırdılar, çünki Şamil hamını yenidən xəbərdar eləmişdi ki, Hacı Murada kömək edən hər kəs ən müdhiş işgəncə ilə edam olunacaqdır. Bardaş qurub oturmuş Hacı Murad, qasidlərin söhbətinə axıra kimi qulaq asdıqdan sonra dirsəklərini dizlərinə söykəyərək, papaqlı başını aşağı saldı, uzun müddət susdu. Hacı Murad fikirləşirdi, həm də çox ciddi fikirləşirdi. O bilirdi ki, indi artıq sonuncu dəfə düşünür, qəti qərara gəlmək lazımdır. Hacı Murad başını qaldırdı, əlini çuxasının qoluna salıb qasidlərin hərəsinə bir qızıl verdi və dedi:

– Gedin.

– Cavabın nə olacaq?

– Cavab Allahın əmrindən asılıdır. Gedin.

Qasidlər getdilər, Hacı Murad isə hələ də xalçanın üstündə dizlərinə dirsəklənərək oturmuşdu. O, uzun müddət beləcə oturub fikirləşdi.

“Nə edim? Şamilin sözünə inanıb, yenidən onun yanınarı qaçırdım? – deyərək Hacı Murad düşünürdü: – Yox, o, tülküdür – aldadır. Heç aldatmasa da, gedib o kürənə, yalançıya təzədən boyun əyməyim daha mümkün deyil. Ona görə mümkün deyil ki, mənim rusların yanında qalmağımdan sonra o özü mənə inanmaz”.

Hacı Muradın yadına qədim bir tavlın əfsanəsi düşdü. Bir tərən insanların əlinə keçir, xeyli müddət onların yanında yaşadığından sonra bir gün yenə də uçub dağlara, öz tərən yoldaşlarının yanına qayıdır. Lakin ayağı cıdarlı, zıncırovlu qayıdır... tərənlar onu qəbul etmirlər. “Uç, get, – deyirlər, – ayağına gümüş zıncırov bağlayanların yanına qayıt. Bizim nə gümüş zıncırovumuz var, nə də cıdarımız”. Tərənlar doğma yurdunu tərək etmək istəmir, qalır; yoldaşları isə onu öz içərilərinə buraxmayaraq dimdikləyib öldürürlər.

“Məni də həmin tərənların kökünə salarlar” – deyər Hacı Murad fikirləşdi.

“Yoxsa burada qalım? Qafqazı rus padşahına boyun əyməyə məcbur edim, şöhrət qazanım, çin alım, varlanım? Bu çətin deyil”, – deyər Hacı Murad özünün Vorontsovla olan görüşlərini və qoca knyazın şirnikdirici sözlərini xatırladı. “Axır ki indi qəti bir qərara gəlmək lazımdır, yoxsa Şamil külfətini məhv eləyəcək”. Bütün gecəni Hacı Murad yatmayıb fikirləşdi.

XXIII

Gecəyarısına yaxın qərar artıq hazır idi. O, Dağıstana qaçmağı, sadıq avarlarla birlikdə Vedənə soxularaq, ya ölməyi, ya da ki ailəsini əsarətdən qurtarmağı qəti etmişdi. Ondan sonra ailəsini də götürüb yenidən rusların yanınamı qayıdacaq, ya Xunzaxa qaçıb oradan Şamilə qarşı mübarizəni edəcək – Hacı Murad bunu hələ həll edə bilməmişdi. Yalnız bir şeyi yəqin etmişdi ki, tezliklə rusların içərisindən çıxıb Dağıstana qaçmaq lazımdır. O, bu qərarını dərhal həyata keçirməyə başladı. Yastığının altından içərisi pambıqlı, qara arxalığını götürüb müridlərinin yanına yollandı. Müridlər dəhlizin o biri başındakı otaqda olurdular. Hacı Murad, qapısı taybatay açıq dəhlizə çıxan kimi onu ayılı gecənin sərin, şəhli havası vurdu, evin qabağındakı bağda ağız-ağıza verib, cəh-cəh vuran bülbüllərin səsi eşidirdi.

Hacı Murad dəhlizdən keçib, müridlərin yaşadıkları otağın qapısını açdı. İçəridə çıraq yanmırdı. Təzə ayın işığı pəncərələrdən otağa süzülürdü. Stolla iki kürsü bir küncə itələnib qalmışdı. Müridlərdən dördü döşəmədə, kimi xalçanın, kimi yapıncının üstündə uzanıb yatmışdı. Hənəfi gecədən-gecəyə həyətdə atların yanında qalırdı.

Həmzəlo qapının cırlıtısını eşidən kimi yerinin içində dikəlib baxdı, Hacı Muradı tanıyınca yenidən yatağına uzandı. Lakin onunla yanaşı yatan Eldar tez yerindən sıçrayıb qalxdı, arxalığını geyərək, naibinin əmrini gözlədi. Qurbanla Xan-Mağoma oyanmadılar. Hacı Murad arxalığı stolun üstünə atdı, bu vaxt nə işə ağır bir şey taxtaya dəyib taqqıldadı. Bu, arxalığının içərisinə tikilmiş qızıl pullar idi.

– Götür bunları da tik, – deyə Hacı Murad bu gün aldığı qızilları Eldara verdi. Eldar qızilları aldı, pəncərənin qabağına, işıq düşən yerə gedib, orada xəncərinin altından xırda bıçağını çıxararaq arxalığın astarını sökməyə başladı. Həmzəlo qalxıb, yerinin içində bar-daş qurub oturdu.

– Sən də, Həmzəlo, uşaqlara tapşır ki, tüfənglərini, tapançalarını yoxlayıb səliqəyə salsınlar, doldursunlar, – deyə Hacı Murad ona müraciət etdi. – Sabah uzaq səfərə çıxacağıq.

– Barıt da var, qurğuşun da, nə lazımdır elərik. – Həmzəlo bunu deyib, nə işə öz-özünə acıqlı-acıqlı donquldandı.

O, Hacı Muradın nə üçün tüfəngləri doldurmağı əmr etdiyini başa düşmürdü. Rusların tərəfinə keçdikləri gündən ta indiyə kimi onun daim güclənməkdə olan tək bir cə arzusu vardı, o da bu idi ki, bacardıqları qədər bu rus köpəklərindən qırıb, doğrayıb dağlara qaçsınlar. İndi Hacı Muradın da bu arzuda olduğunu görüb ürəyində sevinirdi.

Hacı Murad gedəndən sonra Həmzəlo yoldaşlarını oyatdı, dördlükdə bütün gecəni oturub tüfənglərini, tapançalarını sildilər, təmizlədilər, pistonları, çaxmaqdaşlarını yoxladılar, xarabalarını dəyişdilər, vəznələrinə ölçüylə təzə barıt töküüb, ağızını yağlı əskiyə bükülü qurğuşun gülləylə tıxadılar, qılınclarını, xəncərlərini itilədilər, piylə yağladılar.

Dan üzü sökülənə az qalmış Hacı Murad su götürüb dəstəmaz almaq üçün yenə də dəhlizə çıxdı. Bağçada şafəqi qarşılıyaq ötürməkdə olan bülbüllərin cəh-cəhi gecəkəndən daha şən, daha sürəkli idi. Müridlərin otağından bülövlə sürtülən polad xəncər tiyələrinin ahəngdar cingiltisi eşidilirdi. Hacı Murad çəlləkdən su götürüb öz otağının qapısına tərəf yönələrkən müridlərin otağından gələn polad cingiltisinin fonunda Hənəfinin ahəstə səsi eşidildi. O oxuyurdu, Hacı Murad ayaq saxlayıb, dəfələrlə dinlədiyi bu mahnıya qulaq verdi.

Mahnıda deyilirdi ki, bir dəfə igid Həmzət öz dəliqanlıları ilə rusların bir ilxı ağı atını otlaqdan qovub aparırdı. Rus knyazı saysız-hesabsız qoşun götürüb Terekin o tayında onu haqladı. Həmzətgil atları qılıncdan keçirib onların cəsədindən özlərinə qanlı səngər qurdular, nə qədər ki, tütənglərində güllə, bədənlərində qan vardı, nə qədər ki əlləri xəncər tuturdu – düşmənlə vuruşdular. Ölmək vaxtı çatanda isə Həmzət üzünü göydə qanad çalan quşlara tutub çığırdı: “Ey köçəri quşlar, yolunuzu bizim ellərdən salın, ana-bacımıza, ayüzlü istəklilərimizə xəbər aparın ki, biz qəzavat yolunda şəhid oluruq. Deyin ki, bizi bu yerlərdə dəfn edən olmayacaq. Sümüklərimizi ac canavarlar gəmirəcək, gözlərimizi qara qarğalar dimdikləyəcək”.

Bu sözlərlə sona yetən mahnının iniltini andıran qəmli fonunda “Lə iləhə illəllah” – deyə birdən-birə bərkdən çısqıran şən Xan-Mağomanın gümrah səsi ucaldı. Sonra hər şey sükuta qərç oldu. Yenə də yalnız bağdan bülbüllərin cəh-cəhi, tərənəsi, qapının o üzündən isə sürətlə bülbölvə çəkilən polad tiyələrin yeknəsəq cingiltisi eşidilirdi.

Hacı Muradı xəyal elə götürmüşdü ki, aftafanı əydiyini, suyun lüləkədən yerə axdığına belə hiss etməmişdi. O, nəhayət, bunu görüncə başını bulayıb öz otağına girdi.

Sübh namazını qurtardıqdan sonra silahını yoxlayıb, yatağının üstündə əyləşdi. Daha görülməsi başqa bir iş yox idi. Atlanıb çıxmaq üçünsə pristavdan icazə almaq lazım idi. Ancaq bayır hələ qaranlıq idi, pristav yatmış olardı.

Hənəfinin nəğməsi Hacı Murada başqa bir nəğməni xatırladırdı. Anasının qoşduğu bu nəğmə Hacı Murad doğularkən baş vermiş həqiqi bir əhvalat haqqında idi. O, böyüdükdən sonra bunu anasının özündən eşitmişdi. Nəğmənin məzmunu belə idi:

“Sənin polad xəncərin mərmər sinəmi dəldi. Mən gözümlə nuru körpə oğlum yaram üstünə basdım, al-qanımla çimdirdim – davasız-dərmansız yaram sağaldı. Ölümdən mən qorxmadım, qorxmayaqadır ondan mənə igid oğlum da”.

Nəğmənin bu sözləri Hacı Muradın atasına xitab olunmuşdu. Mənası isə bundan ibarətdi ki, Hacı Murad anadan olarkən onunla bir vaxtda xanın ortancıl oğlu Ümmi xan da doğulur. Xanım tələb edir ki, Hacı Muradın anası Fatimat, vaxtilə Əbununsal xanı əmizdirib saxladığı kimi, indi də gəlib Ümmi xana əmzikçi olsun. Lakin

Fatimat bu dəfə öz körpəsinin südünü boğazından kəsmək istəmir, boyun qaçırır. Hacı Muradın atası acıqlanır arvadına, xanının evinə getməyi əmr edir. Arvadı yenə də onun sözünü yerə salır. Onda kişi Fatimatı xəncərlə vurub çapır; öldürəcəkmış ki, adamlar tökülüşüb əlindən alırlar. Buna baxmayaraq, ana yenə də öz körpəsini qoyub getmir, onu bəsləyir, böyüdür. Nəğmə də bu əhvalat haqqında qoşulmuşdu.

Hacı Murad özünün uşaqlıq çağlarını, anası ilə birlikdə daxmanın damında, kürkün altında yatdıqları günləri yadına saldı. O vaxt Fatimat həmin bu nəğməni oxuya-oxuya ona layla çalardı, o da anasına deyərdi ki, böyründəki xəncər yerini açıb göstərsin. Hacı Murad öz anasını, həm də indi Dağıstanda qoyub gəldiyi, üzü qırış-qırış, saçları ağ, dişləri tökülmüş anasını yox, bir zamanlar ona layla çalan gənc, gözəl anasını gözləri önünə gətirdi. O vaxtlar Fatimat necə də sağlam, necə də güclü idi! O, beş yaşlı kök bir uşaq olan Hacı Muradı səbətində çaldına şələləyib, dağlardan aşaraq, babasıgilə aparardı.

Sonra Hacı Murad vaxtilə onu dua oxumağa məcbur edən, damarlı əllərilə gümüşdən cürbəcür zinət şeyləri düzəldən, üzü qırışlarla örtülmüş, ağsaqqallı zərgər babasını xatırladı. Anasının çaxçurundan yapışib, onunla birlikdə dağın döşündən qaynayan bulağa su gətirməyə getdiyini, həyətlərindəki arıq bir itin həmişə onun üzünü yaladığını yadına saldı. Anasının çardağın altında inəkdən süd sağdığını, oradaca ocaq qurub bişirdiyini, tüstü iyini, süd iyini – hər şeyi, hər şeyi xəyalında canlandırırdı. Birinci dəfə başının ülgüclə qırıldığını, sonra divardan asılmış parlaq mis ləyənin qabağına gəlib göyümtül, dəyirmi başına təəccüblə baxdığını xatırladı.

Öz uşaqlıq günlərini yad edərkən sevimli oğlu Yusif gəlib gözləri önündə dayandı. Yusifin başını birinci dəfə Hacı Murad özü qırxmışdı. İndi o, artıq boya-başa çatmış, qəşəng, yaraşlıqlı bir igid olmuşdu. Atası onun surətini son dəfə gördüyü kimi xatirində canlandırırdı. Həmin gün Hacı Murad Selmesdən çıxıb gedirdi. Oğlu onun atını yaxına çəkdi və atasını ötürmək üçün icazə istədi. Yusif geyinib silahlanmış, yəhərli-yüyenli atını yedəyində tutmuşdu. Onun alyanaqlı, gənc, qəşəng üzündən, uca, yaraşlıqlı qamətindən (o, atasından boyca hündür idi) igidlik, təravət və sevinc yağdı. Atası Yusifin yaşına nisbətən çox enli kürəyinə, nazik belinə, uzun, qüvvətli

qollarına baxdıqca, onun gücünü, çevikliyi, zirəkliyi gördükcə sevinir, ürəyi fərəhlə dolurdu.

– Sən qalsan yaxşıdır. Səndən başqa indi evdə kişi yoxdur. Anandan, nənəndən muğayat ol, – deyə Hacı Murad ona cavab verdi.

Atasının bu sözlərini eşidərkən, onun sevincindən necə pört-düyü, cəsur üzündə necə məğrur bir ifadə yarandığı Hacı Muradın yadından heç vaxt çıxmaz. Yusif dedi ki, nə qədər o sağdır, heç kim onun anasına, nənəsinə pislik edə bilməz. Sonra Yusif atasının etirazına baxmayaraq, atını mindi, çaya kimi ötürüb geri qayıtdı. O gündən bəri Hacı Murad nə arvadını görmüşdü, nə anasını, nə də ki oğlunu.

İndisə onun həmin bu oğlunun gözlərini Şamil tökdürmək, kor etmək istəyirdi! Arvadlarının başına Şamilin açacağı müsibət haqqında isə Hacı Murad düşünməyə belə qorxurdu.

Bütün bu fikir-xəyaldən o elə həyəcanlandı ki, daha oturub gözləyə bilmədi. Yerindən sıçrayıb qalxdı, axsaya-axsaya iti addımlarla gedib qapını açaraq Eldarı səslədi. Gün hələ doğmamışdı, lakin hava artıq tamamilə işıqlanmışdı. Bülbüllər hələ də susmamışdı.

– Get pristava de ki, mən gəzməyə çıxmaq istəyirəm, sonra da atları yəhərlə, – deyə Hacı Murad onun səsinə içəridən çıxan müridinə əmr etdi.

XXIV

Bu müddət ərzində Butlerin təsəlli tapdığı yeganə şey cəngavərlik romantikası idi. O, nəinki əsgəri xidmətində, hətta xidmətdən kənar vaxtlarında belə bütün varlığı ilə bu romantikaya qapılırdı. Əynində çərkəzi paltar, daim at belində gəzir, cıdırı çıxırdı. Bir-iki dəfə Boqdanoviçlə birlikdə pusquda da olmuşdu. Düzdür, onlar bu zaman heç kimi nə tutmuş, nə də öldürmüşdülər. Lakin, bununla belə, Butler, igidlikdə, qoçaqlıqda məşhur olan Boqdanoviç kimi bir adamla dostluq etməyi, onunla birlikdə qorxulu əməliyyata getməyi özü üçün çox əhəmiyyətli bir şey sanır və fəxr edirdi. O, yavərə olan borcunu yəhudidən çox yüksək müamələ ilə pul götürüb ödəmişdi. Demək, düşmüş olduğu çətin vəziyyətdən çıxıb bilməmiş, yalnız onun həllini bir qədər uzaqlaşdırmış, sonraya qoymuşdu. O, öz

vəziyyəti barədə düşünməməyə çalışır, kəderini cəngavərlik romantikası ilə, şərəblə boğmağa cəhd edirdi. Butler get-gedə daha çox içir və gündən-günə əxlaqca zəifləyir, pozulurdu. İndi o, Mariya Dmitriyevnaya qarşı münasibətində heç də gözəl Yusifə bənzəməirdi. Əksinə, qaba bir surətdə ona yaxınlaşmağa çalışırdı, lakin nəticədə isə heç gözləmədiyi halda, rədd cavabı alıb bərk xəcalət çəkdi.

Aprelin axırında qalaya yeni əsgəri hissə gəldi. Baryatinski bu hissəni, keçilməz hesab olunan bütün Çeçenistanda yeni əməliyyat aparmaq üçün ayırmışdı. Yeni dəstəyə Kabardin polkunun iki bölüyü daxildi. Qafqaz qoşununda qəbul olunmuş adətə görə, təzə gələnlər Kurinski qalasında duran bölüklər tərəfindən qonaq kimi qarşılandı. Təzə gələn əsgərlər kazarmalara dağılıdılar. Kurinski əsgərləri onları nəinki sıyığa, mal ətinə, hətta arağa da qonaq etdilər. Zabıtlar da zabıtlərin mənzillərinə getdilər, yerililər gəlmələri yedirib-ıçırtməyə başladılar.

Qonaqlığın sonu sərxoşluq məclisinə çevrildi, o ki var içib, nəğmələr oxuduqdan sonra süfrədən durdular. Həddən ziyadə içmiş İvan Matveyeviçin sifəti artıq məclisin əvvəllərində olduğu kimi qıp-qırmızı deyildi, indi onun rəngi qaçmış, bomboz bozarmışdı. O, stulu at kimi minib, əlində tutduğu siyirmə qılıncla xəyali düşmənlərinə zərbələr endirir, gah söyüş söyür, gah qəhqəhə çəkib gülür, gah kimisə qucaqlayır, gah da sevdiyi nəğməni oxuyar-oxuya yerində oynayırdı: “Şamil üsyana başladı keçən illərdə, tray-ray-ratatay, keçən illərdə”.

Butler də burada idi. O, bunda da hərbi poeziya görməyə çalışırdısa da, qəlbinin dərinliyində İvan Matveyeviçə acıyırdı, lakin mayoru dayandırmaq heç cür mümkün deyildi. Öz başı da azacıq hərlənməyə başlamışdı. Odur ki, yavaşca içəridən çıxıb, evə yollandı.

Bədirlənmiş ay ağ evləri, daşlı küçəni öz işığına qərq eləmişdi. Elə işıqdı ki, yerdə hər xırda daş, hər təzək parçası, saman çöpü aydın görünürdü. Butler evə yaxınlaşanda, Mariya Dmitriyevna ilə rastlaşdı. Qadın başına iri yun şal salmışdı. Biabırcasına rədd cavabı aldıqdan sonra Butler xəcalətindən onunla üz-üzə gəlməməyə çalışırdı. Lakin indi bu ayılı gecənin və içdiyi şərəbin təsiriylə, Butler Mariya Dmitriyevnaya rast gəldiyinə sevindi və yenidən onu qılıqlamaq həvəsinə düşdü.

– Hara belə? – deyə o soruşdu.

Qadın dostcasına cavab verdi:

– Gedirəm, görüm mənim qocam nə haldadır.

Mariya Dmitriyevna Butlerin yaxınlıq eləmək təklifini tamamilə səmimi və qəti olaraq rədd etmişdi, lakin gənc zabitin son vaxtlar aralı gəzib-dolanması onun xoşuna gəlmirdi.

– Gedib görmək nəyə lazımdır, özü gələr.

– Gəlsəydi nə vardı ki...

– Gəlməz – gətirərlər.

– Elə dərd də orasındadır ki, “gətirərlər”. Məgər yaxşı işdir bu?

– deyə Mariya Dmitriyevna cavab verdi. – Deyirsiniz ki, getməyim?

– Yox, getməyin. Yaxşısı budur ki, qayıdın gedək evə.

Mariya Dmitriyevna geri dönərək Butlərlə yanaşı evə tərəf getməyə başladı. Ayın işığı o qədər parlaqdı ki, yolun kənarı ilə sürünən kölgənin başının ətrafında halə görünürdü. Butlər öz başının ətrafındakı bu haləyə baxır və Mariya Dmitriyevnanı yenə də əvvəlki kimi sevməkdə olduğunu ona demək istəyirdi. Qadın isə onun nə deyəcəyini gözləyirdi. Hər ikisi sükut içində evə yaxınlaşırdılar ki, tindən bir dəstə atlı çıxdı. Onlardan biri zabit, qalanları isə onu müşayiət edən kazaklar idi.

– Görəsən, bu kimdir belə, – deyə Mariya Dmitriyevna yoldan kənara çıxdı.

Ayın işığı, gələn adamın kürəyinə düşdüyündən Mariya Dmitriyevna onu yalnız öz tuşuna çatanda tanıya bildi. Bu, zabit Kamenovdi, qabaqlar İvan Matveyeviçlə bir yerdə xidmət edirdi, buna görə də Mariya Dmitriyevna onu tanıyırdı.

– Pyotr Nikolayeviç, sizsiniz? – deyə Mariya Dmitriyevna onu səsledi.

– Mənəm, – deyə Kamenev cavab verdi. – Butlər, sizsiniz, salam. Hələ yatmamısınız? Mariya Dmitriyevna ilə gəzməyə çıxmısınız? Bax, sonra İvan Matveyeviçin əlindən qurtara bilməzsiniz, ha!.. Bəs o hardadır?

Mariya Dmitriyevna baraban və mahnı səsi gələn tərəfə əlini uzadaraq dedi:

– Odur-e, eşidirsiniz? Kef eləyirlər.

– Nədir belə, kefləyənlər sizinkilər özleridir?

– Yox, Xasav-Yurtdan gələnlər var, onları qonaq eləyirlər.

– Belə de! Bu pis deyil. Mən də bu saat özümü çətdirəram. Mən axı, İvan Matveyeviçin yanına gəlmişəm, onu bir dəqiqəliyə görməliyəm.

– Nədir ki, belə işin var? – deyə Butler soruşdu.

– Hə, bir balaca.

– Yaxşı işdir, yoxsa pis?

Kamenev güldü.

– Adamına baxır da... Məsələn, bizim üçün yaxşıdır. Ancaq bəziləri üçün çox pisdir.

Onlar birlikdə İvan Matveyeviçin evinə çətdilər.

– Çixiryov! – deyə Kamenev çönüb kazaklardan birini səslədi.

– Bura sür.

Don kazakı dəstədən ayrılıb atını zabitin yanına sürdü. O, adicə don kazakı libasında idi: əyriində şinel, ayağında uzunboğaz çəkmə vardı, yəhərinin tərkinə xurcun bağlanmışdı.

– Hə, o şeyi çıxar görüm, – deyə Kamenev atdan düşdü.

Kazak da atdan enib xurcunun bir gözündən dolu bir torba çıxardı. Kamenev torbanı kazakdan alıb əlini onun içinə saldı.

– Sizə qəribə bir şey göstərimmi? Qorxmazsınız ki? – deyə o, Mariya Dmitriyevnaya müraciət etdi.

– Nədən qorxacağım, – deyə Mariya Dmitriyevna cavab verdi.

– Onda buyurun. – Kamenev torbanın içindən bir adam başı çıxarıb ay işığına tutdu. – Tanıya bilərsinizmi?

Bu, hər iki gözün üstündən irəliyə doğru çıxmış, qırıq bir baş idi, qısaca qara saqqalı, qayçı ilə vurulmuş bıqları vardı. Gözünün biri açıq, digəriyə yarıyumulu idi. Burnu, quruyub qaralmış qanla örtülmüşdü. Qırıq kəlləsi bir neçə yerdən çapılıb parçalanmışdısa da, formasını tamamilə itirməmişdi. Boynu qana batmış məhrə-bayla sarınmışdı. Başın bütün yaralarına baxmayaraq, göyərmiş dodaqlarının bükümlərində uşağa məxsus xoş, mülayim bir ifadə donub qalmışdı. Mariya Dmitriyevna bir qədər baxdıqdan sonra heç nə demədən çönüb iti addımlarla evə getdi.

Butler bu dəhşətli başdan gözlərini çəkə bilmirdi. Bu baş, onun lap yaxın zamanlarda axşamları birlikdə oturub şirin söhbətlər etdiyi Hacı Muradın başı idi.

– Bu necə işdir? Bunu kim öldürüb, harada öldürüb? – deyə o soruşdu.

– Qaçmaq istəyirmiş, tutublar, – deyə Kamenev başı kazaka verib, özü Butlərlə birlikdə evə girdi.

– Ancaq çox igidliklə ölüb, – deyə o, içəridə sözünə davam etdi.

– Axı, bu necə olub?

– Tələsməyin, qoyun İvan Matveyeviç gəlsin, hamısını yerli-yataqlı nağıl ələyəcəyəm. Elə məni məhz buna görə göndəriblər. Bütün aulları, qalaları gəzib, başı hamıya göstərirəm.

İvan Matveyeviçin dalınca adam göndərildi. Bir qədərdən sonra o, sərxoş halda iki nəfər bərk kefli zabitlə birlikdə içəri girdi və başladı Kamenevi qucaqlamağa.

– Mən sizin yanınıza gəlmişəm, – deyə Kamenev ona müraciət etdi. – Hacı Muradın başını gətirmişəm.

– Yalan deyirsən? Öldürüblər?

– Hə, qaçmaq istəyirdi.

– Bəs mən demirdim ki, fırıldaq gəlir? Hanı bəs, baş hardadır? Göstər, görək.

Kazakı səslədilər. Kazak torbanı otağa gətirdi. Başı çıxartdılar, İvan Matveyeviç sərxoş gözlərini ona zilləyib uzun müddət baxdı.

– Ancaq, hər halda, ayrı cür igid idi, – deyə o, nəhayət, dilləndi, – mənə ver onu öpüm.

– Hə, doğrudan da, qorxu bilməz insandı, – deyə zabitlərdən biri təsdiq etdi.

Hamı baxdıqdan sonra başı yenə də kazaka qaytardılar. Kazak onu torbanın içinə saldı və bərk toxunmasın deyə çox ehtiyatla döşəməyə qoydu.

Zabitlərdən kimsə soruşdu:

– Kamenev, sən bunu gəzdirib camaata göstərəndə nə deyirdin?

– Yox, ver onu bura, öpüm. O, mənə qılınc bağışlayıb, – deyə İvan Matveyeviç qışqırırdı.

Butlər küçəyə tərəf olan açıq artırmaya çıxdı. Mariya Dmitriyevna ikinci pillədə oturmuşdu. O, Butlərə baxıb o saat da acıqlı-acıqlı üzünü yana çevirdi.

– Sizə nə olub, Mariya Dmitriyevna? – deyə Butlər soruşdu.

– Hamınız başkəsənsiniz, birinizi də görməyə gözüm yoxdur, qanıçənlər! – Qadın ayağa qalxdı.

Başqa bir söz tapmayan Butlər:

– Bu iş hamının başına gələ bilər, – deyə dilləndi. – Nə etmək olar, müharibədir.

Mariya Dmitriyevna qışqırdı:

– Müharibədir? Belə müharibəmi olar?! Bu, əsl qatillikdir. Ölüni qəbir qazıb torpağa basdırırlar, amma bunlar araya alıb hırtıldadırlar. Doğrudan da ki, başkəsənsiniz, – deyə o təkrar etdi və həyəət qapısından keçib evə getdi.

Butlər qonaq otağına qayıdaraq, əhvalatı olduğu kimi müfəssəl nağıl etməyi Kamenevdən xahiş elədi.

Kamenev də danışdı.

Məsələ belə olmuşdu.

XXV

Hacı Murada, mütləq kazakların müşayiəti olmaq şərti ilə şəhərin yaxın yerlərinə atla gəzməyə çıxmağa icazə verilmişdi. Nuxada cəmi əlli nəfər kazak vardı. Onlardan da on nəfəri zabitlərin şəxsi ixtiyarında idi. Qalanlarını isə hər gün bu iş üçün göndərmək lazım gəlirdi. Çünki komandanlığın əmrinə görə Hacı Muradla hər dəfə on kazakdan ibarət mühafizə dəstəsi çıxmalı idi. O isə gündə iki dəfə atlanıb gəzməyə gedirdi. Buna görə də ilk günlər Hacı Muradla hər dəfə on kazak göndərirdilər, sonra isə belə qərara gəldilər ki, ona beş nəfər qoşsunlar və özündən də xahiş etsinlər ki, gəzməyə çıxanda müridlərinin hamısını aparmasın. Lakin aprelin 25-də gəzməyə gedərkən Hacı Murad müridlərinin beşini də özü ilə götürdü. Hələ o, ata minərkən hərbi rəis, müridlərin beşinin də onunla getməyə hazırlaşdıqlarını görüb Hacı Murada xəbərlətdi ki, adamlarının hamısını özü ilə götürməsinə icazə yoxdur. Lakin Hacı Murad, sanki, bunu eşitməyərək atını tərپətdi, hərbi rəis daha israr etmədi. Kazaklara uryadnik Nazarov başçılıq edirdi. Bu, igidliyinə görə “Georgi xaçı” ilə təltif olunmuş, sağlam bədənli, alyanaq, saşşın, cavan bir adam idi, saçı dəyirmi vurulmuşdu. Kasıb, dindar bir ailənin böyük oğlu idi, atasız böyümüşdü. Qoca anasının, üç bacısının və iki xırda qardaşının ondan başqa pənahı yox idi.

– Nazarov, bax, uzağa buraxmayasan ha, – deyə hərbi rəis artırmadan ona çığırdı.

– Baş üstə, cənab zabit, – deyə Nazarov cavab verdi və üzən-giyə qalxıb bir əli ilə çiyindəki tüfəngini tutaraq, cilov gəmirən iri,

axta kürəninin başını buraxdı. Onun ardınca dörd nəfər atlı kazak gedirdi. Bunlardan biri Ferapontov familiarı arıq, uzun, hər şeydən pul çıxarmağı bacaran bir adamdı, mahir oğru sayılırdı; Həməzloya barıtı da o satmışdı; digəri orduda xidmət müddətini bitirmək üzrə olan yaşlı, möhkəm cüssəli, həmişə öz gücü ilə öyünən İqnatov, üçüncüsü bədəncə zəif, gücsüz, hamının gülüb lağa qoyduğu yeniyetmə Mişkindi, dördüncü kazakın isə familiarı Petrakovdu, həmişə deyib-gülən bu cavan, xoşrəftar, sarışın oğlan anasının yeganə övladı idi.

Səhər tezdən ətrafı bürüyən duman, bir qədər keçmiş çəkilməyə başladı, hava açıldı, günəşin ilıq şüaları yenicə açılmış yarpaqların, tər otların, indi-indi göyərək qalxan zəmilərin üstünə səpələndi, sol tərəfdən yolun altında görünən qıjov çayın sularına bərk vurdu.

Hacı Murad atını dəstə yerləşlə sürürdü. Müridlərlə kazaklar onun ardınca gedirdilər. Bir qərdərdən sonra onlar sürəti artırmadan qaladan çıxdılar. Yolda arabir, başlarında dolu zənbil olan arvadlara, furqona minmiş əsgərlərə, cırıltılı kəl arabalarına rast gəlirdilər. Verst yarım – iki verst getdikdən sonra Hacı Murad ağı kabardin atının başını buraxdı. Müridlər dala qalmamağa çalışaraq, iti yortma ilə çapdılar. Kazaklar da onların ardınca sürəti artırdılar.

– Amma onun altındakı at atdır ha! – deyərək Ferapontov yoldaşlarına müraciət etdi. – Bizə düşmən olduğu vaxtlar olsaydı, onu bu atdan salardım.

– Hə, qardaş, bu ata Tiflisdə üç yüz manat sayırdılar.

– Mən öz atımla onu keçərəm, – deyərək Nazarov dilləndi.

– Ay keçdin ha, gözlə! – deyərək Ferapontov cavab verdi. Hacı Murad get-gedə sürəti artırır.

Nazarov çapıb ona çataraq qışqırdı:

– Ey, dost, belə olmaz. Yavaş sür!

Hacı Murad qanrılıb ona baxdı, lakin heç bir söz demədən eyni sürətlə yoluna davam etdi.

– Gör bir məlunlar nə eləmək istəyirlər, – deyərək İqnatov dilləndi, – ora bax, necə dəhmərləyirlər...

Üzü dağlara tərəf bir verstə kimi beləcə getdilər.

Nazarov yenə də qışqırdı:

– Olmaz axı, deyirəm!

Lakin Hacı Murad nə cavab verdi, nə də çönüb baxdı. Yalnız sürəti daha da artıraraq dördəmə keçdi.

Bərk pərt olan Nazarov:

– Yox, aşna, qaça bilməyəcəksən, – deyə qışqırdı.

O, iri, axta kürəninə bir qamçı çəkib üzəngidə qalxdı və yəhərin qaşına yataraq atını Hacı Muradın ardınca səyirtirdi.

Bu aydın, günəşli səhərdə, təmiz havada, dümdüz yolla Hacı Muradın ardınca qanadlanan qüvvətli, harın atı ilə, sanki, qaynayıb bir varlığa çevrilmiş Nazarovun gənc, sağlam bədəninə həyat qüvvələri elə sevinclə coşurdu ki, pis, qəmgin və ya müdhiş bir işin baş verə biləcəyi bu an onun ağılına belə gəlməzdi. Uryadnik sevinirdi ki, atının hər sıçrayışı ilə aradakı məsafə azalır, o, Hacı Murada yaxınlaşır. Hacı Murad ardınca gələn yekə atın ayaq səmindən kazakın tezliklə onu haqlayacağını fikrində təyin edərək, sağ əlini tapançasına apardı, sol əliylə, arxadan ayaq səsi eşidərək havalanmış atın başını azacıq yıxdı.

Nazarov Hacı Murada yanaşaraq:

– Dedim ki, olmaz! – deyə qışqırdı və əlini onun atının cilovuna atdı. Lakin o, cilovdan yapışmamış güllə açıldı.

– Sən neyləyirsən? – deyə Nazarov sinəsini tutdu. – Uşaqlar, qırın bunları! – O, bunu deyib yırğalanaraq üzüqoylu yəhərin qaşına yıxıldı.

Lakin kazaklar əllərini tərپətməmiş, dağlılar silaha sarılaraq onları tapança atəşinə tutmağa, qılıncıla doğramağa başladılar. Nazarov, ürküb ətrafda qaça-qaça dövrə vuran atın boynundan sallana qalmışdı. Bu vaxt İqnatovun atı yxılaraq sahibinin bir qıçını altında qoydu. Dağlılardan iki nəfəri atdan enmədən qılıncılarını siyirib onun başını, qollarını çapmağa başladılar. Petrakov yoldaşının imdadına yetmək istərkən kürəyini və böyrünü yandıran iki güllədən, dolu çuval kimi, yəhərdən aşib yerə yuvarlandı.

Mişkin atının başını çevirib geriye, qalaya tərəf çapdı. Hənəfi ilə Xan-Mağoma atlarını onun ardınca saldılar, lakin kazak artıq xeyli aralanmışdı, çata bilmədilər.

Ona yetə bilməyəcəklərini görəndə dağlılar öz yoldaşlarının yanına qayıtdılar. Həməzəlo İqnatovu qılıncdan keçirdikdən sonra hələ canı olan Nazarovu atdan yerə salıb doğradı. Xan-Mağoma ölənlərin belindən patronlaşlarını açdı. Hənəfi Nazarovun atını

tutub aparmaq istəyirdi, lakin Hacı Murad qışqırdı ki, lazım deyil, özü isə köhlənini yolla irəliyə doğru çapmağa başladı. Müridlər Petrakovun onlardan aralanmaq istəməyən atını kənara qovub, naiblərinin ardınca tələsdilər. Dağlılar Nuxanın üç-dörd verstliyində olan çəltik tarlalarının arası ilə irəliləyərkən qala bürcündən top səsi eşidildi. Bu, həyəcan atəşi idi.

Qarnı qılıncla cırlmış Petrakov arxası üstə yerə sərilməmişdi. O, gənc üzü səmaya doğru yönəlmiş halda, ağzını balıq kimi açıb yuma-yuma can verirdi.

Qala rəisi, Hacı Muradın qaçdığını eşidincə iki əlli başını tutub qışqırdı:

– Vay, Allah sizin evinizi yıxsın, bu nə işdir! Niyə mənim başımı kəsdiniz, quldurlar! Buraxdınız getdi! – deyə o, xəbər gətirmiş Mişkinin üstünə çığırdı.

Hamı ayağa qaldırıldı, qaçanların ardınca göndərmək üçün qalada olan bütün kazaklardan başqa, ətrafdakı dinc kəndlərdən də nə qədər ki, mümkün idi, milisioner toplandı. Hacı Muradın dirisini və ya ölüsünü gətirənə min manat mükafat veriləcəyi elan olundu. Hacı Muradın öz yoldaşları ilə birlikdə kazakları qırıb qaçmasından iki saat sonra iki yüz nəfərdən çox atlı, pristavın ardınca çaparaq qaladan çıxıb dağlıları tutmağa getdi.

Böyük yolla bir neçə verst getdikdən sonra Hacı Murad bərk tövşüməyə başlamış, tərindən rəngi bozarmış ağ atının başını yığıb dayandı. Yoldan sağda Bilercik kəndinin evləri və minarə görünürdü. Sağda əkin yerləri, onlardan o tərəfdə isə çay nəzərə çarpırdı. Dağa getmək üçün sağa burulmaq lazım idi, lakin Hacı Murad atının başını sol tərəfə çevirdi. Belə fikirləşirdi ki, onu tutmaq üçün ardınca tökülüşüb gələnələr bu yerə çatanda məhz sağa burulacaqlar, o isə əkin yerlərinin arası ilə gedib Ələzən çayını keçəcəkdir, orada heç kimin gözləmədiyi halda təzədən böyük yola çıxıb meşəyə qədər gedəcəkdir. Sonra yenidən çayı keçib meşənin arası ilə dağa qalxacaqdır. Bu fikirlə Hacı Murad atını yoldan çıxardıb sol tərəfə sürdü. Lakin çaya qədər getmək mümkün olmadı. Həmişə yaz vaxtları olduğu kimi, indi də çəltik tarlalarına təzəcə su buraxıldığından hər yer bataqlığa çevrilmişdi, atların ayağı dizə qədər palçığa batırdı. Hacı Murad müridləri ilə birlikdə, quru yerə çıxmaq ümidilə atların başını gah sağa, gah sola bururdular. Lakin düşmüş olduqları tarla

başdan-başa selləmə suvarıldığından quru yer tapmaq mümkün deyildi, su torpağa hopmuşdu. Ayaqlarını yapışqan kimi olmuş palçıqdan şappılı ilə dartıb çıxardan atlar ağır-ağır nəfəs alır, tez-tez dayanırdılar.

Bu minvalla onlar o qədər əlləşdilər ki, hava artıq qaralmağa başladı. Lakin hələ də çaya çata bilməmişdilər. Sol tərəfdən balaca adanı xatırladan kolluq görünürdü. Yorulub əldən düşmüş atlar bir qədər dincəlsin deyə, Hacı Murad oraya burulub gecəyə qədər göz-ləməyi qət etdi.

Hacı Muradla müridləri tər yarpaqlarla örtülmüş kolluğa girib atdan düşdülər və ac heyvanları cidarlayaraq otlamağa buraxdılar. Özləri isə oturub, yol üçün götürdükleri pendir-çörəklə qəlyanaltı etdilər. Axsəmdən doğan ay dağın dalına çəkildi, ətraf qatı qaranlığa qərq oldu. Nuxada bülbül xüsusilə çoxdu. Onlardan bir cütü də indi bu kolluqda idi. Hacı Murad öz atlarını ilə birlikdə kolluğa girərkən səs-küy saldıqlarından bülbüllər susmuşdular. Lakin adamların danışığı kəsildikdə onlar yenidən tərənəyə başlayaraq bir-birilərini səslədilər. Gecənin qaranlığında hər şıqqılıya qulaq verən Hacı Muradı bülbüllərin nəğməsi qeyri-ixtiyari olaraq cəlb edirdi.

Quşların bu cəh-cəhi ona, keçən gecə su götürmək üçün bayıra çıxarkən eşitdiyi Hənzət haqqındakı mahnını xatırlatdı. İndi Hacı Muradın özü hər an Hənzətin vəziyyətinə düşə bilərdi. O bunun məhz belə də olacağını ağına gətirəndə fikri birdən-birə daha ciddi istiqamət aldı. Hacı Murad yapıncısını yerə salıb namaz qıldı. Namazı təzəcə qurtarmışdı ki, bir qədər aralıdan qarışıq səslər eşidildi. Bu, palçığı şappıldada-şappıldada kolluğa tərəf yaxınlaşmaq - da olan çoxlu at ayağının səsinə oxşayırdı. İti gözlü Xan-Mağoma cəld kolluğun qırağına çıxıb diqqətlə baxdıqda onlara tərəf irəliləyən atlı-piyada adamların qaraltısını gördü. Hənəfi isə başqa bir tərəfdən gələn ikinci dəstəni gördü. Bu, qəza rəisi Karqanov və onun milisionerləri idi.

“Nə olar ki, biz də Hənzət kimi vuruşarıq”, – deyə Hacı Murad fikrindən keçirdi.

Həyəcan başlanandan bir qədər sonra yüz nəfər milisionerlə və kazaklarla birlikdə qaladan çaparaq çıxan Karqanov hər yeri axtar - dısa da, nə Hacı Muradı tapa bildi, nə də izini gördü. Axsəmtərəfi naümid halda geri qayıdarkən yolda qoca bir müsəlmana rast gəldi.

Karqanov ondan altı nəfər atlı görüb-görmədiyini soruşdu. Qoca, altı nəfər atlının çəltik yerində kolluğa girdiyini gözlərilə gördüyünü ətraflı nağıl elədi. O, həmin kolluqda odun yığmış. Karqanov qocanı da götürüb geri döndü. Cidarlı atları görünəcəyəndə dağlıların kolluqda olduğunu yəqin etdi və Hacı Muradın ya dirisini, ya ölüsünü ələ keçirmək üçün oranı gecəyənən mühasirəyə alıb səhəri gözləməyə başladı.

Hacı Murad mühasirə olunduğunu başa düşdükdə, öz düşərgəsini gözdən keçirdi. Kolların arasında köhnə bir xəndək vardı. O, buranı özünə sığınacaq etməyi, nə qədər ki, canında can var, atmağa gülləsi, yaxa ələ verməməyi qərar etdi. Hacı Murad bunu yoldaşlarına da bildirib tapşırırdı ki, xəndəyin yan-yörəsini möhkəmlətsinlər. Müridlər dərhal xəncərlərini siyirib budaq qırmağa, torpaq qazmağa başladılar. Onlar bütün bunları xəndəyin ətrafına yığaraq sığınacaq düzəltdilər. Hacı Murad da onlarla birlikdə çalışırdı.

Hava işıqlaşmağa başlayan kimi, milis yüzbaşısı atını bir qədər irəli sürərək çığırdı:

– Hey, Hacı Murad, təslim ol! Biz çoxuq, siz – az.

Buna cavab olaraq, xəndəkdən tüstü göründü, tüfəng açıldı. Milisionerin altındakı at qırağa sıçrayıb yerə sərildi. Sonra kolluğun kənarında dayanan milisionerlərin tüfəngləri açılmağa başladı. Onların güllələri havada vıyıldayaraq yarpaqları tökür, budaqları qırıb salır, xəndəyin qabağındakı tərəcəyə dəyib tappıldaırdı. Lakin xəndəyin içində oturanları tutmurdu. Yalnız Həməlonun ürək daldadan çıxan atına güllə dəydi. At başından yaralanmışdı. Lakin o yıxılmadı, cidarını qırıb kol-kosu yara-yara qaçaraq o biri atların böyrünə qırsıldı. Yarasından axan qan-tər otları al rəngə boyadı. Hacı Murad və müridləri, yalnız milisionerlər yerlərindən tərənərək irəliyə gələrkən güllə atırdılar. Atdıqları isə çox az hallarda boşa çıxırdı. Artıq milisionerlərdən üç nəfəri yaralanmışdı. Buna görə də onlar nəinki dağlıların üzərinə atılmağa cəsarət etmirdilər, hətta get-gedə kolluqdan uzaqlaşmağa başlamışdılar, yalnız uzaqdan-uzağa havayı güllə yağdırırdılar.

Atışma bir saat beləcə davam etdi. Günəş doğub yarım ağac boyu qalxmışdı. Hacı Murad artıq fikirləşirdi ki, atlanıb adamları ilə birlikdə vuruşa-vuruşa özünü birtəhər çayın qırağına çatdırsın. Lakin elə bu vaxt kolluğun ətrafında yenidən çığır-bağır qopdu. Hacı

Murad səngərdən boylanıb baxdı: Hacı Ağa Mehdilinski iki yüzə qədər adamla birlikdə əvvəlki dəstənin köməyinə gəlmişdi. O, bir zamanlar Hacı Muradla dost idi, Dağıstanda yaşayırdı. Ancaq sonradan rusların tərəfinə keçmişdi. Hacı Muradın düşməninin oğlu Əhməd xan da indi onunla birlikdə gəlmişdi. Hacı Ağa da, Karqanov kimi, hücumə keçməzdən əvvəl çıxıraraq, Hacı Murada təslim olmağı təklif etdi. Hacı Murad onun da sözünə yalnız atəşlə cavab verdi.

– Uşaqlar, qılıncları siyirin! – deyə Hacı Ağa öz qılıncını başı üzərində parıldatdı. Yüzlərlə adam çığır-bağırla kollara tərəf atıldı.

Milisionerlər kolları dolarkən xəndəkdən dalbadal bir neçə güllə açıldı. Hücum edənlərdən üç nəfəri yıxıldı, qalanları isə kolların ətrafında yerə yataraq atəş açmağa başladılar. Onlar güllə atır və koldan-kola qaçaraq yavaş-yavaş dağlıların səngərinə doğru irəliləyirdilər. Bəziləri isə Hacı Muradın və müridlərin gülləsinə rast gələrək yerə sərilirdi. Hacı Muradın bir gülləsi belə boşa çıxmırdı. Həmələ də onun kimi az-az, lakin sərast atırdı. Hər dəfə nişana aldığı milisionerin yerə sərildiyini gördüncə sevinclə qışqırırdı. Qurban xəndəyin qırağında oturub: “Lə iləhə illəllah” – deyə-deyə tələsmədən atəş açırdı. Lakin gülləsi çox vaxt havayı gedirdi. Düşmən üzərinə atılmaq, onları xəncərlə qırmaq arzusu ilə alışıb-yanan Eldar isə səbirsizlikdən bütün bədəni uçuna-uçuna tez-tez çönüb Hacı Murada baxır, səngərdən boylanır, nişan almadan hara gəldi güllə yağdırırdı. Tülkü Hənəfi burada da qollarını çirməyib xidmətçi vəzifəsini görürdü. O, Hacı Muradla Qurbanın atıb boşaltdıqları tüfəngləri onlardan alır, tüfənglərə səliqə ilə bant kəsəndən bant tökür, yağlı əski ilə bükülü gülləni sünbəylə xəzinəyə ötürürdü. Xan-Mağoma isə, başqaları kimi bir yerdə oturmayıb, tez-tez xəndəkdən çıxır, atların yanına qaçaraq, onları güllədən qorumaq üçün daldaya qovur və hey qışqıraraq, söykəksiz atəş açırdı. Birinci yaralanan da o oldu. Güllə boynuna dəymişdi. O, qan tüpürə-tüpürə, söyə-söyə yerə oturdu. Sonra Hacı Murad yaralandı. Güllə çiyini deşmişdi. O, arxalığının astarından bir çəngə pambıq qopardıb yarasının gözünə basaraq, yenidən atəş açmağa başladı.

– Qılınc davasına keçək, – deyə Eldar üçüncü dəfə təkrar etdi.

O, düşmənin üzərinə atılmağa hazırlaşaraq, dikəlib səngərdən boyladı, lakin elə bu an başından dəyən güllədən ləngərləyərək,

arxası üstə Hacı Muradın ayağının üstünə yıxıldı. Hacı Murad qanlıb baxdı. Gənc Eldarın quzu gözlərini andıran qəşəng gözləri Hacı Murada zillənib qalmışdı, uşaqlarda olduğu kimi, üst dodağı irəli çıxmış ağız, yumulu halda səyriyirdi. Hacı Murad ayağını onun altından çəkib yenidən milisionərləri nişan almağa başladı. Hənəfi artıq keçinmiş Eldara tərəf əylərək onun çərəkəzinin vəznələrində qalan barıtı, gülləni boşaltdı. Qurban yenə də dua oxuyur və tələsmədən tufəngini dolduraraq düşməni nişan alırdı.

Milisionerlər isə qışqır-bağırla bu koldan o kola qaça-qaça, get-gedə xəndəyin ətrafında sıxlaşırdılar. Nəhayət, Hacı Muradın böyrünə də güllə dəydi. O, xəndəyin içərisində uzanıb, yenə də arxalığının astarından pambıq çıxararaq yarasına basdı. Hacı Murad bu dəfə ölümcül yaralanmışdı, o, artıq öldüyünü hiss edirdi. Xatirələr, surətlər onun xəyalında qeyri-adi sürətlə bir-birini əvəz etməyə başladı. O gah gözləri önündə pəhləvan güclü Əbunusal xanın bir əliylə çapılmış yanağını tutaraq, o biri əlindəki xəncərlə düşməninə hücum etdiyini, gah şirin-şirin danışan, hiyləgər üzlü, zəif, qansız qoca Vorontsovu, gah oğlu Yusifi, arvadı Səfiyəti, gah da düşməni Şamilin sarısaqqallı solğun üzünü, qıyılmış gözlərini görürdü.

Bütün bu xatirələr onun xəyalından sürətlə ötüb-keçir, lakin qəlbində nə bir arzu doğururdu, nə bir kin, nə də ki təəssüf. Bütün bunlar sönməkdə olan ömürlə, bir an sonra başlanacaq əbədiyyətə müqayisədə heç bir şeydi. Lakin onun qüvvətli bədəni hələ də öz fəaliyyətində idi. O, bütün gücünü toplayıb xəndəyin içərisində ayağa qalxdı və bu vaxt qaça-qaça səngərə yaxınlaşan adama tapançadan atəş açdı. Gülləsi yenə də boşə çıxmıdı, – adam yerə sərildi. Sonra o, xəndəkdən çıxdı və xəncərini siyirərək, bərk axsaya-axsaya birbaşa düşmənlərinin üstünə yeridi. Bir neçə güllə açıldı – Hacı Murad ləngərləyərək yıxıldı. Milisionerlər şən qışqırıqla ona tərəf yüyürdülər. Lakin onların artıq cəsəd hesab etdikləri bu bədən birdən hərəkətə gəldi. Əvvəlcə qızıl qana boyanmış, papaqsız, qırxıq başı yerdən qalxdı, sonra gövdəsi dikəldi, sonra isə o ağacdən yapışıb tamam ayağa durdu. Onun bu an elə qorxunc, elə zəhmli görkəmi vardı ki, yüyürüb gələnlər o saat dayandılar. Lakin Hacı Murad birdən ağacı buraxaraq səndələdi və dəryazla kökündən biçilmiş “ayıpəncəsi” kimi tam qaməti ilə üzüqoylu yerə sərildi və hərəkətsiz qaldı.

O tərپənmiydi, lakin hələ hiss edirdi. Birinci olaraq, yüyürüb gələn Hacı Ağa ağır xəncərini Hacı Muradın başına endirdikdən sonra ona elə gəldi ki, başına çəkilə döyürlər, lakin bunu kimin etdiyini, nə üçün etdiyini anlaya bilmədi. Bu, onun idrakının son işartısı, şüurunun bədənə olan axıncı əlaqəsi idi. Bundan sonra o, artıq heç bir şey hiss etmirdi. Düşmənləri isə artıq Hacı Muradla heç bir əlaqəsi olmayan cəsədi ayaqları altında tapdalayıp, xəncərlə doğram-doğram edirdilər. Hacı Ağa ayağını cəsədin kürəyinə qoyub iki zərbəyə başı bədənədən ayırdı və məstini qana batırma- mağa çalışaraq, başı ehtiyatla kənara yuvarlatdı. Boyundan al-qan, başdan isə qara qan fişqıraraq yaşıl otların üstünə axdı.

Həm Karqanov, həm Hacı Ağa, həm Əhməd xan, həm də bütün milisionerlər, öldürülmüş vəhşi heyvanın ətrafında toplaşan ovçular tək Hacı Muradın və onun müridlərinin (Hənəfini, Qurbanı və Həməzəlonu tutub əl-qollarını sarımişdılar) cəsədlərini araya alaraq, bant tüstüsünə bürünmüş kolları qda fərəhlə deyib-gülür, öz qələbələrini bayram edirdilər.

Atışma zamanı susmuş bülbüllər yenidən ötməyə başladılar. Əvvəlcə yaxın koldakı səsləndi, sonra isə uzaqdakılar cəh-cəh vura- raq ona səs verdilər.

Şumlanmış tarlada tapdalanmış, əzilmiş ayıpəncəsi kollarının mənə xatırlatdığı həmin bu ölüm idi.

MÜNDƏRİCAT

<i>Lev Tolstoyun insan və dünya haqqında düşüncələri</i>	5
<i>Uşaqlıq (tərcümə edəni Cabbar Məcnunbəyov)</i>	17
<i>İlk gənclik (tərcümə edəni Cabbar Məcnunbəyov)</i>	119
<i>Gənclik (tərcümə edəni Cabbar Məcnunbəyov)</i>	201
<i>Kazaklar (tərcümə edəni Qılman İlkin)</i>	357
<i>Hacı Murad (tərcümə edəni Mustafə Əfəndiyev)</i>	513

DÜNYA ƏDƏBİYYATI
KLASSİKLƏRİ

Lev Nikolayeviç
TOLSTOY

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

ÜÇ CİLDDE

I CİLD

Çapa imzalanmışdır 25.07.2009. Format 60×90 1/16. Ofset çap üsulu.
Fiziki çap vereqi 40,5. Sifariş 132. Tiraj 7000.

"Şərç-Qərb" ASC-də çap olunmuşdur
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+994 12) 474-75-62
Faks: (+994 12) 470-18-49
e-mail: sharq.qarb@gmail.com